

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Papirüs

Antik Dünyada Kitapların İcadı

Irene Vallejo

Çeviren: Volkan Ersoy

Papirüs

Antik Dünyada Kitapların İcadı

Irene Vallejo

Çeviren: Volkan Ersoy

Editör: Ümit Özger

Düzeltili: Özge İpek Esen-Yağmur Saygılı

Sayfa Tasarımı: Didem Kestek

Kapak: Umut Durmuşoğlu

Orijinal Adı: *El infinito en un junco: La invención de los libros en el mundo antiguo*

Copyright © Irene Vallejo Moreu, 2019

Türkiye'de yayın hakları Casanovas & Lynch Literary Agency S. L. ve Kalem Ajans aracılığıyla Bilgi Yayınevi'ne aittir.

ISBN: 978-975-22-1199-5

1. Basım

Nisan 2023

BİLGİ YAYINEVİ • 8247

Meşrutiyet Cd., No: 46/A, Yenışehir 06420 / ANKARA

Tlf.: (0-312) 434 49 98/ 434 49 99/ 431 81 22 • Faks: (0-312) 431 77 58

www.bilgiyayinevi.com.tr • info@bilgiyayinevi.com.tr

Sertifika No: 15033

Baskı ve Cilt: Emsal Matbaa Tanıtım Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Bahçekapı Mah., 2477. Cd., No: 6

Etimesgut / ANKARA

Tlf.: (0-312) 278 82 00 • Faks: (0-312) 278 82 30

Sertifika No: 46753

Bu kitabın tüm yayın hakları Bilgi Yayınevi'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın kitaptan alıntı yapılamaz, tümü veya belli bir bölümü kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz, dağıtılamaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

IRENE VALLEJO

Papirüs

Antik Dünyada Kitapların İcadı

İspanyolcadan Çeviren: Volkan Ersoy

BİLGİ YAYINEVİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İçindekiler

Önsöz	11
I - YUNANİSTAN'IN GELECEK HAYALI	19
Dünyevi Zevklerin ve Kitapların Kenti	21
İskender: Dünya Asla Yetmez	26
Makedon Arkadaş	31
Uçurumun Kenarında Dengede Durmak:	
İskenderiye Kütüphanesi ve Müzesi	39
Yeraltı Galerileriyle İlgili Bir Ocak Başı Hikâyesi	67
Deriye Yazılan Kitaplar	80
Bir Dedektiflik Görevi	92
Bir Muamma ve Bir Gerileme Nedeni Olarak Homeros	95
Sözlü Anlatıların Kayıp Dünyası: Bir Yankılar Âlemi	100
Alfabenin Kadife Devrimi	122
Sislerin Ötesinden Gelen Sesler, Muğlak Zamanlar	132
Gölgeleri Okumayı Öğrenmek	142
Dikbaşlı Kelimelerin Başarısı	148
İlk Kitap	150
Gezgin Kitapçılar	155
Kültür Dini	160
Olağanüstü Hafızaya Sahip Bir Adam	
ve Bir Grup Avangard Genç Kız	164
Hikâye Dokuyan Kadınlar	180
Hikâyemi Bana Anlatan Ötekidir	197
Kahkahadaki Dram	212
Çöplüklere Olan Borcumuz ve Kelimelerle Tutkulu Bir İlişki	222
Zehirleyen Kitaplar ve Narin Kitaplar	239

İskenderiye Kütüphanesi'nin Başından Geçen Üç Felaket	245
Siyah Kelebekler ve Can Simitleri	261
Bu Kadar Anormalleşmeye Böyle Başladık	275
II - ROMA'NIN YOLLARI	281
Kötü Şöhretli Bir Kent	283
Yenilenlerin Edebiyatı	289
Köleliğin Görünmez Eşiği	301
Başlangıçta Ağaçlar Vardı	309
Yoksul Yazarlar, Zengin Yazarlar	311
Genç Bir Aile	325
Kitapçılık: Riskli Bir Meslek	335
Çocukluk Dönemi ve Çok Sayfalı Kitapların Başarısı	354
Halk Kütüphaneleri ve Hamamlar	370
İki Hispanik: İlk Hayran ve Olgun Yazar	380
Herkulaneum: Geçmişi Korumaya Alan Yıkım	385
Ovidius'un Sansürle Çatışması	390
Tatlı Eylemsizlik	395
Kitapların İçinde Yolculuk ve Kitapları Adlandırma Yöntemi	398
Klasik Nedir?	406
Kanon: Bir Sazlığın Hikâyesi	417
Bölük Pörçük Kadın Sesleri	429
Ebedi Olacağı Düşünülenin Fani Çıkması	435
Hatırlamaya Cesaret Edin	445
Sonsöz	
Unutulanlar, İsimsizler	451
Teşekkür	455
Kaynakça	457
Dizin	493

*Demir yumruklu ama pamuk elli
anneme...*

“Resim gibi dururlar ama her harfin içinden sesler yükselir. Her sayfa sonsuz sesler barındıran bir mahfazadır.”

MIA COUTO, *Mozambik Üçlüsü*

“Bir alfabenin atıl simgeleri
insan zihninde hayat dolu anlamlara dönüşür.
Okumak ve yazmak beynimizin düzenini değiştirir.”

SIRI HUSTVEDT, *Yaşamak, Düşünmek, Bakmak*

“Kendisi her kimse, sevgili Homeros, varlığı bilinmeyen
bir kıtanın ortasında, benim gibi hayal bile edemeyeceği
bir kişinin raflarında epik eserlerini bulacağını öğrense
kimbilir ne kadar şaşırırdı diye düşünmek hoşuma gidiyor.”

MARILYNNE ROBINSON, *Çocukken Kitaplar Okudum*

“Okumak her zaman bir yer değiştirme, bir yolculuk,
insanın kendini bulmak için yerini terk ettiği bir eylem
olmuştur. Okumak genelde olduğumuz yerde
gerçekleştirdiğimiz bir eylem olmasına rağmen
bizi göçebe köklerimize geri götürür.”

ANTONIO BASANTA, *Hiçliğe Karşı Okumak*

“Bir kitap, her şeyden önce, zamanı içinde
barındıran bir mahfazadır. Hayat denen deneyimi
unutulmuşluğa ve hiçliğe taşıyan o fani, akışkan
durumun üstesinden insan zekâsı ve duyarlılığıyla
gelinmesini sağlayan muhteşem bir kapandır.”

EMILIO LLEDÓ, *Kitaplar ve Özgürlük*

Önsöz

Birtakım esrarengiz adamlar at üstünde Yunanistan topraklarında dolaşmaktadır. Köylüler onları tarlalarından veya kulübelelerinin kapısından kuşkuyla izlemektedir. Deneyimleri onlara sadece tehlikeli kişilerin gezgin olduğunu öğretmiştir: Askerler, paralı askerler, köle tüccarları... Ufka doğru ilerleyip gözden kayboldukları âna kadar kaş çatıp homurdanırlar. Silahlı yabancılardan hazzetmezler.

Atlılar köylüleri önemsemeden yollarına devam ederler. Aylardır dağlara tırmanarak, dağ geçitlerini, vadileri, nehirleri aşarak, adadan adaya yelken açarak yol almaktadırlar. Bu tuhaf görevi üstlendiklerinden beri kasları sertleşmiş, zorluklara dayanma güçleri artmıştır. Görevlerini yerine getirmek için, neredeyse sürekli savaş halinde olan bir dünyanın vahşi topraklarından geçmeleri gerekmektedir. Çok özel bir avın peşine düşmüş avcılardır bunlar. Arkasında hiçbir iz bırakmayan, sessiz ve kurnaz bir avın.

Görenlerin huzurunu kaçıran bu özel görevliler uğradıkları limanlardan birindeki bir tavernada ızgara ahtapot eşliğinde şarap içmeye oturmuş, sarhoş olup tanımadıkları adamlara karşı dilleri açılmış olsa –tedbiri elden bırakmadıklarından asla böyle bir şey olmaz ya– müthiş yolculuk öyküleri anlatabilirlerdi. Vebanın kasıp kavurduğu toprakların içlerine kadar girerler. Yakıp yıkılmış ülkelerden geçmiş, kılıçlarını kuşanmış isyancıların ve paralı askerlerin gaddarlıklarını ve arkalarında bıraktıkları dumanı tüten külleri görürler. Geçtikleri uçsuz bucaksız bölgelerin haritaları henüz var olmadığı için bazen yollarını kaybederler, kâh kızgın güneş altında kâh fırtınalara göğüs gererek günlerce ne yapacaklarını bilmez halde dolaşırlar. Korkunç bir ishale yakalanmalarına neden olan iğrenç suları içmek zorunda kalırlar. Ne zaman yağmur yağsa at arabaları

ve katırları çamura saplanır, dizlerinin üzerine çöküp çamura kaplanacak kadar yorulana kadar bağırarak, küfrederek arabalarını çamurdan çekip çıkartırlar. Herhangi bir sığınaktan fersahlarca uzakta gece aniden bastırdığında onları akreplerden koruyacak sadece pelerinleri vardır. Kafalarındaki bitin kaşıntısından çıldırarak gibi olmanın da sürekli yolları tutan haydutların korkusuyla yaşamının da ne demek olduğunu öğrenirler. Sonu gelmez ıssızlıklarda at sürerlerken, yolun bir sonraki dönemecine saklanmış bir grup haydutun nefeslerini tutarak bekliyor olabileceğini, üzerlerine çullanıp onları acımadan öldürebileceğini, keselerini çalıp henüz soğumamış cesetlerini çalılıkların arasına terk edebileceğini birçok kez kanları donarak akıllarından geçirirler.

Korkmalarının mantıklı bir nedeni vardır. Mısır kralı, denizin öbür yanındaki görevlerine göndermeden önce onlara büyük miktarda para emanet etmiştir. O tarihte, yani Büyük İskender'in ölümü üzerinden yarım asır bile geçmemişken, büyük bir serveti yanında gezdirmek intihar sayılabilecek kadar risklidir. Ve soyguncuların hançerleri, salgın hastalıklar veya bindikleri geminin batması böyle pahalı bir misyonu tehlikeye atacak olsa bile, Nil Nehri'nin suladığı topraklarda hüküm süren firavun, ajanlarını sınırları aşır büyük mesafeler katetmek üzere tüm yönleri göndermekte ısrar ediyordur. Gizli avcılarının bilinmez tehlikelere meydan okuyarak peşine düştüğü bu ava sahip olmayı tutkuyla, sabırsızlıkla ve ıstıraplı bir hararetle arzuluyordur.

Gerek kulübelerinin kapısında oturmuş dua eden köylüler gerekse paralı askerler ve haydutlar bu yabancı atlıların neyin peşinde olduklarını bilseler şaşkınlıktan küçük dillerini yutarlardı.

Kitaplardı; aradıkları şey kitaplardı.

Bu, Mısır sarayının en iyi saklanan sırrıydı. Dönemin en güçlü adamlarından biri olan İki Ülke'nin Efendisi, Büyük İskenderiye Kütüphanesi'ne dünyanın bütün kitaplarını getirtmek için hayatını verirdi (aslında başkalarının hayatını; kral söz konusuysa bu hep böyle olurdu). En eksiksiz, en mükemmel kütüphaneyi kurmak, burada zamanın başlangıcından beri tüm yazarların eserlerini içeren bir koleksiyon oluşturmak en büyük hayaliydi.

İlk satırları yazıp yeni bir kitabın eşiğinden içeri adım atmak beni her zaman korkutmuştur. Bütün kütüphaneleri ziyaret ettiğimde, defterlerim hararetle notlarla dolup taşıduğunda, beklemeyi sürdürmek için artık mantıklı, hatta gülünç özürler bulamadığımda yazmayı birkaç gün daha geciktirir, bu sırada korkağın teki olmanın ne demek olduğunu anlarım. Kısacası bu işi beceremeyecekmişim gibi hissedirim. Yazacaklarım her şeyiyle mükemmel olmalıdır; tonuyla, mizahıyla, şiirselliğiyle, ritmiyle, vaat ettikleriyle. Yazılmayı bekleyen bölümler çoktan öngörölmüş, işe başlamak için seçilen kelime haznesinin içinden doğmaya can atmaktadır. İyi de nasıl? O anda bana ayak bağı olan şey şüphelerimdir. Her kitapla birlikte başlangıç noktasına dönerim, yüreğim bütün başlangıçlarda olduğu gibi huzursuzca çarpar. Marguerite Duras'ın dediğı gibi yazmak, yazarsak ne yazabileceğimizi keşfetmeye girişmektir, ayağınızın altındaki zeminin sarsıldığını hissediyormuşsunuz gibi mastardan şart kipine, oradan dilek kipine geçmektir.

Aslında nasıl yapacağımızı bilmeden yapmaya başladığımız diğer şeylerden o kadar da farklı değil: Başka bir dili konuşmak, otomobil kullanmak, anne olmak. Yaşamak.

Şüpheler içinde kıvrandıktan, bütün ertelemeleri ve bahaneleri tükettikten sonra sıcak bir temmuz günü öğle sonrası önümdeki bomboş sayfa ile yüzleşirim. Yazmaya av peşindeki gizemli avcılar imgesiyle başlamaya karar vermişimdir. Onlarla özdeşleşirim; sabırları, metanetleri, zaman kaybetmeleri, ağır ilerleyen ama yüksek adrenalini arayışları hoşuma gider. Yıllar boyunca araştırmacı olarak çalıştım, kaynaklara başvurdum, tarihsel materyalleri belgelemekle ve öğrenmekle uğraştım. Ancak, o kritik an geldiğinde, keşfettiğim gerçek ve belgelenmiş tarih bana o kadar muhteşem geliyor ki düşlerimi istila edip ben istemeden bir anlatı formunu almaya başlıyor. Kendimi antik dönemdeki vahşi ve çalkantılı Avrupa'nın yollarına düşen kitap avcılarının yerine koymak için dayanılmaz bir istek duyuyorum. Onların yolculuklarını anlatarak yazmaya başlasam nasıl olur? İşe yarayabilir ama hayal gücüm fazla mesai yaparken somut verilerin iskeletinin ayırt edilebilir kalmasını nasıl sağlayabilirim?

Sanırım kitabın başlangıcı Kral Süleyman'ın Hazinesi'ni veya Kayıp Ahit Sandığı'nı arayış yolculukları kadar masalsı oldu, ancak elimizdeki belgeler megaloman Mısır krallarının zihninde böyle bir şeyin gerçekten var olduğunu gösteriyor. Belki orada, MÖ 3. yüzyılda, dünyanın istisnasız bütün kitaplarını evrensel bir kütüphanede toplama rüyası ilk ve son kez gerçek olmuştu. Oysa bugün bu bize Borges'in büyüleyici, soyut bir öyküsü –veya belki onun en büyük erotik fantezisi– gibi görünüyor.

İskenderiye'de böyle büyük bir projeye girildiği zamanlarda uluslararası kitap ticareti diye bir şey yoktu. Köklü bir kültürel yaşama sahip olan kentlerde kitaplar alınıp satılabiliyordu ama henüz genç bir kent olan İskenderiye'de değil. Kaynaklar bize kralların koleksiyonlarını zenginleştirmek için mutlak güçlerinin getirdiği muazzam avantajı kullandıklarını söylüyor. Satın alamadıklarına el koyarlardı. Peşine düştükleri kitabı ele geçirmek için kelle uçurmak veya tarlaları ateşe vermek gerekiyorsa, ülkelerinin görkeminin anlamsız ahlaki ilkelerden daha önemli olduğunu söyleyip gereken emri verirlerdi.

Tabii düzenbazlık da hedeflerine ulaşmak için yapmaya hazır oldukları şeyler arasında yer alıyordu. III. Ptolemeos, Eshilos'un, Sofokles'in ve Euripides'in tiyatro festivallerinde ilk sahnelendiklerinden beri Atina arşivinde saklanan oyunlarının orijinallerini ele geçirmeye can atıyordu. Firavun, elçilerini göndererek bu değerli eserleri titiz kâtiplerine kopyalatmak üzere ödünç almak istedi. Atinalı yetkililer on beş gümüş talent gibi günümüzün milyonlarca dolarına denk, yüksek bir teminat talep ettiler. Mısırlılar istenen teminatı ödediler, reveranslar arasında teşekkürlerini sundular, aldıkları emanetleri –söz gelimi– on iki dolunay geçene kadar iade etme sözü verdiler, sapasağlam iade etmezlerse tanrıların kendilerini en korkunç lanetlere cezalandırmasını dilediler ve tabii ardından verdikleri depozitodan feragat ederek kitapları gasp ettiler. Atinalı yetkililerse bu zorbalığı sineye çekmek zorunda kaldılar. Perikles döneminin mağrur başkenti, hububat –o çağın petrolü gibiydi– ticaretine hükmeden Mısır'ın kudretiyle boy ölçüşemeyecek bir krallığın taşra kentlerinden birine dönüşmüştü.

İskenderiye ülkenin ana limanı ve yeni yaşamsal merkeziydi. Kadim zamanlardan beri, bu büyüklükteki ekonomik bir gücün eli rahat rahat sınırlarının ötesine uzanabiliyordu. Menşei ne olursa olsun tüm gemiler, kütüphanenin bulunduğu başkente uğradıklarında derhal bir aramadan geçiriliyorlardı. Gümrük memurları buldukları her tür yazılı metne el koyuyor, yeni papirüslere kopyalatıyor, kopyaları verip orijinalleri alıkoyuyorlardı. Limana götürülen kitaplar, menşelerini belirten, “filanca gemiden alındı” gibi kısa bir notla birlikte kütüphanenin raflarını boyliyordu.

Dünyanın tepesindeysen gösterilen lütfun sınırı yoktu. Denilene göre II. Ptolemeos dünya üzerindeki tüm ülkelerin hükümdarlarına ulaklar göndermişti. Mühürlü bir mektupla onlardan koleksiyonuna eklenmek üzere ellerindeki hemen her şeyi –krallıklarındaki şiir ve düzyazı yazarlarının, hatiplerin ve filozofların, hekimlerin ve kâhinlerin, tarihçilerin ve diğer her tür yazarın eserlerini– gönderme zahmetine katlanmalarını istiyordu.

Ayrıca –ve bu hikâyenin girizgâhı olmaya uygun gördüğüm üzere– Mısır kralları ajanlarını keseleri dolu olarak, mümkün olduğu kadar çok kitap satın almaları ve gittikleri her yerde en eski kopyaları bulmaları emriyle bilinen dünyanın tehlikeli yollarına ve denizlerine gönderdiler. Firavunların kitap iştahı ve kitaplara ödedikleri rakam dolandırıcıların ve sahtekârların ilgisini çekti. Eski-tikleri papirüsleri kullanarak değerli gibi görünen ama düzmece metinler içeren eserler ürettiler; birkaç eseri birleştirip daha uzun bir esermiş gibi sundular; türlü türlü zekice numaralar icat ettiler. Aralarından akıllı ve mizah duygusuna sahip biri, Ptolemeos soyunun iştahını kabartacak şekilde usturuplu bir dille yazılmış, özgün eserler bile kaleme aldı. Eserlerinin başlıkları oldukça eğlenceli ve günümüz pazarlamacılarını aratmayacak türdeydi; örneğin: “Thukididis’in Anlatamadıkları.” Thukididis’in yerine Kafka’yı veya Joyce’u koyun ve sahtekârın biri koltuğunun altında yazarın uydurma hatıratı ve duyulmamış sırlarıyla böyle bir kütüphaneye gelse nasıl beklenti yaratacağını bir düşünün.

Kütüphanenin alıcıları sahtekârlık şüphesiyle temkinli davranmaya çalışsalar da değerli olabilecek bir kitabı gözden kaçırıp

firavunun öfkesini üzerlerine çekmekten korkuyorlardı. Firavun ara sıra koleksiyonundaki eserleri, askerlerinin geçit törenini izlerken hissettiğine benzer bir gururla incelemeye geliyor, kütüphanenin yönetiminden sorumlu Falırolu Demetrius'a şimdi kaç kitaba ulaştık diye soruyordu. Demetrius'da ona son rakamı bildiriyordu: "Şimdiden iki yüz bini geçtik, Haşmetmeab; kısa sürede beş yüz bine ulaşmak için gerekenleri tamamlamaya çalışıyorum." İskenderiye'de ortaya çıkan bu kitap açlığı, saplantılı bir deliliğe dönüşmeye başlamıştı.

Kitapların kolayca bulunabileceği bir ülkede ve zamanda doğdum. Evimin her tarafı kitaplarla doluydu. Yoğun çalıştığım zamanlarda, bir hevesle giriştiğim yazılarıma kaynak oluşturmak için çeşitli kütüphanelerden ödünç aldığım düzinelerce kitabı sandalyelerden, hatta odanın zemininden yükselen kuleler halinde üst üste diziyordum. Bazılarını da üzerine konacakları bir ev bulamamış üçgen çatılar gibi açık ve yüzüstü halde bulmak mümkündü. Şimdilerde bu kitapları iki yaşındaki oğlum sayfalarını buruşturmasın diye kanepenin baş dayanağı üzerine istif ediyorum ve dinlenmek için oturduğumda köşeleri enseme batıyor. Kitapların fiyatını yaşadığım kentteki metrekare başına kira fiyatlarıyla karşılaştırdığımda, kitaplarımın oldukça pahalı kiracılar olduklarını görüyorum. Ama büyük fotoğraf albümlerinden her zaman midye gibi kapanmaya teşne olan, ciltleri tutkalla yapıştırılmış kâğıt kapaklı kitaplara varana kadar her birinin evimi daha sıcak bir yer yaptığına da inanıyorum.

İskenderiye Kütüphanesi'nin raflarını doldurmak için harcanan çabalar, yapılan yolculuklar, çekilen zorluklar egzotik bir çekiciliğe sahip görünebilir. Bunlar tuhaf vakalardır, her biri birer maceradır; baharat peşinde Doğu Hint Adalarına yapılan efsanevi yolculuklar gibi. Günümüzün dünyasında kitaplar öyle sıradan, teknolojik yeniliklerin ışıltısından öyle yoksun ki yakında ortadan kalkacaklarına dair kehanetler gırla gidiyor. Kitapların neslinin tükeneceğini, yerlerini elektronik cihazların alacağını ve sonsuz eğlence olanakları karşısında yenilgiye uğrayacaklarını öngören gazete makaleleri arada bir karşıma çıktıkça dehşete kapılıyorum. İçlerinde işi fela-

ket tellallığına vardırırlar, bir dönemin kapanmak üzere olduğu-
nu, kitapçıların kapandığı, kütüphanelerin tenhalaştığı gerçek bir
kıyametin geldiğini ileri sürüyorlar. Sanki çok yakında kitapların
etnoloji müzelerinde, tarih öncesi mızrak başlarının yanında ser-
gileneceğini ima eder gibiler. Bu tür görüntüler zihnime kazınmış
bir halde bakışlarımı sıra sıra dizilmiş kitaplarım ve vinil plaklarım
üzerinde gezdiriyor, eski ama sevimli bir dünyanın yok olmak üzere
olup olmadığını merak ediyorum.

Peki ama bundan emin miyiz?

Kitap zamanın sınavından başarıyla geçmiştir, uzun mesafe ko-
şucusu olduğunu kanıtlamıştır. Ne zaman kalkıştığımız devrimlerin
rüyasından veya yaşadığımız insani felaketlerin kâbusundan uyan-
sak kitap hâlâ oradaydı. Kitap, Umberto Eco'nun dediğı gibi, kaşık,
çekiç, tekerlek veya makasla aynı kategoride yer alıyor. İcat edildi-
ğinden beri daha iyisi yapamadığı için.

Elbette teknoloji eski monarşileri tahtından edecek kadar göz
kamaştırıcı ve güçlü. Ancak teknolojinin ürünleri hızla eskiyip moda
olmaktan çıktığı için hepimiz kaybettiğimiz şeylerin –fotoğrafların,
dosyaların, eski işlerin, hatıraların– özlemini duyuyoruz. Önce ka-
setlerimizdeki şarkılar gitti, ardından da VHS bantlara kaydedilmiş
filmlerimiz. Teknolojinin modasını geçirmekte ısrar ettiğı şeyleri
toplamak için beyhude bir çabayla uğraşıyoruz. DVD çıktığında
nihayet arşivleme problemlerimizi ilelebet çözdüğümüz söylendi
fakat şimdi de sürekli yeni cihazlar satın almayı gerektiren, daha
küçük boyutlarda yeni depolama ürünleriyle karşımıza çıkıyorlar.
İşin komik tarafı, on asır önce sabırla kopyalanmış bir elyazmasını
hâlâ okuyabilmemize rağmen sadece birkaç sene öncesinden kalmış
bir videoteybe veya diskete artık bakamıyoruz; tabii evlerimizin bir
köşesini vadesi dolmuş cihazlar müzesine dönüştürüp birbiri ardına
satın aldığımız bilgisayarları ve video oynatıcıları saklamamışsak.

Unutmayalım ki kitaplar tarih kayıtlarına geçmemiş bir savaşta
asırlarca müttefikimiz olmuşlardır. Bu savaş, değerli yaratımlarımı-
zı –hayatımıza taze bir soluk getiren kelimeleri, yaşadığımız kaos
anlamak ve içinde yaşamayı sürdürebilmek için icat ettiğimiz kur-
macaları, sert bir kayaya benzeyen cehaletimizi sürekli yontmak

için kullandığımız, gerek doğru gerek yanlış ama her zaman geçici olan bilgilerimizi- korumak içindir.

Bu araştırmaya kendimi bu yüzden verme kararı aldım. Her şey sorularla, bir sürü soruyla başladı: Kitaplar ne zaman ortaya çıktı? Kitapları çoğaltmak veya yok etmek için gösterilen çabaların gizli tarihçesi nedir? Bu esnada neleri kaybettik, neleri kurtardık? Neden bazıları klasik oldu? Kaçı zamanın dişlerine, ateşin tırnaklarına, suyun zehrine kurban gitti? Hangi kitaplar öfkeyle yakıldı, hangileri büyük bir tutkuyla kopyalandı? Aynı kitaplar mı?

Bu anlatı, bir anlamda o kitap avcılarının macerasını sürdürme girişimi. Bir bakıma kayıp elyazmalarını, bilinmeyen hikâyeleri, kısılmak üzere olan sesleri ararlarken onlara umulmadık bir yol arkadaşı gibi eşlik etmek istiyorum. Belki dört bir tarafa yayılan bu gezginler megaloman bir saplantının esiri olan kralların yardakçılarıydılar. Her ne kadar saçma görünse de belki görevlerinin önemini anlamamışlardı ve açık havada geçirdikleri gecelerde yaktıkları ateşin son korları da sönerken bir çılgının hayali için hayatlarını tehlikeye atmaktan bıktıklarını mırıldanıyorlardı. Kuşkusuz terfi etme şanslarının daha yüksek olduğu bir göreve, mesela Nübye Çölü'ndeki isyanı bastırmaya veya Nil Nehri'ndeki kayıkların yükünü teftiş etmeye gönderilmeyi tercih ederlerdi. Ancak sanırım bir hazinenin pek çok yere saçılmış parçalarıymış gibi tüm kitapların izini sürerek bilmeden bizim dünyamızın temellerini atmış oldular.

I

YUNANİSTAN'IN GELECEK HAYALI

Dünyevi Zevklerin ve Kitapların Kenti

1

Tacirin genç ve can sıkıntısından patlamak üzere olan karısı tek başına uyumaktadır. Kocasını Akdeniz'deki Kos adasından Mısır'a yelken açalı on ayı geçmesine rağmen Nil'in suladığı topraklardan tek bir mektup bile gelmemiştir. On yedi yaşındadır, henüz çocuk doğurmamıştır ve *gynekeionda*¹ bir şeyler olmasını bekleyerek geçirdiği, dedikodu olmasın diye dışarıya çıkamadığı monoton hayatına artık dayanamıyordur. İlgilenecek bir meşgalesi de yoktur. Kölelere eziyet etmek başta eğlenceli gibi görünmüştür ama onu gün boyu oyalamak için yeterli değildir. Bu yüzden başka kadınların onu ziyarete gelmesinden mutlu olmaktadır. Kapısını kim çalıyor olursa olsun, geçmek bilmeyen saatlerin kurşun gibi ağırlığını hafifletmek için oyalanacak bir şeye çaresizce ihtiyaç duyuyordur.

Köle kız, yaşlı Gílide'nin geldiğini haber verir. Tacirin karısı bu sefer biraz olsun hoşça vakit geçirmeye karardır: Eski sütannesini Gílide çok komik ve müstehcen hikâyeler anlatan, ağzı bozuk bir kadındır.

“Gílide Anam! Evime gelmeyeli aylar oldu.”

“Uzakta oturduğumu biliyorsun kızım, artık sinek kadar bile takatim yok.”

“Hadi, hadi” der tacirin karısı, “kimbilir kaç adamla cilveleşecek kadar takatin var ama.”

“Geç bakalım dalganı” diye itiraz eder Gílide, “ama o dediğin siz genç kızların işi.”

Yaşlı kadın dudaklarında fettan bir gülümsemeyle ayartıcı kelimeler seçerek nihayet gelişinin nedenini açıklar. Olimpiyat Oyunları'nda iki kez güreş şampiyonu olmuş güçlü, yakışıklı bir genç,

1) Antik Yunan döneminde evin kadınlara ayrılan bölümü; bir tür haremlik. [ç.n.]

tacirin karısına göz koymuştur, arzuyla yanıp tutuşuyordur ve âşığı olmak istiyordur.

“Hemen kızma da teklifini dinle. Sevda acısı delikanlının yüreğine işlemiş. Kendi mutluluğun için ona bir şans ver. Hiçbir şey yapmadan oturacak mısın?” diye sorar Gílide, genç kadını günaha davet ederek. “Farkında olmadan bir de bakmışsın yaşlanmışsın, tazeliğinden geriye küller kalmış.”

“Aman, sus, sus...”

“Hem kocan olacak adam Mısır’da neler karıştırıyor? Bir mektup bile yazmadı, seni unuttu, eminim çoktan başka çiçeklerden bal almaya başlamıştır.”

Gílide genç kadının son direncini de kırmak için dil döküp Mısır’ın, özellikle de İskenderiye’nin onu bir başına bırakıp uzaklara giden nankör kocasına neler sunabileceğini anlatır: Bolluk, zenginlik, her zaman ılıman ve baştan çıkarıcı bir iklimin büyüğü, gösteriler, sürüyle filozof, kitaplar, altın, şarap, ergen kızlar ve gökte parlayan yıldızlar kadar çok sayıda çekici kadın...

Yukarıda, MÖ 3. yüzyılda yazılmış, o dönemin günlük hayatından yoğun bir kesit sunan kısa bir Yunan tiyatro oyununun başlangıcını serbest bir şekilde tercüme ettim. Bunun gibi küçük oyunlar, bir tür dramatik okuma sunuyor olmaları sayılmazsa, muhtemelen sahnelenmiyorlardı. Mizahi, bazen de pikaresk² türdeki bu tür metinler, kırbaçlanan kölelerin, zalim efendilerinin, muhabbet tellallarının, ergen çocukları yüzünden çaresizlik içinde olan annelerin veya cinsel tatmin bulamamış kadınların yasak dünyasına açılan pencerelerdi. Edebiyat tarihindeki ilk çöpçatanlardan biri olan Gílide, mesleğinin sırlarına vâkıf olmuş profesyonel bir muhabbet tellalıdır ve hiç tereddüt etmeden kurbanlarının en zayıf noktasını hedef alır: Herkeste olan yaşlanma korkusunu. Ancak Gílide, yeteneğini acımasızca kullanmasına karşın, bu sefer başarısız olur. Aralarındaki diyalog, uzaklardaki kocasına sadık kalan veya belki de zina yapmanın getireceği korkunç risklerden çekinen genç kadının Gílide’ye karşı sevecen iğnlemeleriyle sona erer. Tacirin karısı ona,

2) Serseri, maceracı tipleri konu eden serüven anlatısı. [ç.n.]

“aklını mı yitirdin” diye sorar ama öbür yandan şarap ikram ederek gönlünü almayı da ihmal etmez.

Bu metin, içerdiği mizahın ve canlı bir tonda yazılmış olması-
nın yanı sıra, sıradan insanların dönemin İskenderiye’si hakkında
ne düşündüklerini ortaya koyması açısından da ilginçtir: Dünyevi
zevklerin ve kitapların kenti; seksin ve kelimelerin başkenti.

2

İskenderiye’nin şöhreti bir efsane gibi yayılmaya devam etti.
Gilide’yle baştan çıkarmaya çalıştığı genç kadın arasında bu diya-
loğun yaşandığı tarihten iki asır sonra, İskenderiye tüm zamanların
en büyük erotik mitlerinden birine, Kleopatra ile Marcus Antonius
arasındaki aşkın hikâyesine sahne olacaktı.

O tarihte Akdeniz’deki en büyük imparatorluğun başkenti ha-
line gelmiş olan Roma, Marcus Antonius İskenderiye’ye ilk ayak
bastığında hâlâ dolambaçlı, karanlık ve çamurlu sokaklardan olu-
şan bir labirenti andırıyordu. Marcus Antonius birdenbire kendini
saraylarından, tapınaklarından, geniş caddelerinden ve anıtlarından
ihtişam yayılan, baş döndürücü bir kentte bulmuştu. Romalılar as-
keri güçlerinden emin görünüyorlar ve geleceğin efendisi oldukla-
rını düşünüyorlardı ancak kentin pırıltılı geçmişinin, zevk düşkün-
lüğü’nün ve lüksünün cazibesiyle boy ölçüşemezlerdi. Güçlü general
ve Mısır’ın son kraliçesi kâh coşkuyla kâh gururla kâh taktik he-
saplar yaparak gelenekçi Romalılar arasında skandal yaratan, siya-
si ve cinsel bir ittifak oluşturdular. Bu da yetmezmiş gibi, Marcus
Antonius’un imparatorluğun başkentini Roma’dan İskenderiye’ye
taşıyacağı söylentisi çıktı. Ünlü çift Roma İmparatorluğu’nun kont-
rolünü ellerine geçirmek için verdikleri savaşı kazanmış olsalardı,
bugün belki de turistler Kolezyum’u ve forumlarıyla göz kamaştıran
Ebedi Kent’te fotoğraflarını çektiirmek için Roma yerine Mısır’a ko-
şuyor olacaktı.

Kleopatra, ait olduğu İskenderiye gibi, kentin kültürünün ve kösnüllüğünün tuhaf bir birleşimini temsil ediyordu. Plutarkhos, Kleopatra'nın aslında çok güzel bir kadın olmadığını söyler. Sokakta insanların oldukları yerde donakalmalarına, dönüp yeniden bakmalarına neden olmuyormuş. Öte yandan cazibeden, zekâdan ve nüktedanlıktan fazlasıyla nasibini almış biriymiş. Sesi, onu işiten herkesin içine işleyen, tatlı bir tınıya sahipmiş. Konuşurken, diye devam ediyor tarihçi, çok sayıda teli olan bir çalgı gibi istediği dile kolayca geçiş yapabilirmiş. Tercümana ihtiyaç duymadan Etiyopyalılarla, İbranilerle, Araplarla, Suriyelilerle, Medlerle, Partlılarla konuşabilirmiş. Bu keskin zekâlı, bilgili kadın ülkesinin içinde ve dışında farklı iktidar mücadelelerinden zaferle ayrılmış olsa da nihai savaşı kaybedecekti. Kleopatra'nın problemi, sadece düşman tarafın sözlerinin kulağına ulaşmasıydı.

Bu fırtınalı hikâyede kitapların da önemli bir rolü vardı. Marcus Antonius dünyaya hükmetmesinin an meselesi olduğuna inandığında, muhteşem bir hediyeyle Kleopatra'nın başını döndürmek istedi. Altının, mücevherlerin veya ziyafetlerin sevgilisinin gözlerinde bir ışıltıya neden olmayacağını biliyordu; çünkü Kleopatra bu tür şeyleri her gün har vurup harman savurmaya alışmıştı. Bir keresinde sabahlara kadar içtikten sonra, kışkırtıcı bir çalımla muazzam boyutlarda bir inciye sirkenin içinde eritip içmişti. Bu yüzden Marcus Antonius, Kleopatra'nın bıkkın bir ifadeyle burun kıvrımayacağı bir hediye seçti: İki yüz bin ciltlik bir koleksiyonu Büyük Kütüphane'ye konulmak üzere ayaklarının altına serdi. İskenderiye'de kitaplar tutkuları alevlendirmek için de kullanılıyordu.

20. yüzyılda ölen iki yazar, İskenderiye mitini yeniden parlatarak kenti girdisiyle çıktısıyla öğrenmemizi sağlayan rehberlerimiz oldular. Yunan kökenli önemsiz bir devlet memuru olan Konstantinos Kavafis, Mısır'ı istila etmiş olan İngilizlerin yönettiği Bayındırlık Bakanlığı'nın Su İşleri Dairesi'nde yıllarca terfi almadan çalıştı. Akşamları dünyevi zevklerle, dünyanın farklı yerlerinden insanlarla dolu, uluslararası bir sefahat âleminin içine dalıyordu. İskenderiye labirentindeki tüm genelevlerin yerini avcunun içi gibi biliyordu: Bu yerler bizzat yazarın "yasak ve herkes tarafından büyük bir

tiksintiyle karşılanan” bir şey olarak tarif ettiği eşcinsel yönelimini dışa vurabileceği tek sığınağıydı. Kavafis, klasik eserlerin tutkulu bir okuruydu ve neredeyse gizli kalmış bir şairdi.

Bugün en çok bilinen şiirlerinde, bir zamanlar İthaka, Troya, Atina veya Bizans’ta yaşamış gerçek ve kurmaca karakterlerine yeniden hayat verir. Daha kişisel olduğu anlaşılan diğer şiirleri ise ironiyle özeleştirir arasında bir yaklaşımla kendi olgunluk deneyimini –gençlik zamanlarına duyduğu özlemi, dünyevi zevkleri öğrenme sürecini, zamanın geçişinden duyduğu ıstırapı– irdeler. Şiirlerindeki tematik farklılıklar aslında yapaydır. Okuduğu ve hayalinde canlandırdığı geçmiş, Kavafis’i kendi hatıraları kadar heyecanlandırır. İskenderiye’nin sokaklarını dolaşırken görünürdeki kentin altında kayıp bir kentin bir nabız gibi atmakta olduğunu fark eder. Büyük Kütüphane artık yoktur ama yankıları, fısıltıları ve uğultusu hâlâ havada çınlamaktadır. Kavafis’e göre, hayaletlerin oluşturduğu bu büyük topluluk, yaşayanların yapayalnız, ıstırap çekerek dolaştığı soğuk sokakları yaşanır hale getirmektedir.

İskenderiye Dörtlüsü’nün karakterleri olan Justine, Darley ve özellikle de Balthazar, tanıdıklarını ileri sürdükleri Kavafis’i sürekli olarak “kentin yaşlı ozanı” diye anarlar. Ülkesinin püritenliğinden ve ikliminden bunalmış İngilizlerden biri olan Lawrence Durrell’in bu dört romanı ise İskenderiye mitinin erotik ve edebi tınlarını güçlendirir. Durrell, İskenderiye’yi II. Dünya Savaşı’nın çalkantılı yıllarında, Mısır toprakları İngiliz ordusunun işgali altındayken ve kent casusların, komploların ve her zaman olduğu gibi dünyevi zevklerin yuvasıyken tanımıştır. İskenderiye’nin renklerini ve uyandırdığı fiziksel duyguları kimse daha doğru bir şekilde tarif etmemiştir. İnsanı ağırlığı altında ezen sessizliğini, yazın insanların tepesinde uzanan gökyüzünü. Güneşten kavrulan günleri. Denizin ışıltılı maviliğini, dalgakıranları, sarı kumsallarını. İç kısımlarda Mareotis Gölü’nün bazen bir serap gibi bulanıklaşan görüntüsünü. Limanın ve gölün suları arasında uzanan, tozlu, dilencilerle dolu, sineklerin uçuştığı sayısız sokağı. Palmiye ağaçlarını, lüks otelleri, haşhaşı, sarhoşluğu. Elektrik yüklü kuru havayı. Limon ve menekşe rengi günbatımlarını. Beş insan soyunu, beş dili, bir düzine dini, beş filonun yağlı

sulardaki yansımasını. İskenderiye’de, der Durrell, dirilen et kendi hapishanesinin parmaklıklarını sınar.

II. Dünya Savaşı kenti mahvetmiştir. *Dörtlü’nün* son kitabında Clea melankolik bir manzarayı tarif eder. Dinozor iskeletleri gibi kumullara gömülüp kalmış tanklar, taşlaşmış bir ormanın artıkları gibi sağa sola atılı duran büyük toplar, yanlışlıkla mayın tarlalarının içine dalan Bedeviler. “Her zaman sapık bir kent olan İskenderiye’nin artık kocaman bir umumi kenefe benzediği” sonucuna varır. Lawrence Durrell 1952 senesinden sonra kente bir daha hiç dönmedi. Binlerce yıldır burada yaşayan Yahudi ve Yunan halklar, Ortadoğu’da bir dönemin kapanmasına yol açan Süveyş Savaşı’nın ardından ülkeyi terk ettiler. İskenderiye’yi ziyaret eden tanıdıklarım bir zamanların kozmopolit ve duyulara hitap eden kentinin artık kitaplarda kaldığını söylüyorlar.

İskender: Dünya Asla Yetmez

3

Dünyada tek bir İskenderiye yok. Büyük İskender’in Türkiye’den İndus Nehri’ne kadar izlediği rota boyunca bir dizi şehir aynı adı taşıyor. Farklı diller ilk verilen adın söylenişini bozmuş ama bazen uzaklardan gelen bir melodi hâlâ ayırt edilebiliyor. Mesela *Aleksandretta*³ Türkçede İskenderun olmuş. *Aleksandria Karmania* bugün İran’ın Kirman kenti. *Aleksandria Margiani* bugün Türkmenistan’daki Merv Harabeleri. Serbest bir tercümeyle “Dünyanın Sonundaki İskenderiye” anlamına gelen *Aleksandria Eshati* bugün Tacikistan’daki Hucend kenti. İskender’in çocukluğundan beri yanından ayırmadığı sevgili atı Bukefalos’un anısına *Aleksandria Bukefalya* adını verdiği şehir sonradan Pakistan’daki Jalalpur kasabası olmuştur. Afganistan’daki savaş bizi antikçağın diğer İskenderiyeleriyle tanıştırmıştır: Bagram, Herat, Kandahar.

3) Yunancada *Aleksandria* Türkçeye İskenderiye olarak geçerken, *Aleksandretta* Küçük İskenderiye anlamını taşır. [ç.n.]

Plutarkhos, Büyük İskender'in yetmiş kent kurduğunu söyler. Umumi tuvaletlerin duvarlarına, kapılarına isimlerini yazan çocuklar gibi, "Ben buradaydım", "Burayı fethettim" dercesine, geçtiği yol üzerine işaretler koymuştur. Atlas, büyük fatih için tekrar tekrar kendinden bir hatıra bıraktığı devasa bir duvar olmuştur.

İskender'i 25 bin kilometre uzunluğundaki bir fetih seferine çıkaran itici gücün ve sınırsız enerjisinin nedeni, nam salma ve beğenilme isteğiydi. Kahramanlar hakkındaki efsanelere derinden inanıyordu; aslına bakılırsa kahramanların arasında yaşayıp onlarla boy ölçüşmeyi de başardı. Yunan mitolojisinin en güçlü, en korkulan savaşçısı olan Akhilleus ile saplantılı bir bağ kurmuştu. Onu henüz bir çocukken, öğretmeni Aristo ona Homeros'un şiirlerini öğretirken seçmişti ve onun gibi olmayı hayal ediyordu. Ona karşı, bugünkü çocukların spor dünyasının şöhretlerine beslediği türden, tutkulu bir hayranlık besliyordu. İskender'in yastığının altında daima *İlyada*'nın bir kopyasıyla ve bir hançerle uyuduğu söylenir. Bu, bizi gülümseten bir görüntüdür; futbolcu kartlarını biriktirdiği albüm yatağının üzerinde açık bir şekilde uyuyakalmış olan ve rüyasında stadyumu dolduran kalabalıkların tezahüratları arasında takımını şampiyon yaptığını gören bir çocuğu aklımıza getirir.

İşte İskender, en olmayacak başarı hayallerini bile gerçekleştiren kişidir. Sadece sekiz yıl içinde fethettiği yerler –Anadolu, Pers toprakları, Mısır, Orta Asya, Hindistan– onu bir anda macera peşindeki savaşçılar arasında zirveye çıkardı. Tek bir kentin on yıl süren kuşatmasında hayatını kaybeden Akhilleus onun yanında amatör kalıyordu.

Mısır'ın İskenderiye'si, böyle bir kentin başlangıcına yakışan tek şey buymuş gibi, edebi bir rüyadan, Homeros'un fısıldadığı sözlerden doğdu. İskender rüyasında saçları ağarmış yaşlı bir adamın ona yaklaştığını gördü. Esrarengiz yabancı yanına vardığında *Odysseia*'dan bazı dizeler okumaya başladı. Bu dizeler, Mısır sahilinin hemen önünde bulunan, etrafını kuşatan dalgaların kayalıklarında çınladığı, Faros diye bir adadan söz ediyordu. Gerçekten de böyle bir ada vardı; Nil deltasının Akdeniz'in sularıyla buluştuğu alüvyon düzlüğünün hemen yakınındaydı. O dönemin düşünce tar-

zı uyarınca gördüğü rüyanın bir işaret olduğuna inanan İskender, yazgısı önceden belirlenmiş olan kentini buraya kurdu.

Çok güzel bir yer bulduğunu düşünüyordu: Rüzgârın şekillen-dirmesiyle sürekli değişen iki ıssız, uçsuz bucaksız manzara –kum-lardan oluşan bir çölle sulardan oluşan bir çöl– burada birbirine do-kunuyordu. Kentin neredeyse mükemmel bir dikkörtgen oluşturan genel planını un kullanarak bizzat kendisi çizdi, kent meydanının nerede olacağını, hangi tanrılar için nereye tapınak yapılacağını, kenti çevreleyecek surların nereye inşa edileceğini tek tek gösterdi. Nihayetinde küçük Faros adası uzun bir setle deltaya bağlanacak ve dünyanın yedi harikasıdan birini üzerinde barındıracaktı.

İnşaat çalışmaları başladığında, İskender arkasında Yunanlar-dan, Yahudilerden ve civar köylerde uzun süredir yaşayan çoban-lardan oluşan küçük bir nüfus bırakarak yolculuğuna devam etti. Tüm çağlarda geçerli olan koloni mantığı gereğince, Mısır'ın yerlile-ri daha düşük bir statüyle vatandaş yapıldılar.

İskender bu kenti bir daha hiç görmeyecekti. On yıldan kısa bir süre sonra buraya naaşı dönecekti. Ancak MÖ 331 yılında İs-kenderiye'yi kurarken yirmi dört yaşındaydı ve kendini yenilmez hissediyordu.

4

Gençti ve engel tanımaz biriydi. Mısır yolunda “kralların kralı” diye bilinen Pers hükümdarının ordusunu peş peşe iki kez yendi. Anadolu ve Asur topraklarını ele geçirip buradaki halkları Perslerin boyunduruğundan azat ettiğini duyurdu. Filistin ve Fenike şeridini fethetti; tüm kentler direniş göstermeden teslim oldular, ikisi hariç: Sur ve Gazze. Yedi aylık kuşatmanın ardından düştüklerinde büyük kurtarıcının gazabı acımasız oldu. Hayatta kalmış olanlar sahil bo-yunca çarmıha gerildiler; acıyla kıvranan iki bin insan bedeni de-niz kenarında bir sıra oluşturdu. Çocuklar ve kadınlar köle olarak satıldılar. İskender, kederli Gazze'nin valisinin, *İlyada*'da Hektor'un

ölü gövdesine yapıldığı gibi bir cenk arabasına bağlanıp ölene kadar sürüklenmesini emretti. Muhtemelen kendi destanını yazdığını düşünmek hoşuna gittiği için zaman zaman efsanelere konu olacak nitelikte bir davranışta, sembolik bir eylemde, bir acımasızlık gösterisinde bulunuyordu.

Ama genelde yendiği halklara karşı cömertçe davranmayı daha kahramansı buluyordu. Pers kralı Darius'un ailesini esir aldığında kadınlara saygıyla davrandı ve onları rehine olarak kullanmayı reddetti. Kendi evlerinde rahatsız edilmeden, elbiselerine ve mücevherlerine dokunulmadan yaşamaya devam edebileceklerini söyledi. Ayrıca savaşta ölen yakınlarını gömmelerine izin verdi.

Darius'un sarayına girdiğinde karşısında memleketi Makedonya'nın mütevazı sarayında hiç tanışmadığı bir zenginlik buldu: Her yer altınla, gümüşle, kaymak taşlarıyla kaplıydı, mürrüsafinin ve diğer tütsülerin hoş kokusu etrafı sarmıştı, odalar süslemeli halılarla ve mobilyalarla donatılmıştı. Arkadaşlarına dönüp, "Anlaşılan saltanat böyle bir şeymiş" dedi. Ardından ona bir sandık sundular; bu, Darius'un sahip olduğu en değerli, en olağanüstü eşyaydı. Adamlarına, "Böyle güzel bir sandıkta koruyabilecek kadar değerli neyimiz var?" diye sordu. Her biri bir öneride bulundu: Para, mücevher, esanslar, baharatlar, savaş ganimetleri... İskender kafasını iki yana salladı ve kısa bir sessizliğin ardından yanından hiç ayırmadığı *İlyada*'sını sandığa koymalarını emretti.

5

Hiç savaş kaybetmedi. Seferin zorluklarına hep adamlarından herhangi biri gibi, herhangi bir ayrıcalığa sahip olmadan katlandı. Makedonya kralı olarak babasından tahtı devrıldıktan sadece altı yıl sonra, henüz yirmi beş yaşındayken zamanın en büyük ordusunu mağlup ederek Pers İmparatorluğu'nun hazinelerini ele geçirdi. Ama tüm bunlar onun için yeterli değildi. Hazar Denizi'ne doğru ilerledi, günümüzün Afganistan'ını, Türkmenistan'ını, Özbekistan'ı-

nı bir uçtan diğer uca katetti, Hindikuş Dağları'nın karşı geçitlerini, ardından kumları sürekli yer değiştiren bir çölü aşarak Oxus Nehri'ne, yani bugünkü Amuderya Nehri'ne⁴ ulaştı. Hiçbir Yunanın daha önce ayak basmadığı bölgelere (Semerkant ve Pencab) doğru yoluna devam etti. Artık parlak zaferler kazanmıyordu, gerillaların kine benzer zorlu bir mücadeleye girişerek kendini yıpratıyordu.

Yunancada İskender'in saplantısını tarif etmek için kullanılan bir kelime var: *Póthos*. Bizde olmayana veya erişilemez olana arzu anlamını taşıyor; acı çekmemize yol açar çünkü dindirilmesi mümkün olmayan bir arzudur. Hem aşkına karşılık bulamamış âşıkların huzursuzluğunu hem de ölmüş bir kişiye karşı dayanılmaz bir özlem duyduğumuzda hissettiğimiz matem acısını andırır. İskender, can sıkıntısından ve aleladelikten kaçmak için sürekli ileriye gitme arzusunun dindiremiyordu. Henüz otuz yaşında bile değildi ve dünyanın kendisi için yeterince büyük olmadığından korkmaya başlamıştı. Bir gün fethedilecek toprak kalmazsa ne yapacaktı?

Aristo'dan dünyanın sonunun Hindikuş Dağları'nın öbür tarafında olduğunu öğrenmişti ve İskender en uzaktaki kenarına ulaşmak istiyordu. Dünyanın kenarını görme fikri onu mıknaş gibi çekiyordu. Öğretmeninin bahsettiği o büyük Dış Okyanusu bulabilecek miydi? Yoksa denizin suları dipsiz bir uçurumdan aşağı mı dökülüyordu? Veya dünyanın sonu yoğun bir sis örtüsünün altında giderek beyazlaşıp görünmez mi oluyordu?

Ancak İskender'in adamları, muson yağmurları altında hasta düştükleri ve moralleri bozulduğu için Hindistan'ın içlerine doğru daha fazla ilerlemeyi reddettiler. Ganj Nehri'nin ötesinde adı duyulmamış, koskoca bir Hint krallığının olduğu haberini almışlardı. Dünyanın sonuna ulaşacaklarına dair bir belirti yoktu.

Görmüş geçirmiş bir asker hepsinin adına konuştu: Genç kralarının emriyle binlerce kilometre yol tepmişler, yol boyunca en az yedi yüz elli bin Asyalıyı kılıçtan geçirmişlerdi. Savaşta kaybettikleri

4) Diğer adıyla Ceyhun Nehri, Orta Asya'nın en uzun nehirlerinden biridir ve bugünkü Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan geçerek Aral Gölü'ne akar. Türk boylarının "ırmak" anlamına gelen *Öğüz* adını verdiği nehir, Yunan kaynaklara "öküz" anlamına gelen Oxus adıyla geçmiştir. [ç.n.]

en iyi arkadaşlarını gömmek zorunda kalmışlardı. Kıtlıklara, dondurucu soğuklara katlanmış, aç susuz çöllerden geçmişlerdi. Birçoğu köpekler gibi bir hendeğin içinde bilinmedik bir hastalıktan ölmüş veya savaşlarda kolunu bacağına kaybetmişti. Hayatta kalan az sayıda asker artık gençliklerindeki güce sahip değildi. Atları artık yorgunluktan tökezliyor, erzak arabaları muson yağmurları altında çamura saplanıp kalıyordu. Kemerlerinin tokası bile paslanmış, kumanyalarıysa nemden çürümüştü. Yıllardır su geçiren çizmelerle yürüyorlardı. Evlerine dönmek, onları zar zor hatırlayan karılarına ve çocuklarına sarılmak istiyorlardı. Doğdukları yerleri özlemişlerdi. İskender bu sefere devam etmeye niyetliyse artık Makedonyalı askerlerine güvenmemeliydi.

İskender'in içi öfkeyle doldu, *İlyada*'daki Akhilleus gibi tehditler savurarak çadırına kapandı. Psikolojik bir savaş başlamıştı. Başlangıçta askerler sessizce bekliyordu ama sonra metanetini kaybettiği için krallarını yuhalamaya başladılar. Hayatlarının en iyi senelerini ona verdikten sonra aşağılanmaya niyetleri yoktu.

Gerginlik iki gün boyunca devam etti. Ardından o çetin ordu geriye dönüp anavatanın yolunu tuttu. İskender sonunda bir savaşı kaybetmişti.

Makedon Arkadaş

6

Ptolemeos, İskender'e seferlerinde eşlik eden yakın bir arkadaşydı. Soyu itibarıyla Mısır'la uzaktan yakından bir ilişkisi yoktu. Makedonyalı, asil ancak mütevazı bir ailede doğan Ptolemeos, Nil Nehri boyunca uzanan, neredeyse kırk yaşındayken ilk kez ayak bastığı, dilini, âdetlerini ve karmaşık bürokrasisini bilmediği o zengin ülkeye bir gün firavun olacağını aklından bile geçirmiyordu. Ancak İskender'in fetihleri ve bunların muazzam sonuçları hiçbir tarihçinin önceden –en azından her şey olup bitmeden önce– tahmin edemeyeceği sürprizlerle doluydu.

Makedonlar her ne kadar gururlu bir halk olsalar da dünyanın geri kalanının ülkelerini önemsiz bir ataerkil kabile devleti olarak gördüğünü biliyorlardı. Bağımsız Yunan devletlerinin oluşturduğu mozaikte asil Atinalıların veya Spartalıların kuşkusuz pek çok kademede altındaki bir soy gözüyle bakılıyordu onlara. Helen şehir devletlerinin çoğu daha ileri yönetim biçimleriyle denemeler yaparken Makedonlar geleneksel monarşiye bağlı kalmışlardı; üstüne üstlük, diğerlerinin anlamasının zor olduğu bir lehçeyle konuşuyorlardı. Bir Makedonya kralı Olimpiyat Oyunları'na katılmak istese, ancak titiz bir tahkikatın ardından buna izin veriliyordu. Diğer bir deyişle, Yunan kulübüne gönülsüzce kabul edilmişlerdi. Dünyanın geri kalanıysa varlıklarından haberdar bile değildi. O zamanlar Doğu, medeniyetin merkeziydi, tarihin spot ışıkları altındaydı; Batı ise barbarların yaşadığı karanlık ve vahşi bir bölgeydi. Coğrafi algıların ve önyargıların atlasında Makedonya medeni dünyanın tam sınırında yer alıyordu. Yeni krallarının anavatanını harita üzerinde gösterebilecek Mısırlı sayısı muhtemelen çok azdı.

İskender'le birlikte bu aşağılayıcı tutum sona erdi. O kadar güçlü bir kişiliğe sahipti ki tüm Yunanlar onu kendilerinden biri olarak bağırlarına bastılar, hatta ulusal simgeleri haline getirdiler. Yunanistan asırlarca Osmanlı egemenliği altında kalırken Yunanlar kahraman İskender'in hayata dönüp anavatanının yabancıların boyunduruğundan kurtaracağına ilişkin efsaneler ürettiler.

Napolyon da Korsika doğumlu bir taşralı olarak görülürken Avrupa'yı fethettikçe su katılmamış bir Fransıza dönüşmüştü: Zafer, kimsenin itiraz edemediği bir pasaporttu.

Ptolemeos her zaman İskender'e yakın olmuştu. Makedonya sarayında prensin yaveri olan Ptolemeos, İskender'e, fetihlerle süslediği göz kamaştırıcı seferinde eşlik etti, kralın en yakın refakatçilerinin oluşturduğu özel süvari birliğinde yer aldı ve en güvendiği özel fedailerinden biri oldu. Makedon ordusu Ganj Nehri kıyılarında isyan bayrağı açarken geri dönüş yolculuğunun zorlu olacağını biliyordu. Gerçekten de bu yolculukta yaşananlar en kötümser tahminleri bile gölgede bıraktı: Malarya, dizanteri, kaplanlar, yılanlar,

zehirli böcekler derken büyük zayıat verdiler. Hint topraklarının asi halkları saldırıya geçtiklerinde karşılarında rutubetli tropik sıcağında yürümekten tükenmiş bir ordu buldular. Geri dönüş yolculuğu kış aylarına girerken Hindistan'a kadar ulaşmış olan askerlerden geriye sadece dörtte biri kalmıştı.

Bu kadar zaferin, eziyetin ve ölümün ardından MÖ 324 senesinin bahar mevsimi buruk bir şekilde karşılandı. Ptolemeos ve diğer askerler bugünkü İran'ın güneydoğusundaki Susa kentinde kısa bir mola verdiklerinde, ne yapacağı önceden kestirilemeyen İskender görkemli bir şölen düzenlemeye karar verdi ve herkesi şaşırtarak bu şölene kendisi ve subayları için toplu bir evlilik töreni de ekledi. Beş gün süren bu olağanüstü şenlik kapsamında sekiz generalini ve yakın arkadaşını Pers aristokrasisinden kadınlarla –belki çocuk yaşındaki kızlarla demek daha doğru– evlendirdi. Bizzat kendisi de karılarının arasına –Makedon âdetleri çokeşliliğe izin veriyordu– Darius'un büyük kızını ve güçlü bir doğu kavminden gelen bir kadını ekledi. Teatral ve son derece hesaplı bir hareketle törenlere askerlerini de dahil etti. On bin askere doğulu kadınlarla evlendikleri için kraliyet adına drahoma dağıtıldı. Kavimler arası evliliği teşvik etmeye yönelik bu boyutta bir girişime dünya bir daha asla tanık olmayacaktı. İskender'in aklında karışık ırklı bir imparatorluk kurma fikri şekillenmeye başlamıştı.

Susa'daki toplu evlilik töreninden Ptolemeos da payına düşeni aldı. Zengin bir Pers valisinin kızıyla evlendirildi. Belki çoğu subay gibi o da gösterdiği hizmetler için bir madalyayla ve bu kadar karmaşık hale getirilmemiş beş günlük bir şölenle yetinmeyi tercih ederdi. Genelde İskender'in adamları kısa bir süre önce savaş alanında kılıçtan geçirdikleri Perslerle bırakın evlenmeyi, dostça ilişkiler kurmak için bile herhangi bir istek duymuyorlardı. Yeni imparatorlukta milliyetçilikle kültürel kaynaşma arasında gerginlik tohumları filizlenmeye başlamıştı ve yakında bir patlamaya yol açacaktı.

İskender'in, sahip olduğu vizyonu dayatmaya zamanı olmadı. Ertesi yazın başında, otuz iki yaşındayken, Babil'de yüksek ateşler içinde kıvranarak can verdi.

Yüz hatları Anthony Hopkins'inki gibi olan, yaşlı bir Ptolemeos hatıralarını yazdırırken kâtibine hiç aklından çıkmayan ve azap çekmesine neden olan sırrı itiraf eder: İskender'in ölümü doğal nedenlerden olmamıştır. Bizzat kendisi, diğer subaylarla bir olup onu zehirlemiştir. Oliver Stone'un yönettiği 2004 yapımı *Büyük İskender* filminde Ptolemeos karanlık bir adam gibi, adeta Yunan bir Macbeth gibi resmedilmiştir: İskender'in emirlerine sadık bir savaşçıyken sonradan katili olmuştur. Filmin sonunda Ptolemeos karakteri maskesini çıkarıp karanlık yüzünü gösterir. Gerçek hayatta da aynısı gerçekleşmiş olabilir mi? Yoksa Oliver Stone, *JFK* filminde olduğu gibi, komplo teorilerinin ve suikasta uğrayan liderlere gösterilen ilginin cazibesine kapıldığı için mi böyle bir sonu uygun görmüştür?

Kuşkusuz MÖ 323 senesinde İskender'in Makedon subayları ona öfkeli ve kırgındı. Seferin bu noktasında ordusundaki askerlerin çoğunu artık Persler ve Hintliler oluşturunuyordu. İskender o barbarların elit süvari birliklerine katılmasına bile müsaade etmiş, bazılarını da asalet unvanı vermişti. Homerosvari bir yiğitlik anlayışını saplantı edindiği için etnik kökenlerine bakmadan en iyi adamları ordusuna dahil etmenin peşine düşmüştü. Eski silah arkadaşları bu politikayı onur kırıcı ve yakışsız buluyorlardı. Peki ama bu anlaşmazlık, ona duydukları derin sadakati unutmaları ve krallarını ortadan kaldırmanın getireceği büyük tehlikeyi göze almaları için yeterli miydi?

İskender suikasta mı uğramıştı yoksa savaşlarda dokuz ayrı yerinden yaralanan, neredeyse insanüstü bir çabayla zorladığı yorgun bedeni yakalandığı bulaşıcı bir hastalığı (örneğin malyariya veya basit bir gripi) artık kaldıramadığı için mi ölmüştü, hiç bilemeyeceğiz. O tarihte, kralın ani ölümü, haleflerinin iktidarı ele geçirme mücadelesinde utanmadan kullandığı bir silaha dönüştü ve her biri bunun bir suikast olduğunu ileri sürüp diğerlerini suçlamaya başladı. Zehirlendiği söylentisi hızla yayıldı; olayların en sarsıcı, en dramatik yorumuydu bu. İddiaların, suçlamaların ve haleflerin çıkar mücade-

lelerinin arasında tarihçiler muammayı çözemediler, sadece her bir hipotezin artısını ve eksisini değerlendirmekle yetindiler.

İster sadık dost isterse hain olsun, Ptolemeos gölgelerin içinde kalmış, tamamen aydınlatılmamış bir karakter olmayı sürdürmektedir.

8

İki hobbit, Frodo ve Sam, Mordor'un batısındaki dağlarda Cirith Ungol Merdivenleri denen uğursuz geçide ulaşmışlardır. Korkularının üstesinden gelmek için beklenmedik bir maceraya dönüşen hayatları üzerine sohbet etmeye başlarlar. Bu pasaj, J. R. R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi*'nin ikinci kitabı olan *İki Kule*'nin ani finali yaklaşırken yaşanır. Hayatta en zevk aldığı şeyler lezzetli bir yemekle güzel bir hikâye olan Samwise şöyle der: "Merak ediyorum, bizi de şarkılara ve öykülere dahil edecekler mi acaba? Şimdi öykünün birindeyiz elbette; ama şunu kastediyorum: Bunu sözlere dökcekler mi; hani yıllar, yıllar sonra ocak başında anlatılan veya kırmızı siyah harfleri olan kocaman bir kitaptan okunan bir öyküdeki sözlere. Ve 'Evet, bu benim de en sevdiğim öykülerden biri' diyecekler mi?"

İskender'in hayali de buydu: Kendine ait bir efsaneye sahip olmak, kitaplara geçip insanların belleğinde varlığını sürdürmek. Bunu da başardı. Kısa hayatı gerek Doğu'da gerek Batı'da bir mite dönüştü; Kuran'da⁵ ve İncil'de yankı buldu. Ölümünden asırlar sonra, İskenderiye'de, yolculukları ve maceraları hakkında Yunanca yazılan, ardından Latinceye, Süryaniceye ve bir düzine diğer dile tercüme edilen masalsı bir hikâye kaleme alındı. Bugün *İskender'in Serüvenleri*⁶ olarak bildiğimiz bu eser, yıllar boyunca farklı uyarla-

5) Kuran'ın Kehf suresinde geçen Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğuna dair bazı tefsirci ve araştırmacıların tartışmalı yorumları bulunmaktadır. [ç.n.]

6) Yunanca adı *Η Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου* (*İ Fillada tou Megaleksandrou*) olan ve yazarı bilinmeyen eserin, bilinen en eski Yunanca kopyası 3. yüzyıla aittir. 14. yüzyılda Anadolu'nun yetiştirdiği en büyük divan şairlerinden olan Ahmedî'nin (Tâceddin İbrâhim bin Hızır) *İskendernâme* adlı mesnevi tarzındaki manzum eserinin de bu kitabın Süryanice uyarlamasına dayandığı ileri sürülmektedir. [ç.n.]

malarıyla, değıştirilen ve çıkarılan bölümleriyle günümüze kadar gelmiştir. Bazı araştırmacılar, fazlasıyla hayal ürünü ve çılgınca maceralarla dolu bu eserin, bazı dini metinler hariç modern çağlar öncesinde en çok okunan kitap olduğunu düşünmektedir.

Romalılar 2. yüzyılda İskender'in adının önüne *Magno* ("Büyük") unvanını eklediler. Öte yandan Zerdüştiler ona Melun İskender diyorlardı. Persepolis'teki sarayı ateşe verip kralın kütüphanesinin yanmasına neden olduğu için onu hiç affetmemişlerdi. Bu yangında diğer pek çok şeyin yanı sıra Zerdüştilerin kutsal kitabı *Avesta* da yandığı için inananların bu eseri ezberlerinden yeniden yazması gerekmişti.

İskender'in farklı yüzleri ve çelişkileri, antik dünyanın tarihçilerinin eserlerine de yansdı; her biri farklı bir İskender portresi çiziyordu. Arrianus'u büyülemişti, Curtius Rufus kişiliğinin karanlık yanlarını keşfetmişti, Plutarkhos ister karanlık ister aydınlık olsun, heyecanlı bir anekdot kaleme almadan duramıyordu. Hiçbiri hayal gücünün fazla mesai yapmasına engel olamıyordu. Büyük bir hikâye yakaladıklarını söyleyen bir yazar içgüdüüne kendilerini kaptırdıkları için İskender'in biyografisinin kurmacaya doğru kaymasına izin verdiler. Roma döneminin coğrafyacı gezginlerinden biri alaycı bir şekilde İskender hakkında yazanların hayret verici hikâyeleri her zaman hakikate yeğlediklerini söylüyordu.

Çağdaş tarihçilerin bakışı idealizm derecelerine ve yazdıkları döneme göre değışiklik gösterir. 20. yüzyılın başında kahramanlar hâlâ el üstünde tutuluyorlardı; II. Dünya Savaşı'nın, soykırımın, atom bombasının ve sömürgelerin bağımsızlığını ilan etmesinin ardından daha kuşkucu olduk. Artık İskender'i psikiyatrist koltuğuna yatırıp onu fazlasıyla megaloman, acımasız ve kurbanlarına kayıtsız bir kişi olarak tarif eden yazarlar da var. Bazıları onu Adolf Hitler'le kıyaslıyor. Tartışma, yeni duyarlıkların da esintisiyle kaldığı yerden devam ediyor.

Popüler kültürün, İskender'i başka zamanlara ait bir fosil diye terk etmemiş olması beni şaşırtıyor ve merakımı cezbediyor. Hiç beklemediğim yerlerde İskender'in bir hayranının, büyük muhaberelede birliklerine yaptırdığı manevraları bir peçeteye çabucak

çiziverdiğine bile tanık oldum. Adı şarkılara konu olmayı sürdürüyor. Caetano Veloso, *Livro* adlı albümünde yer alan “Alexandre” şarkısını ona ithaf ederken, İngiliz Iron Maiden grubunun en efsanevi şarkılarından biri “Alexander the Great” adını taşıyor. Bu *heavy metal* parça neredeyse kutsi denecek kadar büyük bir coşkuyla sahip: Leytonlu grup, konserlerinde bu parçayı hiç canlı olarak seslendirmiyor ve grubun hayranları arasında bunu son konserlerine sakladıklarına dair bir söylenti dolaşıyor. Dünyanın hemen her yerinde insanlar savaşçının anısına çocuklarına İskender/Alexander adını veriyor veya Arapça konuşulan yerlerde Sikandar. Yıllardır sureti, tişört, kravat, cep telefonu kılıfı, bilgisayar oyunu gibi gerçek İskender’in kullanmasını bile bilemeyecek olduğu milyonlarca ürüne yerleştiriliyor.

İskender, ölümsüzlüğün peşine düşmüş bir avcı olarak düşlediği efsaneyi bir ışık gibi etrafına saçıyor. Ancak Tolkien’in dediği gibi ocak başında hangi hikâyenin anlatılmasını istediğim bana sorulsaydı, zaferleri veya yolculukları değil, İskenderiye Kütüphanesi’nin olağanüstü macerasını tercih ederdim.

9

Babilli bir kâtip, astroloji tabletine “Kral öldü” yazmıştır. Bu belge şans eseri neredeyse hiç bozulmadan günümüze ulaşır. Tarih 10 Haziran, MÖ 323’tür ve tehlikeli zamanların başlamak üzere olduğunu tahmin etmek için yıldızlara bakmaya gerek yoktur. İskender arkasında iki güçsüz veliaht bırakmıştır: Herkesin yarım akıllı gözüyle baktığı, babası bir annesi farklı, kardeşi ve üç karısından biri olan Roksana’nın rahmindeki doğmamış çocuğu. Gerek tarih gerekse monarşinin nasıl işlediği konusunda eğitim almış olan Babilli kâtip, alametlerle dolu o öğle sonrasında, kimin halef olacağı karmaşası üzerine kafa yormuş ve içinden çıkılması zor ve acımasız savaşları tetiklemesinden korkmuş olmalı. O zamanlar pek çok kişi bundan korkuyordu ve gerçekten de böyle oldu.

Kan kavgası erken başladı. Roksana oğlunun rakibi olmasın diye İskender'in diğer iki dulunu öldürttü. Makedon generaller arasında en güçlüleri birbirlerine savaş ilan ettiler. Yıllar içinde sistemli bir katliamla kraliyet ailesinin tüm üyelerini öldüreceklerdi: İskender'in yarım akıllı kardeşini, annesini, karısı Roksana'yı ve on iki yaşını göremeyecek olan oğlunu. Bu arada imparatorluk parçalanıyordu. İskender'in generallerinden biri olan Selevkos, Hindistan'da fethedilen toprakları beş yüz savaş fili gibi inanılmaz bir bedel karşılığında yerli savaş ağalarından birine sattı ve bu filleri Makedon rakipleriyle savaşırken kullandı. Yıllar süren mücadelelerin, gaddarlığın, intikam hırsının ve yitirilen pek çok hayatın ardından geriye üç kumandan kaldı: Bunların arasında sadece Ptolemeos'un hayatı korkunç bir ölümle son bulmadı.

Ptolemeos Mısır'a yerleşti ve hayatının geri kalanını orada geçirdi. Tahtta kalmak için yıllarca canını dişine takarak eski silah arkadaşlarıyla çarpıştı. Makedonlar arasındaki iç savaştan fırsat bulduğu zamanlarda ise hükmetmekte olduğu büyük ülkeyi tanımaya çalıştı. Bu ülkede her şey şaşırtıcıydı: Piramitler, kelaynak kuşları, kum fırtınaları, çölün dalgalı kumulları, koşturan develer, hayvan başlı tuhaf tanrılar, hadımlar, perukalar ve kazınmış kafalar, şölen zamanlarında akın akın gelen insanlar, öldürmesi suç olan kutsal kediler, hiyeroglifler, tören sarayı, insanüstü boyutlardaki tapınaklar, rahiplerin sahip olduğu muazzam güç, bir delta oluşturarak denize kavuşan Nil'in koyu renkli, çamurlu suları, timsahlar, ölülerin kemikleri gübre diye kullanılarak zengin hasatların alındığı ovalar, bira, suaygırları, her şeyi yok eden zaman hariç hiçbir şeyin bulunmadığı çöl, tahnit işlemi ve mumyalar, bir ritüele dönüşmüş hayat tarzı, geçmişe olan sevgi, ölüm kültürü.

Ptolemeos kendisini yolunu kaybetmiş, kafası karışmış, tek başına kalmış gibi hissetmiş olmalı. Mısır dilini anlamıyordu, törenlerde ne yapacağını bilemiyordu, maiyetindekilerin ona güldüğünden kuşkulanıyordu. Yine de İskender'den cesur davranmayı öğrenmişti. Simgeleri anlayamıyorsan yenilerini icat edebilirdin. Mısır muhteşem geçmişiyle sana meydan okuyorsa, başkenti İskenderiye'ye –geçmişi olmayan tek kente– taşıyarak tüm Akdeniz'in en

önemli merkezi haline getirebilirdin. Tebaanın yeniliklere güveni yoksa fikir ve bilim dünyasının olanca cüretleriyle bu topraklarda birbiriyle kaynaşmasını sağlayabilirdin.

Ptolemeos, İskenderiye Müze ve Kütüphanesi'ni inşa ettirmek için büyük bir servet ayırdı.

Uçurumun Kenarında Dengede Durmak: İskenderiye Kütüphanesi ve Müzesi

10

Herhangi bir kanıt olmamakla birlikte, evrensel bir kütüphane fikrinin İskender'e ait olduğunu düşünme cüretinde bulunuyorum. Kütüphanenin planı onun hırslarına uygun boyutta; mükemmeliyetçiliğinin izlerini taşıyor. İskender duyurduğu ilk fermanlardan birinde “Dünyayı” demişti, “bana ait addediyorum.” Dünyada mevcut tüm kitapları toplamak da dünyayı ele geçirmenin –simgesel, düşünsel, barışçı– yollarından biri.

Kitap koleksiyoncusunun tutkusu gezgininkine benziyor. Her kütüphane bir yolculuk; her kitap son kullanma tarihi olmayan bir pasaport. İskender, Afrika'nın ve Asya'nın yollarını yanından *İlyada*'yı hiç ayırmadan arşınladı; tarihçilere göre gerek danışmak gerekse her şeyin üstünde bir seviyeye yükselme arzusunu doyurmak için bu kitaba başvurdu. Okumak, bir pusula gibi, ona bilinmeyene giden yolları açtı.

Kaotik bir dünyada kitap toplamak, uçurumun kenarında dengede durma eylemidir. Walter Benjamin'in *Kitaplığımı Yerleştiren* başlıklı muhteşem denemesinde vardığı sonuç budur. Benjamin, “Eski dünyayı yenilemek, yeni parçalar toplamaya düşkün koleksiyoncunun en derin arzusu haline gelmiştir” der. İskenderiye Kütüphanesi antikçağın bilgisini ve kurmacasını oraya buraya dağılıp kaybolmalarını önlemek için bir araya getiren büyülü bir ansiklopediydi. Ancak aynı zamanda, geleceğe çıkan yolların başlayacağı yeni bir alan olarak da tasarlanmıştı.

Daha önceki kütüphaneler kişiseldi ve sahiplerinin işine yarayan konulara özeldi. Okullara ve büyük meslek gruplarına ait olanlar bile belirli ihtiyaçların hizmetindeki bir araç olmanın ötesine geçemiyordu. En yakın öncülü –bugünkü Irak’ın kuzeyinde bulunan Ninova’daki Asurbanipal Kütüphanesi– kralın kullanımı için oluşturulmuştu. Daha zengin bir çeşitliliğe sahip olan, neredeyse eksiksiz sayılan İskenderiye Kütüphanesi ise tüm konular hakkında, bilinen coğrafyanın tüm köşelerinde yazılmış kitapları içeriyordu. Kapıları, milliyeti ne olursa olsun tüm âlimlere ve bilgiye aç olan veya edebi tutkularını kanıtlayan herkese açıktı. Kendi sınıfındaki ilk ve o tarihlerde mevcut olan tüm kitaplara sahip olmaya en yakın kütüphaneydi.

Ayrıca İskender’in hayalini kurduğu melez imparatorluk ideali-ne de uygundu. Üç yabancı kadınla evlenen ve yarı-barbar çocukları olan genç kral, tarihçi Diodorus’a göre Avrupa’daki nüfusu Asya’ya, Asya’dakini Avrupa’ya taşıyarak iki kıta arasında dostluk ve aile bağ-ları kurmayı planlamıştı. Ani ölümü, şiddetin eksik olmadığı müdahalelerle kardeşlik duygularının tuhaf bir karışımını içeren bu tehcir projesini gerçekleştirmekten onu alıkoymuştu.

Kütüphane, dışarıdaki engin dünyaya açıktı. Diğer dillerde yazılmış en önemli eserlerin Yunanca tercümelerini içeriyordu. Bizanslı bir tez yazarı o dönem hakkında şöyle yazmıştı: “Tüm milletlerden, sadece kendi diline vâkıf olmakla kalmayıp mükemmel derecede Yunanca bilen bilge kişiler göreve çağrıldı; her gruba kendi dillerinde yazılmış metinler verilerek tercümelerinin yapılması sağlandı.” Yahudilerin Tevrat’ının Yetmişler İncili diye bilinen, tanınmış Yunanca kopyası burada üretildi. Zerdüşt’e atfedilen ve iki milyonu aşkın ayetten oluşan Parsi metinlerin tercümesi asırlar sonra hâlâ hatırlanmaya değer bir girişim olarak değerlendiriliyor. Manetho adlı Mısırlı bir rahip, kütüphane için firavun hanedanla-rının bir listesini ve efsanevi zamanlardan İskender’in bu toprakları fethedişine kadar elde ettikleri başarıları derlemişti. Mısır tarihinin derlemesini Yunanca yazmak için onlarca tapınakta korunan orijinal belgeleri araştırmış, kaynak olarak kullanmış ve özetlemişti. Yine iki dil bilen ve çivi yazısı uzmanı olan Berossus adlı bir başka

rahip, Babil geleneklerini Yunancaya tercüme etmişti. Kuzeydoğu Hindistan'da, Ganj Nehri kıyılarında bulunan Pataliputra kentinin sarayına atanan Yunan bir elçinin (yerel kaynakların verdiği bilgiye göre) yazdığı Hindistan üzerine bir inceleme de kütüphaneden eksik olamazdı. O güne kadar hiç bu kadar büyük çaplı bir tercüme girişiminde bulunulmamıştı.

Kütüphane, İskender'in kişiliğinin en iyi kısımlarını –evrenselliğini, bilgiye açlığını, farklı kültürleri kaynaştırmak için duyduğu olağanüstü arzuyu– temsil ediyordu. İskenderiye Kütüphanesi'nin raflarında sınırlar ortadan kalkmıştı; Yunanların, Yahudilerin, Mısırlıların, Perslerin ve Hintlilerin sözleri nihayet barış içinde bir araya gelmişti. Belki de bu düşünsel ülke, tümünü de kabul edebilecek tek dostane ortamdı.

11

Borges de tüm kitapları bir araya getirme fikrinin büyüüne kendisini kaptıranlardandı. *Babil Kitaplığı (La Biblioteca de Babel)* adlı öyküsü bizi muazzam bir kütüphaneye, tüm düşlerin ve kelimelerin bir arada olduğu noksansız bir labirente götürür. Ancak bu yerde huzur bozucu bir şeyler olduğunu hemen anlarız. Burada fantezilerimize kâbusların karışmaya başladığını, günümüzün korkularını haber veren bir kehanete dönüştüğünü hissedерiz.

Evren (kimileri kitaplık diye anıyorlar), der Borges, her zaman var olmuş bir tür devasa arı kovanıdır. Sarmal merdivenlerle birbirine bağlanan, birbiriyle özdeş, sonsuz sayıda altıgen dehlizlerden oluşur. Her altıgende lambalar, raflar ve kitaplar bulunur. Merdiven sahanlığının sol ve sağ yanında iki küçük hücre vardır. Bunlardan birinde ayakta uyunabilir, diğeri ise bir heladır. Tüm ihtiyaçlar buna indirgenmiştir: Işık, okuma ve helalar. Dehlizlerde, anlatıcının (anlatıcılardan birinin) kusurlu kütüphaneci diye tanımladığı tuhaf memurlar yaşar. Her biri bu sonsuz geometrik yapının içindeki belli sayıda dehlizden sorumludur.

Kitaplıktaki kitaplar yirmi üç harfin ve iki noktalama işaretinin olası tüm kombinasyonlarını yani hatırlanan veya unutulmuş bütün dillerde tasavvur ve ifade edilebilecek her şeyi içerir. Bu yüzden, der anlatıcı, raflardan birinde kendi ölümümüzün öyküsünü bulabiliriz. Ve tabii en küçük detaylarına kadar geleceğin hikâyesini de. Başmeleklerin özyaşam öyküsünü de. Kitaplığın aslına sadık bir kataloğunun yanı sıra binlerce ama binlerce düzmece kataloğu da. Bu arı kovanının sakinleri bizimle aynı sınırlamalara sahiptir: Sadece birkaç dile vâkıftırlar ve hayatları kısadır. Bu yüzden, kitaplığın dehlizlerinin sonsuzluğunda herhangi birinin aradığı kitabı veya en azından anlayabileceği herhangi bir kitabı bulma olasılığı çok zayıftır.

Ve en büyük paradoks da budur. Arı kovanının altıgenlerinde kitap meraklıları, gizemciler, kitapları ortadan kaldırmaya çalışan fanatikler, intihara meyilli kütüphaneciler, hacılar, bağnazlar ve kaçıklar kol gezer. Ama hiçbirini okumaz. Rasgele yazılmış sayfalar bıktırıcı derecede çok olunca okuma zevki yok olmuştur. Araştırmak ve bulduklarını deşifre etmeye çalışmak tüm enerjilerini tüketmektedir.

Babil Kitaplığı'nı, Piranesi'nin zindanlarından veya Escher'in sonsuz döngüdeki merdivenlerinden esinlenmiş mimarilerde geçen, kutsal kitap veya kitapsever mitlerinden uydurulmuş ironi dolu bir öykü olarak değerlendirmemiz mümkün. Ancak *Babil Kitaplığı*, sanal dünyanın, internetin aşırılıklarının, arama motorlarının algoritmalarıyla elemeden geçirilen bilgi ve metinlerden oluşan, içinde bir labirentteki hayaletler gibi kaybolduğumuz o devasa ağın kehanete benzer bir alegorisi olarak da biz bugünün okurlarının ilgisini çeker.

Borges şaşırtıcı bir anakronizmle günümüzün dünyasını önceden haber verir. Öyküsü kuşkusuz bu çağa ait bir öngörü içerir: Bugün web diye adlandırdığımız elektronik ağ, kütüphanelerin çalışma biçimini kopyalar. İnternetin kökeninde, tüm dünyadaki insanların birbirleriyle konuşabilmesini sağlama rüyası vardı. Bunu başarmak için kelimelerin iletilebileceği güzergâhlar, otobanlar, havayolları yaratılması gerekiyordu. Her metne, okurların dünyanın herhangi bir köşesindeki bir bilgisayardan ulaşabilmeleri için bir referans –bir bağlantı– verilmesi lazımdı. Web'in yapısını oluşturan

kavramları geliştiren bilim insanı Timothy John Berners-Lee, halk kütüphanelerinin düzenli ve hızlı ortamından esinlendi. Kütüphanelerin işleyişini taklit ederek, her sanal belgeye başka bir bilgisayar-dan erişilebilmesini sağlayan, kendine ait bir adres atadı. Bilgisayar dilinde URL adı verilen bu evrensel konum belirleyici, bir kütüphanenin kitapları kodlama sisteminin eşdeğeri-dir. Berners-Lee daha sonra, kütüphanecinin istediğimiz kitabı bulması için doldurduğumuz istek formlarına benzer bir göreve sahip olan –ve daha çok *http* kısaltmasıyla bilinen– hipermetin aktarma protokolünü geliştirdi. İnternet, kütüphanelerden doğan –çoğaltılmış, engin ve maddesiz– bir sistemdir.

İskenderiye Kütüphanesi’ni ziyaret deneyimi, internette ilk kez sörf yaptığım-da hissettiklerime benziyordu herhalde diye düşünüyorum: Bir şaşkınlık, kendini uçsuz bucaksız bir alanda bulmanın neden olduğu baş dönmesi... Kendimi İskenderiye limanına ayak bastıktan sonra kitapların tutulduğu o müstahkem mevkiye koşturan bir gezgin gibi hissediyordum: Okuma iştahuyla bana benzeyen, kütüphanenin galerilerinde gözüne çarpmaya başlayan kitapların çokluğunun aklına getirdiğı olasılıklarla heyecanlanan, neredeyse sarhoş olan bir gezgin. İkimiz de kendi çağlarımızda aynı şeyi düşünmüşüzdür: Hiçbir yerde yaşamının korkusunu ve sevincini deneyimlememizi sağlayan bu kadar çok olası bilgi, bu kadar çok hikâye bir araya gelmemiştir.

12

Geriye dönelim. Kütüphane henüz ortada yok. Ptolemeos’un Mısır’da büyük bir Yunan başkenti kurduklarına dair böbürlenmeleri o kadar görkemli olmayan bir gerçekliğin duvarına çarpmıştır. İskenderiye, kuruluşunun yirmi yıl sonrasında askerlerle ve denizcilerle dolu, inşaat halinde, küçük bir kenttir; küçük bir grup bürokrat, kargaşayla ve bu bakir topraklarda bir fırsat yakalamaya çalışan açıkğöz işadamlarının, suçluların, maceracıların ve tatlı dilli dolandırıcıların oluşturduğu o tuhaf toplulukla başa çıkmaya ça-

lışmaktadır. Bir Yunan mimar tarafından planlanan düz caddeleri kir içindedir ve dışkı kokmaktadır. Kölelerin sırtları kırbaç izleriyle doludur. *Western* filmlerine benzer, şiddetle, negatif enerjiyle,  apulculukla dolu bir atmosfer hüküm sürmektedir. Baharın gelişiyle birlikte ölümcül hamsin –asırlar sonra Napolyon’un ve Rommel’in ordularının canına okuyacak olan doğu rüzgâr– kenti vurmυřtur. Hamsin fırtınaları önce uzaklarda, gökyüzünde kanlı lekeler gibi belirmiş, ardından karanlık ışığa baskın çıkmış, kumlar kenti istila etmiş, evlerin çatlaklarından giren, boğazları ve burunları kurutan, gözlere batan, insanları deliliğe, umutsuzluğa ve suça sürükleyen, boğucu, k r edici toz duvarlarının yükselmesine neden olmuştur. Bunaltıcı kum sağanağı saatlerce sürdükten sonra, toz bulutları sert bir esintinin iniltisi eşliğinde denizin üzerine çökmektedir.

Ptolemeos tüm maiyetiyle birlikte buraya yerleşmeye ve hiçliğin kıyısındaki bu çorak topraklara zamanın en iyi âlimlerini ve yazarlarını çekmeye karar vermiştir.

Hummalı bir çalışma başlar. Nil Nehri’ni Mareotis Gölü’ne ve denize bağlayan bir kanal inşa ettirir. Görkemli bir liman tasarlar. Ayrıca deniz kenarına dalgakıranla korunan bir sarayın, olası bir kuşatma sırasında sığınacağı kocaman bir kalenin, çok az kişinin ulaşabileceği küçük bir yasak şehrin inşa edilmesini emreder. Bu yerler umulmadık bir kralın mümkün görünmeyen kentindeki yuvası olacaktır.

Rüyalarını gerçekleştirmek için çok para harcar. Ptolemeos, İskender’in imparatorluğunun en büyük olmasa da en ağız sulandır-dilimini almıştır. Mısır, zenginlikle eşanlımlıdır. Nil’in bereketli kıyılarında harikulade tahıl ürünleri yetişmektedir ve bu ürünler, günümüzde petrolün sahip olduğu gibi dünya pazarlarına hükmetmeyi sağlayan ticari bir değere sahiptir. Üstelik, dönemin en yaygın kullanılan yazı malzemesi de Mısır’dan ithal edilmektedir: Papirüs.

Papirüs bitkisi, Nil’in sularına kök salar. Gövdesi yetişkin bir adamın kolu kalınlığında, yüksekliliği    ila altı metre arasındadır. Yoksul halk esnek liflerinden halat, hasır kilim, sandalet ve sepet yapar. Eski hikâyelerde de adı geçer: Annesinin küçük Musa’yı Nil’in

kıyısında terk ettiği sepet papirüsten yapılıp katran ve asfaltla sıvanmıştır. Mısırlılar MÖ 3. yüzyılda bu bitkiden üzerine yazı yazılabilecek sayfalar yapabileceklerini keşfettiler ve ilk milenyumda bu keşfi Yakın Doğu'nun halklarına yaydılar. İbraniler, Yunanlar ve ardından Romalılar eserlerini rulo papirüs üzerine yazıyorlardı. Akdeniz toplumları, okuryazarlık ve gelişmişlik seviyeleri arttıkça gitgide daha fazla papirüse ihtiyaç duydular. Talep arttıkça fiyatlar da yükseldi. Papirüs bitkisi Mısır haricinde pek yetişmediği için, bugün akıllı cep telefonlarımızda kullanılan koltan madeni gibi stratejik bir ürün haline geldi. Papirüsün ticaret yolları üzerinden Afrika, Asya ve Avrupa'ya gönderilmesini sağlayan güçlü bir pazar oluştu. Mısır kralları papirüs sayfalarının üretiminde ve ticaretinde tekel oluşturmışlardı; uzmanlar, Mısır dilinde "papirüs" sözcüğüyle "firavun" sözcüğünün aynı kökten geldiğine inanıyorlar.

İsterseniz şimdi de firavunun atölyelerinde sabahları nasıl işbaşı yapıldığını hayal edelim. Kralın işçilerinden oluşan bir grup, papirüs sazlarını biçmek için şafak vakti nehir kıyısına inerler. Uyuyan kuşlar ayak sesine uyanıp sazlıktan havalanırlar. İşçiler sabah serinliğinde çalışıp öğlene kadar kucaklar dolusu papirüs kamışını atölyeye yığarlar. Becerikli hareketlerle papirüsün kabuğunu soyar, üçgen gövdesini 30-40 santimetre boyunda ince şeritler halinde keserler. Düz bir zemine dikey şeritlerin ilk katmanını dizer, ardından yeni bir katmanı yatay olarak, ilk katmanın dikine gelecek şekilde yerleştirirler. Üst üste binen katmanları ahşap bir tokmakla döverek özsuyunun açığa çıkmasını ve doğal bir tutkal olarak görev yapmasını sağlarlar. Yüzeylerinin pürüzsüz bir hal alması için sayfaların üzerine ponza taşıyla veya deniz kabuklarıyla bastırırlar. Son olarak, papirüs sayfalarını uç uca dizerek birleşme noktalarını bir un ve su karışımıyla yapıştırır, boyu uzadıkça rulo halinde yuvarlamaya devam ederler. Genelde yaklaşık yirmi sayfa birleştirilir ve ek yerleri, kâtiplerin kamış kalemlerinin takılmayacağı düz bir yüzey elde edilene kadar iyice perdahlanır. Tacirler sayfaları tek tek değil rulo halinde satarlar; mektup veya kısa bir metin yazmak isteyenler bu rulodan istedikleri boyutta keserler. Rulolar 13 ila 30 santimet-

re yüksekliğindedir ve en yaygın rulo uzunlukları 3,2 metreyle 3,6 metre arasında değişir. Tabii rulolar kitaplarımızdaki sayfalar gibi değişik uzunluklarda da olabilirler. Örneğin British Museum'ın Mısır koleksiyonundaki en uzun papirüs rulosu olan Harris papirüsünün ilk hali 42 metre uzunluğundaymış.

Papirüs ruloları harika bir buluştu. Asırlar boyunca üzerine yazmak için uygun bir gereç aranıp taş, kil, ahşap, metal gibi materyaller denendikten sonra, dil gerçek yerini nihayet canlı bir madde bulmuştu. Kelimeler, suda yaşayan bir bitkinin özü üzerine, neredeyse havaya yazar gibi kolaylıkla yazılmaya başlandığında tarihteki ilk kitap doğdu. Ve ağır ve sert maddelerden yapılma seleflerinin aksine kitap, başlangıcından itibaren esnek, hafif, yanımızda gezdirmeye ve maceraya hazır bir nesneydi.

Kamış kalem ve mürekkep kullanılarak, elle yazılmış uzun metinleri içeren papirüs ruloları; yeni kurulan İskenderiye Kütüphanesi'ne gelmeye başlayan kitaplar işte bu görünüme sahipti.

13

İskender'in ölümünden sonra ruhu sanki generallerini ele geçirmişti. Hareketlerini, giyim tarzını, başına taktığı başlığı, başını eğme şeklini taklit etmeye başladılar. Onun hoşlandığı türden şölenler düzenlemeye ve bastıkları sikkelerin üzerine onun suretini koymaya devam ettiler. Kralın yakın arkadaşlarından biri saçını dalgalı bir yele şeklinde uzatıp ona benzeyecek şekilde serbest bırakmıştı. General Eumenes, rüyasında İskender'in ona göründüğünü, onunla konuştuğunu iddia ediyordu. Ptolemeos, İskender'in baba tarafından yarı kardeşi olduğu söylentisini yaydı. Bir keresinde, İskender'in birbirine rakip halefleri, ölmüş kralın bir çadıra yerleştirilmiş boş tahtı ve kraliyet asası huzurunda toplanmayı kabul ettiler; aralarında olmasa da hâlâ onlara kılavuzluk ettiğini düşünüyorlardı.

İskender'i özlemişlerdi ve ruhunu şad ediyorlardı ama aynı zamanda onlara miras bıraktığı dünya imparatorluğunu parçalamakla, en yakın akrabalarını birbiri ardına ortadan kaldırmakla, kendile-

rini birleştiren sadakate ihanet etmekle meşguldüler. Oscar Wilde, *Reading Zindanı Baladı (The Ballad of Reading Goal)* adlı şiirini yazarken böyle bir sevgiden söz ediyordu: “Herkes öldürür sevdiğini.”

Ptolemeos, İskender’in hatırasını yaşatma mücadelesinde de kurnazca başı çekti. En zekice manevralarından biri, genç kralın naaşını ele geçirmek oldu. Onun fani bedeninden kalanları sergilemenin ölçülemez bir sembolik değere sahip olduğunu herkesten daha iyi biliyordu.

MÖ 322 baharında bir kortej, İskender’i anavatanına gömmek için Babil’den Makedonya’ya doğru yola çıkmıştı. Altın bir tabut içinde bal ve baharatlarla tahnit edilmiş naaşını, kaynakların tarif ettiğine göre tenteler, mor örtüler, püsküller, altın yaldızlı heykeller, nakış işleri ve çelenklerle süslenmiş *kitsch* bir tahtırevan üzerinde taşıyorlardı. Ptolemeos, korteji komuta eden subayla arkadaş olmuştu. Suç ortağının yardımıyla rotasını Şam’a çevirmeyi başardığı korteji büyük bir orduyla karşılayıp tabutu gasp etti. Makedonya’da kraliyet lahdini çoktan hazır etmiş olan General Perdikkas, İskender’in naaşının kaçırıldığını öğrenince dişlerini öfkeyle gıcırdatarak Mısır’a karşı bir saldırı düzenledi ancak yenilgiyle sonuçlanan bir seferin ardından kendi adamları tarafından öldürüldü. Ptolemeos istediğini elde etmişti. İskenderiye’ye götürüp, halka açık bir mozolede sergilediği İskender’in naaşı, Lenin’in Moskova’da, Kızıl Meydan’da sergilenen açık tabutu gibi büyük ilgi çekti ve ölü sevilicilik turizminin odağı haline geldi. İlk Roma imparatoru Augustus lahdin cam kapağı üzerine bir çelenk yerleştirip cesede dokunmak istediğinde lahit hâlâ oradaydı. Söylentilere göre İskender’in naaşını öperken kazayla burnunu kırdı; mumya öpmek belli riskler içerir. Lahit, İskenderiye’yi sarsan büyük halk ayaklanmalarından birinde imha edildi ve söylentilerin aksine arkeologlar henüz izini bulabilmiş değiller. Kimileri naaşın kozmopolit İskender’e yakışır bir sona sahip olduğunu (yani binlerce parçaya ayrılıp, bir zamanlar fethettiği geniş toprakların dört bir yanına nazarlık diye dağıtıldığını) düşünüyor.

Dediklerine göre, Augustus İskender’in mozolesine saygı ziyaretinde bulunduğu Ptolemeos’un lahdini de görmek isteyip istemediği sorulmuş. “Bir kralı görmeye geldim, ölüleri değil” diye

cevap vermiş. Bu sözler, İskender'in halefleri olan Diadokların dramını özetliyor; herkes onları vasat yardımcı aktörler grubu, efsanenin yavan bir eklentisi olarak görüyordu. Aynı karizmaya sahip değillerdi ve gerçekten saygı görüyorlarsa bunun tek nedeni ölmüş bir adamla olan ilişkileriydi. Bu yüzden, günümüzün Elvis taklitçileri gibi ellerinden gelen her yolu deneyerek İskender kılığına giriyor, İskender sanılmayı arzuluyorlardı.

Bu benzeşmeler ve kıyaslamalar oyununa Kral Ptolemeos da katıldı ve Aristo'nun İskender'in öğretmeni olduğu gibi oğullarının da öğretmeni olmasını istedi. Ancak filozof, ünlü öğrencisinden sadece birkaç ay sonra, MÖ 322 senesinde ölmüştü. Çıta'yı alçaltmak zorunda kaldığı için hayal kırıklığına uğrayan Ptolemeos, Aristo'nun Atina'daki okulu Lykeion'a ulaklarını göndererek dönemin en parlak âlimlerine cömert ücretler karşılığında İskenderiye'de iş teklif etti. İçlerinden ikisi teklifi kabul etti; biri prensleri eğitecek, diğeri Büyük Kütüphane'yi yönetecekti.

Kitapların alımından ve siparişinden sorumlu bu yeni yöneticinin adı Falirolu Demetrius'tu. O zamana kadar var olmayan kütüphanecilik mesleğini o icat etti. Gençlik yılları onu entelektüel görevlere ve yöneticiliğe hazırlamıştı. Lykeion'daki öğrencilik yıllarından sonra kendini siyaset kazanının içinde bulmuştu. Atina'da rasyonel bir sisteme göre düzenlenen ilk kütüphaneyle tanışmıştı: Bu kütüphane, takma ismi "Okur" olan Aristo'nun koleksiyonundan başkası değildi. Aristo, iki yüzü aşkın tez yazarak dünyanın yapısını araştırmış ve sınıflandırmıştı (fizik, biyoloji, astronomi, mantık, etik, estetik, hitabet, siyaset, metafizik). Demetrius orada, öğretmenin kitap rafları arasında, yaptığı sınıflandırmalara bakarak, kitaplara sahip olmanın, ip cambazlarınıninkine benzer bir dengede durma alıştırması olduğunu anlamış olmalı: Evrenin dağınık parçalarını anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde birleştirme çabası; kaosun ortasında ahenkli bir mimari; kumdan bir kale; unutmaya korktığımız her şeyi korumaya aldığımız bir sığınak; dünyanın belleği; zamanın dalgalarına karşı inşa edilmiş bir set.

Demetrius, o dönemde Batı biliminin öncüsü olan Aristocu düşünce modelini Mısır'a taşıdı. İskenderiyelilere bir kütüphane-

nin nasıl düzenleneceğini Aristo'nun öğrettiği söylenir. Bu sözlerin motamot yorumlanmaması gerekir çünkü ünlü filozof Nil'in suladığı topraklara hiç ayak basmamıştı. Aristo'nun etkisi dolaylı yollarla; siyaset girdabından kaçarken kendini bu genç kentte bulan yıldız öğrencisi aracılığıyla. Öte yandan Demetrius, tüm iyi niyetine rağmen kendini Ptolemeos'un sarayının entrikalarına kaptırdı. Komplolara karıştı, gözden düştü ve tutuklandı. Ancak İskenderiye'deki çalışmaları kalıcı izler bıraktı. Onun sayesinde koruyucu bir ruh –tutkulu bir kitapsever olan Aristo'nun ruhu– kütüphaneyi mesken tuttu.

14

Demetrius zaman zaman Ptolemeos'a işlerin hangi aşamada olduğuna dair şu şekilde başlayan bir rapor gönderiyordu: "Demetrius'tan Yüce Kralımıza. Emirleriniz doğrultusunda hâlâ eksik olan kitapları kütüphanemizin koleksiyonuna eklemek ve zamanın etkisiyle yıprananları uygun şekilde onarmak üzere var gücümle görevimi yerine getirmeye çalışıyorum ve size şimdiye kadar yapılanların bir raporunu sunuyorum."

Demetrius'un bahsettiği görev hiç de kolay değildi. Yunanca kitaplar, uzak mesafelere gidip aramadan kolay kolay bulunmuyordu. Ülkenin tapınakları, sarayları ve konakları papirüs rulolarına yazılmış pek çok eserle doluydu ama hepsi Mısır dilindeydi ve Ptolemeos, tebaasının dilini öğrenmeye tenezzül etmeyecekti. Sadece Ptolemeos hanedanının son hükümdarı ve tanıklıklara bakılırsa birçok dil konuşan müthiş bir kadın olan Kleopatra, firavunların dilinde konuşup okuyabilecekti.

Demetrius adamlarını keseleri dolu, kılıçları çekilmeye hazır bir halde Anadolu'ya, Ege adalarına, Yunanistan'a Yunanca eser avına gönderdi. Ayrıca, daha önce de belirttiğim gibi, gümrük memurlarına İskenderiye limanına yanaşan tüm gemileri arayıp buldukları tüm yazılı belgelere el koymaları talimatı verildi. Satın alınan veya el konulan tüm eserler, Demetrius'un yardımcılarının bunların ne ol-

duklarını belirleyip envanterini tuttukları depolara gönderiliyordu. Bu kitaplar kapağı veya cildi olmayan papirüs rulolarıydı ve tabii günümüzdeki gibi söz konusu kitabın ne kadar iyi eleştiriler aldığını, ne kadar etkileyici ve ustaca yazılmış bir eser olduğunu bize hatırlatan arka kapakları ve kırmızı şeritleri de yoktu. İçeriklerini bir bakışta anlamak zordu; bir düzineden fazla kitabınız varsa, bunlara sık sık danışma ihtiyacı duyuyorsanız, bu durum gerçek bir baş ağrısına dönüşebiliyordu. Bu problemin büyük bir sıkıntıya yol açtığı kütüphanelerde, mükemmel olmasa da bir çözüm bulunmuştu. Kitapları raflara dizmeden önce her rulonun ucuna yazarın ve eserin adını ve kopyanın menşeiini belirten –ve kolayca düşüp kaybolabilen– küçük bir not iliştiliyordu.

Söylenenlere göre, kralın kütüphaneyi ziyaretlerinden birinde Demetrius, Yahudi Yasası'nın dikkatlice derlenmiş bir kopyasını koleksiyona dahil etmeyi önermiş. Demetrius'a tam yetki vermiş olan kral, "Bunu yapmanı engelleyen bir şey mi var?" diye sormuş. "İbranice yazılmış oldukları için tercüme edilmeleri gerekiyor" diye cevap vermiş Demetrius.

O tarihte, Kudüs'te bile İbranice anlayan çok az kişi kalmıştı çünkü Kudüs nüfusunun çoğu, birkaç asır sonra İsa'nın vaaz verirken kullanacağı dil olan Aramiceyi konuşuyordu. Bunun üzerine İskenderiye Yahudileri –güçlü Yahudi cemaati kentin mahallelerinden birinin tamamını mesken tutmuştu– kutsal metinlerini Yunancaya tercüme etmeye başladılar ama yavaş bir şekilde, bölüm bölüm ilerliyorlardı çünkü içlerinde aşırı tutucu bir kesim yeniliklere karşıydı. Latince ayinlere son verilmesi nasıl Katolikler arasında bir tartışma konusu olduysa, o dönemin sinagoglarında da bu konu sıcak bir tartışma konusu olmuştu. Bu yüzden kütüphaneden sorumlu olan kişi Tevrat'ın eksiksiz ve doğru bir kopyasını istiyorsa, sipariş etmesi gerekiyordu.

Demetrius, gelenekler uyarınca Kudüs'ün hahambaşısı olan Eleazar'a bir mektup yazmak için izin istedi. Ptolemeos adına ona İskenderiye'ye Yahudi Yasası'nın uzmanı olan ve içeriğini tercüme edebilecek âlimler gönderip gönderemeyeceğini sordu. Eleazar aldığı mektubu ve eşliğindeki hediyeleri sevinçle kabul etti. Her

kabileden altı kişi olmak üzere dini öğretiler alanında Kudüs'ün kaymak tabakasını oluşturan yetmiş iki Musevi âlim, Sina Çölü'nün kızgın kumları üzerinde bir aylık bir yolculuğun ardından Mısır'a ulaştılar ve Faros adasında kumsala bakan, "derin huzur ortamına sahip" bir malikâneye yerleştirildiler. Demetrius çalışmalarının hangi aşamada olduğunu kontrol etmek için sık sık adamlarıyla onları ziyaret ediyordu. Musevi âlimlerin bu sessiz sığınakta Pentateuch'un⁷ tercümesini yetmiş iki günde bitirip memleketlerine döndükleri söylenir. Yunanca Eski Ahit, bu hikâyenin anısına "Yetmişler İncili"⁸ olarak da bilinir.

Bu hikâyeyi anlatan Aristeas adlı bir yazar, olaylara bizzat tanık olduğunu ileri sürmektedir. Bugün, Aristeas Mektubu olarak anılan bu belgenin düzmece olduğunu biliyoruz ancak satırları arasında bazı gerçek bilgilerin saklı olduğu da söylenebilir. Dünya değişiyordu ve İskenderiye dünyanın aynasıydı. Yunanca, ortak bir dil haline geliyordu. Elette bu Euripides'in ve Platon'un kullandığı dil değil, Yunancanın *koine* adı verilen, daha basit bir türeviydi (yurtdışı tatiline çıktığımızda otellerde ve havaalanlarında kullandığımız kırık dökük İngilizceye benzetilebilir). Makedonya kralları, siyasi güçlerinin ve kültürel üstünlüklerinin bir işareti olarak imparatorluğun hükmettiğı bütün topraklarda Yunancayı dayatmışlardı ve başkalarının, tabii seslerini duyurmak istiyorlarsa, Yunanca öğrenmelerinin gerektiğini söylemişlerdi. Öte yandan İskender'in ve Aristo'nun evrenselliğine dair bir şeyler bu gururlu ve şoven kralların akıllarının bir köşesine yer etmiş olacak, tebaaları arasına yeni katılan halklara hükmedebilmek için onları anlamaları gerektiğini de fark etmişlerdi. Bu açıdan bakılırsa, onların kitaplarını, özellikle de ruhlarının haritası olan kutsal metinlerini tercüme etmek için neden bu kadar ekonomik ve entelektüel zahmete girdikleri anlaşılabilir.

- 7) Eski Ahit'in ilk beş kitabı (Yaratılış Kitabı, ıkış Kitabı, Levililer Kitabı, Sayılar Kitabı, Tesniye Kitabı). Musa'nın Beş Kitabı olarak da bilinir. Tevrat, bu beş kitabın bir derlemesidir. [.n.]
- 8) Batı dillerindeki *Bible* (İncil) sözcüğü, Yunanca βιβλος (kitap) sözcüğünden geldiğı ve "Kutsal Kitap" anlamını da içerdigi için Hristiyanların kutsal kitabının yanı sıra Musevilerin bazı kutsal kitap derlemelerine de İncil adı verilmektedir. Yetmişler İncili, Latince adlandırmasıyla *Septuagint* olarak da bilinir. [.n.]

İskenderiye Kütüphanesi sadece geçmişe ve geçmişin mirasına bir sığınak sunma isteğinden doğmamıştı; bizimki gibi küreselleşmiş sayılabilecek bir toplumun ileri karakoluydu aynı zamanda.

15

Bu ilkel küreselleşmeye “Helenizm” adı veriliyordu. Anadolu’dan Pencab’a, İskender’in fethettiği topraklarda ortak âdetler, inanışlar ve yaşam tarzları kök saldı. Yunan mimarisi Libya veya Cava adası gibi uzak yerlerde bile taklit edildi. Yunan dili Asyalılarla ve Afrikalılarla iletişimde bulunmak için kullanıldı. Plutarkhos, Babil’de Homeros’un okunduğunu, Pers İmparatorluğu’ndaki, Susa’daki ve Gedrosya’daki –bugün Pakistan, Afganistan ve İran arasında kalan bir bölge– çocukların Sofokles ve Euripides’in tragediyalarından şarkılar söylediğini ileri sürer. Ticaret yolları, eğitim ve kavimler arası evlilikler sayesinde dünyanın büyük bir kısmı dikkat çekici bir kültürel asimilasyona uğramaya başlamıştı. Avrupa’dan Hindistan’a uzanan bir bölgede birçok kent benzer özelliklere sahipti: Hippodamos planına uygun şekilde birbirini dik olarak kesen geniş caddeler, agoralar, tiyatrolar, *gymnasium*lar, Yunanca kitabeler, süslemeli alınlıklara sahip tapınaklar. Bunlar dönemin emperyalizminin bariz simgeleri idi; tıpkı günümüzde Coca-Cola’nın, McDonald’s’ın, reklam panolarının, alışveriş merkezlerinin, Hollywood filmlerinin ve Apple ürünlerinin dünyayı standartlaştırdığı gibi.

Günümüzde olduğu gibi, fethedilen ülkelerin halkları arasında hoşnutsuzluklarını güçlü bir biçimde dile getirenlerin başlattığı toplumsal hareketler vardı; birçok kişi istilacılar tarafından kolonileştirilmeye direniyordu. Ancak aristokratik bağımsızlık zamanlarını anarak bu yeni kozmopolit topluma uyum sağlamayı reddeden hoşnutsuz Yunanlar da vardı. Heyhat ki geçmişin saflığı kaybolmuştu. Aniden her yeri o pis yabancılar sarmıştı. Sınırların genişlediği bir dünyada göç artarken, Doğu’dan gelen kölelerin rekabetiyle özgür işgücünün ücretleri büyük darbe aldı. Ötekine, farklı olana

duyulan korku arttı. Apión adlı bir dilbilimci, İskenderiye'nin kraliyet sarayının yanı başındaki en iyi mahallesini işgal eden Yahudilere söyleniyor, Ptolemeos döneminde Mısır'ı ziyaret eden bir Yunan olan Hekateos, Yahudilerin yabancı düşmanlığını kınıyordu. Cemaatler arasında bazen kanlı olaylara neden olan sürtüşmeler de yaşanıyor. Tarihçi Diodorus, Mısırlı öfkeli bir güruhun, bir kediye –Mısırlılarca kutsal sayılan bir hayvan– öldürdüğü gerekçesiyle bir yabancıyı linç ettiğini yazar.

Yaşanan değişiklikler endişeleri tetikledi. Asırlardır kendi vatandaşları tarafından yönetilen küçük kentlerde yaşayan birçok Yunan, aniden kendilerini geniş topraklara sahip krallıkların uyruğu olarak bulmuşlardı. Köklerinden koparılmış, yerlerinden yurtlarından olmuş, uzaktaki, erişilmez güçlerce yönetilen, fazlasıyla büyük bir dünyada kaybolmuş halde yaşama duygusu yayılmaya başladı. Bireycilik arttı; yalnızlık duygusu daha keskin bir hale geldi.

Helen uygarlığı –tedirgin, bir ânı diğer ânına uymayan, teatral, çalkantılı, hızlı dönüşümlerden afallamış bir uygarlık olarak– çelişkili dürtülerin içinde sürükleniyordu. Dickens'ın sözleriyle ifade etmek gerekirse, “zamanların en iyisiydi; zamanların en kötüsüydü.” Kuşkuculuk ve hurafeler, merak ve önyargılar, tahammül ve tahammülsüzlük el ele ilerliyordu. Kimileri kendilerini dünya vatandaşı olarak görüyordu, kimilerininse milliyetçilik duyguları alevlenmişti. Fikirler sınırları aşip her yerde yankılanıyor, kolayca birbirine karışıyor. Eklektizm zirvesine ulaşmıştı. Helenizm ve Roma İmparatorluğu dönemi boyunca hüküm süren stoacı düşünce, sakin bir hayat sürme, arzulardan arınma ve maneviyatı güçlendirme yoluyla acılardan kaçınmanın mümkün olduğunu öğretiyordu. Doğulu Budistler bu kişisel gelişim programını kendilerine yakın bulabilirlerdi.

Geçmişin ideallerinin terk edilmesi Yunanlar arasında yoğun bir nostaljiye neden oldu ama aynı zamanda kadim kahramanlık hikâyelerini parodileştirmekten de geri durmadılar. İskender koltuğunun altında *İlyada*'yla dünyayı fethetmişse, kısa bir süre sonra anonim bir şair de *Vatrahomimahia* adlı, kurbağaların kralı Fisignathos ile farelerin prensi Psiharpagos'un orduları arasındaki

savaşı anlatan epik komedyayla bu efsaneleri sorgulayacaktı.⁹ Tanrılara ve mitlere olan inanç yok oluyor, arkasında saygısızlık, şaşkınlık ve geçmişe özlem karışımı bir iz bırakıyordu. İskenderiye'nin nostaljik kütüphanecisi Rodoslu Apollonios, onlarca yıl sonra İason ve Argonotların maceralarını anlattığı şiirinde antik Yunan destanına saygı duruşunda bulunuyordu. Günümüzün sinemaseverleri, Clint Eastwood'un *karanlık western* tarzındaki *Affedilmeyen* (Unforgiven) filmiyle Tarantino'nun putları kıran bir tavırla ve alaycı bir gülümsemeyle bu janrın temelini dinamitlediği *Zincirsiz* (*Django Unchained*) filmi arasında benzer bir gerilim olduğunu göreceklerdir. Mizah ve melankoli, günümüzde kolayca farkına varılabilecek bir karışım halinde varlıklarını bir arada sürdürüyorlardı.

16

Ptolemeos amaçlarına ulaşmıştı. İskenderiye, Roma unvanını elinden alana kadar sınırları aşan bir uygarlığın merkezi oldu. Aynı zamanda ekonomik bir gücün de başkentiydi. Yeni yapılan ve dünyanın yedi harikasından biri olarak anılacak olan İskenderiye Feneri, New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz kulelerine benzer, simgesel bir rol üstlendi.

İskenderiye'nin güneyinde kasvetle yükselen devasa tahıl ambarları ufuk çizgisini ikiye bölüyordu. Bu ambarlarda, Nil'in sula-
dığı zengin ovalardan toplanan hasatlar depolanıyordu. Binlerce
çuval bir kanal şebekesi üzerinden rıhtımlara taşınıyordu. Ambar-
ları dolup taşan Mısır gemileri, dönemin önemli liman kentlerine
yelken açıyor, bu kentlerde kıtlık endişesiyle yollarını gözleyenler
tarafından karşılanıyorlardı. Antikçağın önemli kentsel yerleşimle-
ri, etraflarındaki ekilebilir alanların imkânlarıyla ulaşamayacakları
büyüklüklere ulaşmışlardı. İskenderiye, istikrar anlamına gelen ve
gücün vazgeçilmez bir koşulu olan ekmeği bu yerlere sağlamayı

9) Vatroahomiyomahiya, Antik Yunancada "Kurbağalarla Farelerin Savaşı" anlamına gelir. Fsignathos'un kelime anlamı "şişko yanak," Psiharpagos'un kelime anlamı ise "kırıntı hırsızı"dır. [ç.n.]

garanti ediyordu. Mısırlılar fiyatları artırmaya veya arzı azaltmaya kalksa, koskoca ülkeler şiddet gösterilerine ve ayaklanmalara sahne olabilirdi.

İskenderiye genç ve güçlü bir kent olmasına rağmen harcında nostalji vardı. Kral, bilmediği ama hiç aklından çıkmayan geçmiş zamanların özlemi içindeydi; Atina'nın altın çağı, Perikles'in pırıltılı dönemi, filozoflar, büyük tarihçiler, tiyatro, bilginler, söylevler, "Yunanistan'ın okulu" olduğunu ilan eden bu gururlu, küçük başkente dolmuş tüm o olağanüstü şahsiyetler. Makedonlar, Yunanistan'ın kuzeyindeki neredeyse barbar denilebilecek ülkelerinde yaşarlarken asırlar boyunca Atina'nın ne kadar görkemli bir kent olduğunu işitmişlerdi ve bu kentle ilgili haberler ve söylentiler meraklarını cebbetmişti. Yaşlı Euripides'i son yıllarını kendileriyle geçirmesi için çağırmış, ayrıca Aristo'yu saraya getirtmeyi başarmışlardı. Bu tanınmış misafirler onların umuduydu. Atina'nın inceliklerini taklit etmeye çalışıyor, kendilerini kültürlü hissetmek ve diğerlerinden daha az Yunan olduklarına dair onur kırıcı şöhretlerinden kurtulmak istiyorlardı. O dünyanın kıyısında olup da içine girememek, bulundukları sınırdan içeriye imrenerek bakmak Atina mitinin gözlerinde büyümesine neden olmuştu.

Bu noktada Giorgio Bassani'nin romanındaki Finzi-Contini Bahçesi aklıma geliyor. Tekrar tekrar okuduğum bu roman en sevdiğim kitaplar arasında yer alıyor. Ferrara kentinin varlıklı Yahudilerinden olan Finzi-Contini ailesinin muhteşem malikânesi, bahçesiyle, tenis kortuyla, bahçeyi çevreleyen yüksek duvarlarıyla içeri kabul edilmeye can attığınız ama davet edildiğinizde kendinizi özgüveni olmayan bir görmemiş gibi hissettiğiniz o yeri temsil ediyor. Her ne kadar bu yere âşık da olsanız, o dünyaya ait değilsinizdir. Büyülü tek bir yaz için içeri girmenize, uzun tenis maçlarının keyfini çıkarmanıza, bahçeyi keşfetmenize, bu tutku ağının içine düşmenize izin verirler ancak zaman dolduğunda kapılar yeniden yüzünüze kapanır. Ve bu yeri sonsuza dek melankoliyle hatırlarsınız. Hemen hepimiz hayatımızın bir noktasında Finzi-Continilerin bahçesini dışarıdan gözetlemişsinizdir. Ptolemeos için bu bahçe Atina'ydı. Belleği

o erişilmez kentin hatırlattıklarıyla yaralanmış bir halde İskenderiye Müzesi'ni kurdu.

Bir Yunan için müze, Bellek tanrıçasının kızları müzlerin, diğer bir deyişle ilham perilerinin şerefine yapılmış kutsal bir yerd. Platon'un Akademi'si ve sonraları Aristo'nun Lykeion'u, müzlerle adanmış korularda kurulmuştu çünkü düşünmek ve eğitim, bu dokuz tanrıçaya tapınmak anlamına gelen metaforik ve aydınlatıcı eylemler olarak kabul ediliyordu. Ptolemeos'un Müze'si bunu daha da öteye taşıyordu: Helenizm'in en iddialı kurumlarından biriydi, günümüzün araştırma merkezlerinin, üniversitelerinin, fikir laboratuvarlarının ilk örneğiydi. Dönemin en iyi yazarları, şairleri, âlimleri ve filozofları müzeye davet edildiler. İçlerinden seçilen bazıları, tüm enerjilerini düşünmeye ve yaratmaya adayabilmeleri için, tüm maddi kaygılarını geride bırakmalarını sağlayan ömür boyu görevlere atandılar. Ptolemeos onlara maaş bağladı, ücretsiz kalabilecekleri bir barınak sundu ve herkesin bir arada yemek yediği mükellef bir sofrada yer verdi. Ayrıca vergiden muaf tutuldular; kraliyet hazinesinin toplanan vergilere doyamadığı bir zamanda belki de aldıkları en iyi hediye buydu.

Müze, Ptolemeos'un arzuladığı gibi, asırlar boyunca çok parlak isimleri bir araya getirdi: Geometri teoremlerini ortaya atan matematikçi Öklid; zamanın en iyi fizik âlimi Straton; gökbilimci Aristarkus; Dünya'nın çapını şaşırtıcı bir doğrulukla hesaplayan Eratosthenes; anatomi biliminin öncüsü Herophilos; hidrostatikğin mucidi Arşimet; ilk gramer kitabının yazarı Trakyalı Dionysos; Kallimahos ve Rodoslu Apollonios gibi şairler. Güneş merkezli gezegen sistemi gibi devrim yaratan bazı teoriler İskenderiye'de doğdu. Aynı teori 16. yüzyılda yeniden ortaya atılacak, Kopernik'in güneş merkezli modelini geliştirmesine ve Galileo'nun lanetlenmesine yol açacaktı. Kadavraların teşrihi –söylentiye göre hapishanelerdeki tutukluların canlı denek olarak kullanıldığı da oluyordu– İskenderiye'de bir tabu olmaktan çıkıp tıp biliminin ilerlemesine olanak tanıdı. Trigonometri, gramer, elyazmalarının korunması gibi yeni bilgi dalları geliştirildi. Dilbilimsel incelemeler burada yeni ufuklara yelken açtı. Su pompalarında hâlâ kullanılan sonsuz vida gibi büyük icatlar çıktı. Ve James Watt'ın beygirgücü kavramını geliştirmesin-

den on altı asır önce İskenderiyeli Heron buharlı bir motor tasarladı ama bu motoru sadece mekanik bebelere ve diğer oyuncaklara hareket kazandırmak için kullandı. Otomatlar üzerindeki çalışmaları, robotbilimin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilir.

Kütüphane, âlimlerin yaşadığı bu küçük kentte önemli bir yer işgal ediyordu. Zamanın en parlak zekâlarını aynı yerde bir araya getirmek için böyle bilinçli ve kararlı bir çaba harcandığına tarihte nadiren rastlanır. Ve dünyanın en iyi düşünürleri bunca kitaba, geçmiş bilgilerin hatıralarına, düşünce zanaatını öğrenmelerini sağlayan geçmişin fısıltılarına daha önce hiç bu kadar kolay erişmemişti.

Müze ve kütüphane, sarayın surlarla korunan arazisi içinde yer alıyordu. İlk profesyonel araştırmacılar, bu müstahkem mevki-de tecrit edilmiş halde yaşadılar. Günlük rutinleri konferanslardan, derslerden ve halka açık münazaralardan oluşuyordu ama zamanlarını en çok sessizce araştırma yapmaya ayırıyorlardı. Kütüphanenin yöneticisi aynı zamanda kralın çocuklarının öğretmeni idi. Günbatımında bir odada toplanıp hep birlikte yemek yiyorlardı ve Ptolemeos da bazen konuşmalarını, nükteli söz düellolarını, buluşlarından bahsetmelerini ve böbürlenmelerini dinlemek için aralarına katılıyordu. Kimbilir, belki de kendi Atina'sını, duvarlar içindeki kendi bahçesini yaratmayı başarmış olduğunu düşünüyordu.

Dönemin hiciv yazarlarından biri sayesinde müzenin üyelerinin –tüm kaygılardan ve yaşadıkları zamanın acımasız koşullarından uzakta işlerini yapan bu sessiz âlimlerin– alışkanlıkları hakkında bilgi edinebiliyoruz. Bu hiciv yazarı ve şair, “Kalabalık nüfuslu Mısır ülkesinde” diyor, “birçok âlim müzlerin kafesine kendilerini kapatmış, kitap çiziktirmekle ve birbirlerine sataşmakla vakit geçiriyor.” Bir başka şairin ölümler âleminden dizelerine taşıdığı bir yazar ise Müze'nin sakinlerine birbirlerine karşı bu kadar çekememezlik yapmamalarını salık veriyor. Gerçekten de dünyanın gürültü patırtısından uzakta, sakin bir hayat süren bu bilge adamların birbirlerine sataşması olağan bir durumdu. Tarihsel kaynaklara baktığımızda aralarında anlaşmazlıkların, kıskançlıkların, öfkeli tartışmaların, rekabetlerin ve iftiraların yaşandığına dair ipuçları buluyoruz. Aslında, sonu gelmez küçük münakaşalarıyla günümüz fakültelerinde yaşananlardan çok da farklı değil.

Yaşadığımız çağda dünyanın en yüksek gökdelenini dikmek için amansız bir yarış sürüyor. İskenderiye de o dönemlerde benzer bir yarışa girmişti: İskenderiye Feneri asırlar boyunca dünyanın en yüksek yapılarından biri oldu. Sidney Opera Binası veya Bilbao'daki Guggenheim Müzesi gibi simgesel bir yapı olan Fener, kralın gurur kaynağıydı ve diğer hükümdarların erotik rüyalarını süslüyordu. Aynı zamanda bilimin altın çağının simgesi idi.

Başlangıçta “Faros”¹⁰ bir yer adıydı; İskender’in hayalindeki kenti kurmaya karar verdiği Nil deltasındaki adanın adı buydu. Baltık Denizi’nde de Fårö adlı küçük bir ada bulunur. Ingmar Bergman, *Aynanın İçinden (Såsom i en spegel)* adlı filmini –başka birçok filmini– burada çekmiştir ve buraya çekilip bir keşif hayatı sürmüştür. Bu ismin orijinal anlamını artık hatırlamıyoruz; fenere adanın coğrafi ismi verildi. Yunanlardan miras kalan bu kelime bugün dünyanın çeşitli dillerinde hâlâ yaşıyor.

Ptolemeos inşaat başlamadan önce bir Yunan mühendisi Faros adasını bir kilometreyi aşan bir set aracılığıyla limana bağlamakla görevlendirdi. Liman bu setle birlikte, biri ticari diğeri askeri gemiler için olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Büyük, beyaz bir kule kalabalık bir gemi topluluğunun ortasında yükseliyordu. Ortaçağlarda fenerin henüz ayakta olduğuna tanıklık eden Araplar, birbirine rampalarla bağlanan, üç bölmeli –sırasıyla dört köşeli, sekizgen ve silindirik– bir yapı olduğunu söylüyorlar. Tepesinde, yaklaşık yüz yirmi metre yükseklikte, gündüzleri güneş ışınlarını, geceleri ise bir işaret ateşinin ışığını yansıtan bir ayna bulunuyordu. Köleler ateşi canlı tutmak için yakıt yüklenip gecenin sessizliğinde rampalardan yukarı tırmanıyorlardı.

Fener’in aynası bir efsaneye dönüşmüştü. O tarihte mercekler yüksek teknoloji sayılıyorlardı; insanın bakışını ve dünyayı değiştirmeye muktedir, hayret uyandıran nesneler olarak görülüyorlardı. Müzenin bilgiye giden her yolu deneyen âlimleri arasında optik bili-

10) Yunancada φάρος (okunuşu: faros), İspanyolca ve İtalyancada *faro*, Fransızcada *phare* “deniz feneri” anlamına gelir. [ç.n.]

minin uzmanları da vardı; büyük ayna onların talimatları doğrultusunda oluşturulacaktı. Neyi, nasıl başardıklarını kesin olarak bilmek mümkün olmasa da asırlar sonra Arap gezginlerin anlattıklarına bakılırsa, Fener'den bakıldığında İskenderiye'ye gelen gemileri çok uzaklardan görmeyi mümkün kılan mercekler yapılmıştı. Fener'in tepesine çıkıldığında Şehr-i Konstantiniyye'nin yansımaları aynanın merceğinde görmenin mümkün olduğu söyleniyordu. Kısmen gerçek kısmen abartılı olan bu kafa karıştırıcı tanıklıklardan, Fener'de belki de teleskopun bir atasının –denizin ötesini ve yıldızları yakına getirebilen o büyük gözün– bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Antikçağ'ın yedi harikasının sonuncusu ve en modern olanıydı. İskenderiye'nin olmak istediği şeyi simgeliyordu: Bir fener kenti, koordinat eksenlerinin merkezi, gittikçe büyüyen bir dünyanın başkenti, tüm gemilere kılavuzluk edip onları yönlendiren ışıklı bir sinyal. Ve 10.-14. yüzyıllar arasında birbiri ardına gelen depremlerde yıkılmış olmasına rağmen bu fenerin izini aynı mimari modeli takip eden sonraki bütün deniz fenerlerinde bulabiliriz.

Öte yandan, kadim yazarların hiçbiri, bir anlamda yine ışık saçan bir fener olan kütüphanenin nasıl bir yer olduğunu kafamızda canlandırmamıza yardımcı olamıyor. Tüm metinlerde binanın detayları, odalarının ve avlularının yerleşimi, atmosferi ve köşe bucağı, kararmış bir aynadan yansıyormuşçasına bulanık bir şekilde tarif ediliyor.

18

Okumak eylemi jestlerin, duruşların, nesnelerin, mekânların, materyallerin, hareketlerin, ışık farklılıklarının dahil olduğu bir ritüeldir. Atalarımızın nasıl okuduğunu tasavvur edebilmek için, söz konusu çağda bir kitabın içine girerken izlenen o samimi ritüelin hangi koşullar içinde gerçekleştirildiğini bilmemiz gerekir.

Bir papirüs tomarını açıp okumak sayfalardan oluşan bir kitabı okumaya benzemez. Okur bir tomarı açtığında papirüsün iç kısmında soldan sağa birbiri ardına sütunlar halinde dizilmiş olan bir me-

tinle karşılaşırdı. Metin üzerinde ilerlerken okunmamış sütunlara geçmek için sağ eliyle sağdaki ruloyu açmaya devam eder, bu arada sol eliyle okumuş olduğu sütunları soldaki ruloğa sarardı. Bu yavaş, ritmik ve içselleşmiş bir hareketti; yavaş bir danstı. Okumayı bitirdiğinde, bir sonraki okura karşı nezaket gereği kitabı sondan başa doğru geriye sarardı, eski müzik kasetlerinde olduğu gibi. Antik çömleklerde, heykellerde ve kabartmalarda erkeklerin ve kadınların bu hareketleri tekrarlar halde kendilerini okumaya kaptırdıkları tasvir edilir. Kimisi ayaktadır, kimisi oturup kitabı kucağına almıştır. Her iki elleri de meşguldür; papirüs tomarı tek elle tutularak açılmaz. Duruşları, tavırları ve hareketleri bizimkinden farklıdır ama bizim davranışlarımızı hatırlatan bir şeyler de vardır: Sırtlarını hafif kamburlaştırmışlardır, bedenleriyle kelimelerin üzerine eğilmişlerdir, okur o an için kendini dünyadan soyutlamış ve göz bebeklerinin iki yana hareketinin onu götürdüğü bir yolculuğa çıkmıştır.

Kuşkusuz İskenderiye Kütüphanesi, yerlerinden kıpırdamadan yolculuğa çıkan bu tür birçok gezgine yuva olmuştur ancak okumak için nasıl bir ortam ve ne tür mekânlar sunduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Okuma ortamını tarif eden kaynaklar yok denecek kadar az; olanlarda da tuhaf bir şekilde muğlak ifadeler kullanılıyor. Bu sessizliğin neleri gizlediğini ancak tahmin edebiliriz. En açık bilgiyi, bugünkü Türkiye'nin topraklarında doğmuş olan ve tarih araştırmalarına yardımcı dokunacak önemli bir coğrafya kitabı üzerinde çalışmak için MÖ 24'te Roma'dan İskenderiye'ye gelen yazar Strabon'dan alıyoruz. Kenti ziyareti sırasında deniz fenerini, büyük seti, limanı, birbirlerini dama tahtasının çizgileri gibi kesen caddeleri, çeşitli mahalleleri, Mareotis Gölü'nü ve Nil'in kanallarını görmüş olan Strabon, tuttuğu vakayinamede müzenin büyük kraliyet sarayının bir parçası olduğunu söylüyor. Asırlar boyu her kralın yeni müstemilat ve yapılar eklediği saray arazisi gittikçe büyümüş, Strabon'un dediğine göre kentin üçte birini kaplar hale gelmişti. Çok az kişinin içeri girebildiği bu büyük yasak kale Strabon'a işlek bir mikrokozmos gibi görünmüştü. Dikkatli gözlerle inceleyerek kalenin içinde dolaştıktan sonra müzenin ve İskender'in mozalesinin bir tasvirini kaleme aldı ama kütüphane konusunda tek bir söz bile etmedi.

Strabon, müzede bir *peripat* (sütunlarla süslü, üstü kapalı galeri), bir *eksedra* (açık havada kurulmuş, oturma yerleri olan yarı daire şeklindeki alan) ve bilgelerin birlikte yemek yediği geniş bir salon bulunduğunu tarif eder. Bilgeler mülkiyet ortaklığı esasına göre yaşarlar ve başlarında müzenin yöneticisi olan, eskiden Mısır kralları, o dönemde ise Roma İmparatoru Augustus tarafından atanan bir rahip vardır.

İşte yazdıklarının hepsi bu kadar.

Kütüphaneye ne olmuştu? Belki boşu boşuna aramış, gözlerinin önünde olmasına rağmen hayalindeki kütüphaneye benzemediği için görememişti. Bazı uzmanlar Strabon'un kuşkusuz kütüphanede çalıştığını ama bağımsız bir yapı olduğu için bahsetmediğini ileri sürüyorlar. Belki de müzenin büyük galerisinin duvarlarına açılmış bir dizi nişten ibaretti. Bu nişlerdeki raflara sıra sıra dizilmiş tomarlar araştırmacıları bekliyordu. Bitişikteki odalarda çok sık kullanılmayan en değerli ve nadir belgeler ve kitaplar saklanıyor olmalıydı.

Yunan kütüphanelerine dair en akla yatkın hipotez bu: Okuma salonlarından değil raflardan oluştuqları. Özel okuma alanlarına sahip olmadıkları için okurlar manastırların revaklı avlularına çok benzeyen bitişikteki aydınlık ve korunaklı sundurmaya gidip orada çalışıyor olmalıydı. Her şey kafamızda canlandırdığımız gibiyse, İskenderiye Müzesi'nin okurları bir kitap seçtikten sonra gidip *eksedrada* kendilerine bir yer buluyorlardı. Veya odalarına çekiliyor, yataklarına uzanarak okuyorlardı. Veya belki de heykellerin boş bakışları altında sütunlar arasında ağır ağır gezinerek okuyorlardı. Ve böylece belleğin patikalarında yeni şeyler keşfedecekleri yolculuklara çıkıyorlardı.

19

Buna karşılık, günümüzde deney yapmaya açık ve ışıık oyunlarıyla dolu mekânlar olan kütüphaneler, çağdaş mimarinin en etkileyici yapılarından bazılarını oluşturuyorlar. Berlin'de Hans Scharoun ve Edgar Wisniewski tarafından tasarlanan ve herkesin hayran kal-

dığı Staatsbibliothek'i düşünün. Wim Wenders, *Berlin Üzerindeki Gökyüzü (Der Himmel über Berlin)* adlı filminin bir sahnesini burada çekmiştir. Kamera yüksek tavanlı, kocaman bir okuma salonu boyunca yavaşça ilerler, merdivenleri çıkar ve bir oditoryumun balkonları gibi üst üste yerleştirilmiş platformlardan aşağıdaki o etkileyici dikey açıklığı gözetler. İnsanlar tepeden gelen ışığın altında, taşıdıkları kitapları göğüslerine bastırarak birbirine paralel raf blokları arasında dolaşırlar. Veya okudukları şeye odaklandıklarını gösteren çeşitli pozlarla (ellerini çenelerinin altına koyarak, yumruklarını yanaklarına dayayarak, kalemlerini parmakları arasında pervane gibi döndürerek...) otururlar.

Kimsenin fark etmediği bir grup melek, seksenli yılların o unutulmaz estetiğine uygun kılık ve kıyafetlerle kütüphaneye girerler: Koyu renkli uzun paltolar, balıkçı yaka kazaklar ve Bruno Ganz'ın küçük bir atkuyruğu halinde ensesine topladığı saçları. İnsanlar onları göremedikleri için melekler serbestçe yaklaşırlar, yanlarına oturup ellerini omuzlarına koyarlar. Ne okuduklarını merak ederek eğilir, ellerindeki kitaplara göz atarlar. Bir öğrencinin kalemine dokunur, bu küçük nesneden çıkan tüm o kelimelerin gizemi üzerine düşünürler. Bazı çocukların okudukları satırları işaret parmaklarıyla takip etmelerini anlamadan taklit ederler. Etraflarındakilerin dalgın suratlarını, kelimelere gömülmüş bakışlarını merak ve şaşkınlıkla izlerler. Böyle anlarda yaşamanın nasıl bir duygu olduğunu, kitapların neden dikkatlerini bu kadar yoğun bir biçimde çektiğini anlamak isterler.

Melekler insanların düşüncelerini okuma becerisine sahiptir. Kimse konuşmuyor olsa da insanların yanından geçerlerken fısıltılı kelimelerden oluşan süreğen bir mırıltı kulaklarına gelir. Bunlar, insanların okurken içlerinden tekrarladıkları sessiz hecelerdir. Okumak samimi bir iletişim kurulmasını sağlar, sesli bir yalnızlık halidir. Melekler bunu şaşırtıcı, mucizevi, neredeyse doğaüstü bir şey olarak görürler. Okunan cümleler insanların kafasının içinde çalgısız söylenen bir şarkı gibi, bir dua gibi yankılanır.

İskenderiye Kütüphanesi de filmin bu sahnesinde olduğu gibi düşüncelerle ve mırıldanmalarla doluyordu herhalde. Antikçağda

gözler harfleri algılarken diller onları telaffuz ediyor, bedenler metnin ritmine ayak uyduruyor, ayaklar metronom gibi zeminde tempo tutuyordu. Yazılar işitilebiliyordu. Okuma eyleminin başka bir şekilde yapılabileceği çok az kişinin aklına geliyordu.

Bir an için bu satırları okuyan sizden bahsedelim. Şu anda, açık bir şekilde ellerinizde tuttuğunuz bu kitapla gizemli ve kafanızı meşgul eden bir eylem gerçekleştiriyorsunuz ama buna alışık olduğunuz için yaptığınız şey sizi şaşırtmıyor. Bir düşünün. Sessizce oturuyorsunuz, gözleriniz sizin için çeşitli anlamlar ifade eden ve etrafınızdaki dünyada olup bitenlerden bağımsız fikirleri size ileten, satırlar dolusu harfi takip ediyor. Adeta içinizdeki bir odaya kapanmışsınız; bu odada orada olmayan insanlar, yani sadece size görünen hayaletler (bu durumda o hayalet bendeniz oluyorum) size sesleniyor ve okuduğunuz şeyin size ilginç gelip gelmediğine veya sıkılıp sıkılmadığınıza bağlı olarak, zaman hızlı veya ağır bir biçimde ilerliyor. Her an bakışlarınızı bu paragraflardan ayırıp dış dünyanın kargaşasına dönebilirsiniz. Ama o zamana kadar kenara çekilmiş bir halde, olmayı seçtiğiniz yerdesiniz. Bunun neredeyse büyümlü bir tarafı var.

Bunun her zaman böyle olduğunu düşünmeyin. Yazının icat edildiği ilk asırlardan ortaçağlara kadar yüksek sesle okumak –kendinize veya başkalarına– bir normdu; yazarlarsa yazdıkları cümleleri yüksek sesle tekrarlıyor, sözlerin melodisini dinliyorlardı. Kitaplar bugünkü gibi zihnimizden tekrarladığımız bir şarkı değil, dudaklardan dökülen ve yüksek sesle söylenen bir melodiydi. Okur, kitabı seslendiren bir yorumcuydu. Yazılı metinler çok basit bir müzik partisiyonu gibi algılanıyordu ve bu yüzden kelimeler, aralarında boşluklar veya noktalama işaretleri olmadan, kesintisiz bir zincir halinde peş peşe sıralanıyordu; anlaşılabilmeleri için telaffuz edilmeleri gerekliydi. Eskiden bir kitap okunurken tanıklar vardı. Bir topluluğa karşı kitap okumak sık rastlanır bir şeydi ve sevilen hikâyeler ağızdan ağıza dolaşırdı. Antik dönem kütüphanelerinin revaklarını sessiz mekânlar sanmayın; aksine seslerle ve sayfalardan yankılananlarla dolu mekânlardı. Birkaç istisna hariç, antik çağın okurları bizim gibi yazılı fikirleri veya fantezileri istedikleri gibi okuma, istediklerinde durup düşünme veya hayallere dalma,

okuyacakları seçme ve bu seçimlerini gizleme, okudukları kitaplara ara verme veya yarıda bırakma, zihinlerinde kendi evrenlerini yaratma özgürlüğüne sahip değillerdi. Sahip olduğunuz bu bireysel özgürlük, bağımsız düşüncenin öğretilmiş düşünceye karşı zaferidir ve zaman içinde, adım adım başarılımış bir şeydir.

Belki bu yüzden günümüzdeki gibi ses çıkarmadan, yazarla sessiz bir sohbete dalmışız gibi okuyan ilk kişiler büyük dikkat çekti. 4. yüzyılda Hippolu Augustinus, Milano piskoposu Ambrosius'un bu şekilde okuduğunu gördüğünde o kadar şaşırmıştı ki *İtiraflar* (*Confessiones*) adlı eserinde bundan bahsetmişti. Birisinin böyle bir şey yaptığına ilk defa tanık oluyordu. Ona sıradışı bir şey gibi görüldüğü çok açık. Söz konusu eserde tuhaf bir şeyi anlatır gibi, Ambrosius'un okurken bakışlarının sayfalar üzerine hareket ettiğini, aklının yazılanları anladığını ama dilinin sessiz kaldığını söyler. Augustinus bu okurun bedenlen çok yakınında olmasına rağmen onunla birlikte olmadığını, kendi seçtiği daha özgür ve daha akışkan bir dünyaya gittiğini fark etmiştir: Yerinden kalkmadan ve kimseye kendisini nerede bulacaklarını açık etmeden başka yerlerde gezinmektedir. Bu manzara Augustinus'a çok kafa karıştırıcı ve merak uyandırıcı bir şey gibi gelmişti.

Siz çok özel türden bir okursunuz ve mucitlerin soyundan geliyorsunuz. Sizinle aramızdaki bu özgür ve gizli diyalog, harika bir icat.

20

Ptolemeos saltanat belirsizliklerinin tamamını çözmüş bir halde bu dünyadan ayrılmıştı ve mirasçılarının en az on nesil boyunca bununla uğraşması gerekmeyecekti. Kurduğu hanedan, neredeyse üç yüz yıl boyunca, Romalılar Mısır'ı imparatorluklarının bir parçası haline getirene kadar devam edecekti. Bu hanedandan çıkan kralların hepsine de –yani toplamda on dört krala– Ptolemeos adı verildi ve antikçağ yazarları onları birbirinden ayırmak için her zaman büyük çaba sarf etmediler (veya belki de sayarken hesabını karıştırıyorlardı). O döneme ait kaynakları okuyanlar, tek bir kralın

vampir gibi üç yüz yıl boyunca yaşadığı ve Helen dünyasının onun döneminde –hedonizme, nostaljiye ve teslimiyetçiliğe kapılarak– tökezleyip el değiştirdiği izlenimine kapılabilir.

Kütüphane ve müzenin altın çağı, ilk dört Ptolemeos’un saltanat dönemine rastlar. Savaşlarla ve saray entrikalarıyla uğraşmak zorunda kalmadıkları zamanlarda hepsi de kendilerine ait bir bilgiler ordusuna sahip olmanın –söz konusu bilgiler bir parça eksantrik de olsa– keyfini çıkardılar. Entelektüel hobileri vardı: I. Ptolemeos yaşadığı büyük maceranın vakanüvisi olmak istedi ve İskender’in zaferlerinin bir vakayinamesini yazdı; II. Ptolemeos zoolojiyle, III. Ptolemeos edebiyatla ilgileniyordu; IV. Ptolemeos ise boş zamanlarında tiyatro oyunları yazıyordu. Onların ardından bu coşku giderek azaldı ve görkemli İskenderiye’nin duvarlarında çatlaklar belirmeye başladı. X. Ptolemeos için ekonomik zorluklarla karşılaştığı ve askerlerinin maaşını ödemek için İskender’in altın lahdinin yerine kaymaktaşı veya neceftaşından daha ucuz bir lahit konmasını emrettiği söylenir. Altını eritip sikke basarak içinde bulunduğu kötü durumdan kurtuldu ama İskenderiyeliler yaptığı saygısızlıktan dolayı onu hiç affetmediler. Sonra bir avuç drahmi yüzünden bir süre sonra sürgünde öldürüldü.

Yine de iyi zamanlar ve kitapların İskenderiye’ye akışı onlarca yıl devam etti. Aslında III. Ptolemeos saray arazisinin dışına, Tanrı Serapis’in tapınağına ikinci bir kütüphane daha kurmuştu. Büyük Kütüphane sadece âlimler içinken bu tali kütüphane herkese açıktı. Serapis Kütüphanesi’ni yıkılmadan kısa bir süre önce gören bir hitabet öğretmeni, “tüm kenti felsefe yapabilecek seviyeye getirdiğini” söylüyordu. Belki de zenginlere olduğu kadar yoksullara da, seçkinlere olduğu kadar sıradan insanlara da, özgür kişilere olduğu kadar kölelere de açık olan ilk halk kütüphanesiydi.

Tali kütüphaneye ana kütüphanedeki kitapların kopyaları konuyordu. Müzeye her yerden binlerce tomar getiriliyor, bunlar âlimler tarafından incelendikten, derlendikten ve düzeltildikten sonra büyük bir dikkatle eksiksiz kopyaları hazırlanıyordu. Bu mükemmel derlemelerin kopyaları tali kütüphanenin koleksiyonunu genişletmek içindi.

Serapis Tapınağı (Serapeum), kente ve denize bakan dar bir tepelik burun üzerine kurulmuş olan küçük bir akropoldü. Tepedeki tapınağa ulaşmak için muazzam bir merdiveni nefes nefes ettirmeniz gerekiyordu. Yerleşkeyi üstü kapalı uzun bir galeri çevreliyordu ve bu galeri boyunca uzanan halka açık nişlerde ve odalarda kitaplar okurlarını bekliyordu. Tali kütüphane, muhtemelen ana kütüphane gibi kendine ait bir binaya sahip değildi; binanın sundurmasını mesken edinmişti.

Bizanslı yazar Tzetzes, Serapis Kütüphanesi'nde kırk iki bin sekiz yüz tomardan oluşan bir koleksiyon olduğunu söyler. İki kütüphanede toplam kaç kitap bulunduğunu bilmek güzel olurdu. Bu, tarihçileri ve araştırmacıları heyecanlandıran bir sorudur: O tarihte dünyanın bütün kitapları tam olarak kaç kitap ediyordu? Antik dönem yazarlarına inanmak zor çünkü rakamlar birinden ötekine büyük farklılıklar gösteriyordu; tıpkı günümüzdeki hükümet karşıtı gösterilere katılanlar için hükümetin başka, gösteriyi düzenleyenlerin başka rakamlar vermesi gibi. Üzerinde fikir birliği olmayan bu rakamlara hızlıca bakalım. Epifanios, Büyük Kütüphane için elli dört bin sekiz yüz tomar gibi şaşırtıcı derecede net bir rakam verir; Aristas, iki yüz bin; Tzetsez, dört yüz doksan bin; Aulus Gellius ve Amiano Marcelino ise yedi yüz bin der.

Sadece bir şeyi kesin olarak biliyoruz: Kütüphanenin büyüklüğü daima tomar adedine göre hesaplanıyordu. Bu, muğlak bir hesap sistemidir; çok sayıda mükerrer eser olabilir ve bazı eserler tek bir tomara sığmadığı için birkaçına yayılmış olabilir. Öte yandan tomar sayısının zaman içinde değişiyor olması da mümkün: Kütüphaneye yeni kitaplar alındığında sayıları artıyor, yangın, kaza ve kayıp gibi nedenlerle sayıları azalıyor olmalı.

Antik kütüphaneler, envanter yöntemlerinin henüz geliştirilmediği ve teknolojik imkânlardan yararlanılamadığı bu dönemde, belirli bir anda kaç esere sahip olduklarını tam olarak bilemezlerdi (ve belki de bunu o kadar önemsemiyorlardı). Bize ulaşan rakamların sadece İskenderiye Kütüphanesi'ne duyulan hayranlığın izdüşümleri olduğuna inanıyorum. Bir rüyadan –bilinen tüm bilgileri bir araya getirme arzusundan– doğan bu kütüphane sonunda bir efsaneye dönüşmüştü.

21

Hayatımın en tuhaf durumlarından birini milyonlarca kitabın bulunduğu bir kampüste yaşadım, belki de o sıradışı kâğıt cumhuriyetinden esinlenerek uydurma bir geçmişte yaşamaya karar vermiş olan bir kampüste.

Oxford'daki ilk sabahımı çok iyi hatırlıyorum. Tüm akademik referanslarım hazır halde, aldığım araştırma bursunun gururuyla Bodleiana Kütüphanesi'nden dümdüz içeriye girip birkaç saat boyunca ilk araştırmamı yapma zevkine nail olmaya niyetlenmiştim. Ancak lobide beni durdurdular; bir kütüphane çalışanı verdiği bilgileri dinledikten sonra, davranışlarım kuşku uyandırıyormuş, iddialarım o kadar şaibeliymiş ki ziyaretçilerin ve üniversite öğrencilerinin masumiyetini kirletmeden kapalı kapılar arkasında ilgilenilmem gerekiyormuş gibi beni gözlerden uzak bir odaya aldı. Masanın öbür tarafında oturan kel bir adam göz temasında bulunmadan beni sorguladı. Sorularını cevapladım, orada bulunmamın nedenini açıklayıp, soğuk bir kibarlıkla istemiş olduğu tüm belgeleri gösterdim. Hakkımdaki bilgileri o muazzam veritabanına girerken uzun bir sessizlik oldu. Sonra, parmaklarını klavyeden kaldırmadan, zamanı geriye çevirmiş de ortaçağlara dönmüş gibi şaşırtıcı bir afra tafrayla yemin etme zamanımın geldiğini ilan etti. Her biri farklı dillerde yazılmış, lamine kaplamalı kartlar içeren küçük bir deste çıkardı ve kartın üzerinde yazanları tekrarlamamı istedi. Dediğini yaptım. Kurallara uyacağıma yemin ettim: Herhangi bir kitabı çalmayacağıma, kitaplara zarar vermeyeceğime, onları tahrif etmeyeceğime, kütüphanede yangın çıkarmayacağıma veya başkasının çıkarmasına yardım etmeyeceğime, alevler kütüphanenin hazinelerini küle çevirirken şeytani bir zevkle oturup seyretmeyeceğime... Bütün bu ritüel, sınır kapılarında da gördüğümüz o çarpık mantığın eseriymiş gibi duruyordu; hani ABD'ye giderken uçakta o gerçeküstü ülkeye giriş

formlarından birini elinize tutuşturup ABD başkanının hayatına kast etme niyetinde olup olmadığınızı sorarlar ya, onun gibi.

Anlaşılan yeminim hâlâ yeterli değildi; girişteki metal turnikeden içeri alınmadan önce detektörlerden geçmem, çantamdakileri incelemelerine izin vermem, sırt çantamı kilitli bir dolaba konulsun diye teslim etmem gerekiyordu. Diğer kontrollere maruz kalırken kitapların çalınmasınlar diye raflara veya masalara zincirlendiğı ortaçağ kütüphanelerini hatırladım. Tarih boyunca kitap hırsızlarına edilen o fantastik bedduaları, hayal gücü kuvvetli, karanlık bir zekânın eseri olan –çünkü belki de hayırlı bir dua icat etmek herkesin harcı değildi– ve tuhaf bir biçimde ilgimi çeken o sözleri düşündüm. Gelecekte yayımlanacak bir antoloji, Barselona’daki San Pedro de las Puellas Manastırı’nın kütüphanesindeki bir kitabede yer alan, Alberto Manguel’in *Okumanın Tarihi (A History of Reading)* adlı eserinde alıntılıandığını gördüğüm şu tehditkâr sözlerle başlamalı: “Her kim ki bir kitabı sahibinden çalar; ödünç alır ve geri vermez, kitap elinde yılan olsun, onu paralasın. Her yanına inme insin, tüm uzuvları işe yaramaz olsun. Acılar içinde kıvransın, merhamet gösterilmesi için yalvarır olsun, acıları can verene değin dinmesin. Kitap kurtları kemirsin bağırsaklarını, hiç dinmeyen bir vicdan azabıyla yansın. Ve nihayet ebedi cezasını çekmeye giderken, cehennemin alevleri yutsun onu.”

O ilk gün bana çıkarttıkları kütüphane giriş kartının Oxford kriterlerine göre lümpen sınıfa layık görülen seviyede olduğunu sonradan öğrenecektim. Kütüphaneye ve fakültelere girmeme izin veriyordu ama sadece belirli alanlarına ve izin verilen zamanlarda; kitaplara ve dergilere bakabilecek ama onları ödünç alamayacaktım; akademik hayatın ölçsüz ritüellerini izleyebilecek ama içlerinde yer alma cüretini göstermeyecektim. Kısa bir süre sonra Lewis Carroll’un Oxford’da okuduğunu ve yirmi altı sene boyunca burada öğretmenlik yaptığını öğrendim. İşte o zaman büyük bir yanlış anlamanın farkına vardım: *Alice Harikalar Diyarında* tümüyle edebi gerçekçilik tarzında yazılmış bir eserdı. Aslında, o ilk birkaç hafta boyunca edindiğim deneyimleri de mükemmel bir biçimde tarif ediyordu: Sadece anahtar deliğinden gözetleyebildiğim, girmek için sihirli iksire ihti-

yacım olan kışkırtıcı yerler; tavanlara çarpan başım; kollarım pence-
relerden, ayağım bacadan dışarı çıkacakmış gibi hissettiğim daracık
odalar; çılgın bir aklın ürünü olan galeriler, yön tabelaları, atıştırma-
lıklar; hiçbir mantığa uymayan konuşmalar... Ve tabii ne idiği belirsiz
merasimlere kendini kaptırmış, çağdışı karakterler.

Oxford'da ayrıca ilişkilerin –arkadaşlık ilişkilerinin, ortak bir
doktora tezi yazmak veya intihal yapmak için kurulan işbirliklerinin,
feodal kölelik ilişkilerinin, cinsel ilişkilerin ve diğer türevlerinin–
dönemlik olduğunu, tempolarının ders takvimine göre ayarlandığını
keşfettim. Üniversiteye dönemin ortasında, tüm öğrencilerin neyi,
nasıl yapacaklarını çoktan öğrenip temel ihtiyaçlarını karşılamış
olduğu bir zamanda gelme hatasına düşmüştüm. Kalvinciler tara-
findan yönetiliyormuş gibi duran öğrenci yurdunun da üniversiteye
entegre olmama bir yararı dokunmuyordu. Yurttaki davranış
kuralları kampüsün kendisi kadar misafirperverlikten uzaktı ve gi-
riş çıkış saatleri manastırları aratmıyordu. Sekiz buzdolabının yan
yana dizilmiş olduğu ortak mutfağın akşam saat yedideki hazin ha-
lini unutamıyorum: Birinin içinde, kütüphanedeki kitapların sırtla-
rına eklenen etiketler gibi odamın numarası ile etiketlenmiş bir yer
ayrılmıştı, hatta yumurta kabının delikleri bile çiftler çiftler ayrılmış-
tı. Her şey ona ayrılan numaralı yerinde kalacak ve başkalarına ait
yiyeceklerin yerini işgal etmeyecek şekilde düzenlenmişti. Akşam
yemeği için alt kata iniyor, ortak bir çöp torbasına atacağınızı atıyor
ve duvardan duvara halı döşeli daracık odanıza geri dönüyordunuz.

Konuşmaya öylesine ihtiyaç duyuyordum ki insanların ağzından
laf koparmak için dilenecek duruma gelmiştim. İlk sohbet girişimi-
mi çalışma merkezim olan Sackler Kütüphanesi'nde gerçekleştirdim.
Kütüphanenin kapı görevlisinin güvenilir gibi duran, neşeli, kıpkırmızı
bir surata –muhtemelen alkolden– sahip olduğunu fark etmiştim.
Ashmolean Müzesi'nin kadın bekçilerinden birini de şüpheli gözle-
rinden etkilenerek hedefime aldım. Onlara kampüsün sırlarını, kü-
tüphanelerinin bilinmeyen inceliklerini sordum; etrafta bolca rastla-
nan ve gözcüsü oldukları gizemli durumları açıklamalarını istedim.
Böylece heyecan verici hikâyeler dinleme fırsatı buldum.

Kütüphaneden kitap isterken izlenen şaşırtıcı ritüelin anlamını
sordum: Kütüphaneciler isteğinizi not ediyor, bir veya iki gün sonra

sizi belirli bir saatte belirli bir okuma odasına çağırıp kitabı teslim ediyorlardı. Hafta sonu yakınsa, süre üç hatta dört gün uzayabiliyordu. Nerede ki bu kitaplar diye sordum. Bunun üzerine bana kampüsün altında bir kampüs daha olduğundan bahsettiler.

Dediklerine göre, Bodleian kütüphanecilerinin eline her gün yaklaşık bin adet yeni yayın geçiyormuş. Bunlar için yer açmak zorundaymışlar çünkü ertesi gün hiç sektirmeden bin yayın daha geliyormuş. Her yıl koleksiyona yaklaşık yüz bin kitap ve iki yüz bin dergi ekleniyormuş; yani yılda üç kilometrenin üzerinde yeni raf alanı gerekiyormuş. Ve kurallar tek sayfanın bile koleksiyondan çıkarılmasına izin vermiyormuş. 20. yüzyılın başında kütüphane binaları çığ gibi yağın kitaplarla dolup taşıyormuş. Yine dediklerine göre, o tarihte kampüsün altına yeraltı depoları ve taşıma bantları bulunan bir galeri ağı yapmaya başlamışlar. Soğuk Savaş sırasında nükleer sığınaklar moda olunca bu yeraltı labirenti efsanevi bir ihtişama erişmiş. Ancak çığ gibi gelmeye devam eden yayınlar yeraltı odalarının dolup taşmasına neden olduğu gibi ağırlıklarıyla kampüsün kanalizasyon sistemini de tehlikeye sokmuş. Bunun üzerine kitapları kampüsün dışındaki başka yerlere göndermeye başlamışlar, civardaki terk edilmiş bir madene ve bazı endüstriyel depolara. Nakliye işlemiyle ilgilenen kütüphanecilerin olduğunu da eklediler ama daha çok fosforlu giysiler giymiş vinç operatörlerine benziyorlarmış.

Bu sohbetler sayesinde –anlayışla karşılandığım ilk iletişim deneyimlerim– Oxford’a uyum sağlamaya başladım. Tek başıma yürürken ayaklarımın altında kitapları taşıyan bantların bana eşlik eden yankısını işitir gibi oluyordum. Kitapların, çocukluğumun *Fraggle Rock*¹¹ yaratıkları veya *Yeraltı* filminin karakterleri gibi rutubetli ve gizli galerilerde dolaştıklarını hayal ediyordum. Böyle böyle gevşedim, sürekli tetikte durmaktan vazgeçtim. Oxford’un tuhaflıklarının nesnel nedenlere dayandığını kabul ettim. Uyumsuz bir yabancı olarak marjinal bir konumda bulunmama rağmen kendimi daha rahat, hatta özgür hissetmeye başladım. Ve biraz sabırla, arkadaş olmaya değer başka uyumsuzlar bulmayı başardım.

11) *The Muppet Show*’u da yaratan Jim Henson’ın yine kuklalarla canlandığı, çocuklara yönelik, müzikal/fantezi komedi türünde televizyon dizisi. [ç.n.]

Her sabah, bir sis tabakasıyla kaplanmış sokaklara kendimi vurduğumda, tüm kampüsün sihirli bir uçan halı gibi bir kitap denizine doğru sürüklendiğini hissediyordum.

22

Kasvetli bir yağmurun yağdığı ve yağmur sularının duvarlardan süzüldüğü bir sabah, bekçi arkadaşım, çalıştığı ve onu görmeye gittiğim Ashmolean Müzesi'nin modern anlamda ilk halka açık müze olduğunu anlattı. Bunu öğrendiğime sevinmiştim. Bir şeylerin başladığı, ilklerin gerçekleştiği yerler beni hep heyecanlandırmıştır.

Bu müze, tarihin akışı içinde neredeyse fark edilmeyen, küçük bir dönüm noktasıydı: 1677 yılında Elias Ashmole sağdan soldan topladığı ilginç şeyler koleksiyonunu –antik sikkeler, kabartmalar, tuhaf jeolojik numuneler, doldurulmuş egzotik hayvanlar– Oxford kampüsüne bağışlamıştı. Artık ayrıcalıklı toplumsal konumunun simgesi olarak çocuklarına ve torunlarına miras bırakacağı özel bir koleksiyon, bir aile yadigarı olmaktan çıkacak, öğrencilere ve bunları görmek isteyen tüm meraklılara ait olacaktı.

O tarihte son derece tutucu bir dünyada yaşandığı için yeniliklere pek hoş gözle bakılmıyor, bu yüzden her zaman yeniden canlanan eski bir gelenek kılığında sunulmaları gerekiyordu. Ashmole'un bağışladığı bu halka açık koleksiyona –bir adı ve emsali olmayan bu yeniliğe– antikçağların görkemini çağrıştıрма hevesiyle “müze” adı verildi. Bu, bir anlamda İskenderiye ile Oxford arasında hayali bir eksen çizmek anlamına geliyordu. Bir Büyük Kütüphaneleri zaten vardı; şimdi de kendilerine ait bir müzeye ihtiyaç duyuyorlardı. Geçmişini yeniden canlandırdıkları zannıyla farklı bir şey, başarıya ulaşacak bir şey yaratmışlardı: Kadim fikirlerin ve çağdaş kaygıların bir birleşimini. Bir sergileme alanı olarak işte bu müze kavramı Avrupa'da kök saldı, bir âlimler topluluğuna dayanan İskenderiye modeli değil.

1759'da Londra'da British Museum kuruldu. Fransa'da ise 1793 yılında devrimci Ulusal Meclis, Louvre Sarayı'nı içindeki tüm sanat eserleriyle birlikte monarşinin elinden alıp bir müzeye dönüştürdü. Bu müze yeni ve radikal bir simgeydi. Devrimciler, geçmişin tek bir toplumsal sınıfın mülkiyetinde olduğu fikrini ortadan kaldırmak istiyorlardı. Eski eserler artık bir asilzade hevesi olamazdı; Fransız Devrimi, tarihi aristokratların elinden alıp kamulaştırıyordu. 19. yüzyılın sonunda antika eşyaların, eski ustalara ait resimlerin, el-yazmalarının ve kitapların ilk baskılarının teşhir edildiği sergilere gitmek, Avrupalıların hoşça zaman geçirmek için rağbet ettiği bir meşgale haline geldi. Ve bu moda, okyanusu aşarak ABD'ye ulaştı. 1870'de bir grup iş insanı New York Metropolitan Müzesi'ni kurdu; MoMA, ilk özel modern sanat müzesi olacaktı. Solomon R. Guggenheim adındaki bir maden girişimcisi ve mirasçısı bu akımı takip edecek, günümüzde turizm, ticaret, hatta emlakçılık alanlarında faaliyet gösteren büyük bir holdingin doğmasına zemin hazırlayacaktı. İskenderiye'nin mirası, Elias Ashmole'un sıradışı kararıyla yeniden ışımaya başlayıp güçlü bir ağın doğmasını sağlamıştı. Müzeler, "21. yüzyılın katedralleri" olarak anılmaya başlandı.

Burada dikkat çekici bir paradoks gizli: Hepimizin içindeki geçmiş sevgisi aslında son derece devrimci bir olgu.

23

Yakın Doğu'da bilinen en eski kütüphaneler de –Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Pers İmparatorluğu'nda– yazılı metinleri çalanlara veya yok edenlere lanet okuyorlardı.

"Her kim ki bir tablete hırsızlık yoluyla sahip olur, zorla el koyar veya kölesine çaldırtır, Samaş onun gözlerini çıkarsın, Nabu ve Nisaba onu sağır etsin, Nabu hayatını su gibi ayırıştırıp yok etsin."

"Her kim ki bu tableti kırar, suyun içine koyar veya anlaşılmaz hale gelene kadar üzerini karalar, gökyüzünün ve yeryüzünün tanrıları ve tanrıçaları, yaşadığı sürece onu bozulması mümkün olmayan,

korkunç ve acımasız öyle bir lanetle cezalandırsın ki adı ve nesebi bu dünyadan silinsin, etleri köpeklere yem olsun.”

Bu ürpertici bedduaları okuduğumuzda söz konusu koleksiyonların sahipleri için ne kadar önemli olduğunu sezebiliyoruz. O tarihte henüz kitap ticareti yoktu; onları elde etmenin tek yolu bizzat kopyalamanız (bu iş için profesyonel bir yazman olmanız gerekiyordu) veya savaş ganimeti olarak başkalarının elinden almanızdı (bunun içinde tehlikeli savaşlarda düşmanı yenmeniz gerekiyordu).

Beş bin yıl önce icat edilen söz konusu kitaplar aslında kitapların atası olan kil tabletlerdi. Mezopotamya’daki ırmakların kıyısında papirüs yetişmiyordu; taş, ağaç, deri gibi diğer materyaller kıttı ama kil bol bol vardı. Dolayısıyla Sümerliler ayaklarını bastıkları toprağın üzerine yazmaya başladılar. Küçük kil topaklarını düzleştirip günümüzün 7 inçlik elektronik tabletlerine benzeyen, dikdörtgen şeklinde, yaklaşık 20 santimetre boyunda bir yazma yüzeyi elde ediyorlardı. Yumuşak kile çentikler açmaya dayanan bir yazma stili geliştirmişlerdi. Tabletın suya maruz kalması üzerine yazılan yazıların silinmesine neden oluyordu ama buna karşılık tarihte onca kitabın sonu olan ateş, çömlekçilerin yaptığı gibi kili pişirip daha dayanıklı olmasını sağlıyordu. Arkeologların bulduğu tabletlerden çoğunun korunmuş olmasının nedeni ateşte pişirilmiş olmalarıydı. Bazı kitapların günümüze kadar gelme hikâyesi inanılmazdı; bazı nadir durumlarda –Mezopotamya ve Miken yangınları, Mısır’ın çöp depolama alanları, Vezüv yanardağının infilakı– alevlerin yıkıcı gücü onları kurtarmıştı.

Dünyanın ilk kütüphaneleri mütevazı yerlerdi; duvarlara tutturulmuş rafları olan küçük depolardı. Tabletler raflara dik bir şekilde, yan yana yerleştirilirdi. Aslında Antik Yakın Doğu uzmanları bunlara “arşiv” demeyi yeğliyorlar. Faturalar, teslimat notları, alındı belgeleri, envanterler, evlilik akitleri, boşanma kararları, mahkeme kayıtları, kanunnameler burada tutulurdu. Ve küçük bir kısmını da edebiyat, özellikle de şiirler ve dini ilahiler oluştururdu. Günümüz Türkiye’sinde, Hititlerin başkenti Hattuşaş’taki sarayda yapılan kazılarda bulunan bazı örnekler, tuhaf bir edebiyat türüne aitti: Cinsel iktidarsızlığı gidermek için dualar içeriyorlardı.

Hattuşaş Kütüphanesi'nde –ve daha önceleri Güney Mezopotamya'daki Nipur'da– koleksiyonların kataloglarını içeren tabletler bulundu. O zamanlar henüz kitaplara isim vermek âdet olmadığından, bu tabletlerde her eser ilk satırıyla veya içeriğinin kısa bir özetiyle listeleniyordu. Her metin çok sayıda tablete yayıldığı için karışmasınlar diye eserin kaç tableten oluştuğu da belirtiliyordu. Bazen yazar adı ve diğer ek bilgiler de veriliyordu. Bu envanterlerin varlığı, MÖ 13. yüzyıla kadar kütüphanelerin büyümeye başladığını ve okurların artık aradıkları metni tablet rafını gözleriyle tarayarak kolayca bulamadıklarını gösteriyor. Ayrıca teorik bir dönüm noktasına ulaşıldığını da ortaya koyuyor: Koleksiyonları bir bütün olarak bir arada tutmanın bir başarı ve hedeflenen bir şey olarak görülme-ye başladığını. Katalog, sadece kütüphanenin bir eki değildir, ana fikridir, içindekileri birleştiren bağlantı noktası ve zirvesidir.

Yakın Doğu'nun kütüphaneleri hiçbir zaman halka açık olmamıştır. Metinlere öğrenme modelleri olarak gereksinim duyan elit yazman okullarına aitlerdi veya kralların imtiyazındaydılar. MÖ 7. yüzyılda yaşamış olan Asur kralı Asurbanipal, Ptolemeos'tan önceki en büyük kitap koleksiyoncusuydu. Asurbanipal, bir tablette Ninova Kütüphanesi'ni “kendi zat-ı şahaneleri mülahaza etsin ve okusun” diye kurduğunu söyler. O dönem için alışılmamış bir hükümdarlık yeteneğine sahipti ve bununla övünmeyi seviyordu: “Selefi olan kralların hiçbirinin öğrenemediği” yazı sanatını bildiğini söylüyordu. Arkeologlar Asurbanipal'ın kütüphanesine ait yaklaşık otuz bin tablet buldular; bunlardan sadece beş bin kadarı edebi eserdi. Arşiv belgelerinden, kehanetler, din ve büyü üzerine metinlerden oluşan alışılmış bir koleksiyonun yanı sıra Yakın Doğu edebiyatının en ünlü eserleri de burada bulundu.

Mağrur kral Asurbanipal'ın kütüphanesi, İskenderiye'nin Büyük Kütüphane'sinin en yakın öncülü olmasına rağmen onun evrenselliliğine sahip değildi. Umumi törenlerde ve ritüellerde işe yarayan belgelerin ve metinlerin bir derlemesiydi. Edebi eserler bile pratik nedenlerle kütüphaneye dahil edilmişti çünkü kral, halkının başlangıcına ait efsaneleri öğrenmek istiyordu. Yakın Doğu'daki kütüphanelerin istisnasız tamamı yok olmaya ve unutulmuşluğa terk edildi.

O büyük imparatorlukların yazıları, harabeye dönmüş kentlerinin yanı başında kumlara gömüldü ve kalıntıları keşfedildiğinde okunamaz durumda oldukları görüldü. O kadar unutulmuşluğa gömülmüşlerdi ki, gezginler Ahameni kentlerinin kalıntıları arasında çivi yazısıyla yazılmış kitabeler bulduklarında birçoğu bunların pencere veya kapı pervazı süslemesi olduklarını düşünmüştü. Asırlar süren bir sessizliğin ardından kalıntılarının ortaya çıkarılmasını ve tabletlerindeki unutulmuş dilin deşifre edilmesini sağlayan şey, arkeologların tutkulu araştırmaları oldu.

Diğer yandan Atina, İskenderiye ve Roma'daki kitaplar asla tamamen sessizliğe gömülmediler. Yüzyıllar ilerlerken fısıltıyla yapılan sohbetlerin, sadece mitlere ve efsanelere değil felsefeye, bilime ve hukuka dair konuşmaların konusu olmaya devam ettiler. Belki biz de farkında olmadan bir şekilde bu sohbetlere dahil olmuşuzdur.

24

İskenderiye Kütüphanesi'nin Mısır'da da ataları vardı ancak bunlar aile fotoğrafında pek o kadar net çıkmamışlardır. Firavunların hüküm sürdüğü yüzyıllarda özel kütüphaneler ve tapınak kütüphaneleri vardı ancak bunlara ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Kaynaklarda, “kitap evi” diye adlandırılan, kamu yönetimiyle ilgili belgelerin tutulduğu arşivlerden ve “hayat evi” diye adlandırılan, kutsal metinlerin binlerce yıllık geleneğe göre kopyalandığı, yorumlandığı ve korunduğu yerlerden söz ediliyor. Bir Mısır kütüphanesine ilişkin en açık detayları, I. Ptolemeos'un zamanında Teb'deki Amon Tapınağı'na rehberli bir ziyarette bulunan Yunan gezgin Abderalı Hakateos'tan öğreniyoruz. Bir labirentten farksız olan tapınağın salonlarını, koridorlarını, avlularını, koridorlarını ve odalarını gezisini egzotik bir deneyim olarak tanımlıyor. Üstü kapalı bir galeride, duvarında “Ruhların tedavi edildiği yer” yazılı olan kutsal kütüphaneyi gördüğünü aktarıyor. Kütüphanenin bir ruh kliniği olması çok hoş

bir fikir ama bunun ötesinde Mısır'ın kitap koleksiyonları hakkında pek fazla bir şey bilmiyoruz.

Çivi yazısı gibi hiyeroglifler de bin yılı aşkın bir süre boyunca unutulmuştu. Neden böyle olmuştu? Yazılı uzun bir geçmiş neden anlaşılmasa bir resimler yumağına dönüşmüştü? Aslında Mısır'da çok az kişi okuma yazmayı biliyordu (sadece kraldan ve ailesinden sonra ülkedeki en güçlü grup olan yazman kastının üyeleri). Yazman olmak için yüzlerce –ve zaman içinde binlerce– hiyeroglif işaretini öğrenmek gerekiyordu. Uzun bir çıraklık dönemi gerektirdiği için, yazmanlığın öğretildiği seçkin okullara sadece en varlıklı kesimin gücü yetiyordu, günümüzün üst düzey yöneticilerinin işletme yüksek lisansı yaptığı seçkin üniversitelerde olduğu gibi. Bu okulları bitiren yazmanların arasından bazıları krallığın yüksek memurları ve rahipleri olarak seçiliyor, sonra da firavunların taht kavgalarına müdahale ediyor ve konumlarını kötüye kullanıp kendi kriterlerini, işlerine gelenleri dayatıyorlardı. Burada, çok uzaktaki bir zamana ait olmasına rağmen tuhaf bir şekilde kulağa aşına gelen bir Mısır metnini aktarmadan edemeyeceğim. Bu metinde, Dua-Heti adında görmüş geçirmiş, varlıklı bir beyefendi, yazman okulunda tembellik eden oğlu Pepi'ye ailesine bir servete mal olduğu için bir babadan bekleneceği şekilde söylev çekiyor: “Kendini kitaplarına ver. Demircileri görüyorsun: Parmakları timsah pençesi gibi. Berber akşama kadar müşterilerini tıraş ediyor; üstelik sokak sokak dolaşp tıraş edecek birilerini bulması gerekiyor (...) Kamış kesicisinin, kolları kopana kadar çalıştıktan, sivrisinekler her yerini ısırıdıktan, sinekler canına okuduktan sonra yükünü deltaya taşıması gerekiyor (...) Bak, patronu olmayan bir iş yok; yazman hariç. Patron olan o. Yazmayı öğrenirsen, sana bahsettiğim tüm bu mesleklerde olduğundan çok daha iyi bir konuma yükseleceksin. Seçkinlerin arasına katıl.”

Pepi babasının sözlerini ciddiye aldı mı, söylene söylene derslerine çalışıp Mısır'ın elit sınıfına girmeyi başardı mı bilmiyoruz. Öyleyse, resim fırçasıyla pratik yaparak ve ellerinin ağırlığıyla bilinen öğretmenlerinin attığı dayaklara katlanarak geçirdiği birkaç zorlu yılın ardından Pepi bir yazman olarak mesleğine özgü araçları taşımaya hak kazanmış olmalı: Farklı kalınlıklarda uçlara sahip resim

fırçaları, parmak deliği olan bir resim paleti, boya torbaları, içinde boyaları karıştırmak için bir kaplumbağa kabuğu ve papirüsün, üzerine koyulacağı sert bir zemin sağlamak için sert ağaçtan yapılmış bir altlık (çünkü yazarken masa kullanma âdeti yoktu; yazmanlar bağdaş kurarak çalışırdı).

Öte yandan, medeniyetlerinin çöküşüne tanık olan son Mısırlı yazmanların hikâyesini biliyoruz. 380 yılında I. Theodosius'un duyurduğu fermanla birlikte Hıristiyanlık tek ve zorunlu devlet dini oldu ve Roma İmparatorluğu'nda pagan mezhepler yasaklandı. Nil'in ilk akanığının güneyindeki Filai adasında yer alan İsis Tapınağı hariç kadim tanrılara adanmış tüm tapınaklar kapatıldı. Karmaşık yazı sanatlarının sırlarının son emanetçileri olan ve bilgilerini başkalarına aktarmaları yasaklanan bir grup rahip İsis Tapınağı'na sığındı. İçlerinden Nesmet-Ahom adlı bir yazman tapınağın duvarlarına tarihteki son hiyeroglif metni kazıdı. Bu metin, "sonsuz kadar" kelimeleriyle bitiyordu. Bir süre sonra İmparator Justinianus, İsis rahiplerinin direnmekte olduğu tapınağı kapamak için askeri güç kullandı ve asileri esir aldı. Mısır, binlerce yıldır yaşattıkları kadim tanrılarını gömdü. Onlarla birlikte dini törenlerde kullandıkları nesneler ve bizzat dilleri de tarihe gömüldü. Tek bir nesilde her şey yok oldu. Ve dillerinin anahtarını yeniden keşfetmek tam on dört asır sürdü.

19. yüzyıl başında, Mısır hiyerogliflerini deşifre etmek için heyecan verici bir yarış başladı. Avrupa'nın en iyi doğubilimcileri, göz ucuyla birbirlerini gözetlemeyi bırakmadan kayıp dili çözmek gibi zorlu bir işe soyundular. Bilim dünyasının heyecanla, gergin bir bekleyiş içinde –tabii kıskançlık ve zafere ulaşma hırsıyla– geçirdiği yıllardı. Yarışın startı 1799 Temmuz ayında, İskenderiye'nin kırk sekiz kilometre yakınında verildi. İskender'in ayak izlerini takip etme hayali kuran Napolyon, önceki yıl İngiliz düşmanlarının canını sıkma gibi makul bir niyetle ordularını Mısır çölünde ateşe atmıştı. Sefer bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı ama Avrupalıların firavunların dönemine âşık olmasını sağladı. Fransızların Rosetta adını verdiği Reşid liman kenti yakınlarındaki bir kalenin inşaatında çalışan askerlerden biri, üzerine tuhaf şekiller kazınmış bir levha buldu. Ça-

mura gömülmüş olan, koyu gri renkteki, ağır bir bazalt taşı parçasına küreği çarptığında, asker bir dizi küfür sıralamış olmalı. Bu taş parçası sonradan tüm dünyada Rosetta Taşı olarak bilinecekti.

Bu önemli eser, Kral V. Ptolemeos'un ruhban sınıfıyla ilgili bir fermanının yazılı olduğu antik Mısır dikili taşının bir parçasıydı ve söz konusu ferman, günümüzde üç resmi dili olan ülkelerde yasaların yayımlandığı gibi üç dilde –hiyeroglif, Demotik¹² (Mısır yazısının son aşaması) ve Yunanca– yazılmıştı. Rosetta'da çalışan Fransız ordu istihkâm birliğinin kumandanı kırık dikili taşın değerli bir keşif olduğunu fark etti ve 760 kilogramlık bu taş parçasının, sefere katılan Fransız birliklerine eşlik eden çok sayıda bilim insanı ve arkeolog tarafından kısa bir süre önce Kahire'de kurulan Mısıroloji Enstitüsü'ne taşınmasını sağladı. Burada taşın mürekkep baskıları alındı ve bu baskılar sonraki yıllarda yazıları deşifre etmeye soyunan bilim insanlarına dağıtıldı. Amiral Nelson Napolyon'un ordusunu Mısır'dan kovduğunda, dışlerini gıcırdatarak durumu izleyen Fransızların bakışları altında Rosetta Taşına el koyarak British Museum'a naklettirdi. Günümüzde müzenin en çok ziyaret edilen parçasıdır.

Sene 1802'ydi. Ardından zekâların çarpıştığı bir düello başladı.

Bilinmeyen bir dili deşifre etmeye soyunan bir kişi kelimelerden oluşan bir kaosun içine adım atmış ve gölgelerin peşine düşmüş demektir. Yazıdaki gizemli kelimeleri anlamamanın bir yolu yoksa, ne hakkında oldukları bile bilinmiyorsa başarılması neredeyse imkânsız bir görevdir. Öte yandan gizemli metnin bilinen bir dilde tercümesi zaten bulunuyorsa, araştırmacılar artık yollarını kaybetmiş sayılmazlar çünkü ellerinde keşfedilmemiş toprakların bir haritası vardır. Bu yüzden dilbilimciler Rosetta Taşı'nın Yunanca yüzünün Antik Mısır'ın kayıp dilinin kapılarını açtığını hemen anladılar. Bu deşifre macerası, kriptografi bilimine yeni bir ilginin doğmasına neden olduğu gibi 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Edgar Al-

12) Eski Mısır'da hiyeroglif “tanrıların dili,” Demotik ise “belgelerin dili” olarak görülüyordu. *Demotik Yunanca* tanımlamasındaki “demotik” sözcüğü, Yunancanın halk tarafından kullanılan bir türevini tarif eden bir sıfatken, ayırt edilmesi için büyük harfle başlayan bir özel isim olan “Demotik” kendi başına bir dildir. [ç.n.]

lan Poe'nun *Altın Böcek* (*The Gold-Bug*), Conan Doyle'un ise *Dans Eden Adamlar* (*The Adventure of the Dancing Men*) adlı kısa öykülerine de ilham kaynağı oldu.

Gizemli Eski Mısır metni, 19. yüzyılın ilk yıllarında, kitabelerin bazı kısımlarının eksik olması karşısında bocalayan dilbilimcilerin çabalarına direndi. Hiyeroglif yazının başlangıcı ve Yunanca yazının sonu kırılmıştı; Mısır yazısıyla yazılmış metin ile tercümesi arasında net bağlantılar kurmak neredeyse imkânsızdı. Ancak 1920'li yıllarda parçalar yerine oturmaya başladı ve bu süreçte Makedon kralların isimleri anahtar oldu. Hiyeroglif yazıdaki bazı işaretler, uzmanların “kartuş” adını verdiği oval çerçevelerin içine kazınmıştı. İlk adım olarak kartuşların içinde firavunların isimlerinin yazılı olduğu varsayıldı. İngiliz bilim insanı Thomas Young, Ptolemeos adını deşifre etmeyi, ardından da Fransız Jean-François Champollion, Kleopatra'nın ismini okumayı başardı. Bu ilk hiyeroglif grubunun fonetiğinin çözülmesi sayesinde, birçok dil bilen müthiş bir adam olan Champollion gizemli Mısır diliyle çok iyi bildiği Kıpti dili arasında benzerlikler keşfetti. Bu keşiften yola çıkarak, kitabeleri karşılaştırdığı, tercüme etmeye çabaladığı birkaç yıllık saplantılı bir çalışmanın ardından bir hiyeroglif sözlüğü ve bir Mısır dili grameri hazırladı. Yıllarca mahrumiyet, soğuk ve yoksulluk içinde yaşadığı ve kendini yıpratırcasına çalıştığı için sağlığı bozulan Champollion kısa bir süre sonra, kırk bir yaşında öldü.

Ptolemeos'un ismi, kilidi açan anahtar olmuştu. Asırlar boyunca sırlarını kimseye vermeyen papirüsler ve Eski Mısır anıtları yeniden konuşuyorlardı.

Bugün Rosetta Projesi adında, insan dillerini yok olmaktan kurtarmayı hedefleyen bir girişim bulunuyor. San Francisco merkezli projede çalışan dilbilimciler, antropologlar ve bilgisayar uzmanları nikel bir disk tasarlayarak üzerine aynı metnin bin dildeki tercümesini mikroskobik boyutlarda kaydetmeyi başardılar. Bu bin dilden herhangi birini hatırlayan son kişi de ölse bile, paralel tercümeler bu dillerin kayıp anlamlarını ve fonetiğini yeniden bulmayı mümkün kılacak. Evrensel ve taşınabilir bir Rosetta Taşı olan bu disk, kelimelerin ilelebet unutulmasına karşı bir direnişi temsil ediyor.

25

Matbaanın icadından önce her kitap emsalsizdi. Yeni bir kopyasının var olabilmesi için birisinin oturup sabırlı ve yorucu bir çalışmayla o kitabı harf harf, kelime kelime yeniden üretmesi gerekiyordu. Çoğu eserin çok az kopyası vardı ve bir eserin ilelebet yok olma tehlikesi son derece gerçektir. Antikçağlarda bir kitabın son kopyası her an termitlere veya rutubete yenik düşerek durduğu rafta yok olabilirdi. Rutubet veya böceğin çeneleri işini bitirirken bir ses de sonsuza kadar susturulmuş olurdu.

Gerçekten de bu tür durumlarla sık sık karşılaşılıyordu. O dönemde kitaplar narindi. Bir kitabın yıpranıp gitme olasılığı gelecek nesillere kalma olasılığından daha yüksekti. Varlıklarını sürdürmeleri şansa, başlarına bir kaza gelip gelmeyeceğine, sahiplerinin onlara verdiği değere ve günümüzdekine kıyasla çok daha belirleyici bir faktöre yani ham maddelerine bağlıydı. Yıpranan, kırılan, parçalarına ayrılan maddelerden yapılmış, dayanıksız nesnelerdi. Kitabın icadının hikâyesi, metinlerin yazılı olduğu fiziksel ortamın somut ve pratik özelliklerini –sağlamlığını, fiyatını, dış koşullara dayanımını, hafifliğini– iyileştirmek için zamana karşı verilen bir mücadelenin hikâyesidir. Her ilerleme, ne kadar küçük görünürse görünsün, kelimelerin ömrünü uzatmıştır.

Taş, hiç şüphe yok ki dayanıklıdır. Eski insanlar kelimelerini taşın üzerine kazımışlardır; bizim de yaşadığımız kentlerde plakaların, mezar taşlarının, binaların, heykel kaidelerinin üzerine kazıma devam ettiğimiz gibi. Ancak bir kitap sadece metaforik anlamda taştan yapılabilir. Yaklaşık sekiz yüz kiloluk ağırlığıyla Rosetta Taşı bir nesne değil bir anıttır. Kitap taşınabilir olmalıdır, yazarla okur arasındaki yakınlaşmayı kolaylaştırmalıdır, okurlara eşlik edebilmeleri ve çantalarına sığabilmelidir.

Kitapların en yakın atası tabletlerdi. Mezopotamya'nın kil tabletlerinden daha önce bahsetmiştim; bunlar bugünkü Suriye, Irak, İran, Ürdün, Lübnan, Türkiye, Girit ve Yunanistan'a yayılmış ve bazı bölgelerde Hristiyanlık döneminin başlarına kadar kullanılmayı sürdürmüşlerdir. Tabletler, kerpiç gibi güneş altında kurutularak sertleştiriliyorlardı. Yüzeylerini ıslatarak üzerlerindeki yazıları silmek ve yeniden yazmak mümkündü. Nadiren tuğla gibi fırında pişiriliyorlardı çünkü o zaman üzerlerine yeniden yazmak mümkün olmuyordu. Rutubetten korunmaları için ahşap raflara diziliyor, ayrıca hasır sepetlerde ve çömleklerde saklanıyorlardı. Ucuz ve hafiftiler ama aynı zamanda kırılındılar.

Günümüze kadar ulaşan tabletler, kredi kartı veya cep telefonu boyutlarından başlayıp uzun kenarları 30-35 santimetreye varan büyüklüklere kadar çıkmaktadır. Her iki yüzlerine de yazılmış olsalar bile uzun metinler bu tabletlere sığmıyordu. Bu önemli bir dezavantajdı; bir eserin birkaç tablete bölünmesi gerektiğinde aralarından bazı tabletlerin, dolayısıyla hikâyenin o parçasının kaybolma olasılığı artıyordu.

Avrupa'da bir balmumu ve reçine banyosundan geçirilmiş ahşap, metal veya fildişi tabletler daha yaygındı. Yazılar balmumu kaplı yüzeye kemik veya metalden yapılmış bir aletin sivri ucuyla yazılıyor, spatula formu verilmiş olan diğer ucuyla hatalar kolayca silinebiliyordu. Antik dönemde yazılmış olan mektupların çoğunda, ayrıca taslak metinler yazmak, not almak ve diğer bütün geçici amaçlar için bu balmumu yüzeyli tabletler kullanılıyordu. Bizler nasıl o unutulmaz çizgili defterlerimizle yazmayı öğrendikse, onların çocukları da bu tabletlerle yazı yazmaya başlıyorlardı.

Tabletlerin dikdörtgen şeklinde olması biçimsel bir tercihti. Dikdörtgen, tuhaf bir şekilde göze hoş gelen bir şekildir. Bir yüzeye dengeli, somut, yönetilebilir sınırlar kazandırır. Pencereleler, vitrinleler, ekranlar, fotoğraflar ve resimler genelde dikdörtgendir. Farklı denemelerin ve araştırmaların ardından kitaplar bile tartışmasız bir şekilde dikdörtgen olmuşlardır.

Papirüs tomarı, kitapların tarihinde büyük bir ilerleme sağlamıştır. Yahudiler, Yunanlar ve Romalılar bu formu o kadar büyük

bir hevesle benimsediler ki kendilerine ait bir kültürel özellik saydılar. Tabletlerle kıyasla papirüs incedir, hafif ve esnek bir maddedir ve rulo yapıldıklarında uzun metinler çok küçük bir alanda saklanabilirler. Normal boyutlarda bir papirüs tomarı bir Yunan tragedyasını, Platon'a ait kısa bir söylevi veya İncil'in dört kitabından birini bütünüyle içerebilir. Papirüs, düşüncenin ve hayal gücünün eserlerini koruma çabasında müthiş bir ilerlemeyi temsil ediyordu. Papirüs tomarları tabletleri ikinci plana attı, kullanımlarını not almakla, metin taslakları hazırlamakla, silinmesinde mahsur olmayan diğer metinlerle sınırladı. Tabletler, yazıcı çıkışı aldıktan sonra ısıkartaya çıkardığımız, "müsvedde kâğıdı" adını vererek arkalarına yapmayı kararlaştırdığımız işlerin bir listesini yazdığımız –genelde pek yerine getiremesek de– veya karalasınlar diye çocuklarımıza verdiğimiz sayfalar gibi olmuşlardı.

Öte yandan papirüsün de dezavantajları vardı. Mısır'ın kuru ikliminde esnekliklerini ve beyazlıklarını koruyorlardı ancak Avrupa'nın rutubeti kararmalarına ve kırılganlaşmalarına neden oluyordu. Papirüs sayfaları birkaç kez ıslanıp kurduğunda parçalanıyorlardı. Antikçağ boyunca en değerli papirüs tomarları çömlleklerde, ahşap kutularda veya deri torbalarda korunuyorlardı. Ayrıca papirüs rulusunun sadece bir yüzü yani bitki liflerinin yazı satırlarına paralel bir şekilde, yatay olarak uzandığı tarafı kullanılıyordu. Diğer yüzünde lifler dikey olarak dizildikleri için yazarken kamış kalemlerin ucu takılıyor, iyi yazılamıyordu. Yazılı tarafın papirüs tomarının içinde kalması ışığa ve yıpranmaya karşı korunmasını da sağlıyordu.

Papirüs kitaplar hafif, hoş görünümlü, taşınabilir ama narin nesnelerdi. Okunmaları, düzenli olarak kullanılmaları kolay yıpranmalarına neden oluyordu. Soğuk ve yağmurdan zarar görüyorlardı. Bitkisel özlü oldukları için böceklerin taarruzuna uğruyor ve kolayca yanıyorlardı.

Daha önce belirttiğim gibi, papirüs ruloları sadece Mısır'da üretiliyordu. Gittikçe gelişen ticari bir sistemle desteklenen ihraç ürünleriydiler ve bu sistem Müslümanların hâkimiyetinde bile 12. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Mısır firavunları ve kralları bu

tekelin efendileri olarak piyasaya sunulan sekiz papirüs türünün fiyatını kendileri belirliyorlardı. Ayrıca Mısır hükümdarları, günümüzün petrol ihraç eden ülkelerine benzer biçimde, istedikleri gibi baskıda bulunuyor veya sabotaja kalkıyorlardı.

Kral V. Ptolemeos, 2. yüzyılın başında, kıskançlıktan gözü dönmüş halde, Pergamon kentinde (günümüz Türkiye'sinde Bergama) kurulan rakip bir kütüphaneye zarar vermeye kalktığında olan tam da buydu ve bu olay kitapların tarihinde beklenmedik sonuçlara yol açacaktı. Bu kütüphane, Helenci ve Yunan kültüründen gelme bir kral olan ve kitap edinmek söz konusu olduğunda ilk Ptolemeosların açgözlü ve pervasız yöntemlerini bir asır sonra taklit eden II. Eumenes tarafından kurulmuştu. Ptolemeoslar gibi o da entelektüel şöhetlerin peşine düşmüştü ve bir grup âlimi sarayına çekip Mısırlıların Müze'sine paralel bir topluluk oluşturmuştu. Eumenes, Mısır'ın siyasi gücünün azalmaya başladığı bir dönemde kendi başkentiyle İskenderiye'nin kültürel ihtişamını gölgede bırakmaya çalışıyordu. Parlak zamanların geride kaldığının farkında olan Ptolemeos bu meydan okuma karşısında deliye döndü. Soyunun gururu olan Büyük Kütüphane'nin küçük düşürülmesine katlanamıyordu. Dediklerine göre kütüphanecisi Bizanslı Aristofanes'in, Kral Eumenes'in himayesinde Pergamon'a yerleşmeyi planladığını duyduğunda, onu hem ihanetle hem hırsızlıkla suçlayarak zindana attırdı.

Bizanslı Aristofanes'i hapsedmekle yetinmeyen Ptolemeos, Eumenes'e yönelik insiyaki bir karşı saldırıya geçti. Düşman kütüphaneyi dönemin en iyi yazı materyalinden mahrum bırakarak zor duruma düşürmek için Eumenes'in krallığına papirüs tedarikini durdurdu. Bu önlem yıkıcı sonuçlara neden olabilirdi ancak aksine -ve intikam peşindeki kralın canını daha da sıkacak bir biçimde- düşmanın adını ölümsüzleştirecek kadar büyük bir buluşa sebep oldu. Pergamonlular, Doğu'da eskiden beri kullanılan ancak o tarihe kadar ikinci plana düşüp yerel uygulamalarla sınırlı kalan deri üzerine yazma tekniğini mükemmelleştirerek cevap verdiler. Geliştirilen ürüne, onu dünyaya kazandıran kentin anısına "pergamena" (parşömen) adı verildi. Bu buluş birkaç asır sonra kitapların görünüşünü

ve geleceğini değiştirecekti. Parşömen buzağı, koyun, koç veya keçi derisinden yapılıyordu. Zanaatkârlar deriyi birkaç hafta boyunca bir kireç banyosunun içinde tutuyor, ardından ahşap bir çerçeveye gererek kurutuyorlardı. Deri, liflerini düzleştirerek pürüzsüz bir yüzeye sahip olmasını sağlayan germe işleminin ardından istenen beyazlığa, güzelliğe ve kalınlığa erişene kadar tabaklanıyordu. Bu uzun üretim sürecinin sonucunda, her iki tarafına da yazılabilen, daha da önemlisi –çünkü başarısında kilit bir role sahipti– yeterli dayanıklılığa sahip olan, düz yüzeyli, ince sayfalar elde ediliyordu.

İtalyan yazar Vasco Pratolini, edebiyatın deri üzerinde kaligrafi denemeleri yapmaktan ibaret olduğunu söylüyordu. Bunu söylerken aklında parşömen yoktu ama kafamızda canlandırdığı görüntü duruma mükemmel bir şekilde uyuyor. Yeni yazı materyali zafere ulaştığında kitaplar tam da böyle bir şey oldu: Kelimeleri barındıran bedenler, deri üzerine dövmesi yapılan düşünceler...

26

Derimiz büyük ve boş bir sayfadır; bedenimizse bir kitap. Zaman, hikâyesini giderek yüzlerimize, kollarımıza, karınlarımıza, cinsel organlarımıza, bacaklarımıza yazar. Dünyaya gelir gelmez karnımıza büyük bir “O” yani göbek deliğimiz yazılır. Ardından yavaş yavaş diğer harfler belirir. Avcumuzun içindeki çizgiler. Cümle sonlarındaki noktalara benzeyen çiller. Doktorlar etimizi açıp ardından diktiğinde oluşan izler. Yıllar geçtikçe oluşan yara izleri, kırışıklar, benekler, ağaç dalları gibi görünen varisler bir hayatın hikâyesini anlatan hecelere benzerler.

Harika bir şair olan Anna Ahmatova’nın Leningrad hapishanesinin önünde uzun kuyruklar oluşturan kadınları tarif ettiği *Ağıt (Rekviem)* adlı şiirini yeniden okuyorum. Anna büyük acılar tattı: İlk kocası kurşuna dizildi; ikinci kocası bir Gulag çalışma kampında yorgunluktan öldü; tek oğlu birkaç defa tutuklandı ve hapishanede on yılını geçirdi. Bir gün aynanın karşısına geçip elmacık kemikleri

çıkılmış, çektiği acıların izlerini taşıyan yüzüne baktığında eski Mezopotamya tabletlerini hatırladı ve hazin, unutulmaz bir şiir yazdı: “Öğrendim sonunda ben de/ Acı nasıl yer eder yanaklarda/ Çivi yazılı pürtük yüzler benzeri.” Acının izlerini, üzerine çentik atılmış kil tabletler gibi yüzlerinde taşıyan kişilerle benim de karşılaştığım oldu. Ve Ahmatova’nın şiirini okuduktan sonra artık aklımdan çıkaramıyorum: Asur tabletleri bana çok şeyler yaşamış –ve çok acı çekmiş– insanların yüzlerini hatırlatıyor.

Ancak deri üzerine yazı yazan sadece zaman değildir. Bazıları kendi derilerini resimli parşömenler gibi süslemek için üzerine yazı ve resim dövmeleri yaptırır. Hayatımda hiç dövme yaptırmamış olsam da insanın kendi bedenini işaretleme, renklendirme ve bir metne dönüştürme dürtüsünü anlayabiliyorum. İlk dövmesini yaptırmaya karar veren bir arkadaşımın geçirdiğim heyecanlı yeni-yetmelik günlerimi hatırlıyorum. Koluna sarılı tülbendi kaldırıp altındaki dövmeyi göstermişti. Harflerin yazıldığı yerlerde henüz iyileşmemiş olan cildine, kolunun kızarıklığına bakakalmıştım; kaslarını sıktığında kelimeler belli belirsiz kendi başlarına hareket ediyor gibiydi. Zonklamaya, terlemeye, kanamaya muktedir o yazı (canlı bir kitap) beni büyülemişti.

Derilerini kitap gibi kullananların o kitaba ne yazdıkları hep merakımı çekmiştir. Bir keresinde bir dövme sanatçısıyla tanışıp sanatı hakkında sohbet etme fırsatı bulmuştum. Müşterilerinin çoğunun bir kişiyi veya bir olayı sonsuza dek hatırlamak için dövme yaptırdığını söylemişti. Buradaki problem, “sonsuza dek”lerimizin genelde gelip geçici olmamasıdır ve istatistiklere göre en çok pişmanlık duyulanlar bu tür dövmelerdir. Bazıları da olumlu bir mesajı olan cümleleri, pop şarkısı sözlerini, şiirleri dövme yaptırmayı tercih ederler. Bu dövmeler klişe, kötü tercüme edilmiş veya pek anlamı olmayan cümleler olduğunda bile onları vücutlarına yazdırmak kendilerini emsalsiz, özel, güzel ve hayat dolu hissetmelerini sağlar. Dövme yaptırmamanın psikolojide büyüsel düşünce denen şeyi yaşattığına, kelimelerin büyüüne olan atalarımızdan kalma bir inancın izini taşıdığına inanıyorum.

Canlı parşömen sadece bir metafor değildir; insan derisi yazılı mesajları taşıyabilir ve okunabilir. Bazı istisnai durumlarda bedenler bilgi iletmek için gizli bir kanal olarak kullanılmıştır. Tarihçi Herodot, antik dönemlerdeki dövmeler, entrikalar ve casuslar üzerine harika –ve gerçek olaylara dayanan– bir hikâye anlatır. Büyük siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde Histieos adlı Atinalı bir general, damadı Milet tiranı Aristagoras’tan Pers İmparatorluğu’na karşı bir ayaklanma başlatmasını isteyecektir. Her ikisinin de hayatlarını tehlikeye atacağı, son derece tehlikeli bir komplodur bu. Yollar askerlerin gözetimi altındadır ve Aristagoras’ın ulaklarının bugün Türkiye’de bulunan Milet’e ulaşana kadar üstlerinin aranacağı bellidir. O halde, ele geçirilirse işkenceye ve ağır bir ölüme maruz kalacakları mektubu nereye saklayacaklardı? General dâhice bir fikir bulur: En sadık kölesinin kafasını kazıtıp kafa derisine bir mesaj dövmeletir ve saçının uzamasını bekler. Dövmede “Histieos’tan Aristagoras’a: İyonya’yı ayaklandır” yazılıdır. Kölenin saçları bölücü sloganı kapatacak kadar uzadığında onu Milet’e gönderir. Ne olur ne olmaz diye köleye yaptıkları plan söylenmemiştir. Sadece Aristogaras’ın evine ulaştığında kafasını tıraş etmesi ve ondan tıraşlı kafasına bakmasını istemesi emredilmiştir. Ulak, bir Soğuk Savaş casusu gibi kimliğini gizleyerek yola çıkar, üzeri arandığında sesini çıkarmaz, yapılan plan açığa çıkmadan hedefine varır ve kafasını kazıtır. Böylece plan uygulamaya konur. Kafasına sonsuza dek dövmelenmiş olan tehlikeli kelimelerin ne olduğunu asla bilmeyecektir çünkü kimse kendi kafasının tepesinde yazılı olanları okuyamaz.

Zamanın, derinin ve kelimelerin rol oynadığı benzer bir gizem çemberi Christopher Nolan’ın yönettiği *Akıl Defteri (Memento)* adlı gerilim filminde de vardır. Filmin kafası karışık başkarakteri Leonard, geçirdiği bir travma nedeniyle ileriye dönük amnezi yaşamaktadır. Yeni anılar oluşturmamaktadır; gerçekleştirdiği tüm eylemleri çok kısa bir süre içinde unuttur. Her sabah önceki günle, önceki ayla, beyninde hasar oluşmasına neden olan o trajik kazadan itibaren geçen zamanda yaşadıklarıyla ilgili hiçbir şey hatırlamadan uyanır. Leonard, böyle bir rahatsızlığa sahip olmasına rağmen karı-

sına tecavüz eden ve onu öldüren adamı bulup öcünü almaya kararlıdır. Belleğinde hep bulanık kalan, entrikalarla, manipülasyonlarla, tuzaklarla dolu bir dünyada yolunu bulabilmek için bir sistem geliştirir: En önemli bilgileri ellerine, kollarına ve göğsüne dövmeletir ve her sabah kalktığında kendi tarihini bu dövmelerde bulur. Unutkanlığı kimliğini tehdit ederken, her gün dövmelerini okumak araştırmasına devam etmesine ve hedefine doğru ilerlemesine olanak tanıyan tek şeydir. Leonardo dahil filmdeki karakterlerin yalanları arasında hikâye içinden çıkılmaz bir hale gelir ve sonuçta Leonardo'dan bile şüphelenmeye başlarız. Filmin kurgusu, başkarakterinin zihnine ve yaşadığımız dünyaya çok benzer bir biçimde, bir yapboz oyunu gibi düzenlenmiştir. Bu bize dolaylı olarak kitapların doğasını da hatırlatır: Kitaplar da belleğin bir uzantısıdır; yakın belleğin ulaşamadığı zamanların ve mekânların –her ne kadar bazen eksik ve muğlak olsalar da yeri doldurulamaz olan– tek tanığıdır.

27

Bir dönem ayda birkaç kez, Via de' Ginori Sokak'taki barbatallı bir bahçe duvarının ötesinde yer alan Medici Riccardi Sarayı'na gidiyordum. Binanın cephesi Floransa'daki binaların tipik vanilya rengindeydi. Riccardiana Kütüphanesi'nin ağır barok üslubunun saldırısına ve insanın üstüne üstüne gelen boğucu varaklarına maruz kalmadan önce bir nefes almak için saray binalarının ve bahçesinin basitliğine sığınırdım. Gerçekten değerli elyazması bir parşömeni ilk kez bu kütüphanede ellerimin arasına aldım.

Şatafatlı okuma salonunda uzun saatler boyu çalışırken, avımı ele geçirme planımın bütün detaylarını dikkatle tasarlamıştım. İşin doğrusu araştırmam için herhangi bir elyazmasına ihtiyacım yoktu ama yüzüme becerebildiğim en iyi akademik dürüstlük ifadesini takınarak kütüphane yetkililerinin karşısına çıktım. Tamamen hedonist amaçlarla böyle bir şeye kalkışıyordum: O kitaba dokunup okşamak, bu kadar titizlikle korunan bu mirası elimde tutmanın zevkini

tatmak istiyordum. Bir aristokratın ve ayrıcalıklı arkadaş grubunun keyfi için yaratılmış bir sanat eserine dokunacak olmak beni heyecanlandırıyordu; Floransa'da kirasını ödeyebilmek için bin bir takla atan yoksul bir kızı baştan çıkararak o karşı konulmaz günah buydu. 14. yüzyıldan kalma bir Petrarca¹³ eseriyle yakınlaştığım –nere-
deyse erotik bir yakınlaşma– dakikaları hiç unutmayacağım. Paha biçilmez elyazmalarına ulaşmak için gerekli ritüellerden geçerken –sırt çantamı kütüphanecilere teslim etmek, yanıma sadece boş bir kâğıt sayfası ve bir kurşun kalem almak, pamuklu kumaştan eldivenler giymek, hazinenin muhafızlarının gözetimi altında hareket etmek– abartılı kitap fetişizminin neden olduğu zahmet yüzünden tatlı bir vicdan azabı hissettiğimi itiraf ediyorum. İşlediğim günahın bedelinin, bulutlar ve hanedan armaları arasında tavana resmedilmiş alegorilerden birindeki gibi cezalandırılmak olacağı gözümün önüne geliyordu bazen. Özellikle de en tepede, havada asılıymış gibi duran tombul kadın tehditkâr bir ifadeyle bana bakıyordu; yanılmıyorsa elinde tuttuğu küreyle Bilgelik Tanrıçası'nı temsil ediyordu.

Neredeyse bir saat boyunca sahtekârlığının semeresinin keyfini çıkardım; üstlendiğim uygulamalı paleograf rolüne daha iyi uysun diye aldığım notlar sadece mutlu duyuşsal izlenimlerimi ifade ediyordu. Sayfaları çevirirken parşömen çıtırtılı sesler çıkartıyordu. Kitapların çıkardığı ses her çağda farklı diye düşündüm. Usta bir elden çıktığı belli olan yazının güzelliği ve düzgünlüğü beni mest etmişti. Büyükbabamın benekli elleri gibi sararmış lekelerle dolu olan o sayfalarda zamanın izlerini görüyordum.

Bu incelemeyi yazma dürtüsü belki o anda, Petrarca'nın yumuşak bir şenlik ateşi gibi fısıldayan kitabının sıcaklığında doğdu. Sonraları başka elyazması parşömenleri de elimde tuttum ve onlara daha dikkatli bir gözle bakmayı öğrendim ama insanın belleği daima o ilk seferi hatırlar.

Kodeksin sayfalarını okşarken bu harika parşömenin bir zamanlar –boğazı kesilene kadar– bir hayvanın sırtında olduğu düşüncesi

13) Francesco Petrarca (1304-1374), dönemin en büyük âlimi sayılan İtalyan hümanist ve şairdir. [ç.n.]

aklıma düştü. Hayvancağız kırlarda, ahırında veya ağılında yaşamını sürdürürken birkaç hafta içinde bir kitabın sayfası olmuştu. En iyi belgelenmiş dönem olan ortaçağda manastırlar inek, koyun, kuzu, keçi veya domuz derisi satın alıyor ama bunları hayvanın derisinin kalitesini daha iyi değerlendirebilmek için henüz hayattalarken seçiyorlardı. İnsan derisi gibi hayvan derileri de hayvanın yaşına ve türüne göre değişiklik gösterir. Süt kuzusunun derisi altı yaşındaki bir keçinin derisinden daha yumuşaktır. Bazı inekler böcek ısırıklarının kaşındırdığı sırtlarını ağaç gövdelerine sürttükleri için derileri yıpranmıştır. Tüm bu faktörlerin yanı sıra zanaatkârın becerisi de nihai sonucu etkiler. Eti deriden soyup çıkarmak için, deri davul gibi gerilir ve hilal şeklinde bir bıçak kullanılarak yukarıdan aşağıya dikkatle kazınır. Deri çok gergin bir şekilde bir çerçeveye geçirildiğı için bıçağın açtığı dikkatsiz bir çentik, tam iyileşmemiş bir kıl dönmesi veya eski bir böcek ısırığından kalma ufacık bir delik büyüyüp tenis topu büyüklüğüne ulaşabilir. Müstensihler yani eserleri kopyalayan yazmanlar ham maddedeki kusurları telafi etmek için hayal güçlerini kullanmışlardır ve bazen buldukları parlak fikirler elyazmasını daha da güzelleştirmiştir. Örneğın parşömendeki bir delik, kitabın bir sonraki yaprağındaki minyatürde resmedilmiş bir kişinin dışarıyı gözetlediğı bir pencere olmuştur. Karşılaştığım diğeri bir ilginç örnekte ise bir İsveç manastırının rahibeleri bir sayfadaki deliğı, harflerin arasını hoş bir tığ işi örgüsüyle süsleyerek kapatmışlardı.

Narin parşömeni, zarar vermemek için eldiven geçirdiğim elerimin arasında tutarken bu zalimliğı düşündüm. Günümüzde fok yavruları nasıl sıcak kürk paltolara sarınalım diye karın ortasında sopayla dövölerek öldürölüyorsa ortaçağın o görkemli elyazmalarının çoğı da hatırı sayılır bir sadizmin ürünüydü. Örneğın “vellum” adı verilen, ipeksi dokuya sahip, parlak beyaz renkli çok güzel bir parşömen türü, yeni doğmuş, hatta henüz doğmamışken annesinin rahminden alınmış buzağıların derisinden elde ediliyordu. Geçmişin kelimeleri bizlere ulaşsın diye asırlar boyunca kanları dökölün hayvanların böğürerek nasıl can çekiştiklerini kafamda canlandırabiliyorum. Olağüstü güzellikteki bir eseri meydana getiren parşömen

ve mürekkebin arkasında, varlığı inkâr edilen ikiz kardeşleriymiş gibi duran yüzülmüş deri ve kan gizlidir, barbarlık, medeniyetin kör noktalarına saklanır. İlerleme ve güzelliğin acı ve şiddet de içerdiğini bilmezden gelmeyi tercih ederiz. İnsanoğlunun bu tuhaf çelişkisi bu kadarla da kalmaz: O kitapların çoğu sevgi, nezaket ve merhamet salık veren bir yığın bilgece sözcüğü tüm dünyaya yaymaya hizmet etmiştir.

Eskiden büyük boy bir elyazması kitap, koca bir hayvan sürüsünün öldürülmesi anlamına gelebiliyordu. Aslına bakılırsa, günümüzdeki yayınlarda da hayvan derisi kullanılsaydı, bunun gerektirdiği muazzam hayvan katliamı dünyada hayvan bırakmazdı. Tarihçi Peter Watson'un hesaplarına göre her bir derinin yarım metre kare alana sahip olduğu düşünülürse, yüz elli sayfalık bir kitap on ila on iki hayvanın kesilmesini gerektirecekti. Başka uzmanlarsa Gutenberg İncili'nin tek bir kopyasının yüzlerce hayvan derisinden oluştuğunu ileri sürüyorlar. Bir eserin geleceğe ulaşması için tek yol olan parşömen kopyalarını üretmek, çok az kişinin gücünün yettiği muazzam bir maliyete tekabül ediyordu. Bir kitaba, hatta sıradan bir kopyasına sahip olmanın uzun süre sadece soyluların ve dini tarikatların ayrıcalığı olarak kalması sürpriz değil. 13. yüzyıldan kalma bir İncil'in yazmanı, yazı malzemesinin kıtlığından bunalmış bir halde bir sayfanın kenar boşluğuna şöyle bir not düşmüş: "Ah, keşke gökyüzü parşömen, deniz mürekkep olsaydı."

28

Floransa'da bir sene yaşadım. Her sabah dizüstü bilgisayarımı turist kalabalıklarının itiş kakışından koruyarak işe gitmek tuhaftı. Yolda yürürken, suratlarında donmuş bir gülümsemeyle poz veren yüzlerce kişinin fotoğraf histerisinden kaçmaya çalışırdım. Her gün aynı müzelerin önünde kuyruklar –kıvrılıp bükülerek ilerleyen insandan kırkayaklar– olurdu. İnsanlar sokağa oturup paketlenmiş hazır yiyeceklerle karınlarını doyururdu. Rehberler akla gelebilecek her

dilde mikrofonlarından seslenerek gruplarını yönlendirirlerdi. Bazen kalabalık, bir pop yıldızının gelişini bekleyen hayran yığınları gibi yolu kapatırdı. Herkesin elinde bir cep telefonu vardı. Bağırış çağırış eksik olmazdı. Lakayt atların çektiği faytonlar kalabalığın arasında kendilerine yol açmaya çalışırdı. Sokaklardan ter, at pisliği, kahve, ketçap kokuları yükselirdi. Evet, insan yığınlarının ve kendi fotoğraflarını çekenlerin oluşturduğu bu cümbüşün ortasında işe gitmek tuhaftı. Üniversite binasına yaklaşıp duvara resmedilmiş Guernica'yı uzaktan gördüğümde, kalabalık işe gidiş-geliş saatlerinde metrodan hırpalanmış bir halde çıkan biri gibi rahat bir nefes alırdım.

Floransa'da huzurlu ve تنها yerler de vardı ama çıkıp aramanız, herkesin gittiği yerlerin dışına çıkmanız gerekirdi; bu yerleri hak etmeliydiniz. Böyle bir yeri ilk kez aydınlık bir aralık sabahı, San Marco Manastırı'nda buldum. Bir iki sessiz ziyaretçi ilk katta dolanıyorlardı ama ikinci katta yapayalnız kalmıştım; bozkırda delicesine koşturan hayvan sürülerinin ayaklarının altında ezilmekten son anda kurtulan biri gibi hissediyordum kendimi. Tertemiz havada sakinleşip kendime geldikten sonra, Fra Angelico'nun Fransiskenlerin o yumuşak üslubuyla mütevazı, masum, umutlu, itaatkâr, kolay aldatılır kişilerin portresini bir sevgi beyanatında bulunur gibi resmettiği fresklerle dolu keşiş hücrelerini birer birer ziyaret ettim. Medici ailesinin reisi Cosimo'nun servetini artırmak ve bankacılık faaliyetini tüm Avrupa'ya yaymak için işlediği günahların kefareтини ödemek üzere tam da burada, bir budalalar ordusunun resmedildiği o harikulade fresklerle etrafı çevrili bir halde inzivaya çekildiği söylenir. Büyük iş insanı kendisi için iki odalı bir hücre ayırmıştı; bildiğiniz gibi güç sahipleri pişmanlık anlarında bile dünyanın geri kalanından daha fazla konfora ihtiyaç duyarlar.

Geniş bir koridorun başındaki iki hücre arasında manastırın sıradışı bir köşesini keşfettim. Uzmanlar burada ilk modern kütüphanenin yer aldığını düşünüyorlar. Hümanist Niccolò de' Niccoli o harika kitap koleksiyonunu, "amme menfaati için, halka bir hizmet olarak herkese açık bir yerde bulunsunlar, eğitime aç insanlar öğrenmenin zengin meyvelerini bereketli topraklardan toplar gibi toplansınlar" diyerek kente miras bırakmıştı. Cosimo ise mimar

Michellozzo tarafından tasarlanan bir Rönesans kütüphanesinin yapımı için gerekli parayı vermişti. Bu kütüphaneyle birlikte orta-çağların karanlık salonları ve masalara zincirli kitapları yerlerini yeni bir zamanın işaretlerini taşıyan bir mekâna bırakıyordu: Doğal ışıqla aydınlatılmış, okumayı ve fikir alışverişinde bulunmayı kolaylaştıracak şekilde tasarlanmış, ferah bir salon. Kaynaklarda kütüphanenin ilk yapıldığı zamandaki görünümü hayranlıkla tarif edilir: Zarif sütunların iki sıra halinde desteklediği kemerler, her iki cephe- de büyük pencereler, pırıl pırıl döşeme taşları, insanın içinde huzur uyandıran su yeşili duvarlar, kitaplarla dolu raflar, okumak, yazmak ve metinleri kopyalamak için gelen rahipler ve ziyaretçiler için servi ağacından altmış dört masa. Niccolò'nun hayalini gerçekleştirmek üzere dışarıya açılan bir kapı da vardı: Dört yüz elyazmasından oluşan koleksiyonu tüm Floransalı ve yabancı yazarlara açtı. 1444 senesinde kullanıma açılan kütüphane, Helenistik dönemdeki ve Roma İmparatorluğu dönemindeki öncülleri yok olduktan sonra Avrupa kıtasında kurulan ilk halk kütüphanesiydi.

Uzun salon boyunca ağır ağır yürüdüm. Masalar yok olmuş, yerlerine değerli elyazmalarının sergilendiği camekânlar konulmuştu. Bir müzeye dönüştürülmüş olan, ışığa ve sessizliğe gömülmüş bu Rönesans mekânına artık kimse okumak için gelmiyordu ama yine de bu duvarların arasında meskûn alanlara özgü sıcak bir atmosfer hissedilebiliyordu. Belki de artık hayaletlerin sığındığı bir yerdi: Herkesin bildiği gibi hayaletler, yaşayanların o korkunç kalabalığından kaçtıkları için تنها yerleri tercih eden ürpertici yaratıklardır.

Bir Dedektiflik Görevi

29

Bir metni elle birebir kopyalamak kolay bir iş değildir. Bir dizi mükerrer ve yorucu işlem gerektirir. Müstensihin model olarak kullanılan kitaptaki metin parçasını okuması, belleğinde tutması,

güzel bir kaligrafiyle yazması, sonra da orijinal kitapta kaldığı yere dönmesi gerekir. İyi bir yazman olmak büyük bir konsantrasyon gerektiriyordu. En eğitimli ve dikkatli kişiler bile hata yaparlar (yanlış okumak, yorgunluktan dolayı yanlış yazmak, akılda tutamamak, bir kelime yerine başkasını kullanmak, yazım hataları yapmak gibi nedenlerle). Aslında müstensihin kişiliği yaptığı hatalardan anlaşılabilir. Bir kitabı kopyalayan el anonim olsa bile, yaptığı hatalardan yazmanın nerede doğduğunu, kültür seviyesinin ne olduğunu, kıvrak bir zekâya sahip olup olmadığını, nelerden hoşlandığını anlayabilir, hatta atladığı ve başkalarının yerine kullandığı kelimelerden psikolojisi ile ilgili çıkarımlarda bulunabiliriz.

Her kopyanın, kaynak metnin hatalarını da devraldığı bilinen bir olgudur. Bir kopyanın kopyası kaynak metindeki hataları içerdiği gibi daima metne yeni hataların eklenmesine de yol açar. Elle kopyalanan eserler asla birbirinin aynı değildir. Sadece makineler birbirinin aynı kopyalar üretebilir. El yazımı kitaplar, kopyalandıkça farklılaşmaya başlamışlardır; kulaktan kulağa oyununda ilk kişinin söylediğiyle son kişinin söylediğinin birbirinden çok farklı olması gibi.

Mısır'ın kitap koleksiyoncusu krallarının tutkuyla, çılgınca birbirleriyle rekabet etmesi İskenderiye'yi tarihteki en büyük kitap deposu haline getirmişti. Büyük Kütüphane'de pek çok mükerrer eser bulunuyordu, özellikle de Homeros'un kiler. Müze'nin bilgeleri farklı kopyaları karşılaştırma ve aralarındaki endişe verici farklılıkları tespit etme fırsatına sahipti. Bir eserin birbiri ardına kopyalanmasının, edebi mesajlarının fark edilmeden değişmesine neden olduğunu gözlediler. Birçok pasajda yazarın ne kastettiği açık değildi, bazı yerlerde de kopyaya bağlı olarak farklı şeyler söyleniyordu. Problemin büyüklüğü karşısında, metinlerin asırlar boyunca insan hatası gibi sessiz bir gücün etkisiyle –sürekli dalgalara maruz kalan kayaların aşınması gibi– aşınabileceğini ve hikâyelerin gitgide anlaşılmaz hale gelebileceğini, hatta anlamlarını tümüyle yitirebileceğini fark ettiler.

Bunun üzerine kütüphanenin koruyucuları neredeyse dedektifliğe benzeyen bir çalışmaya girişerek, eserleri orijinal hallerine getirebilmek için ellerindeki tüm kopyaları karşılaştırdılar. Kayıp kelimelerin fosillerini, anlamsız üst katmanların altındaki anlam

katmanlarını aradılar. Bu girişim, inceleme ve araştırma yöntemlerinin gelişmesini sağladığı gibi önemli bir eleştirmen neslinin yetişmesine de katkıda bulundu. İskenderiyeli dilbilimciler en değerli gördükleri edebi eserlerin dikkatle düzeltilmiş kopyalarını hazırladılar. Düzeltilmiş metinler sonraki kopyalar için, hatta kitap piyasası için bir şablon olarak kamuya sunuldu. Bugün okuyup tercüme ettiğimiz baskılar İskenderiyeli kelime dedektiflerinin eseridir.

İskenderiye Müzesi'nde –Müzlerin, yani ilham perilerinin kuş kafesi olarak da anılıyordu– dolaşımdaki metinler eski hallerine getirildiği gibi edebiyat üzerine binlerce tez, makale ve inceleme de üretildi. Çağdaşları İskenderiye'de üretilen muazzam miktardaki esere saygı gösteriyorlardı ama ellerinde olmadan komik duran o bilge adamlarla dalga geçmek de hoşlarına gidiyordu. En çok espri konusu yapılanlardan biri, üç, hatta dört bin gibi muazzam sayıda monolog yayımlamış olan Didymos adlı bir bilgeydi. Didymos, MÖ 1. yüzyılda, etrafındaki dünya Roma İmparatorluğu'nun iç savaşlarıyla altüst olurken kendini kütüphaneye kapatıp bıkmadan yorulmadan çalıştı, tefsirler ve sözlükçeler yazdı. Didymos'a iki takma isim verilmişti: Bronz Bağırsak (*Halkendros*), çünkü edebiyat üzerine bu kadar çok sayıda, bu kadar detaylı tefsir yazmak için insanın sağlam bağırsaklarının olması gerekiyordu; ve Yazdığını Unutan (*Bibliolathas*), çünkü bir keresinde bir teorinin saçma olduğunu söyleyince, kendi yazdığı, o teoriyi savunan eski bir makalesinin olduğunu hatırlatmışlardı. Didymos'un kendisi gibi yorulmak bilmeyen oğlu Apión, babasından bayrağı devraldı. İmparator Tiberius'un Apión'a Dünyanın Zili¹⁴ adını taktığı söylenir. İskenderiyeli dilbilimciler –tutkulu, detaycı, kültürlü, bazen de ukala ve insanı usandıracak kadar konuşkan kişilerdi– kâh büyük başarılar göstererek kâh aşırılığa kaçarak, bizim de izlediğimiz yolda hızla ilerlediler. Helenistik dönemde edebiyat üzerine yazılmış eserler tarihte ilk kez bizatihi edebiyat eserlerinden daha fazla kitap içermeye başlamıştı.

14) *Cymbalum mundi* (Lat.). Tiberius'un ona bu adı hem çok gezece olduğu hem de övünmeyi sevdiği için takmış olabileceği söylenir. [ç.n.]

Bir Muamma ve Bir Gerileme Nedeni Olarak Homeros

30

Büyük Kütüphane epik şiirlerden yemek kitaplarına kadar her şeyi koleksiyonuna katıyordu. Bu yazı okyanusunun ortasında bilgelerin zamanlarını vakfedecekleri yazarları ve eserleri seçmeleri gerekiyordu. Yunan edebiyatının büyük isminin ilk sırada olduğu şüphe götürmediği için bu konuda uzmanlaştılar. İskenderiye, Homeros edebiyatının başkenti oldu.

Homeros bir muammaydı. Özgeçmişi olmayan bir isimdi veya belki de bu, kör bir şairin takma adıydı; “Homeros” ismi “gözleri görmeyen kişi” olarak tercüme edilebilir. Yunanlar onun hakkında kesin bir bilgiye sahip değillerdi, hatta hangi dönemde yaşadığı bile tartışmalıydı. Herodot’a göre MÖ 9. yüzyılda yaşamıştı (ilk insanın zamanından dört asır önce); başka yazarlarsa Troya Savaşı’yla aynı dönemde, yani MÖ 12. yüzyılda yaşamış olduğunu düşünüyorlardı. Homeros konturları olmayan, bulanık bir hatıraydı; *İlyada* ve *Odysseia*’nın müziğine atfettikleri bir sesin gölgesiydi.

O tarihte herkes *İlyada* ve *Odysseia*’yı biliyordu. Okumayı bilenler, bunu okulda Homeros okuyarak öğrenmişlerdi; diğerleriyle Akhilleus ve Odysseus’un maceralarını sözlü olarak anlatılan hikâyelerden öğrenmişlerdi. Anadolu’dan Hindistan’ın kapılarına kadar Helenistik dünyanın geniş ve farklı halkların birbirine karıştığı topraklarında Yunan olmak artık doğum yeriyle veya genlerle ilgili bir şey değildi; daha çok Homeros’un şiirlerini seviyor olmakla ilgili bir şeydi. Makedon fatihlerin kültürü, bir dizi ayırt edici özellik altında toplanmıştı ve yerli halklar yükselmek istiyorlarsa bu özellikleri benimsemek zorundaydılar: Dil, tiyatro, *gymnasium* –erkeklerin çıplak egzersiz yaptığı bu yerlere diğer halklar rezalet gözüyle bakıyordu– spor müsabakaları, sempozyum –bir araya gelip içki içmenin incelikli bir biçimi– ve elbette Homeros.

İlyada ve *Odyseia*, asla kutsal kitaplara sahip olmamış bir toplumda İncil'e en yakın şeydi. İster Homeros'un hayranı olsunlar ister ondan hazzetmesinler, bir ruhban sınıfının denetiminden azade olan Yunan yazarlar, sanatçılar ve filozoflar Homeros'un açtığı ufukları araştırmakta, sorgulamakta, hicvetmekte veya genişletmekte özgür olduklarını hissediyorlardı. Eshilos'un alçakgönüllü bir biçimde kendi tragedyalarının sadece "Homeros'un büyük şöleninden arta kalan kırıntılar" olduğunu söylediği bilinir. Platon, şairin ona atfedilen bilgeliğine saldırmak için uzun yazılar kaleme almış ve onu tasarladığı ideal devletin dışında bırakmıştır. Zoilus adlı gezgin bir bilge, yolu İskenderiye'ye düştüğünde çekeceği söylevlerin reklamını yapmak için alay edercesine "Homeros'un şamar oğlanı" olduğunu ilan etmiş, bunun üzerine Kral Ptolemeos onu "ataya saygısızlıkla suçlamak" için yapacağı konuşmayı bizzat izlemeye gitmiştir. Akhilleus ve Odysseus'un epik hikâyelerine kimse kayıtsız kalamamıştır. Mısır'da bulunan bazı papirüsler *İlyada*'nın antikçağda açık arayla en çok okunan Yunan kitabı olduğunu doğruladığı gibi Yunan asıllı Mısırlıların lahitlerinde şiirlerinden pasajlar bulunmuştur. O çağın insanları, Homeros'un dizelerini kendileriyle birlikte sonsuzluğa götürüyorlardı.

Homeros'un şiirleri, hayranları için eğlencenin ötesindeydi; kadim insanların rüyalarını ve mitolojilerini ifade ediyordu. Eski çağlardan beri biz insanoğulları nesilden nesle ilerledikçe kendi neslimizin belleğinde iz bırakan tarihsel olguları birbirimize anlatırız. Öte yandan her zaman bunları efsaneleştirmeye meraklı olmuşuzdur. 21. yüzyılda kahramanlık hikâyeleri üretmek bize ilkel ve modası geçmiş bir mekanizma gibi görünse de durum pek öyle değildir: Her uygarlık efsanevi bir geçmişten gurur duyacak şekilde kendi milli hikâyelerini seçer ve kahramanlarını yüceltir. Belki de kendi mitini yaratan son ülke, *western* filmleriyle Birleşik Devletler'di ve bu tarz filmlere duyulan hayranlığı günümüzün globalleşmiş dünyasına ihraç etmeyi başardı. Yönetmen John Ford, *Kahramanın Sonu* (*The Man Who Shot Liberty Valance*) adlı filminin bir sahnesinde tarihin mitleştirilmesine değinir: Bir gazete editörü, araştırmacı

muhabirinin somut belgelere dayandırdığı makalesini yırtar ve “Burasi Batı, bayım. Ve Batı’da efsaneler gerçeğe dönüşünce efsaneyi yayımlarız” der. Özlenen o dönemlerin pek o kadar görkemli olmadığını (Kızılderili soykırımı, İç Savaş, altına hücum, vahşi kovboyların hâkimiyeti, kanunsuz şehirler, silah taraftarlığı ve kölelik) kimse umursamaz. Helenizmin doğmasına yol açan kanlı Troya Savaşı için de benzer şeyler söylenebilir, kaldı ki bazı Yunanlar bunları söyleyecek cesareti de göstermiştir. Ancak sinema bize Vahşi Batı’nın o tozlu ve uçsuz bucaksız manzaralarını, sınır kasabalarını, öncülük ruhunu ve bakir toprakları fethetme hevesini sevmeyi nasıl öğrettiyse Homeros da savaş meydanlarını ve savaşçıların eve dönüşünü şiddet içeren, canlı bir dille aktararak Yunanları etkilemiştir.

En iyi *western* filmleri gibi Homeros’un eserleri de vatanseverlik öykülerinden ibaret değildir. Şiirlerinin aristokrat bir dünyayı adaletsizliklerine isyan etmeden ve sorgulamadan yansıttığı doğrudur ancak hikâyelerindeki karşıtlıkları nasıl anlatacağını da biliyordu. Bu eserlerde bizimkine çok da uzak olmayan bir zihniyetin –daha doğrusu iki zihniyetin, çünkü *Odysseia*, *İlyada*’dan çok daha modern– ve çelişkilerin olduğunu fark ederiz.

İlyada şöhret ve şeref sahibi olmayı saplantı edinmiş bir kahramanın hikâyesini anlatır. Akhilleus ya memleketinde kalıp sıkıcı ama uzun ve sakin bir hayat sürecektir ya da görkemli bir ölümün onu beklediği Troya’ya yelken açacaktır. Kâhinler onu geri dönemeceği konusunda uyarsa da savaşa gitmeye karar verir. Akhilleus, idealist, cesur, kafasına koyduğu şeyi yapan, melankolik, her şeyi kolay beğenmeyen, inatçı ve kendilerini fazla ciddiye alma eğilimli o karizmatik insanlar grubuna aittir. İskender çocukluğundan beri onun gibi olmayı hayal etmiştir ve parlak zaferlerle dolu sefer yıllarında *İlyada*’dan ilham almıştır.

Acımasız savaş ortamında genç erkekler can verirken babalar oğullarını gömmek zorunda kalırlar. Savaşta ölen oğlunu gömmek isteyen Troya kralı, cesedinin iade edilmesi için yalvarmak üzere bir gece tek başına düşman kampına geçmeyi göze alır. Can almakta tereddüt etmeyen bir ölüm makinesi olan Akhilleus, kederli bir ağırbaşlılıkla karşısına dikilen yaşlı adamı görünce bir daha asla gö-

remeyeceği kendi babası aklına gelir ve haline acır. Dokunaklı bir andır; galip ile mağlup birlikte yas tutarlar ve aynı duyguları paylaştıklarını fark ederler: İnsanın ölüsünü gömmesi bir haktır; yas tutmak evrensel bir eylemdir; savaş felaketinin ortasında bir anlığına ortalığı aydınlatan bu tür insani durumlar tuhaf bir güzelliğe sahiptir. Ancak *İlyada*'da belirtilmese de bu ateşkesin kısa süreli olacağını biliriz. Savaş devam edecek, Akhilleus savaşta ölecek, Troya'da taş üstünde taş kalmayacak, erkekleri kılıçtan geçirilecek, kadınları ise köle yapıp galip tarafın askerleri arasında paylaştırılacaktır. Şiir, bir cehennem boşluğunun kıyısında sona erer.

Akhilleus geleneksel bir savaşçıdır, acımasız ve trajik bir dünyaya aittir. Buna karşılık gezgin Odysseus –o kadar modern bir edebi karakterdir ki Joyce'u bile baştan çıkarmıştır¹⁵– sonu belli olmayan, fantastik, eğlenceli, kimi zaman erotik, kimi zaman komik maceralara atılır. *İlyada* ve *Odyseia* uzaklardaki hayat seçimlerini irderler; farklı mizaçlara sahip olan kahramanları hayatın karşısına çıkardığı sınavlarla ve belalarla yüzleşirler. Homeros, Odysseus'un kusurlarıyla, sevinç anlarıyla, zevkleriyle, acı ve tatlı yönleriyle hayata büyük değer verdiğini açıkça belli eder. Edebiyattaki bütün gezginlerin, kâşiflerin, denizcilerin, korsanların atasıdır; karşısına çıkan her durumla yüzleşebilir, yalan söyler, insanları baştan çıkarır, bir deneyim koleksiyoncusudur ve mükemmel bir hikâye anlatıcısıdır. Evini ve karısını özler ama bu arada eğlenmekten de geri durmaz. *Odyseia* nostaljinin ilk edebi ifadesidir, denizcilik ve macera ruhu fazla çelişkiye düşmeden bu nostaljiye eşlik eder. Odysseus, olağanüstü güzellikte örgülü saçlara sahip olan Kalipso adlı tanrıçanın adasında gemisi karaya oturunca yedi sene onun yanında kalır.

Menekşelerin çiçek açtığı, aheste dalgaların altın kumsalları yıkadığı bu küçük Akdeniz cennetinde Odysseus bir tanrıçayla sevişmenin zevkine varır, onun yanında ölümsüzlüğü ve ebedi gençliği tadar. Ancak birkaç yıllık zevki sefadan sonra bu kadar mutluluk onu mutsuz etmeye başlar. Sürekli tatildeymiş gibi yaşamanın monotonluğundan sıkılmıştır; sahilde sevdiklerini hatırlayarak gözyaşı

15) Odysseus, Latinceye ve oradan Batı dillerine Ulysses olarak geçmiştir. [ç.n.]

döker. Öte yandan Odysseus güçlü sevgilisine ondan sıkıldığını itiraf etmeden önce iki kez düşünecek kadar ilahi ırkı tanımaktadır. Bu hassas konuyu ona açan Kalipso olur: “Odysseus, evine, atalarının yurduna dönmek mi istiyorsun? Kaderin sana ne tür acılar tattıracağını bilseydin burada benimle kalır, ölümsüz olurdun. Boyumla, posumla, yürüyüşümle karından aşağı kalmam; ölümlü bir kadının vücut ve yüz güzelliğinde tanrıçalarla yarışabildiği görülmüş değildir.”

Dolgun vücutlu bir tanrıçanın sevgilisi olarak güçlü bir beden içinde, yaşlılıktan, hastalıklardan, lanetlerden uzakta, prostat sorunu veya bunama nedir bilmeden sonsuza dek yaşamak çok baştan çıkarıcı bir tekliftir. Odysseus şöyle cevap verir: “Ulu tanrıça, bunun için bana darılma. Penelope’nin seninle boy ölçüşemeyeceğini iyi biliyorum ama yine de dileğim yurduma dönmek, kendi evimde sıra gününü görmektir. Eğer tanrılardan biri şarap gibi kırmızıya dönmüş dalgalı denizlerde bana yeni cefalar çektirmek istiyorsa, ona da sabırla katlanırım. Daha önce de yağız dalgalar arasında, savaşlarda çok cefalar çektim...” Odysseus’un adadan ayrılmaya kararlı olduğu anlaşılınca –der şair, hoş bir doğallıkla– güneşin battığı, alacakaranlığın çöktüğü bir vakitte iki sevgili aşk ile birleşmeye ve geceyi birlikte geçirmeye giderler. Odysseus beş gün sonra, yelkenlerini rüzgâra karşı fora etmekten mutlu bir halde adadan ayrılır.

Odysseus basiret sahibi olduğundan Akhilleus gibi yüce bir mevkiye ulaşacağı, onu herkesten ayıran bir kadere sahip olduğu gibi kuruntulara kapılmaz. Bir tanrı olmak yerine İthaka’ya, ihtiyarlıktan dermanı kesilmiş babasının, ergen oğlunun, menopoz Penelope’nin onu beklediği o küçük adadaki evine dönmeyi seçer. Odysseus hayatın içinde düşe kalka ilerleyen ve hakiki bir kederi yapay bir mutluluğa tercih eden bir karakterdir. Kalipso’nun ona sunduğu hediye daha çok bir serap gibidir, bir kaçıştır, halüsinasyonlara yol açan bir ilacın etkisiyle görülen rüyalara benziyordur, paralel bir gerçekliktir. Kahramanın kararı, Akhilleus’u uygulandıran katı şeref kurallarından alabildiğine uzak, yeni bir aklı temsil eder. Bu akıl, kısıtlamalarına ve cefalarına rağmen, hatta gençliğimiz solsa da etlerimiz sarksa da yaşlılıktan yürüyemez hale gelsek de mütevazı, kusurlu ve fani bir hayatın yaşamaya değer olduğunu bize fısıldar.

Sözlü Anlatıların Kayıp Dünyası: Bir Yankılar Âlemi

31

Batı edebiyatında kullanılan ilk kelime “öfke” olmuştur (Yunancada *mínin*¹⁶). İlyada’nın ilk altı ayaklı dizesi böyle başlar ve bizi bir anda, ne oluyor diyemeden ses ve öfkenin ortasına atar. Akhil-leus’un öfkesiyle başlayan bu yol bizi Euripides’in anlattığı yerlere, Shakespeare’e, Conrad’a, Faulkner’a, Lorca’ya, Rulfo’ya götürür.

Öte yandan Homeros bir başlangıç olmaktan çok bir sonudur. Aslında neredeyse yok olacak kadar suyun altına gömülmüş bir buzdağının yüzeydeki ucudur. Adını evrensel edebiyatın yazarlarının adlarının yanına yazdığımızda birbiriyle kıyaslanması mümkün olmayan iki evreni birbirine karıştırmış oluruz. *İlyada* ve *Odyseia*, bizimkinden tamamen farklı bir dünyada, yazının yaygınlaşmadığı, dilin uçucu olduğu (mimikler, gırtlaktan çıkarılan sesler ve doğadaki seslerin yankıları) bir zamanda doğmuştur. Homeros’un ifadesiyle “kanatlı kelimelerin” rüzgârın alıp götürdüğü ve sadece belleğin muhafaza edebildiği kelimelerin zamanıdır.

Homeros’un adı, yazarlık kavramının pek bir anlam taşımadığı bir dönemden kalan iki epik metne atfedilmiştir. Sözlü anlatıların çağında şiirler, yaşlıların ateş başında atalarının kadim hikâyelerini ve kahramanlarının maceralarını anlattığı göçebe kabilelerden miras kalan bir âdet sürdürülerek halkın önünde okunurdu. Şiir toplumsaldı, herkese aitti, belirli bir kişiye ait değildi. Her şair, gelenek olmuş efsaneleri ve destanları serbestçe kullanır, rötuşlamalar yapar, yersiz olduğunu düşündüğü kısımları çıkarır, çeşitli nüansların, karakterlerin, kurmaca maceraların yanı sıra meslektaşlarından duyduğu dizeleri de eklerdi. Her hikâyenin arkasında, “telif hakkı” kavramına akıl sır erdiremeyecek olan bir şairler ordusu bulunur-

16) İlyada’nın Eski Yunanca orijinali, Modern Yunancaya ve diğer dillere çevirilerinden farklı olarak, bu sözcükle başlar. [ç.n.]

yordu. Sözlü anlatının devam ettiği uzun asırlar boyunca Yunan destanları nesilden nesile katman katman değişip uzuyor, destanın sözleri sonu belli veya nihai bir biçime asla ulaşmıyordu.

Okuma yazma bilmeyen şairlerin yarattığı yüzlerce şiir ilelebet yok olmuştur. Bazıları eski yazarların belleklerinde bir iz bırakmıştır; onların yaptıkları göndermeler –özetler ve kısa parçalar– sayesinde konuları hakkında yüzeysel bir fikre sahibiz. Dilden dile geçen Troya anlatısının haricinde, kadersiz Oedipus’un doğduğu Tebai kenti hakkında en az bir anlatı bulunuyordu. Çok eski –*İlyada* ve *Odyseia*’dan da eski tarihli– bir destanın kahramanı ise Etiyopya’da doğmuş olan savaşçı Memnon’du. Bu eserin tarihiyle ilgili varsayımlar doğruysa, Avrupa’da bilinen en eski kahramanlık şarkısının siyah bir kahramanın maceralarını anlattığı gibi ilginç bir durum söz konusu.

Sözlü toplumda ozanlar şiirlerini asillerin düzenlediği şölen ve ziyafetlerde okurdu. Kanatlı kelimelerin ustaları anlatı repertuarlarını ne kadar küçük olursa olsun bir seyirci topluluğuna karşı seslendiriyorlarsa bu, eserlerini “yayımladıkları” anlamına gelirdi. Bu tür bir hikâye anlatma ve dinleme pratiğini –harflerle veya yazmayla ilgisi olmadığı için henüz edebiyat sayılmazdı– kafamızda canlandırmak için iki bilgi kanalı bulunuyor. *İlyada* ve *Odyseia* bize Yunan ozanlarının hayatları, zanaatları (ve aynı zamanda yaşadıkları zorluklar) hakkında bazı ipuçları sunar. Ayrıca antropologlar sözlü epik anlatı geleneğini günümüze kadar –matbaayla ve yeni iletişim teknolojileriyle yan yana– sürdüren diğer kültürleri incelemiştir. Bize geçmişten gelen ziyaretçiler gibi görünseler de geleneksel şarkılar kolay ölmezler ve gezegenimizin bazı köşelerinde günümüzde de yaşanan yeni savaşları ve hayatları tehlike içinde olanların hikâyelerini anlatmaya devam ederler. Folklor uzmanları Giritli bir ozanın 1941’de Alman paraşütçülerinin saldırısını anlatan şarkısını kaydetmişlerdir: Giritli ozan kaybettiği arkadaşlarını hatırlarken o kadar duygusallaşır ki aniden sesi çatallanır ve şarkısına devam edemez.

Şimdi de MÖ 10. yüzyıldaki bir kabile reisinin küçük sarayındaki günlük hayatı kafamızda canlandıralım. Bir şölen düzenlenecektir; ev sahibi geceyi şenlendirmek için gezgin bir ozan tutar. Ya-

bancı, köyün en zenginlerinin çenelerinden yağ damlaya damlaya ateşte kızarmış et yiyip şarap içtiği salona davet edilene kadar dilencilerle birlikte kapının eşiğinde bekler. Bakışlar üzerine çevrildiğinde, sırtındaki eski püskü, pek de o kadar temiz olmayan tünikten utanır. *Zither* adı verilen çalgı aletini sessizce akort ederek şarkısına başlamaya hazırlanır. Çok iyi bir hikâye anlatıcısıdır; kelimeleri nakış gibi işleme sanatını çocukluğundan beri icra etmektedir. Günümüzün gitar çalıp kendi yazdıkları şarkıları söyleyen sokak şarkıcıları gibi tek başına oturur, çalgısının tellerini tıngırdatarak berrak bir sesle şarkısını söylemeye başlar. Seslendirdiği, maceralarla ve savaşlarla örülü heyecanlı hikâyenin büyüğü herkesi etkisi altına almıştır. Şölendeki konuklar başlarını hoşnut bir biçimde sallar, ayaklarıyla tempo tutarlar. Kendilerini anında şarkıya kaptırmışlardır. Hikâye onları içine çeker, gözleri parıldar, farkına varmadan gülümserler. Eski Yunanlar gibi günümüzde Slav köylerindeki resitallere tanıklık edenler de aynı şeyi söyleyecektir: Destanlar dinleyenlerin içine işler, onları etkisi altına alır ve heyecanlandırır.

Onları etkileyen sadece hikâyenin büyüğü değildir; kurnaz ozan, repertuarındaki bazı numaralara da başvurmaktadır. Köye gelir gelmez onu tutan ailenin atalarının kim olduğunu, isimlerini ve özelliklerini öğrenmiştir; bu kişileri hikâyeye dahil ederek efsanevi kahramanlarla yan yana getirir. Daima anlatıya müşterisinin hemşerilerini yücelten bir bölümü fazla abartıya kaçmadan ekler. Salondaki ruh haline ve atmosfere göre şarkıyı uzatır veya kısaltır. Dinleyiciler şatafatlı betimlemelerden hoşlanıyorsa hikâyesini savaşçıların zırhlarıyla, atların koşum takımlarıyla, prenseslerin mücevherleriyle süsler. Sık sık dile getirdiği gibi bir ozanın böyle pahalı şeyler için para ödemesi gerekmez; hayal etmesi yeterlidir. Doğru yerlerde duraklayıp dinleyicilerini meraklandırma sanatının ustası olmuştur ve hikâyeyi her zaman incelikle hesaplanmış bir anda kesip ertesi gün devam edeceğini söyler. Resital, dinleyicilerinin ilgisi azalana kadar birkaç gece boyunca devam eder, hatta bazen bir haftayı aşar. Ardından gezgin müzisyen yeniden yollara düşer, yeni müşteri bulana kadar avare hayatına kaldığı yerden devam eder.

Kanatlı kelimeler çağında edebiyat gelip geçici bir sanattı. Şiirlerin sözlü olarak icra edildiği her gösteri emsalsiz ve tek seferlikti. Popüler bir melodiyle başlayıp notası olmayan, tutkulu bir doğaçlamayla devam eden caz müzisyenleri gibi ozanlar da öğrendikleri şarkıların doğaçlama çeşitlemelerini seslendiriyorlardı. Aynı şiiri seslendiriyor, aynı efsaneyi aynı kahramanlarla anlatıyor olsalar bile, anlatıları asla bir öncekinin aynı olmuyordu. Erken yaşlardan itibaren disiplinli bir eğitimden geçtikleri için şiiri yaşayan, şekillendirilebilir bir dil olarak kullanmayı öğrenmişlerdi. Yüzlerce efsanenin hikâyesini biliyorlardı, geleneksel dil kalıplarında ustalaşmışlardı, dizelerin arasını doldurmak için önceden tasarladıkları sözlerden ve esprilerden oluşan zengin bir repertuara sahiplerdi ve bu sayede seslendirdikleri her şarkıyı nakış gibi işleyerek hem aslına sadık hem de farklı kılmayı başarıyorlardı. Öte yandan seslendirdikleri eserleri sahiplenme kaygısıyla hareket etmiyorlardı: Şairler geçmişin mirasını yeni nesillere aktarmaktan hoşnutlardı ve geleneksel hikâyeler bu kadar güzelken özgün bir eser yaratmak için bir neden görmüyorlardı. Bireyselliğin ifadesi yazılı anlatı dönemine aittir: O dönemlerde sanatsal özgünlüğün prestiji azdı.

Tabii bu sanatın ustası olmak için olağanüstü bir belleğe sahip olmak gerekiyordu. 20. yüzyılın başında etnolog Mathias Murko –açtığı yolda onu sonraları Milman Parry ve Albert Lord takip edecekti– Müslüman Boşnak âşıkların otuz kırk kadar sözlü destanı ezberlemiş olduklarını doğruladı; bazılarının ezberlediği destan sayısı yüzü aşıyor, hatta yüz kırkı buluyordu. Her bir destan yedi sekiz saat sürüyordu –Yunan destanları gibi her seferinde aynı hikâyenin farklı türevleri söyleniyordu– ve tümünü okumak birkaç gece (şafak vaktine kadar) alıyordu. Murko âşıklara bu işe kaç yaşında başladıklarını sorduğunda çalgılarını henüz ana kucağındayken çalmaya başladıkları, sekiz yaşından itibaren de destan söyledikleri cevabını almıştı. İçlerinde dâhi çocuklar da vardı: Anlatı sanatının küçük Mozartları gibiydiler. İçlerinden biri on yaşındayken ailesiyle birlikte pazar yerlerindeki kahvelere gittiğini, buralarda tüm şarkıları ezberlediğini, duyduğu hikâyeleri tekrarlamadan uyuyamadığını ve uyuduğunda bunların belleğinde yer ettiğini anlatmıştı. Bazen

âşıklar başka bir âşığı dinlemek için saatlerce uzaklıktaki yerlere gidiyorlardı. Bir şarkıyı bir kez dinlemeleri –çok sarhoşlarsa iki kez– o şarkıyı kendi başlarına yorumlamalarına yetiyordu. Destan mirası bu şekilde unutulmadan nesilden nesle aktarılıyordu.

Muhtemelen Antik Yunanistan’da da benzer bir durum söz konusuydu. Epik şairler geçmişin hatıralarını korumuşlardı çünkü çocuk yaşlardan itibaren iki dünyada yetişmişlerdi; gerçek dünya ve efsanelerin dünyası. Manzum dilde konuştuklarında, sadece şiirin büyüsü aracılığıyla tanıdıkları geçmişin dünyasına gitmiş gibi hissediyorlardı kendilerini. O şairler –yazının, dolayısıyla tarihin olmadığı zamanlarda etten kemikten yaratılmış, nefes alıp veren, canlı kitaplar mışçasına– tüm o deneyimlerin, hayatların ve bilgi birikiminin kaybolup gitmesini engellediler.

32

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir icat sessizce dünyayı dönüştürmeye başladı. Bu sessiz devrim nihayetinde belleği, dili, yaratım eylemini, fikirlerimizi bir düzene sokma yöntemimizi, otoriteyle, bilgiyle, geçmişle olan ilişkimizi değiştirecekti. Değişim yavaş ama olağanüstüydü. Alfabeden sonra hiçbir şey bir daha eskisi gibi olmadı.

İlk okurlar ve ilk yazarlar öncü kişilerdi. Sözlü anlatı dünyası yok olmamakta direniyordu –bugün bile tümüyle yok olmuş değildir– ve yazılı sözler başlangıçta belli bir tereddütle karşılandı. Yunanların çoğu kelimelerin kendilerine şarkı söylemesini tercih ediyordu. Yeniliklerden pek hoşlanmıyorlardı; kelimeleri yazıya dökülmüş halde karşılarında gördüklerinde homurdanıyorlardı. Antik dünyanın sakinleri bizim aksimize yeniliklerin genelde ilerlemeye değil yozlaşmaya neden olduğuna inanıyorlardı. Bu gönülsüzlük kısmen günümüze kadar ulaşmıştır; tüm büyük ilerlemeler –yazı, matbaa, İnternet...– kıyamet tellalı istemezükçülerle başa çıkmak zorunda

kalmıştır. Kuşkusuz tekerleğin de yoz bir alet olduğunu söyleyip ölene kadar sırtlarında taş taşımayı tercih edenler çıkmıştır.

Öte yandan yeni bir icadın vaat ettiklerine direnmek kolay değildi. Her toplum zamana meydan okumak ve hatırlanmak ister. Yazma eylemi hatıraların ömrünü uzatıyor, geçmişin sonsuza kadar yok olmasını engelliyordu.

İlk zamanlarda şiirler hâlâ sözlü kanallarda doğup yayılıyorlardı ancak bazı ozanlar harflerin şeklini öğrendiler ve şiirlerini, onları geleceğe taşıyacak bir pasaport gibi gördükleri papirüs sayfalarına yazmaya (veya yazdırmaya) başladılar. Kimileri bu cüretkâr eylemin beklenmedik sonuçlarını belki o zaman fark etti. Şiirleri yazmak metni ilelebet sabitleştirmek, değişmesini önlemek anlamına geliyordu. Kelimeler kitaplara aktarıldıklarında kristalleşiyorlardı. Şarkıların tek bir uyarlamasını seçmek gerekiyordu ve bu uyarlama, diğerlerinden daha uzun ömürlü olabilmesi için mümkün olduğunca güzel olmalıydı. O zamana kadar bir şarkı büyüyen ve değişen canlı bir organizmaydı fakat yazı onu taşılatırıyordu. Bir hikâyenin tek bir uyarlamasını seçmek diğerlerinden feragat etmek ama aynı zamanda onu yok olmaktan ve unutulmuşluktan kurtarmak anlamına geliyordu.

Bu cüretkâr ve neredeyse pervasız eylem sayesinde iki unutulmaz eser bize kadar ulaşarak dünyaya bakışımızı şekillendirdi. Şimdi birer romanmış gibi okuduğumuz 15.000 dizeden oluşan *İlyada* ve 12.000 dizeden oluşan *Odysseia*, sözlü olarak anlatılan dünyayla yeni dünya arasındaki bir sınır bölgesidir. Kuşkusuz sözlü destanların değişkenliğini iyi bilen ancak yazıyla da teması bulunan bir şair, birkaç geleneksel destanı tutarlı bir olay örgüsü içinde bir araya getirmiş olmalı. Bu iki evrenin eşiğinde duran kişi Homeros muydu? Bunu hiç bilemeyeceğiz. Her araştırmacının kafasında canlandırdığı, kendine ait bir Homeros'u vardır: Kadim zamanlarda yaşamış, okuma yazma bilmeyen bir ozan; *İlyada* ve *Odysseia*'nın nihai uyarlamalarını yazan kişi; onları son bir kez rötuşlayan bir şair; elyazmasına kendi imzasını atan gayretkeş bir müstensih; veya kitap denen o tuhaf şeyin, yazılı sözün icadıyla aklı çelinen bir yayıncı. Kültür-

müzde bu kadar aşkın bir yeri olan bir yazarın bir hayalet olması her zaman ilgimi çekmiştir.

Elimizdeki bilgiler bu kadar azken bu gizemi aydınlatmak imkânsızdır. Homeros'un gölgesi karanlıklar arasında kaybolmuştur. *İlyada* ve *Odysseia*'yı daha da ilgi çekici kılan şey budur; kanatlı hikâyelerin ve kayıp kelimelerin zamanına yaklaşmamıza izin veren olağanüstü belgelerdir.

33

Bu kitabı okuyan sizler de sözlü bir dünyada bir süre yaşadınız. Peltek bir dille konuşmaya çalıştığınız zamandan okumayı öğrendiğiniz zamana kadar kelimeler sadece sesinizde var olan şeylerdi. Harflerin sessiz resimlerini her yerde görüyordunuz ama bunlar sizin için bir anlam ifade etmiyordu. Dünyayı kontrol eden yetişkinlerse okuyup yazabiliyordu. Bunun gerçekte ne olduğunu anlamıyordunuz, sizin için bir önemi de yoktu çünkü konuşmak sizin için yeterliydi. Hayatınızın ilk hikâyeleri kulaklarınız aracılığıyla size ulaştı; gözleriniz henüz dinlemeyi bilmiyordu. Sonra okula gitmeye başladınız: Çubuk çizgiler, yuvarlaklar, harfler, heceler... İnsanlığın sesli anlatımdan yazıya geçişini küçük bir ölçekte siz de yaşadınız.

Annem her gece yatağımın kenarına oturur, bana kitap okurdu. O ozandı, bense onu hayranlıkla takip eden dinleyicisi. Mekân, zaman, mimikler ve sessiz duraklamalar hep aynıydı, ikimize ait samimi bir ayindeymişiz gibi. Gözleriyle kaldığı yeri bulup hikâyenin ucunu yeniden yakalamak için birkaç cümle önceden başlarken, anlatının o yumuşak esintisi günün bütün endişelerini ve gecenin içime doğan korkularını alıp götürürdü. Okuma saatleri bana küçük ve geçici bir cennetmiş gibi gelirdi. Sonradan tüm cennetlerin böyle olduğunu öğrendim: Mütevazı ve gelip geçici.

Annemin sesi. Onun sesini ve hikâyenin seslerini dinledikçe hayal gücümle işitmeyi öğrendim: Bir geminin gövdesine çarpan dalgaların fışirtısı, ayak altında ezilen karların yumuşak çıtırtısı, iki

kılıcın çarpışma sesi, bir okun ısıklık sesi, gizemli ayak sesleri, kurt ulumaları, bir kapının arkasından gelen fısıltılar... Annemle ben kendimizi birbirimize çok yakın hissederdik; birlikte aynı anda iki ayrı yerdeymişiz gibi. Her zamankinden daha yakınmışız ama hem içeride hem dışardaymışız, iki farklı boyuta gitmişiz gibi. Yatak odamdaki saat yarım saat boyunca tıklarken hikâyede koca bir yıl geçerdi; yalnızdık ama aynı zamanda birçok kişiyle, hikâyedeki karakterlerin arkadaşlarıyla ve casuslarıyla çevriliydik.

O yıllarda sütdişlerim birer birer dökülüyordu. Annem bana hikâyeye okurken en çok yaptığım hareket, parmağımla sallanan dişimle oynamak, kökünün yerinden oynadığını, dişimin milim milim gevşediğini hissetmek, arkasında tuzlu bir kan sızıntısı bırakarak nihayet yerinden çıktığında avcumun içine koyup seyretmekti; çocukluğum, vücudumda oyuklar bırakarak ve beyaz parçalar dökerek ilerliyordu ve henüz farkında olmasam da hikâyeye dinlenen zamanlar yakında sona erecekti.

Hikâyenin özellikle heyecanlı bölümlerine geldiğimizde –bir kovalamaca, yaklaşan bir katil, eli kulağındaki bir keşif, bir ihanetin belirtisi– annem boğazı gıcıklanmış gibi öksürerek gırtlığını temizlerdi; bu, ilk aranın geldiğinin işaretiydi. Artık daha fazla okuyamayacağım. İşte o zaman sıra benim yalvarıp yakarmama gelirdi: Hayır, burada kesme; biraz daha oku. Ama yoruldum. Lütfen ama lütfen. Bu küçük komedinin ardından annem okumaya devam ederdi. Elbette benimle eğlendiğini biliyordum ama her seferinde devam etmeyecek diye ödüm kopardı. Nihayet verilen aralardan biri gerçek olurdu; o zaman kitabı kapatır, bir öpücük verir, beni karanlıkta tek başıma bırakır ve yetişkinlerin geceleri –sadece onlara ait olan tutku dolu, gizemli, arzulu gecelerde; çocuklara yabancı ve yasak olan o ülkede– sürdürdüğü o gizli hayata çekilirdi. Kapağı kapalı kitap yatağımın başucundaki komodinin üzerinde sessiz ve inatçı bir biçimde durur, Yukon’daki kamplara, Mississippi’nin kıyılarına, If Şatosu’na, Amiral Benbow Hanı’na, Ruhlar Dağı’na, Misiones Ormanı’na, Maracaibo Gölü’ne, Benya Krik’in Odesa’daki mahallesine, Ventimiglia kasabasına, Nevski Bulvarı’na, Barataria adasına, Dişi

Örümcek'in Mordor sınırındaki inine, Baskervillerin malikânesinin yanındaki boş araziye, Nijni Novgorod kentine, Dönüşü Olmayan Şato'ya, Sherwood Ormanlarına, Frankenstein'ın Ingolstadt'daki uğursuz anatomi laboratuvarına, Baron Cosimo'nun Ombroso'daki ağaçlığına, baobab ağaçlarıyla dolu gezegene, Yvonne de Galais'nin gizemli evine, Fagin'in haydut yatağına, İthaka adasına girişimi engellerdi. Kitabın yarıda kaldığı sayfayı arasına konan ayraç sayesinde bilsen bile bir işe yaramazdı çünkü görebildiğim tek şey bana tek bir söz bile söylemeyen, kargacık burgacık işaretlerle dolu satırlar olurdu. Annemin sesi olmadan sihir gerçekleşmezdi. Okumak bir büyü işiydi, evet: O zamanlar bana kâğıttan devasa karınca yuvaları gibi görünen kitaplardaki tuhaf siyah karıncaları konuşturmak için bu büyüyü yapmak gerekirdi.

34

Sözlü kültürlerin ilkel, basit ve kabile geleneğine dayalı olduğunu düşünmemize yol açan bir klişe bulunuyor. Bugün bir ülkenin gelişmişlik seviyesini nüfusunun okuma yazma oranına göre ölçüyorsak, tarihöncesi dönemleri de geri kalmış ve hükmünü yitirmiş bir dünya kavramıyla özdeşleştirmemiz tuhaf sayılmaz. Ancak durumun –en azından mutlak bir biçimde– böyle olmadığını biliyoruz. Örneğin Peru'daki İnka kültürü, yazının desteği olmaksızın (*kipu* adı verilen, sicimler üzerine atılan düğüm silsilelerine dayalı bir mesajlaşma sistemi hariç) güçlü bir imparatorluk kurup yönetmiş ve kendi sanatını ve her yıl And Dağlarındaki Cuzco ve Machu Picchu bölgelerine turist kitlelerini çeken kiklop mimarisini yaratmıştır.

Elbette yazının yokluğu kültürel bir dezavantajdı. Sözlü toplumlar karmaşılaştıkça halkları için unutulmuşluğa gömülme tehdidi daha gerçek ve tedirgin edici bir hale geldi. Yasalarını, inançlarını, bulgularını, teknik bilgilerini –kimliklerini– koruma ihtiyacı doğdu. Başarılarını sonraki nesillere aktaramamışlarsa her nesil büyük gayretlerle en baştan başlamak zorundaydı. Ancak hava gibi hafif ve uçucu olan bir yankılar sistemiyle iletişim kurabiliyorlardı sadece.

Zaman içinde devamlılıklarını sağlamak için tek umutları insanların zayıf bellekleri idi. Bu yüzden belleklerini eğitip maksimum seviyeye çıkmasını sağladılar; kendi sınırlarını aşmak için yarışan bellek sporcuları gibiydiler.

Sözlü dünyanın sakinleri kendilerini kalıcı hale getirmeye çabalarken ritmik bir dilin daha kolay hatırlanabildiğini fark ettiler ve şiir bu keşiften doğdu. Dizeleri okurlarken kelimelerin melodisi metni değiştirmeden tekrarlayabilmelerine yardımcı oldu çünkü metnin sırası bozulduğunda müzik de sekteye uğruyordu. Hepimize okulda şiirler ezberletildi ve aradan bunca sene geçtikten sonra, bu kadar çok şeyi unutmuş olmamıza rağmen bu şiirleri hâlâ şaşırtıcı bir doğrulukla hatırlıyoruz.

Yunan mitolojisinde ilham perilerinin bellek tanrıçası Mnemosyne'in kızları olması tesadüf değildir (Yunanca *mnimonikos* –bellek– sözcüğü buradan gelir). Bellek, bu tanrıçada “hatırlama” eylemiyle vücut bulur. O dönemde –diğer bütün dönemlerde olduğu gibi– kimse hatırlamadan yaratımda bulunamıyordu. Aralarında köklü farklar olmasına rağmen, sözlü anlatım geleneğinden gelen ozanla post-modern yazar arasında ortak bir yan varsa o da eserlerine birer uyarılma, nostaljik bir yaklaşım, bir tercüme ve geçmişin sürekli geri dönüştürüldüğü bir süreç gözüyle bakmalarıydı.

Ritim sadece belleğin bir müttefiki değildir; aynı zamanda aldığımız hazların katalizörüdür; dans, müzik ve seks tekrarlamalarla, ritimle, ahenkle gerçekleştirilen eylemlerdir. Dil de sonsuz ritmik olasılıklar barındırır. Yunan destanları altılı vezinle akar ve bu da uzun ve kısa hecelerin kombinasyonlarıyla kendine özgü bir akustik ritim oluşturur. Öte yandan manzum İbrani eserlerinde sözdizimsel ritimler tercih edilir: “Her şeyin bir zamanı vardır ve Tanrı katında her şeyin bir zamanı: Doğmanın bir zamanı ve ölmenin bir zamanı; ekmenin bir zamanı ve ekileni biçmenin bir zamanı; öldürmenin bir zamanı ve iyileştirmenin bir zamanı; yok etmenin bir zamanı ve yaratmanın bir zamanı...” Zebur’dan alınan bu sözler insana şarkı sözü gibi gelir. Aslında müzisyen Pete Seeger bu sözlerden esinlenerek 1965’te liste başı olan bir şarkı bestelemiştir: *Turn! Turn! Turn! (To*

everything there is a season). Şiirin kökeninde ritmin verdiği haz bulunur ve bu da kültürel devamlılığa hizmet eder.

Dilin müziğinin yanı sıra, hatıraları korumak için başka stratejiler de bulundu. Sözlü şiirler öğretilerini hikâye formundaki somut eylemlerle iletiyorlardı, düşüncelerle değil; soyut cümleler yazılı dile aittir. Hiçbir ozan dinleyicilerine karşı, “Yalanlar güveni sarsar” gibi sıkıcı bir söz söylemezdi. Bunun yerine, “Kurtlar sürüye saldırıyor!” diye feryat ederek köylülere şaka yapan yalancı çobanın hikâyesini anlatmayı tercih ederdi. Sözlü anlatı çağında işin içine biraz da macera katılırdı; karakterler kurmaca kimlikleriyle hatalar yapıp hatalarının bedelini öderler ve buradan da toplumun ders çıkaracağı bir sonuca varılırdı. Edinilen deneyim böylece bir anlam kazanır ve bir anlatı formunda –destan, hikâye, masal, vakıa, fıkra, bilmece veya hatırat– aktarılırdı. Sözlü anlatının hayali dünyasında hikâyeler son derece canlı ve hareketliydi; yaşayanlar ölümlerle, faniler tanrılarla, canlı bedenler hayaletlerle karşı karşıya gelir, cennet, dünya ve cehennem arasındaki bağlantı sonsuz döngüye¹⁷ giden bir yola olanak tanırırdı. Aslında geleneksel anlatılar hayvanları, nehirleri, ağaçları, ayı ve karı bile insanlaştırmıştır; sanki tüm doğa anlatının hissettirdiği neşeli ve baş döndürücü duyguyu paylaşmak istemektedir. Konuşan hayvanlarla insanların neşeyle bir araya geldiği, heyecanlı maceralara sahne olan bu kadim eğlence biçimi, çocuk edebiyatında hâlâ canlılığını korumaktadır.

Eric A. Havelock’un ifadesiyle *İlyada* ve *Odyseia* –zamanın kayıp şiirleri gibi– Yunanların miras aldıkları bilgilerin derlendiği sözlü ansiklopedilerdi. Enerjik ve sürükleyici bir ritimle Troya Savaşı efsanesini, ardından da muzaffer Yunanların zorlu eve dönüş yolculuklarını anlatırlardı. Anlatının konusu, yaşanan dramlar ve maceralar seyircinin ilgisini çekerti. Ayrıca anlatının hızla akan bölümleri arasına gizlenmiş kıssadan hisseler, ezberlenmeye uygun dize grupları halinde verilirdi. Bu şiir resitallerini dinleyenler denizcilik ve ziraat, gemi veya ev yapımı, bir toplantı düzenlemenin

17) Nietzsche’ye ait olan ve Türkçede “bengi dönüş” olarak da ifade edilen bu kavram, evrenin ve zamanın sonsuz bir döngü süreci içinde olduğunu ve yaşanan her şeyin sonsuza kadar tekrar tekrar yaşanacağını iddia eder. [ç.n.]

kuralları, kolektif bir kararın nasıl alındığı, savaş için hangi silahların kuşanıldığı veya bir cenaze için nasıl hazırlık yapıldığı hakkında fikir edinirlerdi. Böylece bir savaşçının savaş meydanında nasıl davranması gerektiğini, bir din adamının karşısında nasıl konuşulması gerektiğini, düşmana nasıl meydan okunacağını veya bir saldırının nasıl savuşturulacağını, evde nasıl davranılacağını, tanrıların insanlardan ne beklediğini, yasaların, âdetlerin ve şeref kurallarının neleri emrettiğini öğrenip içselleştirirlerdi. Homeros'un dizelerinde başkalarına benzemediğini ifade eden, asi ve bohem bir birey değil, kabilenin kolektif sesidir.

Geçmişten miras kalan öğretiler arasında kadim bilgeliğin değerli örneklerinin yanı sıra zorba bir ideolojinin ifadelerini de buluruz. *Odyseia*'nın ilk şanında Telemakhos annesi Penelope'yi susturmak için ona kaba bir dille emreder: "Anne, odana dön, işlerinle, dokuma tezgâhınla, çıkırığınla ilgilen; köleler işlerini yapıyor mu kontrol et. Söz söylemek herkesten çok erkeklerin işidir; herkesten çok da benim işimdir çünkü bu evin reisi benim." Bu bölümü günümüzde okurken, kendini erkek gibi hissetmeye başlayan, evinin dizginlerini ele almak isteyen ve annesine çıkırık başında iplik eğirmeyi layık gören yeniyetme bir gencin zorbalığı bizi hayrete düşürür. Ancak şair, böyle erken yaştan kendini belli eden erkek egemenliğini Odysseus'un genç oğlunun ağzından onaylar ve dinleyicilerine onu örnek alınacak biri gibi sunar. Yunanlar için konuşma erkeklere ait bir şeydi; onların ayrıcalığıydı. *İlyada*'da bizzat Tanrı Zeus bir şölen esnasında karısı Hera'yı, ne yapmak niyetinde olduğunu ağzından almaya çalıştığı için azarlar ve şiirin altılı vezin kullanılarak büyük bir ciddiyetle söylenmiş olan bir kıtasında ona kaba bir biçimde, "Otur yerine de sesini çıkarma!" diyerek herkesin önünde küçük düşürür. Homeros'un karakterleri, aile reisinin hükmettiği ve herkesin efendisi olduğu evlerde eylemleri ve sözleriyle sürekli davranış modelleri oluştururlar.

İlyada, ilerleyen bölümlerinde, yine söz söylemeyle ilgili yakıcı bir mesele bağlamında bize klasisizmin bir örneğini sunar. Thersit adında halktan biri –avam tabakadan şiirde yer alan tek karakter-

dir ve Troya'ya giden Yunanların en çirkini olarak tarif edilir- savaşçıların toplantısına müdahale etme cüretinde bulunduğu, Odysseus onu asasıyla iterek buyurgan bir ses tonuyla söz söylemeyi ondan daha iyi olanlara, yani krallara ve generallere bırakmasını söyler. Dik başlı Thersit, terslenmiş olmasına rağmen Kral Agamemnon'u açgözlü olmakla eleştiren iğneleyici bir söylev çekecek cesarete sahiptir: "Atreoğlu! Yine nelerden şikâyetin? Çadırların zengin ganimetlerle ve kadınlarla dolu. Savaşçılarını felakete sürüklemek bir krala yakışmaz." Şiirde, Odysseus'un zevzek ve topal Thersit'i dövdüğü, askerlerinse bu sahneyi alkışlayarak, kahkahalar atarak izledikleri anlatılır. ("Elindeki asa ile arkasına, çökmüş omuzlarına vurdu. Thersit sırtını büsbütün büzdü, gözlerinden iri yaşlar aktı. Altın asa, kamburunu kanatmıştı. Korku içinde oturdu, gözlerinin yaşını sildi.")

Homeros'un insanı kendine hayran bırakan ve yer yer olağanüstü bir güzelliğe sahip olan destanını severek okusak da okur olarak tetikte durmamız, ataerki Yunan aristokrasisinin egemen olduğu bir dünyaya ait olduğunu ve yazarın bu dünyayı, değerlerini sorgulamadan yücelttiğini unutmamamız gerekir. Şairlerin geleneklerin koruyucusu olduğu bir çağda özgür ve haddini aşan bir hikâye anlatmak olasılık dışıydı. Bunun için yazının icat edilmesini ve düzen karşıtlarının, asilerin, aşağılanmışların, incitilmişlerin, susturulmuş kadınların veya dayak yiyen çirkin Thersit'lerin sesi olmaya başlayan bazı yazarların -daima azınlıkta olmuşlardır- kitaplarını beklememiz gerekecekti.

35

Bu noktada büyük bir paradoksla karşı karşıyayız: Ancak yok olduğunda bir bakış atabildiğimiz kayıp bir dünyadan geliyoruz. Sözlü kültürle ilişkimiz kitaplardan geliyor. Kanatlı kelimelerle karşıtları yani yazının hareketsiz kelimeleri aracılığıyla tanıyoruz. Sözlü anlatılar yazıya geçirildiklerine akıcılıklarını, esnekliklerini, doğaçlama özgürlüklerini ve çoğu kez de karakteristik dillerini yitirdiler. Mirasımızı koruyabilmek için onu kötürüm bırakmamız gerekti.

Kültürümüzün gündoğumu olarak görebileceğimiz, kötürüm bırakılmış olsalar bile yine de hayranlık uyandıran sözlü anlatılar, zamanın sınırları içinde büsbütün kaybolmadan zenginliklerini günümüze taşımayı başardılar. Onların uzak yankılarını yazıya aktarılmış efsanelerde, masallarda, destanlarda, halk şarkılarında ve geleneksel hikâyelerde işitiriz. Dönüşüme uğramış, şekil değiştirmiş ve yeniden yorumlanmış olsalar da onları *İlyada* ve *Odysseia*'da, Yunan tragedyalarında, Tevrat'ta –ve Eski Ahit'te–, *Ramayana*'da¹⁸, *Edda*'da¹⁹, *Bin Bir Gece Masalları*'nda buluruz. İşte bu sürgün anlatılar –çünkü edebiyatın mültecileri gibi yabancı bir ülkeye, yazılı metinlerin ülkesine sığınmak zorunda kalmışlardı– kültürümüzün omurgasını oluştururlar.

Havelock'un sözleriyle, ilham perisinin yazmayı öğrenmesi hayret uyandıran değişiklikleri tetikledi. Yeni metinler sonsuz bir çeşitlilikle çoğaltılabiliyordu çünkü artık belleğin sınırlamalarına tabi değillerdi. Bilgi haznemiz salt söze dayalı olmaktan çıktı, fiziksel bir arşive dönüştü, dolayısıyla sınırsız bir biçimde büyüdü. Böylece edebiyat tüm yönlerde yayılmasını sağlayan bir özgürlüğe kavuştu; artık belleğin sınırlı kapasitesini açgözlü bir biçimde kullanması gerekmiyordu. Bu özgürlük anlatının konularına ve bakış açılarına da sirayet etti. Yazılı sözler, dinleyicilerin kolayca tanıdığı geleneksel biçimleri ve fikirleri kayıran sözlü anlatımın aksine, keşfedilmemiş ufuklara açılabilirdi çünkü okurlar artık yeni fikirleri özümseyecek ve üzerlerinde sakince düşünecek zamana sahipti. Kitaplarda eksantrik yaklaşımlara, bireysel kimliklerin sesine, geleneğe meydan okumaya yer vardı.

Dil, sözlü anlatımı terk ettiğinde, mimarisinin yeniden düzenlendiği bazı değişikliklerden geçti: Sözdiziminde yeni mantıksal yapılar kullanıldı, kelime haznesi daha soyut hale geldi. Ayrıca edebiyat, nazım disiplininin dışında yeni yollar buldu. Molière'in kırk yıl

18) *Mahabbarata* ile birlikte Hint yarımadasının en çok bilinen, Sanskritçe yazılmış iki destanından biri. [ç.n.]

19) 13. yüzyılda ortaçağ İzlandacasıyla yazılmış edebi eserler derlemesi. Sözlü anlatıma dayanan ve önceki dönemlerden Viking Çağı'na erişen eserleri de içerir. [ç.n.]

boyunca manzum bir dille konuştuğunu günün birinde fark eden centilmen burjuvası²⁰ gibi, Yunan yazarlar da yarattıkları karakterlerin altılı vezinle konuşmayı bırakabileceğini keşfettiler.

Düzyazı, olgulardan ve kuramlardan oluşan şaşırtıcı bir evrenin vasıtası oldu. Yenilikçi ifadeler düşüncenin alanını genişletti. Uf- kun bu şekilde genişlemesi, tarihin, felsefenin ve bilimin doğmasını sağladı. Aristo, fikri eserlerinden bahsederken *theoria* sözcüğünü kullanmayı tercih eder; buna karşılık gelen *theorein* fiili ise Yunancada bir şeye bakma eylemini ifade eder. Bu tercih son derece açıklayıcıdır: Dünya ahvalini düşünme zanaatı kitaplar ve okuma sayesinde vardır; diğer bir deyişle, sözlü anlatının hızlı akışı içinde kelimelerin telaffuz edildiğini işitip geçeriz ama onları görebildiğimizde üzerlerinde ağır ağır düşünme fırsatı buluruz.

Bütün bu dönüşümler ağır bir tempoyla gerçekleşti. Yeni icatların hızla eski alışkanlıkların yerini aldığını sanmaya meyilliyizdir ama buradaki süreçler ışık yılıyla değil, bir mağaradaki sarkıtların oluşma hızına denk bir zaman birimiyle ölçülür. Harfler, mağaranın tavanından süzülüp zeminde küçük kalsit kalıntıları bırakan damlalar gibi yavaş yavaş yeni farkındalıklar ve anlayışlar yaratmıştır. Eski Yunanistan'da sözlü anlatım geleneğinin terk edilmesi uzun bir zaman almış ve MÖ 8. ve 4. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Geniş bir kitap koleksiyonuna sahip olan –ve İskenderiye Kütüphanesi'nin iddialı koleksiyonuna ilham veren– Aristo, kelimenin tam anlamıyla Avrupa'nın ilk okumuş adamıydı.

Aslında sözlü dilin yerini yazılı dilin aldığını değil, ikisinin tuhaf bir biçimde, hassas bir dengeyle iç içe geçtiğini söylemek daha doğru olur. Burada paradoksal bir durum da vardır; örneğin Yunan okullarında çocuklar okumayı *İlyada* ve *Odyseia* ile öğrenirler. Homeros eğitimdeki merkezi yerini her zaman korumuştur; eserlerinin sözlü ansiklopedi rolünü üstlendiği dönemlerde olduğu gibi, tüm Helen uygarlığının tartışmasız öğretmeni olmuştur. Öte yandan, retorik sanatına gösterilen ilginin hiç azalmamasına baktığımızda,

20) Molière'in *Kibarlık Budalası* (*Le Bourgeois Gentilhomme*) adlı eserindeki Mösyö Jourdan karakteri. [ç.n.]

söz söylemekte ustalaşmış büyük hikâye anlatıcılarının ve hatiplerin Yunanları büyülemeye devam ettiği de su götürmez bir gerçektir. Yunan şehir devletlerinin siyasi liderliğini genelde belagatli kişiler üstlenirdi. Güçlü kuvvetli ama kafaları az çalışan ortaçağ derebeyleriyle onların kâtipliğini yapan kültürlü ve okumuş kişiler arasındaki karakteristik ayırım antik Yunanlar arasında hiç gözlenmemiştir. Yunanlar, anlamlı esprilerle renklendirilmiş etkileyici söylevlerden hoşlanıyorlardı. Antikçağın mizahi stereotipinde Yunanlar sürekli böbürlenene, geveze, sırnaşık kişiler olarak tasvir edilir. Kelimelere karşı dizginleyemedikleri bir sevgi duymaları ve aralarında tartışmaya çılgınlık derecesinde meraklı olmaları yüzünden, Yunanistan'ı fetheden Romalılar onları uslanmaz şarlatanlar olarak görmüşlerdir.

Kulak verirse, bir tragedyanın koro bölümlerinde, Pindaros'un lirik şiirlerinde, Herodot'un anlatılarıyla dolu tarihte, Platon'un diyaloglarında yankılanan kanatlı kelimeleri hâlâ duyabiliriz. Ayrıca, tüm bu eserler dile ve bireysel bilince ilişkin yeni bir bakışa sahiptirler. Genelde olduğu gibi, eskiyle yeni arasında ne kesin bir ayırım ne de mutlak bir devamlılık vardır. En yeni edebi girişimler bile daima daha önceki sayısız metnin parçalarını ve kalıntılarını içerir.

Sokrates yeniyle eskinin çarpıcı bir bileşimini sunar. Küçük bir zanaatkâr²¹ olan Sokrates, hayatını *gymnasium*larda, zanaatkâr atölyelerinde ve Atina agorasında onunla konuşma zahmeti gösteren herkesle felsefi tartışmalara girerek geçirmişti. Sürekli gezip önüne gelenle konuşmayı sevmesi ve evine gösterdiği ilgisizlik, karısı Ksantippi'yle evliliğinin mutsuz geçmesine yol açtığı gibi bir eksantrik olarak tanınmasına da neden olmuştu. Müthiş bir hatipti ama öğretilerini yazıya dökmeyi daima reddetmişti. Yazılı kelimeler okurun sorularına ve itirazlarına cevap vermeyi bilmiyor diye kitapları fikirlerin diyalog kurmasına engel olmakla suçluyordu. Muhtemelen kendisini soluk tenli, hırpani kılıklı yazarlardan çok hayatını açık havada geçiren eski ozanlara yakın buluyordu. Öte yandan Sokrates'i baştan çıkaran ve işten memnuniyetle kaytarmasına neden olan

21) Atinalı zanaatkâr bir aileden gelen Sokrates, gençliğinde duvarcı olarak çalışmış, muhtemelen heykeltıraşlık da yapmıştı. [ç.n.]

felsefe perisi, yazının kızıydı. Geleneksel dünyada, onun gibi mütevazı bir aileden gelen ve insanı ürkütecek kadar çirkin –kısa boylu, basık burunlu ve şiş göbekliydi– bir tip toplum önünde konuşma hakkına sahip olmaz, Thersit’le aynı kaderi paylaşırdı. Ancak dönemin açık fikirli Atina’sında aristokratlar onu herkesin önünde dövmek bir yana ona saygı gösteriyorlardı ve gezgin bir filozof olarak gerçekleştirdiği felsefi faaliyetler için ona para ödüyorlardı.

İletişimin kritik noktasında bulunup da yazmayı reddeden tek büyük düşünür Sokrates değildi. Onun gibi Pisagor, Diyojen, Buda ve Nasıralı İsa da sözlü iletişim kurmayı seçmişti. Ancak tümü de okumayı biliyorlardı ve yazı yazma sanatında ustaydılar. Yuhanna İncili’nde İsa, “Aranızda günahsız olan ilk taşı atsın” diyerek herkese meydan okuduğu o ünlü sahneden hemen önce çömeliip parmağıyla kuma bir şeyler yazar. Yuhanna bize İsa’nın kuma ne yazdığını söylemez –rüzgârın alıp götürdüğü bu yazı belki akabinde söylediği sözler kadar anmaya değer bir vecizeydi, belki sadece o gün yapacağı işlerin bir listesiydi– ancak burada önemli olan nokta, bizlerin bu sahnede olan biten her şeyi okuyarak öğrenmiş olmamız. Müritler onlara yol gösteren kişinin ciddiye almadığı işi üstlenmiştir ve havarilerin tuttuğu vakayınameler sayesinde dünyadaki yolculuklarının net bir görüntüsü bugüne kadar ulaşmıştır. Bu öğretmenler sözlü iletişimi yeğliyor olsalar da kitaplar mesajlarını yaymakta belirleyici bir rol oynamıştır. Kelimelerin yaşatılabileceği tek hazne bellek olduğunda, aykırı öğretilerin küçük bir mürit grubunun ötesine ulaşma şansı çok azdır.

Vurgulamakta fayda var: Yazının yeni uygarlığında sözlü anlatı, kelimeler üzerindeki tekeli kaybetmiştir ancak yok olup gitmemiştir; aslına bakılırsa, aramızdaki varlığını sürdürmektedir. 20. yüzyıla kadar tüm toplumlarda okuma bilenler azınlıktaydı; hâlâ dünyamızda okuma yazma bilmeyen yüz milyonlarca kişi bulunmaktadır. Antropologların iyi bildiği gibi şarkıların ve efsanelerin sesi asla bütünüyle kesilmemiştir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, Harvard Üniversitesi’nde araştırmacı olarak çalışan dilbilimci Milman Parry, Balkanlara giderek Homeros tarzında destan

okuyan halk şairlerine tanıklık etmiş ve Homeros muammasını çözmeye çalışmıştır. Hayretle farkına varacağı üzere, kendi bilimsel yolculuğunun hikâyesi antik tarzda yeni bir destana dönüşmüştür. Okuma yazma bilmeyen bir halk şairi 1933'te dilbilimciyi hiç ummadığı bir biçimde efsanevi bir kahraman mertebesine yükseltmiştir: "Bir boz şahin Amerika'nın güzel topraklarından havalandı, ülkeleri, şehirleri aştı, denizlerimizin kıyısına vardı. Destanımız onu ilebet hatırlatsın." Yirmi yıl kadar öncesinde Machu Picchu'yu keşfeden Hiram Bingham isminde bir başka Amerikalı araştırmacı, o ünlü kırıbaşıyla popüler kültüre Indiana Jones olarak yansıyacaktı. Kısa bir dönem için bazı üniversite profesörleri epik evrenin kahramanları arasına katıldılar.

Dışarıdan bakıldığında bir paradoks gibi görünse de sözlü anlatı muazzam başarılarını teknolojideki ilerlemelere borçludur. Antik dönemlerden beri insan sesi sadece o an aynı yerde bizzat bulunanlara erişebiliyordu. Radyo ve telefon bu sınırlamaları ortadan kaldırdı; gerek ciddi söylevlerin gerekse de gündelik gevezeliklerin sesi dünya üzerindeki herkese erişebilir oldu. Cep telefonlarının yaygınlaşması, uyduların ve kapsama alanlarının artması sayesinde, kelimelerimiz artık dünyamızın bir ucundan diğer ucuna her zamankinden daha uzun kanatlarla uçabiliyor.

Sessiz bir gösteri olarak başlayan sinema, sesli dönemin geleceği zamanı iple çekti. Sessiz dönem sürerken sinema salonları filmdeki sahneyi seyircilere açıklayan tuhaf tipleri işe aldılar. "Açıklayıcı" adı verilen bu kişiler halk şairleri, gezgin ozanlar, kuklacılar, hikâye anlatıcıları çıkaran o kadim kabileye aittiler. Görevleri, okuma yazma bilmeyen seyircilere filmin sahneleri arasına eklenen yazıları okumak ve seyirciyi coşturmaktı. Sinemanın ilk yıllarında varlıkları seyircilere güven veriyordu çünkü bir filmi hayatlarında ilk kez görenler korkuya kapılıyorlardı. Bir caddenin –veya bir fabrikanın, bir trenin, bir kentin, dünyanın– sinema perdesinde nasıl belirdiğini anlayamıyorlardı. Açıklayıcılar, hareketli görüntüler hayatımıza girdiğinde sinemanın tuhaflığını yumuşatmaya yardımcı oldular. Elleri perdede sadece görüntüleriyle var olan sesleri taklit et-

mek için korna, çingirak, hindistancevizi kabuğundan marakas gibi aletler vardı. Filmdeki karakterleri bir işaret çubuğuyla gösteriyorlardı. Seyircinin nidalarına karşılık veriyorlardı. Perdedeki aksiyona anlam kazandıran, doğaçlama monologlar söylüyorlardı. Sessiz bir şekilde ilerleyen hikâyeyi yorumluyor, ona karakter kazandırıyorlardı. Seyircinin kahkahalarla gülmesini sağlıyorlardı. Kısacası, seslerin yokluğunun yarattığı rahatsız edici boşluğu doldurmaya çalışıyorlardı. En komik, en dilbaz açıklayıcıların isimleri sinema afişlerinden duyuruluyordu çünkü pek çok seyirciyi sinemaya çeken şey filmlerden çok bu kişilerdi.

Heigo Kurosawa, Japon sinemalarında seyircilere sessiz filmleri anlatanlara verilen adla bir *benşiydi* ve çok beğeniliyordu. Bir yıldız olmuştu; insanlar onu dinlemek için akın akın geliyorlardı. O zamanlar ressam olmak isteyen küçük kardeşi Akira'yı Tokyo'nun sinema ortamıyla tanıştırdı. 1930 senesi civarında sesli filmler baş döndürücü bir hızla yayılmaya başlayınca *benşiler* işsiz kaldılar, şöhretleri giderek azaldı ve unutuldular. Heigo, 1933'te intihar etti. Ağabeyinin sesiyle filmleri sevmeyi öğrenen Akira ise yönetmen oldu ve tüm hayatını sinemaya adadı.

36

Bir önceki bölümü yazmaya kendimi vermiş, eski zamanlardan gelen seslere odaklanmışken, dış dünyada büyük ilgi toplayan bir olayın şok dalgaları bana da ulaştı. Henüz haber resmileşmeden yorumlar, protestolar ve alaycı ifadeler içeren bir kakofoni sosyal medyayı sardı. Kimisi “Böyle şey olur mu?” diye soruyor, kimisi “Yerinde bir hareket” diyordu; karşılıklı tartışmalar feveran derecesine ulaşmıştı. Gazeteler ve radyo istasyonları her zamanki uzmanlarından görüş alıyorlardı. Tartışma ara vermeden devam ediyordu. Nihayet kesinleşen haber Twitter'dan herkese duyuruldu: İsveç Akademisi, Nobel Edebiyat Ödülünü Bob Dylan'a vermişti.

Bu haberi kıyamet alameti gibi karşılayanlarla kararı alkışlayanların medyada kopardığı gürültü beni eğlendiriyordu. Haberi coşkuyla karşılayanlar, edebiyattaki hiyerarşinin ve züppeliğin nihayet paramparça olmasını kutluyorlardı. Protestocular ise İsveç Nobel Komitesi'nin çağdışı kaldıkları kaygısıyla sahte bir avangardcılığa sığındığından şüphe ediyorlardı. Ne yazarlığın yüce bir tahta oturulmasını önlemeye veya yazarlık kavramının genişletilmesini sağlamaya ne de edebiyatın sınırlarını tutup giriş vizesi isteyen üniformalı gümrük memurlarını yenilgiye uğratmaya yönelik bir niyetlerinin olmadığından kuşkuluyorlardı. Bu seçimi basit bir fırsatçılık ve kamuoyunda ses getirmek amacıyla atılmış bir adım olarak görüyorlardı. En çok galeyana gelenler kararın Nobel'i değersizleştirdiğini söylüyor ve dehşete kapılmış bir biçimde böyle bir saçmalıktan sonra başka neler yapılacağını merak ediyorlardı. Ünlü şarkıcı-bestecinin ardından söz sanatının diğer gayrimeşru çocukları da –sinema ve televizyon senaristleri, çizgi romancılar, *stand-up* komedyenleri, bilgisayar oyunu ve karma medya projesi tasarımcıları, Twitter nüktedanları– Akademi'nin *sancta sanctorumunu*²² kirletebilirler miydi? Geleceğin kabileleri bunlar mıydı?

Bense, yazdığım kitabın da etkisiyle, Homeros'u düşündüm. Homeros'un adının arkasına sığınan sayısız gezgin ozanı düşündüm. Herkesten önce onlar vardı. Şarkılarını, saraylarda oturan zenginleri ve köy meydanlarında toplanan mütevazı halkı eğlendirmek için söylemişlerdi. O tarihlerde şair olmak, ayağında tabanı yıpranmış ayakkabıları, sırtında çalgısı, yolun tozu toprağına bürünmüş halde, müziğin ritmini bedeninde hissederek akşamları resitalden resitale koşturmak anlamına geliyordu. Bu gezgin sanatçılar, ilham perilesinin hırpani elçileri, dünyayı şarkı söyleyerek açıklamaya çalışan bohem bilgeler, kâh ansiklopedik bilgiler sunan kâh soytarılık yapan ozanlar yazarların atlarıydılar. Şiirleri düzyazıdan, müzikleri sessizce okunan kitaplardan eskiydi.

Demek sözlü bir sanat da Nobel alabilirmiş. Gelecek, antikçağlara daha nasıl öykünebilir ki?

22) “Kutsal mekân” anlamında Latince bir ifade. [ç.n.]

Çocukken kitapların benim için yazıldığını, dünyadaki tek kopyasının benim evinde olduğunu sanırdım. Buna emindim: Hayatlarının o döneminde harika ve her şeye güçleri yeten devler olan annemle babam boş zamanlarında bana verdikleri kitapları, içindeki hikâyeleri icat ederek kendileri üretiyorlardı. En sevdiğim ve yatakta battaniyemi çeneme kadar çekerek annemin tanımakta hiçbir zaman yanılmayacağım sesinden dinlediğim hikâyelerse elbette sadece benim için yazılmışlardı. Hikâyeci devden, “Yenisini anlat!” diyerek daha fazla hikâye istediğimde dünyadaki tek misyonlarını yerine getirmişler demektir.

Artık büyüdüm ama kitaplarla oldukça narsisist bir ilişkiyi hâlâ sürdürüyorum. Bir hikâye beni kendine çektiğinde, içindeki kelimeler yağmur olup içime işlediğinde, neredeyse acı verici bir yolla ne anlattığını anladığımda, yazarının hayatımı değiştirdiğine –samiyetle, kendi başıma– emin olduğumda, o kitabın aradığı okurun ben, özellikle ben olduğuma yeniden inanıyorum.

Birisine benzer duygular hissedip hissetmediğini hiç sormadım. Benim durumumda her şeyin başlangıcı çocukluk ülkesine uzanıyor ve sanırım bunun temel bir nedeni var: Edebiyatla ilk temasımı yüksek sesle okunurken dinleyici olarak gerçekleştirdim; tüm zamanların –yazının hüküm sürdüğü bugünün ve sözlü anlatının hüküm sürdüğü geçmişin– birbirine yaklaştığı bir kavşaktaydım; tek seyircili, küçük bir tiyatrodaki her akşamki randevusuna sadık kalan, her akşam özgürleştirici bir duayı dinleyen biriydim. Birisi sizin için okuyorsa bunu keyif almanız için yapıyordur; bu bir sevgi eylemidir, hayatın mücadelelerinin ortasında bir ateşkes ânıdır. Siz hülyalı bir dikkatle dinlerken, hikâyeyi size okuyan kişi ses tonunu alçaltıp yükselterek, hafifçe gülümseyerek, yeri geldiğinde bir anlığına duraklayarak, imalı bakışlar atarak hikâyenin başkasına devredilemez bir hakla sadece size ait olmasını sağlar. Akşamın alacakaranlığında iyi bir hikâyeyi size okuyan kişiyi bir daha asla unutmazsınız.

Bir kadının yeniyetme sevgilisi her erotik buluşmalarında ona kitap okumaktadır. Bernhard Schlink'in *Okuyucu (Der Vorleser)* adlı romanındaki o anları kafamda canlandırmak hoşuma gidiyor. Her şey delikanlının lisedeki Yunanca dersi için tercüme ettiği *Odyseia* ile başlar. "Oku bana" der kadın. "Öyle güzel bir sesin var ki, oğlancık." Delikanlı onu öpmeye kalktığı anda kendini geriye çeker: "Önce bana bir şeyler okumalısın." O günden itibaren okuma, buluşmalarının töreni olur. Duş alıp sevişme ve biraz da yan yana yatma faslına geçmeden önce, o ihtiraslı samimiyet anında delikanlı yarım saat boyunca yüksek sesle okurken Hanna adındaki kadın bazen kahkaha atarak, bazen küçümser veya öfkeli sesler çıkararak onu dikkatle dinler. Aylar ve kitaplar –Schiller, Goethe, Tolstoy, Dickens– gelip geçtikçe, başta kendine güvensiz bir sesle okuyan delikanlı, usta bir hikâye anlatıcısına dönüşür. Yaz gelip günler uzadığında okumaya daha çok zaman ayırırlar. Şehvet dolu bir yaz akşamüstü bir kitabı bitirdiklerinde Hanna yenisine başlamak istemez. Bu onların son buluşmalarıdır. Birkaç gün sonra delikanlı her zamanki saatte kadının evine gelip zilini çalar ama ev boştur. Aniden, herhangi bir açıklamada bulunmadan ortadan kaybolmuştur, okumalarının sonu ilişkilerinin de sonu olmuştur. Genç adam yıllar boyunca bir kitaba onu Hanna ile paylaşmayı düşünmeden bakamaz.

Bir süre sonra, bir Alman üniversitesinde hukuk okurken eski sevgilisinin karanlık tarihini tesadüf eseri öğrenir: Bir Nazi toplama kampında muhafızlık yapmıştır. Hanna bu kampta da tutukluları bir trene bindirip mutlak bir ölümün onları beklediği Auschwitz'e göndermeden önce, her gece kendisine kitap okumaları için zorlamıştır. İpuçlarını birleştirdiğinde Hanna'nın okuma yazma bilmediğini anlar. Genç, eğitimsiz, taşradan gelen, vasıfsız işlerde çalışmaya alışkın olan, Krakow yakınındaki kadınlar kampında sahip olduğu hükmedici konumla zehirlenen bir kadının hikâyesini ortaya çıkarır. Öğrendiklerinin ışığında Hanna'nın zaman zaman acımasızlığa varan haşinliğinin, kendinden bahsetmek istemeyişinin, anlaşılmasız tepkilerinin, yüksek sesli okumaya olan açlığının, toplumun dışında kalma isteğinin, gizlenme çabalarının, yalnızlığının nedeni açığa kavuşur. Genç öğrencinin aşkla ilgili hatıraları artık hissettiği dehşet duygu-

suyla lekelenmiştir ancak yine de *Odysseia*’yı bir kasete kaydedip yalnızlık duygusunu hafifletsin diye kadının tutulduğu hapishaneye göndermeye karar verir. Hanna uzun mahkûmiyet cezasını çekerken ona Çehov’un, Kafka’nın, Max Frisch’in, Fontane’in eserlerinin kayıtlarını göndermeye devam eder. İkili, suçluluk duygularının, korkularının, hatıralarının ve aşklarının labirentinde tuzağa düşmüş bir halde o eski yüksek sesli okuma alışkanlıklarına sığınır. Yıllar boyunca birçok hikâyeyi paylaşımları, karılarını öldüren sultanın öfkesini yatıştırmak için Şehrazat’ın bin bir gece boyunca masallar anlatmasına benzer. İkinci Dünya Savaşı’nın kazazedesi olan genç adam ve Hanna, Avrupa hâlâ yaralarını sararken, bağışlanma, iyileşme ve huzur bulma arayışıyla eski hikâyelere başvururlar.

Alfabenin Kadife Devrimi

38

21. yüzyılın insanı olan bizler herkesin çocukluğunda okuma yazma öğrenmesini doğal karşılarız. Okuma yazma, bize herkesin erişebildiği bir bilgi gibi gelir. Aramızda Hanna gibi okuma yazma bilmeyen insanlar olduğunu aklımıza bile getirmeyiz.

Ama varlar (Milli İstatistik Enstitüsü rakamlarına göre İspanya’da 670.000 kişi). Ben böyle birini tanıyorum. Sokakta yolunu bulmak, tren istasyonunda doğru peronu bulmak, elektrik faturasında neler yazdığını anlamak –gerçi okumayı bilen hangimiz elektrik tarifelerini anlıyor, tartışılır–, oy vereceği sandığı bulmak, lokantada menüden yemek seçmek gibi gündelik durumlarda nasıl çaresiz kaldığına tanık oldum. Başkalarının yaptıklarını yapamadığı bir dünyada sadece aşına olduğu yerler ve her gün tekrarladığı rutinler çektiği sıkıntıları azaltabiliyordu. Okuma yazma bilmediğini gizlemek için büyük çaba harcıyordu –gözlüklerimi evde unutmuşum, şunu bana okuyabilir misin– ve bu “-mış gibi yapma” ihtiyacı başkalarıyla normal ilişkiler kurmasını engelleyip onu ötekileştiriyordu. Her şeyden

çok da çaresizliğini hatırlıyorum: Tanımadığı kişilerden yüzü kızarmadan yardım isteyebilmek için ihtiyaç duyduğu küçük yalanlar repertuarını, ebediyen çocuk gibi kalmaya mahkûm oluşunu... Yönetmen Claude Chabrol, *Seremoni (La Cérémonie)* adlı filminde, ironik bir biçimde Sophie²³ adını taşıyan başkarakterin içindeki bastırılmış şiddet aracılığıyla bu sessiz dışlamanın karanlık ve rahatsız edici yanını gösterir. Senaryo, Ruth Rendell'in *Taştan Hüküm (A Judgement in Stone)* adlı cinayet romanından uyarlanmıştır ve romanda okuma yazma bilmeyen bir kadının sırrını korumayı nasıl umutsuz –ve sonunda kanlı– bir saplantı haline getirdiği anlatılır.

Her zamankinden daha çok okuyoruz. Posterlerle, tabelalarla, reklamlarla, ekranlarla, belgelerle kuşatılmış durumdayız. Cadde-ler, duvarlardaki grafitiden tutun ışıklı panolara kadar kelimelerle dolup taşıyor. Kelimeler bize cep telefonu ve bilgisayar ekranlarında göz kırıyor. Farklı biçemlerdeki metinler evimizde, huzurlu evcil hayvanlar gibi bize eşlik ediyor. Tarihin hiçbir döneminde bu kadar çok olmamışlardı. Kesintisiz bir yazı akışı ve gelişlerini bildiren uyarı işaretleri sürekli hayatımızı bölerek günlerimize damgasını vuruyor. Her gün birkaç saatimizi ve boş vakitlerimizi klavye başında geçiriyoruz. Bir işimizi görürken bizden bir form doldurmamızı istediklerinde kimse bize okuma yazmayı bilip bilmediğimizi sorma zahmetinde bulunmaz. En olağandışı durumlarda bile hızlı bir biçimde yazamazsak dışlanırız.

Bir keresinde Ana María Moix²⁴ dünyada fırtınalar estiren Latin Amerika edebiyatının seçkin isimleriyle yetmişli yıllarda bir öğle vakti yemeğe gittiğini anlatmıştı: Vargas Llosa, Gabriel García Márquez, Bryce Echenique, José Donoso, Jorge Edwards... Barselona'da siparişinizi bir kâğıda yazıp garsona verdiğiniz bir lokantaya oturmuşlar. Ancak içki içip söyleşmeye daldıklarından, siparişlerini yazmaları için masaya konan menüyü ve garsonların siparişleri yazdılar mı diye ikide bir gelip kontrol ettiğini fark etmemişler. Müş-

23) Sophie, Eski Yunancada “bilgelik” anlamına gelen Sophia (Σοφία) ismin-den gelir. [ç.n.]

24) Ana María Moix (1947-2014), İspanyol şair, roman ve öykü yazarı, çevirmen ve yayıncıdır. [ç.n.]

terilerinin bu kadar gevezeliğe dalıp lokantanın sunduğu lezzetlere bu kadar ilgisiz kalmalarına canı sıkılan şef garson sonunda yanlarına yaklaşmış ve kim olduklarının farkında olmadan öfkeli bir sesle sormuş: “Bu masada kimse yazı yazmayı bilmiyor mu?”

Bugün etrafımızdakilerin büyük çoğunluğunun okuma yazmayı bildiğini varsayıyoruz. Bu noktaya gelene kadar yüzyıllar geçmesi gerekti. Bilgisayar gibi yazı da başlangıçta az sayıda uzmanın tekelinde olan bir şeydi. Peş peşe gerçekleştirilen basitleştirmeler, milyonlarca insanın bu araçları günlük hayatında kullanmasına olanak tanıdı. Bilgisayarların sadece birkaç on yıl içinde gerçekleştirdiği bu ilerleme, yazıda binlerce yılı buldu. Değişim hızı, uzak geçmişin en belirleyici özelliklerinden biri değildir.

İlk yazılı işaretler altı bin yıl önce Mezopotamya’da ortaya çıktı ancak nasıl icat edildiği bir sessizlik ve gizem örtüsü altındadır. Bir süre sonra yazı, birbirlerinden bağımsız olarak Mısır, Hindistan ve Çin’de de icat edildi. Son teorilere göre yazı sanatı pratik bir ihtiyaçtan doğdu: Sahip olunan malın mülkün listesini tutma ihtiyacından. Bu hipotez, atalarımızın hesaplamayı harflerden önce öğrendiğini doğruluyor. Yazı, hesapları sözlü olarak tutmak zor olduğu için not almaya ihtiyaç duyan varlıklı toprak sahiplerinin ve saray idarecilerinin problemini çözmek için icat edildi. Efsaneleri ve hikâyeleri kaleme alma zamanı sonradan geldi. Bizler ekonomik ve simgesel varlıklarız. Önce envanterlerimizi yazarak işe başladık, icatlar bunun ardından geldi (önce hesapladık; sonra hikâyeler icat ettik).

İlk notlar şematik çizimlerdi (bir öküz başı, bir ağaç, bir yağ küpü, bir çöpten adam). Eski toprak sahipleri bu çizimlerle sürülerinin, ağaçlarının, ambarlarının ve kölelerinin hesabını tutuyorlardı. Başlangıçta bu şekilleri kil üzerine küçük mühürler bastırarak çıkartıyorlardı, sonraları kamış kalemlerle çizmeye başladılar. Öğrenmesi ve anlaşılması kolay olsun diye bu çizimlerin basit ve her zaman aynı olması gerekiyordu. Bir sonraki adımda soyut fikirlerin çizilmesi vardı. Erken Sümer tabletlerinde birbirini kesen iki çizgi düşmanlığı, paralel iki çizgi dostluğu ifade ediyordu; altında yumurta olan bir ördek ise bereketi. Atalarımızın düşüncelerini ilk kez yazıya geçirdiklerinde, sevginin, öfkenin, korkunun, ümitsizliğin ve

umudun yazılabileceğini keşfettiklerinde nasıl heyecanlandıklarını hayal edebiliyorum.

Çok geçmeden bir problem ortaya çıktı: Pirelerden bulutlara, dış ağrısından ölüm korkusuna varana kadar iç ve dış dünyalarını ifade etmek için gereken çizimler çok fazlaydı. İşaretlerin sayısı arttıkça akılda tutulamaz olmuşlardı. Bulunan çözüm, insan dehasının en büyük ürünlerinden biriydi, orijinaldi, basitti ve öngörülemez sonuçları olacaktı: Sayısı sonsuz olan şeyleri ve fikirleri çizmeyi bırakmalı, kelimelerin sınırlı bir repertuar oluşturan seslerini çizmeye başlamalıydık. Böylelikle, peş peşe gerçekleştirilen basitleştirmelerin ardından, harflere ulaşılar. Harfleri birleştirerek dilin en mükemmel ve zamana en dayanıklı partiyonunu elde ettik. Ancak harfler şematik çizimlere dayanan geçmişlerinden hiç kopmadılar. Bizim “D” diye yazdığımız harf başlangıçta bir kapıyı, “M” suyun hareketini, “N” bir yılanı, “O” ise gözü temsil ediyordu. Bugün bile yazılarımız, denizlerin kabarışını, pusuda bekleyen tehlikeli hayvanları, göz kırpmadan üzerimize dikilen bakışları –farkında olmadan– resmettiğimiz manzara resimleridir.

39

İlkel yazı sistemleri, içinden çıkılmaz simgelerden oluşuyorlardı. Figüratif çizimleri –resimyazılar ve kavramyazılar–, fonetik simgeleri ve belirsizlikleri çözmeye yardımcı olan ayırt edici işaretleri bir arada kullanıyorlardı. Yazı yazmakta ustalaşmak için sayısı bine varan simgeyi ve karmaşık kombinasyonlarını bilmek gerekiyordu. Bu bilgi –hem çetrefilli hem de müthiş bir bilgi– sadece seçkin bir azınlığın, ayrıcalıklı ve gizli bir mesleği ifa eden yazmanların tekelindeydi. Asil bir aileden gelen çiraklar amansız bir eğitimden geçmek zorundaydı. Bir Mısır metninde şöyle denir: “Çocuğun kulağı sırtındadır; sadece sopa atarsanız kulağı iştir!” Yazman okullarına giden, sırtları yara izleriyle dolu çocuklar yıllarca dayak atılarak ve sert bir disiplinle yetiştiriliyorlardı. Tembellik etmelerine izin verilmiyordu ve haylazlık eden öğrencilerin cezası hapsedilmek

olabiliyordu. Öte yandan bu zalim ve monoton eğitimi tamamlayabilmişlerse dini hiyerarşilerin tepesine tırmanıyorlardı. Yazı öğretmenlerinin oluşturduğu aristokrat sınıfı, bazen okuma yazma bilmeyen saray adamlarının hatta bizzat kralın ait olduğu aristokrat sınıfından daha güçlüydü. Böyle bir eğitim sisteminin sonucunda yazı, asırlar boyunca sadece yerleşik iktidarın sesi oldu.

Alfabenin icadı duvarları yıkıp kapıları açtığında sadece bir seçkinler meclisi değil pek çok kişi yazılı düşünceye erişme imkânı buldu. Devrim, Sami ırktan halklar arasında gerçekleşti. Karmaşık Mısır yazı sisteminden yola çıkıp şaşırtıcı derecede basit bir formüle ulaşılar. Sadece basit sessiz harflerle temsil edilen işaretleri, yani yazının temel mimarisini korudular. Bir alfabeye ilişkin en eski izler, Yukarı Mısır'da, Wadi el-Hol ("Korku Vadisi") adı verilen bölgede, antik Abidos ile Teb kentleri arasındaki çölü kateden çorak yolun yakınlarındaki, üzeri grafiti kaplı bir kayada bulundu. MÖ 1850'de göçmenlerin çiziktirdiği bu basit yazılar, Sina yarımadasının ve Suriye ile Filistin arasında uzanan Kenan Diyarı'nın antik alfabesiydi. MÖ 125 yılı civarında Fenikeliler –Biblos, Sur, Sayda, Beyrut, Aşkelon gibi sahil kentlerinde yaşayan Kenanlılar– yirmi iki işaretten oluşan bir sistem icat ettiler. Sadece seçkin bir azınlığa nasip olan uzun bir uzmanlaşma süreci gerektiren ve belleği aşırı zorlayan eski yazılar artık geride kalmıştı. Dildeki bütün kelimeleri sayıları otuzu bile bulmayan harflerle ifade etmek, yüzlerce işaret kullanmaya alışmış olan Mısırlı yazmanlara çok kaba bir yöntem gibi gelmiş olmalı. Ne idiği belirsiz "E" harfini gördüğünde kaşlarını kaldırıp burun kıvrımış olmalı. Oysa bu harf, "varlığınla bize neşe verdin" gibi şiirsel bir anlama sahip olan o güzel Mısır hiyeroglifinden –kollarını yukarı kaldıran bir adam– türetilmişti. Öte yandan, kurnaz Fenikeli denizciler için bu mesele çok farklı bir anlam taşıyordu. Yazının basitleştirilmiş bir alfabeyle dayanması, tacirleri yazmanların elinden kurtarıyordu. Böylece herkes kendi hesap kayıtlarını tutup kendi işlerini yönetebilecekti.

Bu icadın şok dalgaları sadece tacirleri değil iktidar çevrelerinin ve dini okulların dışında, tutuculuğun kalelerinin uzağında kalan pek çok kişiyi de etkiledi: Böylece geleneksel hikâyelerin yazılı hallerine ilk kez erişebiliyor ve sözlü biçimlerinin büyüünden kendile-

rini kurtarıp onlardan şüphe etmeye başlıyorlardı. Eleştirel bir ruh ve yazılı edebiyat bu şekilde doğdu. Bazıları duygularının, kuşku-
larının ve kendi hayat görüşlerinin izlerini bırakma cesaretini göster-
diler. Kitaplar gittikçe bir bireysel ifade aracı oldu. İsrail’de mutlaka
yazman veya rahip olmasalar da birbirleriyle aşık atan peygamber-
lerin sesleri İncil’e girdi; Yunanistan’da aristokrat kökenli olmayan
insanlar, etraflarındaki dünyayı açıklamak için aradıkları cevapların
peşinden merakla koşar oldular. Asiler ve devrimciler hâlâ eskisi
kadar kötü şöhrete sahip olsalar da ideallerinin yaşaması ve yayıl-
ması için yeni fırsatlar doğdu. Alfabe sayesinde bazı kayıp davalar
zamanla kazanıldı. Çoğu metin, kralların ve erk sahiplerinin gücünü
pekiştirmeye devam etse de aykırı seslerin duyulabileceği çatlaklar
açıldı. Gelenekler, sarsılmaz kalelerinin bir kısmını kaybettiler. Yeni
fikirler eski sosyal yapıların temelini sarstı.

MÖ 1000 yılı civarında, papirüs ticaretiyle ünlü olan ve Yu-
nanca “kitap” anlamına gelen *biblion* sözcüğüne adını veren Biblos
(bugünkü adıyla Cübeyl) kentinin kralı Ahiram’ın lahdine Fenike
dilinde bir yazının –bir şiirin– kazındığını görüyoruz. Alfabetik ya-
zının sonraki tüm dalları Fenikelilerin bu yazı sisteminden doğdu.
En önemlisi Arami alfabesiydi ve İbranice, Arapça ve Hint alfabe
aileleri buradan türedi. Yunan alfabesi ve sonraları Latin alfabesi de
aynı kaynaktan türemiş, Latin alfabesi İskandinavya’dan Akdeniz’e
kadar uzanan bölgede ve bir zamanlar Batılıların kolonileştirdiği
geniş topraklarda kök salmıştır.

40

Yunanlar, Fenike yazısını tamamen kendi iradeleriyle, herhan-
gi bir zorlama olmadan benimsediler. Bu icadı kendi ihtiyaçlarına
uyarladılar ve olumlu değişikliklere özgü yavaş bir tempoyla, en
sevdikleri sözlü gelenekleri yazıya geçirerek belleğin kırılganlıklar-
ından kurtardılar. Gerek sözlü gerek alfabeye dayalı dönemlerinde
aynı bağımsızlığın tadını çıkardılar. Bu, istisnai bir durumdur çünkü

sözlü kültürlerin çoğu, Yunanların aksine, ani bir çarpışmayla, kendi dillerini ve alfabelerini onlara dayatan milletler tarafından kuşatılarak veya istila edilerek sona ermiştir. Antropologlar ve etnologlar, yazıya bu türden bir geçişin canlı kanıtlarını, istila travmasını yaşadıkları yetmezmiş gibi alfabenin de zorla, şiddet kullanılarak kabul ettirildiği kolonileşmiş ülkelerde gözlemişlerdir.

Nijeryalı yazar Chinua Achebe'nin *Artık Huzur Yok (No Longer at Ease)* adlı romanda, istilacı bir alfabeye duyulan bu çelişkili sevgi ele alınır. Bu hikâyedeki karakterler, Batılıların ülkeye girişlerini ve içinde doğdukları kadim dünyalarının yıkılışının ilk belirtilerini izledikten sonra yazıyı keşfederek büyülenirler. Ancak bu sihirli aracın kolonicilerin elinde geçmişlerini kendilerinden çalacağını da üzüntüyle sezerler. Yabancı uygarlık kendini daim kılacak bir sihre sahiptir; ama bu arada yerli halkın dünyası başına yıkılmaktadır. “Beyaz adamın gücünün sembolü yazılı kelimelerdi. Obi, İngiltere’ye gitmeden önce bir gün babasının okuma yazma bilmeyen bir akrabasına yazılı kelimelerin gizemini hararetle anlattığını duymuştu: ‘Bizim kadınlarımız bedenlerine *uli* ağacının özsuyuyla siyah desenler yaptılar. Güzeldi ama çok geçmeden soluyordu. İki pazar haftası boyunca silinmemişse uzun dayanmış sayılıyordu. Bazen yaşlılarımız hiç solmayan *uli*’den bahsederler, oysa hiçbiri böyle bir şey görmemiştir. Bugün bunu beyaz adamın yazılarında görüyoruz. Yerel mahkemeye gidip kâtiplerin yirmi yıl ya da daha önce yazdıkları kitaplara bakarsan hâlâ yazıldıkları zamanki gibi olduklarını görürsün. Bugün başka, yarın başka veya bu yıl başka, gelecek yıl başka bir şey söylemezler. Bugün kitapta geçen Okoye yarın Okonkwo olmaz. İncil’de Pilatus şöyle der: ‘Yazılmış olan yazılmıştır.’ İşte bu, asla solmayan *uli*’dir.”

41

Adını, nerede doğduğunu, kaç yıl yaşadığını bilmiyoruz. Ona “o adam” diyeceğim çünkü bir erkek olduğunu sanıyorum. Yunan kadınlar o zamanlar hareket özgürlüğüne sahip değillerdi; böyle bir

şey yapmaları için gerekli bağımsızlık ve inisiyatif onlardan esirgenmişti.

MÖ 8. yüzyılda, yani bundan yirmi dokuz asır önce yaşayan o adam dünyamı değiştirdi. Bu satırları yazarken, zekâsıyla fevkalade bir ilerlemeye imza atan ama muhtemelen zaman ötesi bir keşifte bulunduğu farkında olmayan o unutulmuş yabancıya minnettarlık duyuyorum. Onu bir gezgin, belki bir adalı olarak hayal ediyorum. Kuşkusuz, bronzlaşmış yüzlere sahip olan görmüş geçirmiş Fenikeli tacirlerin arkadaşıydı. Kuşkusuz onlarla birlikte akşamları liman tavernalarında içki içmiş, havadaki azotun masadaki supya yemeğinden yükselen dumana karışan kokusunu içine çekerken anlattıkları denizci hikâyelerini dinlemişti: Fırtınaları aşan gemiler, sıradağlar gibi yükselen dalgalar, karaya oturan gemiler, tuhaf kıyıları, birtakım gizemli kadınların geceleri işitilen sesleri... Ancak en çok ilgisini çeken şey, denizaşırı ülkelere yolculuk eden bu tacirlerin görünüşte mütevazı ve efsanevi bir tarafı yokmuş gibi duran bir becerisiydi. Basit tacirler yazmayı bu kadar çabuk nasıl öğrenmişti?

Yunanlar yazmayı Girit'in ve Miken krallıklarının en parlak döneminde biliyor, birtakım gizli işaretlerle saray envanterini tutuyorlardı. Çok karışık bir heceleme sistemleri vardı ve çok sınırlı, seçkin bir zümre tarafından kullanılıyorlardı. Yağmalama ve istila dönemlerinin yanı sıra son yüzyıllarda yaşanan yoksulluk, bu içinden çıkılmaz işaretleri neredeyse unutulmuşluğa gömmüştü. Yazı sanatını bir güç sembolü olarak gören adamımız için Fenikeli denizcilerin kısa çizgilerle hızlıca yazdığı yazılar büyük bir olaydı. Şaşkına dönmüştü, büyülenmişti, sırlarını öğrenmek için yanıp tutuşuyordu. Yazılı kelimelerin gizemini çözmeye karar verdi.

Okuryazar denizcilerden birine veya birkaçına yanaştı, belki de onlara kendi cebinden ödeme yaptı. Buluşmalarının gerçekleştiği yer muhtemelen bir adaydı (en olası adaylar Thera, Milos ve Kıbrıs'tır); hatta belki de Lübnan kıyılarıydı (örneğin Evialı tacirlerin Fenikelilerle sürekli iş yaptığı Al Mina limanı)²⁵. Kendine bulduğu

25) Thera, bugünkü Santorini adasıdır. Günümüzün Milos adası Türkiye'de Değirmenlik olarak, Evia adası ise Eğriboz olarak bilinir. [ç.n.]

öğretmenlerden, sadece yirmi iki basit çizimi kullanarak sonsuz sayıda sözcüğü yazmasını sağlayan o sihirli buluşu öğrendi. Bu icadın cüretini takdir etti. Ayrıca Fenike yazısının bulmaca gibi olduğunu keşfetti: Her hecenin sadece sessiz harfleri yazılıyor, sesli harfleri okurun tahmin etmesi bekleniyordu. Fenikeliler hızlı ve kolay bir biçimde yazabilmek için kelimelerin doğruluğundan feragat etmişlerdi.

Fenike modelini kullanarak anadili Yunanca için tarihteki belirsizliğe yer vermeyen –bir müzik partiyonu kadar net olan– ilk alfabeyi icat etti. Sessiz harflere karşılık gelen yaklaşık on beş Fenike işaretini aynı sırada, aynı isimlerle (aleph, bet, gimel vb. kendi dilinde “alfa”, “beta”, “gama” vb. oldu) Yunancaya uyarlayarak işe başladı. Kendi dilinde işe yaramayan harfleri, diğer bir deyişle “zayıf sessizleri” aldı ve işaretlerini asgari bir gereklilik olan beş sesli harfin yerine kullandı. Sadece kullandığı orijinal modeli daha iyi hale getirdiğini düşündüğü yerlerde değişiklikler yaptı. Bu alfabenin başarısı muazzam oldu. Onun sayesinde daha iyi tasarlanmış bir alfabe, Fenikelilerin icadının ve yaptığı iyileştirmelerin tüm avantajlarıyla Avrupa’ya yayıldı: Okumak tahmine dayalı bir iş olmaktan çıktı, dolayısıyla daha erişilebilir oldu. Şu cümleyi sessiz harfler olmadan okumanın nasıl bir şey olduğunu bir düşünün: Ş cmlly sssz hrflr lmdn kmnn nsl br şy ldğn br dşnn. “D” harfinin “iade” sözcüğünü veya tek bir “L” harfinin “aile” sözcüğünü tanımladığını çıkarmak zor olmaz mıydı?

Bu yabancı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz; elimizde sadece bize bıraktığı bu harika araç var. Kimliği zamanın dalgalarıyla silinmiş olabilir ama böyle birinin var olduğuna kuşku yok. Uzmanlar, Yunan alfabesinin icadının isimsiz ve simasız bir grup insanın gerçekleştirdiği anonim bir süreç olmadığını düşünüyorlar. Kelimeleri oluşturan temel öğeleri –ünlü ve ünsüz harfleri– belirleyecek kadar işitsel beceri gerektiren, bireysel, tasarlanmış ve zekice bir eylemdi bu. Tek bir zamanda, tek bir yerde gerçekleşmiş tekil bir olaydı. Yunan yazı tarihinde eksikleri olan bir sistemden daha bütünlüklü bir sisteme kademe kademe geçildiğine ilişkin herhangi bir kanıt yoktur. Ara formlar, denemeler, tereddütler veya geriye dönüşler de yoktur. Sabaha kadar tavernalardan çıkmayan, deniz kenarında-

ki bir yerde yabancı denizcilerle arkadaş olan, kullandığımız bütün harflere bir biçim vererek geleceğin kelimelerini oluşturma cüretini gösteren birisi –kim olduğunu hiç bilemeyeceğiz–, isimsiz bir bilgi vardı. Ve bizler, özünde bu dâhice aracı yaratan kişinin tasarladığı şekliyle yazmayı sürdürüyoruz.

42

Alfabe sayesinde yazı el değiştirdi. Miken saraylarının döneminde, uzmanlardan ve yazmanlardan oluşan küçük bir grup, saray hesaplarını kil tabletlere yazıyorlardı. Yazıya dair bu zamanlardan kalan tek iz, mal varlıklarına ilişkin tekdüze envanterlerdi. Öte yandan MÖ 8. yüzyılın Yunanistan'ında bu yeni icat farklı bir manzarayı ortaya koyuyordu. Bildiğimiz en eski alfabeye dayalı yazılar çömleklerin veya taşın üzerinde yer alıyordu. Çömlekçilerin ve taş yontma ustalarının yazdıkları yazılar artık satış kayıtlarından veya mal mülk envanterlerinden –köleler, bronz, silahlar, atlar, yağ, büyükbaş hayvanlar vb.– ibaret değildi. Şölenlere katılan, dans eden, içki içen, hayatın zevklerini kutlayan sıradan insanların hayatlarının özel anlarını ebedileştiriyorlardı.

MÖ 750-650 yılları arasında yazılmış olan yirmi kadar alfabetik yazı günümüze ulaşmıştır. En eskisi, Atina'da, antik bir mezarlıkta bulunan Dipylon amforasıdır. Alfabetik yazının bu ilk örneği, yarısı eksik olmakla birlikte duysal ve çağrışımlar yaratan bir dize içerir: “Dansörlerin arasında en kıvrak olanı...” Bu basit kelimeler bizi bir Yunan malikânesinde düzenlenen, kahkahaların, oyunların ve şarabın eksik olmadığı bir şölene götürür; misafirler için bir dans yarışması da düzenlenmiştir ve kazananın ödülü bu amfora olacaktır. Homeros, şölenlerde sıkça rastlanan ve Yunanların tatlı hayat kavramının bir parçası olan bu tür eğlenceli yarışmaları *Odyseia*'da tarif etmiştir. Amforanın üzerindeki yazılara bakılırsa söz konusu dans akrobatik, enerjik ve erotizm yüklü olmalı. Dolayısıyla yarışmanın galibinin çok genç ve dansın gerektirdiği zorlu hareketleri, taklaları, atlayıp sıçramaları yapabilen biri olduğunu kafamızda canlandırabi-

liyoruz. Bu ödülle o kadar gurur duyuyor olmalı ki bu mutlu günün hatırasını yanından ayırmamış, zaferinin hatırasıyla gömülmek istemişti. Yirmi yedi asırlık sessizliğin ardından mezarında bu amforayı bulduk ve müziğin yankısını, kıvrak dans adımlarının izlerini hâlâ taşıyan bu dizenin üzerine kazınmış olduğunu gördük.

İkinci en eski alfabetik yazı –MÖ 720 civarından kalma– Yunan dünyasının batı sınırındaki Ischia adasında, yine bir mezarda bulunmuştur. Yazıda şöyle denmektedir: “Ben Nestor’un kupasıyım; benden içmek güzeldir. Kim bu kupadan içerse güzellikle taçlandırılmış Afrodite’nin arzusu onu hemen avcunun içine alacaktır.” *İlyada*’ya bir saygı ifadesi olarak yazılmış olan bu dize, altılı vezinedir. Nestor’un kupası, tacirlerin ve denizcilerin dünyasında, kıyıda köşede kalmış bir adada bile Homeros’un çok iyi bilindiğini kanıtıyor. Ayrıca, harflerin büyüsunün kupa veya seramik amfora gibi gündelik nesneleri bile sahiplerine mezarlarına kadar eşlik edecek değerli eşyalara dönüştürdüğünü ortaya koyuyor. Yeni bir çağ başlıyordu. Alfabe, yazıyı saray kilerlerinin kapalı atmosferinden çıkarıp dansları, içkili şölenleri, insanın kendini kaptırdığı arzuları anlatır hale getirmişti.

Sislerin Ötesinden Gelen Sesler, Muğlak Zamanlar

43

Yazının emekleme döneminde, hikâyeleri anlatan sesler artık bir anonimlik bulutu arkasına gizlenmeyi bırakıyordu. Yazarlar hatırlanmak, hikâyelerinin gücüyle ölümü yenmek istiyorlardı. Onların kim olduklarını biliyoruz. Unutulmuşluğa gömülmemek için bize isimlerini söylüyorlar. Hatta bazen hikâyenin sahne arkasından çıkıp birinci tekil şahısla konuşuyorlar; *İlyada* ve *Odyseia*’nın görünmez anlatıcısı böyle bir cesareti hiç gösterememişti.

Önemli eserlerini yüzyılın başında, yani MÖ 700 civarında veren Hesiodos’u okuduğumuzda bu değişimi hissedebiliyoruz. Altılı vezinde yazdığı şiirler sözlü dönemin havasını korumakla birlikte

yeni bir bileşeni, bugün kurgusal otobiyografi dediğimiz şeyin ilk tomurcuklarını da içeriyor. Hesiodos –yazar, anlatıcı ve karakter olarak– o haşin ve çekincesiz üslubuyla bize ailesi, deneyimleri ve yaşam tarzıyla ilgili detaylar aktarıyor. Belki Avrupa’nın ilk bireyi ve Annie Ernaux’nun veya Emmanuel Carrère’in edebi atası olduğu söylenebilir. Hesiodos babasının nasıl Anadolu’dan Böotya’ya göç ettiğini anlatır: “Bolluktan, mutluluktan ve zenginlikten değil yokluktan kaçıyordu.” Her zamanki iğneleyici mizah anlayışıyla ailesinin yerleştiği, pislik içindeki Ascrea adlı köyden yakındır: “Acınası bir köy; kışın çamur içinde, yazın meşakkatli, güzel hiçbir tarafı yok.”

Nasıl şair olduğunu da anlatır. Hesiodos günlerini ıssız dağlarda geçiren, babasının sığırlarıyla birlikte toprak zeminde uyuyan genç bir çobanmış. Yazları çayırarda gezerken kendisine şiirlerden, müzikten ve kelimelerden kurulu, hayali bir dünya yaratmış; hem cennet gibi hem de tehlikeli bir iç dünya. Bir gün Helicon Dağı’nın eteklerinde sürüsünü otlatırken bir hayal görmüş. Dokuz müz (ilham perisi) ona görünüp bir şarkı öğretmişler, hünerlerini içine üflemişler ve eline defne ağacından bir asa tutuşturmuşlar. Müzler onu içlerine aldıklarında onu endişelendiren bir şey söylemişler: “Hakikat gibi duran yalanların nasıl söyleneceğini biliyoruz ve istediğimizde hakikati nasıl ortaya çıkaracağımızı biliyoruz.” Bu, kurguya –o içten yalana– dair en eski düşüncelerden biri ve belki aynı zamanda samimi bir itiraf. Hesiodos’un, sessizliğin, koyun melemelerinin ve tezek kokularının ortasındaki o genç şairin bu sözlerle –asırlar sonra Miguel Hernández’in yapacağı gibi– kelimelere olan tutkusunu açığa vurduğunu düşünmek hoşuma gidiyor. Kelimeleri hem seviyor hem de dünyada sahip oldukları kudret nedeniyle, kötü amaçla kullanılabildikleri için onlardan korkuyor.

Bu çoban şair, *İşler ve Günler* adlı eserinde geçmişin kahramanlıklarını değil, yaşamakta olduğu şimdiki zamanın destanını anlatır. Farklı türden bir kahramanlığı tarif eder: Zor koşullarda hayatta kalma mücadelesini. Tarla ekip biçmekten, domuzları hadımlaştırmaktan, turna kuşlarının ötüşünden, mısır başaklarından, meşe ağaçlarından, kirli topraktan, soğuk köy gecelerini ısıtan şaraptan bahsederken Homeros’un o ağırbaşlı altılı veznini kullanır. Şiirini

mitlerle, hayvan meselleriyle ve asik suratlı köy bilgelerine özgü özdeyişlerle süsler. Miras meselesi yüzünden kavga ettiği kardeşi Perses'e veryansın eder. Ailesinin miras paylaşımıyla ilgili yakışksız kavgalarını utanmadan, muhteris görünmekten çekinmeden ortaya döker; aksine, toprağın kaç para ettiğini bilmekten gurur duyan bir çiftçidir. Tembel ve utanmaz kardeşinin kendisine dava açtığını, bu büyük adilik yetmezmiş gibi hâkime de rüşvet vermeye çalıştığını anlatır. Ardından köyün ileri gelenlerini açgözlülükle, mahkemeleri dalavere çevirmekle suçlar. "Namussuz hâkimler" gibi son derece iğneleyici ifadeler kullanır. Kâhinlere özgü bir öfke ve ciddiyetle, ceplerini doldurmak için her zaman güçlüden yana olup yoksul köylüleri soyan yetkililere lanet okur. Hesiodos'un şarkıları artık aristokrasinin ideallerini yansıtmamaktadır. *İlyada*'da, herkesin canını ortaya koyduğu bir savaşı sırf kendi çıkarı için kullanıyor diye Kral Agamemnon'a sitem eden çirkin Thersit'in mirasçısıdır.

Hesiodos'un döneminde birçok Yunan, ortak yaşamın daha adil bir şekilde sürdürülebileceği bir ortama kavuşmayı ve zenginliklerin daha eşit bir şekilde dağıtılmasını istiyordu. *İşler ve Günler* bu insanlara sabırla, meşakkatle gerçekleştirilen bir işin değerinden, başkalarına saygılı olmaktan ve adalete susamışlıktan söz eder. Alfabe, Hesiodos'un acı protestolarının uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Krallara karşı hakaretamiz sözler içermesine rağmen –veya belki de bu sayede– bu şiir nihayetinde vazgeçilmez bir eser olarak kitaplaştırılmış, sonraları da okullarda okutulmuştur. Toplumsal şiirin soyağacı, burada, Attika bölgesinin kuzeybatısındaki o sefil Askra köyünde, miras tartışmasına sahne olan küçük bir arazinin saban izleri arasından filizlenmiştir.

44

Eric A. Havelock'a göre alfabe başlangıçta toplumda yeri olmayan, fuzuli bir şeydi. Toplumun seçkinleri sözlü geleneği sürdürüyordu. Yazının kullanımı, yavaş, kademeli ve yumuşak adımlarla yayıldı. Başlangıçta ve müteakip yüzyıllarda, hikâyeler zihnin boş

sayfasında şekilleniyor ve kamuyla yüksek sesle okunarak paylaşı-
lıyordu. Bir anlamda hâlâ sözlü iletişim gözetilerek tasarlanıyordu.
Kitapların yazılı halleri sadece unutulmalarına karşı bir garantiydi.
İlk metinler dilin müzik partiyonları denebilecek bir işleve sahipti
ve sadece uzmanlar –yazarlar ve icracılar– tarafından kullanılıyor
ve okunuyorlardı. Halka göre kelimelerin müziği kulaklar aracılığıyla
onlara ulaşan bir şeydi, gözler aracılığıyla değil.

MÖ 6. yüzyıl civarında düzyazı doğdu ve böylece yazarlar eser-
lerini belleğin gizemli koridorlarında yaratmak yerine oturup tab-
lete veya papirüse yazmaya başladılar. Yazarlar bu metinleri ya biz-
zat yazıyor ya da bir sekretere dikte ettiriyorlardı. Çıkarılan birkaç
kopya –o da çıkartılmışsa– pek dolaşıma girmiyordu. Bu yüzden an-
tikçağlarda bir kitap endüstrisinin veya ticaretinin izine rastlanmaz.

Öte yandan, alfabeyle temasa geçen sözlü anlatı da dönüşüme
uğradı. Kelimeler bir kez yazıya geçirildi mi bir müzik portresi-
nin üzerine yazılan notlar gibi yazıldıkları düzende sabitlenmiş
oluyorlardı. Cümlelerin melodisi ilelebet aynı kalıyordu; anlatının
kendiliğinden akışı, izleyicilerden anında tepki alma olanağı ve
konuşma dilinin özgürlüğü ortadan kalkmıştı. Miken uygarlığı
döneminde gezgin ozanlar destanlarını çalgıları eşliğinde, kendi-
lerini doğaçlamaya kaptırarak söylüyorlardı; yazılı kitaplar ortaya
çıktığında onların yerini metinleri bir çubukla metronom gibi tem-
po tutarak ezberden okuyan –her zaman metne sadık kalarak ve bir
çalgiyla eşlik etmeden– *rapsodlar*²⁶ aldı.

Sokrates'in zamanında yazılı metinler henüz yaygın bir araç
değildi ve hâlâ şüpheyile karşılanıyorlardı. Sadece sesli kelimeleri
–hafif, kanatlı, kutsal sayılan kelimeleri– ikame eden bir şey olarak
görülüyorlardı. MÖ 5. yüzyılda Atinalılar yeni yeni kitap ticareti-
ne başlasalar da okuma alışkanlığının hayret verici bir şey olarak
görülmemesi için bir asır sonrasını, Aristo'nun zamanını beklemek
gerekecekti. Sokrates'e göre kitaplar belleğin ve bilginin yardımcı-
larıydı ancak gerçek âlimlerin onlara fazla güvenmemesi gerekirdi.
Bu tartışma Platon'un *Phaidros* adlı diyaloguna ilham kaynağı oldu.

26) Rapsod (*rapsodos*), Yunanistan'ın klasik döneminde (MÖ 4. ve 5. yüzyıl-
lar) epik şiirleri ezberleyerek okuyan icracılara verilen isimdir. [ç.n.]

Söz konusu diyalog, Atina surlarının birkaç adım ötesinde, İlisos Nehri'nin kıyısındaki bol yapraklı bir ağacın gölgesinde geçer. Burada, herkesin öğle uykusuna çekildiği sıcak saatlerde, ağustosböceklerinin şarkısının eşliğinde, Sokrates ile Phaidros arasında güzellik üzerine bir sohbet başlar ve her nasılsa sohbetin konusu o ne idiği belirsiz yazma yeteneğine kayar.

Asırlar önce, der Sokrates Phaidros'a, zarları, dama oyununu, rakamları, geometriyi, astronomiyi ve harfleri icat eden Mısır tanrısı Thoth, Mısır kralını ziyaret edip bu icatları kullarına öğretmesi için ona sunmuştur. Sokrates'in sözlerini burada tercüme ediyorum: "O zaman Kral Thamos yazının ne işe yaradığını sordu ve Thoth cevap verdi: 'Bu bilgi, Ey Kral, Mısırlıları daha bilge yaptığı gibi onların belleklerini de güçlendirecek bir iksirdir.' Thamos'un yanıtı şöyle oldu: 'Yüce Thoth, sen harflerin mucidi olarak ona, sahip olmadığı özellikler atfediyorsun. Çünkü harfleri kullanan kişilerin ruhları tembelleşir, bundan böyle kendilerine ait olmayan harflere güvenirler ve kendilerine ait olan belleği unuturlar. Bu yüzden yazıyla insanlara gerçek bilgeliği değil onun görüntüsünü veriyorsun. Yazı sayesinde herhangi bir öğretmenleri olmadan çok şey öğrendikleri zaman katlanılmaz olacaklar çünkü kendilerini bilge olmadan bilge zannedecekler.'"

Phaidros bu egzotik Mısır efsanesini işittiğinde öğretmeniyle hemfikir olduğunu söyler. Bu durum Sokrates'in mütevazı takipçileri arasında normaldir; ona karşı çıkma cüretini asla göstermezler. Aslına bakılırsa, Platon'un *Diyaloglar*'ında Sokrates'in öğrencileri sürekli "Çok doğru, Sokrates", "Dediğine katılıyorum, Sokrates", "Görüyorum ki yine haklısın, Sokrates" gibi şeyler söylerler. Muhatabı çoktan pes etmesine rağmen filozof son bir hücumda bulunmadan edemez: "Yazılı kelimeler seninle sanki aklı başında kişilermiş gibi konuşurlar ancak konuştukları şey hakkında soru sorduğunda sürekli aynı şeyi tekrarlarlar. Kitapların kendilerini savunacak gücü yoktur."

Sokrates, yazı yüzünden insanların düzgün düşünme uğraşını terk edeceklerinden korkuyordu. Yazı sayesinde bilginin metinlere emanet edileceğinden, bu metinleri derinlemesine anlama zahme-

tine girilmeyeceğinden ve her an elimizin altında, erişilebilir olmalarının yeterli geleceğinden kuşkulanıyordu. Dolayısıyla bu bilgi artık kendi bilgeliğimize ait olmaktan çıkacak, bize ait, silinmez bir parçamız değil, bizim dışımızdaki yabancı bir uzantı haline gelecekti. Bu keskin bir argümandır ve bizi hâlâ etkilemektedir. Bugün biz de Yunanların yazmayı öğrenmesi kadar köklü bir değişimden geçiyoruz. İnternet belleğin kullanımını ve bizatihi bilginin işleyiş biçimini değiştiriyor. 2011 senesinde toplum psikolojisinin öncülerinden D. M. Wegner tarafından gerçekleştirilen bir deneyde, gönüllü deneklerin hatırlama kapasitesi ölçüldü. Deneklerin sadece yarısı hatırlanması gereken bilgilerin bir bilgisayarda tutulduğunu biliyordu. Bilgilerin bilgisayara kaydedildiğini düşünenler o bilgiyi öğrenmek için belleklerini daha az zorladılar. Bilim insanları, bu belleği gevşetme durumuna “Google etkisi” adını verdiler. Bir bilginin nerede tutulduğunu o bilginin kendisinden daha iyi hatırlama eğilimindeyiz. Elbette mevcut bilgiler her zamankinden daha çok ama artık neredeyse tamamı zihnimizin dışında bir yerde tutuluyorlar. Bu durum endişe verici sorulara yol açıyor: Veri akışı devam ederken bilgi nerede yer alıyor? Tembel belleğimiz bilginin kendisinden bir iz taşımayan ama bilgiyi aramak için kullandığımız bir adres defterine mi dönüştü? Sözlü anlatının geçerliliğini koruduğu eski zamanlarda yaşayan, belleği güçlü atalarımızdan daha mı cahil olduk?

Bu konunun en ironik tarafı şu: Platon kitapları küçümserken bunu bir kitapta yapıyor, dolayısıyla yazıya yönelik eleştirisi biz gelecekteki okurlarını hedef alıyor.

45

Belli sınırların ötesinde belleğimizi genişletmenin tek yolu teknoloji. Bu alandaki dönüşümler hem tehlikeli hem de heyecan verici. Zihinlerimizi internetten ayıran çizgi gittikçe silikleşiyor. Google sayesinde, internette bulabileceğimiz her şeyi bildiğimiz izlenimine kapılıyoruz. Bir grup insan bir araya geldiğinde, genelde içlerinden akıllı telefonuyla konuşulan konuyla ilgili verileri kontrol eden birisi

çıkıyor. Karabatak gibi ekranına dalıyor, hızlı bir arama sonrasında gagasında bir balıkla çıkıyor ve bahsi geçen aktörün adıyla veya muz balığı yakalamak için hangi günlerin mükemmel olduğuyla²⁷ ilgili tüm şüpheleri ortadan kaldırıyor.

Wegner, 1980’lerden beri sürdürdüğü deneylerine dayanarak, önemli verileri nerede bulacağımızı hatırlıyorsak, somut bir bilgiye sahip olmasak bile zihinsel sınırlarımızı genişlettiğimize inanıyor. Geçişken bellek kuramının temeli budur. Wegner’e göre hiç kimse her şeyi hatırlayamaz. Bilgileri başkalarının –gidip soru sorabileceğimiz kişilerin– zihninde, kitaplarda ve o devasa siber-bellekte tutarız.

Alfabe, İnternet’ten bile daha devrimci bir teknolojiydi. Tarihte ilk kez kolektif bir belleğin oluşmasını, bu belleğin genişlemesini ve herkesin kullanımına açık olmasını sağladı. Ne bir konudaki bilgiler ne de edebiyatın tamamı tek bir zihne sığabilir ancak kitaplar sayesinde tüm hikâyelere ve tüm bilgilere ulaşan kapılar hepimize açılıyor. Sokrates’in öngördüğü gibi bir kara cahiller ordusu olduğumuzu da düşünebiliriz, yazı sayesinde tarihte var olmuş en büyük, en zeki beynin bir parçası olduğumuzu da. İkincisi gibi düşünenler grubuna ait olan Borges şöyle diyor: “İnsan icadı araçlar arasında en şaşırtıcı olanı kuşkusuz kitaptır. Diğerleri vücudun bir uzantısıdır. Mikroskop ve teleskop görmenin bir uzantısıdır; telefon sesin bir uzantısıdır; saban ve kılıç kolun uzantısıdır. Ancak kitap başkadır: Kitap belleğin ve hayal gücünün uzantısıdır.”

46

Sokrates, o güneşli öğle saatlerinde, Atina kentinin eteklerinde bulunduğu Phaidros’a harflerin ölmüş ve hayalete dönüşmüş işaretler olduğunu, tek yaşayan hitabet biçimi olan sözlü hitabetin gayrimişru kızları olduğunu söyler.

Yirmi üç asır sonra doğmuş olan şair Friedrich Hölderlin, zamanda yolculuk yapıp uzaklarda kalmış o güne ve o sessiz çayır-

27) Yazar burada J. D. Salinger’ın *Muz Balığı İçin Mükemmel Bir Gün* adlı öyküsüne göndermede bulunuyor. [ç.n.]

lara gitmek ister: “Çınar ağaçlarının gölgesinde/ İlisos’un çiçekler arasından aktığı o yerde/ Sokrates kalpleri fethederken/ Aspasia mersin ağaçları arasında geziniyor/ Yankılanıyor Agora’nın sesleri/ ve cennetler yaratıyor Platon’um.”

Bu sık sık olan bir şeydir: Kendi yaşadığı zamanlar bazılarını yoz gelirken gelecekteki birileri o zamanları özlemle anar. Hölderlin, kendini Almanya’nın soğuk ortamına düşmüş bir antikçağ Atinalısı olarak görüyordu. Gerçek anavatanı, Sokrates’in özgün bilgeliği yok ettiğinden yakındığı o altın çağdı.

Alman şair, henüz otuz yaşına yeni basmışken ruhsal bozukluklar yaşamaya başladı. Öfke krizlerine kapıldığı, aşırı heyecanlandığı, ağzından çıkanları kontrol edemediği söylenir. Onulmaz derecede hasta olduğuna karar veren ailesi onu bir kliniğe yatırır. *Hyperion* adlı kitabından etkilenen Ernst Zimmer adındaki bir mobilyacı 1807 yılında Hölderlin’i kapatıldığı klinikte ziyaret eder ve onu Neckar Nehri’nin kıyısındaki evine almaya karar verir. Şair, 1843’teki ölümüne kadar burada, sadık okurunun ailesinin bakımı altında yaşar.

Zimmer onu iyi tanımamasına karşın, romanından hoşlandığı için akıl hastası haliyle evine almış ve bakımını sağlamıştır. Bir kitabın sessiz kelimeleri, yaklaşık kırk yıl boyunca, iki yabancı arasında akrabalıktan daha güçlü bir bağ oluşmasını sağlamıştır. Belki harfler sadece ölmüş ve hayalete dönüşmüş işaretlerdir, belki hitabetin gayrimeşru kızlarıdır ama biz okurlar onlara nasıl yeniden hayat vereceğimizi biliriz. Bu hikâyeyi o yaşlı ve huysuz Sokrates’e anlatmak isterdim.

47

Fahrenheit 451, kitapların tutuştuğu ısı derecesidir ve Ray Bradbury’nin fütürist bilimkurgu romanına verdiği addır. Veya belki de o kadar fütürist değildir.

Romanın öyküsü okumanın yasak olduğu bir ülkede, karanlık bir zamanda geçer. İtfaiyecilerin görevi artık yangınları söndürmek

değil bazı isyankâr vatandaşların evlerinde sakladıkları kitapları yakmaktır. Hükümet herkesin mutlu olmasını emretmiştir. Kitapların zararlı fikirlerle dolu olması yetmezmiş gibi yalnız başına okumak melankoliye yol açar. Halk, zararlı fikirleri yayan yazarlardan korunmalıdır.

Muhalifler tutuklanmaktadır. Kentlerin etrafındaki ormanlara, yollara, kirli nehirlerin kıyısına, terk edilmiş demiryolu hatlarına sığınır. Kendilerini yersiz yurtsuz kişilermiş gibi gösterip geceleri yıldızların ışığı altında sürekli yer değiştirirler. Baştan sona ezberlemiş oldukları kitapları kimsenin göremeyeceği, varlıklarından kuşku duyamayacağı şekilde belleklerinde tutarlar. “Başlangıçta önceden düşünülmüş bir plan yoktu. Her insanın hatırlamak istediği bir kitap vardı ve onu hatırladı. Sonra birbirimizle karşılaştık, birlikte seyahat ettik, bu örgütü kurduk ve bir plan hazırladık. Kitapları ağızdan ağıza çocuklarımıza aktaracağız, onlar da kendi sıralarının gelmesini bekleyecekler. Günün birinde, yıllardan birinde savaş sona erdiğinde kitaplar yeniden yazılabilecek. İnsanlar teker teker çağrılarak bildiklerini söylemeleri istenecek. Söylediklerini basacağız, ta ki bir sonraki Karanlık Çağ gelip tüm süreci baştan tekrarlayana kadar.” Sevdiklerinin nasıl felakete sürüklendiğini gören bu kaçaklar sürekli korku içinde kaçıp duracakları uzun bir yola çıkmışlardı ve sakin bakışlarının arkasındaki kafalarına arşivledikleri kitaplardan başka hayatlarında kesin olan hiçbir şey yoktu.

Bu roman bir distopya masalı gibi görünse de öyle değil. Buna çok benzer bir şey gerçekten de oldu. MÖ 213 yılında, bir grup Yunan'ın tüm kitapları İskenderiye’de toplamaya çalıştığı bir zamanda, Çin imparatoru Şi Huang, krallığındaki tüm kitapların yakılmasını emretti. Sadece ziraat, tıp ve kehanet üzerine yazılmış incelemeleri bu emrin dışında bıraktı. Tarihin kendisiyle başlamasını istiyordu. Geçmiş silmeye çalışıyordu çünkü eski imparatorlara özlem duyan muhalifleri geçmişteki güzel günleri hatırlatıp duruyordu. O dönemden kalan bir belgeye göre kralın planı amansız bir biçimde uygulandı (“Bugünleri kötülemek için eski zamanları kullananlar akrabalarıyla birlikte öldürülecektir. Kitapları saklayanlar kızgın demirle dağlanıp kürek cezasına çarptırılacaklardır”). Şi Huang’ın gazabıyla

binlerce, on binlerce kitap yok edildi. Aralarında Konfüçyüs'ün yazıları da vardı. İmparatorun adamları kapı kapı dolaşarak kitapları topladılar ve üst üste yığıp yaktılar. Kitaplarını teslim etmekte gönülsüz davranan dört yüzü aşkın âlim de canlı canlı yakıldı.

MÖ 191 yılında, yeni bir hanedan başa geçtiğinde bu kayıp kitapların çoğu yeniden yazılabildi. Aydınlar inanılmaz riskleri göze alarak yazılı eserleri gizlice ezberlemiş ve böylece onları savaşlardan, katliamlardan ve kitap yakanlardan kurtarmışlardır.

Böyle bir şeyin yaşandığı tek örnek bu değildi. İskender Persepolis kentini işgal edip ateşe verdiğinde, Zerdüştilerin kutsal kitabının bütün kopyaları yanmıştı. Zerdüştiler bu kitabı kelime kelime hatırladıkları için aslına uygun olarak yeniden yazılabildi. Bradbury'nin distopyacı bilimkurgu romanını tasarladığı sıralarda, Stalinist zulüm yıllarında, Anna Ahmatova yürek parçalayıcı şiir kitabı *Ağır*'ta toplayacağı şiirleri yazarken, on bir arkadaşı şairin başına bir felaket gelebileceğini hesaba katarak bu şiirleri kaybolmasınlar diye ezberliyorlardı. Yazı ve bellek birbirlerinin hasmı değildir. Aslında tarih boyunca birbirlerini kurtarmışlardır: Yazılar geçmiş, bellek ise yok edilmek istenen kitapları güvenceye almıştır.

Sözlü kültürün pırılısının henüz sönmediği, henüz kitap sayısının az olduğu, aynı kitabın tekrar tekrar okunduğu antikçağda okurların bir eserin tamamını ezberlemesi alışılmamış bir durum değildi. *Rapsodların* on beş bin dizeden oluşan *İlyada*'yı ve on iki bin dizeden oluşan *Odyseia*'yı birkaç seansta söylediklerini biliyoruz. Sıradan insanlar da uzun edebi metinleri aslına uygun olarak tekrarlayabiliyorlardı. Hippolu Augustinus kitaplarından birinde sınıf arkadaşı Simplicus'un, Cicero'nun söylevlerinin tamamını ve Vergilius'un tüm şiirlerini –yani binlerce dizeyi– sondan başa, ters sırada ezberden okuyabildiğini söyler. Kitap okurken, onu etkileyen cümleleri “belleğin balmumu kaplı tabletlerine” kazır, istediği zaman hatırlayıp bir kitabın sayfalarına bakar gibi ezberinden okuyabilirmiş. İkinci yüzyılda yaşamış olan Antilus adında Romalı bir hekim, daha da ileri giderek kitapları ezberlemenin sağlık için faydalı olduğunu söyler. Bu konuda eğlenceli ve abartılı bir teorisi vardır. Bir hikâyeyi, birkaç dizeyi, bir diyalogu ezberlemek için hiç çaba

göstermemiş olanların –der Antilus– bazı zararlı sıvıları vücutlarından atmaları daha zordur. Öte yandan uzun metinleri ezberden okuyabilenler bu zararlı maddeleri soluma sistemi yoluyla hiç zorluk çekmeden vücutlarından atarlar.

Belki farkında olmadan bizler de –Bradbury’nin kaçakları, Çinli aydınlar, Zerdüştiler veya Anna Ahmatova’nın arkadaşları gibi– bizim için önem taşıyan bazı sayfaları hiç unutmadan zihnimizde tutuyoruzdur. *Fahrenheit 451*’deki bir karakter, “Ben Platon’un *Devlet*’iyim” der; “Ben Marcus Aurelius’um”, “Thoreau’nun *Walden*’ının birinci bölümü Green Irmağı boyunda, ikinci bölümü Willow Farm’da yaşıyor”, “Yirmi yedi kişinin yaşadığı küçük bir kasabada Bertrand Russell’in tüm denemeleri var; tüm sayfalarını aralarında paylaşmışlar.” Hırpani kılıklı kaçaklardan biri, saçlarının kirini, tırnaklarının pisliğini kastederek, “Bir kitabı asla kapağına bakarak yargılama” der.

Bir anlamda biz tüm okurlar, üzerimizde iz bırakan kelimelerden oluşan şahsi kütüphanelerimizi gizlice içimizde barındırırız.

Gölgeleri Okumayı Öğrenmek

48

Kitaplar kendi takipçilerini yaratmak zorunda kalmışlardır. Ve bunu yaparken Yunanların yaşam tarzını değiştirmişlerdir.

Alfabe, savaşçılara ait bir dünyada kök salmaya başlamıştır. Bu dünyada, sadece aristokratların çocukları bir eğitimden –askerlik, spor ve müzik eğitiminden– geçiyordu. Ergenlik çağına geldiklerinde, yani on üç-on sekiz yaşları arasında, yetişkin sevgililerinden savaş sanatını öğreniyorlardı; Yunanlarda oğlancılık pedagojik bir işleve sahipti. Yunan toplumu, yetişkin savaşçılarla daima yüksek sınıftan seçtikleri gençler arasındaki bu tür gönül ilişkilerine rıza gösteriyordu. Yunanlar bu iki kişi arasındaki erotik gerilimin her ikisinin de değerini artırdığına inanıyorlardı: Deneyimli savaşçı, gözdesi

olan delikanlının karşısında ne kadar usta olduğunu sergilemek, sevgilisi ise onu baştan çıkaran prestijli savaşçıya layık olmak istiyordu. Kadının yeri evidir –hatta evinin *gynekeion* adı verilen, kadınlara mahsus yeridir– anlayışının geçerli olduğu şehir devletleri, birbirlerini kollayan, eşcinsel aşka öykünen ve birbirlerine âşık olan, savaşta kahramanlık göstermeyi saplantı edinmiş erkekler kulübü gibiydi. Savaşa ara verdikleri zamanları şöenlere, turnuvalara ve avlanmaya ayırıyorlardı. Kahramanlık ideallerini en kanlı kıyımlarda uygulamaya koyuyorlardı. Tarihçi Thukididis, Yunanistan’ın bütün erkeklerinin her zaman silah taşıdığını çünkü kimsenin şehirlerde de yollarda da kendisini güvende hissedemediğini söyler. Ayrıca, silahlarını evde bırakmaya ve kabalıklarını biraz olsun düzeltmeye ilk başlayan halkın Atinalılar olduğunu ekler.

MÖ 6. yüzyıl civarında eğitim, salt askeri ve sportif bir faaliyet olmaktan çıktı. Yine de muharebe eğitimi ortadan kalkmadı elbette çünkü antik şehirlerin sakinleri sürekli komşu devletlerle çatışma halinde yaşıyorlardı ve sınırlarının biraz ötesinde yaşayanlara kılıç çekmekte tereddüt etmiyorlardı. Ancak alfabenin ve rakamların öğretildiği eğitim tarzı yavaş yavaş yerleşti. Sadece Sparta gibi tutuculuğun kalesi olan yerlerde on üç yıllık zorunlu askerlik ve askeri disiplin varlığını sürdürdü.

Sonra beklenmedik bir şey oldu. Alfabenin yaktığı ateş, eğitimi kendi ayrıcalıkları olarak gören soylular sınıfının ötesine yayıldı. Kibirli aristokratlar, gittikçe daha çok sayıda sonradan görmenin büyük bir cüretle çocuklarına yazının sırlarını öğretmenin yolunu aramasına ve bunun için para ödemeye gönüllü olmasına katlanmak zorunda kaldılar. Okullar bu şekilde doğdu. Gençlerin bir eğitmen-den veya erkek sevgililerinden özel ders aldığı eğitim sistemi artık herkesin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu ve sadece küçük bir azınlık bu şekilde eğitim görmeye devam etti. Gittikçe daha fazla sayıda genç –özgür ama asil bir soyada sahip olmayan gençler– eğitim talebinde bulundu ve ısrarları sonucunda ilk kolektif öğrenim yerleri ortaya çıktı.

Bu belirleyici olayın tam tarihini bulmak için ipuçlarını antik metinlerde aramak gerekiyor. İlk okullardan birinin varlığını, huzur

bozucu bir konuyu ele alan bir metinde, neredeyse üstünkörü bir biçimde değinildiği için öğreniyoruz. Söz konusu metin, gözlerden uzaktaki Astipalea adasında yaşanan karanlık bir olayın güncesidir. Yazar Pausanias, *Yunanistan'ın Tasviri* adlı eserinde, MÖ 492 yılında Yunanistan'ın On İki Adalar bölgesinin halkını sarsan bir toplu cinayeti anlatır. Gezgin yazar MS 2. yüzyılda bu olayı duyduğunda, toplu cinayetin hatırası hâlâ adalılarının belleğinde yaşamaktadır. Korkunç hikâye, *Benim Cici Silahım (Bowling for Columbine)* filmiyle Samson efsanesinin bir karışımı gibidir. Pausanias, dünyaya kızgın ve şiddet geçmişi olan genç bir adamın öfkesini çıkarmak için bir okula dalıp çocukları katlettiğini aktarır: “Anlatılanlara göre Astipalealı boksör Kleomedes, rakibi Epidavros’lu İkkos’u bir boks maçında öldürmüştü. Olimpiyat hakemleri gaddarlığı yüzünden onu diskalifiye etmişler. Kleomedes öfkeden deliye dönmüştü. Astipalea’ya döndüğünde altmış çocuğun bulunduğu okula girmiş, kol gücüyle çatıyı destekleyen sütunu yıkmış. Bina kafalarına çöküp hepsini öldürmüştü.”

Karanlık bir sona sahip olması bir tarafa bırakılırsa, bu hikâye, Ege Denizi’nde, genişliği 13 kilometreyi ancak bulan küçük bir adada, haftanın herhangi bir gününde altmış öğrencinin ders gördüğünü açığa vuruyor. Bu bilgiyi doğrulayan başka tanıklıklar da var. O dönemde alfabe, bir tabii afet geçirmediği veya korkunç bir suça ev sahipliği etmediği sürece tarihin sahne arkasında kalan uzak köylerde bile Yunanların hayatına nüfuz etmişti.

49

Annem bana okumayı öğretmek istediğinde onu reddetmiştim. Korkuyordum. Okulda Alvarito adında, öğretmen çocuğu, okumayı evde öğrenen bir oğlan vardı. Sınıfın geri kalanı henüz hece fişleriyle kekeleyip dururken, bu çocuk sinir bozucu bir mükemmellikle okuyabiliyordu. Bu kadar şaşırtıcı bir kolaylıkla okuması katlanılır gibi değildi. Okul bahçesinde bazı çocuklar ona kin beslemeye baş-

lamıştı. Onu kovalıyor, “dört göz”, “şişko” diye çağırıyorlardı. Okul çantasının üzerinde tepiniyorlardı. Ağaçlara tırmanacak kadar çevik bir çocuk olmadığı için anorak paltosunu incir ağacının yetişemeyeceği dallarından birine asıyorlardı. Alvarito, öğrenciler arasındaki bir yasayı ihlal etmişti; fazla akıllı davranmıştı. Ailesi okulunu değiştirmek zorunda kaldı.

Böyle bir şey benim başıma gelmez diye düşünüyordum gururla. Ayrıca diğer öğrencileri geçmeye ihtiyacım yoktu. Annem bana akşamları hikâyeler okuyordu. Okuyamadığım sürece küçük akşam tiyatromuz tehlikede değildi. Gerçekten istediğim şeyse yazmayı öğrenmekti. Bu ikilinin birbirinden ayrılmaz olduğunun ve birbirlerine ihtiyaç duyduğunun farkında değildim.

Günün birinde nihayet parmaklarımın arasına bir kurşun kalem aldım. Tutması kolay değildi, ehlileştirilmesi gerekiyordu. Elimden kaçmasın diye kâğıda sert bir şekilde bastırıyordum ama bazen isyan ediyor, burnu defterin üzerinde kırılıyordu. O zaman ucunu kalemtıraşla açmam gerekiyordu. O zamanlardaki halimi gözümde canlandırabiliyorum; diğer çocuklarla birlikte vanilya renginde, yuvarlak bir masada oturuyorum. Öne doğru eğilerek düz çizgiler, köprüler, yuvarlaklar, eğriler çiziyorum. Dilim, elimin hareketini takip ederek ağzımın bir köşesinden çıkmış. Komşularıyla el ele tutuşmuş sıra sıra “m” harfleri. Sıra sıra göbekli “b” harfleri. “t” harfindeki çizgiyi sevmiyorum (işleri zorlaştırıyor).

Bir süre sonra ilerleme kaydediyorum: Harfleri yan yana getirebiliyorum. “m” harfi kuyruğunu “a” harfine uzatıyor. Başlangıçta her şey karmakarışık, kargacık burgacık görünüyor. Yazmaya devam ediyorum. Solak olduğum için yumruğum yazdıklarıma sürtünüyor, yazılar silikleşiyor. Arkamda gri bir iz bırakıyorum. Elim kapkara olmuş bir halde devam ediyorum. Bir sabah, farkında olmadan, şaşkınlıkla yazının sırrına eriyorum. Bu, sihir gibi bir şey. “Anne.” Çizgiler ve eğriler sessizce şarkılarını söylüyorlar. Gerçekliği, harflerden oluşan bir ağla tuzaga düşürmüştüm. Artık yazdıklarım sadece çizgilerden ibaret değil; aniden kâğıdın üzerinde beliren şey annem; onun güzel sesi, kumral saçlarındaki dalgalar, sıcak bakışları, belirgin kesici dişlerini gösteren gülümseyişi, dişleri düzgün olmadığından gü-

lümseyişi her zaman utangaç. Onu kurşun kalemimle çağırıyorum; işte orada: Anne! İlk sözcüğümü henüz yazmış ve anlamışım.

Yazıyı kullanan tüm toplumlarda okumayı öğrenmek bir üyeliğe kabul törenine benzer. Çocuklar, harfleri anladıklarında kendilerini büyüklere daha yakın hissederler. Her zaman yetişkinliğe doğru atılmış, heyecan verici bir adımdır. Bir pakt imzalanmış, çocukluğun bir dönemi kapanmıştır. Mutluluk ve coşkuyla yaşanan bir an dır. Her şey sahip olduğumuz bu yeni gücü sınavdan geçirir. Bütün dünyanın kocaman bir mine çiçeği gibi birbirlerine zincirlenmiş harflerle süslü olduğunu kim tahmin edebilirdi? Artık caddelerde gördüklerinizi deşifre edebilirsiniz: Ec-za-ne, pas-ta-n...e-si, ki-ra-aa-lık... Heceler havai fişek gibi kıvılcımlar saçarak ağızda patlar. Evde, yemek masasında, her yerde mesajlarla kuşatılırsınız. Sonra soru faslı başlar: “Düşükkalorili” ne demek; ya “doğalmineralsu”, peki ya “soğuktüketmenizönerilir”?

Ortaçağ Yahudi toplumunda, kitaplar çocukları kolektif belleğin ve paylaşılan geçmişin bir katılımcısı haline getirdiğinde, öğrenme ânı ciddi bir törenle kutlanırdı. Hamsin yortusunda öğretmen, bu törenden geçecek çocuğu kucağına oturturdu. Üzerinde İbrani alfabesinin yazılı olduğu, taştan yapılmış bir yazı tahtasını ona gösterir, ardından kutsal kitaptan bir pasaj okurdu. Öğretmen yüksek sesle okurken öğrenci de söylediklerini tekrar ederdi. Sonra tahta balla sıvanır, kelimelerin sembolik olarak bedenine işlemesi için öğrenci adayına yalattılırdı. Harflerin, kabuğu soyulmuş haşlama yumurtaların veya böreklerin üzerine yazıldığı da olurdu. Böylece alfabe tatlı veya tuzlu, çiğnenen ve özümsenen bir şey olurdu. Kişinin bir parçası olurdu.

Dünyayı deşifre etmemizi sağlayan, düşünceleri açığa vuran alfabe nasıl sihirli olmaz? Eski Yunanlar da harflerin büyüsunü hissediyordu. O dönemde harfler kelimelerin yanı sıra rakamları ve müzik notalarını ifade etmek için de kullanılıyorlardı. Yedi sesli harfin her biri bir gezegeni ve yedi baş meleği temsil ediyordu. Büyü ve tılsımlarda kullanılıyorlardı.

O eski Yunan okullarında –gri öğleden sonraları, çiseleyen yağmur, pencerelerin arkasında devam eden monoton bir hayat– ço-

cuklar harfleri koro halinde söylerlerdi: “Alfa, beta, gama ve delta ve epsilon ve bir de zeta...” Sonra heceler gelirdi: “Betayla alfa yan yana: ba.” Öğretmen bu harfleri önce kendisi tahtaya yazar, sonra öğrencinin elini tutarak üzerinden geçmesini sağlardı. Çocuklar hece kalıplarını binlerce kez tekrarlardı. Tek satırlık özdeyişleri kopyalayarak yazarlardı. Bizim gibi onlar da şiirleri – onların kendi “şimdi okullu olduk” veya “orda bir köy var uzakta” şiirlerini– ve tuhaf kelimeleri ezberlerlerdi. Çocukken öğrenmesi zor diye makamla söylediğimiz bir fiil grubunu hatırlıyorum: *Brujir*, *grujir* ve *desquijerar*; bu çetre-filli fiilleri kullanırken bir daha hiç tökezlemedim.

Öğretim yöntemi çok tekrarlama içeriyordu ve yorucuydu. Öğretmen bir yazıyı okuyor, öğrenciler de tekrarlıyordu. Öğrenim yavaş bir tempoda ilerliyordu (on, on iki yaşlarındaki öğrencilerin yazmayı hâlâ öğreniyor olmaları alışılmadık bir durum değildi). Okuma yazmayı öğrenir öğrenmez temel eserlerden bir seçmeyi –genelde hep aynı metinleri– okumaya, tekrarlamaya, özetlemeye, yorumlamaya ve kopyalamaya başlıyorlardı. Bu metinler çoğunlukla Homeros’tan oluyordu ama Hesiodos’un eserleri de kullanılıyordu. Tabii diğer vazgeçilmez metinler de. Çocuklara kendilerine ait zevkleri ve yetenekleri olmayan bir tür minyatür yetişkin gözüyle bakan antikçağ insanları, onlara yetişkinlerin okuduğu kitapları veriyorlardı. Günümüzdeki gibi çocuk edebiyatı, gençlik edebiyatı veya basitleştirilmiş kitaplar yoktu. Çocukluk henüz icat edilmemişti, Freud henüz gelip çocukluk yıllarının kritik öneme sahip olduğunu söylememişi. Dolayısıyla bir çocuk için yapabileceğiniz en iyi şey yetişkinlerin dünyasına bodoslama girmesini sağlamak ve çocukluğu ovalanıp çıkarılması gereken bir kirmiş gibi ondan arındırmaktı.

O dönemde alfabe sihirli bir araç olarak görülüyor olabilir ancak öğretim yöntemi genelde sadistçeydi. Mısırlı veya Yahudi yazman adayları için olduğu gibi Yunan çocuklar için de fiziksel cezalar okul eğitiminin ayrılmaz bir parçasıydı. Herodas’ın mizahi bir üslupla yazdığı küçük bir tiyatro oyununda öğretmen bağırır: “Söz dinlemeyenleri dövdüğüm sert deriden, öküz kuyruğundan kırbacım nerede? Gazabıma uğramak istemiyorsanız hemen onu bana verin.”

50

Alfabenin yavaş bir şekilde yayıldığı asırlarda Yunanlar şiirleri şarkı olarak söylemeye devam ettiler ama artık bu şiirler eskisi gibi değildi. Bazı ozanlar daha önce hiçbir antik metnin cesaret edemediği şeyleri söyleme cesareti gösterdiler. Ne yazık ki bu dizelerden günümüze sadece fragmanlar kaldı. Tekil şiirler ve düzyazı yazarlarından kelimesi kelimesine yapılan alıntılar hariç, MÖ 500'den önce yazılmış hiçbir felsefe veya şiir kitabı bütünüyle günümüze ulaşmadı. Ancak günümüze ulaşan bu küçük parçalar o kadar güçlüdür ki eksik olanlar bile bizleri etkiler.

Lirik şiirin altın çağı başlamıştı; şarkı olarak söylenmek üzere yazılmış şiirler *-İlyada'*ya kıyasla kısaydılar- eski zamanların geleneksel efsaneleri gibi geçmişe bakmayı bırakmışlardı. Şairler o günlerde olan şeylerden bahsediyor, bizzat deneyimledikleri şeylere bağlı kalıyorlardı. Şimdi. Burada. Ben.

Tarihte ilk kez yazı, zamanın değerleri ile çelişen, dikbaşı, hürmetsiz kelimelerle barıştı. Bu hayret verici akım, Yunan bir asilzadeyle barbar bir kölenin gayrimeşru oğlu olan, paralı asker ve şair Arhilohos ile başladı. Bir servete veya ayrıcalıklara sahip olmadığı için kısa hayatında -MÖ 680-MÖ 640 yılları arasında yaşamıştır- kendi geçimini sağlamak, para karşılığı başkalarının savaşında savaşmak zorunda kalmıştır. Kendi ifadesiyle, her gün kursağına giren bir dilim ekmeği ve içtiği şarabı mızrağına borçludur. Kültürle barbarlık arasındaki sınırlarda dolaşan bir paralı asker olarak, savaşın ideallerinin arkasındaki acı gerçekleri biliyordu.

Şeref kanununa göre bir asker savaş meydanında geri çekilmeden, kaçmadan bulunduğu cepheyi savunmalıydı. Trakya ordularına karşı bir muharebede Arhilohos savunduğu cephede, büyük ve ağır kalkanının arkasında ölmekle kaçıp hayatını kurtarmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalmıştı. Antik Yunan'da *ripsaspis*

yani “kalkan atmak” büyük bir şerefsizlik olarak görülüyordu. Spartalı annelerin oğullarını savaşa göndermeden önce onlara “ya kalkanıyla birlikte ya da kalkanının üzerinde” dönmeleri uyarısında bulundukları söylenir; yani cesurca savaştıktan sonra ya ellerinde kalkanlarını taşıyarak ya da cesetleri kalkanlarının üzerinde taşınarak dönmeliydiler.

Peki Arhilohos’un kararı ne olmuştu dersiniz? Tabanları yağlamış, üstelik bunu dizelerinde de itiraf etmişti: “Şimdi bir Trakyalı kuşanıyor istemeden çalılıklara fırlatıp attığım o muhteşem kalkanı/ Ama ben postu kurtardım ya, kalkan kimin umurunda?/ Varsın gitsin o kalkan, yine satın alırım onun kadar iyisini.” Homeros’un savaşçılarından hiçbiri ne böyle bir şeyi itiraf edebilirdi ne de bunu yapabilecek bir mizah duygusuna sahipti. Ama Arhilohos kendisini zevkle bir anti-kahraman olarak sunuyor ve gelenekleri küstahça alaya alıyordu. Cesurdu cesur olmasına –aksi halde yıllar boyunca hayatını savaşıarak kazanamazdı– ama hayatı da seviyordu: “Son nefes dişlerin arasından süzülüp gitti mi bir kez/ o hayat gelmez bir daha geri, satın alamazsın yenisini.” Zamanında kaçmasını bilen bir askerin hem başka savaşlara katılabileceğini hem de başka şiirler yazabileceğini biliyordu. İşte bu dikbaşı samimiyeti yüzünden onu korkak biri olmaktan çok gerçekçi ve acı söz söylemekten çekinmeyen biri olarak görüyorum.

Şiirlerindeki dil neredeyse acımasız denecek kadar dürüsttür, tavizsizdir. Onunla birlikte Yunan lirik şiirine mutlak bir gerçekçilik gelmiştir. Yeni ve cüretkâr bir şiirin kapılarını açmıştır. Kindar, tutkulu ve alaycı bir mizaca sahip olduğunu saklamaz. Cinsel arzularını tarif ederken açık saçık kelimeler kullanır: “Keşke dokunsaydım Neóbula’nın eline.../ abansaydım şarap tulumuna harekete geçmeye hazır biçimde/ yaslasaydım karnımı karnına, kasığımı kasığına.” Bir şiirinin günümüze ulaşmış kısa bir parçasında da şiirlerinde oral seksten bahsetmekten çekinmediğini görürüz: “Birasını kamışla emen bir Trakyalı veya Frigyalı misali/ başını eğdi kadın ve koyuldu işine.”

Akhilleus gibi Arhiloos da savaş meydanında öldü ama ölümden sonra yüce bir mevkiye erişileceği vaadinin her zamanki palavralardan biri olduğunu açık bir şekilde ifade etmişti: “Memleketlileri onurlandırmaz kimseyi ölümden sonra./ Tercihimiz yaşayanlardan yanadır, yaşayanları övmekten yana.” Bir Oxford profesörü olan Richard Jenkyns onu “Avrupa’nın ilk baş belası” olarak görür. Arkasından böyle bir lafın edileceğini bilse eminim çok gülerdi.

İlk Kitap

51

Avrupa’da en eski kitapların arkeolojik kalıntılarına rastlanmamıştır. Papirüs, rutubetli iklimlerde birkaç yüzyıldan fazla dayanmayan, kolay çürüyen, narin bir malzemedir. Bugün birilerinin görüp dokunduğu somut, gerçek kitaplardan yer adı vererek bahsettikleri ilk kayıtlara sadece Yunan metinlerinde rastlıyoruz. Bu araştırma bizi MÖ 6. yüzyıldan 5. yüzyıla geçildiği döneme götürüyor. O dönemde filozof Herakleitos’un *Tabiat Üzerine* adlı eserinin bir kopyasını Efes’teki (Ephesos) Artemis Tapınağı’na teslim ettiği söylenir.

Efes, antik dönemin Küçük Asya’sında, Anadolu’da yer alan (bugün Türkiye sınırları içinde) bir şehir devletiydi. Bugün felsefe olarak bildiğimiz şey, MÖ 6. yüzyılda, Asyalıların dünyasının kıyısında, Yunanların ikamet ettiği bu dar kıyı şeridinde aniden, görünür bir nedeni olmadan doğdu. İlk filozoflar sınırın, birbirine karışan ırkların, iki dünya arasındaki eşiğin çocuklarıydılar. Kıtasal Yunanistan geçmişe gömülü kalırken sınırdaki bu melez toprakların sakinleri radikal yenilikler icat etmeye giriştiler.

Yunan felsefesinin doğuşu kitapların gençlik dönemine rastlar ve bu bir tesadüf değildir. Geleneksel, iyi bilinen ve kolay hatırlanan hikâyelere dayanan sözlü iletişimin aksine yazı, okurların özümseyebileceği, durup üzerinde düşünebileceği karmaşık bir dilin yaratılmasını mümkün kıldı. Dahası, bir *rapsodu* büyüüne kapılarak ta-

kip eden dinleyicilere kıyasla bir kitabı ellerinin arasında tutan –ve istedikleri zaman okumayı bırakıp yazılanlar üzerine düşünebilen, anlamadığı yeri tekrar okuyabilen– okurların eleştirel bir anlayış geliştirmesi daha kolaydı.

Herakleitos, “esrarengiz” takma adıyla anılıyordu; daha sonraları ise “karanlık” takma adıyla anılmaya başlandı. Eserlerinde hayatın bulanıklığı ve şaşırtıcı çelişkileri metne yansır, metnin içine işler. Zor edebiyat onunla başlamıştır; okurun cümlelerin anlamını kavramak için çaba göstermesi gerekir. Labirent gibi dolambaçlı cümleleriyle Proust’un; kafa karıştırıcı, genelde düzensiz monologlarıyla Faulkner’in; *Finnegan’s Wake*²⁸ adlı romanında birkaç dilde birden yazıyormuş –kendi icadı olan bazı kelimeler kullanarak– izlenimi veren Joyce’un babasıdır. Bunu, üslupları benzediği için aralarında yakınlık var anlamında söylemiyorum. Aslında Herakleitos’tan günümüze sadece bir dizi kısa, tuhaf ve güçlü aforizmalar kalmıştır. Hayır, ortak yanları, kelimelere karşı aldıkları tavidir: Dünyanın kendisi anlaşılmasız şeylerle dolu ise onu temsil eden dil de yoğun, gizemli ve deşifre etmesi zor olmalıdır.

Herakleitos, gerçekliğin süregiden, kalıcı bir gerilim olarak açıklanabileceğini düşünüyordu. Gerçekliği karşıtlar arasındaki “savaş” veya mücadele olarak adlandırıyordu. Gündüz ve gece; uyanıklık durumu ve uyku; hayat ve ölüm birbirine dönüşüyor ve sadece karşıtlıklarıyla var olabiliyorlardı; temelde aynı madalyonun iki yüzü gibiydiler (“Hastalık sağlığı iyi ve değerli kılar, açlık tokluğu, yorgunluk dinlenmeyi... Ölümsüz ölümlüler, ölümlü ölümsüzler, başkalarının ölümünü yaşar, başkalarının yaşamını ölürler”).

Herakleitos miras yoluyla kentinin kralı unvanına sahipti. Demokrasinin gelişinden itibaren aslında bir rahiplik unvanından ibaret olan bu makamı küçük kardeşine bıraktı. Görünüşe bakılırsa büyüçülere, vaizlere ve kâhinlere sadece “gizemli işlerle uğraşan kişiler” gözüyle bakıyordu. Efesliler için yasalar çıkarmayı reddettiği, bunun

28) James Joyce’un diğer bazı eserlerinde olduğu gibi sık sık “çevrilemez” yorumu getirilen, yine de belli başlı dünya dillerine çevrilen bu romanın Türkçede *Finnegan Uyanışı* ve *Finneganın Vahı* adıyla iki ayrı çevirisi bulunmaktadır. [ç.n.]

yerine tapınakta çocuklarla oynamayı tercih ettiği söylenir. Ayrıca son derece kibirli ve başkalarını hor gören birine dönüştüğü de anlatılır. Şanı, şöhreti, güç sahibi olmayı umursamıyordu; evrenin *logos*larını –*logos* Yunancada hem “kelime” hem de “anlam” demektir– bulmaya kafasını takmıştı. İncil’in dördüncü kitabının en başındaki “Başlangıçta söz vardı”²⁹ cümlesi Herakleitos’tan alınmış gibidir.

Ona göre her şeyin anahtarı değişimdir. Hiçbir şey aynı kalmaz. Her şey akar. Aynı nehirde iki kez yıkanılmaz. Platon’u da etkileyen bu her zaman değişen, akıp giden dünya imgesi bizim bir parçamızdır. Bu sözü binlerce kez tekrarlamış, farklı biçimlerde ifade etmişizdir: Manrique’den³⁰ –“Birer nehirdir hayatlarımız, adına ölüm denen, o denize doğru akan”– Bauman’ın³¹ akışkan modernite kavramına varana kadar. Herakleitos’un nehir analojisinden etkilenen Borges, ona adadığı şiirlerinden birinde şöyle der: “Yürümektedir bir öğle sonrası Herakleitos Efes’te/ Öğle sonrası taşır onu/ sessiz bir nehrin kıyısına, istemsizce/ Sesi yankılanır: ‘İki kez giremezsin aynı nehre’/ Durur. Fark eder ki bir nehirdir, akıp gitmektedir o da/ Dönmek ister o sabaha, önceki geceye, bir önceki güne/ Yapamaz bunu istese de.”

Herakleitos’un tuhaf sözlerinin felsefenin doğuşuna yol açan gizemi ve merak duygusunu tam olarak yansıttığını düşünüyorum. Tabii şimdiki zamanı da. Bu bölümü yazmak için onun aykırı düşüncelerinden günümüze ulaşan az sayıdaki metni yeniden okudum. Bana, bizi deprem gibi sarsan bugünleri açıklıyor gibi göründüler. Şiddetin eşliğinde, karşıt uçların arasında kalmış gibiyiz: Bir tarafta küreselleşme diğer tarafta göçmenlik ve gümrük kanunları; bir tarafta ırklar arası evlilikler diğer tarafta azınlıklara yönelik korkular; bir tarafta gelenleri hoş karşılama isteği diğer tarafta onları öfkeyle kovma dürtüsü; bir tarafta özgürlük özlemi diğer tarafta etrafımıza duvarlar örüp kendimizi korumaya alma hayali; bir tarafta değişim arzusu diğer tarafta kaybettiğimiz değerler için hissettiğimiz nostalji.

29) Gerçekten de Yuhanna İncili’nin Yunanca orijinalinde kullanılan kelime “logos”dur. [ç.n.]

30) Jaime Manrique (1949-), Kolombiya asıllı Amerikalı yazardır. [ç.n.]

31) Zygmunt Bauman (1925-2017), Polonyalı sosyolog ve filozoftur. [ç.n.]

Bu çeliřkilerin neden olduėu gerilim neredeyse dayanılmaz seviyeye ulařabiliyor. Bu nedenle kendimizi tuzaėa dūřmūř gibi hissediyoruz. Ancak Herakleitos'un kuramına göre glerin dinamik dengesinde küçük bir oynama her řeyi deėiřtiriyor. Bu yüzden de dünyayı dönüřtürme umudu her zaman geçerliliėini sürdürüyor.

52

Bedeli ne olursa olsun ünlü olmak istiyordur. Herhangi bir konuda sivrilmemiştir ama sıradan kalabalıkların diğer bir yesi olmak fikrine isyan etmektedir. İnsanların onu sokakta tanımlarının, fısıldaşıp onu işaret etmelerinin hayalini kurmaktadır gizlice. İçinden bir ses ona bir gün Olimpiyat şampiyonları veya seyircilerin ağzı açık seyrettiği aktörler gibi ünlü biri olacağını fısıldamaktadır.

nemli bir şey yapmaya karar vermiştir; sadece bunun ne olduğunu bulması gereklidir.

Nihayet bir gün planını yapar. Etkileyici bir başarıya imza atmak elinden gelmiyorsa, her zaman adını tarihe bir yok edici olarak yazdırabilir. Bu şehirde dünyanın yedi harikasından biri bulunmaktadır ve uzak ülkelerden gelen krallar ve gezginler tarafından ziyaret edilmektedir. Kayalık bir burnun üzerine kurulan Artemis Tapınağı, bulutların arasındaki yerinden tüm Efes'e tepeden bakmaktadır. Tapınağın inşası yüz yirmi yıl sürmüştür. Girişi sık aralıklı sütunlardan oluşan bir orman gibidir. Altın ve gümüşle kaplanmış iç kısmında gökyüzünden inmiş tanrıçanın kutsal imgesinin yanı sıra Polikleitos'un ve Fidias'ın değerli heykelleri ve olağanüstü zenginlikler vardır.

21 Temmuz M 365 gününün o aysız gecesinde, uzaklardaki Makedonya'da Büyük İşkender'in doğumunun gerçekleştiği sıralarda, gölgelere sığınarak Artemision'a giden merdivenleri tırmanır. Gece gzcleri uyumaktadır. Horultuların böldüğü sessizlikte bir lamba bulur, içindeki yağı etrafa döker ve tapınağın iini süsleyen kumaşları ateşe verir. Alevler kumaşları yalayıp tavana doğru tır-

manmaktadır. Başta alevler yavaş yavaş yayılır ancak ahşap kirişleri yalamaya başladıklarında ateşin hızlı dansı başlar; sanki bu yapı asırlardır yanmayı hayal etmiş gibidir.

Gürleyerek, kıvrılarak yükselen alevleri büyülenmiş gibi seyrederek. Sonra dumanların etkisiyle öksürerek, yangının geceyi aydınlatmasını izlemek üzere dışarı çıkar. Dışarıda bekleyen gözcüler onu kolayca yakalarlar. Onu zincire vurup bir zindana atarlar; orada, tek başına, dumanların kokusunu içine çekerek birkaç mutlu saat geçirir. İşkence ettiklerinde hakikati itiraf eder: İsmi tüm dünyaya duyurmak için dünyanın en güzel yapısını yakmak istemiştir. Tarihçilerin dediğine göre Küçük Asya'nın tüm şehirlerinde isminin ağza alınması yasaklanmıştır ve bu yasağı ihlal edenler ölüm cezasına çarptırılacaktır; ancak adını tarihten silmeyi başaramazlar. Tüm ansiklopedilerde, hatta sanal olanlarda bile adı geçer. Yazar Marcel Schwob, yarı biyografik kısa öykülerden oluşan *Düşsel Yaşamlar (Vies Imaginaires)* adlı eserinin bir bölümünü ona ayırmıştır. Sartre da kısa bir öyküsünü ona adanmıştır. Birkaç dakikalığına televizyonda görünmek veya YouTube'da en çok izlenen kişi olmak için en gereksiz barbarlıklara kalkışanların sahip olduğu psikolojik bozukluğa adı verilmiştir. Her şeyi göze alarak teşhircilik yapmak sadece çağımıza ait bir olgu değildir.

Bu lanetlenmiş adamın adı Herostratus'dur. Onun anısına, popüler olmak için patolojik bir arzu duymaya Herostratus Sendromu adı verilmiştir.

Bir anda şöhrete ulaşmak için başlattığı yangında Herakleitos'un tanrıçaya sunduğu papirüs tomarı kül olmuştur. İşin ironik tarafı, ünlü filozof yangınların periyodik olarak evreni yakıp yıktığına inanmaktadır ve eserlerinde büyük ve nihai bir kozmik yangının kehanetinde bulunmuştur. Evreni bilemem ama her biçimiyle kolay yanan kitapların alevler içinde yok olduklarının örnekleriyle dolu, hazin bir tarihi vardır.

Yunanistan'ın altın çağında toplam kaç kitap vardı? Nüfusun kaçta kaç onları okuyabiliyordu? Bu konuda elimizde yeterli bilgi yok. Rasgele karşımıza çıkan bilgiler havada uçuşan ot sapları gibiler ama onlara bakarak çayırın büyüklüğünü hesaplayamıyoruz. Üstelik çoğu istisnai bir yeri, Atina şehrini işaret ediyor. Geri kalanı karanlıkta.

Ne seviyede olduğu kestirilemeyen okuryazarlığın izlerini bulmak için seramik çömlleklerin üzerine resmedilen okur tasvirlerine bakıyoruz. MÖ 490'dan itibaren, okulda okuma yazma öğrenen çocukların veya bir sandalyeye oturmuş halde kucağındaki açık bir tomarı okuyan insanların kırmızı boyayla tasvir edildiği çömllekler ortaya çıkmaya başlıyor. Bu resimleri yapan sanatçının, çizdiği papirüsler üzerine normalden büyük harfler veya kelimeler yerleştirdiğine sık sık rastlıyoruz. Kimileri okunabilecek kadar detaylı çizilmiş, örneğin Homeros'un, Sappho'nun dizeleri bunlar. Neredeyse tüm çömlleklerde resmedilen kitap bir şiir kitabı. Mitoloji üzerine ders kitapları da var. İşin şaşırtıcı yanı, bu küçük resimlerin başkarakterleri genelde kadınlar olmasına rağmen okul sahnelerinde kız öğrenciler görünmüyor. Bu, gizemli bir çelişki. Belki kadın okurlar varlıklı ailelere mensuptular ve evde eğitim görüyorlardı. Veya belki de gündelik bir gerçeği yansıtmaktan çok ikonografik bir motifti. Asla öğrenemeyeceğiz.

MÖ 430-420 yılları arasına tarihlenen bir mezar taşına oyulmuş, profilden görünen genç bir adam, tüm dikkatini dizlerinin üzerine açtığı bir tomardaki kelimelere vermiş gibi duruyor; kafasını hafifçe öne eğmiş, şu an yazarken yaptığım gibi ayak bileklerini çaprazlamış. Kabartmanın alt kısmında, taşın aşınmış olduğu yerde köpeğe benzer bir şekil sandalyenin altına sığınmış. Kabartma, kitaplar arasında geçirilen saatlerin sükûnetini yansıtıyor. Bu merhum Atinalı okumayı çok seviyor olmalı ki bu sevgiyi mezarına bile taşımış.

MÖ 5.-4. yüzyıl arasındaki geçiş döneminde, o zamana kadar resimlerde yer almayan bir karakter boy gösteriyor: Kitap satıcıları. Aynı dönemde Atinalı komedy şairlerinin metinlerinde yeni bir kelime olan *bibliopoleion* (kitap satıcısı) ile de karşılaşırız. Dediklerine göre agora pazarında edebi metinler içeren tomarların satıldığı tezgâhlar sebze, sarımsak, tütsü ve parfüm satılan tezgâhların arasına kurulmuş. Sokrates, Platon'un diyaloglarından birinde, isteyen herkesin bir drahmiye bitpazarından felsefe üzerine bir deneme satın alabileceğini söylüyor. Daha o zamanlardan kitaplara bu kadar kolay bir şekilde erişilebilmesi, üstelik anlaşılması zor felsefi eserlerin de bunların arasında yer alması şaşırtıcı. Fiyatlarının düşük olmasına bakılırsa, muhtemelen küçük formatta veya ikinci el kopyalardı bunlar.

Kitap fiyatları hakkında çok az şey biliyoruz. Papirüs tomarlarının fiyatına bakıldığında tipik bir kopyanın iki-dört drahmi arasında değiştiği söylenebilir; gündelikçi bir işçinin bir ila altı günlük yevmiesine denk bir fiyat. Nadir kopyalar için verilen yüksek rakamlar –Samsatlı Lukianos yaklaşık yedi yüz elli drahmi eden bir kitaptan söz eder– sıradan kitapların normal fiyatları için bir gösterge oluşturmuyor. Varlıklı sınıflar arasında, hatta bu sınıfın en alt basamaklarında yer alanlar arasında bile, kitaplar nispeten satın alınabilir bir maldı.

MÖ 5. yüzyılın sonlarında, Don Quijote'nin arketipi olduğu kitap kurtlarıyla alay etme geleneği başladı. Metinlerarasılık akımını alayla karşılayan Aristofanes, "yazdıkları eserleri başka kitaplardan intihal eden" yazarları gülünç bulur. Diğer bir komedy yazarının yazdığı bir sahne özel bir kütüphanede geçer. Bu sahnede bir öğretmen, ünlü kahraman Herakles'e Homeros'un, Hesiodos'un, tragedya yazarlarının, tarihçilerin kitaplarıyla dolu raflarını gururla gösterir. "İstedğin kitabı al ve oku; acele etme, isimlerine bak" der. Yunan komedyasında her zaman obur biri olarak tasvir edilen Herakles bir yemek kitabını seçer. Gerçekten de o dönemde okuma merakını tatmin etmek için çok çeşitli konularda rehber kitaplar dolaşımdaydı ve bunların en başında da epey rağbet gören Sicilyalı bir aşçının yemek tariflerini verdiği kitap yer alıyordu.

Atinalı kitap satıcılarının denizaşırı ülkelerden müşterileri vardı. Kitap ihracatı başlamıştı. Yunan dünyasının diğer şehirleri Atina'da üretilmiş edebiyat eserlerinin, özellikle de o dönemde büyük rağbet gören tragedyaların senaryolarının peşindeydi. Attika tiyatrosu, günümüzün güçlü Amerikan film endüstrisinde olduğu gibi, Atina'nın emperyalizminden nefret edenleri bile kendine çekiyordu. Eserlerini MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında veren Ksenofon, tehlikeli Salmidesos –günümüz Türkiye'sinde Kiyıköy– kıyılarının nasıl karaya oturmuş gemilerin enkazıyla dolu olduğunu anlatır. Enkazın içinde “döşekler, küçük kutular, pek çok kitap ve tacirlerin genelde ahşap sandıklarda taşıdığı diğer eşyalar” olduğunu söyler.

Kitap pazarına kitap tedarik eden belli bir organizasyon ve kitap kopyalayan atölyeleri işleten birileri olmalı ancak büyüklükleri ve nasıl çalıştıkları hakkında elimizde bir bilgi olmadığı için sadece varsayımlara dayanan, zayıf bir zeminde ilerliyoruz. Kuşkusuz atölyeler, arkadaş çevresinden daha geniş bir okur kitlesi arayan yazarlardan aldıkları izinle kitap kopyalıyorlardı. Ancak yazarlarına danışmadan metinleri çoğalttıkları da oluyordu. Antikçağda telif hakkı bilinmiyordu.

Platon'un öğrencilerinden biri ustasının eserlerinin kopyasını sipariş edip bunları satmak için Sicilya'ya yelken açmıştı. Orada Sokrates'in diyaloglarının bir piyasasının bulunduğunu tahmin edecek kadar açıkgozlüymüş demek ki. Çağdaşları, bu ticari girişim yüzünden Atina'da kötü bir şöhret edindiğini ama bunun ustasının telif hakkına el koymasından değil ticarete atılmasından kaynaklandığını söylüyorlar: İyi bir aileden gelen, üstelik Platon'un çevresinden biri için ticaret, son derece avam ve yakışsız bir faaliyetti.

Platon'un Akademisi kuşkusuz kendine ait bir kütüphaneye sahipti ancak Aristo'nun Lykeion'u tüm öncüllerini açık arayla geçmiş olmalı. Strabon, Aristo'dan “kitap koleksiyonu yaptığını bildiğimiz ilk kişi” diye bahsediyor. Aristo'nun bir başka filozofun tüm tomarlarını üç talent (on sekiz bin drahmi) gibi muazzam bir fiyata satın aldığı söyleniyor. Dışinden tırnağından artırarak, yıllar boyunca o tarihte bilim ve sanat üzerine yazılmış belli başlı metinlerin tümü-

nü topladığını kafamda canlandırabiliyorum. Sürekli okuyor olmasa yazdıklarını yazamazdı.

Kitap hastalığı, Avrupa'nın küçük bir köşesini esir almaya başlamıştı.

54

Aristo, okurlardan çok tiyatro seyircileri için yazan tragedya yazarlarından bahseder. Kitaplarının “yaygın bir dolaşıma” sahip olduğunu da ekler. Bu emekleme döneminde yaygın dolaşım ne anlama geliyordu acaba?

Aristo'ya atfedilen diğer bir söz ise dünyanın küçüldüğünü ortaya koyar. Aristo, büyük miktarlarda kitabı at arabasıyla nakleden kitap satıcılarından bahseder. Sözünü ettiği belki de edebi eserleri yanlarına alıp yollara düşen ve köy köy dolaşan seyyar satıcılarıdır.

Aslında, Jorge Carrión'un³² da dediği gibi, her şeyden çok göçebe ve şiire dayalı bir kültür geleneğinde sabit kitapçılar modern bir anomalidir. İskenderiye Kütüphanesi'ni elyazmalarıyla dolduranlar gezginlerdir; fikirleri İpek Yolu boyunca yayanlar mürekkep ve kâğıt tacirleridir; düne kadar sandıklarını, ağır kutularını, katlanır tezgâhlarını yüklenerek, hanlarda ve panayırlarda dükkân açarak kullanılmış kitapları –ve getirdikleri diğer malları– satanlar seyyar satıcılarıdır. Bugün aynı geleneği –coğrafyasına bağlı olarak– kitapları otobüslerle veya eşek sırtında dolaştıran gezici kütüphaneler sürdürmektedir.

Christopher Morley'in *Parnassus on Wheels* adlı romanı gezgin bir kitap satıcısının göçebe hayatını anlatır. 1920'lerin ABD'sinde Bay Mifflin beyaz bir atın çektiği, tramvaya benzeyen tuhaf bir karavanla ülkenin kırsal kesimlerini dolaşmaktadır. Karavanın uzun vagonunun iki yanındaki kepenkleri kaldırdığında içinde bir kitabevi olduğu anlaşılır, üst üste sıralanmış rafların tümü de kitaplarla doludur. Karavanın içinde hiçbir konfor eksik değildir: Bir gaz oca-

32) Jorge Carrión (1976-), İspanyol yazar ve kültür eleştirmenidir. [ç.n.]

ğı, katlanır bir masa, uyumak için portatif bir karyola, hasır bir koltuk ve iki pencerenin dar pervazlarında sardunyalılar.

Bay Mifflin uzun yıllar bir kasaba okulunda öğretmenlik yapmış, “üç kuruş maaş için kendini paralamıştır.” Sağlık nedenleriyle kır hayatını seçmeye karar verir. Kendi elleriyle bir karavan inşa edip adını “Gezici Parnassos” koyar ve Baltimore’da ikinci el kitaplar satan bir dükkândan çok sayıda kitap satın alır. Bir satıcı gibi açığı göz ve ağzı laf yapan biri olmamasına rağmen, Mifflin kendisini iyi kitapları yayma misyonuyla görevlendirilmiş gezgin bir vaiz olarak görür. Ahşap karavanlara seri üretime geçen ilk otomobillerin eklendiği tozlu yollarda bir çiftlikten diğerine sürüklenir. Bir çiftçinin sundurmasına vardığında karavanından iner, tavukların eşelendiği avluyu geçer, patates soymakta olan bir kadını okumanın ne kadar önemli olduğuna inandırmak için dil döker. Okuma heyecanını çiftçilere aşılama çabışır. “Birisine bir kitap sattığında ona sadece üç yüz elli gramlık kâğıt, mürekkep ve tutkal satmış olmazsın. Ona yeni bir hayat satmış olursun. Bu hayatta aşk, dostluk, mizah, gece seyreden gemiler, ne ararsan vardır. Bir kitapta, yani gerçek bir kitapta, yeri de göğü de başka her şeyi de bulabilirsin. ‘Vay canına!’ dersin. Kitap satıcısı değil de fırıncı, kasap veya süpürge satıcısı olsaydım insanlar ben geçerken koşa koşa gelir, sattıklarımı alırdı. Bense burada insanlara ebedi selamet satıyorum. Evet, insanların o küçük, sıkıntılı ruhlarının selamete erişmesini sağlıyorum. Bunu anlamaları neden bu kadar zor, bilemiyorum.”

Bu kavruk tenli, elleri soğuktan çatlamış insanlar, bırakın birilerinin onlara edebiyat nedir anlatmasını, hayatlarında hiç edebi bir eser görmemişlerdir. Mifflin ülkenin iç kısımlarına ilerledikçe daha az sayıda, daha işe yaramaz kitaplarla karşılaşır. İnsanların tuhafına giden o incelikli konuşma tarzıyla, çiftçilerin evlerini bizzat ziyaret etmek, çocuklarına hikâyeler anlatmak, küçük okullardaki öğretmenlerle konuşmak, ziraatçilik dergilerinin yayıncılarını kitapları ülkenin en ücra köşelerine kadar sokmaya ikna etmek –kısacası Kutsal Kâse’yi Maine eyaletinin en ücra çiftliklerine kadar getirmek– için kendisi gibi kitap satıcılarından oluşan bir orduya ihtiyaç olduğunu ileri sürer.

20. yüzyıl çoktan başlamışken Amerika'daki durum buysa, Aristo'nun bahsettiği, kitaplar henüz yeniyken ve her şey ilk kez gerçekleşirken güneşin altında, zeytinlikler arasında köy köy dolaşan tacirlerin durumu nasıldı acaba?

Kültür Dini

55

İskender ile birlikte Yunan dünyası küreselleşmenin baş döndürücü etkisiyle ve sıkıntılarıyla tanıştı. O döneme kadar Yunanlar bir kasaba ve civar yerleşimlerinden öteye geçmeyen, küçük devletlerin vatandaşlarıydılar. Bu küçük ülkelerin her biri kendi politikalarına ve kültürlerine sahip olmakla iftihar ediyorlardı, son derece bağımsızdılar ve özgürlük aşkı adına komşularıyla sık sık çatışıyorlardı. Yunan şehirleri yeni monarşilerin bir parçası olduğunda, vatandaşları toplu halde yetim kaldılar. Gururlu topluluklar, bağımsız merkezler olmaktan çıkıp uçsuz bucaksız bir imparatorluğun birer sınırı haline geldiklerinde sendelediler. Dün vatandaş olanlar şimdi tebaa olmuşlardı. Kendi aralarında çatışmaya, ittifaklar kurmaya, antlaşmalar imzalamaya, savaş ilan etmeye devam ettiler ama bağımsızlıklarını yitirdikten sonra savaşlar artık eski tadı vermiyordu. İçine düştükleri boşluk karşısında, toy, otoriter ve hanedan kavgalarına gömülmüş olan yeni devlet yapıları güvenli bir liman sunmuyordu. Doğu'nun dinsel öğretilerini, egzotik ritüellerini, ebedi kurtuluş vaat eden felsefelerini benimsediler. Bazılarıysa yeni bir dine sığındı: Kültürün ve sanatın dinine.

Vatandaşlığa dayalı toplumsal bir hayatın geride kaldığını gören kimileri tüm enerjilerini öğrenmeye, boyun eğmiş bir dünyada özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını koruma umuduyla kendilerini eğitmeye, kişisel gelişimlerini olabildiğince yüksek bir seviyeye çıkarmaya, iç dünyalarını nakış gibi işlemeye, kendi hayatlarını bir sanat eserine dönüştürmeye verdiler. Bu varoluş estetiği, *Cinselliğin Ta-*

rihi (L'Histoire de la Sexualité) adlı eseri için Yunanları incelerken Michel Foucault'yu çok etkilemişti. Onunla yapılan son röportajda bu kadim fikrin kendisini nasıl heyecanlandırıldığını gizlemeden şöyle demişti: “Toplumumuzda sanatın hayatla veya kişilerle değil de nesnelerle ilişkilendirilmesi beni şaşırtıyor. Herhangi bir insan neden hayatını bir sanat eserine dönüştüremesin? Bir lamba veya bir ev sanat eseri olabiliyor da kendi hayatım neden olamasın?”

Bu fikir yeni olmamakla birlikte, Helenistik dönemin özgürlüklerini kaybetmiş olan, kafası karışık yetimleri için bir sığınak oldu. Bu dönemde *paideia* –Yunancada “eğitim”– bazıları için hayatta izlenmeye değer tek yol oldu. Kelimenin anlamı giderek genişledi; Varro ve Cicero gibi Romalılar bu terimi Latinceye *humanitas* diye çevirdiler. Bu, Avrupa hümanizminin ve ondan türeyen kavramların başlangıç noktasıdır. Bu kelimeler grubunun yankıları henüz dinmiş değildir. *Resimli Ansiklopedi*, antik *paideia* kelimesine yeniden hayat verdi; “ansiklopedi” kelimesi *kýklos paideia* ifadesinden türemiştir.³³ Bu kelime, günümüzün küresel ve çokdilli Wikipedia deneyinde de hâlâ yankılanmaktadır.

Kültüre karşı bu antik inancın, mistik yönü ve kurtuluş vaadiyle dini bir öğreti olarak doğduğu bazen unutulur. Bu dinin müritleri öteki hayatta seçilmiş kişilerin ruhlarının tertemiz pınarlardan akan suyla yıkanan yeşil çayırarda yaşayacağına, burada şairler için tiyatrolar, dans koroları, konserler olacağına, en güzel yemeklerin ve tabii bol bol şarabın eksik olmadığı, ebediyete kadar sürecek bir ziyafet masasının etrafında sohbet edileceğine inanıyorlardı. Bu cennette en şarlatan filozoflara bile yer vardı: Burada kimse onlara sinir olmayacak veya çenelerini kapamalarını istemeyecekti.

Bu yüzden bu kadar çok mezar stelinde –mezarlardaki kitabelerde, kabartmalarda, heykellerde– ölen kişinin kültürlü olduğuna ilişkin tasvirlerle karşılaşırız. Dünyadaki varoluşlarına yazar, hatip, filozof, sanatsever veya müzisyen pozunu vererek veda etmişlerdir. Bu mezarlar bir zamanlar sanıldığı gibi fikir adamlığını meslek olarak

33) Aslında “ansiklopedi” kelimesinin türediği Yunanca ifade *én kýklos paideia*’dır ve “her şeyi çemberi içine alan eğitim”, “genel eğitim” veya diğer bir deyişle “genel kültür” anlamına gelir. [ç.n.]

yapanlara, öğretmenlere veya sanatçılara ait değildir. Bu mezarların sakinlerinin çoğu durumda tacirler, doktorlar veya devlet memurları olduğunu artık biliyoruz. Ancak bu şekilde hatırlanmayı istemelerinin tek nedeni vardı: Fikir eserleriyle ve sanatla, yani müzler tarafından korunan bilgeliklerle tanışmışlardı.

Bu kültün bir müridi 2. yüzyılda, “Zaman harcamaya değer tek şey eğitimidir” diye yazmıştı: “Diğer her şey insani ve önemsizdir; büyük bir hevesle ilgilenilmeyi hak etmezler. Asalet unvanları atalardan kalma bir değerdir. Servet, kısmetin bir hediyesidir, ister alır ister verir. Şan ve şeref kaybedilebilir. Güzellik geçicidir; sağlık sürekli değildir. Fiziksel güç hastalığa ve yaşlılığa yenik düşer. Sahip olduğumuz ölümsüz ve ilahi tek şey eğitimidir. Çünkü sadece zekâ yıllar geçtikçe yenilenir ve her şeyi alıp götüren zaman, yaşlılığa bilgelik ekler. Karşısına çıkan her şeyi sel gibi sürükleyip götüren savaş bile bildiklerinizi sizden alamaz.”

Eski inançlar yıkılmıştı ancak yerine kültür, kelimeler ve kitaplar aracılığıyla herkesin erişebileceği ölümsüzlük gelmişti. Büyük Kütüphane’yi de içeren İskenderiye Müzesi’nin, müzlerin ayinlerinin bir rahip aracılığıyla ifa edildiği bir tapınak olduğunu unutmayalım. Bu Yunanların, ellerinde tomarlarla cennetin kapısını çalmayı hayal ettiklerini düşünmek insanı duygulandırıyor.

56

MÖ 3. ve 1. yüzyıllar arasında manzara değişmiş, kitaplar yeni ufuklara yelken açmıştı. Mısır papirüsleri, Helenistik dönemlerde okuryazarlığın herkesi kapsamasa da epey yaygınlaştığını, hatta egemen sınıfın ötesine geçtiğini ortaya koyuyor. Elbette okula ilk başlayıp en son bitirenler varlıklı kesimin üyeleri idi. Yine de en azından Yunanistan’ın Avrupa’daki topraklarında, özgür statüye sahip olanların çocukları temel eğitimden geçmek için her zamankinden daha fazla seçeneğe sahipti; Milet ve Teos şehirlerinin okul yasaları bunu gösteriyor. Teos’un yasalarında temel eğitimin hem erkek hem kız çocuklar için olduğu açıkça belirtilir ve anlaşıldığı kadarıyla bu,

yaygın bir olguymuş. Üstelik, Ege ve Küçük Asya'daki çok sayıda şehirde varlıklı ailelerin kızları için daha fazla eğitim fırsatı sağlanıyordu; en azından kız çocuklarının okula gittiğini ve ilk kadın okur nesillerinin ortaya çıktığını gösteren belirtiler bulunuyor.

Eğitim olanakları çok geniş bir coğrafi alana yayılıyordu. İstenirse, Kotiaieion, Eukarpia, Rhodiapolis, Amasia, *Seleukeia pros to Eulaio*³⁴ gibi bugün pek çok kişinin unuttuğu tumturaklı isimlere sahip önemsiz şehirlerde doğan aydın kişilerin sıralandığı uzun bir liste yapılabilir. Kütüphaneler sadece başkentlerde kurulmamıştı; örneğin, İskenderiye Kütüphanesi ve Pergamon'daki rakibi. Sınır kentlerinde daha mütevazı kültürel kurumlar da açılmıştı. Küçük Kos (İstanköy) adasında bulunan, MÖ 2. yüzyıldan kalma bir kitabe bazı hayırseverlerin adanın kütüphanesine bağışta bulunduğundan bahsedilir.

Makedonların istila ettiği iki yeni kıtanın –Afrika ve Asya– birçok yerine yayılan tiyatrolar, *gymnasium*lar ve kitaplar, Yunan kimlik bilincini ifade eder. Yerli halkın, Thukididis ve Platon'un eserlerini okuyarak kendilerini yönetenlerin dilini öğrenmesi prestijli konumlara yükselmelerine yardımcı olmuştur. Tabii barbarları uygarlaştırdıkları düşüncesinde olan istilacılar da kendi kültürlerini yerli halklara dayatmıştır. Afganistan'daki Ai-Khanoum³⁵ gibi uzak yerlerde, taşa kazınmış Yunanca metinler günümüze ulaşmıştır. Kuşkusuz bu yazılar gittikçe daha gezgin hale gelen kitaplar aracılığıyla bu uzak topraklara taşınmıştır.

Burada çok çarpıcı bir şeye tanık oluyoruz: Muazzam büyüklükteki bu coğrafi alanın farklı yerlerindeki yazarlar, Homeros'tan başlayıp Aristo'ya ve Menandros'a varana kadar aynı yazarları okuyup alıntılarını yapmışlardır. Bugünkü İran'ın sınırları içinde yer alan antik bir kentte doğmuş bir Yunan ile Mısır'da doğmuş bir Yunanın

34) Kotiaieion, bugünkü Kütahya'dır. Eukarpia, Afyonkarahisar'ın Sandıklı ilçesi civarındadır. Rhodiapolis, Antalya'nın Kumluca ilçesi civarındadır. Amasia, bugünkü Amasya'dır. *Seleukeia pros to Eulaio*, bugün İran sınırları içinde bulunan Susa antik kentine Yunanların verdiği isimdir ve "Eulaio Nehri Üzerindeki Seleukeia kenti" anlamını taşımaktadır. [ç.n.]

35) Özbekçe "Ay Hanım" demektir ve kentin Yunanca ismi de (*Kiria tis Selinis*) aynı anlamı taşır. [ç.n.]

neredeyse tek ortak yönü, her ikisi de anavatanlarından çok uzakta olmalarına rağmen okuma yazmayı bu kitaplarla öğrenmiş olmalarıydı.

Böyle bir işleve sahiplerken, edebiyat eserlerinin korunması ve bakımı şansa bırakılamazdı. Ve İskenderiye’de kurulmuş olan o muhteşem kitaplar labirentini mesken edinen bilge adamların yapmaya çalıştığı şey de buydu.

Olağanüstü Hafızaya Sahip Bir Adam ve Bir Grup Avangard Genç Kız

57

Bir zamanlar Büyük Kütüphane’de olağanüstü hafızaya sahip bir adam vardı. Her gün raf raf dolaşıp tomarları sırayla okurdu. Gözlerinin değdiği kelimeler zihnine kazınır, yavaş yavaş zihnini tüm kitapları içeren sihirli bir arşive dönüştürürdü.

Adı Bizanslı Aristofanes’ti. Babası paralı askerlerin komutanıydı ve onu bu maceralı ve tehlikeli meslek için yetiştirmişti. Ama o, bir okur olarak yerinden kalkmadan yolculuklara çıkmayı ve birçok hayali hayata sahip olmayı tercih etti. Liken gibi kırılmış saçlarının arkasındaki alnında birbirine paralel kırışıklıklar, deşifre edilemez bir metnin satırlarına benziyordu. Bu cılız, yosun tutmuş gibi görünen, her zaman sessizliğini koruyan ama içinde sürekli fısıldayan hayaletler barındıran adamı birisi görse, her geçen gün yalayıp yuttuğu kitaplara daha çok benzediğini söyleyebilirdi.

Günlerden bir gün İskenderiye’de bir şiir yarışması düzenlendi. Kral, kentin tanınmış altı şahsiyetini edebiyat jürisi olarak seçti. Jüri üyelerinin tek sayıda olması için bir kişi eksikti; birisi Aristofanes’i önerdi. Yedi jüri üyesi şairlerin sırayla şiirlerini okumalarını dinledi ama hepsi alkışlarken Aristofanes ifadesiz bir suratla sessizliğini koruyordu. Diğerleri aralarında kimi seçeceklerini tartışırken Aristofanes bu tartışmayı hiç müdahale etmeden izledi. Nihayet

tartışmanın sonunda söz aldı, biri hariç tüm yarışmacıların sahtekâr olduğunu söyledi. Ayağa kalktı, kütüphanenin galerilerine girdi, sadece hafızasını kullanarak farklı raflardan kucak dolusu tomar seçti. Her birinin içinde sahtekâr şairlerin kelimesi kelimesine intihal ettikleri şiirler yer alıyordu. Kelime hırsızları Aristofanes'i aldatamamışlardı. Onun için her bir dize bir insanın siması kadar kolay ayırt edilebilirdi ve raflardaki yerlerini, başkalarının gece gökyüzündeki her bir yıldızın yerini bildiği gibi biliyordu.

Efsaneye göre Mısır kralı bu hafızası güçlü okuru kütüphanenin yöneticisi olarak atadı.

Vitruvius'un naklettiği bu anekdot, intihalin ve skandalların edebiyat yarışmaları kadar eski olduğunu gösteriyor; belki bu yüzden jürilerin verdiği kararlara "*fallo*"³⁶ diyoruz. Ayrıca Bizanslı Aristofanes'in öyküsü bize Büyük Kütüphane'nin ne kadar büyüdüğünü de gösteriyor: Kuruluşunun üzerinden bir asır geçmişken içindekileri sadece hafızası olağanüstü güçlü birisi aklında tutabiliyordu. Katalogların ve listelerin zamanı gelmişti.

Aslında deneme yazarı Philipp Blom bütün koleksiyoncuların bir envantere ihtiyacı olduğunu söyler. Uğraşıp didinerek topladığı şeyler bir gün satıldıkları veya yağmalandıkları için, önceki sahibini bu işe iten tutku ve bilgiden geriye hiçbir iz bırakmadan farklı yerlere dağılabilirler. En mütevazı pul, kitap veya plak koleksiyoncuları bile, kişisel nedenlerle, birer birer seçtikleri bu nesnelerin eskicilerin sattığı ıvır zıvırın arasına döneceğini düşünmek istemezler. Bir koleksiyon sadece katalogu tutulursa onu bekleyen kötü kaderden kurtulabilir. Katalog, o koleksiyonun bir bütün olarak, dikkatle tasarlanmış bir plan olarak, bir sanat eseri olarak var olduğunun kanıtıdır.

Bir katalogda rakamların gücü açıkça görülür. Daha önce bahsettiğim gibi, bazı kaynaklara göre Kral Ptolemeos ara sıra kütüphanenin raflarını kontrole çıkıyor, kütüphaneciye, "Toplam kaç kitabımız oldu şimdi?" diye soruyormuş. Kütüphanecinin ağzından çıkan rakam kralın bu büyük planının başarılı mı başarısız mı olduğunu özetliyormuş. Bu anekdot, doyumsuz koleksiyoncunun

36) "Fallo" kelimesinin İspanyolcada birkaç farklı anlamı vardır. Bunlardan biri "karar" veya "yargı" iken bir diğeri "hata" veya "yanlış"tır. [ç.n.]

edebi arketipi olarak görülebilecek olan Don Juan Tenorio'nun başrolde olduğu bir sahneyle bazı benzerlikler içerir. Mozart'ın ve opera metni yazarı Da Ponte'nin *Don Giovanni* operasına ekledikleri ünlü "Katalog Aryası"nda uşak Leporello, Don Juan'ın gönlünü fethettiği kadınların bir envanterini verir: "Bu, efendimin sevdiği kadınların bir kataloğu; bizzat ellerimle hazırladım. Dikkat edin, benimle birlikte okuyun. İtalya'da altı yüz kırk, Almanya'da iki yüz otuz bir, Fransa'da yüz, Türkiye'de doksan bir, ama İspanya'da şimdiden bin üçü buldu!" Don Juan gibi Ptolemeos'lar da başarılarının toplamının artmaya devam ettiğini, kendilerini her zamankinden daha önemli ve güçlü hissetmeyi hak ettiklerini onlara garanti edecek uşak-kâtiplere ihtiyaç duyuyorlardı. Aynı şekilde sosyal medya ağları da sanal dünyamızın Leporello'larıdır. Kazanmayı başarabildiğimiz arkadaş, takipçi ve "Beğen" sayılarının hesabını tutarak hepimizin içinde olan narsisizmi ve koleksiyonculuk dürtüsünü beslerler.

Sonsuzluğa dokunmak isteyen İskenderiye Kütüphanesi de büyük bir kataloğa sahipti. En az yüz yirmi tomardan oluştuğunu biliyoruz; yani Homeros'un *İlyada*'sının beş katı. Sadece bu bile kaybolan koleksiyonun ne kadar muhteşem olduğunu anlamamıza yetiyor. Ayrıca, o tarihe kadar dünyadaki kitapların insan belleğinin alabileceği seviyeyi aştığını da kanıtlıyor. Artık yazılı bilgilerin, şiirlerin ve hikâyelerin toplamı –Aristofanes'in hafızasında tuttuğu gibi– asla tek bir kişinin hafızasında tutulamayacaktır.

58

MÖ 3. yüzyılda, Libya doğumlu bir şair olan Kireneli Kallimahos büyük kataloğun sorumluluğunu üstlenerek edebiyatın ilk haritacısı oldu. O tarihte İskenderiye Kütüphanesi'nin rafları dolup taşarken galerilerinde, revaklarında, iç odalarında ve koridorlarında insanın yolunu kaybetmesi pekâlâ mümkündü. İhtiyaç duyulan şey bir harita, düzenli bir sistem ve bir pusulaydı.

Kallimahos kütüphanecilerin babası olarak görülür. Onu tarih-
teki ilk kartotek fişlerini doldururken –bu iş için tabletleri kullanı-
yor olmalı– ve kitap kodlama sisteminin bir prototipini icat ederken
hayal edebiliyorum. Belki Babil ve Asur kütüphanelerinin sırla-
rını biliyordu ve onların tasnif yöntemlerinden ilham almıştı ama
Kallimahos seleflerinden çok daha büyük adımlar attı. Bütün yazar-
ların ve bütün eserlerinin bir atlasını çıkardı. Özgünlük ve eserlerin
yanlış kişilere atfedilmesi ile ilgili sorunları çözdü. Tanımlanması
gereken isimsiz tomarları buldu. İki yazar aynı isme sahipse onla-
rı birbirinden ayırmak için kimliklerini araştırdı. Bazı durumlarda
isimler ve takma isimler birbirine girmişti. Örneğin Platon’un –bu-
gün unutulmuş olan– gerçek ismi Aristokles’ti.³⁷ Bugün onu görü-
nüşe bakılırsa *gymnasium*da ona verilen ve Yunancada “geniş sırtlı”
anlamına gelen –filozof, arenadaki boks becerileriyle çok gurur du-
yuyordu herhalde– takma ismiyle, Platon olarak tanıyoruz.

Uzun sözün kısası, kütüphanenin yeni kitap coğrafyacısı,
karşılaştığı sonsuz problemleri sabırla, titiz bir detaycılıkla çöz-
mek zorundaydı. Kallimahos her yazarın kısa bir biyografisini kale-
me aldı, ayırt edici kimlik bilgilerini –baba adı, doğum yeri, takma
adı– araştırdı ve eserlerinin alfabetik sırada hazırlanmış eksiksiz bir
listesini çıkardı. Kolay tanımlanabilmeleri için her kitabın isminin
altına metnin ilk cümlesini –tabii korunmuşsa– ekledi.

Metinleri sıraya dizmek ve arşivlemek için alfabenin kullanıl-
ması fikri İskenderiyeli bilgelere büyük kolaylık sağladı. Alfabetik sı-
ralama bugün günlük hayatımızda son derece yaygın, kolay anlaşılır
ve kullanışlı bir şey olduğu için bir icat olduğu aklımıza bile gelmez.
Ancak birisinin uzun bir araştırmanın ardından bir ilham anında
bulduğu bir araçtır; tıpkı şemsiye, ayakkabı bağcığı veya kitapların
sırt kısmı gibi. Bazı araştırmacılar bu basit ama dahice buluşu İs-
kenderiye kütüphanecilerine Aristo’nun öğrettiğini düşünmektedir.
Bu, ilgi çekici bir hipotez olmakla birlikte kanıtlanması imkânsızdır.
Her halükârda bu sistem müzenin aydınları sayesinde uygulamaya

37) Yunanca “büyük itibar sahibi” anlamına gelen Aristokles’in Platon’un do-
ğumunda verilen gerçek ismi olup olmadığıyla ilgili tartışmalar halen sür-
mektedir. [ç.n.]

konmuştur. Bizler farklı bir alfabeyle sahip olsak da onları taklit etmeyi sürdürüyoruz.

Kallimahos'un kataloğu –bunlara *Pínakes* (Tablalar) adı verilmişti– günümüze ulaşmamakla birlikte, sonraki yüzyıllara ait metinlerde yeterince bahsi geçtiği için neye benzedikleri hakkında kabaca bir fikre sahibiz. Elimizde, muhtemelen “Tablalar”dan kopyalanarak günümüze ulaşan listeler de bulunuyor. Örneğin Eshilos'un yetmiş üç, Sofokles'in yüzü aşkın tiyatro oyununun adları alfabetik sırada verilmiş. Bu döküm aynı zamanda kayıplarımızın gerçek bir envanterini de sunuyor; bugün bu iki yazardan sadece yedişer tragedyaı eksiksiz halleriyle okuyabiliyoruz.

Kallimahos'un edebiyat eserlerini türlerine göre düzenlemesi en çok iz bırakan kararlarından biri oldu. Önce kitapları eskiden beri yapıldığı üzere iki büyük başlık altında sınıflandırdı: Şiir ve düzyazı. Ardından bu edebi ülkeleri vilayetlerine ayırdı: Epik, lirik, tragedya, komedya; tarih, hitabet, felsefe, tıp, hukuk. Son olarak da belli başlı türlerin herhangi birine uymayan eserler için bir “muhtelif eserler” kategorisi oluşturdu. Burada, örneğin şekerleme ve tatlı imalatı üzerine dört kitap bulunuyordu. Günümüzün kütüphanelerine kadar ulaşan türlerine göre alfabetik sıralama yöntemi, salt biçimci, faydalı ama rasgele kriterlere göre uygulanıyordu. O zamanlardan beri, birden fazla türün alanına giren, deneysel, türlerin sınırlarında dolaşan veya tür kurallarına uymayan kitapların –antikçağda da böyle bazı eserler vardı– sınıflandırılmaz olarak değerlendirilmek gibi bir dezavantajları bulunuyor.

Biçimciliğine rağmen *Pínakes* temel bir araştırma aracı, edebiyatın ilk büyük atlası, İskenderiye Kütüphanesi denen o büyük okyanusta yol almayı sağlayan bir seyir haritası –ve Aristo'nun izinde ilerleyen, cesur bir bilgi ve buluş tasnifleme yöntemi– haline geldi. Kallimahos'un kataloğu, antik dönem boyunca sürekli başvuru ve güncellenen bir araç oldu. Büyük bir başarı elde etti ve diğer tüm bilimlere hizmet eden bilgi dalları olan bibliyografi ve ansiklopedi bilimlerinin temellerini attı.

Kallimahos'un, en anlaşılabilir olanlar da dahil olmak üzere kitapların içine sığdırılmış bütün o küçük dünyaları tamamen yok ol-

maktan kurtarmayı düşlediğini ve muazzam bir çaba gerektiren bu iş için gerekli gücü ve sabrı bu düştten aldığını tahmin ediyorum. Sonuçta o da kelimelerin geleceğinden endişe eden bir yazardı. İşin ironik tarafı, kendi eserlerinin neredeyse tamamı yok oldu.

Bildiğimiz kadarıyla, yaratıcı deneyciliği canla başla savunan, kural tanımaz bir şairdi. Artık dönüşü olmayan bir edebiyat geçmişi olduğu gibi kopyalayanlar onu sıkıyordu. Kısa ve özlü bir üslubu, hicvi, nüktedanlığı, parçalı yapıları (fragmentasyon) seviyordu. Bazen yeni patikaların nerelere varabileceğini anlamak için klasikleri iyi bilmek gibisi yoktur.

59

Kütüphaneler sessiz adımlarla dünyaya yayılmıştır.

MÖ 1500-3000 yılları arasında Yakın Doğu'daki bazı kentlerde halkın sadece küçük bir kesimine hitap eden 55 kütüphane vardı ama Avrupa'da hiç yoktu. 2014 verilerine göre İspanya'da nüfusun %97'sinin yaşadıkları yerlerde en az bir halk kütüphanesi bulunuyor; tüm ülkedeki toplam kütüphane sayısı 4.649. Bu rakamlar büyük bir değişimin ve kütüphanelerin sayısının muazzam bir seviyeye nasıl eriştiğinin hikâyesini anlatıyor. Genelde pek fark edilmese de antikçağda insanları en etkili şekilde kolonileştiren olgulardan biri kütüphanedir. *Brian'ın Hayatı (Life of Brian)* filmindeki Yahudi Halk Cephesi'nin o tuhaf üyelerinin kendi aralarında sordukları gibi Yunanların ve Romalıların insanlığa ne faydasının dokunduğu sorulsa tereddüt etmeden cevapları: Yollar, kanalizasyon, yasalar, demokrasi, tiyatro, su yolları. Belki listeye gladyatörlerin destanını, Hollywood senaristlerini bu kadar etkileyen o şamatacı, yarı çıplak savaşçılar veya savaş arabası sürücülerini de ekleriz ancak bugün her zamankinden daha güçlü bir biçimde varlığını sürdüren halk kütüphanelerinin sessiz başarısı aklımıza bile gelmez.

Çocukken gittiğim ilk kütüphaneyi hiç unutmuyorum. Çok küçük yaşlardan itibaren her masalda bir orman bulunduğunu

biliyordum; masalın kahramanı, esrarengiz yolculuğunun başında daima bir büyüyle karşılaşır ve sonunda mucizevi bir şeye ulaşır. Ben de uzun temmuz öğle sonraları babamın elini tutarak ağaçlar arasında dolaşırdım. İkimiz Büyük Park'taki küçük bir kütüphaneye giderdik. Görünüşü ve çatısıyla bir masaldan veya Alp Dağları'ndaki bir köyden fırlamış küçük bir evi andırıyordu. Kütüphanenin loş salonuna girer, bir çizgi roman seçer, kollarımın arasında sıkı sıkı tutarak parkın aydınlığına çıkar ve oturup okumak için bir bank arardım. Akşam yavaşça yaklaşırken oradan geçen bisikletlerin metalsi müziği eşliğinde, çizimleri ve kelimeleri yutar gibi, ilk harfinden son harfine kadar büyük bir dikkatle okurdum. Birkaç saatliğine ganimetim olan çizgi romanı bitirdiğimde kütüphaneye iade eder, ormandan ayrılır ve akşam serinliğinde hayal gücüm fokur fokur kaynayarak eve dönerdim.

Çocuk gözüyle orman mertebesine yükselttiğim o parktaki harika şeyler, içindeki kitaplar ve kahramanlar, gizemli fısıltılarıyla bir hikâye vaat eder gibi duran kavak ağaçları ve kütüphanenin kendisi elbette bir fantezi dünyasının öğeleriydi. Çizgi roman bağımlısı olmuştum ve her öğleden sonra dozunu yükseltmek istiyordum.

İspanya'da görev yapan on bini aşkın kütüphaneci –ve dünyadaki yüz binlercesi– kelimelere olan bağımlılığımızı tatmin ederler. Onlar bu bağımlılık maddesinin koruyucularıdır. Masallardan ansiklopedilere, bilimsel incelemelerden en vurdulu kırdılı çizgi romanlara bilgilerimizin ve rüyalarımızın tümünü onlara emanet ederiz. Bugün birçok yayıncı depolama maliyetlerinden kaçınmak için koleksiyonlarını yok ederken, kütüphane artık baskısı yapılmayan eserlerin sığınağıdır; bir hazine sandığıdır.

Her kütüphane kendine özgüdür ve bir keresinde birisinin bana dediği gibi daima kütüphanecisine benzer. Kitapların geleceğine, daha doğrusu zamanı hükümsüz kılma becerisine hâlâ güvenen o yüz binlerce kütüphaneciyi takdir ediyorum. Okurların bakışını bir raftaki kitabın içinde bazen yıllar boyunca uykuya dalmış olan kelimelere yönlendirip onları uyandırmak için tavsiyelerde bulunur, okumayı teşvik eder, aktiviteler düzenler, gerekçeler yaratırlar. Her

gün gerçekleştirdikleri bu görevin sonunda bir dünyayı dirilteceğini –Kalk, Lazarus!– bilirler.

Kütüphaneciler, Mezopotamya’da, Bereketli Hilal adı verilen bölgede başlayan uzun bir soyağacından gelirler ancak bu mesleğin ilk kurucuları hakkında çok fazla bir bilgimiz yoktur. Kendi sesiyle bize ilk konuşan kütüphaneci, sabırla kitapları katalogladığına ve gecelerini uzun uzun yazmaya ayırdığına dair kafamızda canlı bir görüntü oluşturabildiğimiz Kallimahos’tur. Kallimahos’tan sonra birçok yazar hayatlarının bir döneminde, insanı hem içine çeken hem de afallatan kitaptan duvarlar arasında kütüphanecilik yapmıştır: Goethe, Casanova, Hölderlin, Grimm Kardeşler, Lewis Carroll, Musil, Onetti, Perec, Stephen King... Gloria Fuertes bir keresinde, “Tanrı beni bir şair yaptı, bense bir kütüphaneci oldum” diye yazmıştır.

Ve Borges, o kör kütüphaneci, neredeyse başlı başına bir edebiyat janrı haline gelmiştir. Yazarın bir arkadaşı, bir keresinde onunla birlikte Buenos Aires Ulusal Kütüphanesi’ni gezdiğini anlatır. Borges, raflar arasında kendi doğal ortamındaymış gibi dolaşıyormuş. Rafların her birini doğru dürüst görmeyen gözleriyle okşuyormuş. Her bir kitabın nerede olduğunu biliyor, kapağını açtığında aradığı sayfanın yerini hemencecik buluyormuş. Kitapların sıralandığı koridorlarda kendinden geçen, gözü görenlerin geçmeye çekineceği yerlerden kayar gibi ilerleyen Borges, kütüphanenin loşluğunda bir ip cambazının şaşmaz adımlarıyla yolunu buluyormuş; tıpkı *Gülün Adı (Il Nome della Rosa)* romanında manastırın kör kütüphanecisi –ve sinsi katili– Jorge de Burgos gibi. Bir saygı göstergesi olarak mı saygısızlık olarak mı kabul edilir bilmem ama, Umberto Eco bu karakteri yaratırken Jorge Luis Borges’ten esinlenmişti.

Ninova, Babil ve İskenderiye kütüphanelerinin zamanından beri erkeklerin tekelinde olan bu meslek, 20. yüzyılın başında kadınların barışçı bir şekilde ele geçirdiği bir alana dönüştü. 1910 senesine gelindiğinde kütüphanecilerin neredeyse %80’i kadındı. Ve sadece bekâr kadınların çalışmasına izin verildiği için, kolektif imgelemde evde kalmış, içe kapanık, soğuk, boynu gri fiyonklu, gözlüklü, eski moda elbiseler giyen ve söylenip duran bir kadın kütüphaneci karikatürü doğdu. Günümüzden çok uzak olmayan bu

dönemin zihniyetine göre kitaplar arasında çalışan bir kadın, parmağına hiçbir zaman yüzük takmayacak erkek arkadaşına ve bir çocuğunun olmayışına için için hayıflanmaktan başka bir işe yaramazdı. Bu tarihten epey sonra, 1946'da gösterime girmesine rağmen *Şahane Hayat (It's a Wonderful Life)* filminde bile bu stereotipin bir yansımasını buluruz. Parodileştirmek için eşsiz bir sahne olduğunu düşünüyorum ama ne yazık ki tek bir ironi belirtisi bile olmadan çekilmiştir. Filmin James Stewart tarafından canlandırılan başkarakteri George Bailey, Noel arifesinde intihar etmek üzeredir. Koruyucu meleği, hiç doğmamış olsa dünyanın neye benzeyeceğini göstermek ve onu hayatın anlamsız bir saçmalık olmadığına ikna etmek için müdahale eder. Tüm arkadaşlarının ve ailesinin onsuz nasıl acınacak bir durumda olacağını seyreden George, karısını sorar: "Mary nerede?" Melek duraksar: "Hayır... Bana bunu sorma." Aklına kötü şeyler gelen George, öfkeyle meleğin yakasına yapışır: "Karımın nerede olduğunu biliyorsan hemen söyle." "Söyleyemem. Lütfen. Bu hiç hoşuna gitmez, George" der melek. George çaresizce "Nerede söyle, nerede?" diye sorar. "Hâlâ bekâr George..." der melek, "Kütüphaneyi kapatıp çıkmak üzere." George meleğin yakasını bırakıp kütüphaneye koşar. O sırada perdede Mary görünür; gerçekten de Pottersville Halk Kütüphanesi'nin kapısını kilitlemektedir. Kılık kıyafeti eksiksizdir: Rahibeleri aratmayan, kapalı bir tayyör elbise, boynunda fiyonk, kalın camlı gözlükler... Çantasını göğsüne bastırmış, düşünceli ve mutsuz bir şekilde yürümektedir. Filmin müziği sahneye kasvetli bir atmosfer verir. George suratında dehşete kapılmış bir ifadeyle bakarken, izleyiciden elini başına götürüp "Hayır, kütüphaneci olmasın!" diye düşünmesi beklenir.

Araştırmacı Julia Wells'in işaret ettiği gibi, bu tür klişeler çağdaş filmlerde de varlığını sürdürüyor. Kurmaca kütüphanecilerin birçoğu, kendi nüfuz alanlarında konuşmaya cüret edenleri öfkeli bir "şşşt!" çekerek susturan huysuz kadınlardır. Bu noktada hazin bir tarihsel ironi karşıma çıkıyor. Savaş sonrasının İspanya'sında, yani Frank Capra'nın söz konusu filmi çekmesinden birkaç yıl önce, İkinci Cumhuriyet döneminde görev yapmış olan kütüphanecilerin çoğu tehlikeli devrimciler olarak görüldüler ve bir tasfiye süreci-

ne maruz kaldılar. Genel olarak, *Şahane Hayat*'ın hayali sahnesindeki Mary'nin tam tersi gibiydiler: Modern, avangard, İspanyol üniversitelerinde öncü rol üstlenmiş genç kızlardı. Frankocu yetkililer hangi faaliyetlere katıldıklarını, mesleki ve özel yaşamlarını didik didik araştırdılar. Devlet Kütüphane ve Arşiv Memurları Müdürlüğü'ndeki işlerini koruyabilenler aşağılayıcı maaş kesintilerine maruz kaldılar, zorunlu görevlere atandılar ve yönetici kadrolarına gelmeleri engellendi. María Moliner'in³⁸ kıdeminin on sekiz basamak birden düşürüldüğü, tüm meslek hayatı boyunca yöneticilik veya güvenilirlik gerektiren pozisyonlardan menedildiği aklıma geliyor. Önce Valensiya'daki Hazine Arşivi'ne, sonra da Madrid'deki Mühendislik Fakültesi'ne sürülen Moliner, o harika sözlüğünü tamamen kendi başına yazmıştı. Annemin çocukluk kütüphanesi benimki gibi ormanın içindeki büyü, küçük bir ev değildi; devlet baskısına maruz kalan iki kadının çalıştığı bir binaydı.

Kütüphaneler ve kütüphaneciler, utanç verici olaylarla dolu evrensel bir tarihe sahiptir: Saldırı, bombalamalar, sansür, tasfiyeler, baskılar... *Gülün Adı*'nda Aristo'nun bir kitabını cinayet silahına dönüştüren Jorge de Burgos veya aynı anda iki farklı boyutta yaşayan –bir ailenin mutlu annesi ve sıkıcı bir kütüphaneci olarak (üstelik bu hayatlardan hangisini tercih ettiğini bilmiyoruz)– Mary gibi bir dizi ilginç karaktere ilham kaynağı olmuşlardır. Ancak en şaşırtıcısı, kütüphanenin Doğu'daki kökenlerinden –bilgiyi denetim altında tutan yazman loncaları ve rahip kastlarıyla– başlayıp, okumak ve öğrenmek isteyen herkese açık olan günümüz kütüphanelerine uzanan yolculuktur.

Kütüphanelerin raflarında birbirine düşman, hatta birbirleriyle savaşta olan ülkelerde yazılmış kitaplar yan yana dizilidir. Fotoğrafçılık el kitapları ve rüya yorumları, mikroplardan veya galaksilerden söz eden incelemeler, bir generalin otobiyografisiyle bir savaş kaçkınının anıları, kadri bilinmemiş bir yazarın iyimser eseriyle başarılı bir yazarın pek bilinmeyen bir eseri, gezgin bir yazarın notlarıyla kurduğu hayalleri detaylarıyla anlatma ihtiyacı duyan bir yazarın

38) María Moliner (1900-1981), hazırladığı *İspanyolca Kullanım Sözlüğü* ile İspanya'da oldukça tanınan kütüphaneci ve sözlükbilimcidir. [ç.n.]

yerinden kalkmadan yazdığı beş cilt, dün basılmış bir kitapla yirmi asır önce yazılmış bir kitap yan yanadır. Burada zamansal ve coğrafi sınırlar bilinmez. Ve tabii hepimiz bu yerlere davetliyizdir: O kent ister yabancıyı ister yerlisi olalım, ister gözlüklü ister lensli ister gözü çapaklı olalım, ister papyonlu bir erkek ister kravatlı bir kadın olalım... Kütüphane bir ütopyaya benzer.

60

Mallarmé 19. yüzyılda şöyle yazmıştı: “Ten harap, heyhat! Ve okudum bütün kitapları.” Şair muhtemelen her şeyin yaşanıp bitirildiği, geriye posası kalmış bir hayatın sıkıcılığını kastediyordu. Öte yandan, Amazon ve Kindle çağında okunduğunda bu sözler bütün kitapları okuma hevesinin sadece en çılgın kitapseverlerin imkânsız hayali olabileceğini ironik bir şekilde hatırlatıyor. İnsanlık her yarım dakikada bir kitap yayınlıyor. Her kitabın fiyatının ortalama yirmi avro, eninin iki santimetre olduğunu varsayarsanız Mallarmé’nin kütüphanesine yeni kitapları eklemek için her yıl yirmi milyon avro harcamak ve yirmi kilometre uzunluğunda yeni raf yaptırmak gerekecekti.

Kallimahos’un kataloğu bütün bilinen kitapların ilk atlasıydı. Haritası çıkarılan kıtanın muazzam büyüklükte olduğu anlaşıldı ve Yunanlar bu duruma en az bizim kadar şaşırmıştı. İskenderiye Kütüphanesi’ndeki tomarların tamamını tek bir kişinin okuması asla mümkün olmayacaktı. Hiç kimse her şeyi bilemeyecekti. Her kişinin bilgisi, gittikçe kendi cehaletinin o uçsuz bucaksız okyanusunda küçücük bir takımda olarak kalacaktı.

Seçim kaygısı başladı: Çok geç olmadan okumamız, görmemiz, yapmamız gereken şeyler neydi? Bugün de hâlâ aynı nedenle listeleri saplantı haline getiriyoruz. Peter Boxall sadece birkaç yıl önce kimbilir kaçınıcı “ölmeden önce okumamız gereken kitaplar” listesini yayımladı; onunkiler Bin Bir Gece Masalları gibi hep 1001 kitap içeriyor. Günümüzde dinlemeye değer plaklar, kaçırılmaması

gereken filmler, gidip görmemiz gereken yerler gibi başlıklar altında toplanan seçkilerde inanılmaz bir artış var. İnternet, bilgileri bölük pörçük sunan, sonsuz bir şekilde dallanıp budaklanan yapısıyla zamanımızın en büyük listesi. İster nasıl milyoner olacağınızı ister işinizde nasıl başarıya ulaşacağınızı isterse de obeziteden nasıl kurtulacağınızı anlatsın, yaptığı işin hakkını veren bütün kişisel gelişim kılavuzlarının başlıca tavsiyelerinden biri listeler hazırlamanızdır. Azmedip listesini çıkardığınız kararları yerine getirirseniz çok daha iyi bir hayata sahip olacağınız söylenir. Bu tür listeler, düzenin kaygıları azaltan bir etkisinin olduğu yani savunma sistemimizin artan kaosu dengelediği fikrine dayanıyor olmalı. Ayrıca günlerimizin sayılı olduğu inancı ve korkusuyla da ilgisi olmalı. Bu yüzden başa çıkamayacağımız kadar çok olan şeyler arasından bir seçim yapıp sayılarını ona, elliye veya yüze indirmeye çalışıyoruz.

Büyük Kütüphane'nin bilgeleri devasa kataloğa bakarlarken kuşkusuz aynı liste çıkarma virüsüne yakalanmışlardır. Her türdeki en önemli kitaplar hangileriydi? Hangi anlatılar, hangi şiirler, hangi fikirler gelecek nesillere ulaşmalıydı?

Elyazmalarının kopyalarının çıkartıldığı bir çağda antik bir kitabın gelecek nesillere ulaşması için büyük çaba gerekiyordu çünkü kullanılan malzeme çabuk bozuluyordu ve eserin zaman zaman yeniden kopyalanması gerekiyordu. Art arda gelen kopyaların zamanla anlamının muğlaklaşmaması için gözden geçirilip yorumlanmaları da gerekiyordu. Kütüphanenin bilgeleri ölümsüz olmadıkları için bu çalışmayı katalogdaki bütün kitaplar için yapmayı garantilemiyorlardı. Bir seçki yapmak zorunluydu. Hazırladıkları listeler, çoğumuzunki gibi, bir iş programıydı ama günümüze kadar gelen bir referans sistemi de oluşturmuşlardı. Umberto Eco, *Listelerin Sonsuzluğu (La Vertigine della Lista)* adlı deneme kitabında listelerin gerçekten de kültürün başlangıcı, sanat ve edebiyat tarihinin bir parçası olduğunu söyler. Ansiklopedilerin ve sözlüklerin büyük bir detaycılıkla hazırlanmış listeler olduğunu da ekler. Ve hepsi –repertuarlar, kaynakçalar, dizinler, tablolar, kataloglar, sözlükler– bir araya gelerek sonsuz olanı daha anlaşılır kılarlar.

Yunanların, listelerde adı geçen yazarlar için kullandığı bir kelime vardı: *Enkrithentés*, “kalburdan geçmiş olanlar, seçilenler.” Bu kelimeyle, unu kepekten ayıran kalbur metaforu kullanılmaktadır. Günümüzdekinden daha küçük ölçekte de olsa, antikçağda da ölmeden önce okunması gereken, *enkrithéntes* grubuna dahil bir yazarlar listesi vardı. İmparatorluklar döneminde yazılan bazı kılavuzların başlıkları çağdaş örneklerini hiç aratmaz: Örneğin, Bergamalı Telfos’un yazdığı *Kitapları Bilmek*, Herennios Filon’un yazdığı *Kitap Seçimi ve Tedariki Üzerine* veya Bitinyalı Demofilos’un yazdığı *Kitapsever*. Her birinin izini sürüp karşılaştırmalarını yaptıktan sonra, hepsinin geçmişinin İskenderiye’nin bilgelerine ve Kallimahos’a uzandığına inanıyorum. Ayrıca bu seçkilerin orijinal amacının bir grup harika kitabı –en sevilenleri– unutulmuşluktan kurtarmak olduğunu düşünüyorum.

Bir seçim yapmak bir anlamda korumaya almaktır. Günümüzde de tarihi yerlerin ve anıtların bir listesini yapıp onları yok olmaktan kurtarma gayretiyle Dünya Mirası ilan ediyoruz.

İskenderiye bir başlangıç noktasıdır. Burada, kralların serveti ve bilgelerin işlerine bağlılığı büyük çaplı bir koruma ve kurtarma çalışmasını mümkün kılmıştır. Kitaplardaki narin kelimelerin çocuklarımızın ve onların çocuklarının hayatı açıklamak için ihtiyaç duyacakları bir miras olduğunu; böyle geçici bir şeyin –ağzımızdan çıkıp havada dağılan sesleri, düşüncelerimizin müziksel titreşimini temsil eden çizimlerin– gelecek nesiller için korunması gerektiğini; kadim hikâyelerin, efsanelerin, anlatıların ve şiirlerin ölmekte direnen bir dünyayı anlamaya yönelik bir çabanın kanıtları olduklarını belki tarihte ilk kez Yunanlar anlamışlardı.

İskenderiye Kütüphanesi’nin âlimlerini herkesten ayıran şeyin geçmişe duydukları sevgiyle bir ilgisinin olmadığını sanıyorum. Onları ileri görüşlü yapan şey, Antigone’nin, Oedipus’un ve Medea’nın –yok olma tehdidi altındaki, mürekkep ve papirüsten müteşekkil bu varlıkların– yolculuklarını asırlar boyunca sürdürmeleri gerektiğini; henüz doğmamış milyonların hikâyelerinden mahrum bırakılmayacağını; başkaldırılarına esin kaynağı olacaklarını; bazı gerçeklerin ne kadar acıtıcı olduğunu bize hatırlatacaklarını; en karanlık

taraflarımızı bize göstereceklerini; ilerlemenin çocukları olarak ulaştığımız konumdan kibirlenmeye başladığımız her seferinde bize bir tokat atacaklarını; bizim için hâlâ önemli olmayı sürdüreceklerini anlamış olmalarıydı.

Tarihte ilk kez gelecektekilerin haklarını –bizim haklarımızı– düşünen birileri vardı.

61

Bu satırları yazarken, her zamanki liste çılgınlığının ortasında –en çok satan kitaplar listesinden yılın en sık giyinenleri listesine varana kadar– aralık ayının sonu yaklaşıyor. Geçtiğimiz on iki ay, bütün gazetelerde yayımlanan, sosyal medyada paylaşılan bu listeler geçidiyle özetleniyor. Gerçeklik büyük bir turnuvaya dönüştürülürken bizler de kazananların kimler olduğunu merakla takip ediyoruz.

Bir seferlik olsun, yaşanan bu çılgınlığın müsebbibi İnternet değil. Bir şeyleri sıraya dizmenin öncüsü, o ünlü listeleriyle Yunanlardı: Yedi büyük bilge, dünyanın yedi harikası vb. Bizim gibi boğazlarına düşkün olduklarından, kendi gastronomi sıralamalarını yaparak Michelin Kılavuzu’nun habercisi olmuşlardı. *Dipnosofiste* başlığını taşıyan, 2. yüzyıldan kalma ilginç bir eserde Yedi Büyük Yunan Aşçı’nın bir listesini buluruz. Bu kitapta görmüş geçirmiş bir aşçı, çırağına en ünlü aşçıların isimlerini ve her birinin spesiyalitesini öğretir: Rodoslu Agis ve o mükemmel balık ızgaraları; tanrıların ağzına layık mıgır balığı yemekleri yapan Sakız Adalı Nereos; beyaz soslu yumurta yemeklerinin ustası olan Atinalı Karaidēs; siyah et çorbasıyla Lamprias; sucuğu bulan Aftonetos; mükemmel mercimek yemekleri pişiren Eutinos; birbirinden farklı yahni yemekleri icat eden Ariston; ve buharda pişirilmiş –bugün yüksek mutfak dediğimiz şey– başka yemekler. Kitapta, “bu aşçıların ikinci bir yedi bilge adam” oldukları sonucuna varılır. Aynı kitapta tanınmış bir mutfak sanatçısı, epey alaycı bir ifadeyle, “yemek yaparken tüm baharatlar arasında en önemlisi böbürlenmektir” der.

Elbette yazarlar da liste meraklılarının ilgi alanıydı; hatta İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşundan bile önce. MÖ 4. yüzyılda tragedyanın büyük isimleri çoktan kapalı bir liste oluşturuyordu: Eshilos, Sofokles ve Euripides. Sonuncusu da öldükten yarım asır sonra, ünlü tragedyalıyı yeniden tiyatro programlarının vazgeçilmez bir parçası oldu. Hayattaki haleflerinden daha fazla seyirci çekiyorlardı. Atina devleti, Eshilos, Sofokles ve Euripides'in, sadece bu üç yazarın tragedyalarını orijinal halleriyle –kamu yararına– korumak için bir devlet arşivi oluşturmaya karar verdi.

Bu Yunan tragedya yazarları bundan böyle hep bir üçlü olarak anılacaklardı. Tabii Büyük Kütüphane'de başka ünlü listeler de –dokuz lirik şair, on hatip– yapıldı. O zamanlardan itibaren liste yapılırken bazı rakamlara (üç, yedi, dokuz, on) sihirli bir anlam atfedildi.

Kuşkusuz bir şeyleri numaralandırmanın verdiği bir keyif var. Biliyorum; ben de bunu yaşadım. Babam hayattaki son aylarında gücü yettiğinde spor sitelerinde sörf yapmaya saatlerini ayırır olmuştı. Mazinin –kendi mazisinin elbette– o güzel günlerinde, yani önceki asırda, 50'lerin sonunda ve 60'ların başında yapılan futbol maçlarının fotoğraflarını arıyordu. Babama göre geçmişte futbol ile ilgili her şey daha iyiydi. Onu heyecanlandıran bir şey varsa o da çocukken ezberlediği futbol takımı kadrolarını bulmaktı. Önce kadronun değişmez sırasının keyfine vararak, futbolcuların isimlerini birer birer ekrandan okurdu. Sonra bu isimleri hâlâ sakladığım spiral ciltli, kareli bir deftere not alırdı. Geçmişin hayaletlerinden oluşturduğu futbol takımı listelerini, hastalığının etkisiyle titrekleşmiş o güzel el yazısıyla sıra sıra yazdığı futbolcu isimlerini gururla bana gösterirdi. Bu şarkıların dizeleri –ezbere öğrenilip sonradan unutulmuş on bir soyadı– çocukluğunu geri getirebilecek güçteydi. Listeler aynı zamanda herkesin otobiyografisinin özel bir parçasını oluşturur.

Uzmanların dediğine göre yazı, muhasebe hesabı yapmak için icat edilmiştir; yani keçilerin, kılıçların, şarap amforalarının listesini tutmak için. Belki bu nedenle, edebiyat her zaman envanter tutmak için yeni yöntemler bulmayı sürdürmüştür. *İlyada*'nın Şan II başlıklı bölümünde Troyalılara karşı savaşan Yunan gemilerinin

uzun bir listesi vardır. Kitab-ı Mukaddes, on emir veya o sonsuz soy ağaçları olmadan aynı olmazdı. 10. yüzyılda yaşamış olan Japon yazar Sei Shonagon'un *Yastık Kitabı* 164 liste içeriyordu. Kataloglanabilecek her şeyi önem veya büyüklük sırasına göre yazmıştı. Bu listelere, içerikleri hakkında fikir veren başlıklar koymuştu: "Nabız hızlandıran şeyler", "Kısa tutulması gereken şeyler", "Boyanınca değerini yitiren şeyler", "Kendilerinden memnun görünen insanlar", "Özellikle hoşuma giden bulutlar ve diğer şeyler."

Joyce, *Ulysses*'in sondan bir önceki bölümünde, Leopold Bloom'un mutfak çekmecesinde bulunabilecek mutfak gereçlerinin detaylı bir listesini vermişti. Italo Calvino'nun yeni milenyum için verdiği altı tavsiyeye özel bir zaafım var. Ve tabii Borges'in sıraladığı şeylere, özellikle de hediyelerle ilgili şiirlerine. Perec ise Saint-Sulpice Meydanı'ndaki bir kafeye oturup bir Paris semtini tüketmeyi denemişti.³⁹

Joe Brainard, 1975 yılında yayımladığı *Hatırlıyorum (I Remember)* adlı eserinde, yüz elli sayfa boyunca hatıralarını duygusal bir liste halinde sıralar. "Eski hiçbir şeyin bir değerinin olmadığı zamanı hatırlıyorum." "Belediye kütüphanesinin verdiği sertifikayı almak için her yaz on iki kitap okuduğumu hatırlıyorum. Okumak umurumda değildi ama sertifika almayı seviyordum. Büyük harflerle basılmış, bol resimli kitapları aldığımı hatırlıyorum." "Gördüğüm ülkeleri yazmak için bir liste hazırladığımı hatırlıyorum." "Günün birinde bir ansiklopedinin tamamını okuyup *her şeyi* bilmeyi hayal ettiğimi hatırlıyorum."

Wisława Szymborska'nın "istatistiğe katkısından"⁴⁰ söz etmemek de olmaz: "Her yüz kişi içinde, her şeyi en iyi bilenler: elli iki;/ her adımını emin olmadan atanlar: neredeyse geri kalan herkes;/ çok zamanlarını almayacaksa memnuniyetle yardıma koşanlar: tamı

39) Paris'in Saint-Sulpice Meydanı'ndaki kafelerde üç gün boyunca, belli saatlerde oturup önünden gelip geçen her şeyi –insanlar, otobüsler, farklı nesneler– not alan Georges Perec, gözlemlerini *Bir Paris Semtinin Tüketilme Denemesi (Tentative d'épuisement d'un lieu parisien)* adlı deneysel metinde aktarır. [ç.n.]

40) Polonyalı şair Wisława Szymborska'nın (1923-2012) *İstatistiğe bir Katkı* adlı şiiri. [ç.n.]

tamına kırk dokuz;/ içlerinde kötülük olmadığı için her zaman iyi olanlar: dört, bilemedin beş;/ mutlu olmayı becerenler: en fazla yirmi küsur;/ tek başına zararsız olup kalabalığın içinde canavarlaşanlar: kuşkusuz yarıdan fazla;/ şartlar öyle gerektirdiğinde acımasız olanlar: hiç bilmesek daha iyi, yuvarlak bir rakam bile vermemeli (...);/ ölümlüler: yüzde yüz./ Bu rakamda henüz hiçbir değişiklik yok hâlâ.”

Hayatımızı listeler yaparak, onları okuyarak, ezberleyerek, yırtıp çöpe atarak, üzerlerini çizerek, onlardan nefret ederek ve onları severek geçiriyoruz. İçlerinde en iyileri listeledikleri şeylere bir önem atfeden ve bir anlam kazandırmaya çalışanlar. Dünyanın detaylarını ve eşsizliğini yansıtanlar, değerli şeyleri gözden kaçırmamızı engelleyenler. Tabii şimdi, senenin sona ermesiyle birlikte bombardımanına tutulduğumuz listeler o kadar çok üzerimize geliyorlar ki onları kara listeye almak geçiyor içimizden.

Hikâye Dokuyan Kadınlar

62

Yunan edebiyat kanonuna dahil edilen sadece bir kadın vardır: Sappho. Bu bariz dengesizliği Antik Yunan’da kadınların yazmamasına bağlamak mantıklı görünüyor olabilir ama bu, sadece kısmen doğru bir yargıdır. Kadınların eğitim görmeleri ve yazmaları daha zor olsa da birçoğu engelleri aşmayı başarmıştır. Bazılarından bölüm pörçük şiirler günümüze ulaşmıştır; çoğunun hakkında ismi dışında fazla bir şey bilmeyiz. Tarihten neredeyse silinmiş olan kadın yazarları sıraladığım geçici listede şu isimler var: Korinna, Telesilla, Mirtis, Praksilla, Eumetis veya diğer adıyla Kleobulini, Boeo, Erinna, Nossis, Miro, Anite, Moshinis, İdili, Filaenis, Melinno, Cecilia Trebula, Julia Balbilla, Damo, Theosebia.

Her birinin asla okuyamayacağımız şiirleri merakımı cezbediyor çünkü benim için Yunanca bir kadının sesiyle başladı: Lise

öğretmenimin sesiyle. Önceleri verdiği derslerden pek etkilenmediğimi hatırlıyorum; bazen hayatımızı değiştirecek olan şeyleri fark etmemiz zaman alır. O sıralar hayranlığımı ucuza satmamaya kararlı bir yeniyetmeydim. Bazı filmlerde olduğu gibi sınıfa isyankâr bir havayla giren, masasının bir kenarına kıcını yaslayıp nükteli, zekice sözlerle konuşmaya başlayan, karizmatik, kendinden emin öğretmenler bekliyordum. Pilar Iranzo dışarıdan bakıldığında bu fanteziye uymuyordu. Uzun boylu, ince bir kadındı; herkesten daha uzun olduğu için özür diler gibi omuzlarını çökertip sırtını hafifçe kamburlaştırırdı. Öğretmenlerin klasik beyaz önlüklerinden giyerdi. Konuşurken bir piyanistinkine benzeyen, uzun parmaklı ellerini heyecanla havada sallardı. Dersi anlatırken bazen kelimeler aniden aklından çıkıp gitmiş gibi kekelerdi. Bizi yoğun bir dikkatle dinler, dersi bildiride bulunur gibi anlatmaktan çok sorular sorarak ilerler ve soru işaretine özel bir sempatisi varmış gibi dururdu.

Çok geçmeden bu harika kadın kuşkuculuğumun duvarlarını yıkmayı başardı. Ondan ders aldığım iki yıl boyunca keşfetmekten, kanatlarımı açıp uçmaktan nasıl zevk aldığımı, öğrenmenin içimi nasıl neşeyle doldurduğunu iyi hatırlıyorum. Birkaç öğrenci aynı masanın etrafında küçük bir grup oluşturmuş, suç ortakları gibi kafa kafaya vermiştik. Bilgilerimizi birbirimize bulaştırarak, anlayıp özümseyerek öğreniyorduk. Pilar isim ve sıfat çekimlerinin, soğuk tarihlerin ve rakamların, soyut teorilerin, kavramsal yapıların arkasına sığınarak ders anlatan öğretmenlerden değildi. Şeffaftı: Hiçbir numaraya başvurmadan, böbürlenmeden, yapmacık tavırlara girmeden Yunanistan tutkusunu bizimle paylaştı. En sevdiği kitapları okumamız için ödünç verdi, gençliğindeki filmlerden, çıktığı seyahatlerden, içinde kendisini bulduğu mitlerden bahsetti. Antigone'den bahsederken Antigone'nin kendisi oluyordu; Medea'dan bahsederken hayatımızın en korkunç hikâyesini dinlemiş gibi oluyorduk. Klasikleri tercüme ederken bizim için yazıldıklarını hissediyorduk. Onları anlamama korkusunu artık unutmuştuk. Artık bize dayatılan, ağır yükler gibi gelmiyorlardı. Pilar sayesinde bazılarımız yabancı bir ülkeyi iç dünyamızın bir parçası haline getirmiştik.

Yıllar sonra, bir sınıfın o baş döndürücü atmosferiyle bizzat yüzleşmem gerektiğinde, sevdiğiniz şeyleri öğrencilerinizle paylaşıp onlara ruhunuzu açmak, bir grup yeniyetmeye dudak bükebileceklerini veya yüzlerinde boş bir ifadeyle ve meydan okur bir kayıtsızlıkla size bakabileceklerini bilerek risk alıp sizi gerçekten heyecanlandıran şeyleri, size ait düşünceleri, sizi etkileyen dizeleri sunmak için öğrencileri sevmeniz gerektiğini anladım.

Üniversiteye giderken Pilar'ı Yunanca dersinin danışma saatlerinde ziyaret ederdim. Emekli olduğunda ise evinin yakınındaki kafede onu görmeye devam ettim. Sakınmasız bir şekilde, hepimize güvenerek, bilmeyi hak ettiğimize inanarak, o içten ve gizemli tarzıyla geçmişin seslerine nasıl kulak verdiğini paylaşarak bize öğretmenlik yaptığı için ona teşekkür borçluydum.

Bu buluşmalarda saatlerce sohbet eder, zaman içinde bir ileri bir geri giderek kâh hayatımızda o an olup bitenlerden kâh ortak tutkumuz olan Antik Yunan tarihinden bahsederdik. Ancak takılıp kaldığımız bir paradoks vardı: Bizi bu kadar etkilemiş olan o çağda yaşamak korkunç olurdu çünkü o çağda kadınların güç sahibi olmaları engelleniyordu, özgür değillerdi, sürekli ikinci sınıf muamelesi görüyorlardı. Yunanistan'ın o parlak mirasını öğrencilerine aktarmaya bu kadar senesini vermiş olan Pilar, o çağda yaşasa gölgeler içinde kalmaya mahkûm edileceğini biliyordu. İsimleri unutulmuş kadın yazarların sözlerini ve sessizce yarattıkları şiirlerini okuyamadığı için hayıflanıyordu.

63

Edebiyatın tarihi beklenmedik bir şekilde başlar. Bir metni kendi ismiyle imzalayan ilk yazar bir kadındır.

Homeros'tan bin beş yüz sene önce, bir şair ve rahibe olan Enheduanna, bugün Yahudi törenlerinde Zebur okunurken hâlâ yankıları işitilen bir dizi ilahi yazdı. Bu ilahilerin altına imzasını gururla attı. Orta ve güney Mezopotamya'yı tek ve büyük bir impara-

torluk halinde birleştiren Akad kralı I. Sargon'un kızı ve gelecekteki kral Naram-Sin'in halasıydı. Binlerce yıldır kayıp olan şiirlerinden bazı parçalar nihayet 20. yüzyılda ortaya çıkarıldı ve bilim insanları bunları deşifre ettiklerinde, göz kamaştırıcı ve karmaşık üslubundan etkilenerek ona "Sümer edebiyatının Shakespeare'i" adını taktılar. "Benim yaptığımı daha önce kimse yapmadı" diye yazar Enheduanna. En eski astronomi sembolleri de ona aittir. Güçlü ve cesur bir kadın olarak dönemin hararetili siyasi tartışmalarına karışmış, bu yüzden sürgünle cezalandırılarak vatan özlemi çekmiştir. Ancak yine de koruyucu tanrıçası olarak gördüğü aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya ilahiler yazmayı bırakmamıştır. En içten ve en çok hatırlanan ilahisinde yaratım sürecinin sırrını verir: Ay tanrıçası gece yarısı onu evinde ziyaret edip yeni şiirlere "gebe kalmasına" yardımcı olduğu için soluk alıp veren dizeler "doğurmaktadır." Bu büyü, erotik, sadece geceleri gerçekleşen bir olaydır. Enheduanna –bildiğimiz kadarıyla– şiirsel kelimelerin o gizemli doğuşunu tarif eden ilk kişidir.

Bu başlangıç gelecek vaat etmesine rağmen devamı gelmemiştir. Daha önce bahsettiğim gibi *Odyseia*'da yeniyetme Telemakhos, herkesin içinde söz söylemek kadınlara düşmediği için annesini susturur. Mary Beard, Homeros'un destanının bu bölümünü ince bir mizah anlayışıyla analiz eder. Ona göre Telemakhos "Söz söylemek erkeklerin işidir" derken bir topluluk önünde, buyurgan bir tarzda çekilen söylevleri kastetmektedir, herkesin –özellikle de kadınların– yapabileceği gevezelikleri, saçma sapan konularda konuşmaları veya dedikoduları değil.

Penelope'nin susturulması antikçağın Greko-Romen dönemi boyunca tekrarlanan uzun bir buyruklar listesinin başlangıcıdır. Örneğin demokrasi ve özgürlüğün savunucusu diye bilinmesine rağmen fikirleri birçok açıdan yıkıcı olan filozof Demokritos, "Kadın çok konuşmamalı; zira bu pek hoş olmaz" demekten geri durmamıştır. "Toplum içinde sessiz olmak kadının en değerli ziynetidir" diye yazmıştır. Uygarlık da bu fikri aklına kazımıştır: Bir topluluk önünde konuşmak sadece erkeklere mahsustur. Siyaset, hitabet ve büyük ölçüde de edebiyat onların alanıdır. Atina demokrasisinin

tüm kadınları –ve yabancıları ve köleleri, yani nüfusun büyük çoğunluğunu– dışlayarak kurulduğunu unutmamalıyız. 1980’lerin İngiliz TV dizisi *Evet, Bakanım*’ın başkarakterinin dediği gibi: “Bu göreve en iyi *adamı* seçmeye hakkımız var; cinsiyeti ne olursa olsun.”

Bu dışlamanın Yunanistan’ın her yerinde aynı şekilde yaşanmadığı doğrudur ve burada yeni bir paradoks karşımıza çıkıyor: Siyasi denemelerin ve entelektüel cüretin başkenti olan Atina, Yunan şehirleri içinde belki de kadınların en çok baskı gördüğü yerd. Bu kadar hayranı olduğumuz bu şehirde kadınlar –varlıklı bir aileden geliyorlarsa– sokağa pek adım atmazlardı; evin içine kapanır, kamusal alanlardan ve agoranın gürültü patırtısından uzakta, *gynekeionun* dört duvarı arasında dokuma yaparlardı. Söylemeye gerek yok belki, yoksulların böyle aile içi bir *apartheid* için ne paraları ne de imkânları yeterliydi; gerçi küçücük evlerdeki sıkış tıkkış, sefalet içindeki hayatları, bir sömürü düzeni içinde çalışmaları ve alışkanlıkları zaten özgürlük için pek bir alan bırakmıyordu.

Attika bölgesindeki tüm eğlenceler gibi tiyatro da erkeklere mahsustu. Yazarlar, aktörler ve korodaki şarkıcılar tamamen erkeklerden oluşuyordu; her ne kadar bugün sakallı bir Atinalının Antigone’yi veya Elektra’yı oynadığını düşünmek güç olsa da. Klasik dönemlerde Atina Yunanistan’ın başını çekerken, kadın yaratıcıların yokuşu her zamankinden daha belirgindi.

Yunan göçmenlerin Asya’nın sınırında yaşadıkları topraklarda, yani Anadolu kıyılarında ve yakınındaki Ege adalarında (Lesbos, Hios, Samos...) ⁴¹ başka türlü, daha açık bir dünya vardı. Burada ne kısıtlamalar o kadar katıydı ne de kadınlar bu kadar boğucu bir şekilde evlere kapatılıyorlardı. Kız çocukları eğitim alıyorlardı ve bazı kadınlar, zengin ve asil bir aileden gelmeleri kaydıyla, seslerini duyurabiliyorlardı; bazı araştırmacılar bölgede kayıp bir anaerkil düzenin son kıvılcımlarının keşfedildiğini söylüyorlar. Platon’a göre Girit adasında “*patrida* kelimesi yerine *matrida* kelimesi kullanı-

41) Türkçedeki isimleriyle Midilli, Sakız adası ve Sisam. [ç.n.]

liyordu.”⁴² Ünlü Salamis Deniz Muharebesi’nde antikçağda bilinen tek kadın komutan filosofunun başında savaşıyordu. Adı Artemisia’ydı ve Küçük Asya kıyılarında hükümdarı olduğu Halikarnas kentinden geliyordu. Yunan olmasına rağmen Pers istilacılarla ittifak kurmuştu. Atinalıların, “bir kadının Atina’ya karşı savaşmasını kabul edilemez bir şey olarak gördükleri için” kellesini getirene on bin drahmi ödül vaat ettiği söylenir.

O yakınlardaki bir ada olan Rodos’ta ise alışılmadık bir durum bizleri şaşırtıyor: Genç bir kızın, mesleği fahişelik olmamasına karşın, erkeklere mahsus şöenlere katıldığını görüyoruz. Bu genç kızın ismi, “parlak zekâlı kız” anlamına gelen Eumetis’ti ama yedi bilge adamdan biri olan Kleobulos’un kızı olduğu için herkes onu Kleobulini olarak tanıyordu. Enheduanna gibi o da bir kralın kızıydı. Kleobulini siyasi zekâyâ sahipti ve nüfuzunu nasıl kullanacağını iyi biliyordu. Babasının tebaasına karşı daha anlayışlı ve daha destekleyici bir hükümdar olmasını sağladığı söylenirdi. Çocukken bir yandan saçını kurdelelerle örüp saç filesiyle toplarken, oyun oynar gibi bilmeceler icat ediyordu. Altılı vezinde bilmeceler içeren ve asırlar sonra hâlâ hatırlanacak bir kitap yazdı. Antik bir metinde bir sempozyumda erkeklerle serbestçe yan yana yer aldığından bahsedilir. Burada, bir yandan yedi bilge adamdan birinin saçını kâh tarayıp kâh karıştırarak, şakalar yaparak gönül eğlendirirken diğer yandan konuşmaların arasına girip kendi fikrini söylüyormuş. Kleobulini, kadınların sessiz olmasının istendiği bir tarihte zeki ve nüktedan bir kadın olduğu için karikatürleştirmelere de maruz kalmıştı. Atinalı bir komedyâ yazarının *Kleobuliniler* –çoğul– adlı oyununda onun parodisini yaptığını biliyoruz. Komedyanın günümüze ulaşmamış eserlerinde Molière’in *Gülünç Kibarlar* (*Les Précieuses Ridicules*) oyunundakilere benzer karakterler bulunduğunu düşünmek zor değil: Akıllarını kelime oyunları ile bozmuş iki tuhaf genç kadın

42) Yunancada *patrida* semantik olarak “babavatan” demekken, Yunancada normalde olmayan *matrida* “anavatan” demektir. İspanyolca, Fransızca, İtalyanca gibi dillerde de bu kelimenin sadece ataerkil biçimi kullanılırken, İngilizce ve Almancada hem ataerkil hem anaerkil biçimi, Türkçede ise sadece anaerkil biçimi kullanılır. [ç.n.]

kendilerini çok zeki sanırlarken gerçekte tahammül edilemez ukalalar oldukları ortaya çıkar. Yazıyla uğraşan kadınlar, bu güldüren aynada gösterilerek alaya alınma tehdidiyle karşılaşüyorlardı. Belki bu yüzden sırları, düşündüklerini açık açık söylemeden ima etmeyi, bilmeceleri, kelime oyunlarını bu kadar seviyorlardı. Carlos García Gual'ın yazdığı gibi, "Yunan dünyasında kişinin kendini muammalı sözlerle ifade etmesi kadınlara, sadece iplikle değil kelimelerle de dokumacılık yapanlara özgü bir şeydi."

64

Sappho, kendi ifadesiyle kısa boylu, koyu tenli ve herhangi bir cazibesi olmayan bir kadındı. İyi günlerini geride bırakmış olan aristokrat bir ailede doğmuştu. Kleobulina'nın aksine kralların kızı değildi. Ağabeyi, aile servetinden geriye kalanları har vurup harman savurmuştu. Âdet olduğu üzere bir yabancıyla evlendirilmiş ve bir kız çocuk doğurmuştu. Hayatındaki her şey sıradan biri olacağına, isminin bilinmeyeceğine işaret ediyordu.

Yunan kadınlar elbette epik şiir yazmazlardı. Savaş deneyiminden bihaberlerdi çünkü savaş, aristokrasinin erkek üyelerine mahsus, tehlikeli bir spordu. Üstelik, ozanlar gibi kasaba kasaba dolaşıp para karşılığı şarkılarını sunarak özgür ve gezgin bir hayat da süremezlerdi. Ne şöenlere ne sportif yarışmalara katılabilir ne de siyasi meselelerle ilgilenebilirlerdi. Peki yapabildikleri şeyler nelerdi? Hatıralara sığınak oldular. Grimm Kardeşler'in masallarını anlatan dadıların ve büyükannelerin yaptığı gibi en eski efsaneleri nesilden nesile aktardılar. Ayrıca kadın koroları için şarkılar yazdılar (düğün şarkıları, tanrıların onuruna yazılmış şarkılar, dans şarkıları). Ve kendilerinden bahseden, tek sesli şiirler söylediler lir eşliğinde, "lirik şiir" ifadesi buradan gelir. İçinde bulundukları dünya her zaman küçük ve yöreseldi. Yine de bazı kadınlar mucizevi bir şekilde yaşadıkları köşeden orijinal bir bakış getirmeyi ve etraflarını kuşatan duvarları yıkmayı başardılar. Sappho onlardan biriydi. Gelecekte, tecrit edilmelerine rağmen yaşadıkları toplumun kalıpları-

na meydan okuyan Emily Dickinson veya Janet Frame gibi başka kadınlar da çıkacaktı.

Sappho şöyle yazmıştı: “Kimi der, en güzel şey kara toprağın üstünde/ bir süvari birliği, kimi piyadelerden bir ordu./ Ben derim ki: Gönül verdiğiidir insanın, en güzel şey.” Bu basit kelimelerin arkasında bir zihniyet devrimi yatıyor. MÖ 6. yüzyılda, geleneksel kalıpları yıkarak yazılmışlardı. Son derece otoriter bir dünyadan böyle bir şiir çıkması şaşırtıcı çünkü birden fazla bakış açısı içeriyor, hatta farklı fikre sahip olma özgürlüğünü yüceltiyor gibi görünüyor. Dahası, çoğu kişinin hayranı olduğu şeyleri sorgulama cesareti- ne sahip: Geçit törenlerini, orduları, güç gösterilerini... Kuşkusuz Sappho da Georges Brassens gibi kötü şöhreti hakkında bir şarkı yazabilirdi: “Milli bayram varsa o gün/ yine de çıkmam yataktan;/ çalıp duran o marşlar/ hiç bilmez neşelendirmeyi beni.” Savaşçıların o sıkıcı güç gösterisiyle karşılaşınca arzuyu hissedip hissettirmeyi tercih etmişti. “Gönül verdiğiidir insanın, en güzel şey.” Bu beklen- medik dize, güzelliğin bakanın gözlerinde olduğunu doğrular: En çekici görüneni arzulamayız; birini arzuladığımız için onu çekici buluruz. Sappho’ya göre seven kişi güzelliği yaratır; sıkça sanıldığı gibi ona teslim olmaz. Arzulamak, tıpkı şiir yazmak gibi yaratıcı bir eylemdir. Kendisine müzik yeteneği bahşedilmiş olan kısa boylu, çirkin Sappho, etrafındaki küçük dünyayı tutkularıyla süsleyip güzelleştirmeyi başarmıştı.

Sappho’nun yaşam öyküsü, hayatının bir noktasında yeni bir dönemece girer. Evliliği sona ermiştir ve ev hayatının günlük rutin- lerinin yerini, pek iyi bilmediğimiz yeni bir faaliyet almıştır. Şiirle- rinden bize ulaşan fragmanlara ve başkalarının onun için söyledikle- rine bakarsak, bu yıllar boyunca yaşadığı, geleneklere pek uymayan hayatı hakkında bir fikir edinebiliriz. Önde gelen ailelerin üyesi olan bir grup genç kıza liderlik ettiğini biliyoruz. Bazılarına –Atis, Dika, İrana, Anaktoria– peş peşe âşık olduğunu, erkeklerden habersiz bir- likte şiir yazıp bestelediklerini, Afrodite’ adaklar sunduklarını, çiçek çelenkleri hazırladıklarını, arzuyla birbirlerini okşadıklarını, şarkı söyleyip dans ettiklerini de biliyoruz. Zaman zaman genç kızlardan biri, belki evlenmek üzere aralarından ayrıldığında, bu ayrılık hep-

sinin acı çekmesine neden olurmuş. Son olarak, Lesbos adasında, Sappho'nun düşmanı olarak gördüğü kadınların başını çektiği başka benzer gruplar olduğunu da öğreniyoruz. Rakip gruba katılmak için onu terk eden kızların bu ihanetinin canını çok yaktığı anlaşılıyor.

Sadece bir varsayımdan ibaret olsa da bu kadınların *thiasos*larının dışı türevleri oldukları, yani yeniyetme kızların karizmatik bir kadının kılavuzluğunda şiiri, müziği ve dans etmeyi öğrendiği, tanrıları onurlandırdığı ve belki evlenmeden hemen önce kendi erotizmlerini keşfe çıktığı bir tür dini kulübün üyeleri oldukları düşünülüyor. Her halükârda Sappho'nun himayesindeki kızlara karşı hissettiği aşk duyguları lanetlenmemiş, aksine kabul görmüş hatta gıpta edilen bir şey olmuştur. Yunanlar aşkın en büyük eğitici güç olduğuna inanıyorlardı. Para için öğreten, müşterilerinin peşinden koşup ödeme yapmalarını talep eden öğretmenlere pek saygı duymazlardı. Onların aristokratik bakış açısına göre ücretli bir işi kabul etmek, hırpanilerin işiydi. Öğrencilerini sadece onlarda özel bir kıvılcım görüp görmediğine göre seçen, bilgeliğini ücret talep etmek gibi bir rahatsızlığa neden olmadan, öğrencilerine âşık olarak veya onları baştan çıkararak paylaşan öğretmenlerden –yani tam da Sokrates gibi– daha çok hoşlanıyorlardı. Antik Yunan'da bu tür bir eğitimsel eşcinsellik, heteroseksüel ilişkilerden daha onurlu ve daha yüce bir şey olarak görülüyordu.

Sappho'nun en bilinen şiiri, gruba artık geri dönmeyecek olan genç bir kız arkadaşının düğününde geçer. Sappho için bu bir veda şölenidir: “Tanrılara eş bana sorarsan/ karşında oturan adam,/ dizinin dibinde senin/ tatlı sözlerini dinleyen/ ve göğsümün içinde yüreğimi/ çarptıran güzelim gülüşünü./ Bir an bile baksam sana/ boğazımda kalıyor sesim, dilim tutuluyor/ inceden bir ateş birden sızıyor tenimin altına./ Gözlerim kararıyor, derken/ uğuldamaya başlıyor kulaklarım/ terler boşanıyor her yanımdan,/ tir tir titriyor gövdem;/ ve daha yeşeriyorum otlardan/ öyle geliyor ki bana, ecel kapımda.”

Arzunun nabız gibi attığı bu dizeler birçok okura göre bir skandaldı. Asırlar boyunca yanlış anlamalar, karikatürleştirmeler ve özel yaşamını öne çıkaran kötü niyetli yorumlar Sappho'nun üzerine çıg gibi yığıldı. Seneca bile “Sappho bir fahişe miydi?” başlıklı bir dene-

meden bahseder. Bir diğ er aşırı uçta, bağınaz bir 19. yüzyıl dilbilimcisi, durumu kurtarmak ve dünyayı müstehcen pagan âdetlerinden korumak için Sappho’nun “genç kızlar için yatılı bir okul işlettiğini” söyler. Papa VII. Gregory, 1703 yılında tehlikeli bir ahlaksızlığı yaydıkları gerekçesiyle şiirlerinin tüm kopyalarının yakılmasını emretmişti.

Şans eseri günümüze kadar ulaşan, sadece tek dizelik bir fragmanda şu sözleri okuruz: “Diyorum, gün gelir, bir hatırlayan çıkar bizi.” Ve bu olasılık o zamanlar neredeyse imkânsız görünmüş olsa da yaklaşık otuz asır sonra bu kısa boylu kadının yumuşak sesini işitmeye devam ediyoruz.

65

Atina’da hiçbir Yunan yazarın bahsetmediğı, tarih kitaplarına geçmeyen bir kadın başkaldırısı hareketinin olduğunu hayal ediyorum. Bu hayali, unutulmuş hareketin izlerini bulmak için kaynakların içine dalıp satırların arasındaki yazılmamış metni okuma cüretini gösterdim. Böyle bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini asla bilemeyecek olsak da bu varsayım bana her zaman cazip gelmiştir. Sadece bir hipotez ama beni heyecanlandırıyor.

İlk ayaklananlar *hetairalar*, yani klasik dönem Atina’sında gerçekten özgür tek kadın sınıfı olan lüks fahişeler olacaktır. Bazı açılardan Japon geyşalara benzeyen bu kadınlar toplum katında kötü şöhretlerinin avantaj ve dezavantajlarının izini taşıyan, muğlak bir konuma sahiplerdi: Yaşamlarını evin dışında sürdürüyorlardı ama bağımsızlıklarını koruyorlardı. Çoğu Küçük Asya doğumlu Yunandı, bu yüzden vatandaşlık hakkına sahip değillerdi. Kendi memleketlerinde, Atina’nın kendi kızlarına menettiğı müzik ve edebiyat eğitiminden geçmişlerdi. Erkekler gibi vergi ödemek zorunda oldukları için yine onlar gibi kendi mülklerini yönetebiliyorlardı. Âşıkları aracılığıyla siyaset ve kültür çevrelerine girebiliyorlardı. Atinalı erkeklerin karılarının maruz kaldıkları baskılara maruz

kalmasalar da onlardan iki kat daha fazla dışlandıklarını biliyorlardı (yabancı ve fahişe oldukları için).

Bir azınlık grubu oluşturan, arzulanan ve kırılgan bir sosyal statüye sahip olan bu göçmen kadınlar, *gynekeion*larına kısılp kalmış Atinalı kadınlardan daha fazla protesto kapasitesine sahipti. Ve iktidar odaklarını sarsan yıkıcı bir aşk ilişkisi sayesinde sesleri on yıldan biraz daha uzun bir süreyle duyuldu.

MÖ 5. yüzyılın Atinalıları arasında görev dağılımı tartışılmaz bir plana göre yapılırdı. O dönemde yaşamış bir hatip bu durumu dobra bir dille tarif eder: “Zevklerimizi tatmin etmek için *hetairalar*, vücutlarımızın günlük bakımı için cariyelerimiz, bize meşru çocuklar vermeleri ve evlerimizin sadık koruyucuları olmaları içinse karılarımız var.” Attika’nın en güçlü adamı bu görev dağılımını ihlal ettiğinde kent bir infiale sahne oldu.

Perikles, iki çocuğunun annesi olan, “kendi nesebine uygun” bir kadınla evliydi. Ancak birbirleriyle anlaşımadıkları için evliliğini bozarak Küçük Asya doğumlu bir *hetaira* olan Aspasia’yla evlendi. Plutarkhos, neredeyse beş asır sonra, o dönemde yazılanlara dayanarak Atina’nın yeni *first lady*si için edepsiz, fahişe suratlı cariyeye, genelev kadını gibi bir dizi hakaret yağdırıldığını aktarır.

Dünya tarihinin büyük bir kısmında evlilik, öncelikle ekonomik bir kurum ve ortak çıkarlara dayanan bir birliktelik olmuştur. Demokrasi dönemlerinde bile Yunan siyasetçiler için evliliklerin işlevi, devletin dizginlerini sıkıca elinde tutan önemli aileler arasındaki ittifakı mühürlemektir ve evlilikler ticari veya stratejik nedenlerle, daha güçlü bir klanla akrabalık ilişkisi kurulması gerekiyorsa bozulurdu. Öte yandan Perikles aşk gibi tamamen gülünç bir nedenden dolayı Aspasia’yı –kötü bir şöhreti olan ve asil bir soydan gelmeyen bir yabancıyı– seçmişti. Plutarkhos, Atina vatandaşlarının “her gün agoradan döner dönmez karısını kucaklayıp sevgiyle öpmesini” ağızları açık izlediklerini söyler. Plutarkhos’un bu sözlerinden insanın karısına sevgisini göstermesinin o dönemin Atina’sında utanılacak bir ahlaksızlık olduğunu da anlıyoruz. Atina vatandaşlarının liderlerinin sapkınlığına nasıl homurdanıp güldüklerini tahmin edebiliyoruz. İnsanın karısına âşık olması yeterince aptalcayken bunu

herkesin içinde sergilemesi neredeyse müstehcenliğe varan bir davranıştı. Pek çok kişi kötü bir zamandan geçtiklerini düşünüyor ve herkesin daha haysiyetli olduğu geçmiş zamanları özlemle hatırlıyordu. Bizim Atina'nın altın çağı olarak gördüğümüz MÖ 5. yüzyıl, onlara geleneklerin hiçe sayıldığı, farklı ırklardan insanların birbirleriyle evlendiği, ahlaksızlığın ayyuka çıktığı karanlık bir dönem gibi görünüyordu.

Dedikoduların söylemediği şey, Aspasia'nın zekâsının Perikles'e siyasi kariyerinde yardımının dokunduğudur. Kimliği bir gizem ve iftira örtüsünün altında saklandığı için hakkında çok az şey biliyoruz ancak o zamandan kalma bazı metinlerde, gölgede kalıp kocasını yönlendiren gerçek hatibin Aspasia olduğu iması var. Sokrates böyle zeki bir kadınla sohbet etmek çok hoşuna gittiği için öğrencileriyle birlikte onu ziyaret ediyordu; hatta işi ona "öğretmen" demeye kadar vardırırmıştı. Platon'a göre, kocasının söylevlerini o yazıyordu ve bunların arasında demokrasiyi hararetle savunduğu o ünlü Cenaze Töreni Söylevi de vardı. Günümüzde bile, Obama'nın başkanlık döneminde yaptığı konuşmaların ve daha öncesinde Kennedy'nin konuşmalarının metin yazarları, muhtemelen Aspasia'nın bir araya getirdiği kelimelerden esinlenmişlerdir. Ancak edebiyat tarihinde bir yeri yoktur. Yazıları kaybolmuş veya başka yazarlara atfedilmiştir.

Aspasia, Perikles'in MÖ 429'da ölümüne kadar on beş yirmi sene boyunca iktidar çevrelerinde büyük bir nüfuz sahibi oldu. Beklenmedik bir önem kazandığı bu konumu nasıl kullandığı bilinmiyor. Ancak o dönemde daha önce görülmemiş bir şey gerçekleşti: Tragedya yazarlarının, komedya yazarlarının ve filozofların metinlerinde o zamana kadar hiçbir Yunanın bahsetmediği kadınların özgür bırakılması fikri tartışılmaya –veya alaya alınmaya– başlandı.

Bu parlak dönemde, insanlık ilkeleri adına bir tiranın adaletsizliğine tek başına meydan okuma cesareti gösteren Antigone adlı genç kız; savaşın ortasında düşman tarafın kadınlarıyla anlaşıp barış imzalanana kadar hep birlikte seks grevi yapmak gibi harika bir fikri ortaya atan Lysistrata; bir grup Atinalı kadının başına geçerek kent meclisine giden, yönetimin erkeklerin elinden alınıp kadınlara verilmesini sağlayan ve kadınların oylarıyla komünist ve eşitlikçi bir

sistem kuran Praksagora; ve asi bir yabancı olan Medea, tiyatro sahnelerinden halka seslendiler.

Bunların arasına en cüretkârı Euripides'in *Medea'sı* olmuştur. MÖ 431 senesinde, ilk gösterinin yapılacağı sabah tiyatroyu dolduran erkek izleyicilerin neler hissettiğini tahmin edebiliyorum. Haksızlığa uğramış, intikam peşindeki bir kadının etrafına dehşet saçışını gözlerini sahneden ayıramadan, oturdukları yerde korkudan donakalmış bir halde seyretmişlerdi herhalde. Sahnede akıl almaz bir şeyi, kendisini terk eden ve sürgüne gönderen kocasının canını yakmak için çocuklarını kendi elleriyle öldüren bir anneyi izlemişlerdi. Daha önce hiç söylenmemiş olan sözleri işitmişlerdi. Medea, Atina'nın evlerini mesken tutan öfkeyi ve ıstıraplı ilk kez yüksek sesle dile getirmişti: "Biz kadınlar en bahtsız varlıklarız. Önce bir servet ödeyip kendimize bir koca satın almamız ve onu vücutlarımızın efendisi yapmamız gerekir ki bu, kötülüklerin en kötüsüdür. Bir kadının kocasından ayrılması rezalet olarak görülür ama aynı şey erkekler için geçerli değildir. Evde sıkıldıklarında eğlenmek için dışarı çıkarlar. Ama biz aynı şeye niyetlensek çocuklara bakmamız gerektiğini söyleyerek dışarı çıkmamıza izin vermezler. Zavallı erkeklerin savaşa gitmesi gerekirken biz kadınların tehlikelerden korunmak için evde kalmamız gerektiğini söylerler." Eve kapatılmaya ve ona biçilen annelik rolüne isyan eden Medea, bu tiradın sonunda sadece bir kez doğum yaptıktan sonra üç ayrı savaşta savaşmayı yeğlediğini söyler.

Medea'nın cesaretini örnek alan korodaki kadınlar da itaatkâr ve ürkek tavırlarını bir kenara bırakırlar. Oyunun bir sahnesinde içlerinden biri kadınların felsefeden, siyasetten, mantık yürütmekten ve tartışmalara katılmaktan dışlanmaması gerektiğini söyleme cesareti gösterir: "Bizim de bilgeliği ararken bize eşlik eden bir ilham perimiz var." Yunan tragedyalarında koro, toplumun sesini temsil eder. Bu yüzden burada konuşan kişi dikbaşlı bir yabancı değil, düzenli ve huzurlu bir hayata sahip olan Atinalılardır. Bu da yetmezmiş gibi, Medea'nın ve kadınlar korosunun bu küstahlıkları sahnede uzun peruklar ve yüksek tabanlı ayakkabılar giyen, kadın kılığındaki erkekler tarafından canlandırılır. Tarihin bir diğer paradoksu olarak, *drag*

queenler (kadın gibi giyinen erkekler) Yunanistan'da icat edilmişti ama kadınların tiyatro oyuncusu olmasına izin veriliyordu.

Yeni fikirlerin havada uçuştüğünü, bir tür toplumsal hareketin başladığının Atina meydanlarında tartışıldığını tahmin edebiliyorum. Tiyatro her zaman kolektif tartışmalara sahne olmuştur. Özellikle Yunanistan'da, en hararetli fikir ayrılıkları komedyalardan ve tragedyalardan doğmuştur. Yunanlar, günün siyasi meselelerini sahneye taşımak için aradıkları ilhamı agorada, sokaklarda ve meclislerde bulmuşlardır. O yıllarda Antigone, Lysistrata, Praksagora ve Medea'nın bir anlamda gerçek kişiler oldukları akla yatkın bir düşüncedir.

Kuşkusuz Aspasia'nın karizmasının da destek olduğu bu değişim hareketinin, hiçbir şekilde eşitlik havarisi olmayan Platon'un fikirlerine de sızdığına inanmak istiyorum. Gerçekten de ünlü filozof kitaplarından birinde adaletsiz erkeklerin kadın olarak yeniden dünyaya geldiğini, kadınların bu yüzden var olduğunu ileri sürmüştü. Kadın olarak doğmaktan bir kabahatmiş, bir suçun kefaretiymiş gibi bahseden filozofun *Devlet* adlı eserinde şu şaşırtıcı satırları da yazan aynı kişi olduğuna inanmak zordur: "Devlet yönetimine ilişkin hiçbir uğraş yoktur ki sırf kadına kadın olduğu için erkeğe de erkek olduğu için ait olsun; çeşitli doğal yetenekler her ikisi arasında eşit olarak dağıtılmıştır ve kadınlar da doğaları gereği her uğraşa katılabilirler, tıpkı erkekler gibi."

Antikçağdan kalan belgelerde varlığına rastlanmayan Aspasia, o dönemin en büyük gizemlerden biridir. Yaptıkları, fikirleri ve söyledikleri başkalarının filtresinden geçerek bizlere ulaşmıştır. Bize hayatını yazmaya ve öğretmeye adanmış söylenir; bunların yanı sıra, güçlü bir hatip olarak, tarihte bilinen ilk kadın hakları hareketini desteklediğine inanmak geçiyor içimden. Onun sayesinde Atina'daki ve diğer kentlerdeki kadınların büyük felsefe okullarının eşliğinden içeri adım atmaya cesaret ettiğine inanmak istiyorum. Platon'un Akademisinde en az iki kız öğrenci vardı: Mantinealı Lasthenia ve Filioslu Aksiiothea. İkincisinin erkek gibi giyindiği söylenir. Leontia isimli bir *hetaira*, Bahçe'deki⁴³ filozoflardan biri ve Epikür'ün sevgilisiydi. Tanrılar üzerine yazdığı kitapta –günümüze ulaşmamıştır–

43) Epikürcü okul geniş bir bahçede kurulduğu için takipçilerine "Bahçe filozofları" adı verilmiştir. [ç.n.]

son derece saygın filozofların tezlerini çürütmeye çalışmıştır. Asırlar sonra Cicero onu keskin bir dille küçümseyecektir: “Leontia gibi bir fahişe de mi Theoprastus aleyhine yazma küstahlığını gösterecekti?”

İçlerinde en iyi bilineni ve en çok gürültü koparanı, Kinik okuldan yetişmiş olan Maronealı Hipparkhia’ydı. Bildiğimiz kadarıyla antik dönemde adına kısa bir biyografi yazılan tek kadın filozof oydu. Geride bir eser bırakmamıştır ama toplum içindeki davranışlarıyla tüm gelenekleri yıkan bir kadın olarak isim yapmıştır. Ailesinden ona kalan serveti reddedip sevgilisi Krates ile birlikte, yırtık pırtık giysiler içinde sokaklarda yaşamayı seçmiştir. Her ikisi de doğal ihtiyaçların utanılmaması gereken, iyi şeyler olduğuna inandıkları için seyredenlere aldırmandan herkesin içinde cinsel ilişkide bulunurlarmış. Bir gün adamın biri Hipparkhia’yı işaret ederek sormuş: “Dokuma tezgâhını terk eden kadın bu mu?” Hipparkhia cevap vermiş: “Evet, benim. Mekik başında geçireceğim zamanı kendi eğitimime ayırmakla kötü mü yaptım sence?”

Ne de olsa Hipparkhia, nüktedan bir kelime oyunuyla, kelimelerin örüldüğü en büyük dokuma tezgâhının akıl olduğunu düşünüyor olmalı. Bugün bile edebiyatı dokuma sanatına benzetmeyi sürdürürüz. Tekstil metaforlarını kullanarak kelimeleri dantel gibi işlemekten, olay örgülerinden, motiflerden bahsederiz. Bizim için bir metin birbirine düğümlenmiş bir dizi söz ipliği değilse başka ne olabilir?

Portekizli şair Sophia de Mello Breyner de kendini bu şekilde tanımlar: “Sözün keten ipliğini elinden bırakmadan labirenti geçenlerin soyundan geliyorum ben.”

66

Mitler de dokunur ve çözülür; *Odysseia* destanında Penelope’nin dokuma tezgâhı başında yaptığı gibi. Odysseus’un dönmesini beklediği yirmi sene boyunca İthaka sarayı, kralın yokluğunda onun ölmüş olduğunu söyleyip yatağını paylaşmak isteyen talipleriyle

dolup taşar. Penelope, yaşlı kayınpederi Leartes için dokuduğu kefeni bitirdiğinde kendisine bir koca seçeceğine söz verir. Kurnaz kadın, üç yıl boyunca gündüzleri kefeni dokuyup geceleri dokuduklarını çözer. Dokuma tezgâhının başında mekiği iplik tellerinin arasından geçirerek bir süre göz boyayacak kadar dokuma yapar ama ertesi sabah baştan başlar.

Antik yazarlar anlatıların en heyecan verici kısımlarının hikâyesinin çatlaklarından, kör noktalardan, dinleyicilerin yönlendirilerek merakta bırakıldığı anlardan doğduğunu daha en başından anlamışlardı. Penelope Odysseus'u sadakatle bekleyecek miydi yoksa onu yokluğunda aldatacak mıydı? Helen Troya'da mıydı değil miydi? Theseus Ariadne'yi terk mi etmişti yoksa Ariadne kaçırılmış mıydı? Orfeus Evridiki'yi hayatından çok seviyor muydu yoksa tarihin ilk sübyancısı mıydı? Yunan mitolojisinin dolambaçlı labirentinde tüm bu çeşitlemeleri bulmak mümkündür. *Rashomon* filminde olduğu gibi birbirine zıt iki hikâye arasında bir seçim yapmamız gerekir. Avrupa edebiyatının bu ilkel biçimi, farklı bakış açılarına, çeşitlemelere, farklı okumalara, tekrar tekrar dokunup çözülen anlatılara böylesine bir düşkünlüğü bize miras bırakmıştır.

Yunanların bulanık bir kaleydoskop oluşturur gibi bize anlattıkları efsaneleri asırlar boyunca tekrar tekrar dokuyup çözmeyi sürdürdük. Joyce'un *Ulysses*'inde biraz tuhaf ve ağzı bozuk bir Penelope olan şarkıcı Molly Bloom, noktalama işaretleri olmadan bırakın satırları, sayfalar boyunca süren –doksan sayfadan fazla– ve açık saçık sözler serpiştirdiği uzun bir cümlede efsanenin kendi çeşitlemesini dile getirir. Kitap, yatakta kocasının yanında uzanırken bir çırpıda söylediği samimi bir monologla sona erer. Cebelitarık'taki çocukluğundan, aşklarından, anneliğinden, arzudan, vücutlardan, seslerden, itiraf etmesi kolay olmayan şeylerden söz eder. Romanın son kelimesi ona aittir ve bu kelime "Evet"tir. Penelope nihayet bu kelimedeki gibi olumlu bir anlam içeren, bastırılmamış bir erotizm sergileyebilmektedir: "...ilkın kollarımla ona sarıldım evet kâmilten parfümlediğim memelerimi hissedebileceği şekilde onu ta kendime çektim evet ve onun yüreği çılgınlar gibi vurmaktaydı ve evet dediydim evet isterim Evet."

Kanadalı yazar Margaret Atwood da Homeros'un *Odyseia*'sında bir yolculuğa çıkmıştır ve onun hikâyesindeki canavarlar, mizahi bir yeniden okumaya izin verir. Margaret, yarı-kadın yarı-kuş bir sirenin ağzından konuşur. Efsaneye göre bu siren adı bilinmeyen, iskeletlerle ve cesetlerle dolu bir adada yaşar. Şiirde⁴⁴ siren ölümcül sırrını, yani adanın kayalıklarına yaklaşmaya cüret eden denizcileri baştan çıkarmayı, gemilerinin karaya oturmasını ve canlarını feda etmelerini hangi tatlı sözlerle başardığını açık eder. Peki bu güçlü büyü nasıl bir şeydir? "Herkesin öğrenmek istediği şarkıdır bu;/ erkekleri bölük bölük gemilerden atlamaya iten,/ görseler bile kumsaldaki kafataslarını./ Kimsenin bilmediği bir şarkıdır/ çünkü işitenler göçmüştür bu dünyadan../ Sırrını söyleyeceğim sana/ ama sana, sadece sana./ Yaklaş yanıma. Bu şarkı/ bir yardım çılgılığıdır: 'Yardım et bana!/ Sadece sen, sadece sen yardım edebilirsin/ çünkü yok bir benzerin senin./ Ama heyhat!/ Sıkıcı bir şarkıdır bu/ yine de işe yarar her seferinde." İşe bakın ki siren kahramanları tavlama için mitolojik ve ölümcül bir yaratık olmanın gerekeceğinin farkındadır; onları fısıltılı bir sesle çağırmak, yardımlarını istemek, gururlarını okşamak yeterlidir.

Şair Louise Glück, Medea'nın halası büyücü Kirke'nin kendi sırrını açıklamasına izin verir. Homeros, Kirke'yi büyü iksirlerini kullanarak Odysseus'un arkadaşlarını domuza dönüştürmekle suçlamıştır. Glück ise çok daha kinayeli bir hikâye anlatır: "Kimseyi domuza dönüştürmedim ben./ Kimileri gerçekten domuzdur;/ Domuz gibi görünmelerini sağladım sadece./ Usandırıyor senin dünyanın beni/ Dış görünüş gizliyor çünkü insanın içindekileri."⁴⁵ Aşığı Odysseus onu terk etmeye karar verdiğinde ise büyücü Kirke tek başına kumsala gider ve tüm hikâyelerde geçen denizle şöyleşir: "O büyük adam döner sırtını adaya/ Ölmeyecektir artık bu cennette.../ Zaman akar yeniden, iştir yeniden/ denizin nabız gibi atan anlatı-

44) Margaret Atwood, *Penelope (The Penelopiad)* adlı kısa romanında *Odyseia*'daki olayları yorumlamakla birlikte, burada bahsedilen şiir, o romanda yer almayan *Siren Şarkısı (Siren Song)* adlı şiiridir. [ç.n.]

45) Amerikalı şair Louise Glück'ün *Kirke'nin Gücü (Circe's Power)* adlı şiirinden. [ç.n.]

sını, şafakta.../ Nasıl geldikse buraya/ gideceğiz buradan aynı şekilde;/ gemimiz limanın mavi sularında salınıyor yine./ Büyü kalktı artık./ Ona geri ver hayatını./ O deniz ki sadece ileriye götürür seni.”⁴⁶

Efsaneler arkaik bir dünyadan gelirler ancak onları kendi dokuma tezgâhımızda, yeni ipliklerle yeniden öreriiz. Telemakhos kelimelere hükmetmeye ve kadınları susturmaya ne kadar uğraşırsa uğraşsın, mitlerin çeşitlemeleri Penelope’nin ve diğer kadınların, yani hikâyeleri dokuyanların bakış açılarıyla er ya da geç yeniden doğar.

Hikâyemi Bana Anlatan Ötekidir

67

Atina sahnelerinde inanılmaz kelimeler işitiliyordu. Oyunlarda umutsuz kadınlar, baba katilleri, hastalar, deliler, köleler, intihara meyilliler ve yabancılar söz alıyordu. İzleyiciler gözlerini bu sıradışı karakterlerden alamıyorlardı. Yunancada “tiyatro”, kelimenin tam anlamıyla “bakılacak yer” demekti. Yunanlar hikâyeleri nesillerdir dinliyorlardı ama bir hikâyenin içine kapıdaki çatlaktan casus gibi bakmak çok farklı, tuhaf ve yoğun bir duygu uyandıran bir deneyimdi. Bizi hâlâ büyüleyen görsel-işitsel dil burada üstünlük kazanmaya başladı. Üçlemeler halinde yazılan tragedyalar, günümüzün TV dizilerine veya seri sinema filmlerine benzer bir bağımlılığa neden oluyorlardı. Aristo’nun da farkına vardığı gibi bunlar dehşet içeren eserlerdi ve içlerinde en iyileri aynı zamanda alacakaranlığa yapılan yolculuklardı; kadim korkuların, tabuların, dökülen kanların, aile içi cinayetlerin, çözümü olmayan, iç karartıcı anlaşmazlıkların, tanrıların sessizliğinin konu edildiği hikâyelerdi.

İnsanın tüylerini ürperten bu oyunlardan günümüze çok ama çok azı gelebilmiştir (Eshilos’un yedi, Sofokles’in yedi, Euripides’in on sekiz tragedyası). Bu üç yazarın kaleme aldığı tragedyaların sa-

46) Louise Glück’ün *Odysseus’un Kararı (Odysseus’ Decision)* adlı şiirinden. [ç.n.]

yısının birkaç yüzü bulduğu bilinmektedir; çoğu kaybolmuştur. Diğer yazarların da en az üç yüz kayıp eseri bulunmaktadır. Yunan tragedyasının bugün sunduğu manzara, büyük bir yangın felaketine maruz kalmış topraklara benzer. Sadece bir avuç oyun günümüze ulaşmıştır ama bunlar o dönemdeki Atinalıların en sevdikleri oyunlardandı. En iyi tragedyaların kimlere ait olduğundan kuşkuları yoktu. MÖ 330 civarı, Akropol eteklerindeki büyük Dionysos tiyatrosunun önüne üç büyük oyun yazarının bronz heykellerini diktiler. Ve daha önce de söylediğim gibi, sadece bu yazarların metinlerinin resmi kopyalarını saklamaya karar verdiler. Yunan tragedyasının uğradığı tahribat korkunç oldu ama bu tahribattan muaf tutulanlar yok değildi.

Bugüne ulaşan tragedyalar şiddetle incelikli bir sözlü atışmanın tuhaf bir karışımını sunarlar. Bu oyunlarda nefis sözlerle kanlı silahlar birlikte yer alırlar. Tragedyalar gizemli bir şekilde hem vahşi hem duyarlı olmayı başarmışlardır. Genelde efsanevi bir geçmişe ait olan ama yankıları MÖ 5. yüzyılda hâlâ işitilen ilkel mitleri anlatırlar; Troya Savaşı, Oedipus'un kaderi. Ancak ilginç bir istisna olarak gerçek olaylara dayanan bir tragedya da vardır. Aynı zamanda dünyanın bugüne dek korunarak gelen en eski oyundur. Eshilos, *Persler* adını taşıyan bu oyunda Shakespeare'e giden yolun taşlarını döşemiş ve bilmeden belki de tarihsel romanı bulmuştur.

Eshilos'un döneminde Pers İmparatorluğu o zamanlar Yunanistan'ı oluşturan ve sürekli birbirleriyle çekişen yüzlerce küçük kente karşı birkaç istila seferi düzenledi. Atina'nın savunması bir "vatan-daş ordusuna" dayandığı için Eshilos kardeşini kaybettiği Maraton Muharebesi ve muhtemelen Salamis Deniz Muharebesi de dahil olmak üzere birkaç muharebede savaşmıştı. O zamanlar savaşlar çok farklıydı. Kurşunların ve patlayıcıların bilinmediği o dönemde yakın mesafeden, göğüs göğüse çarpışmanın nasıl bir şey olduğunu kafamda canlandırmaya çalışıyorum. Savaşçılar birbirlerini öldürmeye çalışırlarken birbirlerinin gözlerinin içine bakıyorlardı. Mızraklarını ve kılıçlarını düşmanın etine olanca güçleriyle saplıyor, kol bacak kesiyor, cesetleri ayaklarının altında çiğneyerek ilerliyor, ölüm çığlıklarını işitiyor, çamura ve iç organlara bulanıyorlardı. Es-

hilos'un mezar kitabesinde, muazzam bir külliyat oluşturan edebi eserleri hakkında hiçbir şey söylenmeden katıldığı muharebelerin sıralandığı söyleniyor. Eserlerinden çok, küçük Yunanistan'ın güçlü Pers istilacılara karşı direnişinde yer almış olmaktan gurur duyuyor olsa gerek.

Bizim medeniyetler çatışması kavramımız onlara tuhaf gelmezdi sanırım. Doğu'yla Batı arasındaki mücadele eski bir hikâyedir. Atinalılar zalim ve despot bir devletin tehdidini sürekli enselerinde hissediyorlardı. Bu düşman Yunanistan'a boyun eğdirmeyi başarsaydı demokrasilerini ve yaşam tarzlarını ilelebet yok edecekti. Med Savaşları o dönemin en büyük çatışmasıydı ve Eshilos, Yunanların kazandığı zaferler hatıralarda tazeliğini hâlâ korurken bu konuyu sahneye taşımaya karar vermişti.

Vatanseverlik duygularını körükleyen bir oyun yazmakla yetinebilirdi ama eski savaşçı şair bir dizi beklenmedik karar aldı. En şaşırtıcısı da Clint Eastwood'un *Iwo Jima'dan Mektuplar (Letters from Iwo Jima)* filminde yaptığı gibi hikâyeyi yenilgiye uğrayan tarafın bakış açısıyla anlatmaktı. Olay, Pers başkenti Susa'da geçiyordu ve oyunda hiçbir Yunan karakter sahnede görünmüyordu. Üstelik Eshilos, Pers toplumunu iyi araştırmış gibi duruyordu; kraliyet hanedanlarının soyağacını, Persçe kelimeleri, saray âdetlerini ve adabını biliyordu. Ancak en şaşırtıcı olanı, düşmanlık duygusunun hiçbir izine rastlanmaması, aksine Perslere beklenmedik bir anlayışla bakmasıydı. İlk sahne saray meydanında başlar. Persler savaşın gidişatıyla ilgili bir haber almadıkları için endişelenmektedir. Sonra bir ulak telaşla sahneye girip korkunç bir yenilgiye uğradıklarını ve Asyalı kahramanların savaşta şehit düştüklerini söyler. Nihayet Kral Kserkses sahneye girer: O kibirli halinden eser kalmamıştır; evine paçavraya dönmüş giysiler içinde, arkasında gereksiz bir kıyım bırakarak dönmektedir.

Bu, Yunanistan'ı mahvetmesine ramak kalmış bir düşmana sıradışı bir bakıştır. Persler şer odağıymış veya anadan doğma katillermiş gibi tasvir edilmez. Eshilos bizi savaşa karşı çıkan ama sözlerini dinletemeyen yaşlı danışmanların çaresizliği, orduların geri dönmesini evlerinde bekleyenlerin iç sıkıntısı, rejimin şahinleriyle

güvercinleri arasındaki iç hesaplaşmalar, dulların ve şehit annelerinin acısı üzerine düşünmeye yönlendirir. Seyirci, krallarının megalomanlığı yüzünden kıyıma uğrayan askerlerin bahtsızlığını içinde hissedebilir.

Persler'in ulaşı, çağımızda simgesel bir anlam atfedilen Salamis Muharebesi'nin hissettirdiği acı duyguları dile getirir. Javier Cercas'ın *Salamis Askerleri (Soldados de Salamina)* adlı romanının başlığı hem Pers İmparatorluğu'nun istilasını durduran Yunanlara hem de Nazizme karşı savaşıran direniş askerlerine bir göndermedir. Cercas her çağda Salamis askerlerinin olabileceğini bilir: Ülkelerini, demokrasiyi ve gelecekte bekledikleri şeyleri savunmak için kaderlerini belirleyecek –ve belli ki bu romanda kaybedilecek– bir savaşı girenlerin hikâyesidir bu. Salamis artık Ege Denizi'nde, Pire limanının iki kilometre açığında yer alan küçük bir adadan ibaret değildir; haritaların ötesinde, birilerinin sayıca az olmalarına rağmen ezici bir güce başkaldırdığı her yer Salamis'tir.

Tiyatro gösterileri Eshilos'tan eskidir. Kendisi de *Persler*'den önce başka oyunlar yazmıştır. Ancak diğer her şey kaybolmuştur; bu yüzden bu oyun bizler için bir başlangıçtır. Eshilos'un Perslerle yüz yüze, göğüs göğüse savaştıktan, onların gözünün içine baktıktan, kardeşinin savaşta, yanı başında ölmesine tanık olduktan sonra yenilgiye uğramış düşmanlarının acısını sahnelemesi bana her zaman ilginç gelmiştir. Alay etmeden, düşmanca duygular beslemeden, savaşın sorumluluğunu genelleştirmeden... Ve böylece, bir matem havasının, savaşın yaralarının ve ötekini anlama isteğinin bulunduğu bu hikâyeyle tiyatronun bilinen tarihi başlar.

68

Eshilos ve çağdaşları, Perslerle yaptıkları savaşın Doğu ile Batı –büyük harflerle– arasındaki büyük çatışmanın bir parçası olduğunu düşünüyorlardı. Trajik savaş deneyimleri nedeniyle Persleri kana susamış, ülkelerini istila etmeye kararlı bir düşman olarak görüyor-

lardı. Onları yenerlerse bunun uygarlığın barbarlık karşısında elde ettiği bir zafer olacağına inanıyorlardı.

Farklı kültürlerin buluştuğu Anadolu yarımadasında, bu kadim çatışmaya kafasını takmış, melez kan taşıyan ve akli sürekli düşüncelerle dolu bir Yunan vardı. Bu iki dünya –Avrupa ve Asya– neden bir ölüm kalım mücadelesi içindeydi? Neden ezelden beri birbirleriyle anlaşıyorlardı? İstedikleri neydi; kendilerini nasıl haklı çıkarıyorlardı; gerekçeleri neydi? Her zaman böyle miydi? Her zaman böyle mi olacaktı?

Kafası sorularla dolu bu Yunan kardeş, hayatını bu soruların cevabını aramaya adanmıştı. Gezip gördüğü yerleri, tanık olduğu şeyleri içeren uzun bir eser yazıp adını *İstorie* koydu; bu, kendi dilinde “soruşturmalar” veya “araştırmalar” anlamına geliyordu. Kitabına ve yaptığı çalışmaya verdiği bu ismi hâlâ olduğu gibi, değiştirmeden kullanıyoruz: *Historia* (Tarih). Bu eserle birlikte yeni bir disiplin ve belki de dünyaya bakmanın yeni bir yolu doğdu. *Tarih*’in yazarı sonsuz bir merakla sahip, maceracı, ilginç şeylerin peşine düşen, göçmen ruhlu birisi ve büyük çaplı düşünen ilk yazarlardan biri olduğu için küreselleşmenin öncüsü olduğunu söylemek geçiyor içimden. Elbette Herodot’tan bahsediyorum.

Yunanların büyük çoğunluğunun kendi köylerinin sınırlarının dışına çıkmadığı bir tarihte Herodot yorulmaz bir gezgindi. Ticaret gemilerine tayfa oldu, ağır ağır yolculuk eden kervanlara katıldı, birçok insanla tanışıp konuştu, Pers İmparatorluğu’ndaki çok sayıda kenti ziyaret etti. Dolayısıyla savaştan söz ederken bölgeyle ilgiliengin bilgisine ve sahip olduğu geniş vizyona dayanarak konuşuyordu. Düşmanı barış zamanında, günlük hayatında tanıyarak diğer tüm yazarlardan farklı ve daha doğru bir bakış açısı sundu. Jacques Lacarrière’in sözleriyle Herodot, Yunan vatandaşlarına barbarlıkla uygarlık arasındaki çizginin hiçbir zaman farklı ülkeler arasındaki bir coğrafi sınır olmayıp her halkın, hatta her bireyin içindeki ahlaki bir sınır olduğunu öğretirken onların önyargılarını yıkmaya çalışıyordu.

Herodot’un bu eseri yazmasının üzerinden bu kadar asır geçmişken ilk tarih kitabının fazlasıyla çağdaş bir biçimde başlaması ilginçtir: Doğulular ve Batılılar arasındaki savaşlardan, kadın kaçı-

malardan, karşılıklı suçlamalardan, aynı olayların farklı yorumlarından, alternatif olgulardan söz edilir.

Ünlü tarihçi, eserinin ilk paragraflarında Avrupalılarla Asyalılar arasındaki çatışmaların başlangıcını sorgular. Bu ilk çatışmanın yankılarını eski mitlerde bulur. Her şey İo adlı bir kadının kaçırılmasıyla başlamıştır. Bir grup tacir, daha doğrusu kaçakçı –antikçağlarda ikisi arasındaki fark hiçbir zaman net olmamıştır– Yunan kenti Argos’ta karaya çıkıp mallarını sergilerler. Bir grup kadın bu egzotik ürünlerin cazibesine kapılarak deniz kıyısına yavaşır. Yabancı geminin kış kısmında mallarla ilgilenirlerken Fenike asıllı satıcılar aniden üzerlerine çullanırlar. Çoğu canını dişine takarak satıcılara karşı koyar ve kaçmayı başarır ama İo o kadar şanslı değildir. Onu kısıvrak yakalarlar ve zorla Mısır’a götürüp mal gibi satarlar. Herodot’un yazdığına göre bu kaçırma sonraki tüm şiddet olaylarının başlangıcıdır. Kısa bir süre sonra bir Yunan müfrezesi intikam göreviyle Fenike’ye –bugünkü Lübnan– yavaşır ve Sur (Tyr) kralının kızı Europa’yı kaçıır. Böylece iki taraf ödeşmiş olur ama bu durum uzun sürmez çünkü Yunanlar bugün Gürcistan sınırlarında bulunan bölgeye gittiklerinde bu sefer de Asyalı Medea’yı kaçıırlar. Bir sonraki nesilde, bir kadını yine kaçıırarak elde etmeye karar verenlerden biri olan Paris, güzel Helen’i zorla Troya’ya götürür. Bu saldırı eylemiyle birlikte Yunanların sabrı tükenir: Savaş çıkar, Asya ile Avrupa arasında amansız bir düşmanlık başlar.

Tarih’in başlangıcı antikçağ zihniyetiyle şaşırtıcı bir modernitenin ilginç bir karışımını sunar. Herodot açıkça görölmektedir ki efsanelerin, kehanetlerin, masalsı anlatıların ve tanrısal güçlerin müdahalelerinin belgelenmiş olgularla yan yana yer alabileceğine inanıyordu. Bir kralın hazımsızlık yüzünden gördüğü kâbusun tanrıların mesajı olarak yorumlandığı ve bir imparatorluğun tuttuğu yolun veya savaş stratejisinin değişmesine yol açtığı bir dünyada yaşıyordu. Mantıklı olanla mantıksız olan arasındaki sınırlar belirgin değildi. Öte yandan Herodot her şeye kolay inanan veya geleneklere sıkı sıkıya bağlı biri de değildi. İçinden çıktığı kültürün en büyük mitolojik anlatılarından bazılarını –Europa’nın kaçırılması, Argonotların yolculuğu, Troya Savaşı’nın başlaması– bir dizi adi

suç olayıymış gibi anlatma cüretinde bulunması beni hayran bırakır. Savaş ve intikam söz konusu olduğunda erkeklerin şiddete başvurup kadınları kolayca kurban edişini efsanelerin cafcaflı kısmını kale almadan kınayacak kadar sağduyu sahibi olmasını takdir ediyorum.

Ardından Herodot yararlandığı kaynaklar hakkında beklenmedik bir beyanda bulunur. Anlaşmazlığın başlangıcıyla ilgili bu açıklamaları Pers topraklarındaki bilgili kişilerden duyduğunu söyler. Öte yandan Fenikelilerin anlattığı hikâye farklıdır; “aralarında bir seçim yapamam, olaylar şöyle oldu veya böyle oldu diyemem” der. Yıllarca diyar diyar gezip pek çok kişiyle konuştuktan sonra sorguladığı farklı tanıkların aynı olaylar hakkında birbirini tutmayan şeyler söylediklerini görmüştür. Olayların nasıl gerçekleştiğini unuttuklarına ve bu olayları kendi kafalarına daha çok yatan, paralel bir evrende geçtiği şekliyle hatırladıklarına birçok kez tanık olmuştur. Böylece hakikatin kolay erişilebilir bir şey olmadığını, elimizde olguların birbirini tutmayan, insanların işlerine geldiği gibi anlattığını, eksik yorumlarından başka bir şey bulunmuyorsa geçmişin gerçekte olduğu gibi ortaya çıkarmanın mümkün olmadığını keşfetmiştir. *Tarih*’te şu gibi ifadelerle bol bol rastlanır: “Bildğim kadarıyla”, “düşüncem odur ki”, “flanca kişinin söylediğine göre”, “doğru mu bilmiyorum; sadece bana söyleneni yazıyorum.” Çağdaş çoklu bakış açısı akımından binlerce yıl önce, ilk Yunan tarihçisi belleğin zayıf olduğunu, yaşananların çabuk unutulduğunu ve bir kişinin geçmişi anarken kendini haklı çıkarmak veya bir teselli bulmak için gerçeği çarpıttığını anlamıştı. Bu yüzden *Yurttaş Kane* (*Citizien Cane*) ve *Rashomon* filmlerinde olduğu gibi hakikati asla bütünüyle öğrenemeyiz, sadece onun anlık görüntülerine, çeşitlemelerine, şimdiki zamana düşen gölgesine, sonsuz yorumlarına ulaşabiliriz.

Ve en inanılmaz olanı da şudur: Yazarımız Yunanların görüşüne başvurmaz, olayları sadece Perslerin ve Fenikelilerin yorumladıkları haliyle aktarır. Bu yüzden ki Batı tarihi ötekinin, düşmanın, o büyük bilinmezin bakış açısının açıklanmasıyla doğmuştur. Yirmi beş asır sonra bile bu bana son derece devrimci bir yaklaşım gibi görünüyor. Uzağımızdaki ve farklı kültürleri öğrenmeye ihtiyacımız var çünkü onlarda kendi yansımamızı görürüz. Çünkü kendi kimli-

ğimizi sadece başka kimliklerle karşılaştırarak anlayabiliriz. Kendi hikâyemi bana anlatan, kim olduğumu bana söyleyen ötekidir.

69

Asırlar sonra, düşünsel açıdan Herodot'un akrabası sayılabilecek olan birisi, tüm ailesini Auschwitz'de kaybettikten sonra Alman toplama kamplarından sağ kurtulan filozof Emmanuel Levinas –Fransız vatandaşlığına geçen bir Litvanyalı ve bir Yahudi– şöyle yazacaktı: “Ötekini kabulüm, sayesinde pek çok şeyin aydınlandığı nihai bir olgudur.”

70

Burada bir parantez açıp Europa'nın kaçırılışının hikâyesini Yunanların bakış açısına göre anlatmak isterim. Bu olay Herodot için efsanelere konu olan bir dizi utanç verici kadın kaçırma olayından sadece birisiydi ama yaşadığım kıtaya adını veren o gizemli kadının hikâyesi beni özellikle cezbediyor.

Tüm Yunanların bildiği gibi Zeus zampara bir tanrıydı; sürekli insan ırkından genç kızların peşinde dolaşırdı. İçlerinden biri hoşuna gitmişse onu tuzağına düşürmek için en akıl almaz kılıklara girerdi. Bir kuğuya, altından bir yağmura ve bir boğaya dönüşerek genç kızlara tecavüz ettiği hikâyeler herkesçe bilinir. Bu sefer de Sur kralının kızı Europa'yı tuzağına düşürmek için şekil değiştirmişti.

Şair Ovidius alaycı bir dille, tanrıların babasının sarayında sevgiye ve ahenge pek yer olmadığını yazar. Zeus, karısı Hera ile bir kavgaya tutuşur ve kapıyı çarparak sarayı terk eder. Olimpos Dağı'ndan ayrılır ayrılmaz karısıyla kavgasının ve mutsuz evliliğinin ağzında bıraktığı acı tadı silmek için bir insanla ilişki yaşamaya karar verir. Sur kumsalına gider, nedimelerinin maiyetinde orada gezinmekte olan kralın güzel kızına hemencecik göz koyar. Avına

yaklaşmak için, kaslı bir boynu ve –Ovidius’un anlattığına göre– bacaklarına kadar uzanan haşmetli bir gerdanı olan, kar beyazı bir boğa görünümü alır. Europa, kurnaz ve kötü niyetli bir yaratıkla karşı karşıya olduğundan şüphelenmeden, tüyleri süt gibi bembeyaz olan –Herman Melville’in asırlar sonra tasavvur edeceği beyaz balina gibi– hayvana bakar, deniz kenarında sakın sakın otlamasını seyreder.

Ve baştan çıkarma oyunu başlar: Boğa beyaz ağzıyla Europa’nın ellerine öpücükler kondurur, kumda atlayıp zıplayarak muziplikler yapar, okşaması için karnını uzatır. Genç kız onun bu hareketlerine güler, korkusunu unutup boğayla oynamaya koyulur. Dikkatli olması için işaret edip onu uyaran yaşlı nedimelerinin sözünden çıkmanın keyfini tatmak için boğanın sırtına binmeye cesaret eder. Boğa, genç kızın bacaklarını iki yanında hisseder hissetmez denize yönelir ve hiç duraksamadan suyun üzerinde dörtnala koşmaya başlar. Korkuya kapılan Europa dönüp kumsala bakar. Hafif tuniği rüzgârda dalgalanmaktadır. Evini ve kentini bir daha hiç göremeyecektir.

Zeus’un deniz üzerindeki koşusu Europa’yı Girit adasına götürür. Burada ikisinin çocukları, sarayların, bir labirentin, tehditkâr duruşlu Minotor’un ve muhteşem duvar resimlerinin bulunduğu, göz kamaştıran bir uygarlık kuracaklardır. Bugün yolcu gemilerinin taşıdığı turistler, Knossos’un kalıntıları arasında tüm bunları fotoğraflamaya gelirler.

Europa’nın erkek kardeşlerinden biri olan Kadmos’tan onu neredeyse bulup kurtarması istenir. Kral babası, kız kardeşini geri getirmesse onu sürgüne göndermekle tehdit eder. Kadmos sadece bir fani olduğu için Zeus’un saklanıp kötülüklerini gizlice planladığı yeri bulmayı başaramaz. Yunanistan’ı bir uçtan diğer uca dolaşır, Europa adı bu bilinmeyen kıtanın kayalıklarına zeytinliklerine ve buğday tarlalarına kazınana kadar kız kardeşinin ismini seslenir. Sonu gelmeyen bu aramadan yorgun düştüğünde kendini Oedipus’un kader-siz soyunun memleketi olan Teb’de bulur. Efsaneye göre Yunanlara yazmayı öğreten Kadmos’tur.

Dilbilimci Ernest Klein etimolojisini incelediğinden beri birçok filolog “Avrupa” kelimesinin gerçekten de Doğu kökenli olduğunu

onaylamıştır. Söz konusu filologlar, Akadcadaki *Erebu* kelimesinden geldiğini ve bu kelimenin de günümüz Arapçasındaki *guraba* kelimesiyle akraba olduğunu söylerler. Her iki kelime de “güneşin öldüğü ülke” anlamına gelir: Doğu Akdeniz bölgesinde yaşayanların bakış yönüne göre güneşin battığı topraklardır; Batı’dır. Yunan efsanelerinin geçtiği zamanlarda üzerinde büyük uygarlıkların kurulduğu ayrıcalıklı topraklar doğuya, Dicle ve Nil nehirleri arasındaki bölgeye doğru uzanıyordu. Buna karşılık kıtamız vahşi topraklardı; pek tanınmayan, barbarların yaşadığı Uzak Batı’ydı.

Bu varsayım doğruysa kıtamızın Arapça bir ismi var; dilin paradokslarından biri. Europa adı verilen kadının neye benzediğini kafamda canlandırmaya çalışıyorum: Bir Fenikeliydi; bugün olsa Suriye asıllı Lübnanlı derdik. Kuşkusuz esmer tenli, kalın dudaklı, geniş burunlu, kıvrırcık saçlıydı; bugün göçmen dalgalarını kaş çatarak izleyen Avrupalılar arasında şüphe uyandıracak kadar yabancı duran biri.

Aslında Europa’nın kaçırılması efsanesinin simgesel bir anlamı var. Evinden koparılan prenses hikâyesinin arkasında eskilerden kalma bir hatıra yatıyor: Doğu’nun bilgisinin ve estetiğinin Bereketli Hilal adı verilen topraklardan Batı’ya yolculuğu; özellikle de Fenike alfabesinin Yunan topraklarına varışı. Dolayısıyla Avrupa, Doğu’nun harflerini, kitaplarını, belleğini kabul ederek doğdu. Varlığını Doğu’dan kaçırılıp getirilen bilgeliğe borçlu. Bir zamanların barbarları alenen bizdik; bunu unutmayalım.

71

1950’lerin ortalarında, Demir Perde ile bölünmüş bir Avrupa’da, müttefik topraklarının ötesine geçmek Herodot’un zamanındakinden bile zordu. 1955’te Ryszard Kapuściński adlı genç bir Polonyalı gazeteci “sınırı geçmeyi” her şeyden çok istiyordu. Hangi sınır olduğu, hangi ülkeye geçeceği önemli değildi; Londra veya Paris gibi kapitalist atmosfere sahip, erişilmez bir yerde gözü yoktu. Ha-

yır, sadece sınırı geçmek gibi neredeyse mistik ve aşkın bir eylemde bulunmaktı arzusu. Kapatıldığı ülkenin dışına çıkmak. Karşı tarafı öğrenmek.

Şanslıydı. Çalıştığı gazete – *Gençliğin Bayrağı* gibi şanlı bir isme sahipti– onu Hindistan’a muhabir olarak gönderdi. Gitmeden önce yazı işleri müdürü ona ciltli, kalın bir kitap verdi: Herodot’un *Tarih*’ini. Yüzlerce sayfalık bu kitap bavulda taşımak için pek de hafif sayılmazdı ama Ryszard kitabı yanına aldı. Kendini sersem gibi hissettiği, endişelendiği bir zamanda kitap ona güven veriyordu. Yeni Delhi uçağının ilk durağı Roma’ydı. “Batı’ya ayak basmak” üzereydi ve komünist anavatanında ona Batı’nın vebadan korkar gibi korkulması gereken bir yer olduğu öğretilmişti.

Bu gizemli dış dünyayı keşfederken Herodot’un kitabı kılavuzu ve dayanağı oldu. Kapuściński yıllar sonra, artık arkasında pek çok uluslararası yolculuk bırakmışken harika bir kitap yazdı. *Herodot’la Yolculuklar* adını verdiği bu kitap, bir yol arkadaşı ve kafa dengi olarak gördüğü o yerinde duramayan Yunana sempatisini dışa vurur: “Ona büyük bir minnettarlık duyuyorum çünkü kendimi güvensiz ve kaybolmuş hissettiğimde hep yanımdaydı, bana yardım ediyordu (...) Uzun yıllar boyunca birlikte dünyayı dolaştık. Deneyimli, bilge Yunanım hep olağanüstü bir kılavuz oldu. İnsanın yalnız seyahat etmesi en iyisi olmasına rağmen birbirimizi rahatsız ettiğimizi sanmıyorum: Aramızda iki bin beş yüz senelik bir mesafenin yanı sıra başka türden, hürmet duygularımdan kaynaklanan bir mesafe de vardı. Bir devin bana arkadaşlık ettiği duygusu beni hiç bırakmadı.”

Kapuściński, Herodot’un mesleğinde ilerleyen, sezgileri güçlü, görüp içtiktiklerini iyi yorumlayan bir muhabirin mizacına sahip olduğunu keşfeder. Ona göre *Tarih*, yazın dünyasının ilk röportajıdır. Denizleri kateden, bozkırları aşan, çöllerde dolaşan gözü pek birinin, tutkuyla, hasretle, takıntılı bir biçimde bilginin peşinde koşan bir adamın eseridir. Kendine dünyanın tarihini ölümsüzleştirmek gibi son derece iddialı bir hedef belirlemiştir ve hiçbir şeyin onu yolundan döndürmesine izin vermez. MÖ 5. yüzyılda yabancı ülkeleri arşivlerde ve kütüphanelerde araştırmak mümkün değildi. Dolayısıyla izlediği yöntem, temelde gazetecilerin yöntemidir: Gezmek,

gözlemek ve sorular sormak; başkalarının ona söylediklerinden ve kendi gördüklerinden sonuçlar çıkarmak. Bilgi birikimini bu şekilde edinmiştir.

Polonyalı gazeteci ve yazar, Yunan ustasını şu gibi durumlarda hayal eder: Tozlu yollarda geçen uzun bir yolculuğun ardından deniz kenarındaki bir köye varır. Değneğini bir kenara koyar, sandallarına dolan kumu silkeler ve daha fazla beklemeden karşılaştığı ilk kişiyle sohbete girer. Herodot, ılık öğle sonralarında ve akşamlarda pek çok kişinin ikramı bol, uzun masalarda toplanarak peynir zeytin yediği, soğuk şarap içtiği ve sohbet ettiği Akdeniz kültürünün bir çocuğudur. Bu sohbetlerde –bir kamp ateşinin etrafında veya açık havada, kadim bir ağacın altında– hikâyeler, anekdotlar, eski efsaneler anlatılır. Bir misafir çıkagelmişse, o da davet edilir. Ve bu misafir iyi bir hafızaya sahipse epey bilgi toplayacaktır.

Gezgin Herodot'un özel hayatı hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Farklı karakterlerle ve anekdotlarla dolu kitabında kendisi hakkında pek bir şey söylemediği göze çarpar. Sadece Halikarnas'ın –günümüz Türkiye'sinde Bodrum– yerlisi olduğunu söyler. Halikarnas, göz alıcı güzellikteki bir körfeze bakan, kalabalık bir limanı bulunan ve Asya, Ortadoğu ve Yunanistan arasındaki ticaret yollarının üzerinde bulunan bir şehirdir. Herodot, amcası şehrin Pers yanlısı tiranına karşı başarısız bir isyan hareketi başlattığı için on yedi yaşında memleketinden kaçmak zorunda kalmıştır. Çok genç yaşta vatansız kalmıştır ve bu o dönemde bir Yunan'ın başına gelebilecek en kötü şeylerden biridir. Bunun üzerine geleceğini dert etmeyi bırakıp, Hindistan'dan Atlantik'e, Urallardan Etiyopya'ya kadar bilinen dünya hakkında olabildiğince şey öğrenmek için denizlere ve yollara düşmeye karar verir. Sürgünde geçimini nasıl sağladığını bilmiyoruz. Sürekli gezmiş, o inanılmaz enerjisini görevine vermiş ve kendini gezdiği ülkelerin büyümesine bırakmıştır. Konuksever yabancılarla karşılaşmış, onlarla âdet ve gelenekleri hakkında konuşarak bilgisini tazelemiştir. Hiç kuşku yok ki Kapuściński'nin hayalinde canlandırdığı gibi basit, arkadaş canlısı, anlayışlı bir adamdır; açık kalpli ve konuşkandır; tatlı sözlerle başkalarını kolayca tavlama ve ağızlarından laf almayı her zaman başaran biridir. Memleketinden

zorla uzaklaştırılmış olsa da içinde dargınlık veya öfke yoktur. Her şeyi anlamaya, karşılaştığı her kişinin neden şöyle değil de böyle davrandığını kavramaya çalışmıştır. Tarihte yaşanan felaketler için asla insanları suçlamamış, suçu eğitimsizlikte, âdetlerde, insanların kendilerini içinde buldukları siyasi sistemde aramıştır. Bu yüzden isyancı amcası gibi özgürlüğün ve demokrasinin ateşli bir savunucusu ve despotizmin, otokrasinin ve tiranlıkların düşmanı olmuştur. Bir bireyin bu sistemlerden sadece ilkinde haysiyetli bir yaşam sürebileceğine inanır. Herodot, “Dikkatinizi çekerim:” der gibidir, “Ciddiye alınmayan bir grup küçük Yunan şehir devletinin Doğu’nun en güçlü imparatorluğunu yenmesinin tek nedeni Yunanların özgür olduklarını bilmeleri ve bu özgürlük için her şeylerini vermeye hazır olmalarıydı.”

Tarih’te ilk okuduğum andan itibaren beni büyüleyen ve hayrete düşüren bir pasaj var. Bu pasaj, her birimizin kişiliğinin, itiraf edebileceğimizin de ötesinde düşünsel alışkanlıklarla, sürekli tekrarlamayla ve şovenizmle şekillendiğini ima eder: “İnsanları en güzel âdetleri seçmekte özgür bıraksalar, her biri döner dolaşır yine kendisinininkileri seçer; herkes kendi ülkesinde geçerli âdetlerin en güzel âdetler olduğuna inanır. Darios kralken bir gün çevresindeki Yunanları toplayıp babalarının ölüsünü yemek için kaç para isteyeceklerini sordu. Böyle bir şeyi hiçbir ücret karşılığında yapmayacakları cevabını aldı. Darios bunun üzerine Kallatias denilen Hintlileri çağırttı. Bunlar ana babalarını yerlerdi, âdetleri böyleydi. Yunanların yanında bir tercüman aracılığıyla bunlara sordurdu, babalarının ölüsünü yakmak için kaç para isterler diye. Hintliler bunu bir sövgü saydılar, kendilerine karşı böyle davranılmaması dileğinde bulundular. Pindaros, âdetler dünyanın kraliçesidir derken ne kadar haklıymış.”

Bazı yazarlar, asırlar sonra etnoloji biliminin abecesi olan başkalarını anlama, öğrenme ve düşünme ihtiyacının ve bunun için gerekli hoşgörünün ilk tohumlarının Herodot’un bu kitabında atıldığına inanırlar. Her halükârda bu metin, onun gerek ziyaret ettiği halkları gerekse de anavatandaki Yunanları gözlemlerken muazzam bir kavrayışa sahip olduğunu ortaya koyar. Âdetler her kültürde farklıdır ama her yerde büyük bir güce sahiptirler. Sonuçta insan

topluluklarının ortak tarafı kendilerinin daha iyi olduğuna inanma eğilimidir ve önünde sonunda bu gerçekle yüzleşirler. Bu gezgin Yunan'ın alaycı bir bakış açısıyla gözlemlediği gibi hepimiz kendimizi daha üstün görmeye fazlasıyla istekliyizdir. Bu konuda eşitizdir.

Kapusiński, Herodot'un kitabının bavulunun ağır olmasına yol açtığını düşünüyorsa, antikçağdaki okurlar için bu çok daha rahatsız edici bir ağırlık olmalı. Aslında bilinen ilk büyük hacimli kitaplardan biridir ve kuşkusuz Yunanca yazılmış ilk büyük çaplı düzyazı eserdir. Her birine müzlerin adı verilmiş dokuz bölüm halinde bize ulaşmıştır ve bu dokuz bölümün her biri bir papirüs tomarının tamamını kaplar. Bu dokuz cildi bir arada taşımak için herhalde hammallık yapacak bir köleye sahip olmak gerekirdi.

Tabii tomarların icadı o tarihte büyük bir ilerlemeydi. Seleflerine göre daha pratiktiler. Elbette kil tabletlerden daha fazla kapasiteye sahiptiler ve duman işaretlerine veya taş tabletlere kıyasla taşımaları daha kolaydı; öyle olsa bile yine de hantaldılar. Daha önce belirttiğim gibi papirüsün sadece bir yüzüne yazılıyordu; dolayısıyla tomarlar, kullanılan yüzlerinde iyice bitişik bir şekilde yazılmış sütunlar bulunan, çok uzun şeritler halinde düzenlenmiş oluyordu. Okurun bu karmakarışık harf labirentinde ilerleyebilmek için metrelerce papirüsten oluşan bir ruloyu sürekli açıp sarmak gibi sıkıntılı bir işe katlanması gerekiyordu. Ayrıca kitaplar, bu pahalı materyalin sunduğu alanı daha iyi değerlendirebilmek için, kelimeler ve cümleler arasında boşluk bırakılmadan ve bölümlere ayrılmadan yazılıyorlardı. Bir zaman makinesine atlayıp o dönemlere giderek Herodot'un MÖ 5. yüzyılda yazdığı *Tarih*'in bir kopyasını ele geçirebilseydik, neredeyse bir düzine papirüs rulosuna kesintisiz bir biçimde yayılan, sonu gelmez tek bir kelime gibi görünecekti gözümüze.

Tek bir papirüs tomarına sadece bir tragedya veya Sokrates'in bir diyalogu gibi kısa metinler sığabiliyordu. Tomardaki papirüs şeridi ne kadar uzun olursa o kadar kırılğan ve okumaya elverişsiz oluyordu. Kırk iki metrelik bir kopyada –bilinen en uzun papirüs tomarı– belirli bir pasajı aramak pekâlâ kollara kramp girmesine veya boyun ağrısına neden olabilirdi.

Antik eserlerin büyük çoğunluğu bu yüzden birden fazla tomara bölüştürülmüştü. MÖ 4. yüzyılda Yunan müstensihler ve kitap satıcıları, birkaç tomara yayılan eserlerin bütünlüğünden emin olmak için bir takip sistemi geliştirdiler. Benzer bir sistem Ortadoğu'daki tabletlerde zaten uygulanıyordu. Bu sistemde bir tomarın sonuna bir sonraki tomarın ilk birkaç kelimesi yazılıyordu; böylece okurlar okumaya devam edecekleri bir sonraki tomarı daha kolay bulabiliyordu. Alınan tüm önlemlere rağmen, papirüslerin parçalanıp dağılmalarının, sıralarının karışmasının ve kaybolmalarının önüne geçilemediği için eserlerin bütünlüğü sürekli tehdit altındaydı.

Tomarları saklamak ve taşımak için yapılmış sandıklar vardı. Bu sandıklar kitapları rutubetten, böcek yeniklerinden ve zamanın pençelerinden korumayı amaçlıyordu. Her sandık, uzunluğuna bağlı olarak beş veya yedi tomar alabiliyordu. İlginçtir, çeşitli antik yazarlardan günümüze kadar ulaşan metinlerin sayısı beş veya yedinin katlarıdır. Bunların arasında Eshilos ve Sofokles'in yedişer tragedyası, Plautus'un yirmi bir komedyası, Titus Livius'un onlu kitap grupları halinde günümüze ulaşan tarih değerlendirmesi sayılabilir. Bazı araştırmacılara göre bu kitapların zamanın zararlı etkilerine karşı korunabilmesinin nedeni bir veya daha çok sayıda sandıkta tutulmalarıdır.

Bu detayları, o dönemde kitapların ne kadar kırılgan ve korunması zor olduğunu göstermek için veriyorum. Her kitabın doluşımında sadece birkaç kopyası vardı ve korunmaları muazzam bir çaba gerektiriyordu. Kitapları kurtarılamayacak ölçüde tahrip eden yangınlar ve su baskınları nispeten sık tekrarlanan felaketlerdi. Kullanımdan kaynaklanan yıpranmalar, güve yenikleri ve rutubetli iklimin etkileri nedeniyle kütüphanelerdeki ve özel koleksiyonlardaki tüm papirüs tomarlarının birkaç yılda bir teker teker yeniden kopyalanmasını gerektiriyordu. Büyük Plinius'un yazdığına göre bir papirüs tomarı en iyi koşullarda ve azami özen gösterilerek iki yüz yıl boyunca kullanılır durumda korunabilirdi. Ancak büyük çoğunluğunun ömrü çok daha kısa oluyordu. Sürekli kitapların başına bir kaza geliyordu ve belirli bir eserin mevcut kopyaları giderek azalırken yenisini bulmak ve çoğaltmak daha da zor hale geliyordu. An-

tikçağ ve ortaçağ boyunca, matbaanın icadına kadar, tümüyle yok olan –veya yok olmanın eşiğine gelen– birçok kitap oldu.

Bir anlığına en sevdiğimiz kitapları yok olmaktan kurtarmak için her birimizin aylarımızı onları el yazısıyla, kelime kelime kopyalamaya verdiğimizizi düşünün. Kaçını kurtarabilirdiniz?

Bu yüzden Herodot’un *Tarih*’i gibi kapsamlı, dolayısıyla tehlikelere daha açık bir eserin asırları aşarak bize ulaşmasını –adı bilinmeyen pek çok okurun kimbilir nasıl bir tutkuyla bu eseri koruması sayesinde– küçük bir kolektif mucize olarak görmeliyiz. J. M. Coetzee’nin yazdığı gibi, bir klasik, “insanlar nesiller boyunca onu göz ardı etmeye razı gelmediği, dolayısıyla her ne pahasına olursa olsun ondan vazgeçmediği için en akla gelmedik barbarlıklardan kurtulan eserdir.”

Kahkahadaki Dram

72

İtalya’daki bir dağın tepesine kurulmuş bir ortaçağ manastırının duvarları arasında bir dizi dehşet verici cinayet işlenir. Bu ölümlerin arkasında bıraktığı iz manastırın büyük kütüphanesine çıkmaktadır. Bu kütüphanede, keşişlerin uğruna ölmeyi ve öldürmeyi göze aldığı bir elyazması ormandaki tek bir ağaç veya buz parçaları arasındaki bir elmas misali saklanmaktadır. Manastırın baş keşişi bu dehşet verici olayı araştırma görevini manastıra yolu düşen bir ziyaretçiye, sorgulama sanatını kiliseye bağlı bir sorgucu olarak görev yaptığı dönemde öğrenen Baskerville’li rahip William’a verir. Tüm bu olaylar 14. yüzyılın çalkantılı ortamında geçer.

Gölün Adı, bir manastırın o törensel, gizli kapaklı, gözlerden uzak dünyasında geçen, şaşırtıcı bir cinayet romanıdır. Bu türün klişeleriyle oynayarak tüm zamanların yazarlarına göz kırpan Umberto Eco, cinayet romanlarının klasik fettan kadını yerine insanı kışkırtan, yoldan çıkaran ve okumaya cesaret edenleri öldüren uğursuz bir

kitabı koymuştur. Tabii okurlar, bize “yüz akrebe eşdeğer, ölümcül bir güce” sahip olduğu söylenen bu yasak metindeki tehlikeli sırların neler olduğunu merak ederler: Büyücülükle ilgili, fitneci bir metin mi vardır içinde; bir ortaçağ Nostradamus’u korkunç kehanetlerde mi bulunuyordur; ölümlerle nasıl haberleşileceğini öğreten, pornografik, dine küfreden, ezoterik bilgiler veren veya şeytana tapınma ayinlerini anlatan bir kitap mıdır yoksa? Hayır, böyle ıvır zıvır şeylerin hiçbirisi yoktur bu kitapta. Baskerville’li William bulmacanın parçalarını birleştirdiğinde bu kitabın –aman Tanrım– Aristo’nun bir denemesi olduğunu öğreniriz.

Cidden mi? Bazı okurlar kendilerini aldatılmış hissetmiş olmalı. Aristo nihayetinde o kadar radikal bir yazar veya huzur bozucu fikirlere sahip biri olarak tanınmaz. “Altın oran” kuramını ortaya atan, titiz bir ansiklopedik bilgi tasnifçisi ve Lykeion’un kurucusu olan Aristo’nun şeytani bir kitap yazacağı bugün kimsenin aklına gelmez. Öte yandan Umberto Eco bu kitabı Aristo’nun günümüze ulaşmamış olan ve tehlikeli anlamlar içeren bir eseri olarak kurgular: Bu, komedya üzerine kayıp bir değerlendirmedir; *Poetika*’nın efsanevi ikinci bölümüdür; yani bizzat Aristo’nun hakkında söylediklerinden bildiğimiz kadarıyla, gülme eyleminin devrimci evrenine adım atan bir denemedir.

Gülün Adı’nın sonuna doğru tipik seri katil anlatılarından biriyle karşılaşırız: Romanın kötü adamı, kendine saygısı olan her kötü adamın yaptığı gibi, zafer ânına ramak kala dedektifi yok edip oyunu kazanmak yerine aptal gibi zekâsıyla böbürlenmeyi tercih eder. Katil keşişimiz işte bu anda Aristo’nun gülmek üzerine yazdıklarının neden tehlikeli olduğunu ve yok edilmesi gerektiğini –kıyamet habercilerini aratmayan, hararetili bir üslupla– açıklar: “Bu kitapta gülmek sanat düzeyine yükseltiliyor, gülmeyi felsefenin ve hain bir tanrıbilimin konusu yapıyor. Gülmek, köylüleri şeytan korkusundan kurtarır; çünkü aptallar şenliğinde, şeytan da zavallı bir aptal olarak belirir; bu yüzden de denetim altına alınabilir. Ama bu kitap insanın kendisini şeytan korkusundan kurtarmasının bilgelik olduğunu öğretebilir. Köylü, şarap boğazından lıkır lıkır geçerken güldüğü zaman kendini bey sanır; çünkü derebeylik ilişkilerini te-

petaklak etmiştir; ama bu kitap okumuşlara, bu tepetaklaklığı haklı göstermeyi öğretebilir. Bu kitaptan, tüm dünyayı yeni bir ateşle tutuşturacak iblisçe bir kıvılcım çıkabilir. Eğer bir gün alay sanatı yazının yok edilmez tanıklığına emanet edilip kabul edilebilir kılınacak olursa... İşte o zaman bu küfrü durdurmak için hiç silahımız olmayacak; çünkü küfür, bedensel maddenin kendilerini yellenmede ve geçirmede ortaya koyan karanlık güçlerini çevresine toplar; böylece yellenme ve geçirme, yalnız ruhun hakkı olan şeyi, diledikleri yerde esme hakkını iddia ederler!”

Umberto Eco’nun yarattığı katil karakteri, ona göre komedinin peşini bırakmayan laneti anlamamız için ipuçları verir. Antikçağda üretilen mizahi eserler kocaman bir enkazdan ibarettir. Aristo’nun tragedyaya adanmış eserleri sorunsuz bir şekilde o günlere kadar ulaşırken, gülme eylemi üzerine yazdığı denemenin tüm kopyaları yok olmuştur. Çok sayıda Yunan komedyacı yazarı heyecanlı kalabalıkların doldurduğu tiyatrolarda oyunlarının ilk temsilini yapmıştır ancak içlerinden sadece birinin, Aristofanes’in eserleri kurtulmuştur. İskenderiye Kütüphanesi’nin kataloğundaki edebiyat türlerinin çoğu (epik, tragedya, tarih, hitabet, felsefe) ciddi, hatta ağırbaşlı denilebilecek türlerdir.

Bugün bile “kanon” gülmeyi dışlar gibidir. Bir komedinin Oscar kazanma şansı bir dramdan daha zayıftır. Mizahi bir dile sahip bir yazara Nobel ödülü verilse şaşırırız. Reklamcılar ve televizyon programcıları mizahın sattığını bilirler ama akademi, mizahi sanat mertebesine yükseltmeye pek yanaşmaz. Kitle kültürü gülmeyi sömürerek alçak bir konuma düşürür. Bizler *reality show*larla, skeçlerle eğlenirken yüksek kültür bu avam estetiği reddeder ve ona kaşlarını çatar. Yerli yersiz bu kadar eğlendirici programın olması –ve gülme terapisi seanslarının başarısı– gülmeyi bireysel bir rahatlama veya gelip geçici bir oyalanma yöntemine indirgemiş gibidir.

Araştırmacı Luis Beltrán, mizahi marjinal ve tuhaf bir olgu gibi görerek hata yaptığımızı söyler. Tuhaf olan şey, –diye ekler– “tarih” adını verdiğimiz sürecin yakın dönemindeki kültürel ve ekonomik eşitsizlik ortamına hâkim olan ciddiyettir. Bu dönemin buzdağının sadece görünen kısmı olduğunu unutmamamız gerektiğini; yüz

binlerce yıldır daha farklı şekilde yaşadığımızı; yazının, monarşilerin ve sermaye birikiminin öncesindeki ilkel kültürün temelde eşitlikçi ve neşeli bir kültür olduğunu söyler. Rus kuramcı Mihail Bahtin ise atalarımızın maskeler ve kostümler kuşanarak katıldıkları, herkesin neşeli bir keşmekeş içinde eğlendiği festivallerde hayat mücadelesinde elde ettikleri zaferi nasıl kutladıklarını tarif eder. Ona göre toplumlar kaçınılmaz bir şekilde yoksul ve örgütlenme sistemleri çok basit olduğu sürece bu tür bir eşitlikçilik ruhu varlığını korumuştur. Ancak yeni ziraat yöntemleri ve paraya dayalı uygarlıklar zengin olmayı mümkün kılar kılmaz, ambarlarında en çok tahıla sahip olanlar hiyerarşik düzeni icat etmekte hiç gecikmemiştir. Bu tarihten itibaren, eşitliksiz bir toplumun başını çeken sektörler cidiyetin dilini tercih etmiştir. Çünkü içten kahkahalarda egemenlere, otoriteye ve rütbelere karşı bir isyankârlık kıvılcımı hâlâ vardır; egemenler kahkahanın itaatsizliğe yol açacağından korkarlar.

Bahtin'in bu kuramında gülmeyi aklamayı ilgimi çekmekle birlikte, bir zamanlar temelde eşitlikçi ve neşeli bir dünyanın olduğu fikrine katılmıyorum. Benim kafamda korkutucu, otoriter ve vahşi bir dünya canlanıyor. Kubrick'in *2001: Bir Uzay Destanı* (2001: *A Space Odyssey*) filminde canlandırdığı sahne kafama daha çok ya- tıyor. İlk ilkel insan bir kemiği alet olarak kullanabileceğini keşfet- tiğinde herhalde gidip onu bir hemcinsinin kafasına indirmesi çok zaman almamıştır. Kabileler herkesin birlikte yaşamayı bildiği birer cennet değildi, liderleri vardı. Günümüze kıyasla her topluluğun içinde servet farklılıklarının pek olmadığı doğrudur ancak maalesef bunun zorbalık gösterilerini engellediğini sanmıyorum: “Bu bölgeye yanaşma”, “etin en büyük parçası benim”, “bu kadar uzun süre iyi bir av bulamamamızın suçlusu sensin”, “seni kabileden kovuyoruz”, “seni öldürürüz” ve benzeri laflar ediliyordu mutlaka. Gülmenin her zaman eşitlik adına gerçekleştirilen bir eylem olduğuna da inanmı- yorum; gaddarca veya bağnazca atılan kahkahalar da vardır: Örne- ğin okul bahçesinde zayıf görülen öğrencilerin alaya alınması veya Nazilerin bir araya gelip birer sigara tütürürken yaptıkları espriler. Ancak yine de...

Öte yandan egemenlik ilişkilerine meydan okuyan, otoriter dünyanın cakasını bozan, kralın çıplak olduğunu söyleyen isyankâr bir mizah da vardır. Milan Kundera'nın *Şaka* adlı romanında söylediği gibi, gülmek iktidarın meşruiyetini elinden almak için müthiş bir kapasiteye sahiptir; bu yüzden rahatsız edicidir ve cezalandırılır. Hangi çağda olursa olsun, sevilen liderler genelde onlarla dalga geçme cüreti gösteren komedyenlerden nefret etmiş ve onları cezalandırmıştır. Mizah yazarları sık sık karşılarında uzlaşılması mümkün olmayan rejimler ve devlet adamları bulmuşlardır. Çağdaş demokrasilerde bile mizahın ve hakaretin sınırlarıyla ilgili hararetli tartışmalar yaşanmaktadır. Genelde bu konuya yaklaşımımız mizah konusu yapılan görüşlerin bize mi başkalarına mı ait olduğuna bağlıdır. Hoşgörünün düzensiz bir fiil çekimi vardır: Ben darıldım, sen çok alıngansın, o dogmatik.

Aristofanes, Charlie Chaplin gibi isyankâr ve otoriteye meydan okuyan bir mizah anlayışına sahiptir. Aslında bu ikisinin mizah anlayışları açısından aynı ailenin üyesi olduklarını, Şarlo yumuşak huylu bir kuzenken Aristofanes'in alaycı büyükbaba olduğunu düşünmüşümdür hep. Her ikisi de sıradan, ezilmeleri kolay insanlarla ilgilenmişlerdir; kahramanları hiçbir zaman aristokrat olmamıştır. Şarlo duruma göre bir serseri, bir hapishane kaçkını, bir göçmen, bir alkolik, bir işsiz veya açlıktan nefesi kokan bir altın arayıcısıdır. Aristofanes'in komedyalarındaki gerek erkek gerek kadın kahramanlar mala, mülke ve asalete sahip olmayan, borç yükü altında ezilen, vergi ödememek için türlü hilelere başvuran, savaşlardan bıkmış usanmış olan, sekse ve eğlenceye düşkün, dobra dobra konuşan, belki aç geziyor olmasa da her zaman iyi bir yemeğin hayalini kuran kişilerdir. Şarlo yetimlere ve bekâr annelere sempatiyle yaklaşır, diğer dilencilere âşık olur ve fırsatını buldu mu polislerin kışına tekme basar. Zenginleri, büyük iş insanlarını, göçmenlik dairesi yetkililerini, Birinci Dünya Savaşı'na katılmış çalımlı subayları ve bizzat Hitler'i alaya alacak kadar cüretkârdır. Aristofanes'in aynı türe ait olan kahramanları ise seks grevi yaparak savaşları durdurmaya çalışır, toplum yararına yasalar çıkarmak için Atina Meclisi'ni ele geçirir, Sokrates'le dalga geçer veya mirasını daha eşit da-

ğitsın diye zenginlik tanrısının miyop gözlerini iyileştirmeyi önerir. Tüm eserleri bir dizi çılgınca maceranın ve dalaverenin ardından kalabalık ve neşeli bir şölenle sona erer.

Gerek Aristofanes'in gerekse Chaplin'in kanunla başı derde girmiştir.

Aristofanes'in komedyaları, televizyondaki kukla gösterileri gibi belli kişilere yönelik taşlamalarla ve karikatürleştirilmiş siyasi kişiliklerle doludur. Sahnedeki aktörler, oturdukları yerden gösteriyi izleyenler hakkında isimlerini ve soyadlarını –daha doğrusu isimlerini ve lakaplarını– vererek şakalar yaparlar: Kimisiyle sıkıcı birisi olduğu, kimisiyle cimri, çirkin veya yolsuzluk yapan birisi olduğu için alay ederler. Bu gösterilerin düzenlendiği Atina yüz bin kişilik nüfusuyla gözümüze küçük bir taşra kentiymiş gibi görünüyordu, ancak o tarihte dünyanın metropolü ve en önemli kenti sayılıyordu. Herkes herkesi tanıyordu ve dünyanın en eski sporu olan dedikoduyla iştigal ediyordu. Aristofanes, sabahları alışveriş yapmak, yöneticileri çekiştirmek, tanıdıkların neler yaptığını öğrenmek ve dedikodu yapmak için gidilen agorada halkla bir araya geliyordu. Özellikle geçmişi özlemle anan ve yeni âdetlere sıcak bakmayan tutucu kesimlerle içli dışlıydı. Ardından tiyatroda, neredeyse sokak dedikodusu yapar gibi Perikles'i eleştiriyor veya bir başka devlet adamına Sucukçu diye isim takıyordu. Atina'da bir araya gelen aydınlara, yeni nesil öğretmenlere ve eğitilmiş kişilere budala gözüyle bakıyordu ama komedyalarına malzeme oldukları için onlara müteşekkirdi. Kentin önde gelen şahsiyetlerini eklediği oyunlarında onlara gülünç işler yaptırıyordu. Sokağın ve taşranın dilini kullanıyor, hatta oyunun içinde birdenbire bir tragedyanın veya destanın şatafatlı sözlerini parodileştirdiği bir bölüme geçiyordu. Andrés Barba'nın sözleriyle, idealist sorulara materyalist cevaplar veriyordu: "Aristofanes tiyatronun büyüsü aracılığıyla bizlere yeni bir yol açtı: Kahkaha aracılığıyla barışa, kahkaha aracılığıyla özgürlüğe, kahkaha aracılığıyla siyasal eyleme uzanan bir yol." Antik komedyada adı verilen bu tür komedi, bu kadar sataşkan bir dil kullanmasına rağmen Atina demokrasisi var oldukça sürdü.

Aristofanes'in aynı tarzda mizah yapan bir halefi olmadı. Bu tür mizahın Aristofanes'in ölümüyle, hatta daha önce sona erdiğini söyleyebiliriz. Atina MÖ 5. yüzyılın sonunda Sparta'ya yenildiğinde, Spartalıların desteğiyle kentte oligarşik bir darbe oldu. Ardından siyasi çalkantılar ve yenilginin neden olduğu keyifsiz ruh hali yıllar boyunca sürdü. Dobra eleştirilerin zamanı geçmişti. Aristofanes komedyaya yazmaya devam etti ama bunlar daha temkinli, mecazi yönü giderek daha ağır basan, kentin yöneticilerini hicvetmeyen eserlerdi.

Bir sonraki nesilde Yunanlar İskender'in imparatorluğunun ve onun haleflerinin krallıklarının egemenliği altına girdiler. Bu hükümdarlar şakalara hoşgörüyü bakmıyorlardı. Bunun üzerine duygusal, gelenekçi ve girift olarak tanımlanabilecek yeni bir mizah doğdu. Ortega y Gasset,⁴⁷ "Komedi, muhafazakâr partilerin edebiyatıdır" derken herhalde bu tür bir mizahı kastediyordu. Bildiğimiz kadarıyla bu komediyaların olay örgüleri hep birbirinin tekrarıydı: Genç bir başkarakter, işten kaytaran köleler, beklenmedik tesadüfler, birbirine karıştırılan ikizler, otoriter ebeveynler, iyi kalpli fahişeler. Bu dönemin en iyi bilinen ve en çok alkış alan yazarı Menandros'tu.

Menandros, antik edebiyatın günümüze ulaşma öyküsünde özel bir vakadır. Uzun asırlar boyunca hevesle okunmuş, sonra yavaş yavaş ancak tümüyle unutulmuştur. Mısır papirüslerinde komediyalarının uzun fragmanları bulunana kadar sadece oyunlarından yapılan alıntılar biliyorduk. Edebiyat kanonuna ait sayılan yazarlar arasında hasıraltı edilen ve elyazması geleneğinden dışlanan tek yazardır. Komedyanın birçok yazarın silinip gittiği, dümdüz edilmiş kısmında kalmış yazarlardandır. Sesleri artık duyulmaz olmuş bu yazarlar uzun bir liste oluşturur: Magnis, Millos, Eupolis, Kratinos, Epikarmos, Ferekratis, filozof olandan farklı bir Platon, Antifanes, Aleksis, Difilos, Filimon, Apolodoros.

Yeni komedinin yazarları toplumu zararsız bir biçimde eğlendirmeye çalışsalar da can sıkıcı olmaktan başka işe yaramadılar. Antik toplum daha da bağınazlaşırken o birbirinin tekrarı olan olay

47) José Ortega y Gasset (1883-1955), varoluşçu İspanyol filozof ve deneme yazarı. Kültürel ve siyasi açıdan muhafazakâr bir düşünürdür. [ç.n.]

örgülerindeki ahlaksızlık itici gelmeye başladı. Âlemden âleme koşan gençler, fahişeler, aldatılan ebeveynler genç nesle manevi bakımdan hiçbir şey öğretmiyordu. Okullarda masum öğrencilerin ahlakını bozmamak için Menandros'un sadece tekil özdeyişleri veya oyunlarından dikkatle seçilmiş parçalar öğretiliyordu. Böylece sözleri, antik dönem mizahının büyük kısmının başına geldiği gibi, tümüyle kaybolana kadar yavaş yavaş sansürlendi. Zaman içinde *Gülün Adı*'ndaki komedyalari yok etmeye kararlı keşişin ıraklığını yapabilecek pek çok kişı çıktı. Kahkahadaki paradoks ve dram işte burada karşımıza çıkıyor: En iyi kahkaha, er ya da geç düşmanları olandır.

73

“Ders kitabı” ifadesi, “ahşap karatahta”, “nihai sonuç”, “dışarı çıkmak” veya “gereksiz zulüm” demek kadar laf kalabalığıdır, gereksiz kelime kullanımı içerir.⁴⁸ Bu laf kalabalığına rağmen bu ifadeyle neyin kastedildiğini hepimiz biliriz: Eğitim amaçlı kitaplar. Yunanlar ders kitabını zaten biliyorlardı; hatta belki onlar icat etmişti. Öğrencilere yazı dikte ettirmek, yorumlatmak ve yazma alıştırmaları yaptırmak amacıyla edebi metinlerden pasajlar topluyorlardı. Böyle bir seçki, kitapların korunmasında önemli bir rol üstlendi çünkü günümüze ulaşan eserlerin büyük çoğunluğu şu veya bu dönemde ders metni olarak kullanılmıştı.

Helenistik küreselleşmenin ekonomik güçleri temel eğitimden daha fazlasına yeten şanslı çocuklarının aldığı eğitim esasen edebiyat eğitimiydi. Bunun ilk nedeni ebeveynlerin kelimelere, zengin bir dille, akıcı bir şekilde konuşma becerisine –bugün olsa iletişim becerisine derdik– değer vermesiydi ve bu beceri büyük yazarları okuyarak ediniliyordu. Antik dünyanın sakinleri insanın iyi konuş-

48) Türkçede “ders kitabı” isim tamlamasında böyle bir anlam olmamakla birlikte İspanyolcada “libro de texto” ifadesinin (ayrıca İngilizcedeki “text-book”, İtalyancadaki “libro di testo” ifadelerinin) kelime anlamı “metin kitabı”dır; dolayısıyla gereksiz kelime kullanımı vardır. [ç.n.]

madan iyi düşünemeyeceği kanaatindeydi: Bir Romalı atasözü “Kitapların varsa dudakların konuşur” diyordu.

İkinci neden geçmişe duyulan özlemdi. Birçok Yunan, İskender’in ayak izlerini takip ederek Libya çölünden Orta Asya’nın bozkırlarına uzanan bakir topraklara yerleşmişti. Yunanlar ister Feyyum’un ister Babil’in isterse de Susa’nın köylerine kadar ulaşip yerleşmiş olsunlar, gittikleri her yerde derhal kendi kurumlarını, ilkokullarını ve *gymnasium*larını kuruyorlardı. Edebiyat, göçmenlerin ortak bir dile, paylaştıkları bir referans sistemine, bir kimliğe sahip olmalarını sağlıyordu. İmparatorluğun uçsuz bucaksız coğrafyası üzerinde farklı yerlere dağılmış Yunanların birbirleriyle temasa geçip iletişim kurabilmeleri için en güvenilir araçtı. Bu enginlikte yollarını kaybetmişlerken anavatanlarını kitaplarda buluyorlardı. Ayrıca yerli halklardan Yunan dilini ve yaşam tarzını benimseyerek refah düzeylerini yükseltmek isteyenlerin sayısı da az değildi. Bu yeni kültürel vatandaşlık kavramını en iyi özetleyen hatip İskrates’tir: “Bizimle aynı kana değil aynı kültüre sahip olanlara Yunan diyoruz.”

Peki bu Yunanlar ne tür bir eğitim alıyorlardı? Aldıkları eğitime bir genel kültür banyosu denebilir. Bugün geçerli olanın aksine uzmanlaşmayla hiç ilgilenmiyorlardı. Bilginin teknik bir çerçeveye oturtulmasını küçümsüyorlardı. Ne iş yapacaklarını takıntı edinmemişlerdi; sonuçta işlerini yapacak köleleri zaten vardı. Ekonomik gücü yeten herkes bir meslek öğrenmek gibi aşağılayıcı bir uğraştan uzak duruyordu. Asıl şıklık, boş zamanlarını değerlendirecek faaliyetlerle ilgilenmekti, yani insanın zihnini geliştirmesi, arkadaşlarla bir araya gelmesi, sohbetlere katılmasıydı; düşünsel bir hayat sürmesiydi. Sadece toplum için tartışmasız bir gereklilik olan tıp bilimi kendine özgü bir eğitim modelini kabul ettirmeyi başarmıştı. Buna karşılık hekimler bariz bir kültürel aşağılık kompleksinden mustarıptı. Hipokrat’tan Galen’e bütün hekimler yazılarında hekimin aynı zamanda bir filozof olduğu düsturunu tekrarlamışlardır. Kendi uzmanlık alanlarıyla sınırlanmak istemiyor, kültürlü görünmeye can atıyor ve yazılarına belli başlı şairlerden alıntılar ekliyorlardı. Diğerleri için öğrenme ve okuma, imparatorluğun her yerinde temelde

aynı şeydi ve bu da kolonyal bir birlik ve beraberliğin oluşturulmasında güçlü bir faktördü.

Bu eğitim modeli asırlar boyunca geçerliğini sürdürdü –Roma modeli sadece aynı konseptin bir uyarlamasıydı– ve Avrupa pedagojisinin kökenini oluşturdu. Roma imparatoru Julianus Apostata, yazdığı bir denemede, geniş bir bilgi birikimi içeren Greko-Romen geleneğiyle eğitilmiş öğrencilere açık olan mesleki fırsatları açıklamıştı. Julianus, klasik –yani edebiyata dayalı– bir eğitimden geçenlerin bilimdeki ilerlemelere katkıda bulunabileceklerini, siyasi lider, savaşçı, kâşif veya kahraman olabileceklerini söyler. O tarihlerde iyi okurlar geniş istihdam seçeneklerine sahipti.

Daha önce belirttiğim gibi MÖ 3.-1. yüzyıllar arasında okur-yazarlık yaygınlaşarak egemen sınıfların bile ötesine ulaştı. Devlet, eğitimi bir düzene sokmayı gerekli görmeye başlamıştı ancak gerçek bir toplumsal eğitim sistemi oluşturmak için devletin yapısı fazlasıyla arkaik, idari mekanizmaları fazlasıyla zayıftı. Eğitim kurumlarının açılması kent yönetimlerinin bu alandaki yetkinliğine bağlıydı ve kent yönetimleri toplum yararına şu veya bu hizmeti sunabilmek için hayır sahiplerinin –bu kişilere *evergetes* deniyordu– cömertliğine başvurmak durumundaydı. Helen uygarlığı, sonraki Roma uygarlığı gibi temelde kişiselci ve liberaldi. O çağda bayındırlık işlerine –yollar, okullar, tiyatrolar, hamamlar, kütüphaneler, konser salonları– bağışta bulunarak veya bayram ve festivalleri finanse ederek muazzam servetleriyle gösteriş yapan birçok Bill Gates vardı. *Evergetizm* (hayır işleri) varlıklı insanlar için ahlaki bir yükümlülük olarak görülüyordu, özellikle de siyasete atılmayı istiyorlarsa.

Anadolu’nun batı kıyılarında kurulmuş antik bir kent olan Teos’ta bulunan, MÖ 2. yüzyıla ait bir kitabede, bir hayır sahibinin “tüm özgür doğmuş çocukların eğitim almalarını” garantileyecek bir para bağışı yaptığından bahsedilir. Bağış sahibi, her bir eğitim seviyesi için birer öğretmen olmak üzere üç öğretmenin tutulmasını şart koşmuş, ayrıca her üç öğretmenin de hem erkek hem kız çocuklara eğitim vereceğini belirtmiştir. Bergama’da bulunan, MÖ 3. veya 2. yüzyıla ait bir kitabede ise okuma ve yazma yarışmalarını kazananlar arasında kız çocukların isimlerinin bulunması, onların

da okula gittiğini belgeler. Bu küçük kızları, tarihte kızlara verilen ilk ödüllerden birini kazanmak üzere, suratlarında ciddi bir ifadeyle, dillerinin ucu yarı açık dudaklarının bir köşesinden çıkmış vaziyette harfleri yazmaya çalışırken hayal edebiliyorum. Birer öncü olduklarını biliyorlar mıydı; yirmi beş asır sonra cehalete karşı kazandıkları zaferi hâlâ hatırlayacağımızı rüyalarında bile görebilirler miydi acaba?

Çöplüklere Olan Borcumuz ve Kelimelerle Tutkulu Bir İlişki

74

Antik çöplükler sayesinde Mısır'da sıradan insanların yazdıkları metinlere bir göz atabiliyoruz. Daha önce belirttiğim gibi, o zamanlar sık kullanılan bir yazı materyali olan papirüs sadece çok kuru iklimlerde korunabiliyordu; rutubet veya normal yağışlı bir iklim çürüyüp yok olmasına neden oluyordu. Mısır'ın bazı bölgelerinde –ne yazık ki İskenderiye'nin de yer aldığı delta bölgesinde değil– iki bin yıl önce kaderine terk edilmiş veya çöpe atılmış olan bazı yazıları kurtarmak mümkün olmuştur. Asırlar boyunca ülkenin kırgın kumlarının oluşturduğu koruyucu bir tabakayla yavaş yavaş kaplanan bu metinler bozulmadan, parçalanmadan oldukları yerde kalmışlardır. Dolayısıyla köylüler tarafından bulunan veya arkeologların kazıp çıkardığı binlerce papirüs, bazen üzerindeki mürekkep ilk yazıldığı andaki kadar okunaklı bir biçimde elimize ulaşmıştır. Bu metinlerin içeriği, kibirli bir yöneticinin yazışmalarından yıkanacak çamaşırlarının listesine varana kadar büyük bir çeşitliliğe sahipti. Neredeyse tüm papirüslerin üzerindeki yazı, devletin ve eğitilmiş nüfusun dili olan Yunancaydı. Tarihleri, Mısır'ın Yunanlar tarafından istila edilışinden başlayıp Ptolemeos hanedanının ve Romalıların hâkimiyetine ve oradan Mısır'ın Araplar tarafından fethedilişine kadar, yani MÖ 300'lerden MS 700'lere kadar uzanır.

Bu papirüsler yönetici sınıfından olmayan birçok Yunanın okuma yazma bildiğini, profesyonel kâtiplere ihtiyaç duymadan işlerini bizzat idare edebildiğini, işleriyle ilgili belgeleri hazırlayabildiklerini ve yazışmalarda bulunabildiklerini gösterir. Aynı zamanda keyif için kitap okudukları da oluyordu. Bir Mısır köyünde hayatının monotonluğundan sıkılmış olan bir adam, arkadaşına yazdığı mektupta şöyle diyordu: “Kitapları kopyaladıysan gönder de elimde zaman geçirmek için bir şey olsun; çünkü burada konuşacak kimse yok.” Evet, taşra hayatının sıkıcılığı karşısında kitapları can simidi olarak görenler vardı. Yapılan kazılarda okudukları şeylerin kalıntıları, kitap parçaları, hatta tümüyle korunmuş eserler gün ışığına çıkartıldı. Dünyadaki her yerden daha fazla okura sahip olmakla övünen rutubetli İskenderiye’de bu tür papirüsler bulunmamakla birlikte, ülkenin kuru iklimine sahip bölgelerinde bulunanlar o zamanlar insanların neler okuduğu konusunda ipucu veriyor. Ve her esere ait kalıntıların sayısına bakarak bir değerlendirme yaparsak, bu okurların en sevdikleri kitapların hangileri olduğunu bile öğrenebiliriz.

İtiraf etmem gerekirse başkaları bir kitap okurken ne okuduklarını çok merak ediyorum. Otobüste, tramvayda veya trende etrafımdakilerin hangi kitabı okuduğunu anlayabilmek için boynumu uzatıp şekilden şekle giriyorum. İnsanları ellerindeki kitaplardan tanımanın mümkün olduğuna inanıyorum. Asırlar önce Mısır’da yaşamış insanların özel hayatına bir göz atabilmek işte bu yüzden beni heyecanlandırıyor. Kronolojisine bakılırsa, bunlar Feyyum portrelerinden o iri ve nostaljik gözleriyle bizlere bakan aynı erkekler ve kadınlar olmalı; bu resimlerde o kadar canlı görünüyorlar ki belli belirsiz bizlere tanıdığımız birilerini hatırlatıyorlar.

Peki bulunan papirüsler bu insanlar hakkında neler söylüyor? En sevdikleri şair açık arayla Homeros’muş. *İlyada*, *Odysseia*’dan daha çok rağbet görüyormuş. Hesiodos, Platon, Menandros, Demosthenes ve Thukididis’i de okuyorlarmış ama ikincilik Euripides’teymiş. Bu bana kitapların gücü hakkındaki harika bir anekdotu hatırlatıyor.

Şimdi, Peloponez Savaşı’nın olduğu çalkantılı yıllara dönüp bir bakalım. Emperyalist Atina’nın yöneticileri, kudretli Sparta’ya karşı savaşmak yetmemiş gibi, Siraküza’yı kuşatmak için Sicilya’ya de-

niz aşırı bir sefer başlatır. Bu sefer büyük bir yenilgiyle sonuçlanır: Müttefikleriyle birlikte yedi bin Atinalı esir alınır ve muzaffer kent “*latomia*” adı verilen taş ocaklarında taş kırmaya mahkûm edilir. Thukididis’e göre çekiç sallamaktan ellerini ve hayatlarını bu taş ocaklarında bırakmışlardır. Taş ocağının derinliklerine kapatılan, kâh yakıcı sıcakla kâh soğukla boğuşan, cesetlerin arasında yaşayan, kendi dışkı ve idrarlarına bulanmış şekilde leş gibi kokan, günde sadece bir kap su, iki kap yulaf lapası verilen bu esirler birer birer can vermiştir. Plutarkhos’un anlattığına göre Siraküzalılar şiire o kadar meraklıymışlar ki Euripides’in şiirlerini ezberden okuyabilenlerin hayatını bağışlayıp gitmelerine izin vermişler. “Nihayet evlerine sağ salim dönenlerden birçoğunun Euripides’i büyük bir minnettarlıkla ziyaret ettiği söylenir. Kimisi ezbere bildikleri oyunlarından parçalar okuyarak kölelikten kurtulduğunu, kimisi savaşın ardından sağa sola dağılıp ne yapacaklarını bilmez halde gezinirlerken şiirlerini seslendirerek halktan yiyecek ve su almayı başardığını anlatıyormuş.” Bu arada, bugün turist akınına uğrayan Sicilya *latomiaları*, Aziz Pavlus’un İsa’nın sözlerini vaaz ettiği ve Churchill’in suluboya resimlerini yaptığı yerdir.

Hmeros ve Euripides yarışmanın kazananıydılar; Yunanların rüyalarını şekillendiren yazarlar onlardı. Bulunan papirüslerin sayısına bakılırsa herkes çocukken şiirlerini kopyalayarak okuma yazma öğrenmişti. Çocukları okumayla tanıştırmak için “Ali topu at” gibi kolay cümlelerle işe başlanmıyordu. Eğitim, “ani daldırma” yöntemiyle yapılıyordu; yani çocuklar enselerinden tutularak Euripides’in o güzel ama çocukların pek anlamadığı, zor cümlelerine daldırılıyordu (örneğin, “Uyku denen o değerli balsam, hastalıkların ilacı, gel bana” veya “Geçmiş acılara heder edilmemeli taze gözyaşları”). Bulunan papirüs parçalarının büyük çoğunluğu öğrencilerin kopyaladıkları metinleri içeriyordu. Ancak bu şiirlerin müziğine âşık olan okurlar da vardı. Bulunan papirüslerden birinin oldukça dokunaklı bir hikâyesi var. Arkeologlar bir kadın mumyasının başının altında, neredeyse vücuduna dokunur bir konumda yerleştirilmiş bir papirüs tomarı bulmuşlardı. Bu tomar *İlyada*’dan alınmış, son derece güzel bir şiiri içeriyordu. Anlaşılan okumaya tutkun bu

kadın, öbür dünyada da kitapsız kalmak istememiş, inançlarına göre unutulmuş nehrini geçip ölümler diyarına ulaştığında da Homeros'un kanatlı kelimelerini hatırlamak için bu tomarı yanına almıştı.

Özel koleksiyonculara ait düzinelerce yazı –komedyalar, felsefi eserler, tarih değerlendirmeleri, matematik ve müzik üzerine incelemeler, teknik kılavuzlar, hatta söz konusu papirüsler bulunana kadar ismi bilinmeyen yazarların metinleri– Mısır'ın kumları altında bulunmuştu. Bu isimsiz kitapseverleri düşünüp ismi az bilinen yazarlara ait tüm bu eserleri nasıl bulduklarını merak ediyorum. Kuşkusuz Homeros'un, Euripides'in ve diğer bazı ünlü yazarların eserlerini İskenderiye kitapçılarında zorluk çekmeden bulmak mümkündü. Ancak nadir kitapların kopyalarının sipariş edilmesi gerekiyordu. Aristo'nun yazdığı *Atina Anayasası*'nın bir kopyasını edinmek için böyle yapmak gerekiyordu. Sahibi büyük olasılıkla bu kitabı bir kopya atölyesine sipariş vermişti, onlar da orijinalinden bir kopya çıkarması için İskenderiye Kütüphanesi'ne bir müstensihlerini göndermişlerdi. Bu tür yolculuklar kuşkusuz siparişin fiyatını baş döndürücü bir rakama çıkarıyordu. O günlerde nadir bir kitabı elde etmek bir maceraya atılmaktan farksızdı ve hiç şüphe yok ki kesenin ağzını açmayı gerektiriyordu.

Meteliği olmayan okurlar kütüphanelere giderek teselli buluyorlardı. İskenderiye ve Bergama'nın dışındaki kentlerde de kütüphaneler vardı. Bu küçük ve yerel kütüphaneler elbette o muazzam kraliyet koleksiyonlarıyla boy ölçüşemezlerdi ama en azından ziyaretçilerine büyük yazarların temel eserlerini sunuyorlardı. Bu tür kuruluşların varlığını bir kez daha kitabelerden öğreniyoruz. Örneğin bugünkü Türkiye'nin çok yakınındaki Kos adasında bir kütüphane bulunduğunu biliyoruz. Günümüze ulaşan bir kitabe parçasında bir dizi özel bağışın listesi yer alıyor. Bir baba-oğul, kütüphane binasının inşası için gerekli parayı ödedikleri gibi kütüphaneye yüz drahmi de bağışlamış. Dört hayırsever iki yüzer drahmi ve yüzer kitap vermiş. Başka iki kişi iki yüz drahmiyle bağışlara katılmış. Para bağışları kuşkusuz kütüphaneye kitap satın alınması içindi. Atina ve başka yerlerde de benzer örneklerin kanıtları bulunmuştur.

Bu kütüphaneler büyük olasılıkla kentin yerel *gymnasium*una bağlı olarak faaliyet gösteriyorlardı. Başlangıçta genç erkekler burada atletizm ve güreş sporlarıyla ilgileniyorlardı. “Gymnasium” kelimesi “çıplaklık” anlamına gelen *gymnos* kelimesinden türemiştir çünkü erkeklerin yağladıkları bedenlerini utanmadan ve gizlenmeden tüm azametiyle sergileyerek idman yapması, barbarların rezalet gözüyle baktığı bir Yunan âdetiydi. Helenistik dönemlerde *gymnasium*lar çoktan sınıfları, konferans ve okuma salonları olan eğitim merkezlerine dönüşmüştü. En azından Atina *gymnasium*unun bir kütüphaneye sahip olduğunu biliyoruz çünkü taşa yazılmış kataloğunun bir kısmı korunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla kütüphanedeki koleksiyonların listesi kütüphanenin duvarına kazınıyordu; böylece okurlar, sürekli kullanıldığı takdirde çabuk yıpranacak bir papirüs tomarını açıp geri sarma zahmetine girmeden, duvara bakarak aradıkları kitabın kütüphanede olup olmadığını hızlı bir şekilde kontrol edebiliyorlardı. Bu kataloğa göre kütüphanenin uzmanlık alanı komedya ve tragedyaydı. Burada Euripides’e ait iki düzineden fazla, Sofokles’e ait bir düzineden fazla kitap bulunuyordu. Menandros’a ait on beş komedya da vardı. Listede sadece iki düzyazı eser bulunuyordu ve bunlardan biri Demosthenes’in bir söyleviydi. Buna karşılık belagat sanatıyla ilgili çalışmaların merkezi olarak bilinen Rodos’un kütüphanesinde pek tiyatro eseri yoktu, uzmanlık alanı siyaset ve tarih üzerine denemelerdi.

Atina ve Rodos’ta bulunan kanıtların *gymnasium*ına sahip tüm kentler için de geçerli olduğu varsayılırsa, Helenistik dönemde yüzü aşkın kütüphanenin olduğu ve bu hassas atardamar ağı sayesinde kelimelerin ve kurgusal eserlerin oksijeninin ülkenin her köşesine pompalandığı söylenebilir.

75

Demosthenes yedi yaşında yetim kalmıştı. Bir silah üreticisi olan babası ona geçim sıkıntısı çekmeden yaşayabileceği kadar servet bırakmıştı ancak vasileri mirasını gasp etiler. Yoksul kalan

annesi iyi bir eğitim alması için gerekli paraya sahip değildi. Zor bir hayat sürüyorlardı. Komşu çocuklar, sıska, çelimsiz ve narin görünümü nedeniyle onunla alay ediyorlardı. Hatta ona kelime anlamı “anüs” olan ama “homoseksüel” anlamına gelen bir isim takmışlardı: *Vatalos*. Ayrıca çok canını sıkan bir kusuru vardı: Aşırı utangaç olduğundan konuşurken dili tutuluyordu. Muhtemelen kekemeydi veya bazı ünsüz harfleri telaffuz etmekte güçlük çekiyordu.

Demosthenes’in sadistçe bir disiplinle problemlerinin üstesinden geldiği söylenir. Ağzına çakıl taşları koyarak konuşma pratiği yapıyordu. Ciğerlerini güçlendirmek için kırlarda koşuya çıkıyor, yokuş yukarı nefes nefese tırmanırken şiirler okuyordu. Dalgaların gürültüsü arasında odaklanma yeteneğini geliştirmek için fırtınalı günlerde deniz kenarında dolaşmaya çıkıyordu. Evinde bir boy aynası karşısında prova yaparak zor cümleleri tekrarlıyor ve etkileyici pozlar vermeye çalışıyordu. Plutarkhos tarafından aktarılan bu sahne, Robert de Niro’nun *Taksi Şoförü (Taxi Driver)* filmindeki “Bana mı dedin?” repliğini hatırlatıyor. Bu yoksul, yetim, kekeme ve aşağılanmış çocuk, yıllar sonra tüm zamanların en ünlü hatibi olacaktı. Güzel bir yoktan var olma hikâyesi, bugünkü Amerikalılar gibi Yunanların da hoşuna gidiyordu.

On rakamı mükemmelliği simgeler. Kullandığımız ondalık sistemin temelinde bu rakam vardır. Eğitim dünyasında en yüksek yeterliliği, yani mükemmeliyeti temsil eder. Pisagorcular on rakamını sihirli ve kutsal bir rakam olarak görüyorlardı. Attika bölgesinde eserleri korunmaya ve incelenmeye değer görülen ve kanona dahil edilen on büyük hatip olması bir tesadüf değildir. Antikçağın insanları, kelimelerin büyüleyici gücünün en çok söylevlerde kendini belli ettiğine inanıyorlardı.

Yunanlar daima müthiş şarlatan ve iddiacı kişiler olmalarıyla ün yapmışlardır. Efsanelerindeki kahramanlar diğer kültürlerde tasvir edildikleri gibi sırf kaba güçle işini gören, kaslı savaşçılar değillerdi; hepsi de fırsatını buldu mu tumturaklı bir dille nutuk çekmeyi biliyordu çünkü hitabet uzmanı olarak eğitilmişlerdi. Atina’nın demokratik kurumları hitabetin alanını genişletmişti: Tüm Atinalılar –tabii özgür ve erkek olmaları kaydıyla– siyasi kararların oylandığı

Meclis'te, vatandaşlarının karşısında konuşma ve halk jürilerinin birer üyesi olarak diğerlerinin ne kadar güçlü bir söylev çektiğine bakarak oyunu kullanma imkânına sahipti. Agora'dan Meclis'e varana kadar günlük hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmasına bakılırsa, hiç durmadan konuşmaya bayılıyorlardı. Aristophanes, Filokleon adında, mahkemelerin bağımlısı bir adam hakkında parodi türünde bir komedya yazmıştı. Filokleon'un oğlu, babasının jüri üyesi olma dürtüsünün üstesinden gelebilmesi için kendi evinde bir mahkeme kurup babasına mahkemeye başkanlık etmesini önerir. Yargılayacak kimseyi bulamadıklarından evin köpeğini mutfaktan bir parça peynir aşırarak suçlar, doğaçlama olarak lehine ve aleyhine uzun argümanlarda bulunurlar. Oynadıkları bu pantomim, madde bağımlılarına enjekte edilen metadon misali Filokleon'un sakinleşmesini sağlar.

Herodot, tüm askerlerden kritik Salamis Muharebesi'ne dinlenmiş ve dinç bir biçimde katılmaları beklenirken, önceki gece Yunan generallerinin sabahın erken saatlerine kadar süren hararetli bir ağız dalaşına tutuştuklarını, bu arada askerlerin homurdanıp komutanlarının bu akılsızlığını eleştirdiklerini anlatır. Bu münakaşa muharebeyi kazanmalarını engellememiştir ancak Herodot, Yunanların kavgacı bir mizaca sahip olmasına hayıflanır. Ona göre asla güçlü ve üniter bir devlet kuramamalarının nedeni budur. Evet, Yunanlar söz söylemeyi ve keskin zekâlı argümanlarda bulunmayı seviyorlardı. Bu yüzden güzel sözlerle mücevher gibi işledikleri şiirler yazabiliyorlardı; ancak aynı zamanda herhangi bir tartışmayı kısır ve yıkıcı bir tartışmaya dönüştürebiliyorlardı.

Yunan avukatların ve devlet adamlarının söylevleri bugünkülerden çok farklıydı. İftira ve hakareti cezalandıran bir yasaya sahip olmadıklarından, hatipler birbirlerine hakaretler yağıdırıyorlardı. Hasımlarına yönelttikleri sonu gelmez kişisel suçlamalar ve art niyet ithamları münazaralara karşı neredeyse boks maçlarındakine benzer, marazi bir ilginin doğmasına neden oluyordu. Birbirlerine zekice hakaretler yağıdırma sanatını o kadar geliştirmişlerdi ki herhalde bu münazaralar büyüleyici bir gösteri gibi izleniyordu. Tamamı bir jüri önünde gerçekleştirilen mahkemelerde hukuki olgular zekice argümanlar karşısında ikinci plana atılıyordu. Yasal uygulamalara

göre kişisel davalarda davacının kürsüye çıkıp birbirini takip eden iki söylevle gerekçelerini bizzat savunması gerekiyordu. Bugünkü gibi müvekkillerini temsil eden avukatlar yoktu. Davacılar genelde savunmalarını veya suçlama mütalaasını yapmak için kendilerine güvenemediklerinden, *logográfos* adı verilen ve davayı inceleyip mümkün olduğunca inandırıcı, günlük konuşma diline uygun ve kolay anlaşılır bir söylev kaleme alan bir kişinin hizmetine başvuruyorlardı. Davacı bu söylevi ezberleyip mahkemede tekrarlıyordu. Çoğu hatip hayatını bu şekilde kazanıyordu. Bazı hatiplerse prestijlerini yükseltecek ve siyasete atılmalarına yardımcı olacak davaları savunmaya çalışıyorlardı.

Siyaset meydanında ve mahkemede çekilen söylevlerin arasında en iyileri hemen ardından, tartışma henüz sıcakken yayımlanıyordu ve halk bunları bizim televizyondaki avukat dizilerine kendimizi kaptırdığımız gibi, merakla okuyordu. Yeri gelmişken, mahkemede geçen filmler arasında en sevdiklerimden biri olan *Bül-bülü Öldürmek (To Kill a Mocking Bird)*, bu çağa bir selam gönderir. Filmin başkarakteri olan ve her zaman o olgun, terli ve babacan yüzüyle hatırlayacağımız Gregory Peck tarafından canlandırılan avukatın isminin, filmin uyarlandığı Harper Lee romanındaki gibi Atticus Finch olması, klasik kanona dahil sayılan on büyük Attikalı hatibe bariz bir göndermedir. Küçük oğlu Scout'ın gözünde bir kahraman olan Atticus, 1930'lu yıllarda yaşanan Büyük Buhran sırasında yoksullaşan ırkçı Alabama'da, hasmane bir jürinin karşısına –siyah bir adamı savunmak için– çıkar ve tahmin edileceği üzere isminin hakkını veren gerçek bir Attikalı gibi etkileyici bir savunma mütalaasında bulunur.

Bu on efsanevi hatip, bir asırlık bir zaman diliminde –MÖ 5. ve 4. yüzyıllar arasında– doğmuştu ve neredeyse tamamı birbirleriyle tanışma ve birbirlerine galiz hakaretlerde bulunma fırsatı yakalamıştı. En parlak dönemleri Atina'nın demokrasiyle yönetildiği yıllarda başlamış, Helenistik monarşilerle birlikte sona ermiştir. Gerçekten de Demosthenes'in en ünlü söylevlerini derlediği *Filippiki*,⁴⁹

49) Demosthenes dört *Filippikos* yazmıştır. Bu eserlerin toplu haldeki ismi *Filippiki'dir* ve "Filipnameler" olarak Türkçeleştirilebilir. [ç.n.]

İskender'in babası Filip'in emperyalizmine karşı bir dizi öfkeli ve uyarıcı saldırı içerir. Aramızda birilerine karşı *filippikos*vari bir nutuk atanlar, sivri dilli Demosthenes'in sadece çırağı olabilirler.

On hatipten bir diğeri olan Antifon, psikanalizin ve konuşma terapilerinin öncüsü sayılabilir. Mesleğinde edindiği deneyimler ona bir söylev yeterince etkileyiciyse insanların ruh halini değiştirebileceğini, onları duygulandırabileceğini, mutlu edebileceğini, heyecandırabileceğini, sakinleştirebileceğini öğretmişti. Bunun üzerine yenilikçi bir fikir ortaya attı: İstirap ve üzüntü duygularıyla başa çıkmak için hastalara uygulanan tıbbi tedaviyle kıyaslanabilecek bir terapi yöntemi icat etti. Korinthos kentinde bir dükkân açtı ve bir tabela asarak "Üzgün kişileri duruma uygun söylevler çekerek avutabileceğini" duyurdu. Bir müşteri çıkageldiğinde onu etkileyen talihsiz durumu anlayana kadar anlattıklarını tüm dikkatini vererek dinliyordu. Ardından avutucu söylevler çekerek "ruhunu üzüntüden arındırıyordu." İstirabı iyileştirmek için ikna edici konuşma yöntemini bir ilaç gibi kullanıyordu ve antik dönem yazarlarının söylediğine göre yatıştırıcı akıl yürütmeleriyle ünlü olmuştu. Ondan sonraki bazı filozoflar da "isyankârlığa yol açan üzüntüleri akıl yürütme yoluyla giderdiklerini" ileri sürdüler ancak kelimelerle tedavinin bir meslek olabileceğini ilk sezen kişi Antifon'du. Deneyimleri ona acı çeken kişiyi bunun nedenleri hakkında konuşturmanın işe yaradığını öğretmişti çünkü insan bazen acısını tarif edecek kelimeleri ararken rahatlıyordu. Uzun asırlar sonra, Freud'un bir öğrencisi olan ve ardından Auschwitz ve Daschau toplama kamplarından sağ kurtulan Viktor Frankl, kendi döneminde Avrupa'da yaşanan barbarlığın neden olduğu travmaların üstesinden gelmek için benzer bir yöntem geliştirecekti.

Edebiyatta söylev türünü kelimelerin güzelliğine kapılan Yunanlar başlatmış ve antikçağda çoktan şaşırtıcı bir başarıya ulaşmışlardı. Sofistler yani kentten kente dolaşıp kendilerine öğrenci arayan gezgin öğretmenler isimlerini duyurmak, verdikleri eğitimin kalitesini sergilemek ve becerilerini izleyicilere kanıtlamak için gösteriler düzenliyorlardı. Kimi zaman söylevler hazırlıyor kimi zaman halk tarafından o anda önerilen bir konuda –sivrisineklerin veya

kelliğin faydaları gibi çılgınca bir konu seçilebiliyordu- doğaçlama yapıyorlardı. Bu söylevlerin bazılarının kapıları merak eden herkese açıktı ama söylevler genelde giriş ücreti ödeyen seçkin dinleyiciler içindi. Sofistler söylevlerinin sahne düzenine büyük önem veriyor, hatta dinleyicilerin karşısına eski dönemlerdeki gezgin ozanların gösterişli kostümleriyle çıkıp şarkılarıyla gerek kralları gerekse de köylüleri büyüleyen bu ozanların mirasçısı olduklarını ileri sürüyorlardı. Helenistik dönemlerde bu fenomen daha da büyüdü. İmparatorluğun yollarını arşınlayan, dünyanın en ücra köşelerinde bile onları dinlemeye istekli birilerini bulacaklarına duydukları inançla her gittikleri yerde yeteneklerini sergileyen gerçek bir gezgin aydınlar topluluğu vardı; aralarında hatiplerin yanı sıra sanatçılar, filozoflar ve tıp hekimleri de bulunuyordu. Söylev, canlılığını en çok koruyan ve bazı uzmanlara göre o dönemin kültürünü en iyi tanımlayan edebiyat türü olmuştu. Günümüzün TED konuşmalarına ve eski başkanların konuşmacı olduğu multimilyon dolarlık iş koluna giden yolun başlangıcıydı bu.

MÖ 5. yüzyılda tanınmış sofistlerden Gorgias şöyle diyordu: “Söz, çok güçlü bir hükümdardır; küçücük ve tümüyle görünmez bir vücuda sahip olmasına rağmen en tanrısal işleri başarır: Korkuyu yok eder, acıyı yok eder, neşelendirir, şefkat duygularını güçlendirir.” Yunanların bu fikirleri bana göre İncil’in en güzel cümlelerinden birinde yankılanır: “Yeter ki bir söz söyle, iyileşmeme yeter.”

Öte yandan, dile gösterilen bu büyük ilgi bir dizi belagat tekniğinin doğmasına, dolayısıyla doğallığının giderek azalmasına neden oldu. Hatipler, en küçük detayına kadar ölçüp biçtikleri formüllerle, ilkelerle ve kurallarla dolu bir yöntem geliştirmeye verdiler kendilerini. Üslup konusuyla bu kadar uğraşılması, üzerine bir de girizgâh yapmak, savları kanıtlamak veya çürütmek gibi bunaltıcı bir süreç eklendiğinde, genelde felaketle sonuçlanmıştır. Ne yazık ki tüm antikçağ boyunca çokbilmiş belagat ustalarından ve laf kalabalığı yapmayı sanat edinmiş gösteriş meraklılarından bol bir şey yoktu. Fırfırlı laflar etme hastalığı edebiyata fazlasıyla bulaşmış ve tadını kaçırmıştı. Yunan veya Roma metinlerini tercüme ederken bazen gülmekten kendimi alamıyorum. Yazar en derin, en temel duygu-

larından –ıstırap, arzu, terk edilmek, sürgünlük, yalnızlık, korku, intihar eğilimi gibi konulardan– bahsederken, içindeki üslup numaralarını ezbere öğrenmiş işgüzar öğrenci en olmadık yerde burnunu uzatıp gerçek rengini belli ediveriyor. O zaman da büyü bozuluyor. Ayağının altındaki zemin kaydıkça kayıyor, hikâyesini tezatlarla, ka-fiyele sözcüklerle, kelime oyunları ile anlatmaya başlıyor.

O tarihlerden günümüze, hayatla ilgili hazır reçetelere olan gözü kapalı inancımız süslü laflar etmeyi bilen pek çok şarlatanın işine yaramıştır. Bugün her yanımız başarıya ulaşmamız için bize mucizevi önerilerde bulunan on maddelik kendi kendine yardım listeleriyle sarılmış durumda: Evliliğimizi kurtarmak, güzel bir vücuda sahip olmak veya etkili insanlardan biri olmak için on formül; iyi bir ebeveyn olmanın on anahtarı; mükemmel bifteği pişirmek için on püf noktası; yazdığınız bir kitap bölümünü sonlandırmak için kullanabileceğiniz on dâhice cümle. Sonuncusunu öneren kitabı satın almadım ne yazık ki.

76

2011 yılında Louisville’deki bir yayınevi, Mark Twain’in iki ünlü romanı olan *Huckleberry Finn’in Maceraları* ile *Tom Sawyer’in Maceraları’nı*, aşağılayıcı “zenci” kelimesini daha nötr bir kelime olan “köle” ile değiştirerek yayımladı. Bu edebi korunma önleminin sorumlusu olan Mark Twain uzmanı üniversite profesörü, bu zor kararı çok sayıda ortaokul öğretmeninin isteği üzerine aldığını açıkladı. Söz konusu öğretmenler, *Huckleberry Finn’in* orijinal halinin, “ırkçı dili” nedeniyle pek çok öğrenciyi görünür bir şekilde rahatsız ettiğini ve bu yüzden artık sınıfta okutulmaya uygun olmadığını söylemişlerdi. Profesöre göre bu küçük ameliyat, Amerikan edebiyatının klasiklerinin günümüz okullarından tümüyle uzaklaştırılmasını önlemek için en iyi yoldu. Bu münferit bir olay değildir. Son yıllarda gençlere yönelik klasikler, özellikle de okul müfredatında olanlar sürekli ihtilaflara yol açmaktadır.

Grimm Kardeşler'in veya Andersen'in narin evlatlarında onulmaz travmalara yol açacağından korkan birçok ebeveyn, *Kül Kedi'si'nin*, *Pamuk Prenses'in* veya *Kurşun Asker'in* 21. yüzyıl çocuklarına hangi değerleri –ve korkuları– aşıladığını merak ediyor. Küçükleri koruma dininin bu havarileri Walt Disney fabrikasından çıkan yumuşatılmış uyarlamaları son derece acımasız, vahşi, ataerkil ve eski moda olarak değerlendirdikleri orijinal masallara tercih ediyorlar. Birçoğu defolu geçmişimizin geleneksel edebiyatını tümüyle yok etmek olmasa da en azından post-modern çağın vicdanına uygun şekilde uyarlanmalarından yana.

Mizahçı ve yazar James Finn Garner önceki asırda, 90'lı yılların ortalarında *Siyaseten Doğrucu Masallar* (*Politically Correct Bedtime Stories*) adlı bir kitap yayımladı. Bu tartışmaya o da kendi mizahi yaklaşımıyla katkıda bulunuyordu. Finn Garner'ın hicvi çocuklara yönelik değildir; daha çok biz 21. yüzyıl yetişkinlerinin kullandığı hüsnütabirlerle dolu, mizahi bir monologdur. Absürtlüğü sınırlarında dolaşan, kusursuz bir ironiyle *Kırmızı Başlıklı Kız*'ın girişini şu şekilde değiştirmişti: “Bir varmış bir yokmuş, bir ormanın kenarında annesiyle yaşayan Kırmızı Başlıklı Kız adında küçük bir kız varmış. Günlerden bir gün annesi ondan bir sepet dolusu taze meyveyle maden suyunu büyükannesinin evine götürmesini istemiş. Ama dikkatinizi çekerim, bunu bir kadının görevi olarak gördüğü için değil, toplumsallık bilincini güçlendiren, cömert bir davranış olduğu için istemiş.”

Aslında bu tartışma sandığımızdan daha eskidir ve sansürün ateşli destekçileriyle nezih bir toplum adına savaştan diğerlerinin oluşturduğu kalabalıklar, tarihe baktıklarında son derece prestijli dindaşlarını görecektir: Filozof Platon. Çocukların eğitimi her zaman Atinalı aristokratın en büyük ilgi alanlarından biri ve nihayetinde mesleği olmuştur. Siyasi bir kariyere sahip olmayı başaramayınca veya en azından hükümdarlara sözünü geçiremeyince tüm zamanını Akademi'de, yani Atina'nın eteklerinde kurduğu okulda öğretmenlik yapmaya ayırmıştır. Söylenenlere göre *kathédra* adı verilen yüksek bir koltukta, etrafı öğrencilerinin simgesel bir anlama sahip olacak şekilde daha küçük tutulmuş koltuklarıyla, beyaz bir yazı tahtasıyla,

bir gökküreyle, gezegenlerin mekanik bir modeliyle, bizzat yapmakla övündüğü bir saatle ve belli başlı coğrafyacılara çizdiği haritalarla çevrili halde oturuyormuş. Bu okul, Yunan kentlerini yönetecek seçkinleri eğitime amacını taşıyordu; günümüze uyarlarsak, antidemokratik bir *think tank* kuruluşu olduğu söylenebilir.

Platon'un öğretileri bana hep özgür düşünceyle otoriter eğilimlerin ateşle barut gibi yan yana geldiği, şaşılacak ölçüde şizofren bir karışım gibi görünmüştür. En çok okunan pasajları arasında yer alan mağara alegorisi, kritik bir eğitim sürecinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir ideali içerir. Bu alegoride birtakım insanlar sırtları harlı bir ateşe dönük şekilde bir mağaraya zincirlenmişlerdir. Tutuklular sadece mağaranın duvarlarına yansıtılan gölgeleri görebilmektedir; tek gerçeklikleri bu gölgelerdir. Nihayet bir gün içlerinden biri zincirlerinden kurtulup mağaranın dışına, insanı hipnotize eden o gölge oyunlarının ötesindeki dünyaya çıkar. Bu hikâyenin insanı şüpheciliğe, görünüşe aldanmamaya, zincirleri kırarak, önyargıları bir kenara bırakarak gerçeklikle yüzleşmeye davet eden hoş bir tarafı vardır. *Matrix* sinema filmi serisi, bu alegorideki isyankârlık mesajını alarak sanal gerçeklik, medya, reklamcılık sektörünün ve tüketim toplumunun birbirine paralel dünyaları, İnternet yalanları, sosyal medyada kullandığımız uydurma özgeçmişler gibi kavramların hüküm sürdüğü çağdaş dünyaya uyarlar.

Öte yandan, Platon'un en ünlü ütopyası olan *Devlet*'te, mağara alegorisini içeren aynı makale bu sefer açık fikirli mesajının karanlık bir karşı tezini sinsice dayatır. *Devlet*'in üçüncü kitabı pekâlâ yeni yetişmekte olan bir diktatörün uygulama kılavuzu olarak görülebilir. Platon, söz konusu makalede ideal bir toplumda eğitimin öncelikle ciddiyet, edep ve cesaret aşılması gerektiğini söyler. Gençlerin okuduğu edebiyat eserlerinin ve dinlemelerine izin verilen müzik türlerinin sıkı bir sansüre tabi olması gerektiğini savunur. Anneler ve dadılar çocuklara sadece izin verilen masalları anlatmalı, oynadıkları oyunlar bile denetime tabi tutulmalıdır. Homeros ve Herodot birkaç nedenden dolayı çocuklara yasaklanmalıdır. İlk neden, tanrıları hafifmeşrep, hedonist ve güçlerini kötüye kullanmaya me-

yilli varlıklar olarak sunmalarındır ve bu yüzden ahlaklı çocuklar yetiştirmek için uygun değildir. Çocuklara tanrılardan asla kötülük gelmeyeceği öğretilmelidir. İkinci neden, bu iki şairin bazı dizelerinde ölüm korkusundan bahsediliyor olmasıdır. Bu durum Platon'u endişelendirir çünkü ona göre genç erkek çocuklara savaşta ülkeleri için canlarını seve seve vermeleri gerektiği öğretilmelidir. “Haklı olarak” der Platon, “ölülerin ardından yanıp yakılma işini ünlü kahramanların elinden almalı ve bu işi kadınlara bırakmalıyız.” Tiyatroya da iyi gözle bakmaz. Ona göre tragedya ve komedyaya oyunlarının çoğu kötü karakterler içerir; bu yüzden aktörlerin –I. Elizabeth dönemi İngiltere’inde olduğu gibi hepsi erkekti– suçlular gibi iğrenç insanların veya kadınlar ya da köleler gibi erkeklerden daha alt seviyede olan insanların yaptığı çirkin işleri taklit etmeleri gerekmiştir. Ayaktakımının duygularıyla bu şekilde kendilerini özdeşleştirmeleri çocukların ve gençlerin eğitimi için iyi olmaz. Oyunlara hoşgörü gösterilecekse, o zaman sadece kahraman, erkeksi, suçsuz, yüksek tabakadan karakterler içermeleri gerekir. Hiçbir oyun bu gerekliliği karşılayamadığı için Platon diğer şairlerle birlikte oyun yazarlarını da mükemmel devletin dışında bırakır.

İlerleyen yıllar Platon’un sansürcü zihniyetini değiştirmez. Son diyalogu olan *Yasalar*’da yeni edebiyatı gözaltında tutmak için resmen bir Şiir Polisi’nin oluşturulmasını önerir: “Şair, kent yönetiminin yasal, adil, güzel ve iyi olarak gördüğü şeylerle çelişen herhangi bir şiir yazmamalıdır; bir şiir yazdığında, birisine göstermeden önce, bu amaçla görevlendirilecek yasa koruyucuların (...) ve eğitim yöneticisi olarak seçtiğimiz kişinin önünde okuyup onaylarını almalıdır.” Mesaj açıktır: Şiirsel metinler sıkı bir sansüre tabi olmalı; bazen yasaklanmalı, bazen de bazı bölümleri çıkarılmalı, düzeltmeler yapılmalı ve gerekirse –ki çoğu zaman gerekecekti– yeniden yazılmalıdır.

Platon’un ütopyası, 1984 adlı romanda anlatılan distopyanın ikiz kardeşidir. George Orwell’in bu romanda yarattığı tek partili toplumda, tüm yeni edebiyat eserlerinin üretildiği bir Kurmaca Dairesi bulunur. Romanın başkarakteri Julia burada çalışır; onu sürekli elleri yağ içinde, bir İngiliz anahtarı ile işyerinde dolaşırken görü-

rüz. Bakanlığın belirlediği kurallara göre roman yazan makinelerin bakımından sorumludur. Tabii rejim, klasikleri de unutmamıştır. Orwell'in romanı işte bu noktada otorite yanlısı Platon'un rüyalarını gerçek kılacak bir dönemece girer: Gerçek Bakanlığı geçmişin tüm edebiyat eserlerini yeniden yazmak için büyük bir proje başlatır. Bu muazzam görevin 2050 yılında tamamlanması planlanmıştır. Projenin mimarlarından biri, "2050 yılına gelindiğinde" der, "Chaucer, Shakespeare, Milton, Byron, hepsi yalnızca Yenisöylem'deki biçimleriyle var olacaklar; kendilerinin karşıtı bir şeye dönüşecekler. Düşünce ortamı tümünden farklı olacak. Aslına bakarsan, bugün anladığımız anlamda bir düşünce olmayacak. Partiye bağlılık düşünmemek demektir, düşünmeye gerek duymamak demektir. Partiye bağlılık bilinçsizliktir."

Platon'un savları olabildiğince dayatmacı ve kesin olmasına rağmen, sözlerinin hemencecik olduğu gibi kabul edilmediğini gözlüyorum. Atinalı filozofun hayranları bu tür pasajlarla karşılaştıklarında sağlarına sollarına bakıp bir kaçış yolu aramışlardır. Whitehead, sık sık alıntılanan o ünlü vecizesinde tüm Batı felsefesinin Platon'a bir dizi dipnot olduğunu söylememiş miydi? Onu mazur göstermek için, Platon'un yazarken kendini yazdıklarına fazla kaptırdığı, hepimiz pazar akşamları yemek sonrasında ailemizle masada otururken kendimizi siyasi tartışmalara nasıl kaptırıyorsak onun da bu şekilde savlarını aşırı noktalara taşıdığı söylenir bizlere.

Oysa Platon ne dediğini çok iyi biliyordu. Atina demokrasisini hiç sevmemişti; ona göre Sokrates'i ölüme göndererek karakterini belli etmişti. Susturulamayacak bir siyasi model oluşturmak istiyordu; toplumsal değişimlere veya toplumun ahlaki temellerini sarsan edepsiz hikâyelere asla ihtiyaç duyulmayacak bir model. Atina'nın çalkantılı ve travmatik dönemlerden geçtiğini görmüştü. İstikrar istiyordu, aptal çoğunluğun değil bilge kişilerin yönettiği bir devlet istiyordu. İstikrarı sadece baskıcı bir rejim sağlayabilecekse varsın öyle olsun. Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları (The Open Society and Its Enemies)* adlı deneme kitabının "Platon'un Etkisi" başlıklı ilk bölümünü yazarken bu konuyu bu şekilde anlamıştı.

Platon gerek pedagojik gerekse de maddi kaygılarla gençlerin okuduğu eserlerle ilgileniyordu. Seçkin sınıfın çocukları için açılmış ilk akademinin kurucu öğretmeni olarak rakiplerinin itibarını sarsmaya çalışıyordu. Şairlerin, yani eğitici bir tarafı olmayan, tutarsız fikirlere sahip kişilerin Yunanların eğitmeni olduğu bu çağın eğitim sisteminden hoşlanmıyordu. Yeni öğretmenlerin filozof olması –yani kendisi gibi– gerekliydi. Düşüncelerini diyaloglar halinde kaleme aldığı *Yasalar*'da, şairlerin eserlerini gençlere önermenin “büyük bir risk” olduğunu söyler ve –müthiş bir tevazu gösterisinde bulunarak– bunların yerine kendi eserlerinin sınıflarda okutulmasını önerir: “Kendi eserlerime toplu olarak bakınca çok büyük bir hoşnutluk duyuyorum; çünkü şiir biçiminde olsun, böyle düzyazı ile olsun, duyduğum ya da öğrendiğim pek çok eser içinde bunlar bana en akli başında ve gençlerin öğrenmesine en elverişli eserler olarak görünüyor. Yasa bekçisine ve eğitim görevlisine sanırım bundan daha iyi bir örnek gösteremeyeceğim; öğretmenlere öğrencilerine bunları, bunlara bağlı ve benzer olanları öğretmeleri buyurulmalı.” Sonuçta bu, Yunanlar için bir fikir mücadelesiydi ve savaş alanı olarak da eğitim seçilmişti. Tabii bu arada bir çıkar mücadelesi de yürütülüyordu.

Bu noktada Platon'un hem ilgimi çektiğini hem de canımı sıktığını söylememe gerek yok. Fikirleriyle ne zaman karşılaşsam Kaptan Haddock'tan öğrendiğim o fantastik hakaretleri sıralamak geçiyor içimden: Tatlı su tayfası! Çamaşırhane amirali! İşpermeçet balinası! Başbozuk! Ektoplazma! Böyle kimseye boyun eğmeyecek kadar üstün bir zekâya sahip bir filozofun, öğrencileri sadece sakıncasız metinleri ve erdem hikayelerini öğrenmeye mahkûm eden bir eğitim sistemini nasıl savunabildiğini merak ediyorum. Önerdiği eğitim programı edebiyattan doğruyla yanlış arasındaki tüm gri alanları, cehenneme yapılan yolculukları, tatminsizliği, acıyı, paradoksları, rahatsız edici sezgileri siliyordu. Edebiyat, tüyler ürperten bir budamaya maruz kalıyordu. Kendisi bu estetik ilkelere uyarak yazmış olsaydı şimdi eserlerini okurken sıkıntıdan patlardık. Her şeye rağmen ilgimizi çekmeyi sürdürüyor çünkü bize salık verdiğinin aksine kendi yazdıkları keskin zekâlı, paradokslarla dolu ve rahatsız edici.

Ancak Mark Twain'in eserlerinden hakaretamız "zenci" ifadesini kaldırmak isteyen Louseville'li öğretmenlerin bildiği gibi, bugün bu tartışma hâlâ geçerliliğini sürdürüyor. Çocuklara ve gençlere yönelik kitaplar karmaşık edebiyat eserleri mi yoksa davranış kurallarını öğreten kitaplar mı olmalı? Sterilize edilmiş bir *Huck Finn* genç okurlara pek çok şey öğretebilir ama bu şekilde onları temel bir ders-ten yoksun bırakmış oluruz: Bir zamanlar herkes kölelerine "zenci" diyordu ve tam da böyle siyahların ezildiği bir tarihi yaşadığımız için bu kelime tabu oldu. Bize sakıncalı görünen her şeyi kitaplardan silerek gençleri kötü fikirlerden koruyamayız. Tam tersine, bu tür fikirlerle karşılaştıklarında onları tanımalarını engellemiş oluruz. Platon neye inanırsa inansın, kötü karakterler çocuklar kötülüğün var olduğunu bilsinler diye geleneksel masalların önemli bir parçasıdır. Ne de olsa önünde sonunda kötü kişilerin varlığından (okulda zorbalık yapan öğrencilerden soykırımcı diktatörlere varana kadar) haberdar olacaklardır.

O harika ve rahatsız edici romanların yazarı Flannery O'Connor şöyle der: "Sadece eğitici kitapları okuyan kişi güvenli ancak cesareti olmadığı için umudun bulunmadığı bir yol izlemiş olur. Bu kişi tesadüfen iyi bir roman okursa, içinde bir şeylerin değiştiğini çok iyi anlayacaktır." Belli bir rahatsızlık duygusu kitap okuma deneyiminin bir parçasıdır; insanı tedirgin eden bir deneyim rahatlatan bir deneyimden daha eğiticidir. Geçmişin tüm edebiyat eserlerini kozmetik bir ameliyat için bıçak altına yatırabiliriz ancak o zaman bu eserler bize dünyayı açıklayamaz olur. Ve bu yolda ilerlemekte ısrar edersek, gençlerin okumayı bıraktığını ve Santiago Roncagliolo'nun dediği gibi başlarını derde sokmadan bir yığın insanı öldürebildikleri PlayStation'a kendilerini verdiklerini görürsek şaşırılmayalım.

Şu an karşında kısa süre önce yayımlanmış bir gazete makalesi duruyor. Anlaşılan Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Fakültesinin Öğrenci Birliği, Platon, Descartes, Kant gibi filozofların ırkçı ve kolonyalist oldukları gerekçesiyle ders programından çıkartılmasını talep etmiş.

Platon'un avcıyken av olması çok ironik, değil mi?

İskenderiye'nin kütüphanecileri ne Yunan şairlerini ne de Platon'u dışlamışlardı. Nil Nehri'nin kıyısındaki kitap sarayı her iki karşıt tarafa da konukseverlik gösteriyordu. Rafları, düşmanlıklara ara verilen o nadir ateşkes bölgeleri gibiydi; raflarında düşmanlar yan yana duruyordu; sınırlar bulanıklaşıyor, okumak yeni bir uzlaşma biçimi oluyordu.

Büyük Kütüphane'nin Platon'un fikirlerine, çıkarımlarına ve söylenmelerine açık olduğunu biliyoruz. Burada belirli bir ironi de vardı çünkü *Pínakes*'in mucidi, müzenin tanınmış üyesi bilge Kallimahos, Platon'un eserlerinin yol açabileceği yıkıcı etkiyi kayıtlara geçirmek istemişti.

Söz konusu anekdot nazım olarak yazılmış kısa bir metindir. Belki Kallimahos bir şair olarak meslektaşları adına Platon'a dokundurmada bulunmak istemişti. Şiirinde Ambrakialı Kleombrotos adında birinin bir duvarın üstünden atlayarak intihar ettiğinden bahseder. Bu genç adamı ölüme sürükleyecek hiçbir nedenin olmadığını, sadece "Platon'a ait tek bir denemeyi, *Ruh Üzerine*'yi okuduğunu" söyler. Zavallı Kleombrotos'un ölümüne neden olan diyalogun *Phaidon* başlığını taşıdığını biliyoruz. Pek çokları, bu adamın neden Sokrates'in baldıran zehrini içmeden önceki son saatlerini anlatan bu eseri okuduktan sonra intihar ettiğini merak etmiştir. Kimileri bilginin ölümünü kaldıramadığını ileri sürer, kimileriye boşluğa atlamasının nedenini, gerçek bilgeliğe sadece ölümden sonra ulaşacağımızı söyleyen Platon'a bağlar. Her halükârda Kallimahos eleştirisini hissettirmeden dile getirmiştir: Sonuçta gençler için tehlikeli olan şey belki şairlerden çok Platon'u okumaktır.

Kleombrotos'un münferit bir vaka olup olmadığını veya *Phaidon*'un asırlar sonra *Genç Werther'in Acıları*'nda olduğu gibi arkasında bir dizi intihar vakası bırakıp bırakmadığını bilmiyoruz.

Goethe'nin acıklı romanı, 1774 senesinde yayımlandığından beri, aşk acısı çeken pek çok genç Avrupalının romanın başkarakterini taklit ederek kendilerini vurmalarına neden olmuştur. Yazar, kitabının her baskısıyla birlikte toplumsal –ve ölümcül– bir olaya dönüşmesini kaygıyla izlemişti. Bazı ülkelerde yetkililerin halk sağlığı gerekçesiyle kitabı yasaklayacak kadar ileri gittikleri biliniyor.

Goethe bu romanı yazarken gerçek hayatta intihar eden bir arkadaşından ve ergenlik yıllarındaki kendi ölüm fantezilerinden ilham almıştı. Yazar, elli yılı aşkın bir süre sonra, *Şiir ve Hakikat* adlı otobiyografisinde, bu intihar dalgasını önlemeye yarayacaksa keşke Werther kendisi yerine onu vursaydı diye itiraf eder. Ancak yazarın bu edebi şeytan çıkarmayla kurtulmayı başardığı hayalet, okurlarına musallat olmayı, bazılarını ölümcül etkisinin altına almayı sürdürmüştür. İki yüz yıl sonra, 1974'te, sosyolog David Phillips, gizemli bir yansıtma refleksiyle intihara meyilli davranışlar sergilemeyi tanımlamak için "Werther etkisi" terimini icat etmiştir. Kurmaca bir karakter bile bulaşıcı bir etkiye yol açarak benzer vakaları tetikleyebilir. Bir diğer harika ama rahatsız edici roman, Jeffrey Eugenides'in yazdığı *Bakir İntiharlar (Virgin Suicides)*, taklit ölümlerin altında yatan psikolojik muammayı ele alır.

Her halükârda, bir duvardan –yani viyadüklerin Yunan versiyonu– atlayan *Phaidon* okurunun hikâyesi istemeden yeni bir edebiyat akımı başlattı: Ölüme neden olan kitapları anlatan öyküler. İçlerinde en ünlüsü olan *Necronomicon*'un Yunanca bir isme sahip olması boşuna değildir. Okuyanları deliliğe ve intihara sürükleyen bu lanetli kitap, H. P. Lovecraft'ın çeşitli öykülerinde geçen o korkunç *Cthulhu Mitosu* evreni için yarattığı bir kurmacadır. Elbette *Necronomicon*'un içinde neler yazdığını hiç öğrenemeyiz çünkü bu kitabı okuyup da hayatta kalan kimse yoktur. Sürekli ortalarda dolaşan bir söylentiye göre, bu kitap esrarlı bir bilgiyi ve Eskiler diye anılan şeytani güçlere sahip birtakım varlıklarla iletişime geçmeyi sağlayan büyülerini içerir. Kara büyüyle uğraştıkları için kadim zamanlarda gezegenimizden kovulan bu varlıklar, bir zamanlar kendilerine ait olan dünyayı yeniden ele geçirmek için fırsat kollayarak uzayda beklemektedirler.

Lovecraft, kuşkusuz büyük zevkle uydurduğu *Necronomicon*'un ve çevirilerinin tarihini öyle ayrıntılı bir şekilde, kaynakçalarını ve rerek anlatır ki bazı okurlar varlığına körü körüne inanmış, bazı dolandırıcı antik eser satıcıları ise bir kopyasına sahip olduklarını iddia ederek saf alıcıları tuzaklarına düşürmüşlerdir. Bu romancı şakası kitabın yazarının ismiyle başlar: Sözde Abdul Al Hazred adında deli bir Arap şair tarafından yazılmıştır. Gerçekte bu, Lovecraft'ın çocukken *Bin Bir Gece Masalları*'nı okuduktan sonra kendine yakıştırdığı bir takma isimdir. Al Hazred, İngilizcede kabaca "her şeyi okumuş olan" anlamındaki *all has read* ifadesine bir göndermedir.

Yazarın *Cthulhu Mitosu*'na dayanan öyküleri, *Necronomicon*'u okuyanları bekleyen korkunç akıbetin uyarılarıyla doludur. Bu uyarılardan birinde, kitabın etkisi yüzünden ortaçağda korkunç olayların gerçekleştiği ve 1050 senesinde Kilise tarafından lanetlendiği belirtilir. Lovecraft'ın anlatımına göre, lanetli olmasına rağmen bu günahkâr kitabın Latince çevirisi 17. yüzyıl İspanya'sında basılmıştır. Bu baskıdan geriye sadece dört kopya kalmıştır; bunlardan biri British Museum'da, biri Paris'teki Milli Kütüphane'de, bir diğeri Harvard'da, sonuncusu ise Amerika'nın kurmaca Arkham kentindeki yine kurmaca Miskatonic Üniversitesi'ndedir. Lovecraft'ın muzip takipçileri, kitap için Toledo kentinde yapılan yasaklanmış baskısına ait bir kopya olduğunu gösterir sahte katalog kartları hazırlayıp dünyanın çeşitli yerlerindeki kütüphanelerin kataloglarına eklemişlerdir. Ne zaman bir kütüphanede sözde bir kopya ortaya çıksa, o kitabı ödünç almak için yapılan başvurular birdenbire artmaktadır. Görünüşe bakılırsa *Necronomicon*'un yarattığı merak, ardında bıraktığı deliliklerin ve ölümlerin korkusundan daha güçlüdür.

Platon, deli Arap Al Hazred ve Goethe, kullandıkları kelimelerin kara büyüyle bizi cehennem azabına sürükleyebilecek kudrette kitaplar yazmışlardır. Okumayı ölümle bağdaştırma akımının bir diğer ilginç cephesi zehirli kitaplardır. Bildiğimiz kadarıyla bu ölümcül kitapların ilk örneği *Bin Bir Gece Masalları*'na kadar uzanır. Şehrazat, dördüncü gecenin sonunda ve beşinci gece boyunca Kral Yunan ile hekim Rüyan'ın öyküsünü anlatır. Hekim Rüyan, cüzzam hastalığını tedavi ettiği vefasız kralın kendisini ortadan kaldırma niyetinde ol-

duğunu öğrenince, onu cezalandırmak için bir plan yapar. Ona “alın-
tılarının alıntısı, ender-i nadirattan, değer biçilmez şeyler içeren” bir
kitap verir. Oysa kitabın sayfaları zehre bandırılmıştır ve bunun so-
nucunda kral ölür: “Kral Yunan şaşkınlıktan şaşkınlığa düşmüş. Sa-
bırsızlıkla kitabı alıp kapağını açmış ama sayfaların birbirine yapışık
olduğunu görmüş. Bunun üzerine parmağını ağzına götürüp tükürü-
ğüyle ıslatmış ve ilk sayfayı açmayı başarmış. İkinci, üçüncü, sayfalar
için de aynı hareketi tekrarlamış ve her seferinde sayfalar büyük bir
güçlkle açılmış. Sonra açtığı altı sayfayı okumaya çalışmış ama say-
falar üzerinde hiçbir yazı yokmuş. Birkaç saniye sonra kralın kanına
zehir işlemeye başlamış çünkü kitap zehirli imiş.”

Sapık (Psycho) filmini izledikten sonra çoğumuz nasıl tek başına
bir otelde düş almaktan korkar olmuştuk, *Bin Bir Gece Masalları'n*-
da anlatılan bu öykü de okuduğu kitabın sayfalarını parmağını ısla-
tarak çevirmeye alışmış okurlarda benzer bir korkuya neden olmuş-
tur herhalde. Okuduğum kitaplarda birkaç kez zehir bulaştırılmış
kitap temasıyla karşılaştım; sanki kitapseverlere yönelik bir korku
klasiği doğuyordu. Hatırladığım örnekler arasında, Alexander Du-
mas'nın doğanla avlanma konusunda çok güzel bir değerlendirme
içeren *Kraliçe Margot (La Reina Margot)* adlı romanında kötü kra-
liçe Catherine de Medici'nin oğlu Charles'ı yanlışlıkla öldürmesi ve
daha önce bahsettiğim gibi *Gülün Adı*'nda Aristo'nun gülme konulu
incelemesinin kasvetli bir manastıra ölüm saçması sayılabilir. Sırrın
ortaya çıktığı sahne özellikle hoşuma gider: Bir Fransisken rahibi
olan dedektif Baskervilleli William cinayetlerin sırrını çözdüğünde
bir an katili takdir etmekten kendini alamaz. Kitabın cinayet için ör-
nek bir çözüm ve gizli bir silah olduğunu kabul eder: “Kurban kendi
kendine zehirleniyordu; hem de tam okumak istediği ölçüde...”

Ne yazık ki katil kitap hikâyeleri yakın dönemde gerçek olmuş-
tur. İçine yüksek güçlü patlayıcı yerleştirilerek postaya verilen, alıcı
kapağını açar açmaz patlayan kitap bombalarından söz ediyorum.
Her yıl Beyaz Saray'a yüzlerce kitap bombası gönderilir ve güven-
lik birimleri tarafından imha edilir. Bunun sonucunda tüm dünyada
yüzlerce postacı, gazeteci, kapıcı, sekreter ve farklı mesleklerden er-
kek ve kadınlar hayatlarını kaybetmiştir. Herkes bu tür bir saldırının

kurbanı olabilir. Akademisyen Fernando Báez, kitap bombası yapmayı öğreten onlarca kılavuzun İnternet’te el altından dağıtıldığını doğrular. Görünüşe bakılırsa teröristler belli yazarları tercih edip bu iş için kullanılabilecek farklı kategori ve boyutlardaki kitapların listesini sıralamaktadır. Bazı terörist gruplar İncil’i yetersiz bulurken, kimbilir hangi nedenden dolayı *Don Quijote*’yi bu işe uygun olarak değerlendirmektedir. 27 Aralık 2003 tarihinde Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi, Gabriele D’Annunzio’ya ait *Şehvet Çocuğu (Il Piacere)* adlı romanın bomba yerleştirilmiş bir kopyasını açtığında neredeyse ölüyordu. Görüldüğü üzere okumayan politikacılar ve devlet adamları daha güvenciler.

78

Onların tehlikeli, ölümcül, rahatsız edici olduklarını hayal etmek hoşumuza gidiyor olabilir ama kitaplar her şeyden önce narinlerdir. Siz bu satırları okurken dünyanın bir yerinde bir kütüphaneye yanıyor. Bir yayınevi deposundaki satılmamış kitapları yeniden kâğıt hamuruna dönüştürölmek üzere imha ediyor. Evinizden çok uzak olmayan bir yerde bir sel felaketi değerli bir koleksiyonu sulara gömüyor. Bazıları onlara miras kalan kitapları yakındaki çöp konteynerine atıyor. Etrafımızı kuşatan böceklerden bir ordu, sonsuz sayıda kitap rafına dadanarak larvalarını küçük labirentlerden oluşan bir evrene bırakmak üzere alt çeneleriyle kâğıda tüneller açıyor. Birileri iktidarın canını sıkarak eserlerin yok edilmesi emrini veriyor. İstikrarsız bir ülkede dükkânlar yağmalanırken kitaplar da harap oluyor. Birileri bir eserin ahlaksız olduğunu veya dine küfredtiğini ileri sürerek onu ateşe atıyor.

Ateşle kitapları birbirine bağlayan, korku ve heyecan dolu uzun bir tarih vardır. Galen, depremlerin yanı sıra yangınların kitapları en sık yok eden nedenler olduğunu yazar. Kelimeleri yok eden yangınlar bazen kazayla çıkar ancak kasıtlı olarak çıkarıldıkları birçok örnek de vardır. Kitap yakmak, Mezopotamya’dan günümüze asırlardır inatla tekrarlanan, absürt bir uğraştır. Eskişinin külleri üzeri-

ne yeni bir düzenin temellerini atmak veya yazarların kirlettiği bir dünyayı ıslah etmek ve arındırmak gerekçe olarak gösterilir.

Sansür makamları Ulysses'in kopyalarını yakmakta ısrar ettiğinde Joyce ironi dolu bir ifadeyle o alevler sayesinde kendi cehenneminin kuşkusuz daha az sıcak olacağı yorumunda bulunmuştur. Aynı yıllarda Naziler onlarca Alman şehrinin meydanlarında *Bücherverbrennung* ("kitap yakma") operasyonlarını yürütüyorlardı. Binlerce kitap kamyonlarla taşınıp yok edilmek üzere üst üste yığılmıştı. Onları elden ele ateşe atmak için insan zincirleri oluşturulmuştu. Araştırmacıların tahminlerine göre Nazi kitap soykırımında ülkenin yeni liderlerinin yoz bulduğu 5.500'ün üzerinde yazarın eserleri yakılmış, çok geçmeden kurulacak olan insan yakma fırınlarının habercisi olmuştu. Böylece Heinrich Heine'nin 1821'deki kehaneti de gerçek olmuştu: "Bugün kitap yakanlar yarın insan da yakar." Bu arada, bu ünlü söz yazarın Almansor adlı tiyatro oyununda geçer; yakılan kitap Kuran'dır, yakanlar ise İspanyol engizisyoncuları.

2010 yılında uluslararası kamuoyu 11 Eylül saldırısının dokuzuncu yıldönümünü anmaya hazırlanırken, Florida'daki küçük bir kilisenin papazı terör saldırısının yıldönümünde –tam zamanını vermek gerekirse, akşam saat altı ile yedi arasında, yani televizyonun en çok izlendiği saatlerde– Kuran'ın kopyalarını yakacağını duyurdu. Uzun boylu, at nalı bıyıklı, on dokuzuncu yüzyıl kahramanıyla Hell's Angels motosiklet çetesi üyesi karışımı bir görünüme sahip bir din adamı olan Terry Jones'un yüzü, o hararetli günlerde dünya basınında ve haberlerde her gün görünmeye başladı. 9/11'i uluslararası bir Kuran yakma gününe dönüştürmek istediğini söyledi ve aileleri *Bir Kuran Yak Günü* adını verdiği bu sevinçli vandallık bayramını kutlamaya davet etti. Yetkililer onun bu kışkırtıcı çağrısını engelleyemediler; bir kişinin yasal olarak edindiği kitabı kendi arazisinde yakmasına karşı herhangi bir yasa yoktu. Başkan Barack Obama ve CIA başkanı, İslam ülkelerinde protestoların ve ayaklanmaların patlak vermesini önlemek için, Afganistan ve Irak'ta görev yapan askerlerin güvenliğini bahane ederek Papaz Jones'u kararından döndürmeye çalıştılar. Mesele bir anda uluslararası bir krize dönüştü. Jones başlangıçta baskılara boyun eğecek gibi görünüyordu

ama 2011 Mart ayında teslim bayrağı çekmeyi kendine yediremedi. Mutfaktan peynir aşırın köpeğini yargılamak üzere evinde bir mahkeme kuran Aristofanes karakteri gibi Terry Jones da Kuran'ı yargılamak için pantomim bir duruşma sahneledi. Sekiz dakikalık bir karar mütalaasının ardından, kerameti kendinden menkul mahkeme Kuran'ı insanlığa karşı işlenmiş suçlardan dolayı suçlu buldu ve bir kopyasını yakarak tüm dünyanın görmesi için video görüntülerini YouTube'da yayınladı. Afganistan'da bu olayın tetiklediği ayaklanmalar sırasında yedi kişi öldü, birçok kişi de ciddi şekilde yaralandı.

Papaz Jones'un böyle hızlı bir biçimde şöhrete –veya kötü şöhrete– ulaşması, bir kitabı ateşe atmanın, kitabın toptan yok olmasına neden olacak en küçük bir tehlike olmasa bile, son derece güçlü, neredeyse büyülü ve simgesel bir eylem olduğunu kanıtıyor. Küresel toplumumuz, tüm gelişmişliğine ve teknolojik ilerlemelere rağmen antikçağı aratmayan, barbarca bir eylemin şok dalgalarıyla hâlâ sarsılabilir.

Papirüs, parşömen ve kâğıtla yakılan ateşler, sürekli tekrarlanan bir felaketin amblemidir. İlk kitapların hikâyesi genelde alevlerin içinde son bulur. Melankolik bir Borges karakteri “İskenderiye Kütüphanesi birkaç yüzyılda bir yakılmalıdır” der. Muazzam bir felaketin kısa tarihçesi bu şekilde son bulur: Antikçağın en büyük rüyalarından biri, Nil Deltası'nın başkentinde birkaç kez yanmış ve sonunda tümüyle yok olmuştur. Ve kitapların beslediği o alevler etrafına karanlık yaymıştır.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Başından Geçen Üç Felaket

79

Kleopatra, Mısır'ın en genç ve son kraliçesiydi. İki Ülke'nin tacını on sekiz yaşında başına takmıştı. Bir kadın olarak Nil ülkesine hükmedebilmek için önemsiz bir geleneği yerine getirmesi gerekiyordu: İsis'in Osiris ile evlendiği gibi erkek kardeşiyle evlenmeliydi.

Böyle önemsiz teferruatlara pabuç bırakmayan Kleopatra, ailenin en genç üyesiyle, kolayca hükmedeceğini düşündüğü on yaşındaki XIII. Ptolemeos ile evlendi. Daha önce uzun yıllar birlikte yaşamış olmalarına karşın, uyumlu bir evlilik olmadı bu. Çocuk kral ve kraliçe çok geçmeden iktidar mücadelesine giriştiler. Kleopatra'nın çevirdiği entrikalar küçük firavunkilerden daha başarısız olunca tahttan uzaklaştırıldı ve ölüm tehdidiyle sürgüne gönderildi. Genç sürgün ailesiyle yaşarken değerli bir ders edinmişti: Herkes kadar akrabaları da onu öldürebilirdi.

Aynı yıl Jül Sezar İskenderiye'ye vardı. Roma çoktan büyük bir güç olmuş, kibirli bir şekilde dünyanın polisliğine ve diğerleri arasındaki çatışmaların arabuluculuğuna soyunmuştu. Kleopatra, tekrar tahta geçmek istiyorsa Sezar'ın desteğine ihtiyacı olduğunu anlamıştı. Tekrar Mısır'a ayak basarsa öldürülmesini emreden kardeşinin casuslarını atlatarak gizlice Suriye'ye gitti. Plutarkhos, devrik kraliçeyle Sezar'ın karşılaşmasını mizahi bir şekilde anlatır. MÖ 48 senesinin sıcak bir ekim günü bir gemi sessizce İskenderiye limanına yanaşır. Uzunlamasına dürülmüş bir halı taşıyan bir tacir etrafını kolaçan ederek gemiden iner. Saraya vardığında Sezar'a bir hediye getirdiğini söyleyerek onu görmek ister. Romalı generalin odasına kabul edildiğinde halıyı açar. Halının içinden iktidar hırsıyla tehlikenin merkezine ulaşıp hayatını riske atan, yirmi bir yaşında, sıcaktan bunalmış, terler içinde, minyon bir kız çıkar. Plutarkhos, Sezar'ın "genç kızın bu cüretinden etkilendiğini" yazar. Sezar, elli iki yaşında, binlerce savaşın yara izini taşıyan bir adamdır. Kleopatra'yı ona getiren şey belli ki şehvet değil hayatta kalma güdüsüdür. Kleopatra'nın çok az zamanı kalmıştır: Kardeşi onu bulursa ölecektir; Sezar onun tarafını tutmazsa ölecektir. İşte o gece Kleopatra gelmiş, görmüş ve ayartmıştır.

Jül Sezar saraya yerleşir. Güçlü âşığının korumasındaki Kleopatra tahtı yeniden ele geçirir. Küçük Ptolemeos'u bir kraldan çok bir rehine olarak yanında tutar. İskenderiye'de şarabın su gibi aktığı, entrikaların eksik olmadığı günler yaşanmaktadır. Çocuk firavun kukla olmayı kendine yediremediğinden Mısırlıları Romalı askerlere karşı ayaklandırmak için bir plan kurmaya başlar. Ayaklanmanın ilk kıvılcımı çıktığında yabancı misafir az sayıda askeriyle kraliyet sara-

yında kapana kısıılır. Daha önce belirttiğim gibi Ptolemeos'un sarayı deniz kenarında, etrafı surlarla çevrili, içinde müze ile kütüphanenin de yer aldığı geniş bir arazide yer alıyordu. Müzlerin kafesinde kendi başlarına araştırmalarını sürdürüp ara sıra birbirlerine acımasızca sataşmaya alışmış olan bilgiler aniden kendilerini pek stratejik olmayan bir konumda, Romalı generalin askerleriyle birlikte etrafları kuşatılmış bir halde bulurlar. Sarayı kuşatanlar yakıp yıkmaya susamış bir halde karadan ve denizden saldırırlar. Bilgeler, alev toplarının birbiri ardına havayı yararak en değerli hazineleri olan kitapların yakınına düşmesini dehşete kapılmış bakışlarla izlerler.

Sezar'ın adamları saldırıya hazırlanan gemilere zifte batırılmış meşalelerle karşı saldırıda bulunurlar. Alevler çok geçmeden gemilerin balmumuyla kalafatlanmış güvertelerini ve halatlarını sarar; gemilerden kopan parçalar seyredenleri ipnotize eden bir görüntüyle, alevler içinde denize gömülür. Yıkım limana ve yakındaki evlere de yayılır. Rüzgârın taşıdığı alevler bir kuyrukluyıldızın hızıyla çatılara sıçrar. Mısır orduları yangını söndürmeye koşarlar. Sezar bu duraklamadan yararlanarak hızla Faros adasına geçer ve kente denizden ulaşımı kontrol altına alarak destek birliklerinin gelmesini bekler. Zeki Romalı general her zaman olduğu gibi sonunda bu taktik oyununu kazanır. XIII. Ptolemeos son derece uygun bir zamanlamayla Nil'de boğularak kız kardeşini bir dul ve Mısır'ın mutlak hükümdarı olarak geride bırakır.

Bu olayları bir buçuk asır sonra kaleme alan Plutarkhos, Sezar'ın askerlerinin gemileri yakmak için gerçekleştirdiği saldırıda alevlerin Büyük Kütüphane'ye sıçradığını, her şeyi küle çevirerek İskenderiye'nin rüyasını bir ağıta dönüştürdüğünü iddia eder. Her şeyin sonu gerçekten böyle mi olmuştur?

Bundan kuşku duymak için yeterli nedenimiz var. Sezar, *İç Savaş* adlı eserinde gemileri yaktığından bahseder ama kendini haklı çıkarmak için olsun kütüphanenin yandığından söz etmez. Sezar'ın sağ kolu olan ve *İskenderiye Savaşı* adında bir vakayiname yazan Hirtius da bu konuda bir şey söylemez. Tam tersine, kentin büyük binalarının, tavanlarda ve döşemelerde ahşap kullanılmadan, mermer ve taşla inşa edildikleri için yanmaz olduklarını belirtir. O dönemde

yaşamış hiç kimse kitapların sarayının yok edilmesine feryat etmez. İskenderiye’yi Sezar’a karşı başlatılan ayaklanmadan sadece birkaç yıl sonra ziyaret eden coğrafyacı Strabon ise yakın zamanda yaşanmış herhangi bir felakete değinmeden müzeyi detaylarıyla tarif eder. Diğer Romalı ve Yunan yazarlardan da (Lucanus, Suetonius, Athenaios) bir ses çıkmaz. Ancak filozof Seneca şunları yazarak bulmacayı daha da karmaşık hale getirir: “İskenderiye’de kırk bin tomar yandı.”

Bir dedektif romanında olduğu gibi her karakter farklı bir hikâye anlatır ve birbiriyle çelişen ipuçları verir. Bu kafa karıştırıcı bulmacadan ne sonuca varabiliriz? Anlatılan hikâyelerin ve sessizliklerin arkasındaki çıplak gerçek nedir? Bu bulmacanın olası bir çözümü, çok daha ileriki tarihlerde yaşamış iki yazar olan Cassius Dio ve Orosius’un laf arasında bahsettiği bir detaya dayandırılabilir. Her ikisi de Sezar’ın başlattığı yangının silah deposunun ve buğday ambarlarının yanı sıra limandaki diğer bazı depoları da yok ettiğini, bu depolardan birinde o an tesadüfen birkaç bin tomarın bulunduğunu söylerler. Bunlar kütüphanenin yeni satın aldığı, müzeye aktarılmak üzere bekleyen kitaplar veya sadece tacirlerin Akdeniz’deki ticaret rotaları boyunca satmak üzere depoladığı boş tomarlar olabilir.

Belki Plutarkhos Yunancada hem kütüphane hem kitap deposu anlamına gelen *bibliothiki* sözcüğüne bakarak bu depoların yanışını anlatan kaynakları yanlış yorumlamış ve müzenin tümüyle yok olduğu sonucuna varmıştır. Belki de Büyük Kütüphane’nin bu ilk yok oluş hikâyesi, İskender’in rüyasıyla başlayıp Kleopatra’nın yenilgiyle sona eren bir kentin, bir imparatorluğun, bir hanedanın çöküşünü simgeleyen kurmaca bir hatıradan, geleceği haber veren bir karabasandan veya bir efsaneden başka bir şey değildir.

80

Kleopatra’nın siyasi ve cinsel ittifakları –önce Sezar, sonra Marcus Antonius ile– Roma’nın doymak bilmez iştahıyla Mısır’ı yutmasını engellemeyi amaçlıyordu ama bunu geciktirmekten başka işe yaramadılar. Kraliçenin MÖ 30’da intihar etmesinin ardından Nil ülkesi

yeni oluşmaya başlayan Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. İskenderiye başarılarıyla gurur duyan bir bölgenin başkenti olmaktan çıktı, bu yeni küreselleşmede bir taşra kenti haline geldi.

Bilgeler topluluğunu o zamana kadar Ptolemeos hanedanının kralları finanse ederken bu iş artık Roma imparatorlarının sorumluluğu olmuştu. Müzesi ile kütüphanesi hanedan krizini atlattı ama iyi zamanların geride kaldığı çok geçmeden belli oldu. Bu iddialı bilgi ve yaratıcılık merkezi, Makedon soyundan gelen kralların servetinin, gösteriş merakının ve hesapçı emperyalizminin mükemmel bileşimi sayesinde altın çağını yaşamıştı. Ancak Roma imparatorları paralarının gücünü ve gösteriş meraklarını sergilemek için İskenderiye'nin yanı sıra başka pek çok yere gözlerini dikmişlerdi. Sezar'ın başlattığı yangının kütüphaneyi etkileyip etkilemediğini bilmiyoruz ama imparatorluktan gelen kaynağın kuruması hiç şüphe yok ki yavaş yavaş bir çöküşe doğru ilerlemesini başlatan şey oldu.

İlk iki yüzyıl boyunca kütüphane hâlâ Hadrianus gibi cömert velinimetler bulabiliyordu ancak 3. yüzyıl Caracalla'nın aptalca tehditleriyle kötü bir şekilde başladı. İmparator, Büyük İskender'i zehirleyen kişinin Aristo olduğuna kesin kanaat getirmişti –aradan yedi asır gibi önemsiz bir zaman dilimi geçmiş olmasına rağmen–ve idolünün öcünü almak için filozofun ruhunun hâlâ dolaşmakta olduğu müzeyi yakmayı planlıyordu. Kaynağımız tarihçi Cassius Dio, Caracalla'nın gelip bu inanılmaz günahı işleyip işlemediğine açıklık getirmiyor ama bilgelerin ücretsiz yararlandığı yemek salonunu kapattığını ve diğer birçok ayrıcalıklarını ellerinden aldığını belirtiyor. Bir süre sonra incir çekirdeğini doldurmayacak bir nedenden dolayı askerlerine İskenderiye'yi yağmalamalarını, binlerce masum insanı öldürmelerini ve –Soğuk Savaş dönemindeki Berlin'in Akdeniz'deki öncülü olarak– muhafızların düzenli aralıklarla kol gezdiği, bir taraftaki halkın diğer taraftaki halkı özgürce ziyaret edemediği bir duvarla kenti ikiye bölmelerini emretti.

3. yüzyılın ikinci yarısında Roma krizi derinleşti. İmparatorluğun ekonomik durumu giderek kötüleşiyor, ciddi savaş tehlikeleriyle ve siyasi problemlerle boğuşan imparatorların kültüre ilgisi azalıyordu. İskenderiye'nin anlı şanlı günlerinin uzaklarda kaldığı

bir dünyada, kütüphanenin koleksiyonunu sürdürmesi için verilen destek peş peşe kesintilere uğradı. Yıpranan, eskiyen veya kaybolan tomarları yenilemek için gittikçe daha az para ayrılıyordu. Çöküş, çoktan durdurulamaz duruma gelmişti.

Ardından kaotik bir yağmalama ve tahribat döngüsü başladı. İmparator Gallienus'un döneminde Mısır valisi kendini imparator ilan etti ve Roma'ya erzak tedarikini durdurdu. İskenderiye'nin tahlıl ambarlarına erişiminin kesilmesini kabul edilemez bir durum olarak gören Gallienus, kenti yeniden ele geçirmesi için generali Theodotus'u gönderdi. Şiddetli saldırı kenti harabeye çevirdi. Kısa bir süre sonra, bu sefer Kleopatra'nın soyundan geldiğini iddia eden Arap kraliçesi Palmirali Zenobia kenti önce fethetti, sonra kaybetti. İmparator Aurelianus ve ardından imparator Diocletianus, kuşatmaların, kan ve ateşle bastırılan ayaklanmaların birbirini takip ettiği bu yıkıcı döngüye dahil oldu. Aynı zamanda bir asker olan tarihçi Ammianus Marcellinus, belki durumu dramatize ederek, 3. yüzyılın sonuna gelindiğinde bir zamanlar müzenin bulunduğu surlarla çevrili alanın haritadan tamamen silindiğini yazar.

Elimizde bu çöküşün detaylı bir vakayinamesi yoktur ancak Paul Auster'ın kıyamet sonrasını yaşarmış gibi duran bir dünyayı anlattığı *Son Şeyler Ülkesinde (In The Country of Last Things)* adlı romanında tam da böyle bir yeri tarif ettiğini düşünüyorum. Roman, Anna Blume adındaki bir kadının, kargaşayla ve temizlik hareketleriyle geçen bir dönemin sonrasında yok olmanın eşğine gelmiş isimsiz bir kentteki yolculuğunu anlatır. Bu bunaltıcı kentin cadde isimleri –Ptolemeos Bulvarı, Neron Manzara Yolu, Diyojen İstasyonu, Piramit Caddesi–, yağmalanmış ve kendi hatıralarının enkazı içinde bir hayalet kente dönüşmüş olan İskenderiye'nin o umutsuz görünümünü hatırlatır.

Anna, genç bir gazeteci olan ve hiçbir açıklama bırakmadan ortadan kaybolan tek kardeşinin izini sürerek bu kente gelmiştir. Hiçbir şeyin kesin olmadığı, her an son bir felaketin yaşanmasının beklendiği böyle bir yerde kardeşini bulma umudu daha baştan boşa çıkmaya mahkûmdur. Anna bir gün Ptolemeos Bulvarı'nda dolaşırken tesadüf eseri karşısına harap haldeki Ulusal Kütüphane çıkar. ("Harika bir yapıydı. Sıra sıra İtalyan stili sütunlarıyla, yerlerde

değişik renklerde mermerle işlenmiş motifleriyle kentin en önemli anıtlarından biriydi. Ama her şey gibi bu yapının da en güzel günleri geride kalmıştı. İkinci katta bir salonun tavanı çökmüş, sütunlar devriliş çatlamış, kâğıtlar ve kitaplar her yana yayılmıştı.”)

Anna, kardeşini tanıyan ve onu bulma umudunu yeniden canlandıran yabancı gazeteci Sam ile birlikte kütüphanenin çatı aralığındaki bir odaya yerleşir. Büyük Kütüphane neredeyse bir harabe olmasına karşın, daha iyi günler görmüş evsizlere sığınak olmuştur. Burada, temizlik hareketinden sağ kurtulmayı başaran ve aralarındaki keskin fikir ayrılıklarını bir kenara bırakarak kelimelerin, fikirlerin ve kitapların son sığınağı olan kütüphaneyi korumak üzere işbirliği yapan akademisyenlerin oluşturduğu bir topluluk yaşamaktadır. (“O günlerde kitaplıkta yaşayanların sayısını bilmiyorum, ama galiba yüzün üstündeydi. Belki daha da fazla. Hepsi on yıl önceki kargaşalıkta başlatılan Temizlik Hareketi’nden sağ çıkmayı başaran âlimler ve yazarlardı. Kütüphanede yaşayan çeşitli topluluklar ve hihipler arasında ölçülü bir dostluk kurulmuştu. Hiç değilse birbirleriyle konuşuyor, düşünce alışverişi yapıyorlardı. Her sabah iki saat süren oturumlar –bunlara da Aristo Toplantıları deniyordu– düzenleniyor ve kitaplıkta yaşayanların hepsi katılabiliyordu. Söylenenlere bakılırsa bir zamanlar Ulusal Kütüphane’de bir milyonun üzerinde kitap varmış. Ben oraya gittiğimde bu sayı çok azalmıştı, ama yüz binlercesi hâlâ duruyordu. Çığ gibi bir yığın oluşturan basılı metinler.”)

Düzensizlik ve yıkım kütüphaneye de bulaşmıştır. Anna sınıflandırma sistemi diye bir şeyin kalmadığı, kütüphanenin yedi ayrı katında herhangi bir kitabı bulmanın imkânsız hale geldiği gözleminde bulunur. Bir kitabın rutubetli odalardan oluşan bir labirentte kaybolması, o kitap yok demekten farksızdır: Kimse o kitabı bir daha bulamayacaktır.

Aniden bir soğuk hava dalgası kenti esir alarak kütüphaneye sığınanların hayatını tehdit eder. Başka bir yakıta sahip olmadıkları için kitapları dökme demir bir sobada yakmaya karar verirler. Anna şöyle der: “Biliyorum, böyle bir şey yapmamız korkunç görünüyor, ama başka seçeneğimiz yoktu. Ya kitap yakacak ya donarak ölecektik. Ne tuhaftır ki bundan ötürü herhangi bir pişmanlık da

duymadım. Kitapları ateşe atmak hoşuma bile gitti diyebilirim. Belki içimdeki gizli bir öfkenin ifadesiydi bu; belki de kitapların artık hiçbir önem taşımadığını anlamış olmamın sonucu. Kitaplar başka bir dünyaya aitti ve o dünyanın sonu gelmişti. Birçoğunun kapağını bile açmaya değmezdi zaten. Okunabilecek birine rastladığımda saklayıp okurdum. Herodot’u bu şekilde okudum. Ama sonunda hepsi sobanın yolunu tutuyor, duman olup gidiyordu.”

Müzenin âlimlerini de kafamda bu şekilde canlandırıyorum: Bin bir gayretle bir araya getirdikleri hazinelerinin sistematik bir şekilde yağmalanmasını, yanmasını ve tahrip edilmesini dehşet içinde izlemişlerdir. Yapacağım anakronizmi mazur görürseniz, karanlık ve nihilistçe bir mizah anlayışının kurbanı olan bu parlak zekâlı aydınlar, Bahtin’in Nazilerin Leningrad’ı işgal ettiği o karanlık günlerdeki halini taklit etmişler gibi görünüyor gözüme. Sigara tiryakisi olan Rus yazarın, her günün bir hava bombardımanı yapılacağı korkusuyla geçtiği o dönemde bir apartman dairesine sıkışıp kaldığı söylenir. Yanında yeterli tütünü varmış ama sigara kâğıdı bulamıyormuş. Bu yüzden sigara sarmak için on yıldır üzerinde çalıştığı bir denemenin sayfalarını kullanmış. Moskova’da denemenin bir başka kopyasının olmasına güvenerek el yazısıyla yazdığı metnin büyük kısmını sayfa sayfa sigara yapıp her nefeste azar azar içmiş ama savaşın kargaşa ortamında Moskova’daki kopya da kaybolmuş. William Hurt’ün neredeyse efsaneleşmiş olan bu anekdotu, senaryosunu Paul Auster’ın yazdığı *Duman (Smoke)* adlı filmde anlattığını hatırlıyorum. Sanırım İskenderiyeli kütüphaneciler bir hayatta kalma mücadelesini anlatan bu hikâyedeki kara mizahı takdir ederlerdi. Sonuçta korudukları kitaplar da havaya, dumana, nefese, seraba dönüşmüştü.

81

4. yüzyılın İskenderiye’si çalkantılı bir kentti. Kültürleriyle ve duyarlılıklarıyla bilinen kent sakinleri de kendilerini ayaktakımı eğlencelerine vermişlerdi. Kent sokak ayaklanmaları konusunda uzun bir geçmişe sahipti. Toplumsal sorunlar, dinsel farklılıklar ve ikti-

dar mücadeleleri, ortalık yerde yaşanan gürültülü patırtılı ve kanlı kavgalarla son buluyordu. Scorsese'in *New York Çeteleri (Gangs of New York)* filminde gördüğümüz, vahşi şehir savaşlarının yaşandığı mahallelere benzer bir manzaranın İskenderiye'ye hâkim olduğunu söyleyebiliriz.

Büyük bir Roma İmparatorluğu krizinin sarsıntıları Mısır'ın başkentinde de hissediliyordu. Tarihin tekerrür edeceğini söyleyen o gizemli kural uyarınca bazı bölgeler dünyadaki gerilimlerden ve çatışmalardan tekrar tekrar etkileniyordu ve kimse bu duruma bir çözüm bulamıyordu. Akdeniz'de Levant ülkelerinin bulunduğu bölge de antik dönemlerden beri bu jeopolitik cadı kazanlarından biriydi.

İskenderiye'nin arterleri farklı mezheplerin (Yahudiler, paganlar, Hristiyanlar ve bunların birbirine karşıt hizipleri: Nikealılar, Ariusçular, Yaratılışçılar, Monofizitçiler ve diğerleri) galeyana gelmiş elebaşlarıyla dolup taşıyordu. Ne konuda birbirlerine husumet beslediklerine bağlı olarak sık sık aralarında çatışmalar çıkıyordu. Ancak her şey kaostan, kavga gürültüden ibaret değildi. Bu kafa karıştırıcı şiddet olaylarının arkasında büyük ve tarihi bir değişim filizlenmekteydi. Yeni bir yüzyıl başlarken İmparator Konstantin Hristiyanlığı yasallaştırdı; MS 391'de ise İmparator Theodosius paganlara halka açık yerlerde kurban yasağı getirdi ve belli başlı ibadet yerlerinin kapatılmasını emretti. Bu baş döndürücü yıllar boyunca zalimler ve mazlumlara yer değiştirdi. Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı: Devlet yeni bir dine geçmişti ve paganizmi yok etmeye kararlıydı.

Müze ve Serapeum tali kütüphanesi din savaşlarının sinir merkeziydi. Bu iki bina birer tapınak, kütüphanecileri ise rahipleriydi. Her iki kurumda da çalışmış olan aydınlar bir *thiaso* yani müzlere –insanoğlunun yarattığı eserleri koruyan dokuz tanrıçaya– tapınan bir cemaat oluşturdular. Günleri, tanrı ve tanrıçaların heykelleri, sunaklar ve paganların diğer ayinsel sembelleri arasında geçiyordu çünkü Ptolemeoslar Antik Doğu geleneğine uyarak kitapları tapınakların içinde tutmuşlardı. Paganizmi yasaklayan bir rejimde klasik pagan kültürüne göre oluşturulan kütüphanelerin varlıklarını sürdürmesi kolay değildi.

İskenderiye Kütüphanesi'nin kardeş kütüphanesini barındıran Serapeum –Zeus Serapis Tapınağı– İskenderiye'nin mimari harikalarından biriydi. Revaklı zarif avluları, tanrı heykelleri, sanat eserleri ve eski moda şatafatıyla, bu tarihsel oyunu kaybetmekte olan paganların ibadet ve toplanma yeri idi. Artık unutulmuş bir savaşın gazileri gibi homurdanmak, özlemini duydukları şeylere hayıflanmak ve –tarihin her döneminde yapıldığı gibi– geçmişin herhangi bir döneminin daha iyi olduğunu haykırmak için burada toplanırlardı.

391 senesinde her şey yerle bir olur.

İskenderiye'nin Hristiyan cemaatinin ruhani lideri Başpiskopos Theophilus, İmparator Theodosius'un fermanlarını şiddete başvurarak uygular. Bağnaz Hristiyan gruplar paganları taciz etmeye başlar. Panik ve öfke, tehlikeli bir elektrikle yüklü bir atmosfer yaratır. Gerilimin iyice yükseldiği bu günlerde bir skandal ortalığı karıştırır. Tanrı Mitra'ya adanmış küçük bir tapınağın üzerine kurulmuş bir Hristiyan bazilikasının yenileme çalışmaları sırasında işçiler pagan gizemciliğine ait bazı nesneleri gün ışığına çıkarırlar. Başpiskopos Theophilus bu gizli kült simgelerinin bir tören alayı eşliğinde kent merkezinde sergilenmesini emreder. Sadece yirmi yıl önce Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'nın avlusunda provokatif bir yürüyüşe çıkmasının İkinci İntifada'nın fitilini ateşlediğini düşünürseniz, bu hareketin nasıl bir etkiye yol açtığını tahmin edebilirsiniz. İnançlarına saygısızlık edildiğini gören ve kalabalığın alaycı tepkilerine maruz kalan İskenderiyeli paganlar –kaynaklara göre özellikle de felsefe öğretmenleri– öfkeyle Hristiyanlara saldırırlar. Sokaklar kana boyanır. Misilleme yapılacağından korkan isyancılar Serapeum'a kaçıp tapınağın önünde barikat kurarlar. Kalkan olarak kullanmak üzere rehin aldıkları bazı Hristiyanları tapınaktan içeri girer girmez yasadışı ilan edilmiş olan tanrıların önünde diz çökmeye zorlarlar. Barikatların öbür yanında ise eli baltalı bir kalabalık tapınağı kuşatır.

Gerilim dolu birkaç günün ardından kuşatma sona erer. İmkânsız görünüyor olmasına karşın bir katliamdan kaçınılmıştır. İmparator, gönderdiği bir mektupla çatışmada ölen Hristiyanları şehit ilan eder, isyancı paganları bağışlar ve yeni dini yasaların gerektirdiği

şekilde Serapis tasvirlerinin yok edilmesini emreder. Romalı askerlerden oluşan bir müfreze, çölde münzevi bir hayat süren, zorluklara alışkın bir keşiş grubunun takviyesi eşliğinde tapınağa girer, Tanrı Serapis'in mermer, fildişi ve altından yapılmış ünlü heykelini parçalar –öfkeli bir kalabalık heykelin parçalarını birer birer tiyatroya sürükleyip halkın gözleri önünde yakar– ve tapınağı yerle bir eder. Yapının kalıntılarının üzerine bir kilise inşa edilir.

Serapis heykelinin parçalanması ve tapınağın yağmalanması Mısır'daki paganları, hatta o kadar dini bütün olmayanları bile dehşete düşürmüştür. Bu onlara göre eski bir sunağa yapılan bir saygısızlığın ve değerli bir kitap koleksiyonuna yapılan saldırının ötesinde, çok daha ciddi bir şeydi. Bu olayı cemaatin toplu halde cezalandırılması olarak yorumladılar. Hedonist çoktanrıcılıklarıyla, felsefeye ve klasik eserlere olan tutkularıyla bütün bir cemaat olarak tarihin çöplüğüne atıldıklarını anlamışlardı.

Pagan sürgünlerden birinin, öğretmen ve şair Palladas'ın çağları aşmış sesi yüreğimize dokunmayı hâlâ başarır. 4. yüzyıldan 5. yüzyıla geçiş döneminde İskenderiye'de doğmuş ve ölmüştür. Yerinden yurdundan edilmiş olmasının derin acısı, *Yunan Antolojisi*'ne alınmış olan vecizelerinde –yaklaşık yüz elli adet– hissedilir. Büyük İskender tarafından Doğu ve Batı'nın sentezi olarak kurulmuş bir kentin kanlı ayaklanmalarla ve uzlaşmazlıklarla nasıl altüst olduğunu dile getirir. Yenilgiye uğrayan tanrılarının kalan yıkıntıları görmüştür. Kütüphanenin yok edilmesine ve şiirlerinde “bilgeliğin kusursuz yıldızı” diye bahsettiği Hypatia'nın vahşice öldürülüşüne tanıklık etmiştir. Hun istilasından ve Germen ırkından barbarların Roma'ya girişinden haberdardır. Yazdıklarını bugün okuduğumuzda bunlara benzer yeni bir kıyametle ilgili kişisel tanıklığı bizi derinden etkiler. Serapeum travmasını yaşadktan sonra teselli bulamaz bir halde “Hayaletler” adlı bir şiir kaleme almıştır: “Ey Yunanlar, doğru değil midir,/ gecenin derinliğinde,/ boşluğa gömülürken her şey/salt görünüşte yaşadığımız,/ bir rüyadan ibaret gördüğümüz bu hayatı?/ Yoksa hayatın kendisi ölmüş de/ biz hayatta mıyız?”

Müze'nin son misafiri, 4. yüzyılın ikinci yarısında matematikçi, gökbilimci ve müzisyen Theon oldu. Bu kurumun eski görkeminden

geriye ne kaldığını hayal etmek zor ama Theon kalanları kurtarmaya çalıştı. Vahşi sokak çatışmaları ve hizip mücadeleleri arasında kendini güneş ve ay tutulmalarının zamanını tahmin etmeye ve Öklid'in *Elementler* adlı eserinin nihai kopyasını hazırlamaya verdi. Kızı Hypatia'yı –adı “en büyük” anlamına gelir– erkek olarak doğmuş gibi bilim ve felsefe alanında yetiştirdi. Hypatia babasıyla birlikte çalıştı ve çağdaşlarının söylediğine göre zekâsıyla onu geçti.

Hypatia hayatını bilime ve öğretmeye adamaya karar verdi. Bazı kaynakların ileri sürdüğünün aksine bakire kalmaktan hoşlandığı için değil muhtemelen bağımsızlığını koruma arzusuyla hiç evlenmek istemedi. Eserleri o çalkantılı asırların kaos ortamında birkaç kısa fragman haricinde kaybolmuş olsa da geometri, cebir ve astronomi hakkında yazdığını biliyoruz. İleride Mısır'ın güçlü seçkinler sınıfı arasında önemli görevlere gelecek olan bir grup çok seçkin öğrenciyi etrafına topladı. Bu öğrenci grubu, Hypatia'nın bilinirciliğinden –ve aristokratik önyargılarından– etkilenerek, onun karmaşık doktrinlerini anlamayacak olan alt tabakadan kişileri aralarına almıyorlardı. Elimizdeki veriler Hypatia'nın sınıf ayrımcısı olduğunu ama bağınaz olmadığını gösteriyor. Pagan inançlarına bağlı değildi; paganizmi sadece ait olduğu Yunan kültürünün unsurlarından biri olarak görüyordu. Öğrencileri arasında Hristiyanlar –ikisi sonradan piskopos oldu; bunlardan biri Kireneli Synesios'tur–, paganlar ve felsefi ateistler vardı. Hypatia bütün öğrencilerini birbirleriyle arkadaş olmaya teşvik ediyordu. Ancak ne yazık ki ılımlıların, bir şeye kalkışmadan önce düşünmeyi tercih edenlerin, uzlaşmacıların –şiddet yanlıları onlardan “tatlı su kahramanları” diye bahsediyordu– kolay hedef oldukları ve safları sıklaştırmak kendilerini korumayı beceremedikleri zamanlardan biri başlamıştı.

Hayatı trajik bir sonla bitene kadar kendi kurallarına göre, alışılmamış bir özgürlük içinde yaşamayı başardı. Gençliğinde efsanevi bir güzelliğe sahip bir kadındı ancak erkekler hakkındaki görüşleri çok keskindi. Ona delice âşık olan bir öğrencisinden evlenme teklifi aldığı söylenir. Platon'un ve Plotinos'un takipçisi olan Hypatia, ona sadece fikirlerin yüce dünyasıyla ilgilendiği, alçak maddi zevklerin ilgisini çekmediği türünden bir cevap verdi. Taliplisi bir dizinin üze-

rine çökerek ısrarını sürdürürken ağzını kapatmak için alışılmamış –ve tiksinti verici– bir yol seçti. Bu anekdotu borçlu olduğumuz Damaskios –Atina’daki Yeni Platoncu okulun müdürü– bu alışılmamış sahneyi iğrenme ve hayranlık arasında gidip gelerek kendine özgü bir tarzda anlatır: “Âdet kanının bulaşmış olduğu bir bez parçası çıkardı ve “Senin âşık olduğun şey bu, delikanlı ve bu hiç güzel bir şey değil” dedi. Genç adam bu dehşet verici manzaradan o kadar utanmış ve korkmuştu ki bir anda duyguları değişti ve çok geçmeden daha iyi bir adam oldu.” Bu anekdotun kıssadan hissesi şudur: Hypatia’nın âdet bezini görünce mahcup olan öğrencisi insan bedeninin kokuşmuşluğuna âşık olmayı bırakır ve felsefe aracılığıyla bizzat güzelliğin mükemmelliğini aramaya koyulur.

Sonuçta Hypatia bekârlığı seçti ve böylece entelektüel tutkularından geri kalmadı. Kentin ileri gelenlerinin pek çoğunun eski öğretmenini olarak kamu hayatına karışıyor, İskenderiye’nin yöneticileri de ona saygı gösteriyorlardı. Herkes devlet erkânının ona danıştığını biliyordu. Bu kendinden emin kadının siyasi nüfuzu kıskançlığa neden olmaya başladı. Büyü gücüne sahip olduğuna dair karalayıcı söylentiler yayıldı. Astronomi ve matematiğe ilgisinin arkasında daha netameli bir uğraşın yattığını, büyücülük yaptığını, şeytani dolaplar çevirdiğini söylediler.

Giderek gerilen bir ortamda ılımlı bir Hıristiyan olan Vali Orestes ile Theophilus’un yeğeni Piskopos Kiril arasındaki ilişkiler bozuldu. O uğursuz 415 senesinin gergin atmosferi *Agora* filminde doğru bir şekilde yansıtılmıştır. Gerçi o tarihte Hypatia altmışlı yaşlardaydı ama gerçekten de hâlâ öğretmenlik yapıyordu. İskenderiye’de, bu sefer Hıristiyanlarla Yahudiler arasında yeni bir karışıklık dalgası baş gösterdi. Tiyatroda, sokaklarda, kiliselerin ve sinagogların önünde her zamanki şiddet olayları tekrarlandı. Cyril, kalabalık Yahudi kolonisinin kentten kovulmasını talep etti. Orestes ise Hypatia’nın ve pagan aydınlar topluluğunun desteğiyle piskoposun talebini reddetti. Orestes ile Kiril arasındaki uyuşmazlığın nedeninin Hypatia olduğu söylenir.

Paskalya Orucu devam ederken, galeyana gelmiş bir kalabalık, Kiril’in takipçisi olan Petros adında bir adamın emriyle Hypatia’yı

kaçırıp bir büyücü olmakla suçladı. Saldırganlar üzerine çullanırken kendini savunmaya çalışıp çığlık attı ama kimse yardımına koşmaya cesaret edemedi. Fanatikler onu bir dirençle karşılaşmadan, bir zamanlar eski dinin tanrılarının tapınağı olan Caesareum Kilisesi'ne sürüklemeyi başardılar. Buradaki bir moloz yığınının taşları alarak onu herkesin gözü önünde taşlamaya başladılar. Gözlerini oydu, dilini kopardılar. Öldüğünde cesedini kentin dışına götürüp parçalara ayırdılar ve nihayet bir odun yığını üzerinde yaktılar. Cesedi bile onları deliye çeviriyordu; Hypatia'nın bir kadın, bir pagan ve bir öğretmen olarak temsil ettiği her şeyi yok etmeye çalışıyorlardı.

Kaynaklar, Kiril'in bu cinayetle ne ölçüde sorumlu olduğu konusunda hemfikir değildir. Günümüzdeki ifadesiyle azmettirici olup olmadığına ilişkin kanıtlar hiçbir zaman kesinleşmemiştir ama kuşkuyla hemen onun üzerinde toplanmıştır. Gerçek anlamda hiçbir soruşturma yürütülmemiştir. Orestes yeni bir göreve atanmış, bu korkunç cinayet cezasız kalmıştır. Kiril bugün Katolik, Ortodoks, Kipti ve Luteryen kiliseleri tarafından bir aziz olarak görülmektedir.

Hypatia'nın linç edilmesi bir umudun tümüyle yok olduğunun işaretidir. Müze ve onun tüm kitapları, tüm fikirleri bir araya getirme rüyası, İskenderiye'deki kanlı çatışmalar silsilesine yenik düşmüştür. Bu tarihten itibaren Büyük Kütüphane'nin bahsi edilmez olur; sanki büyük koleksiyon ilelebet yok olmuştur.

Sessizlik içinde geçen tüm bu asırlar boyunca müzenin enkazına ne olduğunu bilmiyoruz. Kütüphaneler, okullar ve müzeler zarar görmesi kolay kurumlardır; bir şiddet ortamında uzun süre varlıklarını koruyamazlar. Antik İskenderiye, korkunun ve yıllar süren fanatizmin karşısında kendilerini vatansız kalmış hissediyor, artık tutunacak bir dal bulamayan bu kadar çok sayıda uysal, kültürlü, barışçı insanın hüznünün sindiği bir yer olarak canlanıyor kafamda. Palladas, o yaşlı okul öğretmeni şöyle yazmıştı: "Tüm hayatımı kitapların huzur ortamında ölümlerle konuşarak geçirdim. Her şeyin küçümsendiği bir çağda okuma sevgisini yaymaya çalıştım. Başından sonuna kadar sadece ölümlerin konsülü oldum."

Artık hiçbir haber almayı ummazken kütüphane son kez iki Arapça vakayinamede yeniden belirir. Artık paganların veya Hıristiyanların değil Müslümanların bakış açısıyla anlatılan bu hikâye bizi Hicret'in yirminci yılına, yani Hıristiyanların 642 senesine götürür. Arap komutan Amr bin Âs, Muhammed'den sonra gelen ikinci halife Ömer'e gönderdiği mektupta "Garbın büyük şehri İskenderiye'yi kılıç gücüyle, bir antlaşma olmadan fethettiğini" yazar. Amr, bu mutlu zaferin ardından İskenderiye'nin zenginliklerini ve güzelliklerini sıralar: "Ele geçirdiğim şehirde dört bin saray, dört bin hamam, dört yüz tiyatro veya eğlenti yeri, on iki bin manav ve vergi ödeyen kırk bin zengin Yahudi var."

Vakanüvis ve düşünür Ali ibn El Kifti'nin ve aydın bir kişi olan Abdüllâtif El Bağdâdi'nin yazdıklarına göre, birkaç gün sonra çok yaşlı bir Hıristiyan âlim, fetih sırasında ele geçirilen Büyük Kütüphane'deki kitaplardan yararlanmak için Müslüman komutandan izin ister. Amr, yaşlı adamın müzenin eski görkemine ve zamanın yıpratmış ama yine de değerli olan kitap koleksiyonuna dair anlattıklarını ilgiyle dinler. Eğitimli bir savaşçı olmayan Amr, bu tozlu ve güve yenikleriyle dolu hazinenin önemini anlar ama onu serbestçe kullanıma açmaya cesaret edemez, bunun yerine Halife Ömer'e yeni bir mektup göndererek bu konuda ne yapması gerektiğini sorar.

Bu hikâyeye devam etmeden önce bir uyarıda bulunmak isterim. Amr'ın 640 senesinde İskenderiye'yi fethettiği doğrudur; olayların genel çerçevesi de doğru gibi gözükmektedir; ancak birçok araştırmacı Ali ibn El Kifti ve Abdüllâtif El Bağdâdi'nin Büyük Kütüphane'nin trajik sonucuyla ilgili hikâyeyi uydurduğuna inanmaktadır. Her ikisi de bu satırları olayların gerçekleştiği tarihten uzun asırlar sonra yazmıştır ve görünüme bakılırsa, Halife Ömer'in soyundan gelenleri kültürlü Mısır hükümdarı Selahaddin Eyyubi lehine kötülemek işlerine gelmektedir. Bu hikâyede gerçek payı belki vardır, belki yoktur.

O tarihte bir mektubun Mezopotamya'ya ulaşması için deniz üzerinde ortalama on iki gün süren, bir o kadar da karada devam eden bir yolculuğun yapılması gerekiyordu.⁵⁰ Amr ve yaşlı adam bir ay boyunca Halife'nin cevabının gelmesini beklerler. Bu arada komutan harabe halindeki kütüphane binasını ziyaret etmek ister. Bunun üzerine dar ve kirli sokaklardan geçirilerek, uzun süredir kaderine terk edilmiş olan ve bir grup asker tarafından korunan saraya götürülür. Adımları sarayın içinde yankılanır; uykuya yatmış olan bütün o kelimelerin fısıltısını işitmek neredeyse mümkündür. Tozla ve örümcek ağlarıyla kaplı elyazmaları, devasa ipekböceği kozaları gibi raflarda uzanmaktadır. Yaşlı adam, "Kitapların zamanın sonuna kadar hükümdarların ve haleflerinin himayesine girip onlar tarafından korunması münasiptir" der.

Amr, yaşlı adamın sohbetinden hoşlanmıştı; onu her gün ziyaret eder. Dünyanın bütün kitaplarını sarayına toplamak isteyen Yunan kralın ve Hindistan'da, İran'da, Babil'de, Ermenistan'da ve dünyanın diğer yerlerinde kitap peşine düşen gayretkeş hizmetkârı Zamira'nın -İbn El Kifti, Falirolu Demetrius'u bu isimle çağırır- inanılmaz hikâyesini, *Bin Bir Gece Masalları*'nı dinler gibi yaşlı adamın ağzından dinler.

Halife Ömer'in ulaşı, gönderdiği cevapla birlikte nihayet İskenderiye'ye ulaşır. Amr gelen mesajı içi parçalanarak okur: "Kütüphanedeki kitaplar hakkındaki cevabım şudur: İçindekiler Kuran'a uyuyorsa yazılmalarının lüzumu yokmuş demektir; uymuyorsa küfre girer. Gereğini yapın ve hepsini yok edin."

Hayal kırıklığına uğrayan Amr verilen emre uyar. Bütün kitapları külhanlarında yakılmak üzere İskenderiye'nin dört bin hamamına dağıtır. Hayal gücünün ve bilgeliğin eseri olan bu hazineyi yakmanın altı ay sürdüğü söylenir. Bu kıyımdan sadece Aristo'nun kitapları kurtulur. Öğrencisi İskender'in son ütopyası, o hamamlardan yükselen buharlar arasında çatır çatır yanarak artık söyleyecek sözü bulunmayan, sessiz küllere dönüşür.

50) Aslında Hz. Ömer o tarihte Mezopotamya olarak bilinen bölgede değil, Kızıl Deniz kıyısına çok yakın olan Mekke'de yaşıyordu. [ç.n.]

Yeni İskenderiye Kütüphanesi, on iki yıl süren ve 120 milyon dolara mal olan bir projenin ardından, 2002 senesinin Ekim ayında, atasının bir zamanlar yükseldiği yerde tüm görkemiyle kullanıma açıldı. Binanın şekli, dünyayı aydınlatan bilgi yıldızını temsil eder; gündüzleri zararlı güneş ışınlarının doğrudan içeriye girmesini önleyecek şekilde yerleştirilmiş binlerce renkli panelden oluşan tek bir çatı altında, taraçalar halinde yedi kata yayılan muazzam boyutta bir okuma salonu vardır. Açılış törenine Mısır başkanı ve tüm dünyadan yaklaşık üç bin devlet adamı katılmıştır. Yapılan konuşmalarda bu açılışın Mısır halkı için gurur verici bir an olduğu; antikçağın diyalog, anlayış ve akılcılık mekânının yeniden doğduğu; bu kütüphaneden yaşamsal öneme sahip bir ruhun kanat açacağı vurgulanmıştır. Ayrıca geçmiş başarıların yeniden canlandığı belirtilmiştir. Ancak geçmişin uzlaşmazlıklarının inatçı hayaleti de bu randevuya yetişmiştir. Töreni takip eden BBC muhabiri yeni kütüphanenin raflarında, ülkenin dini makamları tarafından yasaklanan Mısırlı yazar Necip Mahfuz'un eserlerini aramış ve kütüphanede hiçbir eserinin bulunmadığını görmüştür. Üst düzey bir yetkiliye bu durumun nedeni sorulduğunda "Sorunlu kitapları kütüphaneye dahil etmemiz zaman alacak" cevabını vermiştir. O genç Makedon'un çılgın rüyası eski önyargılarla sonu gelmez mücadelesini sürdürmektedir.

Siyah Kelebekler ve Can Simitleri

İskenderiye Kütüphanesi'nin başından geçen üç yıkım fazlasıyla uzak bir geçmişe ait gibi görünebilir ama ne yazık ki kitaplara karşı düşmanlık tarihimize sıkıca kök salmış bir gelenektir. Yıkım hiçbir dönemde genel bir eğilim olmayı bırakmamıştır. El Roto'nun bir karikatüründe dendiği gibi: "Uygarlıklar eskir; barbarlıklar yenilenir."

Gerçekten de 20. yüzyıl korkunç kitap kıyımlarıyla dolu bir yüzyıl olmuştur (iki dünya savaşında bombalanan kütüphaneler, Nazilerin kitap yakma eylemleri, Çin'in Kültür Devrimi, Sovyet tasfiyeciliği, Cadı Avı, Avrupa ve Latin Amerika'daki diktatörlükler, yakılan veya bombalı saldırıya uğrayan kitabevleri, totalitarizm, *apartheid*, bazı liderlerin bağnazlığı, köktencilik, Taliban, Salman Rüşdi'ye karşı yayınlanan fetva bu felaketin farklı görünüşleri arasında yer alır). 21. yüzyıl ise, yazının ilk kez dünyayı kaligrafik bir formda ifade etmiş olduğu yer olan Irak'taki müzeler ve kütüphaneler, ABD ordusunun rızasıyla yağmalanarak başlamıştır.

Ağustos ayının son günlerinde bu bölüm üzerinde çalışırken, Saraybosna Kütüphanesi'ne düzenlenen vahşi saldırının yirmi beşinci yıldönümü anılıyordu. O tarihte bir çocuktum ve benim için savaş orada bir yerlerde düşündüğümünden daha büyük –ve daha karanlık– bir dünya olduğunu keşfetmek anlamına geliyordu. O yaz yetişkinlerin daha önce umursamadığım ağır kitaplarıyla ilgilenmeye başladığımı hatırlıyorum. Evet, ilk gazetelerimi, çizgi filmlerdeki casuslar gibi kollarımı iki yana açıp yüzüme yaklaştırarak işte o zaman okumaya başlamıştım. Afallamama neden olan ilk haberler, ilk fotoğraflar 1992 yazında gerçekleşen bu katliamlara aitti. Bizlerse aynı günlerde Barselona Olimpiyatları'nın, Seville Dünya Fuarı'nın coşkusunu ve görkemini, aniden modernleşen ve zenginleşen bir ülkenin zafer sarhoşluğu içinde yaşıyorduk. Bu büyüleyici rüyadan geriye pek bir şey kalmadı ama Saraybosna'nın o kasvetli ve kafa karıştıran manzaralarının görüntüsü retinama kazındı. Bir sabah okulda etik dersi öğretmenimizin defterlerimizi kapamamızı söyleyip –sınıfta üç veya dört öğrenciydik– şaşkın bakışlarımız altında eski Yugoslavya'daki savaş hakkında konuşmamızı önerdiğini hatırlıyorum. Neler konuştuğumuzu hatırlamıyorum ama kendimizi büyümüş, önemli ve uluslararası politika uzmanları olmamıza bir adım kalmış gibi hissetmiştik. Bir gün atlası açıp işaretparmağının ucuyla Zaragoza'dan Saraybosna'ya doğu bir yolculuğa çıktığımı hatırlıyorum. Saraybosna Kütüphanesi'nin yangın bombalarıyla harabeye dönmüş görüntülerini hatırlıyorum. Gervasio Sánchez'in çektiği fotoğraf –kütüphanenin yıkıntılar içindeki okuma salonuna

düşen bir gün ışığı huzmesinin üst üste yığılmış molozları ve kırık dökük sütunları okşadığı görülüyordu- o hüzünlü ağustos ayının simgesi olmuştur.

Bosnalı yazar Ivan Lovrenović, Miljacka Nehri'nin kıyısında yer alan ve Vijećnica adı verilen Milli Kütüphane binasından yükselen alevlerin o uzun yaz gecesinde Saraybosna'yı nasıl aydınlattığını anlatır. Bina, bir kültürel miras anıtı olduğunu gösterecek şekilde mavi bayraklarla işaretlenmiş olmasına rağmen, önce çatısı yirmi beş yangın bombasıyla vurulur. Ivan'ın ifadesine göre alevler Neron'u aratmayacak boyuta ulaştığında ise Vijećnica'ya erişimi engellemek için kesintisiz devam eden, çılgınca bir bombardıman başlar. Kente bakan tepelerde mevzilenen keskin nişancılar, kitapları kurtarmak için sığınaklarından çıkan aklıktan zayıflamış, yorgun Saraybosnalıları hedef alır. Saldırının şiddeti itfaiyecilerin binaya yaklaşmasını engeller. Nihayet binanın Mağrip tarzındaki sütunları çöker, patlayan pencerelerinden alevler fışkırır. Şafak sökene kadar yüz binlerce cilt kitap –nadir kitaplar, kente ait belgeler, eşi benzeri olmayan yayınlardan, elyazmalarından ve baskılardan oluşan bütün bir koleksiyon– yanar. Kütüphanecilerden Vkekoslav, “Her şey yok oldu” der. “Bir duman sütununun yükseldiğini, her yerde kâğıtların uçtuğunu gördüm ve içimden ağlamak, çığlık atmak geldi ama ellerim başımda, dizlerimin üzerine çökmüş bir halde kalakaldım. Saraybosna'daki Milli Kütüphane'yi nasıl yaktıklarını hayatım boyunca yüreğim burkularak hatırlayacağım.”

O tarihte bir savaş muhabiri olan Arturo Pérez-Reverte topçu ateşini ve yangını seyretmiştir. Ertesi sabah, harabeye dönmüş olan kütüphanenin zeminindeki duvar ve merdiven yıkıntıları arasında kimsenin artık okuyamayacağı elyazmalarının kalıntılarını, parçalanmış sanat eserlerini görür: “Bir kitap yandığında, bir kitap yok olduğunda, bir kitap öldüğünde kendimizden bir şey ilelebet koparılmış olur. Bir kitap yandığında, onun var olmasını sağlayan tüm hayatlar, içinde yer alan tüm hayatlar, gelecekte o kitabın sıcak bir duygu, bilgi, zekâ, neşe ve umut sunabileceği tüm hayatlar da ölür. Bir kitabı yok etmek, kelimenin tam anlamıyla insan ruhunun katili olmaktır.”

Yangından geriye kalanlar günlerce için için yanmaya devam eder; külleri siyah kar taneleri gibi kentin üzerinde uçuşur. Saraybosnalılar, yanmış kitapların havada uçuşan, gelen geçenlerin, bombalanmış arazilerin, kaldırımların, yarı yıkıntı halindeki binaların üzerine yağın ve nihayetinde toza dönüşüp ölümlerin hayaletlerine karışan küllerine “siyah kelebekler” adını verir.

İlginç bir tesadüf: Fahrenheit 451’de karşılaştığımız kundakçıların şefi aynı metaforu kullanır. Bir kitabı eline alarak onu yok etmek için şiirsel talimatlar verir: “İlk sayfayı yak, ikinci sayfayı yak. Her biri siyah bir kelebeğe dönüşecek. Güzel, değil mi?” Bradbury’nin romanında tasvir edilen iç karartıcı gelecekte okumak kesinlikle yasaktır; tüm kitaplar yetkililere bildirilir ve yok edilir. Burada itfaiyeciler yangınları söndürmek yerine başlatırlar çünkü kitap denen tehlikeli ve yasak nesneleri saklayanların evlerini yakmaları emredilmiştir. Sadece tek bir yasal kitap vardır: Tüm diğer kitapları yakmakla görevli itfaiye ekiplerinin yönetmelik kitabı. Ve bu kitapta okunmasına izin verilen tek paragrafta, itfaiye ekiplerinin ABD’de İngiliz etkisinde kalan kitapların yakılması için 1790’da kurulduğunu ve ilk itfaiyecinin Benjamin Franklin olduğunu okuruz. Bu iddiaları çürütecek hiçbir yazı kalmamıştır ve artık kimse gerçekliğinden kuşku duymamaktadır. Belgelerin yok edildiği, kitapların serbestçe dolaşımda olmadığı bir yerde tarihi fütursuzca, istenildiği gibi değiştirmek kolaydır.

Eski Yugoslavya’da geçmişi silmek, bir etnik temizlik hedefiydi. 1992’den savaşın sonuna kadar 188 kütüphane ve arşive saldırı düzenlendi. Eski Yugoslavya’da kurulan Birleşmiş Milletler Uzmanlar Komisyonu’nun hazırladığı, hüznü verici bir raporda “askeri gerekliliği kanıtlanamayan kültürel varlıkların imhasının düşünüldüğünden” bahsedilir. Susan Sontag’ın çağrısı üzerine Bosna’nın başkentine giden Juan Goytisolo, *Saraybosna Yazıları (Cuaderno de Sarajevo)* adlı kitabında şöyle der: “Kütüphane yakıldığında ısrarla roket atmaya devam edenlerin katıksız nefreti ölümden beterdi. O anlarda hissettiğim öfke ve acı mezara kadar peşimi bırakmayacak. Kütüphaneyi kuşatanların amaçladığı şey –bu ülkenin tarihi özünü yok edip yerine yalanlardan, efsanelerden ve mitlerden oluşan bir tapınak dikmek– bizi derinden yaraladı.”

Goytisol'o'nun dediği gibi yakılan metinlerin küllerinin üzerine olayların kendi amacına hizmet eden bir yorumu inşa edilebilir. Kuşkusuz bombalarla yakılan veya yok edilen kitaplar kendi taraflı yorumlarını da içeriyorlardı. Kütüphane koleksiyonlarındaki ve kitapçı raflarındaki eserlerin bir kısmı taraflıdır, hatta bazen propaganda amaçlıdır. Nazilerin Londra'yı bombaladığı aylarda kentteki bir kitapçının dükkânın çatısını bizzat sattığı *Kavgam (Mein Kampf)* kitaplarıyla kapladığına dair bir anekdot hatırlıyorum. Ancak kör noktalar olmadığına, manipölasyonları fark edebileceğimize güven duymamızı sağlayan şey, sonsuz sayıda sayfadan konuşan, aralarında farklılıklar olan ve birbiriyle çelişen seslerin çokluğudur. Kütüphaneleri ve arşivleri yok edenler ise daha tektip, farklılıkların törpülendiğı, ironiye daha az yer olan bir geleceğın avukatıdır.

İskenderiye Kütüphanesi tümüyle yok olana kadar birkaç kez yanmış olsa da içindeki her şey yok olmadı. Hayal gücünün mirasını kurtarmak için asırlar boyunca gösterilen çaba boşuna değildi. Günümüze ulaşan kopyaların çoğı, İskenderiyeli filologların bizzat düzelttikleri kendi versiyonlarında kullandıkları metinlerin ve simgelerin izlerini korurlar. Bunun anlamı şudur: Kopyaların kopyalarının kopyalarının kopyaları sarsıntılı bir yolculuğun ardından elimize geçerken, bu zincirin ilk halkası kayıp kütüphanedir. İskenderiye'de titizlikle düzeltilerek kütüphaneye konan versiyonlar yüzyıllar boyunca kopyalanmış ve daha mütevazı kütüphanelerden ve özel koleksiyonlardan oluşan bir ağ aracılığıyla giderek daha geniş bir coğrafyadaki okurlara ulaştırılmıştır. Eserleri korumanın tek olasılığı –her ne kadar zayıf bir olasılık olsa da– kopyaların sayısını çoğaltmaktır. Zaman içindeki yıkımlardan kurtulan bir şey olmuşsa bunu elyazması eserlerin ağır bir tempoyla, özenle, verimli bir şekilde sulanarak yeşertilmesine, büyük bir emek verilerek yayılmasına ve gizli, gözlerden uzak, güvenli yerlere; asla savaş alanı olmayacak mütevazı yerlere ulaştırılmasına borçluyuz. Yıkımlar, yağmalamalar ve yangınlar çok sayıda kitabın bir araya getirildiğı, genelde güç merkezi olan kentleri yerle bir ederken, bugün hâlâ okuyabildiğimiz eserler tehlikelerle dolu asırlar boyunca dünyanın ücra köşelerinde ki sığınaklarında kalarak yıkımlara direnmişlerdir.

Klasik antikçağda (Antik Greko-Romen döneminde), Avrupa'da kalıcı bir topluluk doğdu. Bu güne kadar nesli tükenmemiş bir azınlık olarak kalan bu topluluğun alevi küçülse de asla tamamen sönmedi. İsimsiz okurların oluşturduğu bu topluluk o zamanlardan bugüne kelimelerin narin mirasını tutkuları sayesinde korumayı başardı. İskenderiye ise biz okurların kitapları güvelerden, rutubetten, küften ve eli meşaleli barbarlardan korumayı öğrendiğimiz yerd.

85

Yaza doğru gazetelerin kitap eklerinde, edebiyatın önde gelen isimlerine ıssız adaya düşseler yanlarına hangi kitabı alacakları sorulur ısrarla. Bu ünlü adayı ilk kim düşündü, bu tuhaf ve yersiz soru nereden esti de kitap eklerine dahil edildi bilmiyorum ama en iyi cevabı G. K. Chesterton'a borçluyuz: "Hiçbir şey beni *Deniz Motoru Yapma Kılavuzu* adlı kitaptan daha mutlu edemez." Chesterton gibi ben de böyle bir adadan kaçmak isterdim. Raflarında *Odyseia*, *Robinson Crusoe*, *Bir Kayıp Denizci*⁵¹ ve *Okyanus Deniz*⁵² dizili bir kitapçının olmadığı hiçbir ıssız adayla ilgilenmiyorum.

İşin ilginç yanı, kitapların insanı özgürleştiren izine dünyanın neredeyse her yerinde, hatta en netameli yerlerde bile rastlayabiliriz. Jesús Marchamalo'nun o eğlenceli *Kitaplara Dokunmak (Tocar los libros)* adlı deneme kitabında anlattığı üzere, şair Joseph Brodsky "sosyal parazitlik" suçuyla Sibiry'a'da mahkûmken Auden'i okuyarak teselli bulmuştu; Reinaldo Arenas ise Castro'nun hapishanelerinde *Aeneis*'i⁵³ okuyarak. Leonora Carrington'un ise İspanya İç Savaşı'nın hemen ardından Santander kentinde yatırıldığı psikiyatri hastanesinde bu iç karartıcı duruma Unamuno'yu okuyarak katlandığını biliyoruz.

51) *Bir Kayıp Denizci (Relato de Un Naufrago)*, Gabriel Garcia Márquez'in kurgu dışı romanıdır. [ç.n.]

52) *Okyanus Deniz (Oceano Mare)*, İtalyan yazar Alessandro Baricco'nun romanıdır. [ç.n.]

53) *Aeneis*, Romalı şair Vergilius'un Roma İmparatorluğu'nun hikâyesini anlatan epik destanıdır. [ç.n.]

Nazi toplama kamplarında da kütüphaneler vardı. Bu kütüphanelerin raflarını doldurmak için tutukluların yanlarında getirdikleri kitaplara el konulurdu. Ayrıca el konulan paraları da yeni kitaplar satın almak için kullanılırdı. SS, bu iş için ayrılan parasal kaynağın büyük kısmını propaganda içeren kitaplara yatırırsa da sözlüklerin, felsefi denemelerin ve bilimsel metinlerin yanı sıra popüler romanlara ve büyük klasiklere de rastlanıyordu. Kapakları tutuklu kütüphaneciler tarafından kamufle edilmiş yasaklı kitaplar bile vardı. Bu kütüphanelerin macerası 1933'te başladı; 1939 yılının sonbaharında sadece Buchenwald'da altı bin kitabın bulunduğunu biliyoruz. Dachau'daki kitapların sayısı ise on üç bini buluyordu. Gelgelelim SS bu kitapları sözümona insanca yönetilen bu çalışma kamplarında tutukluların düşünsel ihtiyaçlarının bile ihmal edilmediğini ziyaretçilere kanıtlamak için paravan olarak kullanıyordu. İlk zamanlarda tutukluların kendi kitaplarını yanlarında tutmalarına izin verildiği anlaşıyor ama çok geçmeden bu ayrıcalık ellerinden alındı.

Kütüphanelerdeki –çok yakınlarında olsa da erişilmez olan– kitaplar tutuklulara herhangi bir teselli sunmuş mudur? Daha da önemlisi: Kötü muamelelere, açlığa ve ölüme maruz kalan biri için kültür bir can simidi olabilmiş midir?

Elimizde ikna edici ve etkileyici bir tanıklık var: *Goethe Dachau'da (Goethe in Dachau)*. Yazarı Nico Rost, Alman edebiyatından çeviriler yapan bir Hollandalıydı. Savaş sırasında, hatta ülkesi istila edildikten sonra bile, Nazilerin rahatsız oldukları Alman yazarları yayımlamaya devam etti. Ayrıca bir komünistti yani Almanlara iki kez meydan okuyordu. 1943 Mayıs ayında tutuklanıp Dachau'ya gönderildiğinde, kampın revirine bir hasta olarak girip idari görevlerde çalışan biri olarak çıktı. Burada açık havada eziyetli işlerde çalışmaktan veya silah fabrikalarında kölelik yapmaktan kurtulmuştu. Ancak revirde kalmak tehlikeli bir lütuftu. Dikkatleri çekersen, bir kötürüm veya parazit olduğunu düşünürlerse, ölüm trenlerine bindirilmekten işten değildi.

Bu ıstırap dolu günlerde, Müttefik güçlerin ne kadar ilerledikleri hakkında hiçbir haber alamadan, ölümcül tifüs salgınıyla ve gide-rek azalan tayınlarla boğuşan tutuklular –Nico, kader arkadaşların–

dan birinin takma dişleri büyük gelecek kadar zayıfladığını anlatır–, giderek bu kamptan sağ çıkamayacaklarına inanmaya başlamışlardı. Rost bu koşullarda bazı tehlikeli kararlar aldı. İlk bir günlük tutmaktı. Büyük güçlkle elde ettiği kâğıtlara her gün gizli gizli birkaç satır yazdı ve notlarını sakladı. İlginçtir, kamptan kurtulduktan sonra yayımlanan bu günlükte yaşadığı güçlüklerden bahsetmez; düşüncelerinin bir günlüğünü tutmuştur. Şöyle der: “Açlıktan bahsedenden sonra aç kalır. Ölümden bahsedenden ilk ölenlerdir. Bana göre en iyi besin, E (edebiyat) vitamini ve G (gelecek) vitaminidir.” Başka bir yerde şöyle der: “Hepimiz yetersiz beslenmeden dolayı hasta olup öleceğiz. O zaman daha fazla okuyalım.” Bir başka paragrafta şöyle yazar: “Esasında denilen doğru: Klasik edebiyatı okumanın faydası dokunuyor; bana güç veriyor.” Ayrıca şöyle der: “İnsanın başka bir faaliyette bulunmasına izin verilmediğinde Maraton’da veya Salamis’te Thukididis, Tacitus ve Plutarkhos ile birlikte ölümler arasında yaşaması yapabileceği en onurlu şey.”

Nico’nun ikinci riskli kararı bir kitap kulübü oluşturmaktı. Bir *kapo*⁵⁴ arkadaşı ve birkaç doktor kulübün üyeleri için kütüphaneden kitap ödünç almayı kabul etmişti. Kitaplara erişemediklerinde eskiden okudukları kitapları akıllarında kaldığı kadarıyla anlatıyor ve üzerine yorumlarda bulunuyorlardı. Kendi ülkelerinin edebiyatı –farklı Avrupa ülkelerinden geliyorlardı– üzerine kısa konuşmalar yapıyorlardı. Toplantılarını ranzalar arasında fark ettirmeden ayakta dikilerek yapıyor, daima aralarından birini bir Alman gördüğünde herkesi uyarması için gözcü olarak görevlendiriyorlardı. Bir keresinde toplantılarını görmezden gelen *kapo* sinirlenip onları bağırarak dağıtmıştı: “Kesin sesinizi! Bu kadar gevezelik yeter! Mauthausen’de bunun için sizi kurşuna dizerler. Burada hiç disiplin yok. Sanki lanet olası bir çocuk bahçesi!”

Kulübün üyelerinden ikisi akıllarından kitap yazıyorlardı: Biri patent hakları üzerine bir monolog, diğeri ise yıkıntılar arasında büyüyen çocuklarla ilgili bir çocuk öyküsüydü. Barakaları atılan bombalardan sarsılırken, tifüs salgını tüm şiddetiyle devam eder-

54) Kapo, Nazi toplama kamplarında zorla çalıştırılan diğer tutukluları denetlemekle ve idari işlerle görevli tutukludur. [ç.n.]

ken, doktorlar SS'i memnun etmek için mümkün olduğunca çok hastayı ölüme terk ederken Goethe'den, Rilke'den, Stendhal'den, Homeros'tan, Virgilio'dan, Lichtenberg'den, Nietzsche'den, Teresa de Ávila'dan konuşuyorlardı.

Ölüm, kulübün üyelerinin sürekli değişmesine neden oluyordu. Grubu bir araya getirip kulübün devam etmesini sağlayan Nico, revire yeni gelen hastaların ağzını yoklayıp kulübe üye yapmak için canla başla çalışıyordu. Arkadaşları ona "kitap yutan çılgın Hollandalı" adını takmıştı. Gizlice yazdığı günlüğü, ona yasak olan yazma ve okuma aracılığıyla gerçekleştirdiği bir başkaldırı hareketiydi. Casetler üst üste yığılırken düşünme hakkını kullanmakta ısrar ediyordu. 4 Mart 1945'te, özgürleşmelerine neredeyse bir ay kalmışken –tabii bundan haberdar değillerdi– artık yaşamla ölüm arasındaki sınıra geldiğini hissetmişti. Günlüğünde şöyle der: "Tifüsten, bitlerden, açlıktan ve soğuktan bahsetmeyi reddediyorum." Bütün bu zorlukları bilmekte ve bizzat yaşamaktadır ancak Nazilerin tutukluları umutsuzluğa düşürmek ve hayvanlaştırmak için bu eziyetlerde bulunduğunu düşünmektedir. Rost dikkatini bu mezbahanın dışlılarına vermek istemez; bir ivedilik duygusuyla, kafasında herhangi bir kuşku olmadan, bir can simidi arayarak edebiyata tutunur. Bir fikre olan inancı sayesinde en zorlu koşullardan sağ çıkarken diğer yandan en radikal materyalizmi savunan bu komünistte paradoksal bir taraf vardır.

Sohbet edip okuduklarını paylaştığı kişiler, farklı ülkelerden gelen muhaliflerdir (Ruslar, Almanlar, Belçikalılar, Fransızlar, Hollandalılar, Polonyalılar, Macarlar). Günlüğüne 12 Temmuz 1944 tarihinde düştüğü notta şöyle der: "Mecburiyetten de olsa bir tür Avrupa topluluğu oluşturduk ve diğer milletlerle bir araya gelerek pek çok şey öğrenebiliriz." O ciddi tarih kitaplarında ne söylenirse söylensin, Avrupa Birliği'nin bir Nazi *Lager*'inin dikenli telleri arkasında kurulan tehlikeli bir kitap kulübünden doğduğunu düşünmek hoşuma gidiyor.

Aynı yıllarda Avrupa sınırlarının ötesinde –kıtanın o hayali sınırı her nereden geçiyorsa–, gulag adı verilen Sovyet çalışma kamplarında, başka sesler ölüm etraflarında kol gezerken kültürün

anlamını keşfediyorlardı. Galya Safonova 1940’larda bir Sibiryâ kampındaki barakalarda doğmuştu. Çocukluğu, karın hiç eksik olmadığı topraklarda, uğursuz bir şöhrete sahip olan madenlerin bitişiğinde, uğuldayan rüzgârlar arasında geçmişti. Saygın bir epidemiyolog olan annesi, çalıştığı laboratuvarındaki bir meslektaşını ihbar etmeyi reddettiği için çalışma kamplarının ağır koşullarında çalışmaya mahkûm edilmişti. Senede iki mektuptan fazlasının yazılmasına izin verilmediği, kâğıt kalemin zor bulunduğu bu dondurucu hâpishanede tutuklular, farklı boyutlardaki kâğıt parçalarını birbirine dikerek, karanlıkta titrek ellerle her sayfaya resimler çizerek hayatında sadece gulagları tanımış olan bu kız çocuğu için gizlice hikâyeler yazıyorlardı. Galya yaşlılığında yazar Monika Zgustova’ya “O kitaplar beni ne kadar mutlu etmişti!” diye anlatır. “Küçük bir kız olarak benim tek kültürel dayanak noktam onlardı. Bu kitapları tüm hayatım boyunca sakladım; onlar benim hazinem!” Arktik Kutup Dairesi’nin epey içlerinde bulunan Vorkuta madenlerinde on yıldan fazla çalışmış olan Elena Korybut, Puşkin’in eski gravürlerle resimlenmiş bir kitabını Zgustova’ya gösterir. “Nereden geldiği bilinmeyen bu kitap kampta yüzlerce, belki binlerce kişinin elinden geçti. Bir kitabın tutuklular için ne anlama geldiğini kimse bilemez: Kurtuluş demektir! Barbarlığın ortasında güzelliği, özgürlüğü ve uygarlığı bulmaktır.” Monika Zgustova, gulaglardan sağ çıkan kadınlarla söyleşilerini derlediği *Karda Bir Dans İçin Giyinmek (Vestidas Para Un Baile En La Nieve)* adlı bu kitapta, hayatın en karanlık anlarında bile nasıl hikâyelere aç varlıklar olduğumuzu gözler önüne serer. Bu yüzden her yere, hatta korkunun hâkim olduğu yerlere yanımızda –veya içimizde– kitaplarla gidiyoruz; umutsuzluğa karşı etkili birer ilkyardım çantası oldukları için.

Bu konuda tek örnek Nico, Galya ve Elena değil. Viktor Frankl’ın tüm kariyerini adadığı araştırmanın el yazısı notlarını Auschwitz’deki dezenfeksiyon odasında elinden almışlardı. Onu hayata bağlayan şey bu notları yeniden yazma isteği oldu. Vichy hükümeti tarafından tutuklanan filozof Paul Ricoeur, kendini öğretmeye ve tutuklu merkezinin kitaplığını düzenlemeye vermişti. Çok genç yaşta Auschwitz’e gönderilen Michel del Castillo’nun tek varlığı Tolstoy’un

–son derece simgesel bir anlamı olan– *Diriliş* adlı romanıydı. Sonruları şöyle diyecekti: “Tek hayat öyküm ve tek gerçeğim edebiyattır.” Cantabrialı sosyalist bir liderin oğlu olan Eulalio Ferrer, Fransa’daki bir tutuklu kampına gönderildiğinde sadece on sekiz yaşındaydı. Bir milis üyesi ona bir paket sigara karşılığında bir kitap vermeyi önerdi. Söz konusu kitap *La Manchalı Don Quijote*’ydi ve “sürekli tekrarlanan bir okumanın heyecanıyla, kendi nefesinden ve diğer tutukluların hezeyanlarından başka ona eşlik edecek bir şeyin olmadığı saatlerde” bu kitabı aylar boyu tekrar tekrar okudu. Tüm bu kişiler, hayal güçlerinin yardımıyla ve kelimelere duydukları inançla hayatta kalmayı başaran Şehrazatlar gibiydiler. Frankl sonraları Auschwitz’deki entelektüellerin çoğunun, fiziksel güçleri daha iri yapılı diğer tutuklulardan daha zayıf olmasına rağmen, paradoksal bir biçimde kamp-taki hayata daha iyi dayandıklarını yazar. Yahudi kökenli psikiyatrist, sonuçta kendi içlerine sığınıp kendilerini bu korkunç ortamdan soyutlamayı başarabilenlerin daha az acı çektiğini söyler.

Kitaplar tarihin büyük felaketlerinden ve kendi hayatlarımızın küçük trajedilerinden kurtulmamıza yardım ederler. Karanlık konuları keşfe çıkan bir diğer yazar olan Cheever’ın yazdığı gibi: “Edebiyattan daha büyük bir bilince sahip değiliz... Edebiyat lanetlilerin kurtuluşu olmuştur, âşıklara ilham kaynağı olup yol göstermiştir, umutsuzluğu yenmiştir ve bu yüzden belki dünyayı da kurtarabilir.”

86

En kötü şey sessizlikti. O zamanlar bu durumu adlandıracak bir terim yoktu. “Sınıfta bana güldüler” diyebilirdiniz. Veya daha dramatik bir şekilde, “Okulda beni dövdüler.” Ancak bu sözler gerçeğin sadece yüzeyde görünen kısmını ifade ediyordu. Yetişkinlerin hemen size “çocuk işte” yaklaşımıyla baktığını görmemiz için Süpermen gibi röntgen görüşüne sahip olmanız gerekmiyordu.

Kabileci, ilkel, yırtıcı bir mekanizmanın henüz çocuk yaşta ortaya çıktığı bir durumdu. Grubun korumasından çıkarılmıştım. Sanki dikenli tellerle çevrili bir daire vardı ve ben dışarısındaydım. Birisi

bana hakaret etmişse veya beni sandalyemden itmişse, diğerleri olayı hafife alıyordu. Saldırganlık rutin, sıradan, önem atfedilmeyen bir duruma dönüşmüştü. Böyle şeylerin her gün tekrarlandığını söyleyemem. Bazen, kimbilir hangi nedenden dolayı, ortamın sakinleştiği tuhaf dönemler oluyordu, Pandora'nın kutusu haftalarca kilitli kalıyordu, teneffüslerde beni hedef alan sataşmalar duruyordu. Ama aniden öğretmen bana eziyet edenlerden birini sınıfta azarlıyordu ve mavi duvarlı koridorlarda bir an önce dışarı çıkıp oynamak isteyen çocukların arasından geçip teneffüse çıktığımda aşağılamalar yeniden başlıyordu: İnek, şıllık, ne bakıyorsun, belanı bulmak mı istiyorsun? Ve yeniden dışlanıyordum.

Belalılarım, aralarında rol paylaşımı yapmışlardı: Biri liderleriydi, diğerleri onun sadık adamları. Bana isimler taktılar; diş telerimle alay edip çirkin taklitlerimi yaptılar; topla üzerime şut çektiler (aldığım darbelerden nasıl sersemlediğimi hâlâ hatırlıyorum); spor dersinde serçe parmağımı kırdılar; korkumla eğlendiler. Şimdi yaptıklarını hatırlamıyorlardır bile. Hafızalarını zorlarsa, “aman canım, şakalaşıyorduk” diyeceklerdir belki de. Tam da bu şekilde, umursamazlıklarıyla bana karşı birlik olmuşlardı oysa.

En çok üzerime geldikleri dönemde, sekizinci ve on ikinci sınıflar arasında, benim gibi başka dışlanmışlar da vardı. Sadece ben değildim: Sınıf tekrarlayan bir kız, dilimizi zar zor konuşan Çinli bir göçmen, ergenlik dönemine erken girmiş, taşkın bir kız. Bizler sürünün zayıf üyeleriydik; sürüyü uzaktan gözleyen yırtıcılar gözlerine bizi kestiriyorlardı.

Pek çok kişi çocukluklarını idealleştirir; masumiyetlerini hâlâ korudukları bir dönem olarak görüp gereğinden fazla değer verirler. Diğer çocukların sözde masumiyetine ben hiç tanık olmadım. Benim çocukluğum, tatminsizlikle korkunun, zayıflıkla tahammülün, karanlık günlerle sevinçli anların tuhaf bir karışımı gibiydi. Oyunlar, merak, ilk arkadaşlar, annemle babamın vazgeçilmez sevgisi oradaydı. Ama bir de her gün tekrarlanan aşağılamalar vardı. Yaşadığım deneyimin birbirinden kopuk bu iki parçası nasıl birbirine uydurulur bilmiyorum. Belleğim bu iki parçayı ayrı kompartımanlara yerleştirdi.

Ama tekrarlayayım, en kötüsü sessizlikti. Çocuklar arasında geçerli olan kanunu kabullendim; ağzımı kapalı tutmayı kabullendim. Dört yaşından itibaren herkes, ispiyonculuğun her zaman olduğu gibi kötü bir şey olduğunu bilir. İspiyoncu beş para etmez biridir, kötü bir sınıf arkadaşıdır, sataşılmayı hak eder. Teneffüste olan teneffüste kalır. Yetişkinlere hiçbir şey söylenmez, söylense de müdahale etmelerini gerektirmeyecek kadar hafifletilerek söylenir. Vücudumdaki çizikler, koşarken düştüğüm içindi. Benden çalıp tuvalet klozetindeki sarımtırak suya attıkları eşyalarımı kendim kaybetmiş oluyordum. Özsaygımı bir parça olsun korumak için yapabileceğim tek şeyin sessiz kalmak, diğerlerinin önünde ağlamamak, yardım istememek olduğunu içselleştirmiştım.

Ben münferit bir vaka değilim. Çocuklar ve ergenler arasındaki şiddet, anlaşılması güç bir sessizlik duvarı arkasında korunarak büyür. Yıllar boyunca sınıfın ispiyoncusu, ithamcısı, korkağı olmamakta teselli buldum. O kadar alçak seviyeye düşmemiş olmakta. Yanlış anladığım bir kendime saygı duygusuyla, utandığım için kuralla uydum: Bazı şeyler söylenmezdi. Yazar olmayı istemem bu kuralla karşı gecikmiş bir isyan hareketiydi. Söylenmeyen o şeyler tam da söylenmesi gereken şeylerdi. Muhbir olmaktan bu kadar korkarken artık muhbir olmaya karar vermiştim. Yazmanın kökeninde genelde karanlık bir şeyler vardır. Bu da benim karanlığım. Bu kitap ve belki de yazdığım her şey o karanlıktan besleniyor.

Sürekli aşağılandığım bu yıllar boyunca bana ailemin yanı sıra hiç görmediğim dört kişi yardım etti: Robert Louis, Michael, Jack ve Joseph. Sonraları bu kişilerin daha çok soyadlarıyla tanındıklarını keşfedecektim: Stevenson, Ende, London ve Conrad. Onların sayesinde kendi dünyamın, hayali olanlar da dahil, eş zamanlı olarak var olan birçok dünyadan sadece biri olduğunu öğrendim. Onların sayesinde iç dünyamda beni sıcacık saran fanteziler biriktirip dışarıda fırtınalar koparken bu fantezilere sığınabileceğimi keşfettim. Bu keşifler hayatımı değiştirdi.

Eski yazdıklarımı karıştırıp edebiyat yolculuğumun ilk yıllarında yazdığım “Vahşi Kabileler” adlı öyküyü buldum. Bu öyküyü bu kadar süre sonra yeniden okuyunca çok acemice geldi ama yaz-

dıklarına neşter vurmayı reddediyorum. Olguların yakınlığı beni belleğin iyi niyetli ve aldatıcı seçiciliğinden hâlâ korurken geçmişin katmanlarını bu şekilde eşelemek tuhaf bir kişisel arkeoloji deneyimiydi. Ve bu öykünün acemice satırları arasında, kitapların bana da kendi küçük trajedimden kurtulmam için can simidi olduğunu gördüm.

Geminin kaptanıydı seslenen. Bir bağırış duyduğumda güverte-deydim. Kara göründü! Pruvaya gidip dürbünümü çıkardım. Adanın üzerinde palmiye ağaçları, hindistancevizi ağaçları ve tuhaf şekilli kayalar vardı. Define Adası! Dümenci, sancak yönüne doğru üç derece! Yelkenler mayna! Yanaşıyoruz. Mürettebat korktuğu için adayı kendim keşfe çıkacağım. Denizciler adada yaşayan vahşiler hakkın-da korkunç şeyler söylüyorlar.

“Neye bakıyorsun orada?”

“Sandviçini yiyor. Herkesten akıllı olmak ve her şeyi bilmek için bol bol yemesi lazım ya.”

“Al getir bakalım. Hey, bak, peynirliymiş bu sandviç.”

“Ne yapacaksın?”

“Hmm. Bekle de gör. Bak şimdi neler yapacağım.”

“Tamam o zaman.”

“Al, sen de tükür içine benim gibi, işte böyle.”

“Şimdi geri ver sandviçini. Bırak yesin.”

“Hah, ye şimdi. Hadi yesene, görelim yediğini. Ağlamayacaksın, değil mi?”

“Yok, ağlamaz. Herkes ne kadar akıllı olduğundan bahsediyor. Hepsini yiyecek ve bizi ispiyonlamayacak.”

Karşımda bir kabile vardı ve cesaretimi toplamam gerekiyordu. Bu da gelip geçecekti! Onları kızdırmamak en iyisiydi. Kendi dillerinde bana kurnaz beyaz şeytan diyorlardı. Şimdi de beni şeflerine götürüyorlardı. İki şefleri vardı. Bana yemeklerinden ikram ettiler; yemezsem beni öldüreceklerdi. İsterlerse dostluk gösterip isterlerse çok acımasız olabiliyorlardı. Etrafımda kurbanlarının iskeletlerini görüyordum. Kurtçukları canlı canlı büyük bir tropikal bitki yaprağı

üzerine koyup bana uzattılar. Midem kalkıyordu ama dayanmalı ve ağzıma koyup çiğnemeliydim. Sonra da yutmalıyım. Hepsini bitirdim. Neşeyle kahkahalar atıp gitmeme izin verdiler. Kurtulmuştum! Haritaya göre kabilenin köyü hazinenin saklandığı yerin yakınındaydı. Duvarları ıslak ve engebeli bir mağaraya ulaştım; bir tuzak olabilir diye dikkatle ilerledim. Kayanın içine oyulmuş tünellerde birkaç gün dolaştıktan sonra hazineyi buldum. Tam o sırada tenefüs bitiş zili çaldı.

Bu Kadar Anormalleşmeye Böyle Başladık

87

Aslında zaten yeterince anormaldik ve Amelia Valcárcel'in dediği gibi, bizim kadar anormalleşmeye ilk başlayanlar Yunanlar olmuştu. Bugün hayatımızın normal bir parçası olan tuhaflıklar –ilk kez ve büyük boyutlu olarak– İskenderiye’de gerçekleşti. Ptolemeosların Nil Nehri’nin kıyısındaki başkentte hayata geçirdiği şey, bize hem şaşırtıcı hem de aşına gelen bir fikirdi. Yazının ve alfabenin temsil ettiği Teknoloji Devrimi’nden sonra İskender’in halefleri bilgiyi biriktirmek ve bilgiye erişmek için iddialı bir proje başlattılar. Müze, zamanın en iyi âlimlerini ve mucitlerini, tüm hayatlarını araştırmaya adayabilecekleri vaadiyle –ve vergi muafiyeti teşviğiyle tuniklerinin cebine de hitap ederek– bir araya getirdi. Büyük Kütüphane ve yan kolu Serapeum, tüm fikirleri ve buluşları muhafaza altında tutan kilitleri kırdı. Yazılı tomarların ve bir araya getirildikleri o devasa kütüphanenin yarattığı heyecanlı atmosfer, bugün internetin ve Silikon Vadisi’nin temsil ettiği yaratıcılık patlamasının uyandırdığına benzer bir duygu uyandırmış olmalı.

Dahası da var: Kütüphaneden sorumlu olanlar, belleklere sığmamaya başlayan bu kadar bilginin içinde yollarını bulmalarını sağlayacak etkili sistemler geliştirmişlerdi. Alfabetik sıralama ve kataloglama gibi yöntemler icat etmek ve tomarlarla ilgilenecek perso-

neli –kitaplardaki hataları düzeltecek filologları, onları çoğaltacak yazmanları, acemileri yazılı metinlerden oluşan bu sanal labirentte yönlendirecek titiz ve güler yüzlü kütüphanecileri– eğitmek yazının icadı kadar önemli bir adımdı. Birçok yazı sistemi hem farklı zamanlarda hem de farklı coğrafyalardaki kültürlerde, birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmıştı. Ancak nispeten az sayıdaki yazı sistemi varlığını sürdürmeyi başarmıştı. Arkeologlar, metinlerini kataloglayacak ve arama sistemlerini iyileştirecek yöntemler bulunamadığı için yok olup giden unutulmuş dillere ait çok sayıda kalıntı buldular. Bir düzene oturtulamadıkları için karman çorman oluyorlarsa ve herhangi bir zamanda istenen bilgiyi bulmak samanklıkta iğne aramaya benziyorsa belge toplamanın ne anlamı vardı ki? Bugün internetin olduğu gibi o dönemde de Büyük Kütüphane'nin ayırt edici özelliği, karman çorman bir bilgi yumağı içinde aranan ipelik telinin bulunmasını sağlayan, kolay anlaşılır ve gelişmiş tekniklerin kullanılıyor olmasıydı.

Ptolemeos'ların zamanında olduğu gibi yeni teknolojilerin çağında da bilgiyi düzenlemek temel bir zorluk olmaya devam ediyor. Bazı dillerde –Fransızca, Katalanca ve İspanyolca– bilgisayarlara “*ordenador*” (düzenleyici) denmesi boşuna değil. 1955'te, yeni bir cihazın piyasaya sürülmesinin arifesinde, IBM'in Fransa'daki yöneticilerine sadece hesap işlemlerini çağrıştıran Anglosakson *computer* sözcüğü yerine veriyi düzenlemek gibi daha önemli ve belirleyici bir işlevi çağrıştıran Fransız *ordinateur* sözcüğünü kullanmayı öneren kişi, Sorbonne'da bir klasik diller profesörü olan Jacques Perret'dir. Yazının icadından bilgi işleme varana kadar teknolojik değişimlerin tarihi, son kertede bilgiyi arşivlenebilir ve her an yeniden erişilebilir hale getirmek için geliştirilen yöntemlerin tarihidir. Unutulmaya ve kafa karışıklığına karşı geliştirilen tüm bu yöntemlerin Mezopotamya'da başlayan yolculuğu antikçağdaki zirve noktasına kitapların İskenderiye'deki sarayında ulaşmıştır ve bugün sayısal ağlarla yeni bir dönemeçten geçmektedir.

Koleksiyoncu krallar bir başka aykırı ve zekice adım daha atmışlardı: Çeviri. Daha önce hiç kimse evrensel bir çeviri projesine bu kadar büyük bir merakla, bu kadar çok para harcayarak giriş-

memişti. İşkender'in hırsının mirasçısı olan Ptolemeoslar, dünya-
nın keşfedilmemiş kısımlarının haritasını çıkarmakla yetinmemiş,
başkalarının zihnine ulaşan yollar da açmak istemişlerdi. Ve bu
belirleyici bir dönemeç noktasıydı çünkü Avrupa uygarlığı eviri-
ler  zerine –İncil'in Yunanca, Latince, Arapça, İbranice gibi farklı
dillerden çevirileri üzerine– kurulmuştur. eviriler olmasaydı biz
de öteki olurduk. Dağlarla, nehirlerle, denizlerle ve dil bariyerleriyle
bölünmüş bir Avrupa'nın farklı bölgelerindeki halklar diğerlerinin
bulgularını gözden kaırırđı ve sınırlarımız bizi başkalarından daha
da yalıttırdı. Herkesin edebiyatın ve bilginin konuştuğu tüm dilleri
bilmesi imkânsızdır ve ne yazık ki farklı dilleri öğrenme yeteneği
herkese bahşedilmemiştir. Ancak kadim eviri alışkanlığımız k p-
r ler kurmuş, fikirleri buluşturmuş, sınırsız denecek kadar oksesli
bir iletişimi mümkün kılmış ve kendi dilimizin birçokları arasından
sadece birisi olduğunu –ve aslında birden fazla dile sahip olduğu-
muz–  ğreterek bizi kabile şovenizminin büyük tehlikelerinden
korumuştur.

Hepimizin kıymetini bilmeden kanıksadığı eviri eylemi,
gizemli yönler barındırır. Paul Auster *Yalnızlığın Keşfi*'nde (*The
Invention of Solitude*) bu neredeyse büyülü deneyimi, bu aynalar
oyununu ele alır. İncelikleri onu ilgilendirir çünkü yazar uzun yıl-
lar boyunca hayatını başkalarının eserlerini çevirerek kazanmıştır.
Masasına oturur, bir kitabı Fransızca olarak okur ve kalemini eline
alıp aynı kitabı İngilizce olarak yazar. Aslında bu hem aynı hem de
farklı bir kitaptır; dolayısıyla bu işin tuhaflığı onu her zaman etki-
lemiştir. Her evirinin baş dönmesi yaratmaya ramak kaldığı, kendi
ikiziyle karşılaşmaya benzer rahatsız edici bir duygu uyandırdığı,
aynı şeyin iki farklı durumunun üst üste binmesinden kaynaklanan
belli belirsiz bir şaşkınlık yarattığı kısacık bir an vardır. Auster ma-
sasına oturup başka birinin kitabını çevirir ve odada sadece bir kişi
bile olsa iki kişi vardır. Auster kendisinin başka birisinin –genelde
 lm ş birisinin– bir çeşit hayaleti olduğunu düşler. O adam orada
hem vardır hem yoktur, kitabı da çevirisini yaptığının hem aynıdır
hem değildir. Sonra kendi kendine aynı anda hem yalnız olmanın
hem de olmamanın mümkün olabileceğini söyler.

Dillerin çevirisi büyük ölçüde İskender'in icat ettiği ve hâlâ Yunanca bir isimle adlandırdığımız bir kavramdan, kozmopolitlikten doğmuştur. İskender'in megalomanca rüyasının en iyi tarafı –yani kendine saygısı olan bütün ütopyalarda olduğu gibi bu rüyanın aksayan bir tarafının olduğunun farkındalığı– *oikoumene*'nin (evrenin) bütün halkları arasında kalıcı bir birlik oluşturarak tüm insanlığa barışı, kültürü ve yasaları garantilemeye muktedir yeni bir siyaset biçimi sunmaktı. Plutarkhos şöyle der: “İskender, Aristo'nun ona tavsiye ettiği gibi Yunanlara savaş beyleriymişçesine, barbarlara ise despotça davranmadı; başkalarına bitkiymiş veya hayvanmış muamelesi yapmadı. Tam tersine, herkesin dünyayı kendi anavatanı, iyileri akrabası, kötülerini yabancıları saymasını emretti.” Kuşkusuz bu, Yunanların emperyalist macerasının daha korkunç yönlerini itina ile gizleyen, güzelleme niteliğinde bir özettir. Yine de farklı bir açıdan bakıldığında, İskender'in başlattığı olağanüstü küreselleşme sürecini yansıtır.

Bilinen dünyanın sonuna kadar uzanan bir krallık yaratma projesi genç Makedon ile birlikte sona erdi ama fetihleri insan ilişkilerinin geniş bir bölgeye yayılmasını sağladı. Helen uygarlığı gerçekten de o zamana kadar dünyanın gördüğü en büyük kültürel ve ticari mübadele ağıydı. İskender'in ve haleflerinin zaferlerinin canlı bir kanıtı olarak kurdukları yeni kentler ise klasik uygarlığın son döneminde yenilikçi bir yaşam tarzı başlattı. Yunanistan'ın Avrupa'daki toprakları hâlâ geleneksel kalıpları izliyordu ancak İskender'in Ortadoğu ve Küçük Asya'da kurduğu büyük kentlerin kalabalık sokaklarını her gün dolduran, farklı kökenlere, âdetlere ve inançlara sahip insanlar, cüretkâr bir kaynaşmanın yolunu açtılar.

Birçok araştırmacı, Helenizmin yeni ufuklarının en iyi vücut bulduğu kişinin 3. yüzyılda İskenderiye Kütüphanesi'ni yönetmesi için III. Ptolemeos tarafından davet edilen Eratosthenes olduğuna inanır. Kütüphanenin yeni yöneticisi, İskender'in seferinden getirilen bilgiler ışığında eski coğrafi haritaları düzeltilti. Araştırmacı Luca Scuccimarra'ya göre, “Eratosthenes, insan ırkının etnik ve dilsel çeşitliliğini daha önce görülmemiş bir netlikle ifade etmiştir.” Küresel gerçekliğin bu yeni haritacısının tanıdığı İskenderiye, gelecekteki

dünyanın bir yansımasıydı: Afrika'da bir Yunan kentiydi, Babil-lerin en olağanüstüsüydü, dünyamızdaki tüm fikirlerin, sanatların ve inançların buluşma noktasıydı.

Burada, Akdeniz'in kıyılarında, tüm insanlığın bilgi birikimini kucaklamak isteyen ilk kültür doğmuştu. Bu harika rüya, Herodot'un hayatını adadığı, İskender'i dörtlüyle dünyanın sonuna gitmeye teşvik eden başkalarıyla temasa geçme hevesini miras almıştı. Profesör George Steiner'in işaret ettiği üzere, Herodot bu meseleyi şu şekilde dile getirmişti: "Her sene gemilerimizi Afrika'ya birçok kişinin hayatını tehlikeye atarak, büyük paralar harcayarak şu soruyu sormak için gönderiyoruz: Siz kimsiniz? Kanunlarınız ve diliniz neye benziyor? Onlarsa aynı soruları sormak için bize tek bir gemi göndermedi." Helenizm bilgi yolculuğu fikrinin ana hatlarını iki şekilde çizmiş ve genişletmişti: Fiziksel yolculuklarla –kervanlarla, gemilerle, at arabalarıyla, at sırtında– ve bir kitabın sayfalarına mürekkeple çizilmiş yolları takip ederek uçsuz bucaksız bir dünyayı tanımaya başlayan okurun yerinden kalkmadan gerçekleştirdiği yolculuğuyla. İskenderiye, Fener'i ve Müze'siyle bu çifte yolculuğun simgesi idi. Medeniyetlerin buluşma noktası olan bu kentte, iyi ve kötü yönlerine, gerilimlerine ve çılgınlıklarına, hatta dönem dönem barbarlığa meyletmesine rağmen bilgiye açlığını veya araştırma hevesini hiç yitirmemiş bir Avrupa'nın temellerini görürüz. Rafael Argullol, *Denizin Dibinden Görünenler (Visión Desde el Fondo del Mar)* adlı kitabında mezar taşına tek bir kelimenin yazılmasını ister: "Gezmişti!" Sonra ekler: "Kaçmak ve kendime başka bir perspektiften bakmak için seyahat ettim. Kendinize dışarıdan bakabildiğinizde, diğer sersemelerin alkışladığı bir sersem gibi kendinizi kendinizin en iyi biçimi, kentinizi en iyi kent, hayat adını verdiğiniz şeyi akla uygun tek hayat olarak görmek yerine, varoluşu daha mütevazı bir şekilde, daha büyük bir kavrayışla görürsünüz."

Yunanistan'ın ötesindeki bir Yunan kenti ve Avrupa'nın Avrupa coğrafyasının dışında filizlenmiş bir kolu olarak iddialı bir konumda yer alan İskenderiye, aynı şekilde kendine dışarıdan bir gözle bakmaya başlıyordu. Kütüphanenin en iyi zamanlarında, Stoacı filozoflar İskender'in izini takip ederek ilk kez tüm insanların sınırları

olmayan bir toplumun üyesi olduklarını ve nerede, hangi koşullarda olurlarsa olsunlar insanlığa saygı göstermeleri gerektiğini öğretme cesaretini gösterdiler. Nil deltasındaki bu Yunan başkentini magmanın kaynadığı, yabancı dillerin ve geleneklerin önem kazanmaya başladığı, dünyanın ve içindeki bilgilerin herkesin ortak mülkü olduğunun anlaşıldığı bir yer olarak anmalıyız. Bu kentte amaçlananlar, Avrupa'nın o büyük evrensel bir vatandaşlık oluşturma rüyasının öncülüydü. Yazı, kitaplar ve kütüphaneler bu ütopyaı mümkün kılan teknolojilerdi.

Unutulmuşluğun, kelimelerin mirasının yok olmasının, şovenizmin ve dile ait engellerin olağan ve normal sayıldığı bir dünyada bizler, çevirmenler, kozmopolitler, geçmişı hatırlayanlar İskenderiye sayesinde son derece anormal olduk. Büyük Kütüphane beni –Zaragoza'daki bir okulun dışlanmış, küçük öğrencisini– heyecanlandırıyor çünkü bütün zamanların vatansızlarına kâğıttan bir vatan olmuştur.

II

ROMA'NIN YOLLARI

Kötü Şöhretli Bir Kent

1

Dünyanın yeni merkezi çok kötü şöhrete sahip bir kentti. Kuruluşundan itibaren Romalıların bizzat icat ettikleri korkunç bir kara efsaneyle anılmaya başlanmıştı. Öncelikle, bu bir kardeş katli efsanesiydi. Efsaneye göre, Alba Longa kralının sabırsız torunları Romulus ve Remus, MÖ 753 senesinin 21 Nisan günü kendi kentlerini kurmak için yola çıkarlar. Tiber Nehri'nin kıyılarında gelecekte Urbe ismini alacak olan kent için bir yer belirlerler ama çok geçmeden aralarında iktidar mücadelesine tutuşurlar. İkiz olduklarından birbirlerine karşı yaş üstünlükleri yoktur ve her ikisi de tanrısal alametlerin kendi lehlerine olduğunu iddia ederler, anlaşılan tanrılar ne yardan ne serden vazgeçebiliyorlardı. Sorun şu ki Remus, Romulus'un kendi başına inşa etmeye başladığı duvarların üzerinden kışkırtıcı bir biçimde atlamaktadır. Titus Livius, bunu takiben aralarında çıkan kavgada o kızgınlıkla kan döküldüğünü söyler. Romulus kardeşini öldürür ve öfkeden titreyen bir sesle bağırır: "Bu duvarların üzerinden atlayan herkes böyle ölecek!" Böylece Romulus, gelecekteki Romalıların dış politikası için kullanışlı bir örnek oluşturunuyordu: Önce vurup sonra diğer tarafın önceki bir saldırısını veya kabahatini delil göstererek her zaman haklı çıkmak.

Bir sonraki adım gerçek bir suç örgütü oluşturmak olur. Yeni inşa edilen kentin vatandaşlara ihtiyacı vardır. Genç kral hiç düşünmeden Roma'nın suçlular ve kaçaklar için bir sığınak olduğunu, bu kentin duvarları içinde cezalandırılmayacaklarını ilan eder. Titus Livius, civar bölgelerden kaçıp gelen suçluların ve soyu belirsiz insanların oluşturduğu bir kalabalığın ayırım gözetilmeden kente kabul edildiğini ve ilk Romalıları olduklarını söyler. En ivedi sorun, aralarında kadınların olmayışıdır. Böylece kentin kuruluşunun üçüncü utanç verici etabı başlar: Toplu tecavüz.

Romulus civar köylerdeki aileleri Tanrı Neptün onuruna düzenlenen oyunlara davet eder. Duruma bakılırsa civardaki köylüler, o tarihte hâlâ kerpiç evlerden ibaret bir çamur deryası olmasına ve

ortalıkta dolaşan birkaç koyun dışında ilgi çekici bir tarafı bulunmamasına rağmen yeni kenti görmeye can atmaktadır. Belirlenen günde meraklı bir kalabalık Roma'ya akın eder. Caenina, Antemne, Crustumerium gibi tumturaklı isimlere sahip olan civar köylerin sakinleri –Roma yerine o üçüncü köy büyük bir imparatorluğa dönüşseydi şimdi hepimiz Crustumeriumlu diye adlandırılacaktık– yanlarına eşlerini ve kızlarını alarak gelmişlerdir. Ancak bu dini bayram aslında bir paravandan ibarettir. Oyunların başlama zamanı geldiğinde, bütün Sabin⁵⁵ misafirlerin gözleri ve akılları gösterilere sabitlenmişken, önceden belirlenen işaret verilir. Bunun üzerine Romalılar oraya aileleriyle gelen genç kızları kaçıırırlar. Livius, genelde herkesin karşısına çıkan ilk kadını yakaladığını ama her konuda bir hiyerarşi olduğu gibi burada da kentin önde gelenlerinin, en güzel kadınları kendilerine ayırdıklarını ve evlerine onları götürmek için para ödediklerini söyler. Kaçıırılan kadınların sayıca azınlıkta kalan babaları ve kocaları, hissettikleri acıyla sersemlemiş bir halde, vahşi komşularına nefret dolu sözler savurarak kaçmak zorunda kalırlar.

Tarihçi, herhangi bir yanlış anlamaya yer vermemek için, Romalıların kentlerinin bekası için bu genç kızları kaçırmalarının bir gereklilik olduğunu eklemekte tereddüt etmez. Üstelik Romalıları, korku içindeki genç kızlara gönüllerini alacakları, onları sevecekleri, şefkat gösterecekleri vaadinde bulunan kocalar olarak tanıtır. “Yeni kocalarının onlara gösterdiği yakınlık” diye ekler, “vaatlerinin gerçek olduğunun kanıtıydı. Sevdalarının dayanılmaz gücüyle önceki davranışlarını mazur göstermeyi başardılar. Bu yaklaşım her zaman etkilidir çünkü kadınlar doğaları gereği böyle şeylerden hoşlanırlar.” Bu da yetmezmiş gibi, bu efsanevi toplu vahşet, Romalıların evlilik törenlerine örnek olmuş, kadın kaçıırma olayı asırlar boyunca düğün öncesinde temsili olarak canlandırılmıştır. Bu ritüele göre gelin annesinin kollarına sığırır; damat da ağlayan, direnen, çığlıklar atan gelini zorla kaçıırıyormuş gibi yapar.

Bu mitin hikâyesi 1954 yılında gösterime giren, zararsız bir romantik komedi olan *Yedi Kardeşe Yedi Gelin* (*Seven Brides for Seven*

55) Sabinler, o çağda İtalya yarımadasının orta bölgesinde yaşayan halka verilen isimdir. [ç.n.]

Brothers) filmine kadar ulaşmıştır. Filmde, kaba saba delikanlılar olan yedi kardeş, Sabin kadınları hakkında söyledikleri sözde sempatik⁵⁶ yardımıyla bekârlık sorunlarını çözerler. Taliplisi oldukları kadınları elde edeceklerine duydukları güvenle içleri rahatlayan neşeli biraderler, koro halinde söylerler: “İçin için sevinse de ağlıyordu o kadınlar hıçkıra hıçkıra./ Ağladılar, öpüştüler, öpüştüler, ağladılar Roma’nın kırlarında./ Hem ağlarlar hem giderler, bunu unutma./ Görmemişsinizdir daha evcimen bir manzara,/ her dizinde Romalı bir bebek/ birinin Claudius, diğerinin Brutus koydular adını/ Ve Romalılar kol kola girip gittiğinde savaşa/ Ağlayan kadınlar bebeklerine küçük togalar dikerek oyalandılar yalnız akşamlarda.” Görünüşe bakılırsa o yıllarda Hays Yönetmeliğine göre öpüşme ve yatak sahnelerini sansürleyen mutaassıp Hollywood, birçok kadının aynı anda kaçırılıp tecavüze uğradığı bu eski hikâyeyi malzeme yaparak mutlu ve evcimen bir aile hayatı gibi sunmayı eğlendirici buluyordu.

Öte yandan Roma’nın düşmanları, bu çirkin kuruluş mitlerinde Roma İmparatorluğu’nun gelecekteki yağmacı doğasının izlerini ve uyarısını gördüler. Asırlar sonra onlardan biri şöyle diyecekti: “Romalılar en başından beri başkalarından çaldıkları hariç hiçbir şeye sahip değillerdi: Evleri, karıları, toprakları ve imparatorlukları çalıntıdır.” Çünkü o habis ruhlu, kardeş katili Romulus’un torunları, bilinen dünyanın büyük kısmını elli üç yıl gibi kısa bir süre içinde –tarihçi Polibios’un hesaplarına göre– fethedecekti.

2

Aslında bu büyük Akdeniz imparatorluğunun oluşması birkaç asır sürmüştür. 2. yüzyılın o elli üç yıllık dilimi, diğer tüm halkların Roma’nın o zamana kadarki en yıkıcı askeri gücü oluşturduğunu şaşkınlık ve korkuyla anlamaya başladıkları dönemdir.

56) Söz konusu şarkının adı *Sobbin’ Women*’dır (Hıçkırarak Ağlayan Kadınlar). Bir kelime oyunuyla “Sabin” yerine “Sobbin” kelimesi kullanılan şarkıda, tarihçi Plutarkhos’tan da alıntı yapılarak, Romalıların Sabin Kadınlarına Tecavüzü efsanesi aktarılır. [ç.n.]

Roma'nın efsanelere pek konu olmayan ilk savaşları MÖ 5. yüzyılda başlamıştır. Bunlar civar topraklarda yaşanan günlük çatışmalardan –bazen savunma bazen saldırı amaçlı– ibaretti. Romalıların topraklarını genişlettiğinin o zamanların başat gücü olan Yunanların dikkatini çekmeye başlaması MÖ 4. yüzyılı bulur. Baş döndürücü bir hızla elde edilen zaferlerin ardından Roma toprakları MÖ 240'ta çoktan İtalya'nın neredeyse tamamını ve Sicilya'yı kapsıyordu. Bir buçuk asır sonra neredeyse tüm İber yarımadasına, Provence'e, İtalya'ya, tüm Adriyatik kıyısına, Yunanistan'a, Küçük Asya'nın batısına ve Kuzey Afrika'nın bugünkü Libya ile Tunus arasında kalan kısmına hâkim olmuşlardı. MÖ 100-43 yılları arasında Galya'yı, Anadolu yarımadasının geri kalan kısmını, Karadeniz kıyılarını, Suriye'yi, Yahudiye'yi, Kıbrıs'ı, Girit'i, bugünkü Cezayir'in kıyı şeridini ve Fas'ın bir kısmını topraklarına kattılar. Tiber kıyısındaki bataklıkların üzerine kurulan küçük kentin sakinleri pis kokulu bir balçığa gömülmüş halde yaşarlarken tüm Akdeniz'i ele geçirip bir iç gölmüş gibi keyiflerince kullanacak duruma gelmişlerdi.

Askeri seferler Romalıların hayatının sıradan bir parçası olmuştu. 5. yüzyılda yaşamış Hispanik bir tarihçi, imparatorluğun bu uzun genişleme döneminde savaşsız geçen bir yıllık bir dönemden çok istisnai bir durum olarak söz eder. Savaşa ara verilen söz konusu dönem MÖ 235 yılında, Gaius Atilius ve Titus Manlius'un konsüllüğü sırasındadır. Öte yandan Romalılar için savaşlara muazzam bir çaba ve kaynak harcamak bir normdur ve katıldıkları muharebeleri zafer olarak görseler de geçtikleri yollarda –düşmanlarına verdirdikleri kayıplar bir yana– kendi verdikleri kayıplardan oluşan korkunç bir iz bırakmışlardır. Mary Beard, fetih dönemi boyunca her yıl yetişkin erkek nüfusun yüzde 10 ila 25'inin lejyonlara katılmasının şart koşulduğunu söyler. Bu, diğeri sanayi öncesi toplumlarda görüldüğünden daha yüksek bir orandır ve en yüksek tahminlere göre I. Dünya Savaşındaki askere alma oranına eşittir. Hannibal'e karşı gerçekteştirilen ve sadece yarım gün süren Cannae Muharebesi'nde Romalıların her dakika yüz kayıp verdiğı tahmin edilmektedir. Ayrıca birçok savaşcının sonradan aldıkları yaralara yenik düştüğünü de

unutmamak gerekir çünkü antik silahlar öldürmekten çok sakatlıyordu; ölüm ise sonradan, iltihap kapan yaralar yüzünden geliyordu.

Savaşa feda edilenler muazzam boyuttaydı ancak getirisi bu amansız lejyonerlerin rüyalarında bile göremeyecekleri kadar büyüktü. MÖ 2. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu kadar çok zaferden elde edilen ganimetler Romalıları bilinen dünyanın en zengin halkı yapmıştı. Savaş, aynı zamanda o dönemin en kazançlı işini de besliyordu: Köle ticareti. Esir alınan binlerce, on binlerce kişi Romalıların tarlalarında, madenlerinde, değirmenlerinde köle olarak çalışmaya gönderiliyordu. Roma hazinesi, doğudaki kentlerden ve krallıklardan yağmalanan arabalar dolusu külçe altınla dolup yaşıyordu. MÖ 167 yılına gelindiğinde altın bolluğu öyle bir seviyeye varmıştı ki devlet vatandaşlarından doğrudan vergi almayı bırakmıştı. Aniden zenginleşmenin Romalıların –özellikle de bu zenginlikten nasiplene-meyenlerin– dengesini bozduğu da doğrudur. Klasik senaryo burada da tekrarlanıyordu: Zengin daha çok zenginleşirken yoksul daha çok yoksullaşıyordu. Yüksek sınıftan aileler köle işgücü sayesinde ucuza ekip biçtikleri geniş arazilerinden büyük kârlar elde ediyor, İkinci Kartaca Savaşı sırasında arazileri Hannibal tarafından yakılıp yıkılan bağımsız küçük çiftçiler bu adaletsiz rekabet yüzünden daha da yoksullaşıyorlardı. Mümkün olabilecek en iyi dünya kurulmuşsa, bu asla aynı dünyanın herkes için geçerli olduğu anlamına gelmez.

Antikçağlardan beri pek çok savaş, olabildiğince çok sayıda esir almak ve bu esirlerin ticaretini yapmak için başlatılmıştır. Dünyadaki servet artışı sık sık kölelikle el ele ilerlemiştir. Antikçağ ile daha modern dönemler arasındaki gerçek bağlantı budur: Çin Seddi’nden Kemik Yolu diye bilinen Kolyma Otoyolu’na, Mezopotamya’nın sulama sisteminden Amerikan pamuk plantasyonlarına, Roma genelevlerinden günümüzde hâlâ devam eden kadın ticaretine, Mısır piramitlerinden *Bangladeş Malı* ucuz giysilere... Antikçağda köleler hiç kuşku yok ki bir fetih seferi başlatmanın nedenlerinden biri ve birçok kez de tek nedeniydi. O kadar güçlü bir ekonomik sıçramaya neden oluyorlardı ki gizlemek için hiçbir girişimde bulunulmuyordu. Merhametli olmasıyla bilinen Jül Sezar bir keresinde Galya’da yeni ele geçirdiği bir kasabanın 53.000 kişiyi bulan tüm nüfusunu hemen oracıkta sat-

mıştı. Satış anlaşması hızla tamamlanmıştı çünkü savaş meydanlarına akşam çöker çökmez taze mal satın almak isteyen köle tüccarları, lejyonların ardından gelen ikinci bir orduyu oluşturuyorlardı.

Esirleri, komşuları ve düşmanları Romalıların ne kadar örgütlü olduklarını bizzat yaşayarak gördüler. Yeni imparatorluk, Yunanların kendi sıraları geldiğinde siyasi beceriksizlikleri yüzünden hiç sağlayamadığı birlik ve beraberliği sağladı. İskender'in halefleri, daha önce de belirttiğim gibi, birbirlerine karşı bir dizi savaşa girişen, miras aldıkları imparatorluğu parçalayan, ittifakların yer değiştirdiği ve sürekli vahşi şiddet olaylarının patlak verdiği bir kargaşaya sokan, birbirine rakip hanedanlar kurmuşlardı. Birbirleriyle çatışan bütün taraflar, yerel mücadelelerinde gerek müttefik gerekse de arabulucu olması için Romalılara gitmeyi alışkanlık edinmişti ve tehlikeli dostları sonunda onları da yutmuştu.

Küreselleşmeyi Romalıların icat ettiği söylenemez çünkü Helen dünyası parça parça da olsa zaten küreselleşmişti; ancak Romalılar küreselleşmeyi bizi hâlâ etkileyen bir mükemmellik derecesine getirdiler. İmparatorluğun bir ucundan diğer ucuna, bugünkü İspanya'dan Türkiye'ye geniş bir alanda kurulan çok sayıda Roma kenti, son derece sağlam ve düzgün bir biçimde yapıldıkları için bugün bile varlığını sürdüren yollar aracılığıyla birbirine bağlanmıştı. Bu kentler kolayca ayırt edilebilen, ferah bir şehir planlaması modeliyle kurulmuşlardı: Birbirini dik açıyla kesen geniş caddeler, *gymnasium*lar, hamamlar, forumlar, mermer tapınaklar, tiyatrolar, Latince kitabeler, su kanalları, kanalizasyon sistemleri... Yabancılar gittikleri her yerde standart bir tasarımın özellikleriyle karşılaşıyorlardı; tıpkı günümüzde turistlerin dünyanın her yerinde aynı giysi, bilgisayar veya hamburger zincirlerinin aynı tasarıma sahip bayilikleriyle karşılaşması gibi.

Bu dönüşüm, antik dünyada daha önce görülmemiş bir şekilde insanların karıncalar gibi bir yerden diğerine gidip gelmesine yol açtı. Başlangıçta bunun nedeni askeri hareketlilikler ve insanların toplu göçe zorlanmalarıydı. MÖ 2. yüzyılın başında ortalama olarak her yıl savaşta esir düşen sekiz bin kölenin İtalya yarımadasına getirildiği tahmin ediliyor. Aynı tarihlerde Romalı gezginler, tacir-

ler ve maceracılar uzun dönemler boyunca İtalya'nın dışında dolaşmaya, tüm Akdeniz havzasını keşfetmeye koyuldular. Romalıların “bizim deniz” adını verdikleri Akdeniz'in suları, fetihlerin yarattığı ticari fırsatları değerlendirmeye çıkan tüccarlarla kaynıyordu. Köle ve silah ticareti, iş piyasasının en çok talep gören kollarından biri olmuştu. Aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde yetişkin erkek nüfusun yarıdan fazlası dış dünyanın ufuklarını görme fırsatına erişmişti ve arkalarında birçok melez çocuk bırakarak –ve onları kaderlerine terk ederek– etnik çeşitliliğe memnuniyetle katkıda bulunmuşlardı.

Roma, askeri gücüyle, zenginliğiyle, muazzam ulaşım ağlarıyla, mühendislik eserleriyle güçlü ve yenilmez bir imparatorluk kurmuştu ancak şiirlerin, hikâyelerin, simgelerin yağmuruyla ıslanmamış, çorak bir imparatorluktu. Edebiyatın yokluğunda toprakta beliren çatlakları, Oedipus'un, Antigone'nin ve Odysseus'un küreselleşmiş bir dünyada nereye uzanacağını bilmeden çıktıkları yolculuklarının hikâyeleriyle dolduracaklardı.

Yenilenlerin Edebiyatı

3

Romalılar, olağanüstü bir başarıyla peş peşe kazandıkları zaferleri, Darwin'in kuramına örnek teşkil edecek şekilde şartlara uyum sağlama becerilerinin ve uyguladıkları şiddetin çok etkili bir karışımına borçluydular. Romulus'un küçük kasabasına topladığı ayaktakımı çok geçmeden düşmanlarının en iyi özelliklerini taklit etmeyi, en küçük bir şovenizme kapılmadan hoşlarına giden şeyleri benimsemeyi ve kopyaladıkları özellikleri birleştirerek kendilerine ait yeni biçimler yaratmayı öğrendiler. İlk çatışmalardan itibaren, yok ettikleri düşmanların sadece maddi varlıklarını değil simgesel varlıklarını da yağmaladılar. Samnitlerle savaşırken savaş stratejilerini –özellikle de lejyonun temel taktik birimi olarak *maniple* adı verilen bölük düzenini– çok etkili bir biçimde taklit ettiler ve onları kendi silahlarıyla vurarak yendiler. Romalı ırgatlar Birinci Kartaca

Savaş'nda Kartacalıların deniz filosuna olabildiğince benzer bir filo kurarak ilk deniz muhaberelelerini kazandılar. İtalya yarımadasındaki toprak sahipleri daha gelenekçi fikirlere sahip olmalarına ve daha köklü ailelerden gelmelerine rağmen Yunanların plantasyon tarzı modern ziraat yöntemlerini hızla benimsediler.

Romalılar her şeyi kendilerine mal etme becerileri sayesinde İskender'in ordusu kadar yenilmez bir istila ordusu oluşturmayı ve fethettikleri yerleri ondan daha iyi bir şekilde yönetmeyi başardılar. Ancak, tartışılmaz savaş ve barbarlık becerilerinin ötesinde, şaşırtıcı bir alçakgönüllülükle Yunan kültürünün çok daha üstün olduğunu kabullenmişlerdi. Egemen sınıfın akli başındaki üyeleri, imparatorluk seviyesine erişmiş bütün büyük uygarlıkların simgeleri, anıtlarla, mimari eserlerle, ulusal kimliği güçlendiren mitlerle ve kültürlü söylemlerle desteklenen, birleştirici ve muzafferane bir anlatı uydurmaya ihtiyacının olduğunu biliyorlardı. Ve bu hedefe çabucak ulaşmak için, âdetleri olduğu üzere, en iyisini taklit etmeye karar verdiler. Aradıkları modeli nerede bulacaklarını biliyorlardı. Mary Beard o tarihlerdeki durumu, çok şey anlatan bir aforizmayla özetler: "Yunanistan icat eder, Roma alır." Romalılar sonradan görmelere özgü bir hevesle Yunanların dilini konuşmaya, heykellerini ve tapınaklarının mimarisini kopyalamaya, Homeros tarzı şiirler yazmaya ve inceliklerini taklit etmeye koyuldular.

Şair Horatius, Yunanistan'ın fethedilen taraf olsa da acımasız fatihini ele geçirdiğini söylerken bu paradoksa işaret ediyordu. Bugün Roma'nın Yunan kültürünü ne ölçüde ödünç aldığını ve Yunanları örnek alarak medenileşene kadar ne ölçüde vahşi barbarlar olduklarını –veya olmadıklarını– belirlememiz zor ancak her iki taraf da hikâyeyi bu şekilde anlatıyor. Latin aydınlar ve sanatçılar daima klasik dönemdeki Yunanların öğrencileri olduklarını söylemişlerdir. Yerel kültüre ait biçemlerin izleri ya bir kenara itilmiş ya da silinmiştir. Pek çok varlıklı Romalı kendilerini Helen tebaalarının diliyle savunmayı öğrenmiştir, her ne kadar gerçek Yunanlar Romalıların taklit aksanlarıyla acımasızca alay etseler de. MÖ 1. yüzyılın başında bir Yunan delegasyonunun çevirmene ihtiyaç duymadan Roma Senatosu'na hitap ettiğine dair bulgular vardır. Dünya fatihi bir milletin en kültürlü kesiminin bulundukları ortamlarda sahip

oldukları pek çok koloniden birinin diliyle konuşmak için bu kadar çaba göstermesi, imparatorlukların metropollerine her zaman kültürel bir kibrin hâkim olduğu düşünülürse, şaşırtıcı ve alışılmamış bir durumdur. İngilizlerin Bloomsbury edebiyat toplantılarında yapmacık bir Sanskritçeyle konuştuğunu veya Proust'un ilgisini bu kadar çeken Parisli aristokratlarla Bantu dilinde kibar bir sohbet gerçekleştirmek için ter döktüğünü düşünebiliyor musunuz?

Antikçağ tarihinde ilk kez bir süper güç, yabancı –ve yenilgiye uğramış– bir halkın mirasını kendi kimliğinin temel bir bileşeni olarak benimsiyordu. Romalılar, Yunanların üstünlüğünü hiç zorlanmadan kabullenmiş ve onların keşiflerini araştırmaya, içselleştirmeye, korumaya ve etki süresini uzatmaya cüret etmişlerdir. Yunan kültürünün onları bu kadar cezbetmesinin hepimiz üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bugünümüzü geçmişle birleştiren, artık yok olmuş harika bir dünyayla bağımızın kopmasını önleyen ip burada örülmüştür. Fikirler, bilimsel keşifler, mitler, düşünceler, duygular, hatta tarihimize ait hatalar ve pişmanlıklar, bir ip cambazı gibi bu ipin üzerinden bir asırdan ötekine geçerler. Yunanistan, içimizde hâlâ bir hayranlık uyandırdığı için, Avrupa kültürünün sıfıncı kilometresi olmaya devam etmektedir.

4

Latin edebiyatı alışılmamış bir vakadır: Doğal yollarla değil, tüp bebekler gibi yapay döllenmeyle doğmuştur. Bu ısmarlama doğum, tam olarak MÖ 240 senesinde, Roma'nın Kartaca'ya karşı kazandığı zaferi kutlamak üzere gerçekleşmiştir.

Romalılar yazmayı –aksi olamayacağına göre– çok önceleri, MÖ 8. yüzyıldan beri İtalya'nın güneyinde, Magna Graecia denen bölgede varlıklı koloniler halinde yaşayan Yunanları taklit ederek öğrenmişlerdi. Kùltürleri ve alfabetik yazıları ticaret ve seyahatler aracılığıyla kuzeye ulaştı. Yunan alfabetini öğrenen ve kendi dillerine uyarlayan ilk Kuzey İtalyalılar, MÖ 7. ve 4. yüzyıllar arasında yarımada'nın orta kısmında hüküm süren Etrüskler oldu. Güney

komşuları olan Romalılar –kendileri itiraf etmekten hoşlanmasalar da on yıllar boyunca Etrüsk hanedanının tebaasıydılar– bu harika fırsatı kaçırmadılar ve Etrüsk yazısını benimseyip bazı düzenlemelerle Latinceye uygun hale getirdiler. Çocukluğumda öğrendiğim, şimdi bilgisayarımın klavyesinin siyah tuşlarından beni izleyen alfabe, Fenikelilerin gemileriyle farklı yerlere taşıdıkları bir dizi harften geliyor. Önce Yunanistan’a, sonra Sicilya’ya doğru yelken açtılar, günümüz Toskana’sının tepelerini ve zeytinliklerini dolaştılar, Lazio bölgesinde gezindiler ve elden ele geçerek, değişikliklere uğrayarak nihayet şu an parmaklarımın dokunduğu tuşlara ulaştılar.

Bu gezgin alfabenin antikçağdaki ilk kanıtları hayal gücüne pek hitap etmez. Romalılar –pragmatik ve doğuştan düzen meraklısı bir halk olarak– bu alfabeyi sadece olguların ve kuralların kaydını tutmak için kullandılar. MÖ 7. yüzyıldan ve özellikle de MÖ 6. yüzyıldan kalma ilk metinler bir dizi kısa yazıdan ibarettir (örn. bir kâsenin üzerine çiziktirilmiş, sahibinin kim olduğunu belirten bir not). Müteakip yüzyıllardan ise elimizde sadece kanunların ve ritüellerin sıralandığı yazılar var. Kurmaca herhangi bir metnin izine rastlanmaz; muharebe meydanlarında gücü ele geçirmek için ölüm kalım savaşı veriliyordu ve böyle bir zamanda şiire yer yoktu. Roma edebiyatının beklemesi gerekiyordu; savaşçılar dinlenmeye çekildiğinde ana rahmine düştü ve geç gelişti. Romalılar, en tehlikeli düşmanlarını ortadan kaldırdıklarında ve görevlerini tamamlamış olmanın rahatlığıyla zafer kutlamaları yapmaya başladıklarında nihayet sanat oyunlarını ve hayatın zevklerini düşünme fırsatı buldular. Birinci Kartaca Savaşı MÖ 241’de sona erdi. Romalılar sadece birkaç ay sonra Latince yazılmış ilk edebiyat eserlerinin keyfini çıkarıyordu. Bu eser MÖ 240’ın Eylül ayında, *Ludi Romani*⁵⁷ münasebetiyle başkentteki bir tiyatrodaki sahnelenerek halkla buluştu. Yunancadan çevrilen, adı bugün unutulmuş olan bir oyun –komedyayı mı tragedya mı olduğunu da bilmiyoruz– festivalin en önemli eğlencelerinden biri olarak ilk gösterimini yaptı. Bir çevirinin Roma edebiyatının başlangıcını temsil etmesi tesadüf değildir: Yunanların büyük yazar-

57) *Ludi Romani* (Roma Oyunları), Antik Roma’da MÖ 366 senesinden itibaren Jüpiter onuruna düzenlenen ve her yıl eylül ayında oyunlarla kutlanan en büyük dini festivalidir. [ç.n.]

ları Romalıları daima büyülemiş, daima bilinçli bir şekilde kapıldıkları bu sevdanın yankılarıyla, nostalji, gıpta ve takdir duygularıyla ve tüm nüanslarıyla dolu, muğlak bir oyunun içinde olmuşlardır.

Bu ilk gösterinin tuhaf bir hikâyesi vardır: Şiir, kılıçların çarpışma sesleri arasında, karşı taraftan, yabancı bir kölenin eseriyle Roma'ya gelmiştir. Latin edebiyatının umulmadık öncüsü Livius Andronicus, Romalı değildi. Yunan kültürünün Güney İtalya'daki en büyük yerleşimlerinden biri olan Taranto adlı görkemli, kültürlü ve tiyatro tutkunu bir kentte aktörlük yaparak hayatını kazanıyordu. Genç adam, MÖ 272 senesindeki fetih sırasında esir alınmış ve yenilenlerin acı kaderini paylaşarak köle pazarına gönderilmişti. Satılık büyükbaş hayvanlar gibi taşındığı vagonun ahşap duvarlarındaki çatlakların arasından kenti ilk kez gördüğü âni kafamda canlandırabiliyorum. Kurnaz bir köle tüccarı onu Liviusların zengin konağına sattı. Zekâsı ve nüktedanlığıyla ağır işlerden kurtulmayı başardı. Efendisinin çocuklarına öğretmenlik yaptı ve hizmetlerinden memnun kalan aile yıllar sonra onu azat etti. Azat edilen köleler arasında âdet olduğu üzere eski efendilerinin soyadını aldı ve bu soyada çifte kimliğini ifade eden bir takma isim ekledi. Onu satın alıp sonradan özgür bırakan güçlü ailenin himayesi altında başkentte bir okul açtı. Roma'daki edebiyat eseri siparişleri, yerli şairlerin yokluğunda, zorunluluktan Latince öğrenen bu yabancıya verilecekti. Onu esir alanların diliyle yazarken içini hangi çelişkili duyguların sardığını merak ediyorum. İmparatorluğun başkentinde sahnelenen ilk tragedyaların ve komedyaların yanı sıra Homeros'un *Odysseia'sını* Latinceye çevirdi. Onun sayesinde, Aventino Tepesi'ndeki Minerva Tapınağı'nın koruması altında birçok yazar ve aktör yetişti. İlk şiirlerinden sadece bölük pörçük parçalar günümüze ulaşmıştır. *Odysseia'dan Odusia* adıyla yaptığı uyarlamadan kalan, çağrışımlarla dolu şu yarısı kayıp dize özellikle hoşuma gider: "Sarp dağlar ve tozlu topraklar ve o uçsuz bucaksız deniz."

Burada hâlâ çözülmemiş küçük bir gizem var. Her şey o tarihlerde Roma'nın kitapların, halk kütüphanelerinin veya kitap satıcılarının pek olmadığı, çorak bir yer olduğuna işaret ediyor. O halde Livius Andronicus çeviri yapacağı eserlerin orijinallerini nasıl ele geçirmişti? Zengin asilzadeler İtalya'nın güneyine, kitap satıcıları-

nın bulunduğu Yunan kentlerine ulak gönderebilirlerdi ama köleyken azat edilmiş, basit bir adam için düşünülemez bir çözümdü bu.

Günümüzün kitapseverleri elyazması çağında kitap dünyasının nasıl bir çöl olduğunu hayal edemeyebilirler. İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda basılan kitap sayısı tüm mantık sınırlarını aşmış durumda. Her yarım dakikada bir, her saatte yüz yirmi, günde iki bin sekiz yüz, ayda seksen altı bin kitap yayımlanıyor. Ortalama bir okur hayatı boyunca yayıncılık piyasasının tek bir iş gününde ürettiğini ancak okuyabiliyor ve her yıl satılmamış milyonlarca kopya imha ediliyor. Ancak bu bolluk çok yakın zamana ait bir olgu. Asırlar boyunca kitap edinmek güçlü bağlantılara sahip olmayı gerektiriyordu ve doğru bağlantılar olduğunda bile pahalı, zaman, emek ve bazen de tehlikeli yolculukları göze almayı gerektiren bir işti.

Livius Andronicus kendi kaynaklarıyla ve yabancı olmanın damgasını taşıyarak, güçlü hamilere sahip olmadan asla hayatını okumaya, çeviri yapmaya ve bir okul açmaya adayamazdı. Yunan klasiklerinden oluşan küçük bir kütüphane oluşturma masrafını muhtemelen Liviuslar üstlenmişti; servetlerini sergilemek ve ne kadar kültürlü olduklarını göstermek niyetiyle. Bu eski köle her sabah erkenden kalkarak Liviuslara hürmet dolu bir ziyarette bulunuyor –*salutatio matutina* (sabah selamlaşması)–, velinimeti teşrif etmeye karar verene kadar antrede sıkıntıdan patlayarak bekliyor, sonra başını saygıyla eğip uygun bir tonda konuşarak, bu harika koleksiyondaki tomarları eskiden köle olan bir Yunanın kullanmasına izin verdiği için teşekkürlerini sunuyordu herhalde.

5

Romalı asiller kitaplara, herkesin erişemediğı o nadir ve özel nesnelere sevdalandılar. Başlarda adamlarını barış içinde konunun uzmanı tacirlerden kitap sipariş etmeleri için İskenderiye'ye ve diğer büyük kültür merkezlerine gönderdiler. Çok geçmeden Yunan topraklarında çıktıkları seferlerde karşılaştıkları kütüphaneleri ol-

duğu gibi yağmalamanın daha pratik olduğunu keşfettiler. Böylece edebiyat savaş ganimeti oldu.

General Aemilius Paullus, MÖ 168’de Makedonya’nın son kralını mağlup etti. Her ikisi de bilgiye sevdalı olan oğlu Scipio Aemilianus’un ve bir diğ er oğlunun, İskender’in de ait olduğu Ma-kedon kraliyet hanedanının sarayındaki bütün kitapları Roma’ya gö-türmelerine izin verdi. Bu değ erli savaş ganimeti sayesinde Scipiolar kentteki ilk büyük özel kütüphanenin sahibi oldular ve yeni palazla-nan Roma edebiyatının genç neslini himayelerine aldılar. Kitapları-nın cazibesıyla peşlerinden ayrılmayan yazarlardan biri köle köken-li olduğu söylenen Terentius’tu. Takma ismi olan *Afer* (“Afrikalı”), kökeni ve derisinin rengi konusunda ipucu verir. O dönemde bir kültürel görev paylaşımı yapılmış tı. Güçlü asilzadeler, özel koleksiyonlarını genişletmek için kitapları savaş ganimeti olarak almaktan –bazen dürüstlükleri tutup satın aldıkları da oluyordu– ve en yetenekli yazarları etraflarında toplamaktan sorumluydular. Yazarlar ise birkaç istisna hariç onların paçavralar içindeki hizmetkârlarıydı (köleler, yabancılar, savaş esirleri, yoksulluktan birden fazla iş te çalışanlar ve alt tabakadan diğ erleri).

Diğ er generaller de Scipioların izlediğ i kolay yolu takip ederek kitap yağmalama iş ine soyundular. Belki de en cazip hazineyi acı-masız bir general olan Sulla eline geçirdi: Söz konusu hazine, uzun zamandır yeri bilinmeyen ve tam zamanında ortaya çıkarak savaş ganimeti olan Aristo’nun koleksiyonundan başkası değ ildi. Ünü Ro-ma’ya yayılan bir başka özel kütüphane Lucullus’a aitti. Bu koleksi-yonu Anadolu’nun kuzeyinde çıktığı zaferlerle dolu seferlerde kar-şılaştığı kütüphaneleri sistematik bir şekilde yağmalayarak bir araya getirmiş ti. MÖ 66’da ordusunun komutası elinden alınan Lucullus, o andan itibaren kendisini savaş yıllarında biriktirdiğ i muazzam servetle ş atafatlı bir hayat sürmeye adadı. Özel kütüphanesinin Ber-gama ve İskenderiye kütüphanelerinin mimari tasarımı model alı-narak inşa edildiğ i söylenir: Tomarlar dar odalarda tutuluyordu, re-vakları okuma amaçlıydı, salonları ise bir araya gelip sohbet etmek içindi. Lucullus cömert bir hırsızdı: Kütüphanesini akrabalarına, ar-kadaşlarına ve Roma’daki âlimlere açmış tı. Plutarkhos, Lucullus’un

malikânesinde, müzlerin katıldığı, aralıksız devam eden bir davet varmış gibi kalabalık bir aydınlar grubunun sürekli buluştuğunu ve fikirlerine danışıldığını anlatır.

Scipio'ların, Sulla'nın ve Lucullus'un kütüphanelerini süsleyen metinlerin çoğu Yunancaydı. Zaman içinde bazı Latince metinler de eklendi ama daha az sayıdaydılar. Romalılar yazmaya geç başladıkları için tüm edebi eserleri bir araya getirildiğinde mevcut koleksiyonlarının utanç verici derecede küçük bir kısmını oluşturunyorlardı.

Bu gayretkeş fatihlerin yanlarında bir sürü sanat eseriyle döndüklerini gördüklerinde dönemin Romalı sanatçılarının nasıl mahcup olduklarını ve aşağılık kompleksine kapıldıklarını tahmin edebiliyorum. Ganimetlerin büyük kısmı görenleri hayrete düşüren şaheserlerdi. O dönemde Yunan edebiyatı ve sanatı yarım milenyumluk bir tarihi geride bırakmıştı. Tutkulu bir yaratım süreciyle geçen beş yüz yılla rekabet etmek kolay olmasa gerek.

Romalı koleksiyoncuların yağmacılığı, yüzyıllara uzanan bir geçmişe sahip olan Avrupa sanatına gıptayla baktıktan sonra sunak heykellerini, duvarlardan sökülen freskleri, tam tekmil revaklı avluları, kilise kapılarını, narin antikaları ve büyük ustaların resimlerini –tabii bir de kütüphanelerin tekmil kitaplarını– bir avuç dolara satın alan Amerikalı kapitalistlerin yağmacılığını andırıyor. Scott Fitzgerald'ın kaleminden çıkan genç milyoner Jay Gatsby böyle biriydi. Birtakım karanlık kaçakçılık faaliyetleriyle elde ettiği serveti, Long Island'daki, hiçbir lüksün ve zarafetin esirgenmediği büyük malikânesinde ısıldıyordu. Gatsby, asla katılmadığı pahalı ve şatafatlı davetler düzenlemesiyle biliniyordu. Aslında zenginliğini bu şekilde sergilemesinin arkasında çocuksu ve dokunaklı bir aşk hikâyesi yatıyordu. Bu savurganlık, şatafat, sabahın erken saatlerine kadar devam eden danslar, gösterişli otomobiller ve Avrupa'dan getirilmiş sanat eserleri, seneler önce, henüz yeterince zengin değilken onu terk eden kızın başını döndürmek içindi. Gatsby, kendine yaptırdığı sarayda, sosyal statü basamaklarını tırmanışının *kitsch* bir kutlaması olarak "muhtemelen okyanusun öbür tarafında savaş sırasında zarar görmüş bir binadan getirilmiş, oymalarla bezeli, İngiliz meşesinden, Gotik tarzda" bir kütüphaneyi de eksik etmemişti elbette.

Romalıların ve Yunanların birbirleri hakkındaki karşılıklı algısı, bizim Amerikalılar ve Avrupalılarla ilgili klişelerimize benzer klişelerle besleniyordu. Bir tarafta pragmatizm, ekonomik ve askeri güç diğer tarafta uzun bir tarih, büyük bir kültür ve geçmişte kalan bir saltanatın nostaljisi. Mars ve Venüs. Genelde birbirlerine karşı saygılarını ifade etseler de her iki ulusun da birbirlerinin arkasından gülererek yaptıkları espriler ve karikatürleştirmeler zengin bir repertuar oluşturuyordu. Yunanların kendi başlarına kaldıklarında Romalıların yazım hatası yapmadan basit bir kitabeyi bile yazamayan kaba saba, beyinsiz lejyonierler olduğuna dair şakalar yaptıklarını tahmin edebiliyorum. Çitin öbür yakasında yaşlı ve muhafazakâr Romalılar da Yunanlar hakkında atıp tutuyordu. Juvenalis, hicviyelerinden birinde, dilleriyle birlikte kötü alışkanlıklarını da yanlarında getiren, Romalıların âdetlerini hiçe sayan, gerçek vatandaşların yerini alan o geveze, parazit Yunan güruhu ile dolu bir kente katlanamıyorum diye feryat eder.

Gerçekten de Romalıların Yunanlara karşı duyguları sadece hayranlıktan ibaret değildi. Küreselleşme süreçleri her zaman çelişkili ve karmaşık tepkiler doğurmuştur. MÖ 3. ve 2. yüzyılların en acı dilli seslerinden bazıları, genelde yabancı kültürlerin, özelde Yunan kültürünün istilasına karşı çıkmışlardır. Felsefe, damak zevki, epilasyon gibi yeni moda tehlikeli hevesler zorlarına gidiyordu. Yunanları eleştirenlerin başını, Afrikalı Scipio'nun çağdaşı ve rakibi olan, Yunan *gymnasium*larından çıkmadığı, Sicilya tiyatrolarındaki ayaktakımıyla haşır neşir olduğu için alay konusu olan Büyük Cato çekiyordu. Aksiliğiyle nam salmış bir hatip olan Cato'ya göre yabancının alengirli âdetleri önünde sonunda Romalıların karakterini bozacaktı. Öte yandan, bizzat Cato'nun, oğluna Yunanca öğrettiğini biliyoruz; ayrıca söylevlerinden günümüze ulaşan parçalar, herkesin önünde yerin dibine batırdığı Yunan hitabet sanatının inceliklerini öğrenmekten geri durmadığını gösteriyor.

Romalı kimliğiyle ilgili tüm bu bocalamalar erken dönem edebiyat eserlerine yansımıştır. Plautus'un ve Terentius'un oyunları daha o zamandan Yunancadan birebir çeviri olmanın ötesine geçmişlerdi. Yunanca oyunlardaki hikâyeye saygılı, aynı sahne düzenini koruyan,

aslına sadık uyarlamalar olarak sunuluyorlardı ama gerçekte Roma'nın şamatacı ve neşeli seyircilerinin hoşuna gidecek şekilde uyarlanmış melez eserlerdi. Klasik Atina'nın aksine tiyatro Urbe'de güreş müsabakaları, cambazlık gösterileri, gladyatör dövüşleri gibi diğer popüler eğlence türleriyle rekabet halindeydi. Bu yüzden neredeyse bütün komedyaer basit ve şaşmaz bir hikâye etrafında dönüyordu: "Esas delikanlı genç kıızı elde eder." Halk her komedyada bin bir karışıklığa yol açan, cingöz, dalavereci bir köle karakterin olmasını bekliyordu. Herkesi memnun etmek için mutlu son kaçınılmazdı. Ancak bu Roma oyunlarının havai dış görünüşünün altında yeni bir bileşen vardı. Seyirciler bu oyunlar aracılığıyla imparatorluğun hükmettiği yeni ve geniş dünyanın kültürel çeşitliliğini gözleyebiliyorlardı.

Tüm komedyaerın konusu Yunanistan'da geçiyordu; dolayısıyla seyircilerden uzak coğrafyalar hakkında belli bir fikre sahip olmaları bekleniyordu. Plautus bu oyunlardan birinde başrolü repliklerini anadili olan Pönceyle (Kartaca dili) söyleyen bir Kartacalıya verme cesaretinde bulunmuştu; aslında günümüzün dilbilimcileri bu oyunda artık yok olmuş bu dille tanışmak için benzersiz bir fırsat elde etmişlerdir. Bir başka oyunda birtakım karakterler Pers kılığına girerler. Bazı komedyaerın girizgâhında, uyarlamalarla ilgili hep tekrarlanan bir espri yer alır. Plautus kendi çevirisi hakkında şunları söyler: "Bunu bir Yunan yazdı, bir Romalı barbarlaştırdı." Mary Beard'in ifade ettiğı gibi bu dize, seyirciye anlamlı bir göz kırpmak anlamına geliyordu. Yunan asıllı seyirciler bu sözü duyunca çaktırmadan dünyanın bu yeni ve barbar efendilerine kıs kıs gülüyorlardı.

Tiyatro, kahkahalar ve espriler arasında, imparatorluğun genişleyen ufuklarına ilişkin yeni bir gerçekliğin daha iyi anlaşılmasına yardımcı oldu. Halk, eski geleneklerin artık eski saflıklarını koruyamayacağını, muhafazakârların gösterdiği dirence rağmen yeni yolları katetmenin en akıllıca yönteminin fethettikleri dünyanın bilgi birikimine uyum sağlamak ve bu birikimi kendilerine uyarlamak olduğunu öğrendiler. Bu genç ve melez edebiyat, farklı halkların git-tikçe birbirine karıştığı bir toplumun öncü birliğıydi. Roma küreselleşmenin işleyiş tarzını ve temel paradoksunu keşfediyordu: Başka bir yerden alıp benimsediklerimiz bile kim olduğumuzu belirler.

Genç imparatorlukların hırsları basittir; sadece her şeye sahip olmak isterler. Kudretli bir askeri güce, ekonomik güce ve aynı zamanda eski dünyanın saltanatına sahip olmayı arzularlar. Scipiolar bu hırsla Makedonya'nın kraliyet kütüphanesini Roma'ya taşımış ve bu değerli kitapların sıcaklığıyla Yunan ve Latin yazarlardan oluşan bir grubu kendi etraflarına toplamışlardı. Silahların ve paranın gücüyle edebi yaratıcılığın ağırlık merkezini değiştirmeye çalışıyorlardı. Bu, pek çok örneği olan bir durumdur: Politika kültürel haritaların yeniden çizilmesine yol açar.

Zengin Romalıların Yunan edebiyatını kendilerine mal etme hevesi, temelde Amerikalı Peggy Guggenheim'in 1940'larda Avrupa'nın soyut resimlerini ülkesine taşıyarak yeni sanat coğrafyaları oluşturmaktan çok farklı değildir. Madencilik ve maden işleme alanında faaliyet gösteren büyük sermayedar bir hanedanın üyesi olan babası, Titanic felaketinde hayatını kaybeden yolculardan biriydi. Peggy, Paris'e yerleşip ona miras kalan muazzam servetin rahatlığıyla bohem bir hayat sürmeye başladı. O ünlü avangard sanat koleksiyonunu burada oluşturmaya başladı. Naziler Fransa'yı işgal ettiklerinde hâlâ Paris'teydi. Kaçmak yerine bu fırsattan yararlanarak fütursuzca pek çok sanat eseri satın aldı. Düsturu "günde bir resim" olmuştu. Alman Ordusu ülkenin kuzeyine hücum ederken sanat eseri satıcısından bol bir şey yoktu. Umutsuzlukla ülkeden kaçmaya çalışan Yahudi ailelerin veya bizzat sanatçıların ellerindeki eserleri kelepir fiyatına satın aldı. Paris'in düşmesine sadece iki gün kalmışken koleksiyonunu bir arkadaşının ahırına saklayıp Marsilya'ya kaçtı ve orada bir toplama kampından kaçmış olan Marx Ernst ile ilişki yaşamaya başladı. Parası sayesinde Ernst'i ve bir grup sanatçı arkadaşını kurtarmayı ve onlarla birlikte Birleşik Devletler'e kaçmayı başardı.

New York'ta bir galeri açtı ve Paris ekolünden sanat eserlerini burada sergiledi. Bu eserlerle ve Peggy'nin New York'taki galerisine sığınan Avrupalı mülteci sanatçılarla –Duchamp, Mondrian, Breton, Chagall, Dali ve daha birçokları– birlikte Amerikan avangardı doğdu. Zamanın genç sanatçıları bu eserleri görüp onlardan etkilendi-

ler. Sanattaki üstünlüğü Avrupa'nın elinden alma fırsatı ABD hükümetinin ilgisini çekince Federal Sanat Projesi adında bir program oluşturuldu ve işsiz ressamalara kamu kuruluşlarının binalarını resimleriyle donatmaları için haftada yirmi bir dolar önerildi. Pollock, Rothko ve De Kooning gibi isimler bu programda tanışıp Peggy'nin himayesine aldığı yeni sanatçılar oldular. Jackson Pollock bir röportajda şöyle diyordu: "Son yüz yılın en önemli resimleri Fransa'da yapılmıştır. Amerikalı ressamlar genel olarak modern resmi hiç becerememişlerdir. Büyük Avrupalı ressamların aramızda olması çok önemlidir." Bu genç ressamlar, Picasso'nun diktatörlerden ve Avrupa'daki savaşlardan kurtarılıp MoMA'ya (New York Modern Sanat Müzesi) getirilen *Guernica*'sını seyredip üzerine düşünmek için birçok akşamlarını müzede bir araya gelerek geçiriyorlardı. Amerikan soyut dışavurumculuğu, Avrupa avangardının gölgesinde doğdu.

1940 Mayıs ayında, Paris'in işgalinden üç hafta önce, bir başka mülteci, Champlain adlı geminin batmadan bir önceki seferiyle ABD'ye kaçtı. Vladimir Nabokov da Naziler'den kaçan pek çok Avrupalı yazar gibi Amerikan üniversitelerine sığındı. Ayrıca kendi isteğiyle anadilinden vazgeçti ve dünya edebiyatında önemli bir yer tutan kitaplarını İngilizce yazmak gibi riskli bir işe girişti. Kendini "Arizona'da bir nisan ayı kadar Amerikalı"⁵⁸ hissettiğini söyleyecek kadar ileri gitti. Ayrıca yeni ülkesinde, Avrupa'nın devrimlerle ve savaşlarla elinden alınan o halesini yeniden bulduğunu söyledi. Menajerine yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Amerikan uygarlığında beni cezbeden şey, o sert ve parlak görünüşüne, kaotik gece hayatına, son model tuvaletlerine, ışıltılı reklamlarına ve diğer her şeye rağmen eski dünyayı biraz olsun andırması, hâlâ eski moda bir tarafının bulunmasıdır."

Fransa'da icat edilen sinema da kiblesini Birleşik Devletler'e taşımıştı. Büyük klasik Hollywood film stüdyolarını kuranlar çoğunlukla Orta Avrupalı göçmenlerdi ve birçoğu isimlerine ve kökenlerine bir Amerikan cilası çekerek kamufle etmişti. Basit bir geçmişe sahip olan ve sadece ceketlerinin astarına gizlenmiş bir avuç dolarla New

58) Nabokov burada "*I'm as American as April in Arizona*" diyerek aliterasyon yapıyor (Nabokov bazı yazılarını Arizona'da geçirmiştir). Bu İngilizce deyim orijinali "*as American as apple pie*"dır ve "elmalı turta kadar Amerikalı" veya daha serbest bir çeviriyle "anadan doğma Amerikalı (gibi hissetmek)" anlamını taşır. [ç.n.]

York'a gelen bu kişiler, çok geçmeden birçok Avrupalı yönetmeni, aktörü ve teknisyeni –Fritz Lang, Murnau, Lubitsch, Chaplin, Frank Capra, Billy Wilder, Preminger, Hitchcock, Douglas Sirk ve başka birçoklarını– çatısı altında toplayacak büyük bir film endüstrisi kurdular. İlginçtir, John Ford, film dünyasının bu öncülerinin tersine bir kamufraj operasyonu ile kendini Avrupalı gibi göstermişti. Amerikan *Western*'inin Homeros'u diyebileceğimiz Maine eyaleti doğumlu yönetmen, Innisfree adlı, var olmayan bir İrlanda kasabasında bir geçmişe sahip olduğunu hayal etmişti. Bilinçli olarak aile tarihiyle ilgili efsanevi bir hikâye uydurmuş, hatta Galway Körfezine bakan, saz çatılı bir evde dünyaya geldiğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Amerikan sinemasının duayeni olan Ford, Hollywood'un altın çağı'nın büyük ölçüde Avrupalıların bir icadı olduğunu biliyordu.

Tüm bu örnekler –ki onlara Hannah Arendt gibi düşünürleri, Einstein veya Bohr gibi bilim insanlarını, Juan Ramón Jiménez veya Sender gibi diktatörlükle birlikte Amerika'ya göçen İspanyol yazarları da ekleyebiliriz– göçmenleri kabul edip onlara yatırım yapmaya yönelik çok hesaplı bir çaba sayesinde 20. yüzyıl ortalarında sanat ve bilgi merkezinin kıta değiştirdiğini gösteriyor. Antikçağın Greko-Romen döneminde kültürel yer değişimi çok daha acımasız koşullarda gerçekleşmişti. Romalıların böyle bir hayali yoktu; yetenekli yabancıları kabul etmeye hazır sanat galerileri veya üniversiteler de yoktu; ancak çok sayıda Yunan aydın ve sanatçı köle olarak satılmak üzere Urbe'ye getirilmişti.

Köleliğin Görünmez Eşiği

7

Yunanlar ve Romalılar için kölelik, yatağın altına gizlenmiş bir canavar, her zaman sinsisi etraflarında dolaşan bir belaydı. Ne kadar zengin ve aristokrat olurlarsa olsunlar hiç kimse asla köle olmayacağından mutlak şekilde emin olamıyordu. Özgür doğmuşlar için bile cehenneme giden pek çok açık kapı vardı. Kentiniz veya

ülkeniz savaştaysa –antikçağda her günkü durum– yenilgi sizi mu-
zaffer ordunun ganimeti yapıyordu. *Vae Victis* (“Yenilenlerin vay
haline!”) son derece açıklayıcı bir Latince özdeyişti. Eski efsanelere
bakıldığında, şimdi “sivil halk” adını verdiğimiz kişilere karşı hiçbir
acıma gösterilmeyeceği açıkça görülüyordu. Euripides’in *Troyalı
Kadınlar* adlı tragedyasında Troya’nın dumanı tütmekte olan külleri
arasında gezinir, istilacı generallerin malı olarak ayrılan kraliçenin
ve prenseslerin üzüntüsüne tanık oluruz. Oysa bir önceki gün hâlâ
şık kostümleri içinde, reveranslarla karşılanıyorlardır. Kanın gövde-
yi götürdüğü bir gecenin ardından Troya’yı fetheden Yunanlar onla-
rı saçlarından kavrar, bir kenara çekip tecavüz ederler.

Denizde yolculuk ederken –gemiyle saldıran her tür düşmana
veya kötü niyetli kişilere verilen kapsayıcı ismiyle– korsanların sal-
dırısına uğramışsanız, kölelikten kurtulma şansınız pek yoktur.

Birisi sizi karada kaçırdıysa muhtemelen ailenizden fidye iste-
meye zahmet etmeyecektir. Sizi bir köle tüccarına satması daha hızlı
ve daha az tehlikeli bir yoldur. İnsanların özgürce yaşadıkları yuva-
larından koparılıp köle yapıldığı bu acımasız ticaret yöntemi, kolay
yoldan para kazanılabilecek, kârlı bir işkolu haline gelmişti. Plau-
tus’un komedyelerinde sık sık evlerinden kaçırılan çocukların, bir-
birinden ayrılan kardeşlerin, kayıp çocuklarını ararken yaşlanan ve
sonunda şu veya bu kötü yürekli adamın hizmetinde köle veya fahişe
olarak çalıştırıldıklarını öğrenen anne-babaların hikâyesi sahnelenir.

Ekonomik durumunuzun kötü olduğu bir dönemden geçiyor-
sanız, borç aldığınız tefeciler alacaklarını tahsil etmek için son çare
olarak sizi satabilirlerdi.

Güçlü birisi sizden intikam almak istiyorsa sizi öldürebilir veya
daha da acımasızsa bir insan tacirinin eline teslim edebilirdi. Filozof
Platon böyle bir durumu bizzat yaşamıştı. Hikâyeye göre, Sicilya’da
bulunduğu günlerde Tiran Dionysius’u yönetim tarzı ve cehaleti ko-
nusunda iğneleyici bir yorumda bulunarak öfkelenlendirmiş. Dionysius
onu öldürmeye niyetlenmiş fakat filozofun öğrencilerinden biri olan
kayınbiraderi Dion, hayatının bağışlanması için ısrarcı olmuş. Yap-
tığı saygısızlık cezasız kalamayacağı için Aegina adasına götürülüp

adanın hareketli köle pazarında satılmış. Platon'un şansına hikâye mutlu bir sonla bitiyor. Onu bir filozof meslektaş –Platon'un okulu-na karşıt görüşte olan ama aralarında büyük bir husumet bulunmayan bir okulun destekçisi– satın alıp azat etmiş. Platon da korkudan beti benzi atmış ama özgür bir biçimde Atina'daki evine dönmüş.

Roma kanunlarına göre köleler efendilerinin malıydı ve herhang-i tüzel bir kişiliğe sahip değillerdi. Dayak cezasına çarptırılabilirlerdi ve gerçekten de birçoğu ya disiplini sağlamak amacıyla ya da sırf efendilerinin keyfi öyle istediği için sık sık kırbaçlanıyorlardı. Sahipleri onları çocuklarından ayırma, onlarla yatma, onları satma veya doğrudan öldürme hakkına sahipti. Kölelerini gladyatör arenasında dövüştürmek ve cinsel sömürü –fahişelerin çoğu köleydi– dahil olmak üzere ekonomik fayda sağlayacak her şekilde kullanabiliyorlardı. Mahkemelerde bir kölenin şahitliği sadece ifadesi işkenceyle alınmışsa geçerliydi.

Feleğin sillesi. Cehennem. Çile. Bütün o özgür vatandaşların kötü kader yüzünden, ödeyemedikleri bir borç nedeniyle, ülkeleri yenilgiye uğradığı veya acımasız insan tüccarlarının eline düştükleri için hayatlarının bu kadar acı bir biçimde değişmesi başka hangi sözcüklerle anlatılabilir? Barışsever, çalışkan, hatta mutlu bir hayat süren insanlar umutlarını bağladıkları, vatandaşlık haklarını kullandıkları yerlerden vahşice kopartılmış ve bir insanın düşürülebileceği en dip seviyeye fırlatılıp atılarak başka insanlara köle yapılmışlardı. *12 Yıllık Esaret (12 Years a Slave)* filmi, uzun asırlar sonra Amerika'nın pamuk tarlalarında geçen benzer bir konuyu işler. Karanlık bir bodruma zincirlenen Solomon Northup, hafızasını toplamaya çalışmaktadır. Özgür bir siyah olan, New York eyaletinde karısıyla ve çocuklarıyla yaşayan ve kemaniyle hayatını kazanan bu eğitilmiş adam, biraz kendine gelip olanları hatırlamaya başlayınca hileyle uyutulduğunu ve köle olarak satılmak üzere kaçırıldığını anlar. Özgür biri olduğunun tek kanıtı olan belgelerini bulmak için ceplerini yoklar ama çabası boşunadır. Solomon'un acılarla dolu çıraklığı, Washington'da kapatıldığı bodrumda, Capitol binasının gölgesinde başlar. Onu kaçırانlar içindeki asiye ehlileştirmeye karardır:

Dövölür, kırbaçlanır, aç bırakılır, kirli ve pis kokulu giysiler içinde yaşamaya zorlanır. Bir gece gizlice güneye götürülerek Lousianalı bir insan tacirinin eline teslim edilir. Gençliğinin on yılını, direncini kırmak için sürekli ona kötü davranan güneyli toprak sahiplerinin tarlalarında pamuk toplayarak, sevdiklerinden hiçbir haber alamadan geçirir. Gerçek bir karaktere dayanan film –haklarımız elimizden alınırsa, bize uzanan herhangi bir yardım eli bulamazsak hepimizin kendimizi aynı durumda bulacağı üzere– dehşet içindeki, savunmasız, korku aracılığıyla insanlıktan çıkarılmaya çalışılan bir bireyin yolculuğunu anlatır.

Antik dünyada pek çok kişi özgür bireyler olmaktan çıkıp alınıp satılan bir mala dönüştükleri bu görünmez eşiği geçmeye zorlanmıştı.

Roma İmparatorluğu’nun iki yüz yıl boyunca Makedonya’daki, Yunanistan’ın Avrupa topraklarındaki, Türkiye’deki, Suriye’deki, İran’daki ve Mısır’daki Helen krallıklarına karşı kazandığı zaferler sonucunda muazzam sayıda Yunan köle Roma’ya getirildi. Romalı istilacıların akınları Doğu Akdeniz’de uzun bir şiddet ve kaos döneminin başlamasına ve kölelerin kitleler halinde ele geçirilmesi için uygun bir ortamın oluşmasına yol açtı. Akdeniz korsan kaynıyordu. Ordular uçsuz bucaksız topraklarda ilerliyor, tehditkâr varlıklarıyla ufuk çizgisini kaplıyorlardı. Romalıların acımasızca haraca bağladığı için kentler ve devletler borç batağına düşmüştü. Rakamlar dehşet vericiydi. MÖ 1. yüzyılın ortalarında İtalya’da iki milyon kölenin olduğu ve nüfusun yaklaşık yüzde yirmisini oluşturdukları tahmin ediliyor. Birinci İmparatorluk döneminde parlak fikirli birisi kölelerin üniforma giymesini zorunlu tutmayı önerdiğinde Senato bu öneriyi dehşet içinde reddetmişti, kimse kölelerin bu kadar çok sayıda olduklarının fark edilmesini istemiyordu.

Romalıların savaş esirlerini köle yaptığı tek halk Yunanlar değildi; çok sayıda Hispanik, Galyalı, Kartacalı ve başka milletlerden pek çok kişi köleleştirilmişti. Yunan kölelerin ilginç tarafı çoğunun efendilerinden daha eğitilmiş olmasıydı. Günümüzde orta ve üst sınıftan ailelerin çocuklarının sahip olduğu prestijli meslekler Ro-

ma'da kölelerin alanıydı. Şaşırtıcı gelebilir ama o dönemin doktorları, bankerleri, idarecileri, noterleri, mali müşavirleri, bürokratları ve öğretmenleri genelde özgürlükleri elinden alınmış Yunanlardı. Kültüre ilgi duyan Romalı asilzadeler bir sabah başkentin her tür kölenin bulunduğu köle pazarına gidip çocuklarına öğretmenlik yapması için veya sırf evlerinde göreve hazır bir filozof buldurmanın prestiji için beğendikleri bir Yunan aydınını satın alıyorlardı. Evlerin dışında da okul öğretmenlerinin çoğunu Yunan köleler veya azat edilmiş Yunan köleler oluşturuyordu. Tüm beyaz yakalı işler ve masa başı işleri onların uzmanlık alanıydı. Ayrıca imparatorluğun ve hukuk sisteminin idaresinde destek personel olarak görev yapıyorlardı.

Cicero'nun mektuplarına baktığımızda yirmiden fazla kölesinin olduğunu ve bunları sekreter, kâtip, kütüphaneci, yazman, "okuyucu" (kitapları ve belgeleri efendisine yüksek sesle okuyan anlamında), asistan, muhasebeci ve getir-götürücü olarak kullandığını anlıyoruz. Ünlü hatip birkaç kütüphaneye sahipti; bunlardan biri başkentteki evindeydi, diğerleri taşradaki çok sayıdaki mülküne yayılmıştı. Tomarları ilgili rafa geri yerleştirmek, hasarlı tomarları onarmak ve kataloğu güncellemek gibi gündelik işleri köleleri hallediyordu. Güzel bir el yazısıyla yazmak yaptıkları işin temel gerekliliklerinden biriydi. Efendilerinin arkadaşları ona ilgilendiği kitapları ödünç vermişlerse, ne kadar uzun olurlarsa olsunlar bunların el yazısı kopyalarını çıkarmakla yükümlüydüler. Efendileri yeni bir deneme veya söylevi yazmayı tamamladığında, arkadaşlarına ve meslektaşlarına gururla dağıtabilmesi için çabucak kopyalarını çıkarıyorlardı. Bu zorlu bir görevdi (Cicero kendini beğenmiş, çok üretken ve birçok arkadaşı olan bir yazardı).

Kütüphanesinin genel düzeni için normal personeli yeterli değildi. Kitaplarına tutkun olduğu için bir uzmanın hizmetlerinden yararlanmak istiyordu. Bunun üzerine anavatanından koparılıp köle yapılan pek çok Yunan âlimden biri olan Tyrannion'a başvurdu. Köle yazar, kötü kaderine rağmen dost canlısı karakteriyle biliniyordu. Daha önce Sulla'nın ünlü kütüphanesini sipariş ederken İskenderi-

ye Kütüphanesi'ni model almasıyla büyük isim yapmıştı. Cicero bir arkadaşına gönderdiği mektupta şöyle yazar: "Beni görmeye geldiğinde Tyrannion'un kütüphanesindeki kitapları ne kadar mükemmel bir şekilde düzenlediğini göreceksin." Ancak Cicero'nun bütün eğitilmiş köleleri bu kadar uysal olmadıkları gibi onu bu kadar sevin-dirmiyorlardı. Ünlü hatip, MÖ 46 senesinin sonbaharında arkadaşısı olan İllirya valisine bir mektup yazar (İllirya, bugün Arnavutluk, Hırvatistan, Sırbistan, Bosna ve Karadağ'a yayılmış bir bölgedir). Canı sıkılmış ve hayal kırıklığına uğramıştır. Baş kütüphanecisi olan Dionysius adlı bir köle kitaplarını çalıp satmaktadır ve nihayet bu durumun farkına varıp onu cezalandıracakken kayıplara karışmıştır. Bir ahababı onu İllirya'da gördüğünü söylemiştir. Cicero, bölgede konuşlanmış orduların generali olan arkadaşına kölesini yakalayıp ona getirmek gibi "küçük" bir iyilikte bulunup bulunamayacağını sorar. Ancak Cicero'nun hayal kırıklığıyla öğreneceği üzere kitap hırsızları Romalı valinin önceliklerinden biri değildir ve Romalı lejyonlar kaçığı yakalamak için harekete geçirilmeyecektir.

Roma'daki kitapların hikâyesinin başkahramanları kölelerdir. Öğretmenlik yapmaktan kopya çıkarmaya edebi eserlerin üretiminin bütün aşamalarında yer alırlar. Çok sayıda eğitilmiş Yunan kölenin bulunduğu Roma'yla kölelerin cahil kalmak zorunda bırakıldığı sonraki uygarlıklar arasındaki tezat çarpıcıdır. Amerika'da Konfedere Devletler Ordusu 1865'te yenilgiye uğrayana kadar pek çok güney eyaletinde kölelerin okuma yazma öğrenmesi kanunen yasaktı ve okuyup yazabilen köleler kölelik sisteminin devamına yönelik bir tehdit olarak görülüyorlardı. 1856'da köle olarak doğmuş bir siyah olan Daniel Doc Dowdy bu kanunu ihlal edenlerin korkunç cezalara çarptırıldıklarını anlatır: "Okumaya veya yazmaya çalışırken ilk yakalandığınızda deri bir kayışla, ikinci kez yakalandığınızda yedi uçlu bir kırbaçla kırbaçlanırsınız; üçüncü kez yakalandığınızda ise işaret parmağınızı ilk boğumundan keserler." Bazı okuma yazma bilmeyen köleler her şeye rağmen efendilerine karşı çıkarak ve hayatlarını tehlikeye atarak okumayı öğrenmeye karardır. Yasak nedeniyle sabırla ve gizlilikle yürüttükleri bu iş birkaç yıllarını alır.

Bu hevesli öğrencilerin neler yaşadıklarını anlatan ait pek çok kahramanca hikâye vardır. Belle Myers, 1930’larda onunla yapılan bir görüşmede harfleri, bakımından sorumlu olduğu efendisinin küçük çocuğu bir alfabe bulmacasıyla oynarken öğrendiğini anlatır. Efendisi niyetinden şüphelenince aklını başına alsın diye ona birkaç tekme savurmuştur. Ancak Belle inat etmiş, bulmacadaki harfleri ve çocuğun okuma kitabındaki birkaç kelimeyi gizlice öğrenmiştir: “Bir gün elime bir çocuk şarkıları kitabı geçti ve başlığını heceleyerek okudum: ‘Adımı Doğru Okuduğumda.’ O kadar sevinmişim ki hemen gidip diğer kölelere söyledim.”

12 Yıllık Esaret filmindeki Solomon, vahşice dövölmek istemiyorsa okuma yazma bildiğini ne pahasına olursa olsun gizlemek zorundadır. Yaşadığı trajedinin bir başka boyutu da aynı zamanda New York’taki ailesine onu bulmaları ve bu açlık, sömürü ve vahşet cehenneminden kurtarmaları için bir mektup ulaştırmayı takıntı edinmiş olmasıdır. Yıllar boyunca efendilerinden küçük parçalar halinde kâğıt aşırarak için her fırsatı değerlendirir ve yeterli kâğıda sahip olunca kendine ilkel bir divit yapıp mürekkep yerine böğürtlen suyu kullanarak geceleri gizli gizli yazar. Büyük bir gayretle ve kendini büyük tehlikeye atarak yazmayı başardığı yasak mesajlar, bir gün özgür bir adam olarak eski hayatına kavuşmak için tek umududur. Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi* adlı eserinde şöyle der: “Amerika’nın bütün güney eyaletlerinde toprak sahiplerinin başkalarına okumayı öğreten köleleri darağacına göndermesi yaygın bir uygulamaydı. Köle sahipleri (diktatörler, tiranlar, mutlak krallar ve diğer yasadışı güç sahipleri) yazılı sözcüklerin gücüne yürekten inanırlardı. Okumanın büyük bir güce dönüşmesi için birkaç kelimenin yeterli olduğunu iyi bilirlerdi. Bir cümleyi okuyabilen her şeyi okuyabilirdi; cahil bir kalabalığa hükmetmek daha kolaydı. Okuma bir kez öğrenilince unutulamayacağı için yapılacak en iyi şey okumayı sınırlamaktı. Tüm bu nedenlerden dolayı okumayı yasaklamak gerekliydi.”

Öte yandan Greko-Romen uygarlığında yaşayanlar, bugün bizi en azından şaşırtan nedenlerden dolayı kölelerine kopyalama, yazma ve kayıt tutma işlerinin sorumluluğunu vermeyi uygun görmüşlerdi.

Daha önce belirttiğim gibi, antikçağda okuma bugünkü gibi sessizlik içinde gerçekleştirilen bir eylem değildi. Birkaç çarpıcı istisna dışında okuma her zaman, yalnızken bile yüksek sesle yapılırdı. Antikçağ insanının gözünde yazılı harflere ses kazandırmak huzur bozucu bir büyü yapmak gibiydi. Eski çağlardan beri bir insanın ruhunun nefesinde olduğuna inanılırdı. Erken dönem mezar kitabelerinde ölüler, mezarda yatan bedenlerine can vermesi ve kim olduklarını duyurması için oradan gelip geçenlere “bana sesini ver” diye yalvarırlar. Yunanlar ve Romalılar, yazılı metinlerin tamamen ermeleri ve gerçek güçlerini gösterebilmeleri için onlara yaşayan birinin sesinin verilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Bu yüzden, kelimelere bakıp onları seslendirmeye başlayan okurun ruhu ve sesi bir anlamda ele geçirilmiş, yazarın nefesi okurun gırtlığına hâkim olmuş sayılıyordu. Okurun sesi kendine ait değildi; okuduğu yazıyla bütünleşmişti. Yazar, öldükten sonra bile başka kişileri hizmetine alıp sesini duyuracağı bir araç olarak kullanabilirdi. Yazılarının yüksek sesle okunması, arada büyük zaman ve mekân farkı olsa bile okura hükmettiği anlamına geliyordu. Bu yüzden antikçağ insanları, kölelerin okuma ve yazmayı meslek edinmelerinin yerinde olduğunu düşünüyordu. Çünkü onların görevi hizmet etmek ve itaatti.

Öte yandan özgür insanların okuma tutkusuna sahip olmasına kuşkuyla bakılıyordu. Sadece dinleyiciler, yani seslerini yazılı metnin hizmetine sokmadan başka birinin okuduklarını dinleyenler güvendeydi. Kimilerinin Cicero gibi okuyucu köleleri vardı. Kitabın ele geçirdiği bu köleler okuma sırasında kendileri olmaktan çıkıyorlardı. Ağızlarından “ben” kelimesi çıktığında o “ben” kendileri olmuyordu. Sadece yabancı bir müziğin çalgılarıydılar. İlginçtir, Platon’un ve Catullus’a kadar diğer yazarların eserlerinde bu eylem için kullanılan benzetmeler fahişeliği veya cinsel ilişkilerdeki pasif tarafı tanımlamak için kullanılanlarla aynıdır. Okur, metin tarafından iğfal edilir. Bir kişinin okuması, vücudunu bilinmeyen bir yazara ödünç vermesidir; önüne gelenle yatıp kalkmaktan farksız bir eylemdir. Özgür bir vatandaşın seviyesine uygun bir davranış olarak görülmez ancak dönemin akliselim kişileri ölçülü bir şekilde, aşırıya kaçmadan kitap okunabileceğini ileri sürmüşlerdir.

8

Kitaplar, insan ırkının ilk yuvası ve belki de kelimelerimizin en eski taşıyıcısı olan ağaçların çocuklarıdır. Kitap sözcüğünün etimolojisi eski bir yaradılış hikâyesini içerir. Latince “kitap” anlamına gelen *liber*, başlangıçta ağaç kabuğuna, daha doğrusu ağaç kabuğuyla ağacın gövdesi arasındaki lifli katmana verilen isimdi. Büyük Plinius, Romalıların Mısır papirüsleriyle tanışmadan önce ağaç kabuklarına yazdıklarını söyler. Asırlar boyunca ağaç kabuğundan yapılmış bu antik sayfaların yerine farklı malzemeler –papirüs, parşömen– kullanıldı ancak kâğıdın zaferiyle birlikte kitaplar bir kez daha ağaçlardan üretilmeye başlandı.

Daha önce belirttiğim gibi Yunanlar kitaba, papirüs ihracatıyla ünlü Fenike kenti Biblos’tan türetilmiş olan *biblion* adını vermişlerdi. Bu kelime evrim geçirerek günümüzde sadece tek bir kitap için, yani İncil için kullanılır oldu (İncil’in farklı Batı dillerindeki karşılığı: *Bible*, *Bibel*, *Biblia*, *Bibbia*). Romalılar için *liber* kelimesi bir kenti veya ticaret yollarını değil, ormanın gizemini, ağaç yapraklarında dolaşan rüzgârın fısıltıları arasında atalarının ilk yazmaya başladığı yeri çağırıyordu. Germen dillerinde verilen isim de –*book*, *Buch*, *boek*– ağaçlarla ilgili bir kelimedenden, beyazımsı bir gövdeye sahip olan kayın ağacından türemiştir.

Latince “kitap” anlamına gelen *liber* kelimesinin okunuşu neredeyse “özgür” anlamına gelen *libre* sıfatına benzese de bu iki kelime Hint-Avrupa dil ailesine uzanan farklı köklerden gelirler. İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Portekizce gibi Latin dilleri, bizi okumak ve özgürlük arasında bir kelime oyununa davet eden bu tesadüfi fonetik benzerliği miras almışlardır. Bu iki kavram, tüm çağlardaki aydınların birbirinden ayrılmayan tutkuları olmuştur.

Bugün sıvı kristal veya plazma ekranlar üzerine ışıkla yazmayı öğrenmiş olsak da ağaçların ilk çağrısını hâlâ hissederiz. Dünyanın

her yerinde insanlığın aşk envanteri ağaç kabuklarına çiziktirilir. Şair Antonio Machado, *Kastilya Kırları* adlı şiir kitabında çıktığı yürüyüşlerde aşıkların kitabından birkaç satır okumak için bir nehir kenarında durur:

*Geri geldim, altından kavaklara bakmaya,
San Polo ile San Saturio arası Duero
kıyısı boyundaki yolun kavaklarına,
eski kent duvarlarının ardında
Soria'nın (...)
O ırmak boyu kavakları, eşlik eder
kuru yaprakların çıkardığı sesle
suyun sesine, yel üfürünce,
kabuklarında,
adlarının başharfleri kazılıdır
sevdalıların ve sevdalarına
düşükleri tarihler yazılıdır (...)*

Bir yeniyetme çakısıyla kavak ağacının gümüşü kabuğuna adının baş harflerini kazıdığına bilmeden antikçağlardan bir davranışı taklit ediyordur. İskenderiye'nin kütüphanecisi Kallimahos, MÖ 3. yüzyılda bir ağaca kazınmış olan aşk mesajından bahseder. Vergilius'un eserlerinden bir karakter, kendinin ve sevgilisinin bir ağaç kabuğuna kazıdığı adlarının yıllar geçtikçe nasıl genişleyip silineceğini düşünür: "Ve kazıdım sevgililerimin adını genç ağaçlara;/ ağaçlar büyüyecek ve siz de büyüyeceksiniz, sevgililerim." Bu dünyada yaşamış ve âşık olmuş birisinin anısını korumak için ağaç gövdelerine isimlerin baş harflerinin kazındığı ve hâlâ varlığını sürdüren bu âdet, belki Avrupa'da yazının kullanıldığı ilk örneklerden biriydi. Belki de antikçağdaki Yunanlar ve Romalılar, Machado'nun şiirindeki gibi sürekli akıp duran ve hayaller kuran bir nehrin kıyısına gelip ilk düşüncelerini ve ilk aşk sözcüklerini yazmışlardı. O ağaçlardan kimbilir kaç tanesi kitap olmuştur.

9

Romalıların dünyasında kitaplara erişmek her şeyden çok doğru kişileri tanımakla ilgili bir meseleydi. Antikçağ insanları kimin kimi tanıdığına bağlı olarak bilgi toplumunun kendilerine ait, tuhaf bir türevini oluşturmuşlardı.

Antik dönem edebiyatı hiçbir zaman bugün anladığımız anlamda bir pazar veya endüstri oluşturmamıştır ve kitap dolaşımı daima arkadaş çevresi ve eserlerin kopyasını çıkaran müstensihler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Özel kütüphanelerin oluşturulduğu günlerde varlıklı birisi eski bir kitaba sahip olmak istediğinde varsa bir arkadaşından ödünç alıp bazen sahip olduğu kölelerden birine bazen de bir kopya atölyesinin işi başından aşkın yazmanlarından birine kopyalatıyordu. Yeni yazılmış çağdaş eserler hediye olarak geliyordu. Yayınevlerinin olmadığı o günlerde bir yazar kitabını yazmayı bitirdiğinde belirli sayıda kopyasını sipariş ediyor ve bunları sağa sola dağıtıyordu. Yazdığı eserin kaderi, bu eseri okumaktan hoşlandıkları için ve her şeyden çok da görev duygusuyla okumaya gönüllü olan tanıdık, meslektaş ve müşteri çevresinin büyüklüğüne ve ne kadar önemli kişiler olduğuna bağlıydı. Regulus adlı varlıklı bir hatibin ölmüş oğlu hakkında yazdığı berbat bir kitabın –Plinius sözünü hiç sakınmadan bunun bir çocuk hakkında yazılmış bir kitaptan çok bir çocuk tarafından yazılmış bir kitaba benzediğini söyler– bin kopyasını çıkartıp tüm İtalya’daki ve vilayetlerindeki tanıdıklarına gönderdiği söylenir. Ayrıca Roma lejyonlarında görev yapan birkaç *decurion* (otuz kişilik bir birliğe komuta eden Roma subayı) ile temasa geçmiş ve askerleri arasından en iyi sese sahip olanları seçip imparatorluğun farklı bölgelerindeki halkın önünde eserini okutması –bir tür sunum– için ödeme yapmıştır. Eserlerin tanıtılması ve dağıtılması yazarın –tabii Regulus gibi ekonomik güç-

leri buna yetiyorsa– veya aristokrat velinimetlerinin –yazar, çoğu kez olduğu gibi beş parasız bir yabancıysa– sorumluluğundaydı.

Elbette yeni çıkan bir kitabı okumak isteyen ama yazarı şahsen tanımayan, dolayısıyla kitap dağıtım listesinde yer almayan kişiler de vardı. Yazar yeni eserini “dağıtmaya” başlar başlamaz, kitap hal-kın malı kabul edilirdi ve isteyen herkes onu kopyalayabilirdi. Bugün “bir yazıyı yayına hazırlamak” olarak çevirdiğimiz Latince *edere* sözcüğü aslında “hibe etmek” veya “terk etmek” gibi bir anlama sahipti. Bununla eserin kaderine terk edildiği kastediliyordu. Telif hakkına uzaktan yakından benzeyen hiçbir düzenleme yoktu. Üretim zincirinde sadece eseri kopyalayan yazman (yazarın kölesi olmadığını varsayarsak), günümüzde sayfa başı ödeme yaptığımız fotokopicilere benzer şekilde satır başına bir ücreti doğrudan alıyordu.

Önemli İngiliz sözlükbilimcisi ve yazar Samuel Johnson, bir yazarın para dışında bir nedenle yazması için kuş beyinli olması gerektiğini söyler. Antik yazarların beyinlerinin ne beyni olduğunu bilemiyoruz ama hepsi de en başından beri kitaplarını satarak para kazanmaları için en küçük bir umudun olmadığını farkındaydı. Birinci yüzyılda mizah yazarı Martialis, “Yazdıklarımı sadece bedava olduğu için seviyorlar” diye şikâyet eder. Bilbilisli⁵⁹ yazar, edebiyatın başarılı bir yazar için bile kârlı bir meslek olmadığını bizzat yaşayarak görmüştür. Bir keresinde varlıklı bir yabancıнын sokakta yanına gelip, günümüzde ünlülerle *selfie* çektiirmek isteyen hayranları andıracak şekilde parmağıyla ve gözleriyle kendisine işaretler yaptığını söyler: “Sen o Martialis değil misin? Evet, osun, hani herkesin dokundurmalarından ve esprilerinden bahsettiği?” Sonra ekler: “İyi de neden bu eski püskü giysilerin içinde dolaşıyorsun?” Martialis bunun üzerine gelecekteki Aragonluların ironik mizah anlayışını aratmayacak şekilde, “Çünkü ben kötü bir yazarım” diye cevap verir.

Cicero gibi birinin söylevlerini ve denemelerini yayımlarken amacı neydi? Amacı, toplumsal ve siyasi etki alanını genişletmek; daha ünlü ve nüfuzlu biri olmak; toplumun gözünde çıkarlarına uygun bir imaj oluşturmak; başarılarını dostlarına –ve düşmanlarına–

59) Augusta Bilbilis, Romalıların İber yarımadasında kurduğu, bugün İspanya’nın Calatayud kenti yakınlarında bulunan antik bir kenttir. [ç.n.]

duyurmaktı. Parlak ama yoksul yazarları ekonomik açıdan destekleyen zenginler de benzer şeylerin peşindeydi: İsimlerini duyurmak, gösteriş yapmak, övgü toplamak. Kitaplar her şeyden çok belli kişilere prestij sağlamaya veya prestijlerini artırmaya yarıyordu. Kitaplar gerek hediye edilerek gerek ödünç verilerek onlara ilgi gösterenler arasında serbestçe ve gönüllü bir şekilde elden ele geçiyor, küçük bir kültürlü seçkinler grubunu, zenginlerden oluşan kapalı bir topluluğu diğerlerinden ayırmaya yarıyordu. Basit bir aileden gelen veya köle olan bazı yazarlar da yetenekleri sayesinde zenginlerin himayesine girip bu gruba kabul ediliyorlardı. Güçlü ilişkilere sahip olmadıkları için grubun dışında kalan yazarları ve okurları ise bu işle geçimlerini sağlayamayacakları bir hayat bekliyordu.

Yabancıların ve kölelerin etkisiyle bir edebiyat kültürü oluştuktan sonra bazı bağımsız yazarlar da ufak ufak boy göstermeye başladı ancak tarih, savaşlar, hukuk, ziraat, ahlak gibi saygın konularda ve düzyazı türünde yazmaları koşuluyla. Cicero ve Sezar, iyi bir aileden gelen bu ilk Romalı devletçi yazar grubunun iki tanınmış üyesiydi. Yunan dünyasından getirilen köle şairlerin aksine Roma vatandaşlardı ve üstelik yazardılar. Ve ciddi konular üzerine yazıyorlardı. Bir yabancıнын kanunlar veya ulusal gelenekler hakkında yazmasına izin verilmeyeceği gibi iyi bir Romalının zamanını şiire ayırması da hoş karşılanmazdı; günümüzde bir devlet başkanının pop şarkıları için söz yazmasının uygunsuz bulunacağı gibi.

Bu yüzden, uzun süre birbirine paralel iki çağdaş edebiyat türü oldu. Bir tarafta Yunan kölelerin veya azat edilmiş eski kölelerin kültürlü ve aristokrat velinimetlerini memnun etmek için yazdıkları şiirler, diğer tarafta saygın vatandaşların kendi zevkleri için yazdıkları ve her zaman düzyazı türünde olan eserler vardı. Büyük Cato, “Şiir, yazarına onur kazandıran bir alan değildir ve bir kişi kendini şiir yazmaya vakfederse ona dilenci derler” diye yazmıştı. Bu dönemden itibaren Caravaggio’dan Van Gogh’a, Shakespeare ve Cervantes’ten Genet’ye oyun yazarları, müzisyenler ve sanatçılar ayaktakımı olarak görülmüşlerdir.

Roma’nın has vatandaşları çok sık olmamak kaydıyla, daha da önemlisi, bu işi eğlence için yapmaları kaydıyla isterlerse sanatsal

ve edebi faaliyetlerde bulunabiliyorlardı. Öte yandan edebiyatla geçinmeye niyetlenmek iyi vatandaşlara yakışmayacak bir davranıştı. Bilgiyle kazanç sağlama isteği birbirine karıştığında hemen kötüleniyordu. Daha önce belirttiğim gibi, mimarlık, doktorluk, öğretmenlik gibi büyük bilgi birikimi gerektiren entelektüel meslekler bile alt sınıflara aitti. Antikçağ okullarının çoğu köle veya azat edilmiş köle olan öğretmenleri, düşük ücretli ve hakir görülen bir mesleğe sahipti. Tacitus, kariyerine bu ayaktakımı mesleğinde başlayan birisi –bir sonradan görme– için “Kimin nesi olduğu belli değil” der. Yüksek sınıftan olanlar ve aristokratlar bilgiye ve kültüre değer veriyorlardı ancak öğretmeyi hakir görüyorlardı. Buradaki paradoks, öğrenmekten onur duyulan şeyi öğretmenin küçültücü olmasıydı.

Yaşadığımız büyük Sayısal Devrim çağında, kültürü amatör bir eğlence olarak gören bu eski aristokratik anlayışın yeniden güç kazanacağı kimin aklına gelirdi? Aynı nakaratı yine duyuyoruz: Yazarların, oyun yazarlarının, müzisyenlerin, aktörlerin, film yönetmenlerinin karınlarını doyurmak istiyorlarsa kendilerine ciddi bir iş bulup sanatı boş zamanlarında yapmaları söyleniyor yine. Bu yeni neoliberal ortamda ve birbirine sayısal ağlarla bağlı bir dünyada –ilginçtir, tıpkı kölelerle dolu, aristokrat Roma’da olduğu gibi– yaratıcı işlerin bedava olması bekleniyor.

10

Kültürün kök salmaya başladığı bu zenginlik ve yüksek sosyete dünyasında kitap toplayan kadınlar da vardı. Cicero’nun mektupları sayesinde, kitap okumaya düşkün ve felsefi eserlerle dolu bir kütüphaneye sahip bir kadın olan Caerellia’nın varlığını öğreniyoruz. Bu varlıklı aristokrat kadın, Cicero’nun *İyi ve Kötü Şeylerin Gayeleri Üzerine* adlı eserinin korsan kopyasını, yazar kitabı resmen dağıtmaya başlamadan önce bir şekilde –belki rüşvet vererek– edinmişti. Bu duruma canı sıkılan Cicero, kinayeli bir tonda, “Hiç kuşku yok ki Caerellia felsefe tutkusuyla yanıp tutuşuyor” diye yazar.

Bu sabırsız okur, kadınlar arasındaki tek istisna değildi. Yüksek sınıftan Romalı ailelerde oldukça eğitilmiş kadınlar olması olağandı. MÖ 2. yüzyılda Gracchus kardeşlerin annesi olan Cornelia, çocuklarının eğitimiyle bizzat ilgilenmiş ve onlar için en iyi öğretmenleri seçmişti. Ayrıca dönemin politikacılarının ve yazarlarının bulunduğu ve Madame de Staël'in Fransa'daki toplantılarının öncülü sayılabilecek edebiyat toplantılarının ev sahibesiydi. Sezar'ı öldüren Brutus'un annesi Sempronia okumayı severdi ve hem Latince hem Yunanca yazılmış kitapları okurdu. Cicero, kızı Tulia'dan *doctissima* (son derece eğitilmiş kadın) diye bahseder. Pompeius'un karılarından biri –çok eşli değildi; farklı zamanlarda evlenmişti– edebiyata, coğrafyaya ve lir müziğine çok meraklıydı. Üstelik Caerellia gibi “felsefi tartışmalara zevkle katılırdı.”

Romalı aristokratlar kızlarına eğitim verirdi. Onları genellikle okula göndermez, iffetlerine göz kulak olmak için evde özel öğretmenlerden ders almalarını tercih ederlerdi. Antikçağ insanları sokaklarda asil evlatlarının başlarına neler geleceğinden her zaman endişelenirlerdi. Aristokratlar dünyasında ne kadar sıkı önlem alınır, alınsın yeterli görülmezdi. Bu yüzden asil aileler çocuklarını okula gönderiyorlarsa onlara her gün okula giderlerken eşlik edecek bir köle bulundururlardı. Bu işle görevli kölelere *paedagogus* denirdi; yani “pedagog” terimi başlangıçta sadece “çocuk eşlikçisi” anlamına geliyordu. Öte yandan çocukların evde eğitim görmesinin de riskleri vardı. Quintus Caecilius Epirota adlı ünlü bir öğretmenle efendisinin ders verdiği kızı arasındaki ilişki MÖ 1. yüzyılda epey dedikoduya yol açmış ve azat edilmiş bir köle olan çapkın öğretmenin sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştı.

Kızların bilgi basamaklarının son kademelerine çıkmasına izin verilmezdi; yüksek eğitim sadece erkeklere mahsustu. Erkek öğrenciler gibi Atina'ya veya Rodos'a, o dönemin Erasmus bursu sayılabilecek bir yıllık bir eğitime de gönderilmezlerdi. İyi aile kızları hitabet derslerine katılmaz, dil becerilerini geliştirmeleri veya Akropolis'i görmeleri için Yunanistan'a gönderilmez, ailelerinden uzakta özgürlüğün tadını çıkaramazlardı. Erkek kardeşleri bir yandan Yunan heykellerini takdir edip diğer yandan Yunanistan'da aşk yaşarken,

kaderleri küçük yaşta yetişkin erkeklerle evlendirilmek olan yeni-yetme kızlar koca avına çıkarlardı. Antikçağ insanları, erkekler için savaş neyse kadınlar için de evliliğin aynı şey olduğuna inanırlardı: Her iki taraf da tabiatlarının gerektirdiği gibi davranmalıydı.

Kız çocuklarına okuma yazma öğretmenin avantajları ve tehlikeleriyle ilgili hararetli bir tartışmanın asırlar boyunca devam ettiğinin izlerine rastlarız. Bu tartışmada gece hayatı belirleyici bir rol oynar. Yunan erkekler kadınlarını evde bırakıp kendi başlarına şöenlere katılır, *hetaira* adı verilen kiralık kadınlarla sabahın erken saatlerine kadar eğlenirlerdi. Diğer taraftan Romalı kadınlar malikânelerinin dışındaki yemeklere de katıldıkları için, bu yemeklerde başkalarıyla zekice diyaloglar kurmaları kocaları için önemliydi. Bu yüzden aristokratik Romalı ailelerde zekâlarıyla, konuşma becerileriyle ve bilgileriyle gurur duyan kadınlar bulmak mümkündü.

Juvenalis'in hicviyelerinde bu kültürlü kadınların alaycı ve karikatürleştirilmiş bir yansımasını buluruz. Ünlü hiciv yazarı 1. yüzyılın sonunda, kendi ifadesiyle “kızgınlıktan kaynaklanan” dizeler yazmaya başlamıştır. Var olmayan bir geçmişe özlem duyan, huysuz ve gerici bir mizah yazarıydı. Yazarın *Yergiler (Saturnae)* adlı eserinin ortaçağdan kalma bu kadar elyazması kopyasının bulunması tesadüf değildir: Ortaçağ din adamları, onun insanların ahlaksızlığına –bu konu, vaazlarının vazgeçilmez malzemesiydi– ilişkin sivri dilli suçlamalarına bayılıyorlardı. Juvenalis şiirlerinden birinde erkekleri evliliğin cefalı taraflarına karşı uyarır. Dişi cinsin işlediği “günahların” bir listesini verir: Gladyatörlere şehvet beslemeleri, kocalarını sefil yabancılarla aldatmaları –“bir de bakmışsın bir Etiyopyalının babası olmuşsun, gündüz aydınlığında yüzüne bile bakamayacağın siyah bir çocuğu vasiyetine mirasçın olarak yazıyorsun”–, hesapsızca para harcamaları, kölelere acımasızca davranmaları, batıl inançları, küstahlıkları, hırçınlıkları, kıskançlıkları... ve kültürleri. (“En kötüsü de yemek masasına oturur oturmaz Vergilius'tan alıntılar yapıp onu Homeros ile aynı kefeye koyan kadındır. Öğretmenler onlarla tartışmaktan uzak durur, hatipler pes eder, herkes susar. Ne avukat ne de kasaba tellalı onlarla çene yarıştıramaz. Gramer

kurallarını okuyup ezberleyen, daima dilin kuralına kaidesine uyan, hiç duymadığım şiirleri bilen ve cahil arkadaşlarının konuşurken yaptıkları ama hiçbir kocanın umursamayacağı yanlışları düzeltip duran o küçük bilmişlerden nefret ediyorum.”)

Bu hicvin kadın düşmanı feveranı o kadar hınç doludur ki bazı uzmanlar Juvenalis gerçekten bu kadar yaygaracı bir dinazor muydu yoksa en uç söylemleri dile getirirken amacı onlarla alay etmek miydi diye şüpheye düşerler. Her halükârda bu alaycılığın arkasında gerçek payı olmasa Juvenalis’in mizahı başarılı olmazdı. Yirmi asır öteden bir metnin ciddi mi ironik mi olduğunu belirlemek neredeyse imkânsızdır. Kuşkusuz çağımızın başlangıcında pek çok Romalı kadın arasında okuma zevki kök salmıştır. Ve bazıları, edebiyata ve dile olan sevgileriyle kocalarını utandırmayı başarmıştır. Asil aileler arasında ilk kez, sohbetlere katılan, okuyan, kitapların insanı özgürleştirdiğini ve kelimelerin “tıpkı bir tanrı veya bir elmas gibi” yok edilemez gücünü kullanmayı bilen aydın anneler ve kızlar çıkmaya başlamıştır.

11

Peki, Roma uygarlığında okumayı öğrenip kitap sahibi olanlar kimlerdi? Antikçağda halkın genelini kapsayan bir eğitime uzaktan da olsa benzeyen bir şeyin varlığına dair elimizde herhangi bir kanıt yok. Bazı ülkeler sadece Modern Çağ’da, yani çok yakın zamanlarda yüksek okuryazarlık oranlarına ulaştılar ve bu, bir anda olmadı, yoğun ve kolektif bir çabanın sonucunda gerçekleşti. Romalılar hiçbir zaman okuryazarlığı toplumun geneline yaymadıkları gibi tüm halka açık bir devlet okulu da kurmamışlardı. Eğitim gönüllüydü, zorunlu değildi. Ve tabii pahalıydı. O çağda okuryazarlığın ne kadar yaygın olduğunu belirlemek zordur; adını güçlükle yazarlar da Tacitus’un çapraşık şiirlerini yalayıp yutmuş olanlar da okuryazar sayılıyordu. Okuma ve yazma becerileri erkekler ve kadınlar arasında, kentsel ve kırsal bölgelerde aynı değildi. Uzmanlar bu konudaki tahminlerinde genelde temkinli davranır ve kesin bir şey söylemekten kaçınırlar.

Tarihçi W. V. Harris, 1. yüzyılda Vezüv Yanardağı'nın lavları altında kalan Pompei'de yaşayanlarla ilgili daha net bir tahminde bulunmaya cesaret etmiştir çünkü bu kentin duvarlarında bozulmadan kalan binlerce grafiti ve resmi incelemek mümkün olmuştur: Sıradan insanların mesajları, örneğin bir evin kiralık olduğunu bildiren mesajlar, ilan-ı aşklar, kayıp eşya duyuruları, günümüzün umumi tuvaletlerinde gördüklerimize benzer küfürler ve açık saçık sözler, fahişelerin ücretleri, bir taraftarın en sevdiği gladyatör için yazdığı tezahürat mesajı... Harris'e göre, bu kentte erkeklerin en fazla %60'ı, kadınların en fazla %20'si okuyup yazabiliyordu; yani toplam olarak en fazla iki veya üç bin Pompeili. Bu rakam göze az görünse de daha önce hiç ulaşılmamış bir eğitim seviyesini ve kültüre daha önceki tüm dönemlerden daha kolay erişildiğini ortaya koyar.

Ayrıcalıklı sınıfın çocuklarının hayatı, yedi yaşına geldiklerinde yeni bir dönemece giriyordu. Bu yaşta annelerinin onları eğittiği evden çıkıp, Yunan bir kölenin dilini onlara öğrettiği –on dokuzuncu yüzyıl romanlarındaki yabancı mürebbiyelerin yaptığı gibi– bir eğitimden geçmeye başlıyorlardı. Evdeki çiraklık dönemleri sona erdiğinde onları zor, hatta şiddet içeren bir deneyim bekliyordu. On bir veya on iki yaşlarına gelene kadar ilkokulun saplantılı ve monoton derslerine katlanmak zorundaydılar. Okuma yazma eğitiminin her safhası –harfler, heceler ve metinler– biteviye tekrarlardan oluşuyor, öğrencinin merakını cezbedecek hiçbir şey yapılmıyor, çocuk psikolojisi tümüyle göz ardı ediliyordu. Yunanistan'da olduğu gibi öğretim yöntemi pasifti: Ezber ve taklit en değer verilen becerilerdi.

Üstelik, genelde öğretmen de öğrenmeyi daha zevkli hale getirmiyordu. Antikçağın bütün yazarları için okul, dayak ve korkuyla geçen bir dönemi çağrıştırıyordu. 4. yüzyılda şair Ausonius, torununun bir okul öğrencisi olarak yeni hayatına korkmadan başlaması için onu teşvik etmek üzere bir mektup göndermişti: “Bir öğretmeni görmek korku duyulacak bir şey değildir” diyordu. “Sesi pek hoş olmasa ve seni alnını kırıştırıp sertçe azarlayarak tehdit etse bile ona alışacaksın. Okulda pek çok kırbaç şaklaması iştirsen korkma. Sapanın sapı titrerse, oturduğunuz tabureler hissettiğiniz korkudan

sarsılırsa bu seni rahatsız etmesin.” Sözde içi rahatlasın diye söylenen bu sözler, herhalde zavallı çocuğun kâbuslar görmesine neden olmuştur. Öğrenciliğinde neler çektiğini hiç unutmayan Hippolu Augustinus, yetmiş iki yaşındayken şunları yazıyordu: “Ölümlü çocukluğa dönmek arasında bir seçim yapmamız gerektiği söylene kim korkuyla irkilip ölmeye razı gelmez ki!”

İlkokul öğretmeninin mesleğine Latince *litterator* deniyordu, yani “harfleri öğreten kişi.” Üç kuruş paraya çalıştırılan bu zavalcıklar –pek çoğunun ek işlerde çalışmasına şaşırmamak lazım–, seçenlere genelde meşakkatli bir yaşam sunmasıyla bilinen bir diğer mesleğe, yani “edebiyata”⁶⁰ adlarını vermişlerdir. Ders verdikleri yerler de pek ahım şahım sayılmazdı: Kirası ucuz bir mülk, hatta bazen sokağın gürültüsünü ve meraklı gözleri uzak tutmak için ince perdelerle çevrelenmiş, basit bir veranda yeterli görülürdü. Öğrenciler arkalıksız, basit taburelerde oturur, herhangi bir masa veya sıra olmadığı için dizleri üzerinde yazarlardı. Horatius, “sayı sayma taşlarını ve yazı tabletlerini içeren küçük bir kutuyu sol koltuklarının altına sıkıştırmış bir şekilde” okula giden öğrencilerden söz eder. Tarihteki ilk okul çantalarının içinde bunlar bulunuyordu.

Çocuklar okul ödevlerini yapmak, öğretmenin söylediklerini yazmak, güzel yazı alıştırması yapmak, müsvedde hazırlamak için ucuz malzemeler kullanırlardı. Papirüs lüks bir malzeme olduğu için balmumu kaplı tabletler Romalılarından itibaren çocukların her gün kullanıp yanlarından ayırmadıkları yardımcıları oldu. Okumayı bu tabletlerle öğrendiler; başarılarını, aşklarını, anılarını bu tabletlere yazdılar. Genelde bu tabletler, reçine eklenmiş balmumu katmanının sürüldüğü, hafif içeri girintili bir yüzeye sahip olan, basit tahta veya metal parçalarıydı. Harfler, bu yumuşak tabaka üzerine demir veya kemikten yapılmış, sivri uçlu bir kalemle yazılırdı. Balmumu tabakasını düzleştirmek ve böylece hataları düzeltmek veya tableti tümüyle silerek yeniden kullanılmaya hazır hale getirmek için kalemin öbür ucuna spatula şekli verilmişti. Balmumu tabakasını yenileyerek

60) “Edebiyat” kelimesinin, Avrupa’da konuşulan çeşitli dillerdeki karşılığı, *litteratura*, *literature*, *literatur*, *littérature*, *letterature*, *literatuur* vb.’dir. [ç.n.]

tableti ilelebet kullanmak mümkündü. Pompei duvarlarında, *stylus* adı verilen kalemelerini ağızlarına götürüp düşüncelere dalmış bir pozda –gözlükleri, elinde sigarası ve özenle uzattığı sakalıyla poz veren 20. yüzyıl aydınlarını aratmayacak şekilde– resmedilmiş olan iki kadın portresi neredeyse hiç bozulmamış halde bulunmuştu. Bu iki portrenin, şair Sappho’ya ait olmamasına karşın onunla özdeşleştirerek “Sappho” adını verdiğimiz en bilineninde, genç bir kadın bir eliyle kaleminin ucunu dudağına götürmüş, diğer elinde balmumu kaplı tablet destesini tutar halde, kafasında bir şiir dizesini kuruyormuşçasına düşüncelere dalmıştır. Bizler de ne zaman bakışlarımız uzaklara dalmış bir halde düşüncelerimize odaklanıp kalemimizin ucunu ağızımıza götürsek, aslında farkında olmadan yazı kadar eski mimiklerden birini tekrarlamış oluruz.

Pompeili genç Sappho elinde beş veya altı tableten oluşan bir deste tutar. Tabletlerin bir kenarına küçük delikler açıp halkalarla, iple veya kurdelelerle birbirlerine bağlamak yaygın bir uygulamadır. Bazen bu şekilde birbirine tutturulmuş diptik iki kanatlı veya çok kanatlı tabletlere de rastlanır. İngiltere’de, Hadrian Duvarı’nın yakınındaki Vindolanda’da yürütülen kazılarda rastlanan çok sayıdaki buluntu sayesinde, sıradan tahta plakalardan yapılmış, defter boyutundaki tablet destelerinin veya huş ağacından yapılmış, akordeon gibi katlanan destelerin de var olduğunu biliyoruz. Bu tahta plakalar, ağaçların özsularını koruduğu ve ahşabın daha esnek olduğu bahar aylarında ağaçlardan kesilir ve günümüzdeki broşürler gibi ikiye katlanırdı. Ahşap sayfaların birleştirilmesiyle oluşturulan bu tablet desteleri –Latince adıyla *codex* (kodeks)– yazının geçmişiyle bugün arasındaki en eski bağlantıdır. Bu desteler, bugün bildiğimiz anlamıyla kitapların öncülüdür.

Tabletler oldukça yaygındı ve çok çeşitli şekillerde kullanılıyorlardı. Çeşitli doğum belgeleri ve köle azat belgeleri –yeni bir hayata başlamanın iki yolu– tabletlere yazılıyordu. Ayrıca kişisel notlar, ev idaresi hesapları, küçük işletmelerin ticaret kayıtları, envanterler, mektuplar ve bugün hâlâ okuduğumuz şiirlerin ilk versiyonları için tablet kullanılıyordu. Ovidius, *Aşk Sanatı (Ars Amatoria)* adlı

erotizm kılavuzunda gizli âşıklara bir tableti yerine koymadan önce kendilerini ele verecek yazıları dikkatle silmelerini tavsiye eder. Şaire göre eşlerine sadakatsiz olan pek çok kişiyi bu tür dikkatsizlikler ele vermişti, anlaşılan balmumu kaplı eski tabletler sırları açığa çıkarmak için günümüzün cep telefonları kadar işe yarıyordu. Bu mesele belli ki Sayısal Çağ öncesinde yaşamış olan atalarımızın başını çok ağrıtıyordu çünkü Vatsyayana'nın *Kama Sutra*'sında da kadınlara yaptıkları kaçamakları açığa vurabilecek mektupları gizleme sanatını öğretmek için geniş bir yer ayrılmıştır.

Bazen sert sazdan yapılma, ucuna dolmakalem ucuna benzer şekilde bir kesik açılmış bir divitle yazmak için tabletlerin üzerine alçıdan bir tabaka sürülürdü. Bu şekilde acemilerin çizgi ve eğrilerle harfleri yazması daha kolay olurdu. Şair Persius, divitinin ucundan güzel yazı alıştırmalarının üzerine her mürekkep damladığında homurdanan ve umutsuzluğa kapılan bir öğrenciyi tasvir eder. Bu sahne, çok yakın geçmişe kadar asırlar boyunca sınıflarda tekrarlanmıştır. Annem, o siyah gözyaşlarıyla lekelenmiş okul defterinin manzarasını hâlâ hatırlıyor.

Öte yandan ben, Macar gazeteci László Bíró'nun dâhice icadı olan tükenmez kalemin kullanıldığı bir çağda doğdum. Anlatılana göre, bir oyuğa sert metalden bir bilye yerleştirerek yeni bir yazı aracı icat etme fikri László'nun aklına top oynayan çocukları seyrederken gelmiş. Topun bir su birikintisine girdikten sonra yuvarlanırken yerde bir iz bıraktığını fark etmiş. O futbol maçının yağışlı bir günde yapıldığını kafamda canlandırabiliyorum: Bağırarak, kahkahalar atarak koşturan çocuklar, kapalı bir hava, yerde ayna gibi parlayan su birikintileri, topun yeni icat edilmiş bir alfabe gibi zeminde bıraktığı izler... Çocukluğumun mavi kapaklı, altıgen gövdeli, yanında küçük bir deliği olan o unutulmaz Bic Cristal tükenmez kalemleri işte buradan doğmuş. Uzun ve sıkıcı öğle sonraları bu kalemlerin gövdesini tüftüf gibi kullanarak arkadaşlarımızın kafasına pirinç taneleri üflediğimizi ve galiba hoşlandığım bir çocuğu o ergen beceriksizliğimle hedef alarak dikkatini çekmeye çalıştığımı hatırlıyorum.

Bugün bize zamanımızın bir özelliği gibi gelen vahşet estetiği ve aşırı şiddete duyulan ilgi, Romalılar arasında da yaygındı. Yunan mitolojisi de kendi vahşet repertuarına sahiptir –tecavüzler, oyulan gözler, akbabalar tarafından parçalananan insan ciğerleri, acımasızca derisi yüzülen insanlar– ancak kuşkusuz bu janrın en tepesinde Hristiyanlık şehitlerinin ne tür işkencelerden geçtiklerinin, kollarının bacaklarının nasıl kesildiğinin, dillerinin nasıl kopartıldığının bütün vahşi detaylarıyla anlatıldığı, kandan geçilmeyen hikâyeleri vardır.

Yazdıklarıyla insanı dehşete düşüren o sadizm ustalarından biri 4. yüzyıl ortalarında, İber yarımadasında, muhtemelen Caesaraugusta'da (bugünkü Zaragoza) doğmuştu, yani çocukluğu benimkiyle aynı yerlerde geçmiş olmalı. Babası ve annesi ona Aurelius Prudentius Clemens gibi insanda huzur uyandıran bir isim vermesine ve imparatorluğun üst düzey bir memuru olarak pek macera içermeyen çeşitli görevler almasına karşın, o sıradan görüntüsünün altında Tarantino'nun veya Dario Argento'nun Romalı atası diye tanımlanabilecek bir kişi yatıyordu. Bu sessiz Hispanik elli yaşına yaklaşırken içinde güçlü bir yaratıcılık patlaması hissetti, devlet görevini bir kenara bırakıp yedi yıl içinde yirmi bin hararetli mısra yazdı. Diğer eserlerinin yanı sıra Yunanca bir isme sahip olan bir şiir derlemesi yayımladı. *Peristephanon* ("Şehitliğin Taçları") adlı bu eser, inançlarını inkâr etmeleri için işkenceden geçirilen on dört Hristiyanın çektikleri acıları ve ne tür işkencelerden geçtiklerini detaylarına girerek, stilize koreografilerle anlatır.

Prudentius'u bu kadar duygulandıran o marazi şehitlik hikâyelerinden birinin kurbanı Aziz Cassian'dı. Ölümünün hikâyesi Latin edebiyatının en dehşet verici metinlerinden biri olduğu gibi, umulmadık bir şekilde, Romalı atalarımızın okuldaki günlük yaşamları ve yazı araçları hakkında –ürkünç bir perspektiften anlatılan– olağanüstü bir belge niteliğindedir. Prudentius'un söylediğine göre Aziz Cassian bir ilkokul öğretmeniydi ve öğrencilerine karşı pek yumuşak davranmamasıyla bilinirdi. Ev ödevlerini kontrol ettiği

ve söylediklerini yazmalarını öğrettiği küçük öğrencilerinden hata yapanları çok sert bir şekilde cezalandırırdı. Her gün kırbaçlanan bu öğrenciler, Haneke'nin *Beyaz Bant* (*Das Weisse Band*) filminde o donuk bakışlarıyla tüylerimizi ürperten sarışın çocuklar gibi içlerinde korku, şiddet ve öfke duygularının tehlikeli bir karışımını hissederek yetişmiş olmalılar.

O yıllar din adına korkunç eziyetlerin yapıldığı, karanlık yıllardı. Hıristiyanlara yönelik bilmem kaçınıcı baskı dalgası patlak verdiğinde, Cassian pagan tanrılara tapınmayı reddettiği için tutuklandı. Prudentius'a göre yetkililer onu pelerini olmadan ve elleri arkadan bağlı halde sınıfındaki öğrencilerin eline teslim edip cezalandırmalarını istediler. Bu noktaya kadar tahmin edilebilir bir çizgide ilerleyen hikâyeye aniden ürkütücü bir havaya bürünür. Burada ölüm ve acımasızlık bir çocuğun simasını taşır: "Şevkle dışa vurdular hep sessizce içlerine attıkları öfkeyi/ Parçaladılar tablet kutularını öğretmenin kafasında,/ dağıldı parçaları dört bir yana/ İndirdiler suratına balmumu sürülmüş şimşir tabletlerini/ Çatlayan sayfalar kızıl kana boyandı indirilen darbelerden/ Diğerleri saldırdılar sivri uçlu şişlerle;/ balmumuna harfleri kazıdıkları kalemlerdi bunlar/ İki yüz el bir oldu kalemleri saplarken bedenine/ kimi deldi geçti etini, kimi yardı tenini."

Prudentius, kolay etkilenen okurun inancını güçlendirmek için onu yazdıklarıyla sarsmak ister. Dehşet verici sahneler yaratma becerisini ustalıkla kullanır: Olanları uzun uzadıya anlatır; detaylar, yapılan hareketler, çıkan sesler ve indirilen darbeler üzerinde oyalanır. Gündelik nesneleri silaha dönüştürür, ne tür acılara yol açabileceklerini araştırır. Balmumu üzerine yazmak için kullanılan kalemlerin bıçak kadar keskin olduğunu keşfeder. Yazı aletinin bir silaha benzetildiği bu dizeler, kanlı sahnelerin yazıya eşlik ettiği Roma okullarına hâkim olan vahşeti simgeler. Dolayısıyla bu şiir, bir paradoks oluşturacak şekilde, çocuklara fiziksel cezalar verilmesine karşı son derece kasvetli bir itiraz olur. Tüm öğrencilerin öğretmenlerinin alaycı sözlerinden ve dayaklarından nasiplerini aldıkları anlaşılmaktadır ve intikamlarının bu korkunç hikâyesi bizleri çocukların nasıl cellata, masumların nasıl katile dönüştüğü hakkında düşünme-

ye zorlar. Bu rahatsız edici, marazi bir sahnedir: Bir çocuk perişan haldeki öğretmenine acımasızca “Niye şikâyet ediyorsun ki?” diye sorar. “Senin elindi bu şişi bize veren, bizi silahlandıran/ Gördün ya, şimdi sana iade ediyoruz yazdırdığın binlerce harfi/ ‘Kaleminizi kullanın!’ diyen sendin, kullanıyoruz işte/ O kadar cimriydin ki biz yalvarırken bir mola ver diye/ Hep reddettin bizi sınıfına hâkimken/ Hadi, şimdi kullan sahip olduğun gücü,/ cezayı hak etmiştir harfleri tenine yanlış yazan tembel öğrenci.” Şiirin sonu iyiden iyiye dehşet vericidir. Çocuklar öğretmenlerine çektiydikleri işkenceyi uzatarak eğlenirlerken öğretmenin canı delik deşik bedenindeki kesiklerden ağır ağır uçar gider.

Prudentius’un niyeti Hıristiyanlığa karşı işlenen suçları kınamak olmakla birlikte, okul hayatının acımasızlığı bu vahşi anlatıya sızmıştır. 1. yüzyılın ortasında, Calagurris’te (bugünkü Calahorra) doğmuş bir diğer Hispanik, zalim eğitim yöntemlerini ilk sorgulayan yazarlardan biridir. Quintilianus, *Hitabet Okulları (Instituto Oratoria)* adlı eserinde öğrenme arzusunun sadece iradeye bağlı olduğunu, “burada şiddete yer olmadığını” söyler. Okullardaki aşağılayıcı cezalara karşıdır ama hümanist duygularının istisnalarının ve boşluklarının olduğunu gösterircesine “dayak sadece kölelere uygundur” der. Dövülen çocukların sık sık çocukluktaki mutluluğu yok edecek kadar derin korku, acı ve utanç duygularına kapıldıklarını yazarken belki de kendi zorlu çocukluk yıllarını hatırlamaktadır. Dolayısıyla, diye ekler, çocuklar kendilerini savunamayacak yaşta oldukları için hiç kimse bu aciz varlıklar üzerinde sınırsız güce sahip olmamalıdır.

Aziz Cassian’ın korkunç hikâyesi kamçılama ve dayanın Roma sınıflarında asla tümüyle yok olmadığını gösterirken, kasvetli manzarada bazı aydınlık yerler de tespit ederiz. Yeni bir çağ yaklaşırken daha merhametli ve eğlenceli bir eğitim biliminin savunucuları ortaya çıkar. Bu akımı savunanlar, ceza yerine ödülü tercih etmekte ve çocukların içinde bir öğrenme isteği uyandırmanın yollarını aramaktadır. Bazı öğretmenlerin öğrencileri için eğitim amaçlı oyuncaklar yapmaya, ilk okuma denemelerinde başarılı olanları ödüllendirmeye, onlara öğrendikleri harfler şeklinde yapılmış çörekler ve kurabiyeler vermeye başladığını biliyoruz. Eski eğitim gelenek-

lerinin savunucuları, öğrencilere bu şekilde yüz verilmesine hemen karşı çıkmıştır. Petronius'un *Satyricon* adlı eserindeki bir karakter, o dönemin -1. yüzyılda Neron'un hüküm sürdüğü dönem- âdetlerinin ne kadar yozlaşmış ve yumuşak olduğundan dem vurarak öğrenciler -maazallah- oyun oynayarak ders çalışmaya başlamışsa Roma'nın çökmesinin yakın olduğunu ilan eder.

Genç Bir Aile

13

Aslında kökenlerimize dönüp bakarsak, biz okurların çok genç bir aile olduğumuzu, çok yakın bir dönemde ortaya çıktığımızı anlarız. 3,8 milyar yıl önce Dünya gezegeni üzerinde bazı moleküller bir araya gelip canlı organizma dediğimiz büyük ve karmaşık yapıları oluşturdu. Modern insana çok benzeyen hayvanlar ilk kez 2,5 milyon yıl önce ortaya çıktı. Atalarımız 300.000 sene önce ateşi ehlileştirdi. İnsan türleri yaklaşık 100.000 yıl önce dünyayı fethetti. MÖ 3500-3000 yılları arasında birtakım Sümerli isimsiz dâhiler Mezopotamya'nın yakıcı güneşi altında ilk işaretleri kil üzerine çizerek sesin zamansal ve mekânsal sınırlarını aştılar ve dilin kalıcı bir izini sonraki nesillere bırakmayı başardılar. Yazı, sadece 20. yüzyılda, yani beş bin yılı aşkın bir süre sonra nüfusun çoğunluğuna ulaşan, yaygın bir beceri haline geldi; bu, çok uzun bir yolculuğun ardından edinilmiş, çok yeni bir kazanım.

Son derece mütevazı bir aile geçmişi bulunan, büyük kentlerdeki altkültürlerin bir parçası olan, sokak çetelerinin ve kentsel kabilelerin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşayan insanların alfabeyi öğrenmeleri ve onu itirazlarını, anlaşmazlıklarını ve hayal kırıklıklarını serbestçe seslendirecek şekilde sahiplenmeleri için bir önceki yüzyılın son dönemlerini, 21. yüzyılın eşiğine kadar gelmeyi beklememiz gerekti. Çağdaş grafiti, Roma alfabesinin asırlar boyunca gördüğü en yenilikçi olaylardan biri, okuma yazmayı yaygınlaştırmak için on yıllar boyunca gösterilen büyük çabanın beklenmedik

bir ikonu oldu. Tarihimizde ilk kez bir grup genç –çoğu gettolarda ve banliyölerde doğmuş olan okul çağındaki çocuklar ve ergenler– kendilerini grafiklerle ifade etmelerine, çizimler ve harflerle orijinal bir sanat yaratmalarına olanak tanıyan araçlara ve özgüvene sahip oldular. Haiti kökenli genç bir siyah olan Jean-Michel Basquiat, 1980’lerde grafiti çalışmalarını sanat galerilerinde sergilemeden önce bir berduş gibi yaşıyordu. Birçok tablosu, belki marjinaleri dışarıda bırakan bir sistemde kendini olumlamak için, şelaleler gibi akan harflerle doludur. Bazı kelimeleri yazıp sonra onları daha görünür kılmak için üzerlerine çarpı atmıştır; sırf yasak oldukları için onları daha büyük bir dikkatle okuduğumuzu söyler.

İlginçtir, grafiti –veya bu işle ilgilenenlerin adlandırmasıyla *yazı*– Bilgisayar Devrimi’nin Silikon Vadisi’deki evlerin garajlarında başladığı dönemle aynı yıllarda New York, Los Angeles ve Chicago’nun, ardından Amsterdam, Madrid, Paris, Londra ve Berlin’in binalarına, metro istasyonlarına, duvarlarına ve reklam panolarına yayıldı. Teknolojiden anlayanlar siber âlemin ufuklarını keşfederken, varoşlarda yaşayan kentli gençler ilk kez duvarlara ve tren vagonlarına yazmanın zevkiyle ve yazı yazmak gibi fiziksel bir eylemin güzelliğiyle tanışıyorlardı. Klavyelerin yazma yönteminde bir devrim başlattığı yıllarda, alternatif gençlik kültürü o zamana dek sadece azınlık bir grubun eğlencesi olan kaligrafiyi keşfedip ona tutkuyla sarıldı. Heyecanlarını etraflarındaki şeylere isim koymanın gücünden, harflerin sunduğu yaratıcılık imkânlarından ve yazmanın getirdiği risk alma duygusundan –tehlikeli bir eylemdi bu; grafitiyle uğraşanların her an kaçmaya hazır olması gerekirdi– alan gençler, el yazısı alfabeyi kendilerini ifade etmenin, boş zamanlarını değerlendirmenin ve yaşlılarının saygısına mazhar olmanın yeni bir yolu olarak benimsediler. Bu benimseyiş o kadar yeni bir olgudur ki sadece insanlığın uzun yolculuğuna kıyasla yazının yeni olmasıyla açıklanabilir; yazı, insan türünün pek çok tutkusunun en sonuncusudur, yaşlı bir kalbin en yeni atışıdır.

Vladimir Nabokov, *Solgun Ateş (Pale Fire)* adlı eserinde bu harika yenilik karşısında hayrete düşmediğimiz için bizi azarlamakta haklıydı: “Ölümsüz imgelerin, karmaşık düşüncelerin ve konuşan, ağlayan, gülen canlı insanlarla dolu yeni dünyaların yazı denilen

işaretlerle sergilenmesi mucizesine saçma bir alışkanlıkla bakıyoruz.” Ardından rahatsız edici bir soru atar ortaya: “Bir gün hepimiz uyandığımızda kendimizi okuma yeteneğimizden tümüyle yoksun kalmış bulursak ne olacak?” Bu, çok uzaklarda olmayan bir dünyaya, seslerin çizilerek, kelimelerin sessizce ifade edilmesi mucizesinin öncesine geri dönmek olurdu.

14

Okumanın yaygınlaşması yeni bir duyu dengesi oluşturdu. O zamana kadar konuşulan dil sadece kulaklara ulaşıyordu ancak harflerin keşfiyle birlikte iletişimin bir kısmı gözlere aktarıldı. Ve okurlar çok geçmeden görme problemleriyle karşılaşmaya başladı. Bazı Romalı yazarların balmumu kaplı tabletleri her gün kullanmanın gözü yorduğundan ve görüşü bulanıklaştırdığından şikâyet ettiklerini görüyoruz. Kelimeler, balmumu yüzeyde kontrasttan yoksun, basit çentikler açılarak yazılıyordu. Şair Martialis şiirlerinde tablet okuyanların “yorgun bakışlı” olduğundan bahsederken, Quintilianus görüşü bozuk olanlara sadece kahverengi papirüs veya parşömen üzerine siyah mürekkeple yazılmış kitapları okumalarını önerir. Bu sayede atalarımızın üzerine yazmak için bulabildiği en ucuz ve en erişilebilir malzemenin olumsuz sonuçları olduğunu öğreniriz.

O dönemde gözdeki optik bozuklukları düzeltmenin hiçbir yolu yoktu. Bu yüzden, o çağdaki birçok okurun ve âlimin göz yorgunluğu yavaş yavaş göz bozukluğuna dönüşür ve görüşleri düzelme şansı olmayacak şekilde bulanıklaşır veya giderek zayıflayan görüşleri renklerini ve parlaklığını ayırt edemedikleri beneklerle dolardı. Gözlük henüz icat edilmemişti. İmparator Neron’un çok sevdiği gladyatör dövüşlerini arenadaki balkonundan görebilmek için devasa bir zümrütün içinden baktığı söylenir. Muhtemelen miyoptu ve yontulmuş büyük mücevherlerini dürbün merceği gibi kullanıyordu. Her halükârda, imparatorlar bu kadar büyük boyutlarda değerli taşlara ulaşabilse bile üç kuruşu zor bir araya getiren, tuniklerinin cebi örümcek ağı bağlamış aydınlar böyle bir şansa sahip değildi.

Roger Bacon uzun asırlar sonra, 1267 senesinde, küçük yazıların özel olarak şekillendirilmiş merceklerle büyütölüp daha net bir şekilde görülebileceğini bilimsel olarak kanıtladı. Bu keşfin ardından Murano'daki fabrikalar camla deneyler yapmaya başladı ve gözlüklerin doğum yeri oldu. Mercekler keşfedildikten sonra geriye rahat, hafif ve merceklerin kayıp düşmeyeceği çerçevelerin yapılması kalmıştı. İlk çözümlerin bazılarına "burun kısıkcı" diye isim takılrsa da bu yenilik hızla toplumda bir prestij sembolü oldu.

Gölün Adı'nın bir sahnesinde Baskerville William, çömezi Adso'nun şaşkın bakışları altında elini cübbesinin göğsünün üstünde bir torba oluşturacak biçimde açıldığı yere sokup bir gözlük çıkarır ve burnunun üstüne yerleştirir. Hikâyenin geçtiği 14. yüzyılda gözlük henüz çok az kişi tarafından bilinmektedir. Daha önce böyle bir şeyle karşılaşmamış olan manastırın keşişleri durumu merakla izlerler ama camdan yapılmış bu tuhaf takma aracın ne olduğunu sormaya cesaret edemezler. Genç Adso bu aracı şöyle tarif eder: "Bir çataldı bu; tıpkı bir binicinin at üstünde bacakları ayrı durması gibi, insanın burnunun üstünde durabilecek bir biçimde yapılmıştı. Çatalın iki yanında, gözlerin tam önüne gelen yerde, bir bardağın dibi gibi kalın, badem biçiminde iki camı tutan iki oval halka vardı." William şaşkınlık içindeki çömezine yıllar geçtikçe insanın gözünün sertleştiğini ve bu tuhaf araç olmadan pek çok bilginin ellinci baharlarından sonra okuma yazma bakımından ölmüş gibi olduklarını açıklar. İkili, insanın görüşünü düzelter bu harika cam diskleri birisi keşfedip yaptı diye Tanrı'ya şükrederler.

Antikçağın varlıklı okurları henüz icat edilmemiş olan gözlükleri satın alamazlardı ama gözlerini korumak ve gözlerine ziyafet çekmek istediklerinde piyasadaki en kaliteli papirüs ve parşömen tomarları emirlerine amadeydi. Çoğu kitap sipariş üzerine üretiliyordu ve el yapımı ürünün kalitesi, her çağda olduğu gibi, alıcının ödemeye razı olduğu fiyata bağlıydı. Öncelikle papirüsler arasında kalite farklılıkları vardı. Plinius'un belirttiği gibi en iyi papirüs, Mısır'da yetişen sazların iç gövdesi şeritler halinde kesilerek elde ediliyordu. Papirüs sazlarını toplayan kişi torbasını iyi doldurmuşsa, müstensihin el ya-

zısı daha büyük ve daha güzel oluyordu ve kitap daha kolay okunuyor ve daha uzun süre dayanıyordu.

Bir an için papirüs tomarlarının en güzelini, en kalitelisini, en özelini hayal edelim. Papirüs tabakalarının ponza taşıyla büyük bir emek verilerek düzlenen kenarlarına renkli bir kenar süsü yapılıyordu. Papirüs, buruşmaması için *umbilicus* (göbek deliği) adı verilen, fildişinden veya değerli bir ağaçtan yapılan ve bazen altın varakla kaplanan çubuklara sarılıyordu. Bu çubukların uçlarında oldukça süslü tutamaklar bulunuyordu. Yahudilerin sinagoglarda kullandıkları Tevrat tomarları bu ilk kitapların görünümünü hâlâ yaşatmaktadır. Uçlarında topuz bulunan bu silindirik ahşap çubuklar –“yaşam ağaçları”– Yahudiler için vazgeçilmez bir öneme sahiptir çünkü töreleri kutsal kitapların parşömenine veya harflerine elle dokunmayı yasaklar. Yunanlar ve Romalılar için yazıya dokunmak hiçbir zaman günah sayılmamıştır; bu yüzden *umbilicus*un tek amacı papirüs rulosunu daha kolay açmak ve sarmaktır.

Zanaatkârlar, kaprisli kitapseverler için papirüsü dış etkilere korumak amacıyla seyahat kutuları ve deri kılıflar gibi başka pahalı aksesuarlar da üretiyorlardı. Lüks örneklerde bu kılıflar gücün ve zenginliğin sembolü olan mor renge boyanıyordu. Sayfaları kemiren güveleri uzak tutmak için papirüsün üzerine pahalı bir esans olan sedir yağının sürüldüğünü de biliyoruz.

Hiçbir masraftan kaçınılmayan bu tür kütüphanelerle övünmek sadece Romalı aristokratların ve zenginlerin harcıydı. Bugün Rolls-Roycelarıyla hava atanlar gibi onlar da servetleriyle nasıl gururlandıklarını kütüphaneleriyle sergiliyorlardı. Birkaç istisna dışında şairler, âlimler ve filozoflar bu ayrıcalıklı çevrelere dahil değildi. İçlerinde bazıları erişemedikleri güzel kitaplara yan gözle bakıp eğitimsiz kitap koleksiyoncularından intikamlarını almak için sivri dilli hicviyeler yazmıştır. Bu kindar yergiler içinde günümüze ulaşanlardan biri *Çok Sayıda Kitap Alan Cahil Bir Adam Aleyhine* adını taşır: “Kitaplardan herhangi bir fayda elde edemeyen biri farelere iş çıkarmak, güvelere yuva sunmak ve onlara iyi bakmayı beceremeyen köleleri dövmek dışında hangi amaçla bu kadar kitap satın alır? Madem kitaplarla ne yapacağını bilemiyorsun onları bir fayda

sağlayacak olanlara ödünç verebilirsin. Ama sen, ahırdan çıkmayıp ne arpayı yiyen ne de atın yemesine izin veren bir köpek gibisin.” Bu öfke ve hakaret başyapıtı, okumanın genelde hak edilmemiş bir ayrıcalığın belirtisi olduğu matbaa öncesi zamanlarda kitapların ne kadar az bulunur şeyler olduğunu ortaya koyar.

15

Kitaplar uzun süre sadece ayrıcalıklı bir arkadaş ve müşteri çevresi içinde elden ele dolaşarak okundular. Roma’nın cumhuriyet döneminde seçkinler ve çevresindekiler okuyordu. Kentlerde halk kütüphaneleri olmadığı için sadece büyük servet sahiplerinin veya onları pohpohlamakta becerikli olanların kitaplara erişebildiği uzun asırlar geçti.

İlk kez MÖ 1. yüzyıl civarında büyük servete sahip olmaya veya servet sahipleriyle ahabplık etmeye gerek kalmadan kendi zevkleri için okuyan okurların varlığına rastlarız. Bu fırsat kitabevleri sayesinde doğmuştur. Yunanistan’da kitap ticaretinin zaten yapıldığını biliyoruz ancak bu ilk kitap tezgâhlarının neye benzediğini kafamızda canlandırmak için elimizde yeterli veri yok. Öte yandan Roma dünyası hakkında somut detaylara (isimler, adresler, adetler, fiyatlar, hatta yapılan espriler) sahibiz.

Genç şair Catullus –otuz yaşında öldüğü için her zaman gençti– MÖ 1. yüzyılın ortalarında geçen, o dönemdeki arkadaşlık anlayışı ve kitabevleri hakkında bilgilenmemizi sağlayan bir anekdot anlatır. Catullus soğuk bir aralık ayının sonunda, Tanrı Satürn onuruna düzenlenen Saturnalia Bayramı sırasında, bizim Noel şakalarımızın⁶¹ öncülü sayılabilecek bir gelenek uyarınca arkadaşı Licinius Calvius’tan esprili bir hediye alır. Söz konusu hediye, her ikisinin de o dönemin en kötü şairleri arasında saydıkları kişilerin şiirlerinin yer aldığı bir antolojidir. Catullus, “Neden gönderdin böyle korkunç ve

61) Herkesin birbirine şaka yaptığı 1 Nisan gününün İspanya’daki ve bazı Latin Amerika ülkelerindeki eşdeğeri olan Aziz Masumlar Günü, uzun Noel bayramının ortalarında, 28 Ocak’ta kutlanır. [ç.n.]

lanet olası bir kitabı, tanrılar aşkına?/ Arkadaşın Catullus ölsün diye mi bir an önce?” diye homurdanır. Sonra arkadaşından öcünü almayı planlar: “Bu hareket sana pahalıya patlayacak, değerli arkadaşım;/ koşacağım şafak söker sökmez kitap satıcılarına/ o zehirli eserlerin en berbatlarını alacağım sana/ bana çektiirdiğın işkencenin karşılığı olacak bu/ Bu arada sen de dön o geldiğın çukura,/ ilgilenmeye devam et zamanımızın musibetleriyle, o berbat şairlerle.”

Bu şakacı dizeler sayesinde o dönemde pazardan satın alınan kitapları Saturnalia Bayramı’nda hediye etmenin çoktan yaygın bir âdet haline geldiğini anlıyoruz. Üstelik Catullus, arkadaşına yaptığını ödetmek için, ertesi gün şafak vakti Roma’da çağın en kötü, en zehirli şiir kitaplarını satan açık birkaç kitabevi bulabileceğine inanmaktadır.

Söz konusu erkenci kitabevleri temelde kitap kopyalayan dükkânlardı. Bu işletmeler genelde bu görevi verebilecekleri uyduruk bir kölesi bile bulunmayan, alt tabakadan kişilere hitap ediyordu. Koltuklarının altında orijinal bir kitapla geliyor, belli sayıda, maddi imkânlarına bağlı olarak az ya da çok kaliteli elyazması kopyayı sipariş ediyorlardı. Dükkânın çoğu köle olan çalışanları, diviti beceriyle kullanan, eline çabuk kişilerdi. Antikçağda kısa şiirin en büyük isimlerinden biri olan Bilbilisli Martialis, ikinci *Epigramlar* kitabını –bendeki baskısı otuz sayfa– kopyalamalarının sadece bir saat sürdüğünü söyler. Dolayısıyla kendisinininki gibi hızlı ve ekolojik bir edebiyat türünün pek çok avantajının bulunduğunu ileri sürer: “İlk olarak daha az papirüs harcıyorum; ikincisi, müstensihler şiirlerimin tümünü bir saat içinde kopyaladı, onları kopyalayacağım diye uzun süre kölelik etmesi gerekmedi; üçüncüsü, kitabım baştan sona berbat şiirlerle dolu olsa bile verdiği zahmet çok az oldu.”

Latince *librarius* kelimesi hem müstensihi hem de kitap satıcısını ifade ediyordu çünkü her ikisi de aynı meslekti. Matbaanın icadından önce kitaplar birer birer, harf harf, kelime kelime kopyalanarak üretiliyorlardı. Malzeme ve işçilik maliyeti sabitti. Günümüzde olduğu gibi tek baskıda bin kopya üretmek herhangi bir tasarruf sağlamıyordu. Tam tersine, alıcısı belli olmadan bir kitabın çok sayıda kopyasını önceden hazır etmek işletmeyi iflasa sürükley-

yebilirdi. Romalılar bizim potansiyel hedef kitle ve pazarı büyütme kavramlarımızla karşılaşsalar kaşlarını inanmaz bir ifadeyle kaldırırlardı. Öte yandan Catullus'un anekdotu bazı eserlerin orijinalini yanında götürmeye gerek kalmadan, satın almaya hazır biçimde kitabevlerinde bulunduğunu ima ediyor; kuşkusuz bunlar yeni çıkmış birkaç kitap ve bazı temel klasiklerdi. Kitap satıcıları girişimcilikleriyle belli bir risk alarak güvendikleri yazarların *konfeksiyon üretim* kitaplarını sunmaya başlıyorlardı.

Martialis, kitap satıcıları loncasıyla dostça ilişkiler kurduğu görülen ilk yazardı. Müşterilerinin cimriliğinden sürekli şikâyet etmesinden anlaşıldığı kadarıyla, kitap dükkânlarında kuşkusuz yeterli stok bulunduruyordu. Son derece modern tınlı şiirlerinden birkaçı, belki ücreti karşılığında eklemiş olduğu gizli reklamlar içerir: “Argiletum’dan inerken, Sezar’ın forumunun karşısında/ bir kitapçı var, doludur kapısı tabelalarla/ Sıralanır tüm şairlerin adları o kapıda/ Bulacaksın beni de orada/ Atrectus’u sor; budur ismi sahibinin/ Verir size ponza taşıyla perdahlı, mor süslemeli bir Martialis ön raflardan/ Beş gümüş dinar karşılığında.”

Şairin o incecik şiir kitabı için verdiği beş dinarlık fiyata –işçilerin günlük yevmiyesi bir dinardı– bakılırsa, Atrectus ve dükkânındaki yazmanları lüks kitaplar ürettiyordu; tabii daha dar bütçeli alıcılar için ucuz kitaplar ürettiğini de varsayabiliriz.

Martialis, şiirlerinde Atrectus’un yanı sıra üç diğer kitap satıcısının ismini de geçirir: Tryphon, Secundus ve Quintus Pollius Valerianus. Üçüncüsünden, ilk kitaplarını hâlâ satışa sunduğu için alaycı bir tavırla minnettarlığını ifade eden sözlerle bahseder: “Gençken yazdığım tüm o saçmalıkları,/ Quintus Pollius Valerianus’tan soracaksın, sevgili okur/ Onun sayesinde yok olup gitmemesi saçmalıklarımın.” Secundus’un dükkânının reklamını ise adres vererek yapar: “Nerede satıldığımı gözden kaçırmayasın,/ dolaşmaya- sını bütün şehirde diye,/ vereceğim talimatı iyi belle:/ Secundus’tur soracağın kişi,/ o münevver Lucensis’in azatlısı/ Barış Tapınağı’nın ve Pallas Forumu’nun arkasında.” Martialis telif haklarının bilinmediği bir toplumda satılan kitapları için bu kitabevlerinden bir yüz-

de almıyordu ama şiirlerinde reklamlarını yaptığı için ona bir ücret ödemiş olabilirler. Bu da şairimizi TV dizilerindeki ürün yerleştirme uygulamasının Romalı öncüsü yapar. Ayrıca boş zamanlarını bu dükkânlarda geçirmekten hoşlandığı için onları epigramlarıyla ölümsüzleştirmek istemiş de olabilir. Edebiyat dünyasındaki en yeni dedikodulardan konuşmak istediğinde bu zeki iş insanlarının yanında kendini, onu hizmetçi kapısından malikânelerine kabul eden kibirli aristokratların yanında olduğundan daha rahat hissediyordu belki de.

Martialis'in şiirleri, bu ilk kitabevlerinin neye benzediğini kafamızda canlandırmamıza yardım eder: Kapısında tabelalar asılı, içerisinde sıra sıra raflar bulunan dükkânlar. Lavların altında korunan bazı Pompei dükkânlarının da bu dükkânlara benzediği düşünülürse, önünde kocaman bir tezgâh, duvarlarında mitolojik temalara sahip freskler bulunan, dükkân sahibinin müşterilerle ilgilendiği odadan bir arka kapıyla köle müstensihlerin saatler boyunca papirüs veya parşömen sayfaların üzerine eğilerek, kronik sırt ağrılarına ve kollarına giren kramplara sabırla tahammül ederek insafsız bir tempoyla çalıştığı atölyeye geçilen bir kitabevini kafamda canlandırabiliyorum.

Martialis'in şiirleri, kitabevleri sayesinde şairin velinimetlerinin çevresi dışındaki isimsiz okurlara da ulaşmaya başlar ve şair, yeni bir okur kitlesinin eserleriyle haşır neşir olmasından son derece memnundur. Öte yandan diğer yazarlar, eserlerini giderek daha kalabalıklaşan, isimsiz bir halk topluluğuna kontrolsüz bir biçimde açmaya korkuyor ve bu konuda temkinli davranıyorlardı. Horatius, kendi kitabıyla diyaloga geçtiği bir risalesinde utangaçlığını itiraf eder. En yeni eserlerinden canlılarmış gibi, daha doğrusu, sokağa çıkıp kendilerini halka göstermeye can atan delikanlılarmış gibi bahseder. Tartışma kızışır ve şair, Sosius'un dükkânına gidip bir fahişe gibi kendini pazarlamak isteyen kendini bilmez eserine çıkışır: "Namuslu insanları hoşnut eden kilitlerden ve mühürlerden nefret ediyor, çok az kişinin seni görmesinden dert yanıyor ve seni hiç böyle yetiştirmemiş olmama rağmen halka açık alanları övüyorsun. Aşığının gözü doyup senden bıktığında, 'ne yaptım ben, yazık bana'

diyeceksin. O kaba saba insanlar seni mıncıkladığında kendini kir-lenmiş hissetmeye başlayacaksın.”

Bu erotik esprilerin arkasında, okumaya erişimin tarihsel bir değişimden geçtiğine dair bir gerçek yatıyordu. MÖ 1. ve MS 1. yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğu yeni bir hedef kitlenin do-ğuşuna tanık oldu: İsimsiz okur. Günümüzde sadece akrabaların ve arkadaşların okuyacağı bir kitap yayımlamak üzücü bir durum sayılabilir; Romalı yazarlar içinse en olağan, güvenli ve rahat du-rum buydu. Sınırları ortadan kaldırmak, bir avuç gümüş dinar kar-şılığında herkesin düşüncelerini ve duygularını öğrenmelerine izin vermek, pek çok yazar için kendilerini çıplak kalmış hissettikleri, travmatik bir deneyimdi.

Horatius’un risalesi, aristokratların kitaplar üstündeki hege-monyasının sona erdiğini ilan eder. Ayrıca yazarın kurduğu ilişkile-ri bilmeyen, ona hem zaman hem mekân olarak uzak bir mesafede yer alan, yabancı –hatta alt tabaka– okurlardan oluşan bir toplulu-ğa karşı derin bir güvensizliği ifade eder. Yazar utanmaz risalesiyle kurduğu diyalogu, onu küçültücü bir akıbetin beklediği konusunda uyararak bitirir: “Ya o hantal güvelere yem olmaya sessizce katlana-cak ya yaşlanıp bir köşeye atıldığında çocuklara harfleri öğretmek için kullanılacak ya da bir paketin içinde İlerda’ya (bugünkü Lleida) gönderileceksin.” Bu utanmaz kitap ağırbaşlı davranıp evde, güve-nilir insanların arasında kalmazsa bir okul dersi malzemesi olmak gibi son derece aşağılayıcı bir akıbeti veya daha kötüsü, o kaba saba Hispanik okurlardan birinin kütüphanesine ait olmak gibi bir reza-lete katlanacaktır.

İlerda’dan bile uzakta, İber yarımadasının Keltlere ait bölgesin-deki Bilbilis’te (bugünkü Calatayud) doğan, dolayısıyla taşralılara önyargıyla bakmayan Martialis’in, Horatius’la taban tabana zıt bir biçimde yeni okurlara açık ve âdetleri umursamayan bir tavra sahip olduğu dikkat çeker. Kitaplara erişmek için zenginlere yanaşmanın gerekli olmadığı yeni bir dönem başlamaktadır. Martialis ve kitap satıcıları, savaş alanlarının bu şekilde genişlemesinden son derece hoşnuttur.

16

Helene bir göçmenin kızıdır. Basit bir gömlekçi olan babası, yaptığı gömlekleri Philadelphia tiyatrolarına giriş biletleriyle değiş tokuş eder. Helene, babasının yaptığı bu anlaşma sayesinde ABD'deki Büyük Buhran'ın ortasında tiyatro oyunlarını izleyebilmektedir: Yıpranmış koltuklara sırtını yaslar, salondaki ışıklar söndürölüp sahne aydınlatıldığında kalbi karanlıkta yarış atı gibi hızla atar. Yirmili yaşlarında, aldığı küçük bir üniversite bursuyla bir yazar olarak hayatına başlamak üzere Manhattan'a yerleşir. Uzun yıllar boyunca bir aydan ötekine kirayı nasıl ödeyeceğini düşünerek kırık dökük mobilyalara, hamamböceği kaynayan mutfaklara sahip salaş apartman dairelerinde yaşar. Televizyon dizisi senaryoları yazarak geçimini kıt kanaat sağlarken bir yandan da birbiri ardına kimsenin sahneye koymak istemediği düzinelerce oyun senaryosu yazar.

Sonraki yirmi yıl boyunca yavaş yavaş gelişip şekillenecek olan en iyi eseri son derece masum ve beklenmedik bir şekilde doğar. Helene, bir dergide baskısı tükenmiş kitaplar satan bir Londra kitabevinin verdiği küçük ilanı görür. 1949 sonbaharında kitabevinin Charing Cross Yolu, 84 Numara'daki adresine yazarak ilk siparişini verir. Döviz paritesi sayesinde ucuza gelen kitaplar okyanusu aşır Helene'in birbiri ardına taşındığı apartman dairelerinde portakal kasalarından yapılmış kitaplığının raflarına sıralanmaya başlar.

Helene en başından itibaren kitabevine kuru kuruya sipariş listesini ve siparişinin bedeli olan parayı göndermekle yetinmez. Mektuplarında yeni gelen bir kitabın ambalajını açıp krem rengindeki o ipeksi dokulu sayfalarını okşamaktan ne kadar zevk aldığını anlatır, eser beklentilerini karşılamamışsa hayal kırıklığını esprili bir biçimde dile getirir, kitapları okurken edindiği izlenimlerden, yaşadığı maddi güçlüklerden, hobilerinden bahseder. "Önceki okurun en sık okuduğu sayfadan açılveren o ikinci el kitaplara bayılıyorum" der. Frank adındaki kitap satıcısının gönderdiği cevaplar başlangıçta sert

bir tondayken aylar geçip yeni mektuplar geldikçe yumuşar. Aralık ayında Helene'den kitabevindeki çalışanlara bir Noel paketi gelir. Paketin içinde, jambon, onlarca konserve yiyecek ve İngiltere'nin savaş sonrasındaki zor koşullarında sadece karaborsada bulunabilen diğer gıda ürünleri vardır. Bahar geldiğinde, Central Park'a çıkıp okumak için Frank'ten "sızlanmadan aşktan söz edebilen" şairlere ait kısa bir antoloji göndermesini rica eder.

Bu mektupların sıradışı tarafı, söylenmeyen ama satır aralarından anlaşılan şeylerdedir. Frank hiç bahsetmez ama Helene'e en güzel kitapları bulmak için elinden geleni yaptığına, en uzak yerlere giderek satışı sunulan özel kütüphaneleri didik didik aradığına kuşku yoktur. Helene de yeni hediye paketleriyle, esprili bir dille kendisiyle ilgili bilgiler vermeyi sürdürdüğü yeni mektuplarla ve tabii Frank'i uğraştıran yeni kitap siparişleriyle karşılık verir. Frank her mektubun bir kopyasını iş dosyalarına eklediği için özel bile sayılmayacak bu iş yazışmalarının her köşesine dile getirilmemiş duygular ve sessiz bir arzu sinmiştir. Gönderilen kitaplarla birlikte yıllar da geçer. Evli olan Frank, iki kızının çocukluk ve ergenlik dönemlerini geride bırakmasını izler. Her zaman beş parasız olan Helene ise televizyon için senaryolar yazarak durumunu idare etmeyi sürdürür. Giderek daha seyrekleşse de ikili arasındaki hediye, kitap ve mektup alış-verişi devam eder. Birbirleriyle iletişim kurarlarken, yok saydıkları aşklarının su yüzüne çıkmaması için duygusallıktan uzak, temkinli, nükteli cümlelerle dolu, kendilerine özgü bir dil geliştirmişlerdir.

Helene hep bilet parası bulur bulmaz Londra'yı –ve tabii kitabevini– ziyarete geleceğini söyler ancak bir senaryo yazarı olarak mesleğinin hiç bitmeyen güçlükleri, yaşadığı bir dış problemi ve peş peşe ev değiştirmenin masrafları derken buluşmaları sürekli bir sonraki yaza ertelenir. Frank her zamanki gibi mazbut cümleler kullanarak, Beatles'a hayran bu kadar Amerikalı turist İngiltere'ye akın ederken Helene'in hiç gelmemesine hayıflanır. Frank, ani gelişen bir apandisit ve akut karınzarı iltihaplanması sonucunda 1969'da hayatını kaybeder. Dul eşi, Amerikalı kadına birkaç satırlık bir mektup yazar: "İtiraf etmeliyim, bazen seni çok kıskandım." Helen tüm yazışmalarını bir araya getirir ve bir kitap halinde yayımlatır. Yıllar

boyunca bu kadar çalışmasına karşın başarı ona hep sırtını dönmüşken bu kitap sayesinde göz kamaştırıcı bir başarıya ulaşır. 84, *Charing Cross Yolu* çok geçmeden kült bir roman olur, sinema filmi ve tiyatro oyunu olarak uyarlanır. Helene Hanff, yıllar boyunca kimsenin sahneye koymak istemediği oyunlar yazdıktan sonra, asla bu amaçla yazmadığı romanından uyarlanan oyunla tiyatro sahnelerini fetheder. Kitabının satışları sayesinde nihayet Londra'yı hayatında ilk kez ziyaret eder ancak artık çok geçtir: Frank ölmüş, Marks & Co. Kitabevi ise çoktan kapanmıştır.

Yazarla kitap satıcısı sırdaşı arasındaki yazışmalarda hikâyelerinin sadece yarısı vardır. Diğer yarısı Frank'in Helene için arayıp bulunduğu kitaplardadır çünkü bir kişiye kitap önermek ve seçtiği kitabı vermek, o kişiyle yakınlaşmayı, iletişimi ve samimiyeti güçlendiren bir eylemdir.

Kitaplar, Roma'da sâhip oldukları o ilk değeri, incelikli bir şekilde yakınlıkların ve arkadaşlıkların haritasını çizme becerisini tümüyle yitirmedi. Bir kitapta okuduklarımız bizi etkilediğinde bunu ilk olarak sevdiğimiz bir kişiye anlatırız. Önem verdiğimiz bir kişiye bir roman veya bir şiir derlemesi verdiğimizde, metinle ilgili fikirlerinin bizde bir yankısının olacağını biliriz. Bir arkadaşımız, sevdiğimiz birisi veya sevgilimiz elimize bir kitap tutuşturduğunda, beğenilerinin ve düşüncelerinin izini metinde buluruz; altını çizdiği satırlar merakımızı çeker veya bizim için bir anlam taşır; yazılı kelimelerle kişisel bir diyaloga gireriz; kendimizi kelimelerin sırlarına daha güçlü bir biçimde açarız. Harflerin okyanusunda bizim için bir şeye konup o okyanusa atılmış bir mesaj ararız.

Babam annemle henüz tanışmışken ona César Vallejo'nun gençlik şiirlerini içeren *Trilce*'nin bir kopyasını vermiş. Bu şiirlerin uyardığı duygular olmasaydı belki de sonradan aralarında yaşadıkları şeyler mümkün olmayacaktı. Bazı kitaplar insanların arasındaki duvarları yıkmaya yardımcı olur; bazıları onları seven bir yabancıнын bize yakınlık duymasını sağlar. Annemin ve babamın büyükanneleri ve büyükbabaları gibi varlığını bu şaire de borçluyum.

Pazarlama kampanyaları, internet günlükleri ve kitap incelemeleri sürekli önümüze yeni kitaplar sürse de okuduğumuz en güzel

şeyleri neredeyse her zaman sevdiğimiz birine –veya kitap satıcısıyken arkadaşımız olan birine– borçluyuzdur. Kitaplar bizleri gizemli bir şekilde bir araya getirmeyi ve birbirimize bağlamayı sürdürür.

17

Kitabevlerinin ömrü kısadır; tarihte bıraktıkları izler büyük kütüphanelerin bıraktığından daha siliktir. Jorge Carrión en önemli denemelerinden biri –ve kitapseverler için bir yol rehberi– olan *Kitabevleri (Librerías)* adlı eserinde özel koleksiyonlarla halk kütüphanesi koleksiyonları, kitabeviyle kütüphane arasındaki diyalogun uygarlık kadar eski olduğunu, ancak tarihin terazisinde daima ikincisinin ağır bastığını yazar. Kütüphaneci kitap toplar, biriktirir ve en fazla geçici olarak ödünç verirken kitap satıcısı aldığı kitapları bir an önce elden çıkarmak için alır, sürekli alır ve satar, kitapları dolaşıma sokar. Görevi trafiği yönetmektir, bir geçiş yolu olmaktır. Kütüphaneler iktidarlara, belediyelere, devlete ve ordularına bağlıyken kitabevlerinde şimdiki zamanın nabızı atar; akışkandırılar, geçicidirler. Ve eklemem lazım, tehlikelidirler.

Martialis’in döneminden bugüne kitap satıcılığı her zaman riskli bir meslek olmuştur. Şair Roma’dayken, İmparator Domitianus’u bir eserindeki iğnelemeyle kızdıran tarihçi Tarsuslu Hermogenes’in⁶² öldürülmesine tanık olmuştur. Daha da kötüsü, bu lanetli eseri dolaşıma sokan müstensihler ve kitap satıcıları da ölüme mahkûm edilmiştir. Tarihçi Suetonius, kitapçıların aldığı cezayı tercümesine ihtiyaç olmayan kelimelerle açıklar: *Librariis cruci fixis*.

Domitianus’un çarmıha gerdiği bu zavallılarla birlikte kitapçılara yönelik üzücü bir baskı dönemi başlar. O tarihten bu yana, imparatorun yaptığına benzer şekilde doğrudan sorumluluğu olmayanlar sayısız sansüre uğramıştır. Bu baskı mekanizması başarısını tam da misillemede bulunma, para veya hapis cezası verme tehdidi-

62) Yaklaşık bir asır sonra, İmparator Marcus Aurelius’un döneminde yaşamış bir hatip olan Tarsuslu Hermogenes ile karıştırılmamalıdır. [ç.n.]

nin kitap dağıtım zincirindeki bütün halkalara doğru (geçmişin yazmanlarından ve yayıncılarından, günümüzde internetteki forumların yöneticilerine ve internet servis sağlayıcılarına varana kadar) genişletilmesine borçludur. Aracıların da tehdit edilmesi rahatsızlık uyandıran metinlerin susturulmasına yardımcı olur çünkü kitapların yayın sürecine dahil olan herkes, eserinin yayımlanmasına kendini daha çok adanmış olan yazarla aynı riskleri üstlenmeyi göze alamaz. Bu yüzden, kitapçılara yönelik tehditler, kitapların özgürlüğüne karşı açılan topyekûn savaşın temel unsurlarından biridir.

Hermogenes'in tarih kitabını kopyaladıkları ve sattıkları için imparatorun öldürttüğü kitapçılar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz; belki kitaptan hoşlanmamışlardı bile. Onları unutulmuşluktan kurtaran tek şey, Domitianus'un estirdiği terörü anlatan Suetonius'un o paragrafa eklemiş olduğu kısa bir cümledir. Varlıkları ve yoklukları göz açıp kapayana kadar gelip geçmiş, geride yatışmamış merakımızın ağzımızda bıraktığı o kötü tat kalmıştır. Onlardan ilk kez öldüklerinde bahsedilmiştir ve daha fazlası yoktur. Anlatacak ne hikâyeleri vardı, kimbilir? Hangi zorluklardan geçmişlerdi, mesleklerinde ne gibi sevinçler yaşamışlardı? Keyfi bir cezanın kurbanları mıydılar yoksa hayatlarına mal olan metnin yazarının isyankâr ruhunu destekliyorlar mıydı?

Heyecan verici bir anı kitabı, bir diğer belirsizliklerle dolu, katotik ve otoriter dönemdeki kitap satıcılarının sesi olur: Söz konusu dönem 19. yüzyıl, olayın geçtiği yer ise VII. Fernando'nun mutlakiyet rejiminden çıkmakta olan İspanya'dır. Madridlilerin "İngiliz Don Jorgito" adını verdiği yazar George Borrow, British and Foreign Bible Society (İngiliz ve Yabancı İncil Derneği) tarafından kutsal kitapların Anglikan versiyonlarını yayma misyonuyla ülkemize gönderilmiştir. Borrow, İncil'in kopyalarını kentlerdeki ve kasabalardaki belli başlı kitapçılara dağıtmak için tozlu ve neredeyse haritalarda yer almayan yollardan geçerek yarımadayı dolaşmıştır. Kasaba kasaba dolaşan satıcıların, çingenelerin, büyücülerin, köylülerin, kaptırcıların, askerlerin, kaçakçıların, haydutların, boğa güreşçilerinin, Karlizm destekçilerinin ve işsiz devlet memurlarının cirit attığı bu renkli coğrafyada hiç gelişmemiş bir yayıncılık dünyasıyla karşılaş-

tığını anlatır. 1842’de yayımlattığı ve bu hac yolculuğunda gördüklerini anlattığı *The Bible in Spain (İspanya’daki İncil)* adlı kitabında, sözünü esirgmeden şöyle der: “İspanya’da türü ne olursa olsun herhangi bir edebi esere talep acınacak derecede az.”

Kitap, birinci tekil şahıs ağzından konuşan, inatçı, şikâyetçi, mağdur –ve bazı durumlarda huzur bozucu– kitap satıcılarından oluşan paha biçilmez bir galeriyi gözler önüne serer. “Basit, iyi kalpli bir adamcağız” diye tarif ettiği Valladolidli bir kitap satıcısı, kitabevi onu geçindiremediği için bu işi farklı alanlardaki diğer işleriyle birlikte yürütmektedir. Borrow, León’daki gözü pek bir kitap satıcısını Anglikan İncili’ni satmaya ve reklamını yapmaya ikna eder. Ancak “birkaç istisna hariç öfkeli Karlistlerden oluşan” León halkı, inançlarına aykırı davranan kitapçı komşularını kilise mahkemesine şikâyet etmekte gecikmez. Bu durumu hiç umursamayan kitap satıcısı inat eder ve işi katedralin kapısına Anglikan İncili’ni tanıtan bir reklam posterini asmaya kadar götürür. Borrow’un Santiago de Compostela’da arkadaş olduğu, mesleğin gedikli bir kitapçı onu ılık yaz akşamlarında kentin eteklerinde birlikte yürüyüşe çıkmaya davet eder. Bu yürüyüşlerden birinde Borrow’a içini açma cesaretinde bulunur ve katlanmak zorunda kaldığı eziyetlerden bahseder: “Biz İspanyol kitapçıları, hepimiz geniş görüşlüyüz. Mesleğimize aşığız ve hemen hemen hepimiz bu meslek adına çok acılar çektik. Birçoğumuz terör döneminde Fransızca veya İngilizceden yapılmış zararsız çevirileri sattığımız için darağacına gönderildi. Ben Santiago’dan kaçıp Galiçya’nın en vahşi kısımlarında saklanmak zorunda kaldım. İyi arkadaş olmasak sana bunları anlatmazdım; ancak bu konuyu çözmek bana büyük paralara mal oldu. Ben saklanırken kilise mahkemesinin yetkilileri kitapçı dükkânıma el koydular; karıma da günahkâr kitaplar sattığım için yakılmam gerektiğini söylemişler.”

Bu hikâyelerin en tüyler ürperticisi Vigolu deli bir kitap satıcısı/berbere –İber yarımadasının Sweeney Todd’u denebilecek bir kişiye– ait. Borrow’a anlatıldığına göre bu adamın sana kitap satması da tıraş edeceğim bahanesiyle boğazını kesmeye çalışması da mümkünmüş. Ne zaman kibar davranacağı ne zaman aklına canice fikirlerin geleceği belli olmamış. Sayıları giderek azalan müşteri-

lerinin edebiyat hakkındaki görüşlerini paylaşırlarken berber kol-tuğuna oturup boyunlarını uzatmaya cesaret edebiliyorlar mıydı, merak ediyorum.

Domitianus ile VII. Fernando arasında neredeyse on sekiz asırlık bir zaman farkı olmasına rağmen her iki dönemdeki kitap satıcılarının hikâyeleri ortak bir atmosfere sahip. Despotluğun hüküm sürdüğü zamanlarda kitabevleri genelde yasak olan şeylere erişilebilen yerlerdir ve bu yüzden kuşku uyandırırılar. Yabancıların etkisinden korkulduğu dönemlerde sığınılacak bir liman ve koruma altına alınması güç sınır kapıları olurlar. Yabancı, yasaklı veya egemenleri rahatsız eden kelimeler için kitabevleri bir saklanma yeridir. An-nem, diktatörlük döneminde bazı kitabevlerinin arka odalarını, bu odalara belli bir merasimle girildiğini, bu gizli yere kabul edilmenin uyandırdığı isyankâr ve çocuksu korku ve sevinç duygularını ve tabii, tehlikeli yayınlara –yasak kitaplara, itaatsizliği teşvik eden denemelere, Rus romanlarına, deneysel edebiyat eserlerine, sansür-cülerin sakıncalı bulduğu kitaplara– dokunmanın heyecanını hâlâ tüm detaylarıyla hatırlıyor. Bir kitap satın aldığınızda onu ilelebet gizlemeniz gerektiğini bilerek alırdınız; saklanması gereken, tehli-keli bir şey satın almış olurdunuz; bir suçlu olarak adlandırılmak için para ödemiş olurdunuz.

1990'larda bir sabah babamla Madrid'de dolaşmaya çıktığımızı hatırlıyorum. Tam bir kaos ve düzensizlik krallığı olan, o çok sevdiği eski kitabevlerinden birine girmiştik. Babam orada saatlerini geçirebilirdi. Şöyle bir bakınmak veya kitapların kokusunu içine çekmek için uğradığını söylerdi ama yaptığı daha çok maden kazmak gibi bir şeydi. En dipteki kitaplara ulaşmak için kolunu kitap yığınlarının içine daldırır, eşeler, eliyle yoklar, kitaptan kulelerin devrilmesine yol açardı. Bir ışık huzmesi altında dursa, etrafında uçuşan tozların bir hale oluşturduğunu görebilirdiniz. Kitap yığınlarını, kutuları, kitapların derinlemesine üç sıra halinde dizili olduğu rafları karıştırmaya bayılırdı. Babam, o sabah, 1990'ların Madrid'inde tuhaf bir cevhere rastladı. Görünüşte bu bir *Don Quijote*'ydi: Kitabın bez ka-pağında sıska şövalyenin resmi, ilk bölüm, eski deri kalkan, içinde koyundan ziyade sığır kaynayan çorba, cumartesileri yenen omlet...

Ancak ikinci bölüm yerine başka bir kitap başlıyordu: *Kapital*. Babam yüzünde az gördüğüm bir tatmin ifadesiyle gülümsedi. Ağzı kulaklarına varıyordu. Cervantes ile Marx'ın peş peşe gelmesi tuhaf bir ciltleme hatasından kaynaklanmıyordu; bu, gizli saklı okunan bir kitaptı: Babamın gençliğinin yaşayan bir hatırası, bizzat tanıdığı olduğu senelerin, ortamların, fısıltılı konuşmaların ve yasakları aşmak için icat edilen hokkabazlıkların izini taşıyan bir hayaletti. O günlerden yüzlerce küçük hatıra hiç beklemediği bir anda karşısına çıkmıştı. Ağaç aşılar gibi Karl'ın Miguel'e aşılandığı bu tuhaf kitap, gizli gizli kitap okuduğu zamanlara karşı içinde bir nostalji uyardığından olsa gerek, babam için büyük bir anlam ifade ediyordu. Henüz doğmamış olduğum için –annemle babam Franco yaşadığı sürece çocuk sahibi olmayı kendilerine menetmişlerdi– herhangi bir hatıram olmamasına rağmen o yılların hatırası ve tehdit ortamı beni de etkilemişti.

18

Bu bölümü yazmadan kısa bir süre önce, Naziler tarafından mallarına el konulan ve göçebe hayatı süren Yahudi bir kitapçı olan Françoise Frenkel'in *Berlin'de Bir Kitapçı (A Bookshop in Berlin)* adlı sürükleyici otobiyografik eseri elime geçti. Kitap, ilk kelimelerinden itibaren beni etkisi altına aldı: “Ölenlerin unutulmaması ve ne fedakârlıklarda bulunulduğunun bilinmesi için tanıklık etmek hayatta kalanların görevidir. Dilerim ki bu sayfalar ilelebet susturulanların, bir yol kenarında ölüme terkedilenlerin veya öldürülenlerin saygıyla anılmasına ilham olsun.”

Kitabın daha anlamlı olan özgün adı –*Başını Sokacak Bir Yerin Yok (Rien Où Poser Sa Tête)*– yersiz yurtsuz kalışının hikâyesini özetler. Françoise Polonya'da doğmuştur ama sürdürdüğü göçebe hayat onu Paris'e sürüklemiş, burada kitapçılık mesleğini ve ince-liklerini öğrenmiştir. (“Kimileri bir kitabı neredeyse müşfik denecek bir şekilde tutar, sayfalarını özenle çevirir, yazılanları hürmetle

okur; kimileri kitaba göz gezdirirken sayfaları aceleyle, düşüncesizce çevirir; kimileri de bazen kitabı masaya o kadar dikkatsizce geri bırakır ki sayfaların en hassas kısımları olan köşeleri kıvrılır. Bütün bunları gözleye gözleye bir kişinin karakterini ve ruh halini anlayabilecek duruma geldim. Bir okura uygun olduğunu düşündüğüm kitabı götürür onun yakınına bir yere koyarım ama bunu belli etmeden yaparım ki o kitap kendisine dayatılıyormuş gibi hissetmesin. Kitaba bakar da zevkine uygun bulursa dünyalar benim olur.”)

Yıllar sonra, 1921’de Berlin’de La Maison du Livre adında, Fransızca kitaplar satan bir kitabevi açar. Burada kozmopolit bir müşteri kitlesine ulaşır ve Almanya’ya yolu düşen yazarların (Gide, Maurois, Colette) yer aldığı konferanslar düzenler. Charlottenburg’da yaşayan Beyaz Ruslar Françoise’ın kitapçı dükkânının ana müşterileridir. Aynı semtte yaşayan Nabokov muhtemelen hüznü kış akşamlarını burada geçirmiştir. Bu yıllar, kitabevi sahibesinin mutlu bir hayat sürdüğü yıllardır.

1935’te Naziler ülkenin başına geçer ve zorluklar başlar.

Öncelikle ithal kitapları değerlendirmekten sorumlu özel bir birime başvurmak zorunlu hale getirilir. Bazen polis gelip kara listeye alınan Fransızca kitaplara ve dergilere el koyar. İzin verilen Fransızca yayınların sayısı gittikçe azalır ve yasak yayınları satmak bir kitap satıcısının toplama kampına gönderilmesi için yeterlidir; Domitianus’un izlediği strateji burada bir kez daha karşımıza çıkıyor.

Nürnberg Irk Yasası yürürlüğe girdiğinde baskılar daha da artar. Françoise, Gestapo tarafından sorgulanır. Karanlıkta yattığı yerden gece devriyesine çıkan Kahverengi Gömleklilerin sesini dinler. Küstahça zorbalığı, savaşı ve nefreti yücelten marşlar söylemektedirler.

Kristal Gece (*Kristallnacht*) sırasında Berlin meşalelerin ve yakılan sinagoglardan yükselen alevlerin ışıyla aydınlanır. Şafak söktüğünde, kitabevinin basamaklarına oturmuş olan Françoise ellerinde uzun, demir çubuklar olan iki kişinin yaklaştığını görür. Belli dükkânların önünde durup camlarını kırmaktadırlar. Her yer cam kırıklarıyla dolmuştur. Dükkânların camını kırıp içeri girmekte, malları tekmeleyip ayaklarının altında çiğnemektedirler. La Maison du Livre’in önüne geldiklerinde ellerindeki listeyi kontrol ederler;

“burası değil” deyip yollarına devam ederler. Fransız Büyükelçiliği’nin pek de güven vermeyen koruması bu seferlik dükkânının basılmasını önlemiştir. Françoise, aksi olsaydı o gece kitapçı dükkânında sadece mesleğine bağlılıktan değil, o anda “ölümüne susayacak kadar” insan olmaktan öğrendiği için de her bir kitabı kanının son damlasına kadar savunmuş olacağını düşünür.

1939’un baharında malumun ilamı karşısında teslim bayrağı çeker: Küçük bir vaha gibi Fransızca kitaplar sunduğu dükkânına artık Berlin’de yer yoktur. Yapılacak en akıllıca şey kaçmaktır. Almanya’daki son akşamını, müşterilerinin dertlerini unutmak, teselli bulmak, rahatça nefes almak için geldiği küçük dükkânının kitaplarla dolu raflarını seyrederek geçirir. Paris’e geri döndüğünde Alman hükümetinin ırksal gerekçelerle kitap ve plak koleksiyonuna, hatta mobilyalarına el koyduğunu öğrenir. Her şeyini kaybetmiştir. Savaş çıkmıştır. Françoise’in Almanya’da doğumuna tanık olduğu, insan yapımı o korkunç termit yuvasındaki termitler tüm Avrupa’ya yayılmıştır. Evsizdir, küçük bir bavul dışında eşyası, başını sokacak bir yeri yoktur; ülkelerinden kaçmak zorunda kalan Avrupalıların oluşturduğu okyanusta sadece bir damladır. Yazdığı hatırat, gizlice İsviçre sınırını geçene kadar atlattığı maceraları ve hayatının nasıl tehdit altında olduğunu anlatır.

Hitler’in La Maison du Livre’in eşiğinden içeri adımını atmış olduğunu hiç sanmıyorum. Ancak edebiyat onun için de bir sığınak olmuştur. Yaşadığı akciğer problemlerinden ötürü gençliğinde kendini kitaplara verdi. O yıllardaki arkadaşlarının söylediğine göre sık sık kitabevlerine ve kitap ödünç veren kütüphanelere gidiyormuş. Çoğunluğu tarihsel incelemeler ve Alman kahramanlara ait destanlar olmak üzere etrafının kitaplarla çevrili olduğunu hatırlıyorlar. Öldüğünde arkasında on beş bini aşkın kitaptan oluşan bir kütüphane bıraktı. *Kavgam (Mein Kampf)* onu 1930’larda Almancanın çoksatan yazarlarından biri yaptı ve on yıllık bir süre boyunca İncil’den sonra en çok satan kitap oldu. Kitabının satışından milyonlar kazandı; başarı ve paranın gücüyle birahane palavracısı imajını silmeyi başardı. Liderlerinden biri olduğu darbe başarısızlığa uğra-

dıktan sonra kitap yazmak kendine güvenini yeniden kazandırdı. *Kavgam*’ın ilk cildinin yayımlandığı 1925 senesinden itibaren, gelir vergisi beyannamelerindeki meslek kutusunu “yazar” diye doldurdu; kitle lideri olmak, gözdağı vermek ve soykırım savunuculuğu o zamanlar gelir getirmeyen hobilerdi. Savaşın sonuna kadar kitabının tahminen on milyon kopyası on altı dile çevrilerek dağıtılmıştı. Kitap, 2015’te üzerindeki telif hakkı kalktıktan sonra Almanya’da yüz bin adet daha sattı. Birbiri ardına yapılan baskılarını yayımlayanlar, “bu kadar satmasına şaşırdıklarını” itiraf etmektedir.

1920 senesinde –yani Françoise’nin Berlin macerasına atıldığı, Hitler’inse o karakteristik çalımli tavırlarıyla kalabalıklar önünde ilk konuşmalarını yaptığı sıralarda– Mao Zedong, Çin’in Changsha kentinde bir kitapçı dükkânı açtı. İşleri yolunda gidince dükkânında çalışması için altı kişiyi işe aldı, bu ilk kapitalist girişim o kadar kârlı oldu ki yeni filizlenen devrimcilik kariyerini yıllar boyunca finanse etti. Daha önceleri bir üniversite kütüphanesinde çalışmıştı ve burada doymak bilmez bir okur olarak isim yapmıştı. Kırk altı yıl sonra, izahı mümkün olmayan bir gaddarlıkla, arkasında çok sayıda yanmış kitap ve aşağılayıcı özeleştirici oturumlarına maruz kalan, tutuklanan veya öldürülen sayısız aydın bırakan Kültür Devrimi’ni başlatacaktı. Jorge Carrión’un işaret ettiği gibi, çağdaş dünyada en büyük denetim, baskı ve tasfiye sistemlerini tasarlayanlar ve kitap sansürünü en uç noktalara taşıyanlar aynı zamanda eğitimli, kültürlü, yazarlık yapan, çok kitap okuyan kişiler olmuştur.

Kitapçılar dünyanın dertlerinden uzakta, sakin yerler gibi görünseler de her yüzyılın kavgalarının nabzı raflarının arasında atar.

19

Üç yıl önce *Heraldo de Aragón* gazetesi, geçmişi anan yazıların yer alacağı bir ekin kültür sayfaları için bir makale yazmamı istedi. Kitabevleri hakkında, sessizce etraflarına nasıl ışık saçtıkları, bulundukları caddelerde ve mahallelerde nasıl bir çekim alanı oluşturduk-

ları hakkında yazmak istedim. Çıkış noktam, kitapçı Paco Puche'nin *Kitabevi Hatıratı (Memoria de librería)* adlı kitabında yazdıklarıydı: "Ne bir kitabevinin bulunduğu kent üzerindeki etkisini ne de kentin caddelerine yansıttığı, kentin sakinlerine aktardığı enerjiyi ölçebilirsiniz. Kuşkusuz müşteri sayıları ve satış rakamları da iş hacimleri de yeterli bir ölçüt değildir çünkü bir kitabevinin kent üzerindeki etkisi üstü kapalıdır, gizlidir, kolay anlaşılmaz."

İki kentte beş kitapçıyla –Borrow'un tanıştığı kitapçılarının mirasçıları– görüştüm. Onları kişisel nedenlerle seçmiştim çünkü okumayı hayatımın farklı dönemlerinde onlardan öğrenmiştim. Dükkânlarının eşliğinden içeri adımımı atmak; karıştırmak, koklamak, okşamak için orada bulunan, kimi düzenli kimi düzensiz bir şekilde dizilmiş, kimi başarıyı yakalamış kimi bakımsız öksüzler gibi boynu bükük bir köşede kalmış, kimi usta bir işçilikle kimi de kâr gözetilerek ruhsuz bir şekilde üretilmiş yığınla kitabın arasında gözcü gibi dikilen kitapçılarla karşılaşmak beni çocukluğumdan beri mutlu etmiştir. Raflar boyunca uzanan, kâğıt ve tozdan yapılma o sıradağlara ne zaman baksam, zirveye çıkmaya hazırlanan bir dağcı gibi derin bir nefes alırım. Kitabevleri sıkış tıktık görünse de bulundukları alanı genişletirler.

Sorular sormak, verilen cevapları dinlemek, aceleci el yazımla defterimin sayfalarına notlar almak benim için heyecan verici bir iş. Şu anda da defterimin sayfalarını karıştırıyorum: Sayfa kenarlarına oklar çıkarmış, parantezler açmışım; sayfalarda çay fincanının bıraktığı hale şeklinde izler, altı çizili satırlar, kıvrılmış köşeler, yazdığımı beğenmeyip sinirle üzerini karaladığım kelimeler var. Anónima Kitabevi adlı o küçük büyülü kulenin kitapçısı olan Chema, kaybedilmiş davaları desteklemenin onu motive ettiğini söylüyor. Edebiyata böyle inatçı bir romantizmle yaklaşıldığını görenlerin etkilenmemesi mümkün değil. Yaptığım beş görüşmede de benimle konuşanların sözlerinde gerek birlikte gerek ayrı ayrı en çok hissettiğim duygular ironi ve tutkuydu. Kuşkusuz zor zamanlardan geçiyoruz. İçlerinden bazıları fotokopicilerin işlerine verdiği zararı hâlâ hatırlıyor; bazıları internet üzerinden gerçekleştirilen satışların açtığı yaralara hayıflanıyor. Onlar için kişisel önem taşıyan, güzel pro-

jelerin başarısızlığa uğradığını düşünerek riskin çok yüksek olduğunu tekrarlıyorlar. Bu işte, kitabevinde altı kişi çalıştıran ve zamanını rahat rahat kapitalizmi yıkma planlarına ayıran Mao Zedong'inki gibi bir başarı elde etmek bugün ne kadar da zor.

Gizemli ve heyecan verici bir ormanı andıran Antígona Kitabevi'nde gördüğüm Julia ve Pepito, kendilerini ilaç yerine kitap öneren aile doktorları gibi hissettiklerini söylüyorlar; bu şakacı ve kalıplara meydan okuyan ikiliden size ilaç olarak az bilinen bir kitabı yazmasını veya çok övgü alan bir kitabı yasaklamasını bekleyebilirsiniz. Yanık tenli ve neşeli denizcilerin yönettiği bir gemininkine benzer bir atmosfere sahip olan efsanevi Paris Kitabevi'nde gördüğüm Pablo'nun ağzından sık sık "danışman" sözcüğü dökülüyor. Rastlantı dikkatimi çekiyor ve beni bu binlerce yıllık mesleğin gerektirdiği özel yetenekler üzerine düşünmeye yönlendiriyor: Kitap eczaneleri işletmek; okurların beğenilerini, fikirlerini ve eğilimlerini anlamak; şu veya bu kitabın onlarda hayranlık duygusu veya heyecan uyandırmasının, bir kitaptan hoşlanmalarının veya hoşlanmamalarının nedenlerini öğrenmek; diğer bir deyişle bireysel merakların ve takıntıların alanına sızmak; ve uzun saatler boyunca çalışılan, irsaliyelerin peşinden koşturulan, kitap kolisi taşımaktan bel ağrıları çektiren ve genelde idealleştirilmiş bir iş için her sabah erkenden kepenk açmak. 1934 ile 1936 yılları arasında bir kitabevinde yarım zamanlı yardımcı olarak çalışmış olan George Orwell, *Kitapçı Anıları* (*Bookshop Memories*) adlı denemesinde, daha önce bir kitapçıda çalışmamışsanız bu mekânı pekâlâ kafamızda çekici yaşlı beyefendilerin biteviye deri ciltli kitaplara göz atıp durduğu bir tür cennet olarak canlandırabileceğimiz yorumunda bulunur. Ancak gerçekte müşteriler Eric Blair'in –Orwell'in gerçek ismi– istediği kadar eksantrik ve sevilesi kişiler değillerdir ve yazar, sevdiği kitapların onları satın alacak bir okur bulamadan çürüyüp gitmesini bulunduğu yerden dişlerini gıcırdatarak izler. Bu arada arkadaşları Eric'i burnu büyük ve asık suratlı bir satıcı olarak görürler. Kâğıttan krallığını ustalıkla korumak için karizmatik bir karakter geliştirecek yaratıcılığa sahip değil gibidir. Belki de kitap satıcısının bir aktör

gibi rol yapması gerektiğini, bir sihir gösterisinin illüzyonisti olduğunu anlamamıştır.

Los Portadores de Sueños Kitabevi'nin huzurlu ve hoşsohbet ortamının bol bol güneş ışığıyla dolmasını sağlayan büyük vitrininin önünde gördüğüm Eva ve Félix, sanatsal ve edebi toplantıların düzenlenmesinde kitabevlerinin bayrağı eski kafelerden devralma çabası içinde olduğundan bahsediyorlar. Kitabevlerinin, içinde sürekli bir devinimin olduğu (insanların birbirine tesadüf ettiği, toplantıların ve sergilerin düzenlendiği, kıpır kıpır bir atmosfer sunan, kültürel bir ortamın oluşmasını sağlayan fikirlerin ortaya atıldığı), utangaç kişilerle ağzı laf yapan kişileri bir araya getiren ritüellere sahip mekânlar olması gerektiğini vurguluyorlar. Kitapçılık mesleği yayınevlerinin doğması, çizerlerin öne çıkması, yazarların okurla buluşması için bir zemin oluşturdu. Los Portadores de Sueños gibi bir sığınak kapılarını kapatırsa hiç alışık olmadığımız, kasvetli bir yalnızlığın içine düşeriz.

İspanya'nın iklimin sert olduğu ama kitabevlerinin zamanlarını iyi kitaplar arasında, onları karıştırarak, okşayarak, sorular sorarak, yeni keşiflerin peşine düşerek geçirmeye ihtiyaç duyan o uslanmaz ve inatçı okur kabilesi için sıcak bir ortam sunduğu bir bölgesinde yaşadığımı farkındayım. Kimbilir, belki de bu bölgede kış aylarında ortaya çıkıp hayatımızı altüst eden, ağaçları sallayan, saçlarımızı dağıtan, dik durma becerimizi elimizden alan, gözümüze toz toprak savuran karayel bizi evlerimize sığınmaya zorlayıp İspanya'nın en çok okuyan halklarından biri haline getirmiştir.

Gerekli materyalleri toparlamayı bitirmişken ve benden istenen makale artık yazılmaya hazır gibi görünürken aniden konunun gözden kaçırdığım, beni rahatsız eden bir köşesini, yazılmayı bekleyen bir başka makalenin gölgesini keşfettim. Sonradan kaçınılmazmış gibi görünen her şey gibi tesadüfen karşıma çıktı. Cálamo Kitabevi'nden Paco'yla not almadan, bir ses kayıt cihazı kullanmadan sohbet ediyordum. İkimiz de rahat tavırlar içindeydik; aramızdaki işaret dili –hafif bir öksürükle temizlenen bir boğaz, kapağı kapatılan bir tükenmez kalem– sohbetimizin sonuna geldiğimizi gösteriyordu. Paco, duvardan duvara kitap raflarıyla, tavandan sarkan kafesler içinde kâğıttan yapılmış kuşlarıyla bir asma bahçeyi andıran

Cálaro'nun otuz yıl önce, kent hayatına kitaplar aracılığıyla katkıda bulunma arzusuyla kurulduğundan bahsederken öncesindeki korku dolu günleri hatırladı. Onun sayesinde İspanya'nın da kendi Kristal Gece'sinin olduğunu öğrendim.

Annem ne zaman Geçiş Dönemi'ni⁶³ hatırlasa elini göğsüne götürür. Gençliğinin o dönemini tarif ederken her zaman kullandığı “kalp krizi gibi yıllardı” sözcüklerini bu mimikle vurgular. Kimsenin bana söylemediği şeyse kitapçıların bu tarihsel taşıkardinin cefasını en çok çekenlerden olduğuydu. Uzun aylar boyunca –en çalkantılı dönem 1976'da başlayıp 1977 baharına kadar devam etti– Madrid, Barselona, Zaragoza, Valensiya, Pamplona, Tenerife, Córdoba, Tolosa, Getxo, Valladolid ve diğer kentlerdeki kitabeveleri, Françoise Frenkel'in Berlin'deki son günlerini aratmayan bir atmosfer içinde bir dizi saldırıya maruz kalmış. Hatta bu saldırıların bazıları, kendilerine “Adolf Hitler'in Komandoları” diyen bir grup tarafından üstlenilmiş. Dağıttıkları bildirilerde eylemlerine bahane olarak kitabevelerinde Marksist, liberal ve solcu kitapların satılıyor olmasını göstermişler. O tarihlerdeki bir gazete başlığı, “iki hafta başına bir kitabevi saldırısının düştüğünü” duyuruyor. İki yüzden fazla kitabevi sabote edilirken Zaragoza'daki Pórtico Kitabevi gibi bazıları birden fazla saldırıya uğramış. Bu saldırılar farklı şekillerde gerçekleştiriliyormuş: İsimsiz tehdit mektubu yollamak, sözlü tehditlerde bulunmak, telefon açıp kitabevine patlayıcı yerleştirdiklerini bildirmek, kitabevini kundaklamak, kurşunlamak ve makineli tüfekle taramak, kitabevi vitrinlerine boya atmak ve patlayıcı yerleştirmek, akıllarına başka bir şey gelmiyorsa vitrinlere dışkı sürmek.

Pórtico Kitabevi, o zamanlar Baltasar Gracián Caddesi'nin köşesindeymiş. 1976 Kasım ayında bir gece burada güçlü bir bomba patlamış. Dükkânın kapılarını ve vitrinlerini örten kalın çelik kepenk paramparça olmuş ve metal parçalar şarapnel gibi etrafa saçılmış. Patlamanın izleri meydana çevreleyen binaların taş duvarlarında görülebiliyormuş. Birkaç ay içinde gerçekleştirilen beşinci saldırıymış. Kimse tutuklanmamış. Kitabevini işleten José Alcrudo basına şöyle bir demeç vermiş: “Ben sadece kitap satıyorum. Bu yüz-

63) İspanya'da, Franco'nun 1975'te ölmesinin ardından başlayan demokrasiye geçiş süreci. Siyasi çalkantılarla dolu, terörizmin hortladığı bir dönemdir. [ç.n.]

den, zararını gören ben olsam da bu saldırıların bana değil kültüre karşı gerçekleştirildiğini düşünüyorum. Kesin önlemler alınmazsa kitabevini kapatmak zorunda kalacağız çünkü bombalara karşı durulamayacağını hepimiz biliyoruz.”

Kitabevi saldırılardan büyük zarara uğrasa da bu şiddet dönemini atlattı. Yıllar sonra babam kollarını sıvamış kitap madenciliği tutkusunu tatmin ederken veya José Alcrudo ile konudan konuya atlayarak derin sohbetlere dalarken ben o zamanlar kim olduğunu bilmediğim Charlie Parker’ın hoparlörlerden yükselen müziği eşliğinde dolambaçlı kitap adacıkları arasında saklambaç oynuyordum.

Kitabevleri her zaman saldırılan bir sığınak olmuştur. Hâlâ da öyledir. Kitapçılar kendilerini önlüksüz doktor diye tanımlarlar ancak kötü zamanlarda işe giderken kurşungeçirmez yelek giymelerinin gerekebileceği de söylenebilir. Salman Rüşdi hicvi nitelikteki *Şeytan Ayetleri* romanını 1988’de yayımladığında giderek hızlanan bir sansür ve şiddet girdabı yarattı ve bu girdap ilk kez tüm dünyayı kapsayacak kadar büyüdü. Hindu bir bakan, dine küfrettiğini söylediği romanı lanetleyerek ilk fitili ateşledi. Bir hafta sonra romanın en tepki uyandıran pasajlarının binlerce fotokopisi dünyadaki İslam Araştırmaları Merkezlerinde dolaşmaya başladı. 1989 Ocak ayında, Müslümanların sokaklarda kitabı yaktığı görüntüler televizyon kanallarında gösterildi. Olaylar tüm dünyaya yayıldı ve çok geçmeden yazar Londra’daki evinde ölüm tehditleri almaya başladı. Öfkeli bir grup ABD’nin İslamabad’daki Bilgi Merkezi’ni basıp beş kişiyi kurşunlayarak öldürürken dışarıdaki kalabalık “Rüşdi, kendini ölmüş bil” diye bağıırıyordu. Şubat ayında Ayetullah Humeyni, kitabın dine saygısızlığının devam etmemesi için yazarın ve kitabın yayım ve dağıtımında görevli kişilerin ilk fırsatta öldürülmesini isteyen bir fetva çıkardı. Berkeley’deki bir kitabevine konulan bir bomba patladı; Londra ve Avustralya’daki bazı kitabevlerine molotofkokteylleriyle saldırıldı. Kitabı Japoncaya çeviren Hitoshi Igarashi öldürüldü; İtalyancaya çeviren Ettore Capriolo bıçaklandı, Norveçli yayıncı William ise kendi evinde üç kez kurşunlandı. Birkaç kitabevi yakılıp yıkıldı ve içlerindeki bütün kitaplar yağmalandı. Bir diğer protestoda otuz yedi kişi öldü. Kitabı yayımlayan Penguin

Yayınevi, çalışanlarının kurşungeçirmez yelek giymesi gerekse bile kitabı kitabevlerinden çekmeyi asla düşünmedi. Rüşdi, on bir sene boyunca saklanarak yaşadı. 1997’de başına konulan ödül iki milyon dolara ulaştı.

Şeytan Ayetleri kitabevlerine ulaşmadan günler önce, kitabın tanıtım kampanyası sırasında Hindistan’dan bir gazeteci Salman Rüşdi ile bir röportaj yaptı. Ona “Kitabınızın nasıl bir gürültü koparacağının farkında mısınız?” diye sordu. Romancı sözünü esirgemedi: “Bir kitabın ayaklanmalara neden olabileceğini düşünmek saçmalık. Ne kadar tuhaf bir dünya görüşü bu!”

Aslında kitapların yok edildiği olayların dünya tarihindeki yerine bakılırsa, gerçekte tuhaf bulunan ve yadsınan –dolayısıyla bir vaha, sıradışı bir cennet, Shangri-La, Lothlórien ormanı olan– dünya görüşünün daha çok ifade özgürlüğü olduğu görülür. Yazıya dökülmüş sözler asırlar boyunca ısrarla cezalandırılmıştır ve asıl alışılmamış olan şey, kitabevlerinin sadece sessizce kitaplara bakan ziyaretçilere sahip olduğu, hiç kimse tarafından tehdit edilmediği, parmak sallanmadığı, vitrinlerinin kırılmadığı, kundaklanmadıkları veya o kadim yasakçılık tutkusuna yenik düşmedikleri barış ve huzur zamanlarıdır.

20

Kitabevlerindeki kaos hatıraların kaosuna çok benzer. Kitabevlerinin koridorları, rafları, kapı eşikleri kolektif ve bireysel belleğin alanlarıdır. Yazarların birçok hayat hakkındaki hakikatleri ortaya döktüğü biyografileri, tanıklıkları ve raflar dolusu kurgusal eseri kitabevlerinde buluruz. Tarih kitaplarının kalın sırtları, ağır ağır ilerleyen bir kervandaki develer gibi geçmişin yollarında bize rehberlik ederler. Araştırmalar, hayaller, mitler ve vakayinameler aynı vahanın gölgesinde uyuklarlar. Bu vahanın aniden karşımıza çıkıp bizi kurtarması her zaman mümkündür.

W. G. Sebald’ın *Austerlitz* adlı romanının başkarakterinin çocukluğunun bastırılmış anılarını tam da bir kitabevinde hatırlaması tesadüf değildir. Galler’in küçük bir köyünde, onu evlat edinen ama

kökenlerinden hiç bahsetmeyen yaşlı bir çift tarafından yetiştirilen Jacques Austerlitz'in üzerinde her zaman nedeni belirsiz bir hüznün vardır. Hayatının yırtılıp alınmış bir fasikülü olan trajediyle ilgili tüm bilgilere karşı uyanmaktan korkan bir uyurgezer gibi yıllarca kendini kapatmıştır. Gazete okumaz, radyoyu sadece belirli saatlerde dinler; geçmişle herhangi bir şekilde temasa geçmesini önleyen mükemmel bir karantina sistemi geliştirmiştir. Ancak kendini belleğinin o kısmından yalıtma çabasının neden olduğu halüsinasyonlar ve sıkıntılı rüyalar, nihayetinde bir sinir kriziyle sonuçlanır. Londra'da bir bahar günü yine o moralsiz yürüyüşlerinden birine çıkmışken British Museum civarındaki bir kitabevine girer. Üzeri kâğıtlarla ve kitaplarla dolu masasında hafif kaykılmış bir vaziyette oturan kitapçının Yunan mitolojisinden alınmış gibi duran adı Penelope Peacefull'dur. Henüz farkında değildir ama zoraki gezgin sonunda İthaka'ya dönmüştür.

Kitabevine mutlak bir sükûnet hâkimdir. Penelope zaman zaman kafasını kaldırıp Jacques'a gülümser, sonra bakışlarını tekrar sokağa çevirip düşüncelere dalar. Eski radyodan gelen cızırtılı ama yumuşak sesler Jacques'ın dikkatini çekmiştir. Yavaş yavaş radyoya yaklaşır ve yayının tek bir hecesini bile kaçırmak istemiyormuş gibi kulak kesilir. Radyoda konuşan iki kadın, 1939 yazında, çocuk yaşlardayken Nazi zulmünden kaçabilmeleri için Orta Avrupa'dan İngiltere'ye gönderilmeleriyle ilgili hatıralarından bahsetmektedir. Austerlitz, bu kadınların bölük pörçük hatıralarının aynı zamanda kendi hatıraları olduğunu dehşet içinde fark eder. Limanın grimsi suları, gemiden uzanan halatlar, çapanın zinciri, geminin bir evden daha yüksek pruvası, kafasının üzerinde öfkeli çığlıklar atarak dolanan martılar yeniden gözlerinin önünde canlanır. Belleğinin zincirleri yeniden kilitlenemeyecek şekilde açılmış, ıstırap verici keskinlikler sel gibi dışarıya boşalmıştır: O, Yahudi bir mültecidir; ilk çocukluk yıllarını Prag'da geçirmiştir; dört yaşındayken gerçek ailesinden ilelebet ayrılmıştır; artık hayatının geri kalanını kayıplarının izini –büyük olasılıkla boşu boşuna– arayarak geçirecektir.

Onun yerinde taş kesildiğini gören kitapçı Penelope, halinden endişelenerek “İyi misiniz?” diye sorar.

Austerlitz kendini neden her yerde daima geçici bir misafir gibi –yurtsuz, pusulasını kaybetmiş, yalnız ve kaybolmuş birisi gibi– hissettiğini nihayet anlamıştır.

Kitabevindeki o sabahtan itibaren, romanın başkarakterini Avrupa’nın farklı kentlerine uzanan ıstıraplı bir yolculukta kendisinden çalınan kimliğini ararken takip ederiz. Jacques böylece kendisiyle ilgili yeni şeyler öğrenmeye başlar. Annesi Theresienstadt kampında öldürülen bir varyete aktrisisidir. Prag’da babasıyla annesinin eski bir arkadaşına rastlar ve ona sorular sorar. Eski fotoğraflarını bulur. Belleğinin bir köşesini sürekli işgal eden bir kadının yüzünü görmeyi umarak bir Nazi propaganda filmini ağır çekimde izler. Geçmişin yankılandığı yerlere, kütüphanelere, müzelere, arşivlere, kitabevlerine gider. Sonuçta bu roman unutulanların hatırlandığı bu mekânlara bir övgü niteliğindedir.

Sebald’ın eserlerinin ne kadarının kurgu ne kadarının gerçek olduğu genelde anlaşılmaz. Karakterlerinin ikisinin arasındaki bir sınır hattından geldiği izlenimini ediniriz. Melankolik Austerlitz’in gerçek birisi mi bir simge mi olduğunu bilmesek de sözlerindeki dehşete ve hüzne kapılarak onun yanında yürürüz. Her halükârda yazarın da yarattığı karakter gibi rüzgârda dağılan sise benzer bir biçimde belleklerden silinmeye başlayan cehennemi bir döneme tanıklık etme ihtiyacı içinde olduğu açıktır. Geçmişten bugüne taşınan acılar telafi edilemez, boşlukları doldurmak imkânsızdır ancak belgeleme ve tanıklık etme görevi asla boşuna olmayacaktır. Fedakârca bir çabayla yaşananları kaydederek karşı durmazsak her şey unutulmuşluğa gömülecektir. Geçmişin hikâyesini bizden soracak gelecek nesillerin hakkıdır.

Kitapların bir sesi vardır ve konuştuklarında geçmiş zamanları ve hayatları yok olmaktan kurtarırlar. Kitabevleri, bilinmeyen hatıraların yumuşak ve cızırtılı yankılarını dinleyerek onlardan esinlendiğimiz o büyümlü mekânlardandır.

21

Felaket tellalları uzun süredir çok kötü alametlerin belirmediğini söyleyerek bizi uyarıyorlar: Kitapların nesli tehlikedeki türlerden olduğunu, yakın gelecekte diğer tembelce eğlence biçimlerinin rekabetine ve internetin her şeyi yamyamca yutarak yayılmasına dayanamayarak yok olacaklarını ileri sürüyorlar.

Bu teşhis, üçüncü milenyumun sakinleri olarak hissettiğimiz duygulara da uyuyor. Her şey her geçen gün daha hızlı ilerliyor. En son teknolojiler günün öne çıkan yeniliklerini sürekli önümüze sürerek dünü arka plana itiyor. Bir şeyi unutmak artık daha kısa sürüyor. Dolaplarımızı mevsimin modasına göre güncellememiz gerekiyor; yeni çıkan cep telefonları eskilerinin yerini alıyor; bilgisayarlarımız sürekli bizden uygulamalarımızı güncellememizi istiyor. Her yeni şey daha öncekini yutuyor. Tetikte olup gözümüzü dört açmazsak dünyanın gerisinde kalacakmışız gibi hissediyoruz.

Kitle iletişim araçları ve sosyal medya ani bir baş dönmesine yol açarak bu algıyı besliyor. Dalganın sırtına binmiş, ulaştığı hız sayesinde su yüzünde kalan sörfçülermişiz gibi bizi peş peşe gelen bütün yeniliklere hayran olmaya zorluyorlar. Ancak tarihçiler ve antropologlar derin sularda değişimin yavaş olduğu konusunda bizi uyarıyorlar. Víctor Lapuente Giné, çağdaş toplumun bariz fütürizm taraftarlığından mustarip olduğunu söyler. Eski bir şeyle yeni bir şeyi –örneğin kitapla tableti veya metroda gördüğümüz bir rahibeyle yanına oturmuş arkadaşıyla gevezelik eden bir genci– karşılaştırdığımızda yeni olanın daha çok gelecek vaat ettiğine inanırız. Aslında tam tersi geçerlidir: Bir nesneye veya âdete ne kadar uzun süredir sahipsek geleceği de o kadar uzun olur. 22. yüzyılda rahibelerin ve kitapların varlığını sürdürmesi, WhatsApp'ın ve tabletlerin varlığını sürdürmesinden daha büyük bir olasılıktır. Masalar ve sandalyeler gelecekte de olacaktır ancak plazma ekranlar ve cep telefonları belki olmayacaktır. Bedenlerimizi kızılötesi ışınlar altında bronzlaştır-

mayı bıraktığımızda kış gündönümünü hâlâ kutluyor olacağız. Para gibi kadim bir icadın üçboyutlu sinemadan, insansız hava araçlarından ve elektrikli otomobillerden daha uzun ömürlü olması çok mümkündür. Tartışmasız kabul ettiğimiz birçok trend –gemi iyice azıya alan tüketim çılgınlığından sosyal medyaya varana kadar– ortadan kalkacaktır. Ve fi tarihinden beri bizimle olan eski gelenekler –müzikten manevi arayışlara– asla yok olmayacaktır. Dünyanın sosyoekonomik açıdan en gelişmiş ülkelerine bakarsak, aslında arkaizm sevgileri –monarşiden protokollere ve toplumsal ritüellere, neoklasik mimariden eski moda tramvaylara– şaşırtıcı seviyededir.

Şair Martialis bir zaman makinesine binip bu akşamüzeri evimi ziyaret etse birkaç tanıdık nesne bulacaktır. Kuşkusuz asansör, kapı zili, modem, pencere camları, buzdolabı, lambalar, mikrodalga fırın, fotoğraflar, elektrik prizleri, vantilatör, termosifon, tuvalet rezervuarı, fermuarlar, çatallar ve konserve açacağı onu şaşkına çevirecektir. Buharlı tencerenin çıkardığı ısıklı sesi onu ürkütecek, çamaşır makinesinin merdanesi hızla dönmeye başlayınca yerinden sıçrayacaktır. Telaş içinde radyoda konuşan insanların saklandıkları yeri arayacaktır. Alarmlı saat çaldığında –bu sefer tıpkı benim gibi– rahatsız olacaktır. Yapışkan bantların, spreylelerin, tirbuşonun, paspasın, tornavida uçlarının, saç kurutma makinesinin, limon sıkacağının, vinil plakların, tıraş bıçağının, cırt cırtlı bantların, tel zımbanın, rujun, güneş gözlüklerinin, göğüs pompasının ve tamponun ne işe yaradığını ilk bakışta anlayamayacaktır. Ancak kitaplarım arasında kendini rahat hissedecektir. Onları tanıyacaktır. Onları nasıl tutacağını, kapaklarını nasıl açacağını, sayfalarını nasıl çevireceğini bilecektir. Satırları işaretparmağıyla takip edecektir. Kendi dünyasıyla bizimki arasında bazı ortak şeylerin kaldığını görüp rahatlayacaktır.

Bu yüzden, kitabın geleceğiyle ilgili kıyamet tahminleri böyle üzerimize gelirken saygı gösterilmesini talep ediyorum. Aramızdaki varlığını sürdüren, binlerce yıldır kullandığımız nesnelerin sayısı fazla değil. Varlığını sürdürenlerse (tekerlek, sandalye, kaşık, makas, bardak, çekiç, kitap...) kolay kolay yok olmayacaklarını kanıtladılar. Temel tasarımlarında ve incelikli basitliklerinde artık radikal değişikliklere ihtiyaç duymayan bir şey var. Malzemelerinde ve bile-

şenlerinde küçük değişikliklerin ötesinde işlevlerini yerine getirebilecek daha iyi nesneler icat edilemeden pek çok sınavdan –her şeyden çok da tarihin sınavından– geçtiler. Kendi mütevazı kullanım alanlarında mükemmelliğin sınırına ulaştılar. Bu yüzden, kitabın –veya matbaanın icadından bile önce sahip olduğu özellikleri hâlâ koruyan, benzeri bir şeyin– okumanın temel aracı olmayı sürdüreceğine inanıyorum.

Üstelik, uzun ömürlü nesneler, asırlardır bizimle birlikte olanlar, yeni icat edilenleri şekillendirirler, onlara mühürlerini basarlar. Arkaik kitaplar gelişmiş kişisel bilgisayarlarımıza model olmuştur. 1960’ların sonunda bilgisayarlar büyük bir odanın tamamını kaplıyordu ve bir ev kadar yüksek fiyatlıydı. Gayrimenkul boyutundaki bu devasa cihazları delikli kartlarla programlamanız gerekiyordu. Askeri amaçlı kullanım ve büyük işletmelerin kullanımı için tasarlanmışlardı. Xerox’un Palo Alto Araştırma Merkezi’nin (PARC) sözleşmeli personeli olan genç bilgisayar bilimcisi Alan Kay’ın, hayatlarımızda büyük değişikliğe yol açacak bir vizyonu vardı. İnsanların bilgisayarlarla kurabilecekleri ilişki üzerine kafa yoran Kay, bize daha yakın bir ortam olmaları için büyük bir potansiyele sahip olduklarını hissetmişti. Kitleleri etkileyecek bir olgu, tüm evlerin oturma odalarına girecek, her meslekten milyonlarca insan tarafından kullanılacak bir teknoloji olabileceğini anlamıştı. Kay, yeni bilgisayarının neye benzemesi gerektiğini kafasında tasarlamıştı: Bir kitap gibi küçük ve taşınabilir, satın alınabilecek kadar ekonomik ve kullanımı kolay olmalıydı. Birkaç sene içinde bilgisayarların fikrinin uygulanabilir olmasını sağlayacak kadar gelişeceğine duyduğu inançla karton maketler yaptı. PARC’ta çalışmaya devam ederek bu vizyonu geliştirdi. İcadına Dynabook adını vermişti. Nasıl bir cihaz olarak tasarlandığı adından anlaşılıyor: Dinamik bir kitap. Yani antik kodekslere benzeyecek ama etkileşimli olacak ve okur tarafından kontrol edilecekti. Kitapların ve basılı yayınların geçmiş yüzyıllarda yaptığına benzer bir biçimde ama yeni bilişim ortamının avantajlarını da içeren bilişsel bir çerçeve sunacaktı.

Dynabook’un ilk prototiplerine “Alto” adı verildi. 1970’lerin ikinci yarısında Alto bilgisayarlar çoktan kullanılmaya başlanmıştı.

Sadece PARC'ta değil, üniversitelerde, ABD Senatosu'nda ve Kongre'sinde, hatta Beyaz Saray'da yaklaşık bin cihaz kullanılıyordu ve tümü de Xerox tarafından bağışlanmıştı. Yeni bir dünya doğuyordu. İşlevleri çok daha zengin olmasına karşın, Alto bu yerlerde daha çok kelime işlem, tasarım ve iletişim amaçlı kullanılıyordu. Yani temelde bir bilgisayar-kitaptı. Steve Jobs 1979'da PARC'ı ziyaret etti. Gördükleri onu çok etkilemişti. Alto'nun görünümü ve kullanım duygusu o tarihten itibaren üretilen tüm Apple bilgisayarlara hâkim oldu ve bugün de şirketin en yeni ürünlerine aynı temel görünüm ve kullanım duygusu hâkimdir. Laptop bilgisayarlar, tabletler ve akıllı telefonlar, kitaba benzer şekilde hafif, az yer kaplayan ve taşınabilir bir bilgisayar geliştirme arayışını yeni ufuklara taşıdılar.

Kaligraf Sumner Stone 1984'te Adobe'nin ilk tipografi yöneticisi oldu. Tasarımcılardan oluşan bir ekip kurdu ve eski geleneklerden esinlenmelerini tavsiye ederek onları yeni yazıtipleri oluşturmakla görevlendirdi. Adobe Originals programı için, matbaa öncesi kaligrafinin evriminde öne çıkan üç biçimsel yazıtipi seçildi: Yunancadan esinlenen bir yazıtipi olan "Lithos" –tasarımcı, Priene'deki Athena Tapınağı'nda tanrıçaya adanmış olan ve şimdi British Museum'da sergilenen bir kitabeyi örnek almıştı–; Roma'daki Trajan Sütunu'ndaki harfleri yazıtipine aktarmak üzere gerçekleştirilen titiz bir çalışmanın eseri olan "Trajan"; ve ismine rağmen Aziz Ethelwod'un Anglosakson dua kitabı *Benedictional*'den esinlenen "Charlemagne." Böylece Batı'nın elyazması geleneği Sayısal Çağ'a ulaşmış oldu. Ayrıca, Adobe'nin 1980'lerde geliştirdiği PostScript programlama dili kâğıda çok yakın, bilgisayara uyarlanmış bir görünüm ve kullanım duygusu sundu. 1993'te Adobe yeni bir adım daha atarak, bir taşınabilir belge biçimi (*portable document format*) olan PDF'i geliştirdi. PDF, elektronik belgelerin üzerine, tıpkı kâğıda basılı veya elle yazılmış orijinallerine olduğu gibi not düşmeyi, yazı yazmayı mümkün kıldı ve bütünüyle eski kitaplardan esinlenen bir belge mimarisi anlayışı sundu.

Bunlar zekice alınmış kararlardı. Eski dünyanın görünümü ve duygusuyla –yani kâğıt– yeni dünya –yani bilgisayar ekranı– arasında en azından bir örtüşme sağlanmamış olsa bilgisayarlar ilk kul-

lanıcılarına çok yabancı gelecek, kafa karıştıran, kullanışsız cihazlar olarak kalacaklardı. Kolay tanınan görsel bir düzenleme getirilmemiş, her gün kullandığımız belgelerle yakın bir ilişki kurulmamış olsaydı hiç kimse bu yeni ortamın ne kadar yararlı olacağını kolayca kavrayamazdı. Teknolojik ilerlemenin paradoksu buradadır: Sayısal âlemin getirdiği dönüştürücü değişikliklerin yolunu açmanın anahtarı geleneksel koordinatları –sayfa yapılarını, tipografi âdetlerini, harf şekillerini ve belli sınırlara sahip olan sayfa düzenlerini– korumak olmuştur. Her yeniliğin gelenekleri yok edip yerlerini aldığını sanmak bir hatadır. Gelecek daima geçmişe bakarak ilerler.

22

Bosnalı yazar Izet Sarajlić 1976'da "2176 Senesine Mektup" başlıklı bir şiir kaleme aldı: "Ne?/ Hâlâ Mendelssohn mu dinliyorsun?/ Hâlâ papatya mı topluyorsun?/ Hâlâ kutluyor musun çocukların doğum gününü?/ Sokaklara şairlerin adını mı veriyorsun hâlâ?/ Oysa iki asır önce yetmişlerde, şiirin zamanı geçti demişlerdi bana,/ nasıl geçecekse bebek giydirme oyununun, yıldızları okumanın veya Rostovların evinde dans etmenin zamanı/ Ve ne kadar aptalmışım ki neredeyse inanıyordum!"

23

Bugün kitap dendiğinde aklımıza gelen şey olan "çok sayfalı kitaplarımız" –açıp bir pagodanın çatısı gibi yüzüstü koyduğumuz, bir ayraç bulamadığımızda sayfalarının köşesini kıvrarak işaretlediğimiz, sözcüklerden oluşan dikitler gibi üst üste yığıldığımız kitaplar– yaklaşık iki bin yaşındadır. Kime borçlu olduğumuzu asla bilemeyeceğimiz, isimsiz ama büyük bir icattır. Asırlar süren bir araştırma, test etme ve deneme-yanılma süreciyle bu biçime ulaşılmıştır. Genelde olduğu gibi en basit çözüme dolambaçlı bir yoldan ulaşılmıştır.

Atalarımız yazının icadından itibaren yazdıklarını en iyi şekilde koruyacak, silinip gitmemelerini sağlayacak bir yüzey aramışlardır (taş, toprak, ağaç kabuğu, deri, ağaç, fildişi, kumaş, metal...). Taşınabilir, dayanıklı ve kullanımı kolay olan, mükemmel kitabı üreterek unutulmasına yol açan güçlere meydan okumayı amaçlamışlardır. Bu erken dönemlerde Yakın Doğu ve Avrupa’da öne çıkanlar papirüs veya parşömen tomarları ve sert tabletler olmuştur. Romalılar her iki yöntemin kullanıldığı döneme de denk geldiler, ta ki mutlu bir keşif sonucu, hâlâ kullandığımız, karma malzemeli yeni bir nesne icat edilene kadar.

Tomarlar her zaman lüks ve pahalı araçlardı. Antikçağın insanları günlük yazılarında –okul alıştırmaları, mektuplar, resmî belgeler, bilgi notları, taslaklar– tabletleri kullanıyorlardı. Bunlara belirli bir sırayla bakmak isteyen okur onları belli kutularda veya torbalarda tutuyor veya kenarlarına bir delik açıp metal halkalarla veya şeritlerle birbirine bağlıyordu. Latince bu şekilde bir araya getirilmiş tabletlere “kodeks” adı veriliyordu. Bu alanda devrim başlatan fikir, kodeksteki küçük ahşap veya metal tabletlerin yerine tomarkadaki esnek parşömen veya papirüs tabakalarını kullanmak oldu. Ortaya çıkan sonuç ilkel bir defterden çok farklı değildi ama çok gelecek vaat ediyordu.

Karma materyalli bu ilk modelden yola çıkarak, sayfalar oluşuracak şekilde katlanmış papirüs veya deriden oluşan, çok daha gelişmiş bir kodekse ulaşıldı. Romalılar bu sayfaları birleştirip birbirine diktğinde ciltçilik sanatı doğdu. Çok geçmeden bu kitapçıkları deri kaplı ahşap kapaklar ekleyerek korumayı öğrendiler. Kitap, sanki yanımızda sessizce varlığını sürdüren evcil bir hayvanmış gibi artık “sırt” adı verilen yeni bir anatomik öğeye sahipti. Bu tarihten itibaren kitapların uysal sırtlarına içerdiği eserin adı yazılmaya başlandı. Bu sayede bir kütüphaneye gittiğimizde raflardaki kitapları sırtlarındaki isimlerine bakıp kolayca tarayarak aradığımız kitabı hızlı bir biçimde bulabiliyoruz.

Kodeksi icat eden o unutulmuş insanlara çok şey borçluyuz. Onların sayesinde metinlerin ömrü uzadı. Bu yeni kitap biçimiyle birlikte ciltlenerek korunan üzeri yazılı sayfalar tomarklara kıyasla

daha uzun süre yıpranmadan veya parçalanmadan dayanmayı başardılar. Düz bir yüzeye ve az yer tutan bir şekle sahip oldukları için yeni kitaplar kolayca dolap raflarına yerleştirilebiliyordu. Tomarlar kadar hacimli değillerdi, taşımaları kolaydı ve daha hafiftiler. Ayrıca bir sayfanın her iki yüzü de kullanılabilirdi. Bir kodeksin, aynı yüzey alanına sahip bir tomarın altı katı metin kapasitesine sahip olduğu hesaplanmıştır. Malzemedен tasarruf edilmesi, hâlâ küçük bir azınlığa hitap eden ürünün fiyatının düşmesini sağlarken esnekliği bildiğimiz ilk cep kitaplarının çıkmasına yardımcı oldu: Avuç içine sığdıkları için bu kitaplara *codex pugillaris* adı verilmişti. Artık kodeksleri minyatür denecek boyutta üretmek bile mümkündü (Cicero, Homeros'un *İlyada*'sının parşömen kullanılarak ceviz kabuğuna sığacak büyüklükte üretilmiş bir kopyasını gördüğünü ileri sürer).

Yeni icatlara ve somut ilerlemelere genelde bilgi alanındaki büyük devrimlerin eşlik ettiği gözlenir. Roma uygarlığında kitapların satın alınabilir hale gelmesi, daha önce ayrıcalıklı çevrelerden dışlanmış oldukları için kitaba erişimi olmayan pek çok kişinin okuyabilmesine olanak tanıdı. 1. ve 3. yüzyıllar arasında kültürün aristokratların oluşturduğu çemberin dışındaki okurlara da yayıldığına dair pek çok kanıt bulunmaktadır. Arkeologlar, MS 79 senesinde patlayan Vezüv Yanardağı'nın lavları altında kalarak korunan Pompei kentinin duvarlarında ve evlerinde açık saçık espriler, siyasi sloganlar ve genelev reklamları da dahil olmak üzere çeşitli yazılar bulmuşlardır. Bu grafiti yazıları, orta veya alt sınıflardan kişilerin yazıyı okuyup anlayabildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca imparatorluğun farklı yerlerinde bu dönemden kalma mozaiklerde, fresklerde ve kabartmalarda okuma sahnelerinin gittikçe daha fazla resmedildiği görülmektedir. Aynı zamanlarda Roma halk kütüphaneleri filizlenmeye başlamıştır. O dönemde bir kitap satıcısının, çağımızın artık yok olmuş ansiklopedi satıcıları gibi kapı kapı gezerek mallarını sattığını da biliyoruz.

Belirli bir rakam vermek doğru olmaz ama okur sayısının hissedilir derecede arttığı anlaşıyor. Milenyumun bu ilk asırları propaganda amaçlı risalelerin altın çağı olmuştur; bunların arasında isyancıların Roma'nın hâkimiyetine meydan okuyan ayrılıkçı metinleri

özellikle dikkat çeker. Aynı dönemde geleneksel edebiyat türlerinin yanı sıra kaçış edebiyatı ve tüketim edebiyatı sayılabilecek türlerin (yemek kitapları, spor üzerine değerlendirmeler, açık saçık resimlerle süslenmiş erotik hikâyeler, büyü tarifleri veya rüya yorumları, aşk romanları, çizgi romanların öncüsü olacak şekilde vinyetlerle anlatılan hikâyeler) yayılması da tesadüf değildir. Bazı prestijli yazarlar da bu tür eğlencelik eserler veya yüksek ve düşük kültürlerin harmanlandığı karma eserler yazmıştır. Ovidius, günümüzün makyaj tariflerini aratmayacak biçimde kadınlara kozmetik önerilerinde bulunan küçük bir şiir kitabı yayımlamıştır. Suetonius, imparatorların yaşam öykülerini derlediği kitabında tarihi olgularla “sarı vakayiname”⁶⁴ adı verilen türü harmanlayarak kullanmayı tercih etmiştir. Petronius, eserlerindeki üçkâğıtçı, edepsiz ve küstah karakterleriyle toplumun nezih üyeleri arasında bir skandala yol açmıştır. Her üç yazar da aristokrat sınıftan olmayan ve kendi zevkleri için okuyan özgür erkek ve kadınlardan oluşan bu deneyimsiz yeni okur kitlesine dostça yaklaşmıştır.

24

Martialis, Roma’ya İber yarımadasından gelmiş bir göçmendi. MS 6 senesinde, yaklaşık yirmi beş yaşındayken o zamanlar fırsatın başkenti olarak görülen –diğer bir deyişle Amerikan Rüyası’nın öncülü olan– ve bu yüzden imparatorluğun bütün vilayetlerinden göç alan Roma’ya yerleşmişti. Martialis çok geçmeden Urbe’nin yaşaması zor bir yer olduğunu öğrendi. Şiirlerinde açlıktan kırılan kalabalıklardan söz eder. Zengin olmak kolay değildi; geçimini sağlayacak kadar kazanmak bile kolay değildi. Martialis bir epigramında Roma’da kirasını ödemekten aciz birçok avukat olduğunu, birçok yetenekli şairin de kendilerini sıcak tutacak giysilere sahip olmadıkları için soğuktan titrediklerini aktarır. Kente acımasız bir rekabet hâkimdi; herkes zenginleşmek istiyordu. Başkalarının serveti dikkat

64) Tarihin ve olguların daha öznel bir biçimde, genelde sıradan bir vatandaşın ağzından aktarıldığı vakayinameler. Türkiye’de bu türün en önemli isimlerinden biri Reşat Ekrem Koçu’dur. [ç.n.]

çekiyor ve kıskanılıyordu. Kimileri ise mirasından bir pay koparırım diye yaşlı zenginlerin peşine düşüyordu. Dizelerine bakılırsa böyle bir şey bizzat şairin de aklından geçmişti: “Paula evlenmek istiyor benimle./ Ama istemiyorum onunla evlenmek./ Yaşlı bir kadın çünkü./ Ama daha yaşlı olsaydı eğer, kabul ederdim teklifini.”

Roma’ya kış bastırdığında, sırtındaki incecik tunikle kuşkusuz Bilbilisli şairin dişleri birbirine vuruyordu. Sıradışı edebi kararlar alması belki de soğukla, başını sokabildiği yerlerin sefaletiyle ve geçim derdiyle açıklanabilir. Servet sahiplerine karşı sesini yükseltmek o dönemin yazılı olmayan kuralı olmasına rağmen bu kuralı ihlal ederek hicivlerini paraya yöneltmeye karar verdi. Şiirlerinde her tür nezaket kuralını çiğneyerek yazarların cimri velinimetlerine, onları kazıklamaya çalışan seçkinler sınıfına, toplumun lükse, gösterişe ve dış görünüşe verdiği öneme, zenginlerin kibrine ve başkentin bütün sakinlerinin hayatına bir şekilde bulaşan köle sahiplerinin ve dalkavukların oluşturduğu o büyük şebekeye saldırdı.

Martialis kuralları umursamayan ve duygularıyla hareket etmeyen bir komedyâ şairiydi; eşyaların maddi boyutuyla ve muazzam gücüyle bu eşyalara sahip olan insanları tanımlamak için ilgileniyordu. Şiirlerinde kitaplardan söz ederken onları edebi yeteneğin soyut simgeleri olarak değil toplumsal basamakları tırmanmak için hediye edilen veya kitapçılarda satılan somut nesneler olarak alır. Horatius ve Ovidius’un eserlerinde kitaplar yaratıcılık eyleminin ölümsüzlüğünün cisimleşmiş hali olarak tasvir edilirken, Martialis’in epigramlarında kolay zarar gören, sayfaları lekelerle dolu, kimi ucuz kimi pahalı olan, müstensih aceleyle kopyaladığı için genelde hatalar içeren, Roma’nın dükkânlarında –Martialis’in şiirlerinde reklamını yaptığı dükkânlarda– satılan küçük boyutlu nesneler olarak görünürler. Aralarında her türden kitap vardır (gerek papirüsten gerek parşömenden üretilmiş olan, gerek tomar gerekse de avuç içine sığan kodeks şeklindeki kitaplar; azat edilmiş bir kölenin –satıcılarının– parasını bağlayarak bazen kâr bazen zarar ettiği bir mal olarak kitaplar; herkesin bedava olduğu sürece okumak istediği ama para vermeye yanaşmadığı başarılı kitaplar; okur bulamadığı için

sayfaları bir mutfakta ton balığı sarmak için kullanılan veya baharat saklamak için sayfaları külah yapılan kitaplar).

Martialis kodekslerin ortaya çıkışına ilgi gösteren ilk yazardı. İronik bir şekilde *Apophoreta* adını verdiği –Yunancada “hediye” anlamına gelir– ilk kitaplarından birinde bu ilgisini dile getirmişti. Şair, aklına gelen parlak bir fikir üzerine, evrensel bir hediye verme dönemi olan aralık ayında hediyelik nesnelerin bir kataloğunu (damak tadına hitap eden yiyecekler, kitaplar, kozmetik ürünleri, saç boyaları, elbiseler, iç çamaşırları, mutfak araçları, süslemeler...) nazım biçiminde yayımlamıştı. Her ürüne bir epigram adanmış, okurlara üretiminde hangi malzemelerin kullanıldığı, fiyatları, özellikleri ve kullanım amaçları konusunda bilgilendirmişti. Şiir kitabında hediye repertuarı bir pahalı (zenginler için) bir ucuz (cimri zenginler için) hediye önerisi olacak şekilde sıralanmıştı: Altın bir broşu bir kulak temizleme çubuğu, bir heykeli bir sutyen, Cadiz limanında satılan bir köleyi bir çingirak, son moda bir savurganlığı –mesela karı eritip içmek için şık bir cep şişesi– kil bir lazımlık takip ediyordu. Bu şiirlere baktığımızda antikçağdaki günlük yaşam hakkında bir fikir edindiğimiz gibi Martialis’in müstehcen çağrışımlı şeyleri hiç çekinmeden ancak son derece doğal ifade tarzıyla dile getirişine hayran kalırız. Sutyen hakkında şunları söyler: “Kendi deriniz memelerinizi taşımyorsa göğüslerinizi öküz derisiyle yukarı kaldırın.” Cadiz’den getirtilecek dansöz köle içinse şöyle der: “Dans ederken öyle bir salınır, vücudunu öyle bir titretir ki en iffetli erkekler bile mastürbasyon yapmaktan kendini alamaz.”

Apophoreta hangi hediyeyi alacağına karar veremeyenler için mizahi dilde yazılmış bir rehberdir; şiirin günlük hayatın gerekliliklerine uygulandığı şaşırtıcı bir denemedir. Şair, bir bakıma Noel dönemindeki reklam kampanyalarını icat etmektedir ancak bunu iğneleyici bir edebi yaklaşımla yapmaktadır. Şairin yaşadığı dönemde bu yaklaşım, şiirin saldırganca, rezilce ve hafifmeşrep bir şekilde kullanılması anlamına geliyordu. Martialis, yarı şiir kitabı yarı katalog olan bu eserle okumaya yeni başlayan, kitapların dünyasına yeni giren, züppeliğe kaçmayan, halk ağzıyla dile getirilen, kolay okunur, gerçekçi ve taze

bir bakış açısı sunan şiirleri takdir eden sıradan halka, kodekslerin doğal hedef kitlesi olan halka sempatisini ifade ediyordu.

Martialis *Apophoreta*'da kararsız okura on dört edebiyat eseri de önermişti. Bunlardan beşi parşömenden imal edilmiş “cep” kodeksleri –*pugillares membranei*– olarak tarif edilmişti ve ucuz hediye kategorisinde yer alıyorlardı. Bu tanıklık sayesinde MS 1. yüzyılın 80’li yıllarında çok sayfalı kitapların çoktan piyasaya çıktığını ve uygun bir fiyata satıldıklarını anlıyoruz. Bu kitaplar ekonomik olmalarının yanı sıra başka bariz avantajlara da sahipti. Şair, bazı epigramlarında kodeksin, özellikle de tomarlara kıyasla, çok daha uzun metinleri barındırabilmesine duyduğu hayranlığı ifade eder: “Parşömene yazılı Vergilius. O muazzam eserleri ne kadar da küçük bir parşömende toplanmış!”; “Parşömene yazılı Titus Livius. Büyük Livius’un eserleri bu küçük deri parçalarına sıkıştırılmış.” Martialis, Ovidius’un *Dönüşümler (Metamorfosis)* adlı on beş kitaplık –yani on beş tomara yayılan– eserinin tek bir kodekse sığdığını ileri sürer. Bir eserin daha küçük bir alana sıkıştırılması sadece yer ve para tasarrufu sağlamakla kalmamış, aynı eserin farklı kısımlarının birbirinden ayrılıp kaybolmasını da önlemiştir. Dolayısıyla yazılı eserlerin sonraki nesillere ulaşma şansı katlanarak artmıştır. Bu ilerleme, geleceğe uzanan zorlu yolda çok belirleyici olacaktır.

Şair, kodeksi kolayca yanımızda taşıyabileceğimiz bir yol arkadaşı olarak görür: “Parşömene yazılı Cicero. Cicero’yla uzun bir yolculuğa çıkmak istiyorsanız bu parşömeni yanınıza alın.” Yıllar sonra kendi şiirlerinin kodeks kopyalarının reklamını da aynı söylemle yapacaktır: “Küçük kitaplarımın her gittiğiniz yerde yanınızda olmasını ve uzun bir yolculukta size eşlik etmesini istiyorsanız, küçük sayfalar halinde bir araya getirilmiş parşömen kopyalarını satın alın. Kütüphaneyi büyük kitaplara bırakın; beni tek elinizle kavrayabilirsiniz.”

Bildiğimiz şekliyle çok sayfalı kitap artık piyasaya çıkmıştı. Martialis gibi bazı yazarlar onu heyecanla karşıladılar. Daha eski kafalı aydınlar ise zamanın değiştiğine ve her şeyin yozlaştığına hayıflanarak aristokratik papirüs tomarlarından vazgeçemediler. Çoğu Romalının farklı kitap biçimleriyle yaşamaya kolayca alıştığını var-

sayabiliriz. Kitapçılarda her iki türevi de müşteriye seçenek olarak sunuluyordu.

Sonraki yüzyıllarda Martialis kadar yeniliklere önem veren, yeniliklere meraklı ve yeniliklere açık bir başka tanık göremiyoruz. Hristiyanların ısrarla tercih ettiği biçim olduğu için kodeksin tomara karşı mesafe kaydettiğini biliyoruz. Asırlar boyunca zulme uğrayan, saklanacak yer aramaya zorlanan, toplantıları aniden basılan Hristiyanlar örgütlenmelerini gizli gizli gerçekleştiriyorlardı. Hızlı hareket edilmesi gereken durumlarda bir cep kitabının tuniğin katları arasına saklanması daha kolaydı. Kodeksler bir metnin belirli bir paragrafını –bir risaleyi, İncil’den bir meseli, bir vaazı– daha hızlı bulmayı ve doğru olup olmadığını kontrol etmeyi mümkün kılıyor, dolayısıyla ruhun kurtuluşu tehlikeye atılmamış oluyordu. Sayfa kenarlarına not alınabiliyor, önemli pasajların olduğu sayfalara ayrıca konulabiliyordu. Ayrıca havarilerin çıktıkları yolculuklarda bu kitapları yanlarında taşımaları kolaydı. Tüm bu avantajlar İncil’i gizli gizli okuyan Hristiyan cemaatler için çok önemliydi. Diğer yandan Hristiyanlar, Yahudiliğe ve paganizme ait bir sembol olarak tomardan uzak durmak, kendi kimliklerini ortaya koymak istiyorlardı. Hafif çok sayfalı kitaplar, Hristiyanlık çağırısının daha fazla kabul gördüğü orta ve alt tabakadan halkın hevesle elden ele geçirmesiyle giderek yayılmaya başladı. Bu yeni kitap biçimi okurun kendi başına gizli gizli okumasına izin verdiği gibi tehlikeli cemaat toplantılarında yüksek sesle okumaya da elverişliydi. İnananlar, bu dikkatle seçilmiş dini metinlerle çok derin bir bağ kurdular. Gerçekten de Kuran asırlar sonra Hristiyanları yarı saygıyla yarı hayranlıkla “Ehl-i Kitap” (*Ahl al-kitâb*) olarak tanımlayacaktı.

Aramızda büyüklerin yasaklamalarına karşı gelerek gecenin karanlığında, çocukların ayakta olmaması gereken saatlerde bataniyenin altına sığınarak, her ayak sesi duyulduğunda kapatılan el feneriyle gizli gizli kitap okuyanlar varsa, bu ilk gizli okurların soyundandır. Çok sayfalı kitapların başarıya ulaşmasının nedeninin büyük ölçüde yasaklanan metinleri gizlice okumayı kolaylaştırması olduğunu unutmamalıyız.

3. ve 5. yüzyıllar arasında kodeks önce Batı'da, sonra Doğu'da giderek yayıldı. Değişimin Hristiyan dünyasının dışındaki öncülerini hukukçulardı çünkü çok sayfalı kitaplar uzun kanun hükümleri arasında aradıkları maddeleri kolayca bulabilmelerini sağlıyordu. Bu yüzden İmparator Justinian'ın hazırlanmasını emrettiği hukuk kanunları derlemesine *Codex Justinianus* –“Justinianus'un mükemmel kodeksi” anlamında– adı verildi ve böylece *codex* terimi “kanun” anlamına gelerek günümüze kadar tüm sonraki nesillere bu şekilde aktarıldı.⁶⁵ Kodeks, kapasitesi ve dayanıklılığı nedeniyle ders kitapları için de çok uygundu. Ayrıca çok geçmeden doktorlar da sık sık danıştıkları el kitaplarında bu biçimi benimsediler. İçindekiler tablosunun icadı aranan pasajların bulunmasını kolaylaştırdı. Kodeksler zamanla edebiyat eserlerinde –özellikle de uzun anlatılarda, tragedya veya komedyaya derlemelerinde ve antolojilerde– en tercih edilen kitap biçimi oldular. Tutup açması zor olan, iki elin de kullanılmasını gerektiren tomarlarla boğuşmaktan kurtulan okurlar çok sayfalı kitaplara hemen âşık oldular çünkü, Luis García Berlanga'nın erotik edebiyat için kullandığı tabirle, hülyalı okurlar bunları tek elde tutarak okuyabiliyorlardı. Okur, kodeksi her yere yanında götürrebiliyordu. Edebi kaynaklar sayesinde Romalıların günün herhangi bir saatinde okumaktan geri durmadıklarını öğreniyoruz: Örneğin ava gittiklerinde avın kurdukları tuzağa düşmesini beklerken veya geceleri uykusuzluktan kaynaklanan can sıkıntısının önüne geçmek için. Bu kaynaklarda yürürken okuyan bir kadından, at arabasında giderken okuyan bir yolcudan, divana uzanmış yemek yerken okuyan bir kişiden ve bir geçitte ayakta durarak okuyan bir genç kızıdan da söz ediliyor. Hepsi de kitaplarına gömülmüş, başlarını kaldırmadan okuyorlarmış.

65) “Kodeks” teriminin Batı dillerindeki türevleri kastediliyor. İspanyolcada *código*, İngilizce ve Fransızca *code*, İtalyancada *codice*, Almandaca *Kodex* sözcükleri “kanun” anlamına gelir. [ç.n.]

Ancak asla eskinin yerine yeniyi koymak için saplantılı bir heves olmadı. Günümüzde kâğıda basılı ve elektronik kitaplar nasıl bir arada varlıklarını sürdürüyorsa tomarlarla kodeksler de asırlar boyunca birlikte var oldular. Onursal ve diplomatik metinlerde –geleceğin ağırlığını hâlâ hissettirdiği törensel belgelerde– antik yazı ruloları kullanılıyordu. Bunlar ortaçağda da günlük hayatın bir parçasıydı. Kurumlar ve manastır merkezli tarikatlar, eskilerin ağırbaşlılığına duydukları özlemle bunlardan vazgeçemediler. Vaazlar ve vakayinameler eskisi gibi tomarlara kopyalanmaya devam etti. Tomarlar rakibi oldukları kodeks türünde kitaplarda bile boy gösteriyorlardı; en görkemli ortaçağ kodekslerini süsleyen minyatürlerde tomarlara rastlarız.

Parşömen tomarlarının *rotuli mortuorum* adı verilen türü önemli bir kişinin ölümünü duyurmak için kullanılıyordu; bir ulak, bazen bin kilometreyi aşan bir rota üzerinde bu tomarı merhumla bir şekilde ilişkisi olan kurumlara götürüyor ve her birinden bir dua veya bir taziye mesajı tomara ekleniyordu. Fatih William'ın kızı ve Caen'deki Sainte-Trinité Manastırı'nın baş rahibesi olan Matilda'nın boyu yirmi metreye ulaşan ve “Matilda'nın Rulosu” adıyla bilinen ölüm ilanı Fransız Devrimi sırasında yok edilmiştir. İngiltere ve Galler'de, kraliyet sarayının arşivcilerine hâlâ *Master of the Rolls* (Rulo –veya Tomar– Üstadı) adı verilir. *Prompter* adı verilen sufle ekranlarının olmadığı ortaçağda tiyatro oyuncularını repliklerini hatırlamak için rulo halindeki tomarları kullanıyorlardı. “Rol yapmak” ifadesi de “rulo” sözcüğünden gelir.

Aslında rulolar –diğer bir deyişle, papirüs veya parşömen tomarları– bizi tümüyle terk etmiş değiller. Geleneklerimizde zaten varlıklarını sürdürüyorlar ancak kullandığımız sözcüklerde, bilgisayarlarımızda, internette, gelecek öngörülerinde ruloların anısı hâlâ yaşıyor. Bazı üniversiteler mezunlarına diplomalarını hâlâ bu arkaik biçimde veriyor. “Uzun” bir kitaptan söz ettiğimizde ister istemez rulo ya ait bir terimi kullanmış oluyoruz. Artık rulo biçiminde sarılmayan, kodeks formundaki kitap ciltlerini İspanyolcada hatalı bir biçimde “*volumen*” –Latince “döndürmek, çevirmek” anlamına

gelen *volvo* kelimesinden türemiştir– diye adlandırıyoruz. Bir şey canımızı sıkıyorsa, dönüp dolaşıp karşımıza çıkıyor, asla sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyorsa İspanyolca günlük konuşma dilinde o şeye “*un rollo*” diyoruz. İngilizcede elyazması tomar anlamına gelen *scroll* kelimesi bugün bilgisayar ekranında bir metni yukarı-aşağı, ileri-geri kaydırmak anlamında kullanılıyor; tıpkı eski tomarlardaki metnin *rotuli* adı verilen rulo açma ve sarma çubuklarıyla ileri geri kaydırıldığı gibi. Ayrıca yenilikçi teknoloji şirketleri kullanılmadıkları zamanlarda rulo yapılarak kaldırılan televizyon ekranları geliştiriyorlar. Nesne biçimlerinin tarihine baktığımızda genelde geçerli olan eğilim, eskiyle yeninin birlikte var olması ve farklı kullanım alanları bulmasıdır, yeninin tümüyle eskinin yerini alması değil. Tarihî ilk kitapları tümüyle ortadan kalkmayı reddetmektedir.

26

Martialis ve Perec haklıdır: Nesneler, hangi maddeden yapıldıkları, özellikleri, onları hangi hareketleri yaparak kullandığımız önemsiz detaylar değildir. Aslında bunlar çok belirleyicidir. Bu denli kolay yok olabilen, salt bir nefesten ibaret olan kelimeleri yaşatmak için verilen mücadelede kitapların biçimi ve ham maddesi her zaman önemli bir rol oynamıştır: Ne kadar süreyle dayanacaklarını, hangi maddelerden imal edileceklerini, ne kadar mal olacaklarını, ne kadar sıklıkla kopyalanmaları gerektiğini bunlar belirlemiştir.

Biçim değişiklikleri arkalarında çok sayıda kurban bırakırlar. Eski ortamdan yenisine taşınmamış olan her şey ilelebet yok olur. Bu tehlike bugün de bizi tehdit etmeye devam etmektedir. 1980’lerde ilk kişisel bilgisayarlar piyasaya çıktıktan sonra belgelerimizi önce *floppy disk*lerden 3,5 inçlik disketlere, oradan CDlere ve şimdi de USB belleklere taşınmamış olsaydık şimdiye dek onları kısmen veya bütünüyle bin kez kaybetmiş olurduk. Günümüzdeki hiçbir bilgisayarın bilişimin tarihöncesi çağına ait olan ilk *floppy disk*leri okuyamayacağı açıktır.

20. yüzyılda film endüstrisi kullanılan ortamda sürekli değişiklikler yapılması nedeniyle peş peşe dalgalar halinde gelen yıkımlardan geçti. Agustín Sánchez Vidal kayıplarla ilgili tahmini rakamları verir: “En çok etkilenen malzeme 1920 öncesinde üretilenlerdir çünkü o tarihte her biri on ila otuz dakika süren bir veya iki film makarasından standart sürenin bir buçuk saat olduğu makaralara geçilirken eski filmler imha edildi. Bu filmlerdeki gümüş tuzlarını geri kazanmak için özel çözeltiler kullanıldı, filmin selüloz altlığı ise tarak ve benzeri nesnelerin yapımında kullanıldı. Bu sürecin neden olduğu kayıplar %80 civarındadır. 1930’larda sessiz sinemadan sesli sinemaya geçilirken çok daha sistematik bir imha süreciyle filmlerin yaklaşık %70’i yok edildi. 1950’lerde ise kolay tutuşan nitroselüloz filmlerin yerini daha güvenli asetat filmler alırken üçüncü bir yıkım daha yaşandı. Bu sefer kayıpların miktarını belirlemek kolay değildir. Ülkemizi esas alırsak, sesli sinema döneminin başlangıcından 1954 senesine kadar filmlerin sadece %50’sinin korunduğu tahmin edilebilir.” Her ilerleme adımı beraberinde yıkım da getirir.

Martin Scorsese, *Hugo*’da bu üzücü yıkımı perdeye yansıtmıştı. Özellikle de Georges Méliès’nin o harika filmlerini barındıran selüloidinin ayakkabı endüstrisinde topuk yapmak için kullanıldığı melankolik sahneyi hatırlıyorum. Bu, nesnelerin tarihinin sıradışı bir bölümüdür: Öncülerin hayal güçleriyle yarattıkları o güzel hikâyeler ve görüntüler geri dönüşüme sokularak tarak ve topuk olmuştur. 1920’lerde bazıları sanat eserleri üzerinde yürüyorlardı; onları kaldırımındaki su birikintilerine sokup çıkarıyorlardı. Onlarla saçlarını tarıyor, saç kepeklerini üzerlerine bırakıyorlardı. Bu araçların gerçekte küçük mezarlar, yıkımın gündelik anıtları olduklarından hiç şüphelenmiyorlardı.

Antik tomarların yerlerini çok sayfalı kitaplara bırakması da kuşkusuz şiirlerden, vakayinamelerden, maceralarda, kurgu eserlerden, fikirlerden oluşan bir hazineyi ilelebet yitirmemize neden oldu. Asırlar boyunca ihmal ve unutkanlık, sansür veya fanatizmin neden olduğundan bile daha fazla sayıda kitabın yok olmasına neden olmuştur. Ancak kelimelerin mirasını kurtarmak için gösterilen bü-

yük çabaları da biliyoruz. Bazı kütüphaneler –sayılarını tam olarak bilmek imkânsız– koleksiyonlarını yeni ortama aktarmaya girişmiş, onları harf harf, cümle cümle, kitap kitap elle kopyalamışlardır. 4. yüzyılda filozof ve devlet adamı Themistius, Konstantinopolis kütüphanesinde İmparator II. Konstantin için çalışan zanaatkârların “düşünceyi yıpranmış sayfalardan yeni yapılmış, taze sayfalara aktardığını” yazmıştır. 5. yüzyılda Stridonlu Hieronymus, Roma kenti Caesarea’daki –günümüz İsrail’inin Akdeniz kıyılarında, Tel Aviv ile Hayfa arasında yer alır– bir başka kütüphanede de tüm kitapların kodekslere aktarıldığından söz eder.

Kısa bir süre önce tabletler ve dijital kitaplar çıkana kadar, yani yirmi asırdır, biz okurlar kitap biçimlerinde büyük bir değişikliğin yarattığı depremle yüzleşmek zorunda kalmadık. Martialis’in 1. yüzyılda heyecanla karşıladığı o çok sayfalı kitaplar 21. yüzyıla kadar bizimle kalarak sadık, basit, hatıralarımızı koruyan, bilgeligimizi taşıyan, zamanın zulmüne dayanan varlıklarımız oldular.

Halk Kütüphaneleri ve Hamamlar

27

MÖ 44 senesinin 15 Mart günü –Roma takvimine göre mart ayı ortası– Jül Sezar Senato’da, eski düşmanı Ptolemeos’un heykeli önünde bıçaklanarak öldürüldü ve kanı heykelin üzerine sıçradı. Bir grup senatör, özgürlük adına hançerlerini altmış altı yaşındaki adamın boynuna, sırtına, göğsüne ve karnına tekrar tekrar sapladılar. Dört bir yanında hançerlerin havaya kaldırıldığını gören Sezar’ın son yaptığı hareket kendine çekidüzen vermek oldu. Yüzünden akan kandan gözleri görmez halde can vermek üzereyken edep yerleri görünmesin diye asil bir tavırla tuniğini çekiştirip bacaklarını örttü. Senato’nun sütunlu girişinin basamakları üzerine yığılırken hançerler bedenine inmeye devam etti. Yirmi üç hançer yarası almıştı ve Suetonius’a göre sadece biri ölümcüldü.

Suikastçılar kendilerine “kurtarıcılar” demeyi tercih ediyorlardı. Sezar’ı kral olma heveslisi bir tiran olarak görüyorlardı. Belki tarihin en ünlü cinayeti olan bu siyasi suikast, tepki gördüğü kadar takdirle de karşılandı. Bin dokuz yüz yıl sonra John Wilkes Booth’un Abraham Lincoln’u öldürdüğü gün parola olarak Latince de mart ayının ortası anlamına gelen “*idus*” sözcüğünü kullanması veya suç mahallinden kaçarken “*Sic semper tyrannis*” (“Tiranların sonu budur”) diye bağırması tesadüf değildir.

Jül Sezar müstakbel bir tiran mıydı? Kuşkusuz karizmatik bir general ve hiçbir şeyden çekinmeyen bir politikacıydı. Bazı çağdaşları Galya’da çıktığı seferi soykırım olarak adlandırırlar. Hayatının son yıllarında büyük ihtiraslarını gizlemek için gittikçe daha az çaba gösterdiği doğrudur. Hayat boyu diktatör ilan edilmişti ve istediği zaman zafer töreni kıyafetlerini giyme hakkına sahipti; kafasında defne dalından bir taçla; herhalde kelliğini gizlemek için daha iyi bir yol bulamazdı. İsmi gelecek kuşaklar boyunca hep otoriter bir gücü simgeledi (Sezar, Çar). Öte yandan öldürülmesi Cumhuriyet’i kurtarmadı. 15 Mart cinayeti vahşi bir katliamdı ve hedeflerinden hiçbirine ulaşamadı. Uzun bir iç savaşın çıkmasına, yeni ölümlere, yeni yıkımlara neden oldu ve sonunda Augustus, Cumhuriyet’in dumanı tüten küllerinin üzerine monarşiye dayalı bir imparatorluk kurdu. Amcasının varisi ve halefi olan genç imparator suç mahallini işaretlemek ve kapatmak için beton bir yapı inşa ettirdi. Bugün, aradan bu kadar asır geçtikten sonra, Roma’nın sokak kedileri Jül Sezar’ın öldüğü yer olan Largo di Torre Argentina’yı mesken tutmuştur.

15 Mart’ın sivil zayıyatı zavallı okurlar oldu. Sezar planladığı pek çok şeyin yanı sıra Roma’nın ilk halk kütüphanesini de mümkün olduğunca görkemli bir şekilde yaptırmayı planlıyordu ve alim Marcus Varro’ya kitapların satın alınması ve sınıflandırılması görevini vermişti. Bu, makul bir atamaydı çünkü Varro, günümüze sadece birkaç parçası ulaşmış olan *Kütüphaneler Üzerine* adlı bir deneme yazmıştı.

Yıllar sonra, Sezar’ın bir taraftarı olan Asinius Pollio, yağmacılık amaçlı askeri bir seferin zengin ganimetleriyle Sezar’ın rüyasını

gerçekleştirdi. Özgürlük tanrıçasının mabedini –sembolik olarak– barındıran binada bir kütüphane açtı. Halka açık bu ilk kitap tapınağı hakkında bildiklerimiz birkaç yazarın yazılarında bahsettiklerinden ibaret çünkü bu binadan geriye hiçbir iz kalmamıştır. Binanın iç salonunun iki kısma bölünmüş olduğunu, birinde Yunanca, diğesinde Latince eserlerin bulunduğunu biliyoruz. Bu çift dilli ve çift üyeli düzenleme sonraki tüm Roma kütüphanelerinde tekrarlanacaktı. Başlangıçta bölümlerden biri kitaplarla dolup taşarken diğeri ayıplanacak kadar boş olmakla birlikte, ülkenin ulusal onuru gereğı her iki bölüm de eşit büyüklükte tasarlanmıştı. Yunanca metinler yedi asırlık bir zaman dilimine yayılırken, Roma bölümündeki iki asırlık edebiyat çok fazla seçenek sunmuyordu. Bu küçük ayrıntı bir kenara bırakılırsa, Pollio’nun devlet kütüphanesinin ilettiğı mesajın iki yüzü vardı: Yunanca eserler kendi dillerinde Romalıların kültürüne dahil ediliyordu; bunun karşılığında kudretli imparatorluğun liderlerinin zeki ve kültürlü Helen tebaaları kadar değerli kişiler oldukları varsayılacaktı. Her şey kolonicilerin aslında fethettikleri toprakların muazzam entelektüel mirası karşısında utandıklarını açık etmeyecek şekilde sahnelenmişti.

Romalıların bütün kütüphanelerinin Yunanlardan miras aldığı bir diğere özellik, ünlü yazarların heykelleriydi. Roma’nın kamusal alanlarındaki bu büstler, Hollywood şöhretler kaldırımındaki yıldızların edebiyattaki eşdeğeri idi. Bu şerefe nail olanlar yazarlar kanonuna girmiş sayılıyordu. Pollio, yaptırdığı kütüphane için yaşayan tek bir yazarın büstünü sipariş etmişti: Varro’nunkini. Birkaç on yıl sonra, Romalıların gösteriş merakını yakından takip eden sivri dilli Martialis, büstünün çoktan bazı aristokratların evini süslediğıyle övünüyordu. Aslında halk kütüphanelerinde ünlü kişilerin büstlerine ayrılan galeride bir heykelinin olması için can atıyordu. Anlaşılan, sürekli Nobel Ödülü alma hayaliyle yaşayıp alamayanlar gibi o da her zaman kapıda bekletilip içeri alınmayacaktı. Epigramları bir dilencininkini andıran yalvarmalarla doludur; bir şerefle payelendirilmek, övgü almak veya para için dilenir ama kendisinin de esprili bir şekilde ve kendiyle dalga geçerek ifade ettiğı gibi genelde umutları büyük hayal kırıklıklarıyla sonuçlanır.

Asinius'un kütüphanesi şafak vaktinden öğlene kadar her saatte okurlara açıktı. Halkın farklı kesimleri tarafından ziyaret ediliyor olmalı: Yazarlar, âlimler, bilgi sevdalıları ve tabii eserleri kopyalamak için gelen kitap satıcıları veya aynı amaçla efendileri tarafından gönderilen müstensihler. Büyük olasılıkla kitapları dolaplarda arayıp bulmaları için bu konuda uzman personel bulunduruluyordu. Bazı kütüphanelerin dışarıya kitap ödünç verdiğini de biliyoruz. Yazar Aulus Gellius bunu kanıtlayan bir anekdot anlatır. Akşam yemeği yemek ve sohbet etmek için bazı arkadaşlarıyla buluşmuştur. İçmeleri için erimiş kar sunduklarında Aristo uzmanı bir arkadaşı, filozofun kar suyunu sağlığa zararlı bulduğunu söyleyerek masadakileri uyarır. Masadaki bir diğer kişi ona inanmadığını söylediğinde gururu incinir ve o inatla masadan kalkıp kent kütüphanesine gider, kapısını açtırır ve Aristo'nun söz konusu paragrafı içeren eseriyle döner; internet arama motorları var olmadan önce tartışmalara noktayı koymak için böyle bir zahmete katlanmak gerekiyormuş demek ki. Ayrıca İmparator Marcus Aurelius ve öğretmeni Fronto mektuplarında kütüphaneden kitap ödünç alıp evlerine götürdüklerinden bahsederler. Bu tesadüfi tanıklıkların yanı sıra, imparatorluk döneminden kalma, Atina'da korumaya alınan bir kitabede belli bir kütüphanenin yöneticilerinin kitap ödünç alma hizmetini yasakladıkları uyarısı bulunur; buradan da diğer kütüphanelerde kitap ödünç almaya izin verildiği anlamı çıkarılabilir. Kitabede şöyle denmektedir: "Hiçbir kitap buradan dışarı çıkartılamaz; buna izin vermeyeceğiz diye yemin ettik."

Urbe'nin sonraki iki halk kütüphanesi, biri Palatine Tepesi'nde, diğeri Octavia Portikosu'nda olmak üzere Augustus tarafından yaptırılmıştır. Palatine Kütüphanesi'nin kalıntıları arkeologlar tarafından keşfedilmiştir. Yapılan kazılar sayesinde bugün bu yapının mimari tasarımı ve iç görünümüyle ilgili kafamızda güvenilir bir resim oluşturabiliyoruz. Koleksiyon yine çift dile göre ayrıldığı için aynı boyutta, birbirine bitişik iki salon bulunmuştur. Her ikisinde de kitaplar geniş nişlere gömme olarak yerleştirilmiş olan raflı ve kapaklı ahşap dolaplara konuyor ve üzerlerine ilgili katalog numarası yazılıyordu. Nişlerin yüksekliğinden anlaşıldığı kadarıyla üst raflara

erişmek için küçük, portatif merdivenler kullanılıyor olmalı. Genel olarak bu yapı, okuma için özel bir alan sunmayan Yunan kütüphanelerinden çok günümüzdeki okuma salonlarını andırır. Yunan kütüphanelerinde okurlar raflardan bir tomar seçip okumak için bitişikteki revaklı geçide gidiyordu. Roma'da ise kütüphanenin salonları geniş, konforlu ve hoş bir atmosfer sunacak şekilde tasarlanmıştı. Oyma ahşaptan, mermerden masalar, sandalyeler vardı: Bu salonlarda okumak bir zevkti ama aynı zamanda yer israfı vardı.

Koleksiyonlar büyüdükçe yeni dolaplara ihtiyaç duyuluyordu. Depolama sorunlarını çözmek zordu çünkü dolapların yerleştirildiği nişler mimari yapının bir parçasıydı ve ihtiyaca göre yeniden düzenlenmeleri mümkün değildi. Yeni kütüphanelerin yapılması gerekiyordu. İmparator Tiberius hüküm sürdüğü dönemde bir veya belki de iki kütüphane daha yaptırmıştı; Vespasianus ise bir diğer kütüphaneyi, muhtemelen Yahudiye ayaklanmasını kan ve ateşle bastırmasını ve barış ilanını kitaplarla kutlamak için Barış Tapınağı'nda kurmuştu.

En iyi korunmuş kütüphane kalıntıları, 112 senesinde İmparator Trajan'ın emriyle kurulan ve yaptırdığı anıtsal forumun bir parçası olan ikiz kütüphanedir. Bu kütüphanenin Yunanca ve Latince salonları karşılıklı olarak inşa edilmişti ve iki salonu ayıran revaklı avlunun ortasında meşhur Trajan Sütunu bulunuyordu. Arkeologlar, yüksekliği otuz sekiz metreyi bulan ve Daçya Savaşları'ndan sahnelerin resmedildiği renkli kabartmalarla süslenmiş olan –savaş konulu bir çizgi romanın vinyetleri gibi– bu simgesel sütunun taştan yapılma büyük bir tomarı temsil ettiğine inanıyorlar. Daçya'ya karşı düzenlenen seferlerin hikâyesi sütunu spiral şeklinde çepeçevre sararak tepesine kadar yükselen, kesintisiz bir şerit halindedir: Sütunun üzerine itinayla oyulmuş Romalılar ve Daçyalılar tam yüz elli beş ayrı sahnede yürürler, yapılar inşa ederler, savaşır, denize yelken açarlar, koşuştururlar, müzakerelerde bulunurlar, savunma yaparlar ve can verirler, tıpkı bir çizgi romanda olduğu gibi.

Her iki kütüphanenin tüm halka açık olan salonları, olağanüstü derecede görkemlidir: Her birinde kitap dolapları, sütunlar, galeriler, süslü pervazlar, Küçük Asya'dan getirilmiş farklı renklerdeki

mermer döşemeler ve heykeller iki kata yayılmıştır. Sıradan insanların o zamana kadar aristokratların tekelinde olan böyle bir estetik güzelliği, konforu ve tüm okurların erişebildiği yirmi bin kitaplık koleksiyonu ağızları açık izlediklerini tahmin edebiliyorum. Roma İmparatorluğu’nun ilk Hispanik imparatoru sayesinde, görkemli bir ortamda kitap okuyabilmek için Roma’da artık zenginlerin gözüne girmeye çalışmak gerekmiyordu.

28

Trajan’ın kütüphanesi türünün son örneğiydi. 2. yüzyıldan itibaren yeni okuma salonları imparatorluğun halk hamamlarıyla birleştirildi. Bu yapılar bir hamamın sunduğu bütün hizmetleri –ılıkılık, sıcaklık, saunalar, soğukluk, masaj odaları– içermesinin yanı sıra, günümüzün alışveriş merkezlerinin habercisi sayılabilecek şekilde gerçek birer eğlence ve boş zaman geçirme yeri oldu. 212 yılında açılan Caracalla Hamamları’nda *gymnasium*lar, okuma alanları, sohbet odaları, bir tiyatro, hamamların kendisi, bahçeler, antrenman veya oyun alanları, yeme-içme mekânları ile Yunanca ve Latince eserlere ayrılmış birbirinden ayrı iki kütüphane vardı ve hepsi de devletin hazinesinden alınan parayla yaptırılmıştı.

İmparatorlar bu devasa ve ücretsiz hamamları yaptırarak tebaalarının gönlünü kazanıyorlardı. Martialis, “Neron’dan kötüsü var mı?” diye sorup ekliyordu: “Yaptırdığı hamamlardan iyisi var mı?” Erkek veya kadın, genç veya yaşlı, zengin veya fakir bütün Romalılar bu hamamlara akın ediyordu. Kimisi banyo yapıp masaj masalarının üzerine uzanıyor, kimisi top oynuyor veya komşusunun oyununu eleştirip kimsenin sormadığı tavsiyelerde bulunuyor, kimisi konferanslara katılıyor, kimisi arkadaşlarıyla sohbet ediyor, kimisi tanıdıklarının arkasından fısıldaşıyor, kimisi devlet dairelerine söyleniyor, kimisi hububat fiyatlarından yakınıyor, kimisi midesini sosisle dolduruyor, kimisi de kütüphaneye kitap karıştırmaya gidiyordu. Çalışma odası bir hamamın üst katında olduğu için düşüncelerine odaklanmaktan umudu kesen filozof Seneca,

hamamlardaki cümbüşü ve gürültüyü komik bir şekilde tasvir etmişti: “Atletler kurşun ağırlıklarla antrenman yaparlarken ısıklık sesi çıkararak hızlı hızlı nefes almalarını iştiriyorum. Masör birisinin sırtına masaj yaparken elinin çıkardığı şaplak sesini iştiriyorum. Bir de top oyuncusu gelip kazandığı puanların çetelesini tutmaya başladı mı insan hepten aklını yitiriyor. Çıkan kavgaların patırtısını, bir şey çalarken yakalananların vaveylasını, havuza atlayanların şapırtısını da ekleyin. Ağdacının koltuk altı tüylerini aldığı müşterisini ağdayı her çekmeden önce tiz bir çığlıkla uyardığı, başkalarının da çığlık atmasına neden olduğu bir yeri aklınız alıyor mu? Ardından içecek satıcısı, sosis satıcısı, pastacı ve seyyar satıcılar acayip bir perdeden bağırarak ne sattıklarını ilan ediyorlar.” *De tranquillitate animi* (Ruh Dinginliği Üzerine) adlı eserinde sükûnet üzerine düşüncelelerini dile getiren yazar için en uygun atmosfer olmasa gerek.

Hamamlardaki okuma salonları, forumlardaki görkemli kütüphanelere kıyasla çok daha geniş, çok daha farklı ve ağırbaşlılıktan uzak bir kesimin zevklerine hitap ediyordu. Başlıca okurları top oynamaktan, havuza dalmaktan, boş konuşmalardan sıkılıp kitaplara yönelen, eğlence arayışındaki meraklılar olmalı. Kitap koleksiyonlarının genelde her iki dilde ünlü klasikleri, günün modası olan çağdaş yazarların eserlerini ve belki tek tük filozofların eserlerini içerdiğini varsayabiliriz. Kütüphaneleri kalabalık Roma hamamlarının içinde açmak çok parlak bir fikirdi. Kültür, eğlence, ticaret ve eğitim enerjik bir şekilde tek bir çatı altında kaynaşmış oluyordu. Kitapları deneyimsiz okurların gözünü korkutmayacak popüler ve canlı bir ortama koymak, yaygınlaşmaları için büyük bir itici güç oldu.

Ayrıca kaplıcalara kurulan hamamlardaki kütüphaneler, okumayı imparatorluğun dört bir köşesine taşıyordu. Bu tür eğlence ve zaman geçirme merkezleri başkente özel değildi; Romalıların fethettiği bütün yerlerde gerçek bir ağ oluşturacak şekilde yeni hamamlar açılıyordu. Aslında bazı araştırmacılar hamam kültürünün imparatorluğun farklı coğrafyalarındaki vatandaşlarını birleştiren tek ortak kamu kurumu olduğuna inanmaktadır.

Suyun keyfini çıkarmak pagan kültürünün ve Roma uygarlığının karakteristik bir özelliği idi; öyle ki tutucu Hristiyanlar sefaha-

tin, kösnüllüğün ve ruhsal yozlaşmanın simgesi olarak gördükleri hamamlardan nefret ediyorlardı. Köylü bir keşiş, 5. yüzyıldan günümüze ulaşan mektubunda “Hamamlarda yıkanmak istemiyoruz” der. Din adamları bedenlerinin kokmasını çileci bir adanmışlık belirtisi olarak görüyorlardı. Romalıların hayat tarzına karşı olduklarını göstermek için vücut bakımını reddediyorlardı. Süryani çileci rahip Simeon Stylites vücuduna su dokundurtmuyordu ve “vücudundan yükselen koku o kadar güçlü ve kötüydü ki evinin merdivenlerini rahatsız olmadan yarılacak bile mümkün değildi; bazı müritleri yanına çıkmadan önce burunlarına esans ve güzel kokulu yağlar sürüyorlardı.” Sykeonlu Theodoros iki yıl bir mağarada yaşadıktan sonra “öyle bir kokuyla geri dönmüştü ki kimse yanına yanaşamıyordu.” İskenderiyeli Klement, iyi bir Hıristiyan bilinircinin güzel kokmak istemeyeceğini yazmıştı: “(İyi bir Hıristiyan bilinirci) koku alma duyusuna hitap eden parfümler, damağı baştan çıkaran çeşitli şaraplar veya çeşitli çiçeklerden yapılma güzel kokulu çelenkler gibi gösterişli zevkleri ve lüksün duyularımız aracılığıyla ruhumuzu zayıflatan diğer inceliklerini geri çevirir.” O dönemde “mukaddesliğin kokusu” yanına yaklaşamayacak bir kokuydu.

Yine de bağnaz azınlıklar bir yana, imparatorluğun vilayetlerinin sakinleri hamamların sunduğu zevkleri büyük bir şevkle benimsediler ve hamamlar onlara diğer eğlence ve zevklerin yanı sıra birçok kitap sundu.

29

Yirmi dokuz kütüphaneli şehir: Roma’nın simgesel binalarının sıralandığı MS 350 tarihli bir katalog tam olarak bu rakamı verir. Öte yandan başkentin dışında kitapların izini sürmek kolay değildir. Elimizde sadece tutarsız, eksik ve bazen kafa karıştırıcı bilgiler var. Pompei’de arkeologlar bir okuma salonunun kalıntılarını buldular. Comum –bugünkü Como– kentinde bulunan bir kitabede, yazar Genç Plinius’un doğmuş olduğu bu kente bir kütüphane ve devamlılığı için yüz bin sesterce (Roma sikkesi) bağışladığı belirtilir.

Napoli'den çok da uzakta olmayan bir sahilde bulunan bir diğer kitabede ise İmparator Hadrianus'un kayınvalidesi Matidia tarafından yaptırılan bir kütüphaneden bahsedilir. Tibur'da (bugünkü Tivoli) ve Volsinii'de (Umbria) halkın kullanımı için bağışlanan başka kitap koleksiyonlarına dair işaretlerle karşılaşmıştır.

Genelde bu koleksiyonları finanse etmek için gerekli para devlet hazinesinden değil cömert bağış sahiplerinin kesesinden sağlanıyordu. Antikçağ boyunca zenginler, yazılı olmayan bir kural gereği servetlerinin bir kısmını toplum için harcamakla yükümlüdürler: Akrobasi oyunlarını finanse ediyor, amfiteyatrolar, yollar, su kemerleri yaptırıyorlardı. Balzac'ın yazdığı gibi her büyük servetin arkasında bir suç gizliyse, antikçağ zenginleri için kolektif imar projelerine yatırım yapmak, zengin olurken işledikleri suçları toplum nezdinde telafi etmenin en iyi formülüydü. Kamu yapılarının çoğunda, bir vatandaşın isminin yanında DSPF (*de sua pecunia fecit*; "kendi parasıyla yaptırdı") kısaltması yer alıyordu. Bu tür hayırseverlik eylemleri her zaman gönüllü olmuyordu: Gönülsüz davranan servet sahipleri baskıyla katkıda bulunuyorlardı ve prestijlerini kaybedecekleri korkusuyla uzun süre bu baskılara karşı koyamıyorlardı. Sefil bir milyonerin kesesinin ağzını açması için hafifçe dürtüklenmesi gerekiyorsa, halktan kişiler kapısının önüne toplanıp kinayeli şarkılar söyleyerek onunla alay ediyorlardı. Kuşkusuz vilayetlerdeki kütüphaneler arasında bu tür bir baskı sonucunda yaptırılanlar vardır.

İmparatorluğun Yunanca konuşulan topraklarında halk kütüphaneleri Helenistik dönemlerden berivardı. Roma imparatorları İskenderiye ve Bergama kütüphanelerinin koleksiyonlarına yatırım yaparak bu prestijli bilgi merkezlerini desteklediler. Kadim Atina kenti 2. yüzyılda iki yeni kütüphane kazandı; biri Hadrianus'un hediyesiydi, diğerinin ise revaklı avlusunun, kitaplarıyla birlikte bir odasının ve tüm yapının tefrişatının maliyetini bir vatandaş "kendi parasıyla" karşılamıştı; kütüphanedeki bir kitabede kendi parasını harcadığı özellikle vurgulandığına göre canı hâlâ yanıyor olmalı. Efes'te Tiberius Julius Celsus adlı bir hayırsever, kitapları çok seven babasının anısına bir kütüphane yaptırmıştı.

Buna karşılık Batı, dışarıdan bakıldığında büyük bir çöl gibidir. Bugün İngiltere'yi, İspanya'yı, Fransa'yı ve Afrika'nın kuzey kıyıları- nı içeren bu geniş coğrafi alanda sadece iki kentte bir kütüphanenin varlığının izine rastlanmıştır: Tunus'taki Kartaca kentinde ve Ceza- yir'deki Timgad kentinde. İlkinin varlığını bir yazar bahsettiği için biliyoruz, ikincisini ise arkeolojiye borçluyuz.

Dönemin basmakalıp yargıları gereği uygarlığın odak nokta- sının Doğu olduğu doğrudur. Batı, barbarlıkla, gelişmemişlikle, kültürsüzlükle özdeşleştirilmiştir. Her çağda gücü en çok elinde tutanlar kendi coğrafi karşıtlarını oluşturur –Kuzey/Güney, Doğu/ Batı– ve gerçeklerin önyargılarına baskın çıkmasına izin vermez- ler. Antikçağda Batı Avrupa oldukça gelişmiş kültürlerle ev sahipliği yapmakla birlikte neredeyse tamamı uygar istilacılar tarafından yok edilmiştir. Her halükârda, imparatorluk dönemi başlayana kadar Romalıların küreselleşmesi coğrafi bölgeler arasındaki farklılıkları azaltmıştır. Roma'nın mimarları ve mühendisleri Batı'yı bütünüyle şehirleştirmiş, yerli halkın köylerinin yerine kanalizasyon sistemle- ri, su kemerleri, tapınakları, forumları ve hamamları olan büyüklü küçüklü kentler kurmuşlardır. Bu yerlerde kitapların da olması ge- rekiyordu. Bu yıllarda yazılı kültür, Yunan dünyasındaki kadar kök-leşmiş olmamakla birlikte, Romalılaştırılmış topluluklara yayıldı. Büyük kasabalarda Latince öğreten öğretmenler vardı; büyük mer- kezlerde ise ortaöğrenim ve hitabet dersleri sunuluyordu. Kartaca veya Marsilya gibi başkentlerin varlıklı sakinleri o denemde üni- versitenin eşdeğeri olan bir eğitim alabiliyorlardı. Bir Kelt kasabası olan Bilbilis'te doğan ve yirmili yaşlarında Roma'ya gelen Martialis, Latinceye mükemmel derecede hâkimdi. Kendi kasabasından olmasa bile kuşkusuz Caesaraugusta veya Tarraco'daki bir kütüphaneye eri- şimi vardı. Ayrıca, Bilbilis veya Caesaraugusta gibi Batı'nın onlarca önemli merkezi de erkek olsun kadın olsun varlıklı, kültüre ve kitap- lara meraklı vatandaşlara ev sahipliği yapıyordu.

Doğduğum kentin Romalılardan kalma sokaklarında dolaşır- ken, ayaklarımın altında bir yerde, o büyülü Oxford'da olduğu gibi büyük bir kütüphanenin yatmakta olduğunu düşünüyorum. Ataları- mızın kitaplarla tanıştığı nişlerin son kalıntıları, sokakların keşme-

keşinin, asfaltın ve trafiğin altında ezilmesine, binlerce kez ayaklarımızın altında çiğnenmesine ve yağmalanmasına rağmen buralarda bir yerlerde hâlâ duruyor olmalı.

İki Hispanik: İlk Hayran ve Olgun Yazar

30

Müzik dünyasındaki idollerini görünce çığlık atan, ağlayan, baygınlık geçiren gençler Elvis veya Beatles ile ortaya çıkmadı. Aslında bu olgu *Rock'n' Roll* ile değil, klasik müzikle birlikte ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılın *kastratoları* o tarihte bile ne zaman sahneye çıksalar seyirciyi galeyana getiriyorlardı. 19. yüzyılın medeni konser salonlarında ise piyanosunun tuşlarına doğru eğilirken saçını afili bir biçimde savuran Macar bir piyanist, Lisztomani veya “Liszt çılgınlığı” adı verilen kitlesel bir hezeyana yol açmıştı. Kadın hayranları rock yıldızlarına iç çamaşırlarını atıyorsa, Franz Liszt’e mücevherler atılıyordu. Viktorya Çağı’nın erotik ikonu oydu. O tarihlerde piyano çalarken salınmasının ve hesaplı pozlarının seyirciler arasında mistik bir coşkuya yol açtığı söyleniyordu. Önce harika çocuk, sonra genç deha olarak ün yapan Liszt, Avrupa kıtasını kapsayan ve milyonlarca franka mal olan turların yıldızıydı. Hayranları onu bir yerde gördüklerinde başına üşüşüyor, çığlıklar atıyor, hülyalı hülyalı iç geçiriyor, bayılacak gibi oluyorlardı. Peşi sıra birbiri ardına konserler verdiği Avrupa başkentlerine gidiyorlardı. Mendillerini ve eldivenlerini çalmaya çalışıyor, üzerinde portresinin olduğu broşlar ve madalyonlar takıyorlardı. Kadınlar saçından bir bukle kesmeye çalışıyor, piyanosunun bir teli koptuğunda onu birbirlerinin elinden kapıp bilezik yapmak için saç saça baş başa kavga ediyorlardı. Bazı kadın hayranlar sokakta ve uğradığı kafelerde onu gizlice takip ediyor, içtiği kahvenin telvesini hatıra olarak almak için yanlarında cam kavanozlar taşıyorlardı. Bir keresinde bir kadın, sigarasının piyano

pedalının yanına düşmüş olan izmaritini alıp madalyonunun içine koymuş ve madalyonu ölene kadar boynundan çıkarmamıştı. *Celebrity* sözcüğü ilk kez onun için kullanıldı.

Öte yandan çok daha eski tarihlerde de bu tür hayranların izini bulmak mümkün. İlk uluslararası yıldızlar hiç kuşku yok ki Roma imparatorluk döneminde yaşamış bir grup yazardı (Titus Livius, Vergilius, Horatius, Propertius ve Ovidius).

Aslında tarihte bilinen ilk sanatçı hayranı, Gadesli (bugünkü Cadiz) bir Hispanikmiş ve idolü olan tarihçi Titus Livius ile tanışmayı saplantı edinmiş. 1. yüzyılın başlarında, en sevdiği sanatçıyı kendi gözleriyle yakından görebilmek için “dünyanın en uzak köşesinden” –yani Cadiz’den– Roma’ya tehlikeli bir yolculuk yapmayı göze almış. Karadan yol aldığını varsayarsak, bu fanatik Cadizli, idolünü görmek için çıktığı hac seferinde tozlu hanlarda berbat yemeklere ve bitlerin işkencesine katlanarak, yaşlı atların sırtında veya eski at arabalarının içinde sarsıntılı yolculuklar yaparak, تنها ormanlarda eşkıyalarla karşılaşma korkusuyla titreyerek kırk günden fazla yol tepmiş. İmparatorluğun yolları boyunca, suç işledikleri yerde kazığa geçirilen haydutların çürümekte olan cesetleriyle karşılaşmış. Geceleri, eşliğindeki köleler yaban ellerde onu bırakıp kaçmasın veya başkaldırıp aleyhine dönmesin diye dua etmişti. Kimbilir kaç kese sikkeyi yollarda harcamış. Kirli suları içmekten günlerce ishalden kurtulamayıp zayıflamış. Roma’ya varır varmaz meşhur Livius’u sormuş. Onu uzaktan görmeyi başarmış, belki onu taklit etmek için saçını nasıl taradığına, togasını nasıl giydiğine dikkat etmiş ve evine geri dönmüş, yine kırk gün süren bir yolculuğu göze alarak. Genç Plinius, şöhret takipçisi sapıkların tarihte bilinen ilk örneğini tarif ettiğinin farkında olmadan, bu anekdotu mektuplarından birinde anlatır.

Romalıların küreselleşmesi Urbe’den çok uzaktaki topraklarda yeni okurların ortaya çıkmasına neden oldu. Horatius kitaplarının Bosporos’ta (İstanbul Boğazı), Libya’da, bugünkü Kafkasya’da, Macaristan’da, Ren Nehri’nin suladığı topraklarda ve Hispania’da bilindiğiyle övünür. Propertius şöhretinin Boristhenes Nehri’nin (bugünkü adıyla Dinyeper Nehri) kıyılarına ulaştığını ileri sürer. Ovidius lafı gevelemeden ve sahte bir tevazu gösterisinde bulun-

madan “tüm dünyada” pek çok kişi tarafından okunduğunu yazar. Romalılar genelde imparatorluklarının sınırlarını dünyanın sınırı sanma eğilimindedir. Bu bakış açısı imparatorların genel bir özelliğidir: Hükmettiği topraklar Pers Körfezi’nden Akdeniz’e uzanan Akad kralı Büyük Sargon, tüm dünyayı fethetmekle övünmüştür. Romalı yazarlara gelince, yaptıkları coğrafi hatalar ve böbürlenmeleri bir kenara bırakılırsa, okumanın sınırlarının şaşırtıcı bir hızda genişlediği kesindi: Başarılı kitaplar, yazarları henüz hayattayken kıtaları, denizleri, çölleri, dağları, vahşi ormanları aşmaya başlamıştı. Fikirler ve sözler yeni yapılan yollar üzerinden dört bir yana yayılıyordu. Martialis’in kitapları Viyana ve İngiltere’de satılıyor, Genç Plinius’inkiler Lyon’daki bir kitapçıdan alınabiliyordu. Herkesi içine alan, küresel bir kültüre ısınamamış bir muhafazakâr olan Juvenalis ise sefil bir Cantabrialının Roma felsefesi üzerine bir kitabı o barbar ellerinin arasında tuttuğunu düşündükçe öfkeden deliye dönüyordu: “Artık bütün yerküre Yunan ve Roma kültürünü sahiplendi; dilbaz Galyalı Britanyalıları avukat olarak eğitti; Thule’de ise şimdiden bir hitabet öğretmenin tutulacağından bahsediliyor. Yaşlı Metellus’un zamanında Cantabrialı bir Stoacı bulmak mümkün müydü?”

Başkentte gerek yerliler gerekse de yabancılar en ünlü yazarları sokakta gördüklerinde tanıyor ve zamanımızın hayranları ve *groupieri* gibi peşlerinden ayrılmıyorlardı. Patolojik derecede utangaç olan Vergilius, sık sık etrafını kuşatıp parmaklarıyla onu işaret eden takipçilerinden kaçmak zorunda kalıyordu. Ancak şöhet her zaman rahatsız edici değildi. Romalı soylular arasında büyük arazilerinin bir kısmını toplum için önemli kişilere bağışlamak âdettendi ve bu gibi durumlarda yazarlar unutulmuyordu. Aslına bakılırsa birbirine rakip iki yazar olan Tacitus ve Genç Plinius’un şöhetlerini kendilerine yapılan bağışların miktarına göre kıyasladıkları söylenir. O dönemde sattıkları kopyaların sayısını güvenilir bir şekilde hesaplamanın imkânsızlığı nedeniyle kitap satış adedine göre bir kıyaslama yapamadıkları için edebiyat dünyasının en büyük on yıldızı aristokratların vasiyetnamelerinde onlara bıraktıkları bahşişlerle ölçölüyordu.

Livius'tan Liszt'e uzanan yolda şöhrete, fetişizme, ünlüleri bu-
naltan hayranlara ve klasik yazarlara yönelik aşırı ilgiye dair uzun ve
bilinmeyen bir tarih vardır.

31

Bu son yolculuğun olacak. Neredeyse altmış yaşına gelmiş-
ken, Roma'yı arkanda bırakarak atıldığın maceranın heyecanından
yerinde duramıyorsun. Ostia'dan Tarraco'ya yolculuk sakın geçti;
gemin dalgalarla ve elverişli rüzgârlarla salınırken sen de hatırala-
rın denizinde salınıp durdun. Urbe'de otuz beş sene yaşadın. İm-
paratorluğun başkentine çok genç yaşta geldin; kitaplar yazarak ve
zenginlerden kopardıklarınla hayatta kalmayı başardın. Asillerin
konaklarının kibar ve nüktedan paraziti, partilerinin vazgeçilmez
komiği oldun. Sana belki kâhyalarından daha iyi ama bir arkadaşın
hak ettiğinden çok daha kötü davrandılar.

Gemi seni kazasız belasız getirerek güneşin gözünü kamaştır-
dığı masmavi bir günde Hispania'ya bıraktı. Tarraco'da bir rehberle
birlikte bir at arabası ve iki katır tuttun. Acele etmeden yola koyul-
dun: Memleketine varana kadar yollarda altı gün geçireceksin.

Bir öğle sonrası, kestirme diye girdiğin toprak bir yolda aniden
fırtına bastırdı. Tekrar tekrar çamura saplanan at arabasını hayvan-
lar gibi çekip çıkarman gerekti. Üstü başı pislik içinde ve kan ça-
nağı olmuş gözlerle Caesaraugusta'nın surlarından içeri girdiğinde
Romalı bir şöhretten çok sefil bir dilenci gibi görünüyordun. Ter
atmak, sohbet etmek ve uyuklamak için hamama gittin. Çamurlu
suların aktığı nehrin kıyısında limanın keşmekeşine karışıp etrafta
dolaştın ve bu fırsattan istifade mezattan iki köle satın aldın. Gur-
bette başarıya ulaşmış biri memleketine sırtı geniş, göğüsleri kaslı,
iri yarı kölelerin eşliğinde dönmeliydi.

Asırlar sonra Moncayo adıyla bileceğimiz, başka yazarların, ör-
neğin Bécquer diye birisinin ve Machado diye bir başkasının gölge-
sine sığınıp ilham bulacağı Cayo Dağı'nın kasvetli silüetini görmek
seni duygulandırdı. Jalón Nehri'ne yaklaşırken, çocukluğunda diğer

çocuklarla sığ sularında yüzüp sularını gürültüyle etrafa sıçrattığın günler yeniden gözlerinin önünde canlandı. Yeniden yolun tozuna toprağına bulanmışken o sakın Aquae Bilbilitanorum kaplıcasına –ileride Müslümanların Alhama adıyla bileceğı sıcak sulara– tekrar girmeyi hayal ettin. Çocukluğunun manzaralarını hemen tanıdın: Tepeler, nehrin kıvrımları, demir madenleri, püskülleri uzamış, hasat zamanı gelmiş mısırlarla dolu tarlalar, çam ağaçları, meşe ağaçları, dallarının gölgesi... Bir yaban tavşanı çalılıkların arkasında kaybolurken lezzetli av etleri aklına geliyor ve ağzın sulanıyor. Bir yamaca kurulmuş olan Bilibis kasabası, evlerin çatıları, tapınağın silueti; gençlik hatıraların nihayet gözlerinin önünde uzanıyor. Kalbin hızla atmaya başlıyor: Seninle gurur duyup defne dalları uzatarak şereflendirecekler mi yoksa kıskançlığın keskin dişleriyle mi karşılaşılacaksınız? Komşularını tanıyorsan, alçak sesle küçümser sözler edenler çıkacaktır. En azından Roma'nın uykusuz geceleri, akşamları birbirlerine hakaretler yağdıran arabacıların hengâmesi, sabah erkenden kalkıp toğanın altında terler dökerek zenginlerin evine koşturma telaşı, onların sahte dünyaları geride kalmış olacak. Keltiberya'nın sakın gökyüzü altında derin bir uyku çekebileceksin.

Henüz bilmiyorsun ama Marcela adında, şiirlerine hayran, olgun ve zengin bir dulla tanışacaksın. Roma'da şöhret kazanmış bir âşğının olması fikri gönlünü okşadığı için sana yeşil çayırıları, gül bahçeleri, su kasideleri fısıldayan bir çeşmesi, içinde yılan balıklarının yüzdüğü kapalı havuzları, bir sebze bahçesi ve beyaz bir güvercinliği olan bir mülk verecek. Sana sağlıklı ve ılık bir beden sunan son yatak arkadaşın, en cömert velinimetin olan bu kadın sayesinde Roma'da hiçbir zaman bütününü peşini bırakmamış olan sefaletten nihayet kurtulacaksın. Yemeklerini kalabalık bir sofrada yiyeceksin. Bol bol aylaklık etmeye fırsatın olacak. Bulutsuz yazlarda ağaçların serin gölgesine karın üstü uzanıp uzun şekerlemeler yapacaksın. Kışın ocaktaki alevlerin insanı ipnotize eden dansına kendini kaptırıp saatlerin akıp gitmesine izin vereceksin. Nihayet huzura kavuşacak ama yazmayı da bırakacaksın. Karnın doyduğunda içindeki öfke dinecek; o takındığın isyankâr çocuk kisvesini üzerinden atacaksın.

Roma'dayken etrafındaki yapay hayatlar ve ikiyüzlülük seni tiksindiriyordu. Erk sahiplerine dalkavukluk etmekten bıkmıştın. Sıla özlemiyle şiirlerinde memleketinin kaba isimlerini sıralayıp duruyordun. İşte artık huzurlu küçük cennetine döndün. Çok geçmeden alçak sesle homurdanmaya, Roma'nın toplantılarını, tiyatrolarını, kütüphanelerini, entelektüel sosyal çevreni, başkentin zevklerini ve keşmekeşini, kısacası huzuru bulmak adına arkada bıraktığın her şeyi özlediğini mırıldanmaya başlayacaksın.

Herkulaneum: Geçmişî Korumaya Alan Yıkım

32

Hispania'da Martialis'in nostaljik rüyalarını süsleyen görkemli Roma kütüphaneleri sonunda peş peşe gelen afetlere, yağmalamalara, yangınlara ve kazalara yenik düşecekti. Günümüze ulaşan tek antik kütüphane, paradoks sayılabilecek bir biçimde, yıkıcı güçler sayesinde ayakta kaldı.

79 senesinin 24 Ekim günü, Titus'un imparatorluğu döneminde, Napoli Körfezi'nin iki gözde kenti olan Pompei ve Herkulaneum'da zaman durdu. Başkentin en zenginleri bu kentlerde malikâneler yaptırmışlardı. Güneş tepede parlıyordu; denizin suları masmaviydi; mersin ağaçlarından yayılan kokular havayı yumuşatıyordu; tatilcilerin eğlenmesi için partiler düzenlenmişti; insanlar gevşemiş, kendilerini hayatın tadını çıkarmaya vermişlerdi. Ancak o sonbahar günü, sabahın erken saatlerinde, Vezüv'ün kraterinden gökyüzüne siyah bir duman her şeye meydan okurcasına yükselmeye başladı. Çok geçmeden yağmur, kül ve lavdan oluşan çamurumsu bir karışım Herkulaneum'un yollarına yağmaya başladı. Çatıları kapladı, pencerelerden ve dubarlardaki çatlaklardan evlerin içine sızdı. Son olarak da sıcaklığı 600 santigrat dereceyi bulan volkanik bir patlama her şeyi silip süpürdü. İnsanlardan geriye sadece kemikleri kaldı.

Pompei, havayı solunamaz hale getiren sülfür buharlarıyla kaplanmıştı. Gökten dolu gibi küçük volkanik taşlar yağdı; ardından bir kül yağmuru ince ince çiseledi; son olarak da birkaç kilo ağırlığında ponza taşları yağdı. İnsanlar korkuyla evlerinden dışarı uğramışlardı ancak artık kaçmak için çok geçti.

Yaklaşık bin yıl boyunca bir taşlaşmış kül ve *lapilli* tabakası altında gömülü kalan kent, bir tür zaman kapsülü oldu. 300 santigrat derecelik ısı, kentin sakinlerinin acıyla kıvrılıp kalmış vücutlarının etrafında volkanik küllerden bir kabuk oluşturmuştu. 19. yüzyılda arkeologlar, bu kabuk içinde ölü bedenlerin bıraktığı hayaletimsi boşluklara alçı enjekte ettiler. Bu alçı kalıplar Pompeililerin hayatlarının son eylemlerini ebedileştirerek gözlerimizin önüne serdi: Birbirlerinin kollarına sığınarak sonsuza dek kucaklaşan bir çift; başını ellerine almış yalnız başına ölmekte olan bir adam; çılgınca ipinden kurtulmaya çabalayan bir bekçi köpeği; ana rahmine dönmek ister gibi annesinin kucağına kıvrılmış olan küçük bir kız çocuğu. İki bin yıl sonra bile bazıları hâlâ acıyla kıvranıyorlarmış, korkuyla oldukları yere büzüşüyorlarmış gibi görünüyorlar. Rossellini'nin *İtalya'da Yolculuk (Viaggio in Italia)* filminde ilişkilerinde kriz yaşayan evli bir çift İtalya'da seyahatleyken, ölümü birlikte karşılayarak lavlara gömülen iki âşığın alçı kalıplarının çıkarılması işlemine içleri daralarak tanıklık ederler.

Jül Sezar'ın kayınpederi Lucius Calpurnius Piso, felaketin yaşandığı tarihten birkaç nesil önce Herkulaneum'da iki yüz metre karelik bir saray yaptırmıştı. 18. yüzyıl ortalarında arkeologlar bu şatafatlı malikânenin kalıntılarını ortaya çıkardıklarında sekseni aşkın bronz ve mermer heykelin yanı sıra klasik dünyadan günümüze ulaşan tek kitaplığı buldular. Bu koleksiyon, yanardağ patlamasının aynı zamanda hem yok ettiği hem koruduğu kömürleşmiş iki bin papirüs tomarı içeriyordu. Başka bir eşi olmayan bu buluntu nedeniyle Piso'nun büyük malikânesi Papirüs Villası olarak bilinir. Lavların altına gömülü bu Romalı malikânesi petrol kralı Jean Paul Getty'yi o kadar etkilemişti ki Malibu'da özdeş bir villa yaptırmıştı; günümüzde bu kopya villa, Getty Müzesi'nin bir alt kolu olarak hizmet vermektedir.

Lucius Calpurnius'un villası yıllar boyunca şair Vergilius dahil olmak üzere tanınmış Epikürcü filozoflardan oluşan bir grubun toplantı yeri oldu. Piso güçlü bir yargıç ve Yunanların felsefi eserlerinin meraklı bir okuruydu. Siyasi rakibi olan Cicero, son derece varlıklı bir aristokrat olan Piso'yu "çok sevgili Yunanlarının kötü kokularının ve pisliğinin ortasında" çıplak şekilde âlem yapıp açık saçık beyitler okuyan bir adam olarak tarif eder, o dönemin siyasi çekişmelerinde nezakete pek yer yoktu. Piso zaman zaman bu tür sefahat âlemleri düzenliyor olsa da olmasa da kitaplığının içeriğine bakılırsa villanın misafirlerinin Herkulaneum'daki akşamlarını o kadar erotik olmasa bile tutku dolu eğlencelerle geçirdikleri anlaşıyor.

Geç cumhuriyet ve erken imparatorluk dönemlerinin güçlü Romalıları için entelektüel eğlenceler en değer verdikleri ayrıcalıklıydı. Birçoğu zaten yoğun olan hayatlarının uzun saatlerini tanrılar, deprem, yıldırım, güneş ve ay tutulması gibi doğa olaylarının nedenleri, iyi ve kötünün tanımı, bir insanın hayat hedeflerinin neler olması gerektiği ve ölme sanatı hakkında akılcı ve ciddi tartışmalar yapmaya ayırıyorlardı. Bütün ihtiyaçlarının köleler tarafından karşılandığı şık villalarının rahat ortamında kendilerini kitaplıklarındaki hazinelere ve uygarca entelektüel sohbetlerde bulunmaya adıyorlardı. Sanki iç savaşlara, şiddete, toplumsal gerilimlere, ayaklanma söylentilerine, yükselen hububat fiyatlarına ve Vezüv'den sütunlar halinde ağır ağır yükselen dumana rağmen bir şekilde eski dünyalarının olduğu gibi kaldığına kendilerini inandırmak istiyorlardı. Dünyanın en büyük gücünün merkez üssünde yaşayan bu ayrıcalıklı erkekler ve kadınlar, dünyadaki bütün tehlikeleri unutmak, onları çok uzaklarındaki tehditler veya rahatlarını bozmaya ya da örneğin Aristo'nun da çok ilgisini çeken kunduzların testislerinin olup olmadığı gibi spekülatif sohbetlerini yarıda kesmeye değmeyen önemsiz meseleler olarak görmeyi sürdürmek için şatafatlı malikânelerine sığınıyorlardı. İspanyolcadaki "uzun uzadıya konuşmak"⁶⁶ tabiri, Romalı soyluların *triclinium* adı verilen yemek masası-yatak

66) İspanyolcada "*hablar largo y tenido*" tabirinin doğru çevirisi bu olmakla birlikte birebir kelime anlamı "uzun ve uzanarak konuşmak"tır. [ç.n.]

karışımı divanlarında işlemeli mor yastıklara yaslanarak uzanırlarken aynı anda hem yiyip içme hem de birbirlerine karşı sakince fikir yürütme zevklerinden gelir.

Papirüs Villası'ndaki kazılar, sefahat düşkünü Piso'nun kitaplarını üçe üç metrelik, duvarları raflarla kaplı, ortasında sedir ağacından iki tarafı raflı bir kitap dolabı bulunan bir odada tuttuğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kütüphanedeki papirüs tomarları, iyi bir ışıktaki, şık heykeller arasında okunmak üzere bitişikteki avluya götürülüyordu. Villanın mimarı bu kütüphaneyi tasarlarken Yunanların kütüphanelerini örnek almıştı.

24 Ekim günü yanardağda sıkışan gaz patladığında papirüs tomarları, kent daha sonra soğuyup taşlaşacak olan ince taneli volkanik küllerin altına gömülmeden bile önce yüksek ısıyla kömürleşti. 18. yüzyılda kentte kazı yapanlar ve define avcıları villayı araştırdıklarında tomarların kalıntılarını kömür ve yanmış odun parçaları sandılar. Hatta kitaplardaki kadim sözlerin yanıp ilelebet yok olduğu bu odada bazılarını meşale olarak kullandılar; duman işaretleriyle haberleşmeyi akla getiren tuhaf bir durum. Ellerindekinin ne olduğunu anladıklarında bunları okumanın mümkün olup olmadığını merak ettiler. Keşiflerinin heyecanı ile pek hassas olmayan yöntemlere başvurdular (yüzeylerini tırnaklarıyla kazıdılar, hatta daha kötüsü kasap bıçaklarıyla kesip içlerini açtılar ve tahmin edileceği gibi vardıkları sonuç esef verici oldu). Çok geçmeden bir İtalyan, tomarları hassas ancak son derece yavaş ilerleyen bir çalışmayla açmak için bir makine icat etti. İlk tomarın açılması dört yıl sürdü. Her halükârda bu makineyle elde edilen papirüs parçaları yanmış gazete kâğıdı gibi kararmıştı ve dokunur dokunmaz dağılacak kadar kırılgan oldukları için korunmaları zordu.

Araştırmacılar o zamandan bu yana kömürleşmiş Piso tomarlarının içinde gizli sırları açığa çıkarmak için teknolojik araçlar geliştirmeye çalıştılar. Bazı parçalarda okunaklı hiçbir şey yoktu; bazılarında ise mikroskopla bakınca birkaç harf ayırt edilebiliyordu. Üzerlerinde sürekli çalışmak tomarların masanın üzerinde toza dönüşmesi riskini artırıyordu. 1999'da ABD'deki Brigham Young

Üniversitesi'nin bilim insanları papirüsleri kızılötesi ışınlarla incelediler. Belli bir dalga boyunda papirüs ile mürekkep arasında iyi bir kontrast yakaladılar. Görünmez ışığın altında harfler belirmeye başladı. Uzmanlar kararmış papirüs üzerine siyah mürekkeple yazılmış yazılardan yola çıkıp soluk gri bir zemin üzerinde ayırt edilebilir koyu renkli yazılara ulaştılar. Metinlerin içeriğini yeniden ortaya çıkarma olasılığı büyük ölçüde arttı. 2008'de geniş spektrumlu görüntüleme teknolojisiyle birlikte araştırmada yeni bir dönüm noktasına gelindi. Ancak bugüne kadar içeriği belirlenen tomarların hiçbiri –tümü de Yunancaydı– merakla beklediğimiz o kayıp hazinelerden birini içermez: Ne Sappho'nun bilinmeyen şiirleri ne Eshilos veya Sofokles'in unutulmuş tragedyaları ne de Aristo'nun kayıp diyalogları bunların arasında yer alır. Gün yüzüne çıkan kitaplar çoğunlukla çok özel uzmanlık alanlarına ait felsefi değerlendirmelerdir. Bulunanlar arasında muhtemelen en önemlisi Epikür'ün *Doğa Üzerine* adlı eseridir. Ancak birçok uzman, Lucius Calpurnius'un villasında Latince eserler içeren bir kütüphanenin keşfedilmeyi beklediğinden kuşkulmaktadır. Bu arada modern Ercolano kasabası eski kentin harabeleri üzerinde gelişip serpilmekte ve daha derin kazıların yapılmasını engellemektedir. Belki gelecekte burada varlığı bilinmeyen harika kitapları bulup çıkarmak ve okumak mümkün olacak. Belki ilerleyen yıllarda yanardağın altında küçük bir edebiyat mucizesi yaşayacağız.

Herkulaneum'un ilk arkeologları Papirüs Villası civarında etrafa saçılmış, üst üste yığılmış, seyahat sandıklarına tıkıştırılmış epey papirüs tomarı keşfettiler. Sanki bu tomarların o zamanki sahibi yirmi metre kalınlığındaki volkanik döküntülerin altına gömülmeden önce son bir çabayla koleksiyonunu kurtarmaya çalışmıştı. Bu adamın iki bin sene önce, sıcaklığı 600 santigrat dereceye ulaşan alev alev lavlar saniyede otuz metre hızla Herkulaneum'u sararken, önüne çıkan her şeyi kömüre çevirip dünyasını yok ederken kitaplarını kurtarma derdine düşüşünü kafamda canlandırabiliyorum. Tarihin garip bir cilvesi sonucu bu kıyamet kütüphanesi, bizim için büyük kısmı haritadan silinen bir coğrafyadan geriye kalan tek şeydir.

Geçmişin mekânları yeni hayranlardan oluşan bir ordunun oluşmasına ve bu yerlere akın etmesine neden oldu. Napoli Kralı ve İspanya'nın gelecekteki kralı III. Carlos 18. yüzyılda Pompei, Herkulaneum ve Stabiae'de kazılar yapılmasını emrettiğinde, eski eserlere karşı büyük bir ilgi oluştu. Bir felaket sayesinde korunmuş olan bu kentler Avrupa'da yeni bir heyecan dalgasına neden oldu. O âna kadar sadece hayallerde yaşayan bir dünya aniden görünür olmuştu ve bu antik uygarlık kıtanın yeni çılgınlığı haline geldi. Kayıp bir çağın izlerinin korunduğu bu kentlere gösterilen ilgiden modernliğin bazı öğeleri doğdu ve şekillendi: Büyük Tur ve turizmin başlangıcı, bilimsel bir disiplin olarak arkeoloji, harabelerin resmedildiği gravürler, güç merkezlerinin neo-klasik mimarisi, Winckelmann'ın estetik ütopyası, Aydınlanma Çağı'nın devrimci ruhu arkasında yatan Greko-Romen mirası bunların arasında sayılabilir.

Ovidius'un Sansürle Çatışması

Başarılydı –çok başarılydı– ve bunun keyfini çıkarıyordu. Aristokratik soyadlarına sahip olmayan okurlarından utanmıyordu. Hoşsohbet, girişken, hedonist bir adamdı. Roma'nın tatlı hayatını olduğu gibi seviyordu: Bazen bayağı, savurgan ve açgözlü; bazen melankolik, şiirsel ve kırılğan. Kolayca, kendini sıkmadan yazıyordu ama yine de okurlarının başını döndürmeyi biliyordu. Böyle mutlu bir adamı mazur görmek kolay değildi.

İhtiraslı toprak sahiplerinden oluşan geleneksel bir ailede doğmuştu. Babası onu ünlü, zengin ve saygın bir avukat yapma umuduyla eğitim alması için Roma'ya göndermişti ama babasının tüm umutlarını boşa çıkarmıştı: Şiiri hukuktan daha fazla sevmişti. Çok geçmeden mahkemelerden ve kanunlardan sıkıldı, gelecek

vaat eden kariyerini bir kenara bırakıp kendini tümüyle edebiyata verdi. Şiirleriyle sadece biyolojik babasının isteğine karşı gelmekle kalmadı, bir süre sonra tüm Romalıların sembolik babası İmparator Augustus'u kızdırmayı da başardı. Bu ikinci isyanın bedelini çok ağır ödeyecekti. Ancak zirveden düşmeden önce şanla, şöhretle ve alkışlarla tanıştı.

Ovidius edebiyatta yeni ufukları araştırmaktan çekinmeyen biri ve kadın okurlarına özel önem veren ilk yazardı. Daha önce belirttiğim gibi kadınlar için kozmetik ve makyaj üzerine özel bir inceleme yazmıştı. Flörtleşmeyi öğreten nazım türünde yazılmış bir kılavuz olan *Aşk Sanatı* adlı eserinde, kadınlara erkeklerin kalplerini nasıl fethedecekleri hakkında tavsiyelerde bulunan ve onlara aşk oyununda kazanmak için baştan çıkarma taktikleri veren uzun –eserin toplam uzunluğunun üçte birini oluşturan– bir bölüm ayırmıştı. Ovidius, okumanın sınırlarının hızla genişlediği bir çağda, arkaik değerlere ve eski normlara meydan okuyanların arasına memnuniyetle katılmıştı. Ovidius'un gençlik dolu, geleneklere uymayan, erotik edebiyatı zamanın Romalı kadınlarına çekici geldi; o da bunun farkındaydı ve sınırları zorluyordu. Nasıl bir uçuruma doğru ilerlediğini göremedi.

Bazı çağdaşları, hafifmeşrepliğin son derece yıkıcı olabileceğini unutarak onu hafifmeşrep olmakla suçladılar. Ovidius, MS 1. yüzyıl Roma'sının bazı temel meselelerine –zevk almaya, ilişkilerde muvafakata ve güzelliğe– devrimci bir bakışla yaklaşıyordu. O dönemde evlilikler aileler arasında anlaşmalı olarak gerçekleştiriliyordu; yeni-yetme kızlar yaşını başını almış, güçlü erkeklere veriliyordu. Kadınların kocalarına karılık görevlerini yerine getirmesinin gerektiği, her iki cinsiyetten kölelerin olası bir haremdeki gibi efendilerinin zevkine amade olduğu zamanlardı. Cinsel ilişkiler tanımı itibariyle ne müşterek ne de eşitlikçiydi: Taraflardan biri pasif diğeri aktifti, biri cinsel organına girilen diğeri girendi. Çok karmaşık ayrımlar, izlenmesi gereken kurallar ve kodlanmış sınırlar vardı; en önemlisi de ilişkiler her zaman olduğu gibi bir ayrıcalık meselesiydi. Zengin bir adam için makbul görülenler fakir birisi için makbul değildi; erkeklere caiz olanlar kadınlar için caiz değildi. Sadece alt tabakadan olan-

ların –kölelerin, yabancıların, Roma vatandaşı olmayanların– sübyancılık yapması yasaktı. Martialis, şiirlerinde Erotion adıyla andığı, kölesi olan ve altı yaşında ölen bir kıza karşı hissettiği arzuları açıkça ilan etmekten utanmıyordu. Ovidius kızlardan değil olgun kadınlardan hoşlandığını –ve tabii erotik bir zevk almak için yatak arkadaşına zevk vermesinin gerektiğini– yazarak tüm bu âdetleri ve klişeleri yıkmıştı. *Aşk Sanatı*’ndan bir pasajı serbest bir çeviriyle burada aktarıyorum: “Otuz beş yaşını aşmış, hatta şimdiden saçında gri teller oluşmaya başlayan bir âşığı tercih ederim. Bırakın acelesi olanlar taze şaraptan içsinler; zevk almasını bilen, olgun bir kadın benim daha çok hoşuma gider. Böyle bir kadın gerekli bütün yeteneklere sahip olacak kadar deneyim sahibidir ve bin farklı pozisyonda aşk yapmayı bilir. Şehveti sahte değildir. Ve bir kadın âşığıyla aynı anda sevişmenin tadını çıkarıyorsa, zevkin doruğu budur. Kendini tamamen vermeyen birine sarılmaktan nefret ederim. Erkeğin de kadının da dermansız kalana kadar sevişmediği birleşmelerden nefret ederim. Görevi olduğu için kendini veren, tahrik olmayan, sadece görevini düşünen kadından nefret ederim. Görevi olduğu için bana zevk vermeye çalışan bir kadını istemem. Hiçbir kadın benimle zorunlu olduğu için sevişmesin! Sesinde aldığı zevki hissetmek, yavaşlamam gerektiğini, henüz boşalmamam gerektiğini mırıldandığını iştirmek isterim. Sevgilimin baygın bakışlarında zevk aldığını, zevkten bayılacak duruma geldiğini ve artık aldığı hazza dayanamayıp onu okşamama izin vermediğini görmek isterim.”

Geleneklere göre özgür kişilerin duygusallığa kapılması bir zayıflık, kendini başkasının yerine koymak istemesiyse aptallıktı. Pascal Quignard’ın yazdığı gibi, Ovidius arzusunun karşılıklı olması gerektiğinin en büyük savunucusuydu ve erkeklerin aceleyle işini bitirmeyip kadın zevk alana kadar kendine hâkim olması gerektiğini savunan ilk Romalıydı.

Aşk Sanatı ahlaksız ve tehlikeli bir kitap olarak görüldü. Ovidius yıllar sonra talihin ona sırt çevirmeye başladığı zamanı hatırlayıp bu eser yüzünden ona “müstehcen zina ilişkilerinin ustası” dendiğini yazacaktı. Öğrettiği erotik oyunların evlilik dışı ilişkilere yöne-

lik olduğu doğruydu. Zaten aksi de olamazdı: Arzu ve cinsel cazibe evli çiftlerin hayatında nadiren görölüyordu. Varlıklı Romalıların düğünleri her şeyden çok bir hanedanlık kararıydı; aileler arasında ittifak oluşturmak, bir akitte bulunmak amacıyla atılan hesaplı bir adımdı. Babalar kızlarını siyasi manevralarında piyon olarak kullanıyorlardı ve siyasi çıkarları öyle gerektiriyorsa hamile olsalar bile kocasından boşatıp bir başkasıyla evlendirmekte beis görmüyorlardı. İki asilzadenin karılarını dostça değış tokuş etmesi alışılmamış bir durum değildi: Erdem timsali olarak görülen Uticalı Cato, karısı Marcia'yı bir arkadaşına "sunmuş" –yani ona talip olan arkadaşının işini kolaylaştırmak için boşanma talep etmiş– ve Marcia dul kaldığında onunla ikinci kez evlenmiş, bu arada arkadaşından kalan büyük mirasa da konmuştu. Cato bu evlilik manevrasını planlarken Marcia'nın babasına danışmış ama karısına fikrini sormamıştı: Geleneksel zihniyete göre kadınlara ikinci sınıf muamelesi yapılıyor, hayat boyu kendileri adına karar alamayan ergenler olarak kalmaya mahkûm ediliyorlardı. İhtiraslarına göre hareket eden aile reislerinin bu tavrı, karı-koca arasında sevgiye ve sadakate dayalı bir ilişki kurulmasına izin vermiyordu. Bu yüzden de arzuları tatmin etmenin yolu evliliğin dışında aranıyordu. Ovidius bu gerçeğı şiirlerinde dile getirmeye cüret etmişti ve bunu çok yanlış bir zamanda yapmıştı: Şiirleri, İmparator Augustus'un toplum ahlakını yükseltmek için uyguladığı programla ve en çok da MÖ 18-MS 9 yılları arasında çıkardığı, aile kurumunu ve eski gelenekleri savunurken zina yapanları sürgün cezasına, çocuk sahibi olmayanları para cezasına çarptıran Julius Kanunları'yla (*Lex Julia*) doğrudan çelişiyordu.

Ovidius, MS 8 senesinde, henüz elli yaşına gelmemişken ani bir imparatorluk kararıyla Tomis köyüne –günümüzde Romanya'nın Köstence şehri– sürgüne gönderildi. Üçüncü karısı ortak mülklerini idare etmek ve affedilmesi için yalvarmak üzere Roma'da kaldı. Şair sürgüne yalnız başına çıktı. Bir daha asla bir araya gelemeyeceklerdi. Bilinçli bir acımasızlıkla davranan Augustus, ona böyle sert bir cezayı layık görmüştü. Genelde bu amaçla kullanılan Akdeniz adalarından birine sürgün edilmesini yeterli bulmamış, onu İmparatorluğun kıyısında, bilinmeyen toprakların sınırında yer alan, vahşi bir

yere fırlatıp atmıştı. Ovidius burada kendi fikrince hayatı yaşanılır kılan her şeyden, arkadaşlardan, aşktan, kitaplardan, sohbetlerden ve her şeyden önemlisi huzurdan yoksun kalacaktı. Dünyadan yalıtılmış bu köyde haşın bir iklimin soğuğuna maruz kalarak, anlamadığı bir dilde konuşan insanların arasında sürekli göçebe orduların saldırısına uğrayacakları korkusuyla yaşamak, Ovidius için ölüm cezasından farksızdı. Sürekli Roma'ya affını talep eden mektuplar göndererek ve asırlar sonra cezaya çarptırılmış bir başka büyük yazarın, Oscar Wilde'ın hapiste yazacağı *De Profundis*'in (Derinliklerden) öncülü sayılabilecek olan *Tristia (Acılar)* adlı eserini yazarak dokuz yıl daha yaşadı.

Ovidius sürgünlüğünün sebeplerinden söz ederken, felaketine iki suçun, “yazdığı bir şiirin ve yaptığı bir hatanın” neden olduğunu söyler. Yarasını deşmemek için yaptığı hatanın ne olduğunu hiç açıklamamıştır, muhtemelen yüksek makam sahibi birinin katıldığı bir zevk âlemine tanıklık etmiş veya bir siyasi komploya karışmıştır. Hangi şiirinden söz ettiği konusunda ise şüpheye pek yer yoktur. Âşıklar için yazdığı kılavuzdan söz etmektedir. “Artık aşk öğretmeni değilim” diye yazar sürgün yerinden, “o eser layık olduğu cezayı buldu.” İki asır sonra bir tarihçi çok açık bir biçimde şöyle diyecektir: “Augustus, Ovidius’u sürgüne gönderdi çünkü aşk sanatı üzerine üç risale yazmıştı.” Ovidius yokluğunda eserlerinden intikam alındığını duyduğunda ağlamıştı. Augustus şairi sürgüne göndermekle yetinmemiş, şiir kitaplarını da halk kütüphanelerinden çıkarttırmıştı.

Bildiğimiz kadarıyla bu olay Avrupa’da ahlakçı sansürün başlangıcını temsil eder; her şeyi denetim altına alma saplantısı ilk açığı burada yakalamıştır. *Aşk Sanatı*, Roma İmparatorluğu’nun en güçlü imparatorlarından biri tarafından cezalandırılmış olan, sonraki dönemlerde müstehcen ve utanç verici bulunarak birkaç kez yasaklanan bu neşeli ve erotik risale, yine de kitaplıklarımıza ulaşmanın bir yolunu bulmuştur. Nasıl kurtulup bugünlere ulaştığının hikâyesi uzundur ve bu hikâyeyi Ovidius’un güvendiği okurların otoriteye karşı koyarak şiirlerini bir asırdan öbürüne aktarmasına borçluyuz. Kural tanımazlık, klasiklerin doğmasına da yol açar.

35

2. yüzyılın başına gelindiğinde Roma birbirini ardına başa geçen bir dizi kuşkucu, mizah duygusu olmayan imparatorla tanışmıştı. Sansür ve korku, huzursuz bir atmosfer yaratmaya başlamıştı. Sansürün açtığı yaraları içinde hisseden tarihçi Tacitus bu yaraların adını koyma cesaretini göstermişti. Var olmayan bir geçmişin özlemiyle, “nadiren olsa da insanın istediği şeyi düşünebildiği ve düşündüğü şeyi söyleyebildiği mutlu zamanların” hayalini kuruyordu. Güçlü insanları nelerin incittiğini, insanların bazı şeyleri neden rezalet olarak gördüğünü, kaçındıkları şeylerin ve fobilerinin neler olduğunu, neleri susturmaya çalıştıklarını ve sansürcülüğün arkasında nelerin yattığını araştırmaya karar vermişti.

Tacitus, Ovidius’un sürgünde ölmesinden kısa bir süre sonra, Tiberius’un imparatorluğu döneminde yaşanan baskıları detaylarıyla anlatır. Cumhuriyetçi fikirlere sahip olan tarihçi Cremutius Cordus, yazdığı küstahça bir cümleden dolayı kovuşturmaya uğramıştır. *Yıllıklar (Annales)* adlı tarih kitabında Jül Sezar’ı öldüren Brutus ve Cassius’un “son Romalılar” olduklarını yazdığı için imparatora ihanet suçlamasıyla Senato’da yargılanmasına karar verilmiştir. Cremutius kendini cesur bir biçimde savunur ancak sorgulamadan çıktığında, o tarihte hiç de bağımsız olmayan yargının vereceği cezayı beklemek yerine çoktan kendini açlığa mahkûm ederek öldürmeye karar vermiştir. Âdet olduğu üzere sanığın ölmüş olması küçük bir aksilik olarak görülür ve duruşmaya devam edilir. Sonuçta çıkan karar, eserlerinin tüm kopyalarının yakılmasıdır. Roma’da kararı uygulama görevi *aedilis* adı verilen, belediye hizmetlerinden sorumlu memura, imparatorluğun diğer kentlerinde ise ilgili sulh hâkimine verilir.

Yıllıklar, Cremutius’un kızı Marcia’nın cesurca bir davranışla eserin bir kopyasını saklaması sayesinde kurtulur. Marcia kitapların değerini bilmektedir: Çok iyi bir okurdur, özellikle de felsefeden

hoşlanır. Seneca ona adadığı bir denemesinde şöyle der: “Kadınlar erkeklerle eşit zekâya sahiptir ve erkekler kadar asil ve cömert eylemlerde bulunabilirler.” İtaatsizlik etme cüretini gösterdiği için genç Marcia’ya hayran kaldığı bellidir. Marcia’nın hayatı evi her arandığında tehlikeye girmekle birlikte babasının son elyazması eserini, İmparator Caligula yasağı kaldırana kadar saklı tutmayı başarır. Af kesinleşince eserin yeni kopyalarını hazırlatır ve yeniden dolaşıma sokar. Sonraki nesiller erk sahiplerini gücendiren bu vakayinameyi hevesle okurlar. Eserin bazı parçaları –en ihtilafli kısımları– günümüze ulaşmıştır.

Tüm çağlarda sansür tam tersi bir tepkiye neden olma riskini taşımıştır ve sansürün en büyük paradoksu budur: Tam da hasır altı etmeye çalışılan şeyi gün ışığına çıkarır. Tacitus şöyle yazar: “O an gücü kendi ellerinde tutuyorlar diye sonraki kuşakların hatıralarını yok edebileceğini sananlar aptaldır. Tam tersine, cezalandırılan yeteneklere duyulan saygı artar ve onları sert cezalara çarptırانların eline kendi şereflerini lekelemekten ve cezalandırdıkları kişiyi yüceltmekten başka bir şey geçmez.” Günümüzde otoritelerin yasakladığı herhangi bir mesaj anında internet ve sosyal medyada dikkatleri üzerine çeker. Bir sanat eserinin yasaklanması emredilmişse herkes o sanat eserinden konuşmaya başlar. Bir rap şarkıcısı otoritelere hakaret ettiği gerekçesiyle mahkûm edilmişse şarkılarının internetten indirilme sayısı birdenbire yükselir. Şikâyet üzerine bir kitabın toplatılması için mahkeme kararı çıkmışsa insanlar o kitabı almaya koşarlar.

Sansür yasaklamaya çalıştığı fikirleri yok etmeyi nadiren başarmasına –ve genelde onlara kanat verip yayılmalarına neden olmasına– rağmen erk sahipleri tuhaf bir şekilde aynı hatayı tekrarlayıp dururlar. Caligula, Platon’un fikrine uyup Homeros’un eserlerini kütüphanelerden çıkarmayı aklından geçirmiştir. Commodus, Suetonius’un kaleme aldığı Caligula biyografisinin okunmasını yasaklamış, yasağa uymayanların amfitiyatroda vahşi hayvanlara parçalatılacağı tehdidinde bulunmuştur. İmparator Caracalla, hayranı olduğu Büyük İskender’in ölümünde Aristo’nun parmağının olduğu düşüncesiyle tüm eserlerini yaktırmaya niyetlenmiştir. 4. yüzyıl baş-

larında, İmparator Diocletianus Hıristiyanlara karşı büyük bir zulüm hareketi başlattığında, Hıristiyan kitapları, Nazilerin 1934'teki kitap yakma kampanyasını aratmayacak şekilde yakıldılar. Yazılarını korumak için hayatlarını feda eden din şehitlerinin olduğunu biliyoruz. Selanikli üç kız kardeş Agapi, Hionia ve İrini, yasak kitapları evlerinde bulundurdıkları için yakılarak öldürüldüler. Bu üç kız kardeş gibi Filipus, Euplos, Vincentius, Felix, Dativus ve Ampelius kitaplarını teslim etmeyi reddettikleri için şehit edildiler. Sonraları, Hıristiyanlık resmi din olduğunda, bu sefer pagan kitapları benzer şiddet olayları eşliğinde yakıldılar.

Tüm bu yıkıcı çabaların etkisi çok az oldu: İmparatorlar korumaları altındaki yazarları etkilemeyi başardılar ancak Ovidius'un erotik şiirlerini veya Cremutius Cordo'nun cumhuriyetçi vakayinamesini yok etme girişimlerinin başarısız olmasından anlaşılabileceği üzere, koydukları yasaklar nadiren başarıya ulaştı. Dağıtımcıların ve yayıncıların olmadığı antikçağda kitap dolaşım sistemi, iktidarın sansürünün başa çıkamayacağı kadar kontrol edilemez bir yapıdaydı. Kitap kopyalamak üzere eğitilmiş köleler ve profesyonel yazmanlar sayesinde yasaklı eserleri gizlice çoğaltmak kolaydı.

Tacitus'un zaten fark etmiş olduğu üzere, bu zulmün en güçlü etkisi temelde başkalarını, o kadar cesur olmayanları korkutmak ve bizzat yaratıcılığı zayıflatmak oldu. Otosansür her zaman sansürden daha etkili olmuştur. Tarihçi buna *inertiae dulcedo* (tatlı eylemsizlik) adını koymuştu ve risk almaktan geri durmayı, fikir ayrılıklarından ve endişe verici durumlardan kaçınmak için yürürlükte olan değerlerin dengesini bozmamaya kendiliğinden razı gelmeyi, yaratıcı zihinleri pençesine alan tehlikeli bir korkaklığı kastediyordu. Tacitus, asilerin bile boyun eğip sessiz kaldığı baskıcı bir dönemin tanığıydı. Yazılarında şöyle der: "Kuşkusuz büyük bir sabır gösterisi sergiledik. Sessiz kalmak gibi unutmak da elimizden gelseydi sesimizle birlikte belleğimizi de kaybedecektik." Yazıları kanayan bir yaraya parmak basar ve bir gerçeği görmemizi sağlar: Her çağda mücadele etmemiz gereken şey sadece iktidar sahiplerinin sansürü değil, aynı zamanda kendi içimizdeki korkulardır.

Kitapların İçinde Yolculuk ve Kitapları Adlandırma Yöntemi

36

Matbaa icat edilene kadar kitaplar el yapımı nesnelerdi yani büyük emek verilerek üretiliyorlardı, her biri emsalsizdi ve denetimli bir şekilde çoğaltılmıyorlardı. Siparişe göre birer birer çoğaltıldıklarına ve çoğaltma işlemi genelde okurun kendi evinde, şahsi köleleri tarafından yapıldığına göre dağıtılmalarını hangi emir engelleyebilirdi ki?

Günümüzün kitapları o antik elyazmalarının antitezi gibidir: Ucuzdurlar, az yer kaplarlar, ağır değildir, istenildiği adette kopyalanmaları kolaydır, dünyanın dört bir yanındaki veri merkezlerindeki sunuculara ve depolama ünitelerine kolayca konulabilirler; ancak tam bir denetim altındadırlar. 2009 senesinde Amazon çılgın bir sansür girişiyle George Orwell'in *1984* romanını, bir telif hakkı ihlalini bahane ederek müşterilerinin Kindle cihazlarından gizlice silmişti. Binlerce okur kitabın birdenbire, herhangi bir uyarıda bulunulmadan cihazlarından yok olduğunu bildiriyordu. Detroit'te akademik tez hazırlayan bir öğrenci, dosyayla birlikte tüm okuma notlarının yok olduğundan şikâyet ediyordu. Amazon'un bu hareketindeki edebi simgeciliğin farkında olup olmadığını bilmiyoruz. *1984*'te devletin sansürcüleri kitapları "bellek deliği" adı verilen bir fırına atarak Büyük Birader'in canını sıkarak edebiyat eserlerinin tüm izlerini silerler.

İnternet üzerindeki forumlarda, farklı kitapların elektronik sürümlerinin cihazlarından yok olduğunu bildiren çok sayıda kişinin mesajına rastlanır. Aslında hesabımıza PDF formatında yeni bir kitap eklemek için "Şimdi Satın Al" seçeneğine tıkladığımızda elle tutulur bir şey satın almayız. Ekranın camının arkasında görünen bu metinler üzerinde neredeyse hiçbir hakkımız yoktur. Bellek deliği sinsice hayatımıza girmiştir ve her an sanal kitaplıklarımızı yutabilir.

Çocukluğunda tüm kitapların kendisi için yazıldığını, dünyadaki tek kopyasının kendi evinde olduğunu sanan biri olarak, bu antik, birbirinin tıpatıp benzeri olarak üretilemeyen elyazmalarını idealleştirmem için özel bir çaba harcamama gerek yok. Ancak gerçekte bu kitapların okunması günümüzdekilerden çok daha zordu. Antikçağda yazı içinden çıkılması güç ve insanı bunaltan bir ormana benziyordu: Kelimeler boşluk bırakılmadan yan yana sıralanıyordu, büyük ve küçük harfler birbirinden ayırt edilemiyordu ve noktalama işaretleri düzensizce kullanılıyordu. Okurun çaba göstererek, ter dökerek, nerede olduğunu kaçırmamak için durup cümle başına dönerek bu harfler ormanında yolunu bulması gerekiyordu. O çağın insanları neden metinlere nefes alacak bir yer bırakmamıştı? Kısmen pahalı malzemeler olan papirüs veya parşömeden azami derecede faydalanabilmek için. Üstelik ilk kitaplar yüksek sesle okunmak, göze sadece kesintisiz bir işaretler dizisi olarak görünen yazıyı işiterek çözmek üzere üretilmişlerdi. Ayrıca kültürel üstünlükleriyle gurur duyan aristokratların kendi çöplükleri olarak gördükleri kitap dünyasına sonradan görme okurların –kendileri kadar eğitime erişimi olmayanların– girmelerini kolaylaştırmaya hiç niyetleri yoktu.

Okumanın basitleşmesi için gerekli adımlar yavaş, çekingen ve kademeli bir şekilde atılıyordu. İskenderiye Kütüphanesi'nin âlimleri bir aksan ve noktalama sistemi icat etmişlerdi. Her ikisi de olağanüstü bir hafızaya sahip olan Bizanslı Aristofanes'e atfedilir. Kelimeler arasında boşluk bırakılmazken bazı harflerin üzerine aksan koymanın –dolambaçlı bir yola konan güzergâh işaretleri gibi– okura büyük yardımı dokunuyordu.

Harflerin kelimeler ve cümleler halinde birbirinden ayrılması süreci yavaş yavaş ilerledi. Okumasına o kadar güveni olmayan okurların bir düşüncenin sonunda sesini yükseltmesine veya alçaltmasına yardımcı olmak için metni tam anlamlı satırlara bölmeye dayanan bir yazı yöntemi vardı. 4. yüzyılın sonunda Demosthenes ve Cicero'nun eserlerinin kopyalarında bu yöntemi keşfeden Stridonlu Hieronymus, bu yönteme dayanan bir sistemi tanımlayan ve öneren ilk kişi oldu. Yine de sistem yaygınlaşmadı ve noktalama işaretlerindeki karışıklıklar devam etti. 7. yüzyıldan itibaren bir nokta ve çizgi kombinasyonu günümüzdeki noktaya, yüksek bir nokta

günümüzdeki virgüle benzer bir şekilde kullanıldı; noktalı virgül ise zaten günümüzdeki gibi kullanılıyordu. 9. yüzyıla gelindiğinde, muhtemelen içinden okumak yeterince yaygınlaştığı için müsten-sihler her kelimeyi bitişiğindeki kelimelerden ayırmaya başladılar ancak bunu estetik gerekçelerle yapmış olmaları da mümkün.

Elyazmalarındaki illüstrasyonlar da elle çizilmek durumundaydı. Kökeni Mısırlıların *Ölüler Kitabı*'na dayanan illüstrasyonlar dekoratif olmaktan çok açıklayıcı olmaları için kitaplara ekleniyordu. Resimlerin kullanım amacı, okuması zor olan metne açıklık getirecek ve metni tamamlayacak görsel yardımcılar olmalarıydı. Kitap bilimsel bir içeriğe sahipse diyagramlar kullanılıyordu; edebiyse anlatıya uyan sahnelerin resimleri. Greko-Romen geleneğine göre bazen bir kitabın yazarının kim olduğunu göstermek için yazarın portresi veya büstü bir madalyonun içine çiziliyordu. Bunun bilinen en eski örneği, Varro'nun *Imaginibus (Resimler)* adındaki, kayıp olmakla birlikte Plinius'un yedi yüz ünlü Yunan ve Romalının hayat öykülerini içerdiğini söylediği eseridir. MÖ 39 senesinde yayımlanan bu iddialı kitapta ünlü kişilerin her birinin portresinin yanında bir epigram ve söz konusu kişiyi tanıtan bir açıklama yer alıyormuş. Projenin büyüklüğüne bakıldığında Romalıların kitabı ticari olarak piyasaya sürmek için bir baskı yöntemi geliştirmiş olabilecekleri düşünülebilir.

Hıristiyanların kitabı dini bir simge olarak benimsemesi yeni dekoratif öğelerin doğmasına neden oldu. Bizatihi kelimeler dekoratif biçimlerde yazılmaya başlandı. Sayfalar imparatorluğun simgesi olan mor renkte boyanıyor, yazılar altın veya gümüş renkli mürekkeple yazılıyordu. Kitap artık sadece okuma aracı değil aynı zamanda sahiplerine imtiyaz kazandıran kutsal bir emanet ve bir sanat eseri haline gelmişti. Bir kitabı ortaya çıkarmak için gerçekleştirilen çalışma uzmanlık alanlarına göre ikiye ayrılmıştı: Yazman genelde illüstrasyonlar için açık talimatlar vererek yeterli yer bırakıyordu; ardından tomarlar minyatörcülere ve renklendirme sanatçılarına teslim ediliyordu. 13. yüzyıla gelindiğinde sayfadaki boşluklar vahşi, karmaşık ve ütopik sahnelerle resimlendirilmeye başlamıştı. Tarihteki ilk bant çizgi romanlar bu antik elyazmalarının kenar boşluklarında ortaya çıkmıştır. Sayfalarda ejderhalar, yılanlar, sarma-

şıklar harflerin etrafına dantel gibi işleniyor, kıvrılıp bükülen birçok şekil iç içe geçiyordu. İnsan figürleri, hayvan figürleri, manzaralar, canlı sahneler bir dizi çizimde bir araya getiriliyordu. Küçük illüstrasyonların etrafına bitki çizimleriyle çerçeve yapılıyordu; “vinyet” terimi, her karenin etrafına çizilen asma yapraklarından gelir. Gotik ortaçağ elyazmalarında karakterlerin ağızlarından, çocuk çizgi romanlarında olduğu gibi küçük şeritler halinde konuşma balonları çıkar. Minyatürler metnin ötesine geçerek insanların harika şeylere merakından yararlanarak ilgiyi canlı tutar. Doğadan alınan veya hayal gücüyle yaratılan bu detaylı ve fantastik çizimler, yeni sanatsal biçimlerin nasıl ikincil konumlarından yükselerek başarıya ulaştıklarını gösterir. Bu zarif grafiksel geçmişin mirasçısı olan çizgi romanlar bize kökenlerini hatırlatan özelliklerini hâlâ korurlar. Günümüzün çizgi roman albümlerindeki karakterler, eskinin elyazmalarındaki kenar boşluklarını süsleyen varlıklar gibi genelde sınır-daki, tuhaf, insanı ipnotize eden, deformasyona uğramış dünyalara aittirler. Ve onlar gibi bakışlarımızı üzerlerine çeker, onlara kayıtsız kalmamamız için uğraşırlar.

Kitapların iç görünümündeki en büyük değişiklik, rahat bir sayfa düzeni sunarak okumanın daha seri bir şekilde gerçekleştirilmesine yardımcı olan basılı sayfalarla geldi. O tarihe kadar yanlış düzen yazı blokları halinde peş peşe dizilen metin, paragraflara bölünmeye başladı. Bölümler, bölüm başlıkları ve sayfa numaraları okurun metin içinde yolunu bulması için pusula görevi gördü. Matbaa, baskının tamamında özdeş kopyalar üretirken, sayfa numaraları verilmiş dizinler, dipnotlar, ortak bir standarda oturtulmuş noktalama işaretleri gibi yeni referans araçları ortaya çıktı. Basılı kitaplar gittikçe okuması daha kolay hale geldi, dolayısıyla daha elverişli bir okuma ortamı sundu. Dizinler sayesinde okurlar artık kitapların içeriğinin haritasına sahipti. Giderek daha özgür bir biçimde kitapların içine girebiliyor ve kitapların içinde yolculuk edebiliyorlardı. Asırlar boyunca harflerden oluşan balta girmemiş bir ormanda ellerinde palaları, kan ter içinde ilerlemeye çalışan okurlar artık ke-limelerin oluşturduğu derli toplu bahçelerde keyif verici gezintilere çıkabiliyorlardı.

Her kitap bir yolculuksa, kitabın başlığı da açtığı yollarda seyre çıkanların pusulası ve usturlabıdır. Ancak eskiden kitapların gezginlere kılavuzluk edecek bir başlığı yoktu. İlk hikâyeler bir isimleri olmadan, bir isimle vaftiz edilmeden dünyaya geldiler. Atalarımız örneğin şöyle diyordu: “Anne, dağı sepetinde taşıyan kızın hikâyesini anlatır mısın?” veya “Rüyaları çalan leyleğin hikâyesini dinlemek ister misin?”

Kuşkusuz yazılı şiirlerin ve anlatıların ilk dönemlerinde bunları adlandırmak için tek bir yol yoktu. Antikçağda, Doğu’da kurulan tarihin ilk kütüphanelerinin kitap listelerinde eserler konularına göre sıralanıyorlardı. Hattuşaş’ta bulunan bir kil tablette sıralanan kitaplardan biri için açıklama olarak “Fırtına Tanrısı’na dua etmek için” yazılmıştır. Listedeki bir sonraki kitap için “Bir cinayetin lekesinden arınmak üzerine” denmiştir. Kitapları ayırt etmek için kullanılan en yaygın yöntemse metnin ilk kelimelerini yazmaktır. Örneğin, Akadların yaradılış destanının *Enûma Eliş* diye bilinmesinin nedeni, metnin Akadcada “yukarıdayken” anlamına gelen bu iki kelimeyle başlamasıdır. Çok eski kil kataloglarda olduğu gibi İskenderiye Kütüphanesi’nin *pínakes* adı verilen kataloglarında da eserler ilk cümlelerine göre sıralanıyorlardı. Roma’nın 1. yüzyıldaki durumuna baktığımızda ise kitaplara akılda kalan isimler verilmeye başlandığını görürüz. *Odysseia*, Joyce’un yirmi asır sonra yazacağı romanın habercisi gibi bazen “Ulysses” adıyla anılır. Martialis, Vergilius’un *Aeneis* adlı eserinden metnin ilk kelimelerini kullanarak “*Arma virumque*” (*Silahlar ve bir yiğit*) diye bahsederken, Ovidius aynı eser için “*Kaçak Aeneas*” der. Bu eski isimlendirme yöntemi artık yok olmuş gibi gözükse de belli yerlerde varlığını sürdürmektedir: Papalık genelgeleri Latince isimlerini hâlâ metnin başındaki kelimelerden alırlar.

*Mênin áeide theá.*⁶⁷ Hikâyelerin başlangıcındaki kelimelerle adlandırıldığı bu eski yöntemin hoş bir tarafı vardır; sanki ister is-

67) Homeros’un *İlyada*’sının Antik Yunancada “Söyle bize, tanrıça” anlamına gelen ilk kelimeleri. [ç.n.]

temez büyülerine kapılıp onları yüksek sesle okumaya başlamışız gibidir. Italo Calvino, en heyecan verici romanlarından biri olan *Bir Kış Gecesi Eğer Bir Yolcu*'da bu eski isimlendirme yöntemini yeniden hayata geçirmiştir.

Kalıcı, kendine özgü ve değişmez isimlere sahip olan ilk eserler tiyatro eserleridir. Atinalı oyun yazarları, halka açık yarışmalara katıldıkları eserlerinin duyurulurken, reklamları yapılırken ve kazandıkları ilan edilirken herhangi bir karışıklığa neden olmaması için oyunlarını adlandırmakta öncülük etmişlerdir. *Zincire Vurulmuş Prometheus*, *Kral Oedipus* ve *Troyalı Kadınlar* hiçbir zaman başka bir isimle anılmamıştır. Öte yandan düzyazı türündeki eserlerin kalıcı isimler almaları daha uzun sürmüş ve bu isim genelde içeriğini açıklama amacıyla verilmiştir: *Peloponez Savaşının Tarihi*, *Metafizik*, *Galya Savaşları*, *Hatip Üzerine* gibi...

Genelde Yunanların ve Romalıların edebiyat eserlerine verdikleri isimler kısa, kolaycı ve hayal gücünden yoksundur. Kulağa monoton, orijinalikten yoksun ve bürokratik gelirler. Eseri tanımlamak gibi temel bir görevi yerine getirmekle yetinirler. Neredeyse istisnasız hepsinin ismi de bağlaç veya fiil kullanılmadan, özel veya cins isimlerden yararlanılarak verilmiştir; Chesterton'un *Bay Perşembe*'si (*The Man Who Was Thursday*) veya Faulkner'in *Döşеğimde Ölü*rken'i (*As I Lay Dying*) benzeri bir isimle karşılaşmayız. Kullanılan isimler de sıfatlar da çok şey ifade eden bir yoğunluğa sahip olmadıkları gibi şiirsel de değillerdir; Jean Rhys'in *Geniş*, *Geniş Bir Deniz* (*Wide Sargasso Sea*) romanı veya Borges'in *Alçaklığın Evrensel Tarihi* (*Historia Universal de la Infamia*) öykü derlemesi gibi bir örneğe de rastlamayız. Yine de basit olsalar bile parlak ve gizemli isimlere sahip bir avuç eseri bize miras bırakmışlardır: Hesiodos'un *İşler ve Günler*'i, Plutarkhos'un *Paralel Yaşamlar*'ı, Ovidius'un *Aşk Sanatı* adlı, Erich Fromm'un *Sevme Sanatı*'nda yankısını bulan eseri veya Hippolu Augustinus'un *Tanrı'nın Şehri* adındaki, Fernando Meirelles'in Rio de Janeiro'daki gecekondu mahallelerini ele aldığı nefes kesici filmine de adını veren eseri...

Papirüs tomarlarının zamanında kitabın ve yazarının ismini koymak için metnin sonu, yani okunduktan sonra geri sarılan ki-

tabın en korunaklı yeri tercih ediliyordu; tomarın başlangıcında silindirin dışı en çok yıpranan kısımdı ve genelde papirüsün bu kısmı parçalanıyordu. Kodeks formuna geçildiğinde kitabın ismi başlangıcına, ön yüzüne –ve sırt kısmına– yazılmaya başlandı. Hippolu Augustinus, 4. yüzyılda kitapla ilgili bu tür bilgileri “başlık sayfasında” yani kitabın başında, hikâye başlamadan hemen önce vermenin çoktan âdet haline geldiğini açıkça belirtir. Günümüzde yeni gördüğümüz bir kitapta ilk okuduğumuz şey isimdir ve bu ismin kitabın evrenini en fazla on kelimeyle ifade etmesini bekleriz. Bu kelimelerin büyüüne kapılmışsak o kitabı elimize alır ve hakkında daha fazla şey öğrenmeye çalışırız.

Aslında kitap isimlerinin kendi şiirselliğine ve cazibesine sahip olması 19. yüzyılı bulmuştur. Gazeteler ve piyasa koşulları olgunlaştığında, rekabet ve dolayısıyla okurun ilgisini çekme ihtiyacı arttığında yazarlar okurları kitaplarının kapağıyla cezbetmeye giriştiler. Kitapların 19. yüzyılla 21. yüzyıl arasındaki yolculuğunda kuşkusuz en güzel, en cüretkâr kitap isimleri ortaya çıktı. Burada her ne kadar eksik ve sübjektif bir liste olsa da öne çıkan bazı kitap isimlerini sıralamak isterim.

Şiirsellikleri açısından: *Yalnız Bir Avcıdır Yürek*, Carson McCullers; *Kayıp Zamanın İzinde*, Marcel Proust; *Sevecendir Gece*, Scott Fitzgerald; *Yüz Yıllık Yalnızlık*, García Márquez; *Yarın Savaşta Beni Düşün*, Javier Marías; *Ölü Ordunun Generali*, İsmail Kadare.

İronik olmaları açısından: *Toplu Eserler (ve Diğer Hikâyeler)*, Augusto Monterroso; *Alıklar Birliği*, John Kennedy Toole; *Yaşam Kullanma Kılavuzu*, Georges Perec; *Kötü Gece ve Dişi Doğurmak*, Angélica Gorodischer; *Lütfen Sessiz Olur Musun, Lütfen?*, Raymond Carver.

Rahatsız ediciliği açısından: *Tomurcukları Yol, Çocukları Vur*, Kenzaburo Oe; *Bakir İntiharlar*, Jeffrey Eugenides; *Ölüm Gelecek ve Senin Gözlerinle Bakacak*, Cesare Pavese; *Bülbülü Öldürmek*, Harper Lee; *Dünyanın Sonu İntiharları*, Leila Guerriero; *Yalancı Kalktak*, Marta Sanz.

Beklenmedik ve gizemli olmaları açısından: *Merkez İstasyonunda Oturup Ağladım*, Elizabeth Smart; *Arzu Tramvayı*, Tennessee

Williams; *Bütün D nlerimiz*, Natalia Ginzburg; *D    en Şeylerin Gürültüsü*, Juan Gabriel V squez; *Androidler Elektrikli Koyun D    ler mi?*, Philip K. Dick.

Bir sır veriyormu  gibi görünmeleri açısından: *Seni Sevdikimi S ylemeliydim*, Juan Gelman; *Issız Cennet*, Ana Mar a Matute; *Melankoli Dolayısıyla Kapalıyız*, Isidoro Blaisten; *Masumiyet  ağı*, Edith Wharton; *Ge kin Ya  Oyunları*, Luis Landero; *Seni Bir Daha Görmemek   in G l n  Bir Fikir*, Rosa Montero.

 yi bir kitap isminin nasıl ortaya çıkacağı bilinmez. Bazen kendini beyan eden ilk Şeydir –“başlangıçta söz vardı”– ve kitabın tamamı sözlü bir *big bang*’e benzeyen bu göz kamaştırıcı patlamadan yayılır. Bazen kararsızlık dolu uzun bir yolculuk boyunca yazarı bekletir ve ona eziyet eder; bazen en beklenmedik anda, öylesine kulak misafiri olunan bir cümleden doğar; bazen de üçüncü bir kişi bir yerden esinlenerek yazara  onerir. Yazarın başta kitabına kötü veya hiç olmayacak bir isim vermek istediğinin ama başkaları –yazar arkadaşlar, kitabın yayıncısı, yazarın menajeri– sayesinde kitaba uygun bir isim verildiğinin anlatıldığı anekdotlar yok değildir. Tolstoy, *Savaş ve Barış*’a başta *Sonu  yi Biten Her Şey  yidir* ismini vermek istemişti; Baudelaire’in *Lezbiyenler* ismini koymak istediğ  şiir kitabı *Kötülük  i ekleri* adıyla yayımlanacaktı; Onetti’nin *Malik ne* ismini  nerdiğ  romanının adı sonunda *Artık Fark Etmediğinde* olmuştu; Bola o romanına *Bok Fırtınası* ismini vermek istediğinde bunun iyi bir fikir olmadığı söylenince romanın ismini *Va  i Hafiyeler* olarak değ  tirmi ti. Bazı nadir durumlarda kitabın çevirisine yazarın bizzat bulamadığı çok daha uygun bir isim verilir. John Ford’un *The Searchers* (Arayıcılar) adlı romandan uyarlayarak bir sinema klasiğine d n  t recek i filmine aynı tatsız isim verilmişti. Oysa filmin  spanya’daki dağıtımını   stlenen Şirketin isimsiz bir çalışanı, ani bir esinlenmeyle filmin *  l Sentorları*⁶⁸ gibi harika bir isimle gösterime sokulmasını sağlamıştı. Leila Guerriero, bir kitap için ani bir aydınlanmayla en doğru ismi bulduğunda mutluluğ a benzer bir Şey hissettiğ ini söyler çünkü ona göre bir kitabın ismi pe  pe e dizilmiş

68) Türkiye’de *  l Aslanı* ismiyle gösterime girmiştir. [ .n.]

zekice kelimelerden ibaret değildir, “bir hikâyenin kalbine mühürlenmiş, artık silmenin mümkün olmadığı bir damgadır.”

Kitap isimleri, onlara asırlar boyu kayıtsız kalındığı uzun bir yolculuğun ardından küçük şiirlere dönüştüler: Kitapların barometresi, gözetleme deliği, anahtar deliği, reklam panosu, neon ışıkları oldular; kitabın içindeki müziği tanımlayan sol anahtarları oldular; bir cep aynası, bir kapı eşiği, sisin ortasındaki bir deniz feneri, bir önsezi, yel değirmeninin kanatlarını döndüren rüzgâr oldular.

Klasik Nedir?

38

Çağdaş sanatçı orijinal olmakla yükümlüdür; yeni ve daha önce görülmemiş bir şey sunmalıdır. Eseri geleneklere ve normlara karşı ne kadar ezber bozucu olursa o kadar iyi eleştiriler alır. Her yaratıcı kendi üslubunca kalıplara başkaldırmaya çalışır, diğer herkes gibi. Bir dizi romantik fikre sadık kalırız: Özgürlük gerçek sanatçının oksijenidir ve kendi başına yeni dünyalar kuran, gelenekçilikten azade bir dil kullanan, anlatının keşfedilmemiş biçimlerini araştıran edebiyat eserleri bizim için önemlidir.

Ancak Romalılar için aynı şey söylenemezdi. Yunan edebiyatına mümkün olduğunca benzeyen bir edebiyat istiyorlardı. Bu yüzden Yunanların edebiyat janrlarını –epik, lirik, tragedya, komedy, tarih, felsefe, hitabet– birer birer kopyaladılar. Bu yüzden Yunanların kendi dillerine pek uymayan vezinlerini benimsediler ve bu yüzden şiirleri başlangıçta kulağa yapay ve sahte geliyordu. Bu yüzden Yunanlarla kardeş olduklarını vurgularcasına ikiz kütüphaneler – ikiz kuleler gibi– inşa ettiler. Onları gizlemeden taklit ederlerse en iyi yazarlarını bile geçeceklerine inandılar. Yunanlardan aldıkları çok sayıda kuralı ve kalıbı seve seve kullandılar. İşin şaşırtıcı tarafı, bu kadar katı standartlara rağmen bu şizofren edebiyat bazı harika eserler çıkarmayı başardı.

İlginç bir karakter olan Quintilianus, bu takıntılı öykünmeyi edebiyat eleştirilerinde ele alır. Quintilianus, Calagurris Nassica Iulia'da –bu adın tınısını seviyorum– yani bu satırları yazdığım yere en fazla 120 kilometre uzaklıktaki bugünkü Calahorra'da doğmuştu. MS 35 senesinde, imparatorluğun en uzak köşesinde dünyaya gelmek başarının önünde bir engel oluşturmuyordu: Varlıklı bir aileye aitseniz coğrafya kader değildi. Quintilianus'un da mesleğinde başarıya ulaşması çok sürmedi. Avukatlık ve hitabet öğretmenliği yapan Quintilianus, tarihte maaşı devlet hazinesinden ödenen ilk öğretmen oldu. Daha önce benzeri olmayan bu onuru ona İmparator Vespasianus bahsetmiş, İmparator Domitianus ise onu yeğeninin çocuklarının öğretmeni olarak seçmişti. İşvereni olan iki imparatora da utanmadan methiyeler düzdü. O tarihlerde bu tür methiyeler sarayın protokol diliydi ve dalkavukluk etmeden yükselmek çok zordu. Her halükârda erk sahipleriyle yakınlaşmak Quintilianus'un hoşuna gidiyordu. İmparator sofralarında yiyip içen ve sesini yükseltmeden elde ettiği başarıların keyfini çıkaran bir muhafazakârdı. Talihi ona sadece ileri yaşlardayken sırtını dönecekti. Çok genç yaştaki karısını –on dokuz yaşındaydı– ve iki çocuğunu kaybettiğinde şöyle yazacaktı: “Kimin nazarı değdi de umutlarımızı suya düşürdü bilmiyorum.”

Bir eğitimci olarak edindiği bütün deneyimlerini derlediği on iki kitaplık pedagojik bir deneme olan *Hitabet Okulları*'nda o dönem için öncü sayılacak mesajlar vermiştir. Daha önce de bahsettiğim gibi, öğrencilere sistemli bir biçimde dayak atıldığı bir çağda Quintilianus eğitimde şiddete dayalı cezalar uygulanmasına karşı çıkıyordu. Öğrencilerin başarılarını övmenin şiddetten daha etkili olduğuna ve öğretmenlerine duydukları sevginin yavaş yavaş dersleri sevmelerini sağlayacağına inanıyordu. Eğitimde kuralların evrensel bir geçerliğe sahip olduğuna inanmıyor, öğretme yöntemlerini her öğrencinin kendi koşullarına ve yeteneklerine göre uyarlamayı tercih ediyordu. Pedagojinin amacının öğrencilerin cevapları kendilerinin bulmasına izin vermek ve öğretmeni gereksiz hale getirmek olduğunu ileri sürüyordu. Kesintisiz eğitimi ilk savunanlardan biriydi. Hatipleri eğitimlerini tamamladıktan sonra mümkün oldu-

ğunca çok okumaya teşvik ediyor, okumanın daha iyi konuşmaya yardımcı olduğunu biliyordu. Onları edebiyata yönlendirmek için Yunanistan'ın ve Roma'nın en iyi yazarlarını içeren (Yunanistan'dan otuz bir, Roma'dan otuz dokuz yazar) iki paralel liste hazırlamıştı.

Quintilianus'un listelerine takıntılı bir rekabet duygusu hâkimdi. Mükemmel bir simetri oluşturmaya çalışmıştı: Her Yunan yazara karşılık gelen bir Latin ikizi vardı. Vergilius, Roma'nın Homeros'uydu. Cicero ise Roma'nın Demosthenes'i ve Platon'uydu; kendi yazarlarından birinin iki Yunana bedel olamayacağını kim söyleyebilirdi ki? Titus Livius, Herodot'un yeniden vücut bulmuş haliydi; Sallustius da yeni Thukididis'ti. Bu listelere bakanlar, Romalıların ulusal gururlarını kurtarmak için Yunanistan'ın yazarlarını birer birer klonlama ihtiyacı içinde olduğu izlenimine kapılırdı. Belli bir programa bağlı kalınarak tuhaf bir taklit deneyi yürütülüyordu. *Aeneis* henüz yazılmamışken bile böyle bir eserin bir vatanperverlik ihtiyacına cevap vereceği belliydi. Bu eğilim, aynı zamanda kurnaz Plutarkhos'un, ana motifi Yunanistan ve Roma'nın önemli karakterlerinin eşleştirilmesi olan, örneğin Romulus'un Theseus'a, Jül Sezar'ın Büyük İskender'e denk görüldüğü *Paralel Yaşamlar* adlı eserinin başarısını da açıklıyor.

Öykünme, hırs ve rekabet ruhu Roma toplumunun elitlerinin zihniyetine uyuyordu. Ancak ölçüsüz rekabetçilik yazarlar için çok yorucu olmalıydı. Bu meydan okumanın cazibesine kapılan her yazara karşılık, geleneklerin ağırlığı altında ezilen bir yazar olduğunu tahmin edebiliyorum. Sürekli Yunanlarla karşılaştırılmak Romalı yazarları bunaltacak seviyeye erişmişti. Şairlerin ve hikâye anlatıcılarının üzerinden kolektif bir aşağılık kompleksinin gölgesi eksik olmuyordu.

Buradaki paradoks, Romalı yazarların her şeye rağmen özgün eserler ortaya koymalarıydı. Daha önce benzeri olmayan, melez bir edebiyat türü yaratmışlardı. Tarihte ilk kez bir uygarlık şovenizmin sınırlarının ötesine geçerek yabancı bir edebiyatı benimsiyor, okuyor, koruyor, tercüme ediyor, ona önem veriyor ve seviyordu. Roma'da, bizi günümüzde bile geçmişe, diğer kültürlere, dillere ve ufuklara bağlayan bir ip örülüyordu. Fikirler, bilimsel keşifler, mit-

ler, düşünceler, duygular ve tabii hatalar (ki hatalar da esin kaynağı olabilir) bu ipin üzerinde ip cambazları gibi bir yüzyıldan ötekine yürürler. Bazıları ipten kayıp düşerken bazıları dengede durup ipin karşısına geçmeyi başarırlar (ikinci gruptakilere klasikler diyoruz). Bu bağın, bu kesintisiz iletimin, bu sonsuz iletişimin hâlâ varlığını sürdürmesi olağanüstü bir başarıdır.

Romalıların geçmişe duydukları özlem, sancılı aşağılık kompleksleri, askeri egemenlikleri, Yunan eserlerine karşı kıskançlıkları ve bu eserleri kendilerine mal etmeleri heyecan verici olgulardır. Çünkü arzu ve öfkeyle inşa edilen, geçmişin muhtelif kalıntılarıyla örülen bu sıkıntılı aşk, geleceğe yani bizlere kadar uzanan bir yol açmıştır.

39

Yakın zamanlara kadar sadece zenginler veya zenginlerin kitaplarının ve paralarının peşinde oldukları için onların çevresinden ayrılmayanlar kendilerini edebiyata vakfedebiliyorlardı. Steven Pinker'in dediği gibi, tarihi yazanlar aslında galiplerden çok varlıklılardır; insanların düşünmek için zamanı, hevesi ve eğitimi olan çok küçük bir kesimidir. Eski çağlarda yaşanan sefaleti unutmaya meyilli olmamızın nedenlerinden biri, edebiyatın, şiirin ve efsanelerin iyi bir yaşam sürenleri yüceltmesi ve yoksulluğun sessizliğine boğulanları göz ardı etmesidir. Yokluk ve kıtlık dönemleri mitleştirilmiştir; hatta pastoral bir basitliğin altın çağları olarak hatırlanırlar. Oysa gerçekler farklıdır.

Edebiyat klasiklerinin, en çok hayranlık duyulan yazarların ve simgesel eserlerinin köken haritası neye benzer? Bizatihi “klasik” kelimesinin servet ve varlık terminolojisinden türemiş olması bizi şaşırtmamalı. Başlangıçta bu kelimenin yaratıcılıkla veya sanatla hiçbir bağı yoktu. “Klasik” denince ciddi meseleler akla geliyordu; bu terim edebiyat gibi eğlencelik konular için daha sonraları kullanılacaktı. *Classici*, nüfus ve mal varlığı sayımına özel bir terminolojiden gelir. Romalılar toplumun en zengin kesimine *classis* diyor, geri kalan vatandaşların oluşturduğu ayaktakımını ise pervasızca

infra classem diye adlandırıyorlardı. Sayım, Antik Roma’da büyük önem taşıyordu çünkü her vatandaşın hakları ve görevleri bu sayımla belirleniyor, lejyonlara bu sayıma göre asker alınıyordu. Mal varlığının miktarı –veya çoğu durumda olduğu üzere mal varlığının azlığı– her bireyin toplum içindeki yerini belirliyordu.

Nüfus ve mal varlığı sayımı eski geleneklere uygun olarak Roma’nın ilk imparatorlarından Servius Tullius tarafından uygulamaya konmuştu ve her beş yılda bir tekrarlanması gerekiyordu. Sayımın sonunda bir arınma töreni düzenlenerek tanrılardan bu kadastro çalışmasını kutsaması ve topraklarını felaketlere karşı koruması niyaz ediliyordu. Bu törene *lustrum* deniyordu; İspanyolcada beş yıllık süre anlamında kullanılan “lustros” da buradan gelir. Her ailenin reisi sayıma katılmakla yükümlüydü ve hem mal varlığının miktarını hem de aile üyelerinin sayısını –yani çocuklarının ve her birinin değerini de bildirerek kölelerinin sayısını– yeminli bir şekilde beyan etmek zorundaydı. Bu veriler halk meclislerine kimlerin katılıp kimlerin katılamayacağını belirliyordu. Proleterlerin mal varlığı olmadığı için tek varlıkları olan çocuklarının sayısını bildiriyorlardı. Çok acil bir durum olmadıkça göreve çağırılmıyorlardı ve vergiden muaf tutuluyorlardı. Öte yandan oylama aracılığıyla gerçekleştirilen karar alma süreçlerine de katılamıyorlardı. Mal varlığı beyan eden vatandaşlara *adsidui* adı veriliyordu ve bu kişiler askerlik hizmeti yapmak üzere ve halk meclislerinin üyesi olarak seçilebiliyorlardı. Mal varlıklarının değerine göre altı sayım sınıfından birine dahil ediliyorlardı. Sistem gayet açıktı. Zenginler vergi ödüyor, bunun karşılığında siyasette söz sahibi oluyordu. Yoksullar ise herhangi bir katkıda bulunmuyor, bu yüzden de kale alınmıyorlardı.

Avukat ve yazar Aulus Gellius, “klasikler” adı verilen kesimin ekonomik güçleri itibarıyla tam bir kaymak tabakası olduğunu, büyük servet sahiplerinin, cumhuriyetçi asilzadelerin, paralarının hesabını bilmeyecek derecede zengin olup birinci sınıfı tekeline alanların bu kesime dahil edildiğini söyler. “Klasik” kelimesi edebiyata bir metafor olarak girdi. Bazı eleştirmenler, büyük iş insanı olma saplantısını sanata yansıtan bir jargon kullanarak yazarların da bi-

rinci sınıfının olabileceğine karar verdiler. Bununla güvenilir, yazdıklarını okutan, önemsemeye ve zaman ayırmaya değer yazarları kastediyorlardı. Hiyerarşinin öbür ucunda ise babadan kalmış bir mirasları veya sponsorları olmayan “proleter” yazarlar, papirüs israf etmekten başka işe yaramayan zavallılar vardı. “Klasik” teriminin yaygın bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Sadece günümüze ulaşmış bir iki Latince metinde geçiyor. Bu kelime gerçek başarısına 1496 senesinden itibaren bazı hümanistlerin kullanmasıyla ve ardından tüm Latince kökenli dillere yayılmasıyla ulaştı. Asırlar boyunca canlı kaldı ve diğer alanlarda da kullanılmaya başlandı. Günümüzde bu kelime artık sadece edebiyatla, hatta yaratıcılık gerektiren uğraşlarla sınırlı değil. Örneğin İspanya’da “klasik” dendiğinde birçok kişi bunu sadece futbol terminolojisine ait bir kelime olarak alır ve Real Madrid ile Barcelona arasındaki bir futbol maçının kastedildiğini düşünür.

“Klasiklerden” bahsettiğimizde, bu kelimenin, adından da anlaşılacağı üzere sınıfsal bir kökene sahip olduğu doğrudur.⁶⁹ Bu kavram, dünyaya hiyerarşik bir gözle bakıldığı, kibirli bir ayrıcalık anlayışının hüküm sürdüğü bir çağdan günümüze ulaşmıştır; öte yandan bu durum tarihin hemen her dönemi için geçerlidir. Yine de mal varlığının ve paranın her zaman ezici bir saltanata sahip olduğu bir dünyada, her ne kadar metaforik olsa da kelimeleri bir servet biçimi olarak ele almanın üzücü bir tarafı var.

Tıpkı zenginlerin soyağacı gibi klasikler de birbirinden ayrı kitaplardan oluşmazlar; haritalara ve takımyıldızlara benzerler. Italo Calvino, bir klasiğin diğer klasiklerden önce gelen bir kitap olduğunu ama onu okuyanların, okur okumaz soyağacında diğer klasiklerin arasındaki yerini bulabileceğini söyler. Onlar sayesinde kökenlerimizi, ilişkilerimizi, nereye ait olduğumuzu anlarız. Bazıları diğer klasiklerin kıvrımları arasında gizlidir: Joyce ve Eugenides’in geçtiğinde Homeros vardır; Platon’un mağara alegorisi *Alice Harikalar Diyarında*’da ve *Matrix*’te yankılanır; Mary Shelley’nin Doktor

69) Latince kökenli dillerde ve İngilizcede “sınıf” (*clase, classe, Klasse, class* vb.) ve “klasik” (*clásico, classique, classico, Klassiker, classic* vb.) sözcüklerinin aynı kökenden gelmesi kastediliyor. [ç.n.]

Frankenstein’i modern bir Prometheus olarak tasarlanmıştır; Oedipus’un yaşlılığı bahtsız Kral Lear’da yeniden vücut bulur; *Güzel ve Çirkin*’de Eros ve Psyche’nin öyküsünün; Borges’de Heraklitos’un; Leopardi’de Sappho’nun; *Süpermen*’de *Gilgamiş Destanı*’nın; Cervantes’de ve *Yıldız Savaşları*’nda Lukianos’un; Montaigne’de Seneca’nın; Virginia Woolf’ta Ovidius’un *Dönüşümler*’inin; Giordano Bruno’da ve Marx’ta Lucretius’un; ve Paul Auster’ın *Cam Kent*’inde Herodot’un izlerine rastlanır. Pindaros şiirinde “İnsan bir gölgenin düşüdür” derken Shakespeare aynı şeyi farklı sözlerle ifade eder: “Düşlerle aynı maddeden yapılmışız ve kısa ömrümüz bir uykuyla sarmalanmış.” Calderón, *Hayat Bir Rüya*dır adlı bir oyun yazar; Schopenhauer diyaloga “Hayat ve rüyalar aynı kitabın sayfalarıdır” diyerek katkıda bulunur. Kelimeler ve metaforlar çağları aşarak zamanda yolculuk ederler.

Kimileri için klasiklerin ortaya çıkışı bir sorundur. Ortaöğretim ve üniversite müfredatlarına okunması zorunlu eserler olarak eklenmişlerdir. Klasikleri bize dayatılan şeyler olarak gördüğümüz için onlardan soğuruz. Mark Twain, *Edebiyatın Yok Oluşu* başlıklı konuşmasında ironik bir tanımlamada bulunur: “Klasik, herkesin okumuş olmayı istediği ama okumak istemediği kitaptır.” Pierre Bayard’ın *Okumadığımız Kitaplar Hakkında Nasıl Konuşuruz?* adlı denemesi aynı mizah damarından beslenir. Bu eserde bizi okuma konusunda ikiye bölünmüş olmaya iten nedenleri analiz eder. Bize sorulduğunda sohbetin dışında kalmamak için çocuksu bir korkuyla blöf yapar, neredeyse yalan söylediğimizin farkında olmadan evet deriz, hiç elimize almadığımız o kitabı okuduğumuzu söyleriz. Bayard, birine âşık olmuşsak o kişiyle yakınlaşmak için hoşlandığı kitapları okumuşuz gibi yaptığımızı söyler. Yalan söylediğimizde geri dönüşü yoktur: Kendimizi bilmediğimiz metinler hakkında konuşmaya zorlar, başkalarının o metinler hakkındaki fikirlerine tutunmaya çalışırız. Klasikler söz konusu olduğunda bu tür bir sahtekârlığı sürdürmek daha kolaydır çünkü bir şekilde bize tanıdık gelirler. Hayatımıza doğrudan girmemiş olsalar bile arka plan gürültüsü olarak oradadırlar, atmosferde varlıklarını hissettirirler. Kolektif bir kü-

tüphanenin bir parçasıdır. Koordinatlarını bilirsek bu bataklıktan çıkmayı başarırız.

Öte yandan klasikler, yine Italo Calvino'nun sözleriyle, ne denli kulaktan dolma bilgilerle bildiğimizi sanırsak, gerçekten okuduğumuzda o denli özgün, umulmadık ve yeniliklerle dolu bulduğumuz kitaplardır. Söyleyecekleri şeyleri söylemeyi asla bitirmezler. Tabii bu, onları okuyanları etkilediklerinde ve aydınlattıklarında olur. Bu metinleri uzun tehlike dönemlerinde birer muskaymış gibi koruyanlar zoraki okurlar değil onlara sevdalananlardır.

Klasikler zamana meydan okumada son derece başarılıdır. Sosyal medyanın ultra-modern diliyle konuşursak, güçleri –veya Romalıların mal varlığı sayım zihniyetiyle “servetleri” – takipçi sayılarına göre ölçülür. Yazıldıkları tarihten yüz, iki yüz, iki bin yıl sonra yeni okurlar kazanmayı sürdürürler. Kişisel zevklerdeki, zihniyetlerdeki, siyasi fikirlerdeki farklılıklar, devrimler, değişen zamanlar, yeni nesillerin kayıtsızlığı onları etkilemez. Ve insanın yolunu kaybetmesinin çok kolay olduğu bu yolculukta etkiledikleri diğer yazarların evrenine girebilmemizi sağlarlar. Dünyadaki tiyatro sahnelerine çıkmayı sürdürürler; sinema diline uyarlanır, televizyonda yayınlanırlar; hatta ciltlerinden ve mürekkeplerinden arınıp hafiflemiş bir şekilde internette boy gösterirler. Her yeni ifade biçimi –reklam, manga, rap, bilgisayar oyunları– klasikleri benimseyip kendisine uyarlar.

En eski klasiklerin zamana meydan okuyarak günümüze ulaşmasının arkasında neredeyse göz ardı edilen, muhteşem bir hikâye vardır: Kelimelerin kırılğan mirasını tutkularıyla korumayı başarmış olan isimsiz insanların hikâyesi; bu kitaplara karşı gizemli sadakatlerinin hikâyesi... Bereketli Hilal adı verilen bölgede –Mezopotamya ve Mısır'da– yazıyı icat eden ilk uygarlıkların metinleri, hatta dilleri asırlar geçtikçe unutulurken veya en iyi ihtimalle uzun asırlar sonra yeniden deşifre edilirken, *İlyada* ve *Odyseia* hiçbir zaman okursuz kalmamıştır. Yunanistan'da başlayan aktarım ve tercüme zinciri asla kopmamış ve bu metinleri hatırlama ve yeni nesillere iletme olasılığını zamanın, mesafelerin ve sınırların ötesine taşıyarak canlı tutmayı başarmıştır. Biz okurlar bugün her şey aceleyle yapılırken yavaş ritüellerimizi koruduğumuz için kendimizi yalnız

hissediyor olabiliriz. Ancak arkamızda uzun bir soyağacı var ve birbirimizi tanımasak da hepimizin harika bir kurtarma misyonunun kahramanları olduğumuzu unutmamalıyız.

40

Yeni olan her şey değerli değildir: Kimyasal silahlar demokrasiden daha yeni bir icattır. Geleneklerin de her zaman basmakalıp, eski moda ve sıkıcı olmaları gerekmez. Bugünün isyanları geçmişin akımlarından, örneğin köleliğin kaldırılmasına veya kadınlara oy hakkı tanınmasına yönelik hareketlerden ilham alırlar. Geçmişin mirası gerici olabileceği gibi devrimci de olabilir. Klasikler bazen kendi dünyaları kadar bizim dünyamızı da acımasızca eleştirirler. Klasiklerin yolsuzluk, militarizm veya adaletsizlik hakkında söylediklerini umursamayacak kadar ilerlemedik.

Euripides, *Troyalı Kadınlar* adlı tragedyasını ilk kez MÖ 415'te bir dini festival sırasında, kalabalık bir tiyatrodaki sahnelemişti. Oyunda, Troya Savaşı'nın sonu –Yunanların kuruluş efsanesi, atalarının vatanseverlik göstererek kazandıkları büyük zafer– canlandırılıyordu. Tiyatronun sıralarında ekmek, peynir ve zeytin yiyerek oyunun başlamasını bekleyen Atinalıların büyük çoğunluğu Akhil-leus'un kahramanlıklarıyla, bizim İkinci Dünya Savaşı'nda Nazizmi mağlup etmemizle gurur duyduğumuz gibi gurur duyuyorlardı. Ancak Attikalı bir Spielberg'in *Schindler'in Listesi*'nde olduğu gibi tarihin doğru tarafında yer alarak gururlarını okşamasını beklemişlerse büyük hayal kırıklığına uğramışlardı. Euripides'in onlara sunduğu oyun, acımasız bir katliamı, kindarca gerçekleştirilen bir yıkımı, toplu tecavüzleri, bir çocuğun soğukkanlılıkla surlardan boşluğa fırlatılarak öldürülüşünü, yenilgiye uğrayan tarafın kadınlarını bekleyen dehşeti anlatıyordu.

MÖ 5. yüzyılın o sarsıcı öğle sonrası Atinalıların seyrettiği şey, düşmanlarının onları acımasızlıkla suçlayan annelerinin öfkesi ve çaresizliği idi. Oyunun sonunda yaşlı kraliçe Hekabe, kıyamet alevleri geceyi aydınlatırken, dişsiz ağzıyla kurbanların dünyanın yetimleri

olduğunu ilan eder (“Vah bana! Alevler yutuyor her şeyi, o haşmetli kaleyi, bütün kenti, en yüksek surları. Toz ve duman rüzgârın kanatlarına binecek, beni sarayımdan edecek. Her şey unutulduğu gibi bu yerin adı da unutulacak. Titre toprak, titre Troya yıkılırken; zavallı titrek ayaklarım, götürün beni, hayatın kölelik günlerine doğru”).

Söylemeye gerek yok, Euripides o yılın tiyatro festivalinde herhangi bir ödül kazanmamıştır. Savaş zamanında –antik dünya sürekli savaştaydı– halkın parasıyla çıkılan bir seferde erkeklere karşı kadınların, vatandaşlarına karşı düşmanların, galiplere karşı mağlupların tarafını tutmaya cüret etmişti. Herhangi bir ödül almadı ama Avrupa’da ne zaman büyük bir savaş çıksa, savaş bittiğinde bu oyun yeniden sahnelenir, –en son Saraybosnalı dulların ve annelerin onuruna– ve dişsiz Hekabe dumanı tüten siperlerin, henüz kaldırılmamış yıkıntıların arasından çıkar, yaşananları unutmayalım diye savaşın kurbanları adına yeniden söz alır.

Klasik yazarların kutsal ve dokunulmaz bir imaja sahip olması, bazılarının maruz kaldığı şiddetli sorgulamaları ve eserleriyle neden oldukları gürültüyü kafamızda canlandırmamızı önler. Ancak tartışmalı bir karakter varsa o da multimilyoner Seneca’dır. Açıkgöz bir yatırımcı olan Seneca bugün kredi bankası adını verebileceğimiz bir sistem kurmuş ve fahiş faizlerle kredi vererek zengin olmuştu. O dönemin emlak cenneti olan Mısır’da gayrimenkuller satın almıştı. Servetini birkaç kez ikiye katlamış ve yaptığı kârlı yatırımlar ve iş bağlantıları sayesinde Roma İmparatorluğu’nun bütün topraklarından elde ettiği yıllık vergi gelirinin onda birini aşan bir servete erişerek yüzyılın en zengin kişilerinden biri haline gelmişti. Seneca kendini lüks hayata, servetini çatısında binlerce kiremit olan muazzam malikânelerde sergilemeye –Roma’da evlerin büyüklüğü kaç metre kare yer kapladığıyla değil çatısındaki kiremitlerin sayısıyla ölçülüyordu–, antika eşyalar toplamaya, kölelerinin sayısını artırmaya, av partilerine verebilirdi. Ancak tutkusu felsefeydi, üstelik ironik bir biçimde Stoacı felsefeydi. Fikirlerinin doğruluğuna duyduğu inançla sayfalar dolusu yazıp bir insanın ihtiyaçları mütevazı ise zengin sayılacağını ileri sürüyordu. Çağdaşları, *Forbes* listelerine ihtiyaç duymadan servetinin inanılmaz bir boyutta olduğunu farkındaydı. Bütün o maddiyatçılıktan kaçınma, tutumlu olma önerilerine, kuru

ekmeğe razı gelmenin avantajları hakkında söylediklerine bakıp espri yapmamak, onunla dalga geçmemek imkânsızdı. Seneca kendi işlerini sınır tanımaz bir kapitalist gibi yönetirken, sade bir yaşam sürmeye ve hayırseverliğe dayalı bir öğretiyi benimsediği için alaya alınıyordu. Hem banker hem filozof olan, düşünceleriyle yaşam tarzı arasındaki çelişkiyi hiç çözememiş bu ikircikli karakteri görenler onun hakkında ne düşüneceklerini şaşırıyorlardı. Öte yandan yaşadığı dönemde bu kadar alaya alınan metinlerinin bazıları bugün bizi düşündürmeye devam eder. *Ahlak Mektupları* adıyla yayımlanan ve dostu Lucilius'a yazdığı mektupları içeren kitaptan bir pasaj, Batı'nın pasifizm tarihinde dönüşü olmayan bir noktayı temsil eder: "Bireysel cinayetleri cezalandırıyoruz ama ya savaşları ve bütün bir halkı katletme suçunu? Normalde ölüm cezası verilmesi gereken eylemleri, general rütbesi taşıyan birisi tarafından gerçekleştirildi diye övüyoruz. Devlet, bireylere yasak olan şeyin yapılmasını emrediyor; Senato'nun kararıyla ve halkın onayıyla şiddet uygulanıyor. Hayvanların en yumuşak huylusu olan insanoğlu, savaşmaya ve çocuklarını savaşa göndermeye utanmıyor."

Bu metinler asırlar önce yazılmıştır ancak günümüzün dünyasını şaşırtıcı bir doğrulukla yansıtırlar. Bu nasıl mümkün olmuştur? Çünkü Yunanlardan ve Romalılarından beri simgelerimizi, fikirlerimizi, devrimlerimizi tekrar tekrar dolaşıma sokmaktan vazgeçmedik. Üç kuşkucu filozof –metafizikte Nietzsche, etikte Freud ve siyasette Marx– antik filozofların söylediklerini inceleyerek işe başlamış, onlardan yola çıkarak moderniteye yönelmişlerdir. En yenilikçi düşünceler bile, diğer şeylerin yanı sıra daha önceki fikirlerin parçalarını ve kırıntılarını içerirler. Klasikler, hayat boyu aktif olan yaşlı rockçılar gibi sahnede yaşlanan ve yeni seyircilere uyum sağlayan kitaplardır. Sıkı hayranları konserlerine gidebilmek için son kuruşlarını harcarlar, isimlerine saygı göstermeyenler onları alaya alırlar ama hiç kimse onlara kayıtsız kalmaz. Yeninin eskiyle ilk bakışta sanıldığından daha karmaşık ve yaratıcı bir ilişki kurduğunu kanıtlarlar. Hannah Arendt'in yazdığı gibi, "Sanıldığığının aksine geçmiş bizi geriye değil ileriye yönlendirir; bizi geçmişe yönlendiren şey gelecektir."

41

Bu hikâye, neredeyse ağaçsız denecek kadar çıplak olan Doğu enlemlerinde, suları güneşin altında ışıldayan bir nehrin sazlıklarında başlar. Suların nehrin çamurlu kıyılarını yaladığı, iç içe girmiş bitkilerin her yeri sardığı, çekirgelerin bıkmadan usanmadan cırladığı, mavi yusufçukların uçuştığı bir sazlık. Şafak vakti nehrin kıyısına gelen bir avcı, suların çıkardığı hafif şıpırtı sesleri ve rüzgârda salınan sazların hışırtısı arasında avının peşine düşer.

Arundo donax adı verilen, Doğu'ya özgü, servi ağaçları gibi dimdik yükselen sazlar böyle bir yerde yetişir. Bu türün adı, Sami dil ailesine ait çok eski bir kökten gelir (Asur-Babil dilinde *qanu*; İbranicede *qaneh*; Aramicede *qanja*). Yunanca *kanon* kelimesi bu yabancı kökten türemiştir ve kelime anlamı “saz gibi düz”dür.

Peki neydi bu *kanon*? Bir ölçü çubuğuydu. Antikçağın duvar ustaları ve dülgerleri düz çizgi çizmek, boyutları, oranları ve ölçüleri belirlemek için kullandıkları basit ahşap çitalara bu ismi vermişlerdi. Tacirlerin ve müşterilerinin bağıra çağıra tartışıp birbirlerini dolandırıcılıkla suçladığı agorada taştan oyulmuş ağırlıklar ve ölçüler kullanılırdı. Müşterilerden biri “Bu kumaş parçası üç *cubit* boyunda değil, seni sarhoş, köpek suratlı üçkâğıtçı! Beni soymaya çalışıyorsun!” diye homurdandığında satıcı da ondan geri kalmazdı: “Seni açlıktan nefesi kokan pire torbası! Haline bakmadan beni hırsızlıkla suçlamaya nasıl cüret edersin?” Yunan atalarımızın arasındaki bu tür kavgalar ve anlaşmazlıklar, kanonlar –platin-iridyum alaşımlı ölçü standardımızın öncülü– sayesinde çözüldü. Heykeltıraş Polykleitos, ideal vücut oranları üzerine yazdığı incelemeye, biraz soyutlamaya kaçarak *Kanon* adını vermişti. Polykleitos, mükemmel insan figürünün yedi baş yüksekliğinde olması gerektiğini ileri sürüyordu. *Doryphoros* (mızrak taşıyıcı) adıyla bilinen heykelini bu ideal erkek ölçülerine göre yaptığı anlaşılmaktadır;

dolayısıyla ideal vücut ölçülerinin diktatörlüğü onunla başlamıştır: Genç erkekler, vücutlarını bu mermer modele benzetme hayaliyle *gymnasium*da kendilerine işkence etmişlerdir.

Bizim bu naçiz sazımız, Aristo sayesinde etik gibi umulmadık bir alana da girdi. Filozof, ideal davranış standardının –ahlaki *kanon*un– Platon’un mutlak ve değişmez fikirlerinde değil “dürüst ve düzgün bir adamın davranış şeklinde” aranması gerektiğini yazar. Aristo’nun vicdani ikilemleri çözmek için önerdiği bu formül bana Cary Grant’ın *Aşk Maçı (Holiday)* filmindeki bir repliğini hatırlatıyor: “Böyle bir durumda kalmışsam kendime General Motors olsa ne yapardı diye soruyorum. Sonra da tersini yapıyorum!” Ne kadar arkaik görünüyor olursa olsun, medeni hukukumuz bizden yükümlüklerimizi hâlâ “iyi bir aile babasının gösterdiği özenle” yerine getirmemizi ister.

Gerek Yunanların gerekse de Romalıların döneminde en iyi yazarların ve en iyi eserlerin sıralandığı listeler için hiçbir zaman *kanon* denmemiştir. O halde günümüzün bu tartışmalı “edebiyat kanonu” kavramına nasıl ulaştık? Elbette Hristiyanların eleğinden geçerek. Hristiyan kilisesinin önde gelenleri, İncil’in farklı yorumlarının özgünlüğüyle ilgili hararetli tartışmalar sürerken, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerini –sadece bu dördü dahil edilmiş, diğerleri dahil edilmemiştir–, Elçilerin İşleri ve Mektuplar adlı bölümleri bir araya getirerek Yeni Ahit’in içeriğini şekillendiriyorlardı. Hristiyan cemaatleri arasındaki genelde buruk geçen, uzun tartışmalar, doğruluğu şüpheli görülen metinlerin Yeni Ahit’ten çıkarılmasıyla sonuçlanmıştı. 4. yüzyılda, Yeni Ahit’in repertuarı neredeyse son haline ulaşmışken, tarihçi Caesareali Eusebius, kilise yetkililerinin Tanrı’nın vahiylerini içerdiğini ve inananların hayatına kılavuzluk edeceğini ilan ettiği kitap seçkisine “kilise kanonu” adını verdi. Bin yılı aşkın bir süre sonra, 1768’de Alman bir âlim günümüzdeki anlamıyla “yazarlar kanonu” ifadesini ilk kez kullandı. Buradaki problem, bu ifadenin farklı anlamlar ve çağrışımlar içermesiydi. İncil’le bir analogi yapılırsa, edebiyat kanonu, uzmanlar tarafından dayatılan, bir grup seçilmiş kişinin otoritesiyle desteklenen, kasıtlı olarak değişmez, kalıcı ve zamandan bağımsız olan, dikey bir

hıyerarşı olarak tanımlanmış gibi görünüyordu. O tarihten beri pek çok tutkulu okurun, özgürlüklerini korumak adına Cary Grant'ın General Motors örneğinde olduğu gibi tam tersini yaparak farklı şeyleri okumaya meyletmesi şaşırtıcı değildir.

Aslında birçok klasik onları yok etmeye çalışan otoriteleri alt ederek klasik olmuştur. Örneğin Ovidius'un kitapları Augustus'u, Sappho'nun şiirleri Papa VII. Gregorius'u alt etmiştir. Platon'un şairlere yönelik tehditleri, filozofun siyasi nüfuza sahip olduğu yerde bile etkili olmamıştır. Ne Caligula, Homeros'un şiirlerini ne de Caracalla, Aristo'nun eserlerini yok edebilmiştir. Dine aykırı ve tehlikeli olarak görülen eserler, örneğin Lucretius'un *De rerum natura'sı*, Rebalais'nin *Gargantua ve Pantagruel'i*, Sade'nin anlatıları kanona dahil edilmeyi başarmıştır. Naziler Yahudiler tarafından yazılmış hiçbir eserin herhangi bir değere sahip olmadığına dünyayı inandırmayı başaramamışlardır.

Edebiyat kanonunun dini kanonla ortak çok az yönü vardır. İnanç sayesinde varlığını sürdüren kutsal kitaplar susturulamaz olduklarını ileri sürerler; edebiyat kanonunun böyle bir iddiası yoktur. Bu ikinci grup için Romalıların seçtiği imaj daha uygundur: Evet, Romalıların mal varlığı sayımındakine benzer bir hiyerarşik sınıflandırmayla listeye alınmışlardır ama bu liste sürekli güncellenir. Bu sınıflandırma kullanışlı bir araç olmuşsa bunun nedeni değişikliklere ayak uyduracak kadar esnek olmasıdır. Kültürde mutlak kesintiler olmadığı gibi mutlak süreklilik de yoktur. Bazı eserler değişen tarihsel koşullara bağlı olarak daha iyi veya daha kötü karşılanmışlardır. Didaktik ve ahlakçı eserleri takıntı edinen Aydınlanma Çağı eleştirmenleri, Shakespeare'den bizlere kıyasla çok daha az etkilenmişlerdir. Başka dönemlerde büyük edebiyat janrı olarak görülen vaazları ve söylevleri okumakla bugün pek ilgilenmeyiz. 18. yüzyıl aydınları büyük bir fikir birliğiyle romanı küçümsemişler, günümüzün edebiyat kanonunun tepesine yerleşeceğini hiç akıllarına getirmemişlerdir. Çocukluk, hayatın değer verilen –ve yeniden keşfedilen– bir dönemi olarak görülene kadar çocuk edebiyatı başarıya ulaşmamıştır. Feminizmin yükselmesiyle birlikte, zulme uğramış kadın kahramanları anlatan romanlar, örneğin Altın Çağ döneminde María de

Zayas tarafından yazılanlar, önemsiz ilginçlikler olarak görülmeyi bırakıp yeni bir önem kazanmışlardır. Tıpkı şirketlerin açılıp kapanması gibi bazı yazarlar da kamuoyunun değişen duyarlıklarına bağlı olarak popüler olur veya gözden düşerler. Baltasar Gracián'ın *Akıllı Yaşama Sanatı*'nın ABD ve Japonya'daki hırslı iş adamlarının başucu kitabı ve uluslararası bir çoksatır olması için 1990'lı yılları beklemesi gerekmişti. Gösteriş meraklısı bir adam olan Nobel ödüllü Jacinto Benavente'nin tiyatro oyunları neredeyse hiç sahnelenmezken, kendi döneminde okurlarla ve başarıyla ilişkisi zayıf olan ve tuhaf bir marjinal olarak görülen çağdaşı Valle-Inclán'ın eserlerini el üstünde tutarız. Martialis şiirlerinin çok kısa olduğu eleştirisini göğüslemek zorunda kalmışken bugün epigramlarının kısalığı –bir *tweete* sığacak kadar kısıdırlar– onun lehine işler. Asırlar boyu büyük bir sansasyon yaratan şövalyelik romanları zamanla arka plana itilirken bir şövalyelik parodisi olan *Don Quijote* neredeyse kutsal bir mertebeye erişmiştir. Mizah ve ironi önem kazanmıştır; bugün muğlak anlamlı kitapları belli bir fikri bize aşılamaaya çalışanlara ter-cih ederiz.

Tarih boyunca çok sayıda kanon, sonsuz dallara ayrılarak birlikte var olmuşlardır. Hemen her dönemde farklı eleştirmenler birbirlerine meydan okuyarak rakip listeler hazırlamışlardır. Karşıtlar her zaman muhalefet edecek bir şeye ihtiyaç duyarlar. Her nesil, zevkli eserler –benimkiler– ve bayağı eserler –seninkiler– arasında bir ayırım yapar. Her edebiyat akımı öncekileri tahtından indirerek yerlerine kendi gözdelelerini koyar. Sonuçta son sözü sadece zaman söyleyecektir. Cicero, yenilikçi Catullus'un herhangi bir yeteneği olmayan, boş bir genç olduğunu düşünüyor, Catullus ise Jül Sezar'dan nefret ediyordu. Ancak her üçü de sonuçta Roma kanonunda buluşmuşlardır. Emily Dickinson hayattayken sadece yedi şiir yayımlatabilmiştir ve yayıncıları yazım ve noktalama hatalarını düzeltmeyi gerekli görmüşlerdir. Gallimard Yayınevi'nin kurucularından olan André Gide, Proust'un romanını geri çevirmiştir. Borges, *El Sur* dergisinde *Yurttaş Kane* filmi yerin dibine batıran bir eleştiri yazmış, sonraları bu eleştiri yazdığını inkâr etmiştir.

Bütün sınıflandırmalarda olduğu gibi kanonlar da sınıflandırmayı yapan kişi ve yaşadığı dönem hakkında pek çok şeyi açığa vururlar. Dolayısıyla, seçilen isimler önyargıları, tutkuları, duyguları, kör noktaları, iktidar yapılarını ve kendini haklı çıkarma çabalarını açık ederler. Artık klasikler arasında sayılmayan klasik eserler, uzun süre bir kenara itildikten sonra klasikler arasına girenler ve etkilerini en başından itibaren kesintisiz bir biçimde sürdüren eserler, diğer bir deyişle kanonun yüzyıllar boyunca geçirdiği dönüşümün tarihi incelendiğinde kültür hayatımızla ilgili ilginç bir bakış açısı sunar. İlelebet geçerliliğini korumasını amaçlayarak vardığımız yargıların değişken bir bağlama sahip olduğunu fark etmek, tarihi anlamak açısından bir ilerlemedir ve J. M. Coetzee'ye göre geçmişe bugünüümüze şekillendiren bir güç olarak bakmayı gerektirir. Güney Afrikalı yazar, "Klasiklerden geriye kalıp da –tabii klasikler bu kadar tarihselleştirildikten sonra geriye bir şey kalmışsa– çağların ardından hâlâ bize seslenmeye devam eden şey nedir?" diye sorar. Klasikler, zamansal sınırları aşar, sonraki çağlar için bir anlam taşımaya, yaşamaya devam ederler. Günbegün sınavdan geçirilmelerine rağmen bu süreci zararsız atlatırlar. Karanlık çağlardan geçseler de süreklilikleri bozulmaz. Tarihsel iniş çıkışlardan galip çıkar, hatta faşizmin ve diktatörlüklerin ölüm öpücüğüyle kirletilmiş olsalar bile var olmayı sürdürürler. Eisenstein'ın Sovyet komünizmi için veya Leni Riefenstahl'ın Naziler için çektiği propaganda filmlerinde bizi hâlâ etkileyen bir şey vardır.

Kültürel incelemeler, otoriter ve baskıcı oldukları gerekçesiyle kanona saldırdıklarında ve alternatif kanonlar önermeye kalktıklarında, dışlanan eserlerin tam tersine daha öne çıkmasına neden olurlar. 1960'larda başlayan bu tartışma 20. yüzyılın sonunda yeniden canlanmıştır. Akademik dünya nihayet çokkültürlülüğün farkına varırken, Amerikalı eleştirmen Harold Bloom "Hınç Ekolü" adını verdiği ahlakçı yaklaşımı hüznünlü bir tonda eleştirerek kendi Batı kanonunu –bariz bir biçimde Anglosakson, beyaz ve eril– yayımlamıştır. Tarihte hiçbir zaman bu kadar itiraz ve aynı zamanda bu kadar kanonlaştırma çabası görülmemiştir. İnternette kitapların, filmlerin, şarkıların sıralandığı sonsuz sayıda liste bulunur. Gaze-

telerin kültür ekleri durmaksızın o senenin öne çıkan eserlerini sıralarlar. Ödüllü yarışmalarda ve festivallerde yayımlanmış en iyi eserler seçilerek kamuoyuna duyurulurlar. *En İyi Yüz Kitap* başlığı altında sayısız kitap yayımlanır. Sosyal medyada gerek deneyimli gerek amatör okurlar milyonlarca öneride bulunurlar. Listelerden hem nefret ederiz hem de onlara bağımlı hale gelmişizdir. Aynı anda hem vazgeçilmez hem de mükemmellikten uzak olan kanon, bu çelişkili tutkuyu ifade eder. Ve kitaplar sel gibi üstümüze yağarken, bu bastırılmaz kargaşadan uzak durma arzusuna kapılırız.

Ama şimdi bu uzun yolculuğun başladığı sazlığa geri dönelim. Bu konuya sık aralıklı sazların ve su kamışlarının arasından bakmakla sanırım pek mükemmel olmayan bir metafor seçtik. Sazların düz ve sert gövdeleri kanonun izlemiş olduğu dolambaçlı yolu çağrıştırmıyor. Sürekli değişen, kıvrılıp bükülen, yükselip alçalan ama her zaman orada olan, her zaman yorulmak bilmeden şiirini okuyan, hep aynıymış gibi görünse de farklı suları taşıyan bir nehir daha uygun bir benzetme olurdu.

42

Nerede bir kitabın son kopyası yakılsa, rutubetten çürüyüp yok olacak hale gelse veya böcekler tarafından yavaş yavaş kemirilip yok edilse koca bir dünya ölür. Artık onu hiç kimse okuyamayacak, kopyalayamayacak, kurtaramayacaktır. Asırlar boyunca, özellikle de antikçağda ve ortaçağda, pek çok ses susturularak sonsuza dek yok edilmiştir. Kimi önemsiz, çocuksu veya müstehcen eserler kimbilir hangi badireleri atlatarak bize ulaşırken kimi önemli eserler de aşırılıkta sınır tanımayan yıkıcı rejimler yüzünden yok olup gitmiştir.

İskenderiye'nin akil adamları kelimelerin kırılğan olduğunu çok iyi biliyorlardı. Genelde herhangi bir hikâyeyi, metaforu, fikri bekleyen en olası akıbet unutulup gitmektir. Öte yandan bir eserin sessizliğe gömülmeden ve yok olmadan geçirdiği seneler istisnaydı; matbaa icat edilmeden önce metinlerin harf harf elle çoğaltılmasını

ve elden ele geçirilmesini içeren muazzam bir çabanın eseri olan bir istisna. İskenderiye kütüphanecilerinin kanonu, her şeyden çok bir kurtarma programıydı; hepsini kurtarmaları mümkün olmadığı için tüm enerjileriyle seçilmiş bir avuç eseri kurtarmaya odaklandıkları bir çabaydı; kendileri için en çok önem taşıyan hikâyeleri, şiirleri ve düşünceleri geleceğe taşımak için hazırlanmış bir pasaporttu.

Kanonun varlığı bir ölüm kalım meselesiydi, o dönemde yazılı söz, nesli tükenmekte olan türlerdendi. Seçilmiş kitapların daha çok kopyası vardı; prestijlerini kopya adetleri belirliyordu ve bu rakam o kitabın ticari başarısını değil umudu simgeliyordu. Hepsi de halk kütüphanelerinde, dış koşulların zararlı etkilerinden korunmuş halde tutuluyorlardı. Bir diğer önemli sığınakları okullardı. Yazma ve okuma derslerinde kullanılan metinler ülkenin dört bir köşesinde kopyalanıyordu: Okullar, bir kitabın uzun ömürlü olmasını sağlayan bir hayat sigortası gibiydi. Herhangi bir merkezileşme belirtisi olmayan ve akademik otoritelerin bulunmadığı bir eğitim sisteminde her öğretmen öğrencileriyle birlikte okuyacağı kitapları kendisi seçiyordu. Bu bireysel kararlar zinciri kanondan esinlenerek ortaya çıkıyor ancak aynı zamanda kanonu etkileyip dönüştürüyordu.

Yunanistan ve Roma'da sırtını aristokrasiye dayamadan veya yüksek kültür iddiasında bulunmadan kendi klasiklerini ortaya çıkarmış tek bir edebiyat janrı vardı: Fabllar yani hayvan masalları. Artık çok geride kalmış bir figür olan Ezop'un tahmin edileceği gibi Romalı bir ikizi vardı: Eski köle Phaedrus. Antik fabllar gerçekliğe alttan yukarı doğru, hayvanların en küçüğü ve en mütevazısı –koyunlar, tavuklar, kurbağalar, kırlangıçlar– ile en güçlüsü –aslanlar, kartallar, kurtlar– arasındaki bir yüzleşme olarak bakıyordu. Analoji gerçeğe uygun olduğu gibi kıssadan hisse de öyleydi: Mazlumlar bu karşılaşmadan genelde zarar görerek çıkıyorlardı. Zayıflar nâdiren, o da tek dayanakları olan zekâları yardımıyla, galip gelmeyi başarıyorlardı ama genelde güçlüler tarafından kolayca alt ediliyorlardı. Bu kötümser hikâyelerden birinde bir turna kuşu aslanın boğazına takılan kemiği çıkarmak için başını aslanın ağzına sokar ama ona vaat edilen ödül alamaz: Aslanın kafasını ısırıp koparmaması yeterli ödül değil midir? Bir başka fablda bir koyun kurdun

ona yönelik haksız suçlamasını çürütmeye çalışır ama ileri sürdüğü argümanlar yırtıcı hayvanın tartışmanın en hararetli anında yanına sinsice yanaşıp hiç düşünmeden onu bir hamlede mideye indirmesinden başka işe yaramaz. Anlaşılan bu janrın kıssadan hissesi herkesin kaderiyle yüzleşmek zorunda olduğudur. Yasalar zayıfların ve mazlumların yardımına koşmaz; örümceğin sinekleri tuzağa düşüren ağı pervasız kuşların geçip gitmesine izin verir. Açıksözlülüğü ve okurların gözünü gerçeklere açmasıyla kanonda bu janrın başka bir örneği yoktur. Ve seçkinlerin son derece yabancı olduğu bu fabllar kanonda kendine yer bulabilmişse bunun nedeni kuşkusuz öğretmenlerin asırlar boyunca onları derslerde okutmasıdır.

Bu Romalı öğretmenlerden biri olan Quintus Caecilius Epirota, öğrencilerine yaşayan yazarların eserlerini öğretmek gibi devrimci bir karar almıştı. Okullar sayesinde 1. yüzyılın bazı yazarları henüz hayattayken klasik mertebesine erişmenin onurunu elde ettiler. Aralarında en çok sevileni Vergilius'tu. Mary Beard'ın aktardığına göre, Pompei'nin duvarlarında Vergilius'un şiirlerinden çiziktirilmiş olan elli kadar alıntı keşfedilmiştir. Bu dizelerin çoğu *Aeneis*'in I. ve II. kitaplarının başlangıcından alınmıştır ve kuşkusuz bunlar öğretmenlerin hoşlandığı pasajlardır. MS 79 yılında, "*Arma virumque cano*" adlı şiiri baştan sona okumuş olmasalar bile herkesin başlangıcını bildiği anlaşılmaktadır; tıpkı bugün *Don Quijote*'nin "La Mancha'nın adını hatırlamak istemediğim bir köyünde..." diye başlayan girişini alıntılanmak için Cervantes uzmanı olmak gerekmediği gibi. Şakacı birisi, Pompei'deki bir çamaşırhanenin duvarına, sahipleriyle dalga geçmek için *Aeneis*'ten alınma bu şiirin ilk dizesini parodileştirerek yazmıştı. İsimsiz şakacı, kumaş işlerini boyası tutsun diye suda çırpın çamaşırhane sahiplerinin evcil baykuşuna göndermede bulunarak şöyle der: "Kumaş çırpıcılarının ve baykuşun şarkısını söylüyorum, silahların ve bir yiğidin değil."⁷⁰ Buradaki espri açıktır ancak Beard sokak dünyasıyla klasik edebiyat dünyası arasında şaşırtıcı bir şekilde ortak bir referans çerçevesi olduğunu vurgular. Pompei'nin

70) Şair Vergilius'un *Aeneis* destanının "*Arma virumque cano*" adıyla bilinen ilk şiiri "Şarkımı silahlara ve bir yiğide söylüyorum; o yiğit ki Kader sürünce Troya'dan en önde ulaşır İtalya'ya..." dizeleriyle başlar. [ç.n.]

duvarlara yazı yazan diğer serserileri hakaretlerinde o kadar ince-likli davranmamıştır ve yazdıkları daha çok günümüzün umumi tu-valetlerinin kapılarına yazılanlara benzer: Bir Pompei tavernasının duvarına “Buranın sahibesini becerdim” yazılmıştı.

MÖ 1. yüzyıl yazarlar için bir umut dönemi olmuştur. Seçme kitaplar kopyalanarak uçsuz bucaksız bir coğrafyaya dağıtılmış, halk kütüphanelerinin, özel kütüphanelerin ve okulların oluştur-duğu, emsalsiz bir ağın bir parçası haline gelmişti. Belki tarihte ilk kez tanınmış yazarlar, eserlerini uzun bir geleceğin beklediğine inanmak için sağlam gerekçelere sahipti. Ancak bunu başarmanın şartı listelere yani kanona dahil edilmektir. Roma kanonuna girme arzusunun en çıplak haliyle ifade edildiği pasajlardan birinde şair Horatius, velinimet Maecenas’tan en iyi yazarların yer aldığı o yük-sek mevkiye çıkabilmek için yardım ister: “Beni lirik şairlerin ara-sına dahil edersen başım yıldızlara değecek.” Horatius’un Latinceye *inserere* olarak tercüme ettiği Yunanca *enkrínein* –sapı samandan ayırmak, elemek– fiili, İskenderiye kütüphanecileri arasında bir ya-zarı seçmek anlamına gelen bir metafor olarak kullanılıyordu. Bu metaforu öğrenen Horatius, kendisini dokuz ünlü Yunan lirik şairle birlikte anılmaya değer bir şair olarak görmüş ve kendisi hakkındaki bu taraflı görüşünü okurlarıyla paylaşmaktan geri durmamıştı. Ka-sidelerine yer verdiği aynı şiir kitabında, kırılğan papirüs sayfaları-na yazılmış olan şiirlerinin metale ve taşa yazılanlardan daha uzun ömürlü olacağını iddia etmişti: “Bronzdan daha dayanıklı, piramit-lerdeki kral mezarlarından daha yüksek bir anıt eser kaleme aldım. Ne durmaksızın yağan yağmurlar ne soğuk rüzgârlar ne de sonsuz seneler boyunca akıp giden zaman bu eseri yok edemeyecek. Ben hiç ölmeyeceğim.” Birkaç yıl sonra Ovidius da benzer şekilde *Dö-nüşümler* adlı eserinin uzun ömürlü olacağına duyduğu güveni dile getirir: “Ne Jüpiter’in gazabının ne ateşin ne demirin ne de doymak bilmez zamanın yok edebileceği bir eseri şimdi tamamladım.” Bu ke-hanetler basiretsizce yapılmış gibi görünse de işin doğrusu bugüne kadar haklı çıkmışlardır.

Yazarların hepsi eserlerinin bu kadar uzun ömürlü olacağını hayal etme cüreti göstermemiştir. Okullarda okutulmayan bir ya-

zar olan Martialis'in hayalleri o kadar iyimser değildi. *Epigramlar* adlı eserinde bir kenara atılan, zirveye layık görülmeyen kitapların kaderlerinden şakayla bahseder: *Morituri te salutant*.⁷¹ Birçoğunun kaderinin yiyecekleri sarmak için paket kâğıdı olarak veya pek onurlu olmayan başka şekillerde kullanılmak olduğunu söyler. Kendi kitabını bekleyen sonu da şu şekilde dile getirir: "Belki karanlık bir mutfağa götürölüp nemli sayfalarıyla taze bir uskumruya sarılacak, belki de içine tütsü veya toz biber konan bir külah olacaksın." Şiirlerinde edebi başarısızlığı yansıtan mizahi sahneler birbiri ardına sıralanır: Papirüs ruloları ton balığına toga, zeytinlere tunik, peynire kapüşon olur. Martialis muhtemelen eserlerinin akıbetinin bir edebiyat cehennemine düşmek olacağından, mutfaklarda ayıklanmış balıklardan kalan pulların ve bayat balık kokularının arasında yok olacaklarından korkuyordu.

Satıcılar asırlar boyunca mallarını eski kitaplardan yırtılmış sayfalara sarmışlardır. Yazarın düşleri ve müstensihin –veya sonraları matbaacının– çabaları sefil bir alışveriş işleminin ardından yok olmuştur. Cervantes *Don Quijote*'de Martialis ile aynı hüzünlü hikâyeyi bu sefer mutlu bir sonla anlatır. Kitabın başlarında, üst-kurmaca olarak tanımlanabilecek cüretkâr bir bölümde anlatıcıyı Toledo'nun Alcaná Caddesi'ndeki dükkânları gezerken buluruz. Bir delikanlının bir ipek tüccarına satmak üzere kullanılmış kâğıtlarla dolu kutular taşıdığını görür. Henüz bilmese de bu eski belgeler La Manchalı Don Quijote'nin maceralarının hikâyesini içermektedir. Anlatıcı, "Ben, sokakta bulduğum yırtık kâğıtları bile olsa, okumaya çok meraklı olduğumdan, bu doğal güdüm beni delikanlının sattığı defterlerden birini almaya itti" der. Bu okurun anlık merakı sayesinde elyazmaları kumaşlara paket kâğıdı olmaktan kurtulur ve böylece roman devam edebilir. Bu bölüm edebi bir oyundur, Cervantes'in şövalyelik romanlarında sıkça rastlanan tesadüfen bulunmuş elyazması temasının parodisini yapmak için uydurduğu bir kurmacadır. Ancak Alcaná Caddesi'ndeki dükkânlara kullanılmış kâğıt satan de-

71) "Biz ölmek üzere olanlar seni selamlıyoruz" anlamına gelen bu ifade bulunduğu kadariyle ilk kez Suetonius'un bir eserinde kullanılmıştır ve gladyatörlerin arenada savaşmadan önce imparatoru bu şekilde selamladığı söylenir. [ç.n.]

likanlı imajı günlük hayatın bir parçasıdır ve büyük klasiklerimizden birinin Toledo'daki isimsiz bir ipekli kumaş mağazasında sayfa sayfa yok edildiği paralel bir gerçekliğe bir bakış atmamızı sağlar.

20. yüzyılın arifesinde İngiliz kitapsever William Blades, değerli bir kitabın lağımda son bulmaktan kurtarılmış bölük pörçük sayfalarını satın almıştı. Blades'in anlattığına göre 1887 yazında bir arkadaşı Brighton'daki bir pansiyona kiracı olarak yerleşir. Tuvalette, hacet gördükten sonra silinmek üzere konmuş birtakım sayfalar bulur. Sayfaları çıplak dizlerinin üzerine koyar ve onları hijyenik amaçlarla kullanmadan önce üzerlerinde Gotik harflerle bir şeyler yazdığını görür. Bunun değerli bir buluntu olduğunu sezer. Aceleyle işini bitirip temizlendikten sonra bu sayfaların geldiği yerde başka sayfaların da bulunup bulunmadığını sormak için heyecan içinde ev sahibesine koşar. Ev sahibesi geri kalan ciltsiz fasikülleri ona satar ve antika eserlerden hoşlanan babasının bir zamanlar kitaplarla dolu sandıklarının olduğunu söyler. Babasının ölümünden sonra bu kitapları saklamıştır ama bir süre sonra ayak altında durmalarından sıkılmıştır. Değersiz oldukları düşüncesiyle onları miras aldığı kütüphaneden son kalanların da yok olacağı tuvalete koymaya karar vermiştir. Ellerindeki kitabın, Shakespeare'in oyunlarını yazarken esinlendiği *Gesta Romanorum*'un Wynkyn de Worde'ün matbaasından çıkma son derece nadir kopyalarından biri olduğu anlaşılır. Bu İngiliz pansiyonunun tuvaletine kimbilir başka hangi edebiyat hazinelerinin atıldığını ancak hayal edebiliriz.

Günümüzde kitapların imhası rasyonel bir düzene konmuştur. Alberto Olmos'un da işaret ettiği üzere günümüzün saygın toplumları her yıl Nazilerin, Engizisyon'un ve Çin imparatoru Şi Huang'ın yok ettiği yazılı eserlerin toplamı kadar kitabı imha etmektedir. Belki şehir meydanlarında epik ateşler yakılmamaktadır ama her yıl sadece İspanya'da milyonlarca kopyayı gizlice imha ediyoruz. Yayınevlerinin depoları, ölmüş sayılan yani kitapçılar tarafından iade edilen satılmamış kitapların götürüldüğü morglara dönmüştür. İmha edilen kitap sayısı inanılmazdır: 2016'da ülkemizde yayımlanan 224 milyon kitabın neredeyse 90 milyonunun sonu imha edilmek olmuştur. Çoksatar olacağı varsayılan kitaplar, kitapçılarda

üst üste devasa kuleler oluşturacak şekilde sergilenirlerse daha iyi satacakları düşünüldüğü için kasıtlı olarak okurların satın alabileceğinden çok daha yüksek adetlerde basılırlar. Aynı şekilde yayınevlerinin yanlış hesaplarla bastığı veya umutlarını boşa çıkaran yüz binlerce kitap da doğrudan morga gönderilir. Depoların sektördeki şirketlere maliyeti yüksek olduğu için iskartaya çıkan milyonlarca kitap banliyölerdeki atölyelerde parçalanır, ezilir ve hamur kâğıt adı verilen şekilsiz bir kitleye dönüştürülür. Bu hamur, başarısız seleflerini kurban etme pahasına sessizce yeni kitaplara veya *tetrabrik*, peçete, kâğıt mendil, bardak altlığı, ayakkabı kutusu, paket kâğıdı –Martialis’in tonbalığı togalarının çağdaş türevi–, hatta hepimizi Brighton’daki pansiyonun kiracılarının taklitçisi yapan tuvalet kâğıdı rulosu gibi geridönüşümlü kâğıttan yapılan diğer yeni ve kullanışlı ürünlere dönüştürülür.

Çek yazar Bohumil Hrabal bir kâğıt geridönüşüm tesisinde balyalama işçisi olarak çalışmıştır. Bu deneyime dayanarak yazdığı *Gürültülü Yalnızlık* adlı romanında, tesisin bodrum katında nakliyecilere teslim etmek üzere eski kâğıtlardan yeni bir balya yaparken farelerle ve düşünceleriyle baş başa kalan bir işçinin iç monoloğunu aktarır. Üst üste yığılmış kâğıtlar kuru değil nemli ve çürümüş olduğu, mayalanmaya başladığı için bir mağaradan farksız olan işyeri leş gibi kokmaktadır. “O kadar berbat bir koku yayıyorlardı ki tezek kokusu insana hoş bir parfüm gibi gelirdi” der. Haftada üç kez yaptığı balyalar kamyonlarla tren istasyonuna, oradan da vagonlara yüklenerek işçilerin onları bulanık alkali ve asit havuzlarına daldırarak çözüldürdüğü kâğıt fabrikalarına götürülmektedir. Romanın kitaplara sevdalı başkarakteri harika eserleri pres makinesinin altında yok ettiğini bilir ama bu yıkım döngüsünü durdurmak elinden gelmez. “Müşfik bir kasaptan başka bir şey değilim” der. Bu hayata dayanma ritüeli, çalıştığı bodruma gelen kitapların son okuru olmaktan ve mezarlarını yani yaptığı balyaları titizlikle hazırlamaktan ibarettir: “Kendimi her balyayı güzelleştirmek, benden bir şeyler katmak, imzamı atmak zorunda hissediyorum. Geçen ay ünlü ressamların reproduksiyonlarını içeren altı yüz kiloluk bir paket çalıştığım bodruma gönderildi; dolayısıyla şimdi bütün balyalarımı Av-

rupa resim sanatının güzide eserleriyle sarmalayıp süslüyorum. Akşam olup balyaların tek sıra halinde yük asansörünün önüne dizildiğinde ise *Gece Devriyesi* (Rembrandt), *Saskia* (Rembrandt), *Kırda Öğle Yemeği* (Monet) veya *Guernica*'yla (Picasso) sarmalayıp süslediğim bu balyaların güzelliğini seyredip avunuyorum. Ve her balyanın içinde, tam şurada sayfaları açık bir Faust'un, şurada, kasap dükkânından kana bulanmış halde gelen kâğıtların yanı başında bir *Hyperion*'un ve bir *Böyle Buyurdu Zerdüş*'ün bulunduğunu sadece ben biliyorum. Ben bu eserlerin hem sanatçısı hem de tek seyircisiyim." Hrabal bu romanı, eserlerinin komünist rejim tarafından yasaklandığı bir dönemde yazmıştı. Yasaklı bir biçimde yazdığı bu dönemde yaratma ve yıkım problemlerini, edebiyatın varoluş nedenini ve yalnızlığın nedenini takıntı edinmişti. Yaşlı işçinin monoloğu, zamanın acımasızlığına dair bir öyküdür. Aynı zamanda dolaylı olarak, binlerce yıl varlığını sürdüren bir kitabın olağanüstü ve inanılmaz yolculuğuna dair bilinçli bir tanıklıktır.

Bölük Pörçük Kadın Sesleri

43

Geçmişin gölgeleriyle dolu bir diyarda bu kadının bir bedeni, bir varlığı, bir sesi vardı. Roma'da başka emsali olmayan bir vakaydı: Âşık olma hakkını sonuna kadar savunan, bağımsız, kültürlü bir genç kadın; hayattan ve duygulardan kendi adına, kendi sözleriyle, erkeklerin müdahalesi olmadan bahseden bir şair.

Sulpicia, İmparator Augustus'un altın çağında yaşamıştı. Pek çok nedenden dolayı olağanüstü bir kadındı; en önemlisi, Roma nüfusunun bugün elit olarak sınıflandırdığımız, haşın ve hiyerarşik bir dünyanın tepesindeki yüzde 1'lik kesimine dahildi. Annesi, güçlü bir general ve edebiyatçıların hamisi olan Marcus Valerius Messalla Corvinus'un kız kardeşiydi. Amcasının malikânesinde Ovidius ve Tibullus gibi dönemin en ünlü şairleriyle tanışmıştı. Servetten ve

güçlü akrabalarından yana şanslı olan Sulpicia, otobiyografik şiirler yazma cüretini göstermişti: Klasik dönemden şiirleri bize ulaşmış olan tek Romalı kadındır. Şiirlerinde bir kadının ağzından o dönem için alışılmamış bir şey talep eder: Özgürlük ve haz. Her şeye cüret edebileceğine inanmış bir halde, amcasının üzerindeki baskısından şikâyet eder ve onun için –ironik bir şekilde ve utanmadan– “ruh-suz akraba” der.

Sulpicia’dan günümüze sadece altı şiir ulaşmıştır. Toplam kırk dizeden oluşan bu altı şiirde Cerinthus adındaki bir adama olan tutkusunu dile getirir. Cerinthus’un ailesi tarafından seçilmiş bir damat adayı olmadığı bellidir. Aksine annesi, babası ve koruyuculuğunu üstlenmiş olan amcası, Cerinthus’un koynuna gireceğinden korkmaktadır. Bizzat şiirlerinde, ailesinin tökezleyip “iffetsiz bir yatağa” düşeceği düşüncesine bile katlanamadığını söyler. Hiç kuşku yok ki Cerinthus başka bir dünyaya, başka bir sosyal sınıfa aittir; hatta belki de azat edilmiş bir köledir, kimbilir. Her halükârda aristokrat Sulpicia’ya uygun bir talip gibi görünmemektedir; ancak genç kadın bu durumu hiç umursamaz. Acı çekiyorsa –ki bazen acı çeker– başka nedenlerden dolayıdır. Örneğin daha cesur olamadığı için kendine hayıflanır, içindeki arzuları dışa vurmasını engelleyen yetiştirilme tarzının ağırlığıyla ıstırap çeker.

Sulpicia bana en çarpıcı gelen şiirinde duygularını kışkırtıcı ve isyankâr bir şekilde herkese ilan eder. Bu mersiye’nin dizelerini aşağıda serbest bir çeviriyle veriyorum:

*Ve sonunda geldi Aşk!
Hem öyle yoğun bir aşk ki
inkâr etmek
daha çok utandırır beni
itiraf etmek dururken.
Tuttu sözünü Aşk,
artık yanımdasın ya.
Şarkılarımdan duygulandı herhalde,
bıraktı seni kollarıma.
Memnunum işlediğim günahtan.*

*İşte duyuruyorum, haykırıyorum aşkımı herkese.
Hayır, emanet edemem sevincimi
mektupların anlamsız samimiyetine.
Baş kaldıracağım kurallara,
Bıktım artık ne derler diye korkmaktan.
Biz layığız birbirimize,
İşte böyle biline.
Ve her kim ki yoktur anlatacak hikâyesi
Bırakın da anlatsın benimkini.*

Bu âşıkların hali ne olmuştur dersiniz? Bunu bilmiyoruz ama ilişkilerinin Sulpicia'nın ailesinin çıkardığı engelleri aşması düşük ihtimal gibi görünüyor. Er ya da geç pes etmiştir. Sulpicia'nın ait olduğu üst sınıflarda, kızlarının kiminle evleneceğine stratejik fırsatları değerlendirmek gerektiği gerekçesiyle aile reisleri karar verirdi. Dolayısıyla aileler çocuklarını toplumsal, siyasi ve ekonomik nedenlerle birleştirirlerdi, birbirlerine âşık oldukları için değil. Kuşkusuz Sulpicia'nın gönlünü kaptırdığı Cerinthus genç kadının hayatından uzaklaştırılmış geriye sadece hatıraları ve şiirleri kalmıştır; Machado'nun şiirindeki gibi, "terk edilmiş yatak, puslu ayna ve boş bir kalp."

Gençlik heyecanı ile bile olsa bu cinsel ahlakçılığa karşı isyan etmek Sulpicia için felaketin eşiğine gelmek demekti çünkü bir suç işliyordu. Augustus'un kısa bir süre önce yürürlüğe koyduğu bir yasa göre –*lex Iulia de adulteriis*– bekâr veya dul olsalar bile evlilik dışı cinsel ilişkiye giren kadınlar halka açık mahkemelerde yargılanıyorlardı. Böyle bir durumda gerek kadınlara gerekse de âşıklarına ağır cezalar veriliyordu. Sadece fahişeler ve cariyeler cezadan muaftı. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre bu yüzden aristokratların, senatörlerin, generallerin kızları kamuoyuna fahişelik yaptıklarını duyurmaya başlamışlardı. Bu, mahkemelerin açıkça hiçe sayıldığı bir sivil itaatsizlik eylemiydi. Bu tür porotestolar sayesinde çıkarılan yasa pratikte nadiren uygulanıyordu. Juvenalis 1. yüzyılın sonunda usanmış bir ifadeyle kadın cinsine karşı sert bir eleştiride bulunur: "Neredesin *lex Iulia*, uyuyor musun?"

Sulpicia'nın bir başka suçu da duygularını ve isyanını yazı aracılığıyla kamuoyuna duyurmaktı. Yunanlar gibi Romalılar da siyasi mücadelenin temel aracı olan sözün bir erkek ayrıcalığı olduğunu düşünüyorlardı. Bu tür fikirler, Tacita Muda adı verilen dişi sessizlik tanrıçası aracılığıyla din âleminde de ifade ediliyordu. Efsaneye göre Tacita bir zamanlar çok konuşan, üstelik yanlış zamanda konuşan, utanmaz bir periydi (nemf). Jüpiter bunca gevezeliğe son vermek ve söz söyleme yetkisinin kimde olduğunu açıkça ortaya koymak için dilini kopartmıştı. Konuşma yeteneği elinden alınan Tacita Muda anlamlı bir simgeydi. Romalı kadınların devlet görevlerine getirilmesine veya siyaset hayatına katılımda bulunmasına izin verilmiyordu. MÖ 1. yüzyılın ilk yarısında sadece bir nesil boyunca kadın hatiplere izin verildi ancak çok geçmeden kadınların böyle bir faaliyette bulunması hukuken yasaklandı. İyi ailelerden gelen Romalı kadınların kitap okumasına izin veriliyordu ancak bunun tek nedeni geleceğin hatiplerinin annesi ve öğretmeni olarak üstlendikleri rolü. Eğitimci olmak üzere eğitilen kadınlar çocuklarının iyiliği için iyi konuşmayı öğrendiler, kendileri için değil, çünkü bu, kadınlar için uygun görülen özel yaşam alanının sınırlarını aşmak ve erkek mesleklerine ait bir konumu gasp etmek anlamına gelecekti. Kadınlara evin dışında öne çıkmak ve seslerini duyurmak için çok az fırsat tanınıyordu. Biyografi yazarı Plutarkhos, tanınmış Yunan, Romalı ve barbar kadınların başardıkları işler üzerine bir eserle *Paralel Yaşamlar* adlı eseriyle yakaladığı başarıyı tekrarlamaya çalıştığında soğuk karşılanmıştı. Aslına bakılırsa bu kitap yakın zamanlara kadar pek ilgi görmemiş ve incelenmemiştir.

Sulpicia'nın şiirlerinin günümüze ulaşmasının nedenlerini incelemek pek çok şeyi açığa çıkarır. Günümüze kendi adıyla değil, amcasının çevresinden bir yazar olan Tibullus'a atfedilen şiirlerin arasına eklenerek ulaşmıştır. Yazarın kimliğiyle ilgili şüpheler ve Tibullus'un büyük prestij sahibi bir şair olması bu metinlerin asırlar boyunca korunmasına katkıda bulunmuştur. Bugün araştırmacılar dikkatli bir psikolojik analizden sonra bu şiirlerin Sulpicia'ya ait olduğunda görüş birliğine varmakla birlikte kuşkucular hâlâ şiirlerin içeriğinin Romalı bir hanımefendi için fazla cüretkâr olduğunu söy-

leyerek itiraz etmektedir. Ayrıca, birkaç sene öncesine kadar Sulpicia'yı sadece bir amatör olarak –o tarihlerde hiçbir kadın edebiyatı meslek edinemediği için hazin bir fazlalık olarak– görüp göz ardı etmek âdettendi. Dönemin Romalı kadınları eserlerini duyurmak ve yaymak için herhangi bir imkâna sahip değillerdi. Çoğu bunu aklına bile getirmiyordu. Daha önemlisi, bir kitabın gelecek nesillere bırakmaya değer olup olmadığını değerlendirenler kadınların yazdıklarına dönüp bakmıyorlardı bile. Aslında bu şiirlerin sadece başka birinin kitabının arasına sıkıştırılarak hayatta kalmış olması kimseye şaşırtıcı gelmemeli.

Engellere rağmen Sulpicia şansını deneyen tek kadın değildi. Elimizde yirmi dört kadın yazarın eserlerinden kısa parçalar, alıntılar veya bu eserlere yapılan göndermeler bulunmaktadır. Hepsi de ortak özelliklere sahiptir: Zengindirler, önemli ailelerin üyesidirler ve güçlü erkeklerin korumasında yazmışlardır. Aurora López'in belirttiği gibi, drahomaları, servetleri ve hükmettikleri köleleri vardır; kent hayatı boş zamanlarının olmasına olanak tanımıştır; her zaman özel bir yaşam alanı olan evlerini onlar çekip çevirir ancak nihayetinde ev kadınıdır. Yani Virginia Woolf'un arzuladığı gibi kendilerine ait bir odaları ve paraları vardır ve bunlar bir kadının yazar olabilmesinin vazgeçilmez gerekliliğidir. Öne çıkan kadın yazarlar arasında kayıp hatıratını sadece başkalarının yazılarında geçtiği için bildiğimiz Julia Agrippina'yı –Germanicus'un kızı, Claudius'un karısı ve Neron'un annesi– ve iki mektubu eksik biçimde günümüze ulaşmış olan Cornelia'yı –ünlü devlet adamı Gracchus'un annesi– sayabiliriz.

Öte yandan erkeklerin alanını işgal etmek için yola çıkmış cüretkâr aristokrat kadınların belli sınırlamalara ve yasalara riayet etmesi gerekiyordu. Sadece önemsiz görülen veya insanın iç dünyasıyla ilgili edebiyat türlerinde yazmalarına izin veriliyordu: Lirik şiirler (Hostia ve Perilla), methiyeler (Aconia Fabia Paulina), epigramlar (Cornificia), mersiyeler (Sulpicia), hiciv (bir başka Sulpicia), mektuplar (Cornelia, Servilia, Clodia, Pilia, Cecilia Attica, Terencia, Tulia, Publilia, Fulvia, Acia, Genç Octavia, Julia Drusila), hatırat (Agripina). Kadınların söylev vermesine izin verilen kısa dönemde

aktif olan üç kadın hatibin isimlerini de biliyoruz –Hortensia, Messia ve Carfania– ancak söylevlerinden tek bir orijinal paragraf bile günümüze ulaşmamıştır. Destan, tragedya veya komedyala alanında kadın yazarların izine rastlamayız çünkü eserlerini hiçbir şekilde sahneleyemezlerdi.

Bu Romalı kadınların yazdıkları metinler bize bölük pörçük ulaşmıştır. Tamamı bir veya iki saat içinde okunabilir. Ne kadar büyük bir kısmının kaybolduğu buradan anlaşılabilir. Sulpicia'nın şiirleri bir yanlışlık eseri olarak, istemeden erkek bir şairin adı altında geleceğe taşınmıştır. Diğerleri yavaş yavaş sessizliğe gömülmüşlerdir. Bu bölük pörçük eserler edebiyat kanonunda istisna oluşturmazlar. Mitolojideki Evridiki gibi birileri onları kurtarmaya her çalıştığında yeniden karanlıklara gömülürler. Silinmiş izlerini takip etmek istersek, sadece yankılarla konuşmanın mümkün olduğu bir gölgeler diyarında el yordamıyla ilerlememiz gerekir.

44

Yine de kadınlar fi tarihinden beri ocaktaki ateşin sevgi dolu sıcaklığında hikâyeler anlatmış, aşk şarkıları söylemiş, şiirler okumuşlardır. Çocukken annem beni fısıltıyla anlatılan hikâyelerin dünyasıyla tanıştırmıştı ve bu bir tesadüf değildi. Çağlar boyunca akşamları hikâyelerin belleğini ortaya çıkarmak kadınların görevi olmuştur. Hikâyeleri ilmek ilmek öğrenir onlardır. Asırlar boyunca çıkırığın veya dokuma tezgâhının başında çalışırken aynı zamanda hikâyeleri de iplik gibi eğirip dokumuşlardır. Evreni bir kumaşın örgüleri gibi ilk kez şekillendirenler kadınlardır. Sevinçlerini, hayallerini, acılarını, korkularını ve en samimi inançlarını bu örgüye dahil etmişlerdir. Monoton bir yaşamı birçok renge boyamışlardır. Fiillerle yünü, sıfatlarla ipeği iç içe örmüşlerdir. Bu yüzden metinler ve dokuma kumaşlar bu kadar ortak sözcüğe sahiptir: Olay örgüsü, romanların serim, düğüm ve çözüm bölümleri, kelimeleri dantel gibi veya ilmek ilmek işlemek, anlatı desenleri, anlatı dokusu... Bu

yüzden eski efsaneler bize Penelope'nin dokuduğu kumaştan, Nasikaa'nın elbiselerinden, Arachne'nin dokuma tezgâhından, kader tanrıçaları Mirelerin eğirdiği yaşam ipliğinden, Nornların dokudukları kumaşla insanların kaderini belirlemesinden, Şehrazat'ın uçan halısından bahsederler.

Şimdi de annem ve ben oğlumun kulağına akşam hikâyeleri fısıldıyoruz. Artık küçük bir kız olmasam da hikâyeler son bulmasın diye yazıyorum. Yazıyorum çünkü dikiş yapmayı veya örgü örmeyi bilmiyorum; nakış işlerini hiç öğrenmedim ama kelimelerin ince örgüsü beni heyecandırıyor. Hayallerimi rüyalarla ve hatıralarla örerek anlatıyorum. Kendimi her zaman hikâyeleri örmüş ve çözmüş olan o kadınların mirasçısı gibi hissediyorum. Kadınların sesinin kadim zamanlardan beri eğirilen ipliği kopmasın diye yazıyorum.

Ebedi Olacağı Düşünülenin Fani Çıkması

45

212 senesinde bir gün otuz milyonu aşkın insan akşam belli bir kimlikle yatıp sabah farklı bir kimlikle uyanmıştı. Bunun nedeni bilinmez varlıkların bedenlerini ele geçirmesi değil, bir Roma imparatorunun şaşırtıcı kararıydı. Elimizdeki kaynaklar halkın bu değişimi nasıl karşıladığını, günün sonunda şüphenin mi sevincin mi baskın çıktığını söylemiyor. Kuşkusuz bir şaşkınlık havası hâkimdi: Böyle bir şeyin tarihte bir benzeri yoktu ve eminim yaşadığımız 21. yüzyılda da buna uzaktan yakından benzeyen bir durumla karşılaşmayacağız.

Peki bu ani karışıklığın nedeni neydi? İmparator Caracalla, İskoçya'dan Suriye'ye, Kapadokya'dan Moritanya'ya her nerede olurlarsa olsunlar imparatorluğun sınırları içinde yaşayan bütün özgür kişilerin bundan böyle Roma vatandaşı sayılacağını ilan etmişti. Bu, yerliler ve yabancılar arasındaki ayırımı bir hamlede ortadan kaldıran, devrim niteliğinde bir karardı. Kararın onaylanmasıyla birlikte uzun bir entegrasyon süreci başladı. Tarihte bilinen en büyük

vatandaşlığa geçirme kampanyası değilse bile en büyüklerinden biriydi; on milyonlarca taşralı bir gecede hukuken Romalı olmuştu. Bu beklenmedik hediye tarihçilerin hâlâ kafasını karıştırmaktadır çünkü bir ülkenin vatandaşlığına geçmek isteyenlerin sadece küçük bir yüzdesini, yavaş yavaş ve dikkatle seçerek vatandaş yapmak çok eski –ve aynı zamanda son derece günümüze özgü– bir politikadır. Romalı politikacı ve vakanüvis Cassius Dio, İmparator Caracalla'nın bu cömertliğinin arkasında para toplama amacının yattığından şüphelenir çünkü yeni Romalılar böylelikle veraset vergisi ve azat ettikleri köleler için azat vergisi ödemek zorunda kalıyorlardı. Mary Beard'in işaret ettiği gibi imparatorun bu hamlesinin arkasındaki neden vergi gelirlerini artırmaksa, çok külfetli bir yol seçmişti. Günümüzde herhangi bir devletin, toplayacağı vergiler ne kadar cazip görünürse görünsün otuz milyon kişiyi aynı anda vatandaş yapacağını sanmam. İmparatorun bu kararının kuşkusuz önemli bir simgesel anlamı vardı. Daha çok kişinin Roma'yla özdeşleşmesi için kişisel nedenlere sahip olmasını sağlamak belki de imparatorluk kriz zamanlarından geçerken akıllıca bir hamleydi.

Tahmin edilebileceği gibi, bu kadar çok kişiye vatandaşlık verilmesi vatandaşlığın değerini azalttı. Bir ayrıcalık ortadan kalkınca, ortaya çıkan boşluğu çabucak başka bir ayrıcalık doldurdu. 3. yüzyıl boyunca, *honestiorem* –varlıklı seçkinler ve yüksek rütbeli subaylar– ve *humiliores* –alt tabakalar– arasındaki ayırım önem kazandı. Yasalar, bu iki grubun eşit haklara sahip olmayacağı şekilde düzenlenmişti: *Honestiorem* çarmıha gerilme veya kırbaçlanma gibi aşağılayıcı veya acımasız cezalardan hukuken muaftı; *humiliores* ise bir zamanlar kölelere ve Roma vatandaşı olmayanlara layık görülen aşağılayıcı cezalara çarptırılmaya devam ediyordu. Coğrafi sınırların yerini servetin sınırları almıştı.

Pratikte halklar arasında önyargılar, sürtüşmeler ve çekeme-mezlikler eksik olmamakla birlikte, Roma uygarlığı en başından beri entegrasyona yatkın bir uygarlıktı. Caracalla, efsaneye göre bin yıl önce kurulduğunda Roma'ya gelen tüm yabancıları sorgusuz sualsiz kabul eden Romulus'un başlattığı evrimi doruk noktasına çıkarıyordu. Yeni kentin ayırt edici özelliği, en çaresiz kaçakları ve kendi-

lerine sığınacak bir yer arayanları memnuniyetle kabul etmesiydi. Gerçekten de Romulus'un torunları dünya tarihinde emsali olmayan bir kaynaşma politikasını hayata geçiriyorlardı: Saf bir kana sahip olmaya bir anlam atfetmiyor, insanların derisinin rengini fazla önemsemiyor, köleleri basit prosedürlerle azat ediyor ve azat edilen köleleri neredeyse vatandaş olarak kabul ediyorlardı; azat edilmiş kölelerin çocukları her açıdan tam bir vatandaştı. Roma nüfusunun ne derece çokkültürlü olduğunu bilmiyoruz çünkü bu konuya hiçbir önem verilmiyordu; muhtemelen modern zamanların öncesinde etnik açıdan en çok çeşitlilik gösteren toplumdur. Elbette Roma'da bu kadar kölenin nihayetinde ulusun milliyetçi ruhunu baltalayacağından şikâyet edenler yok değildi ve birçok kişi yabancıların Roma toplumuna entegre olmak için fazla çaba göstermediğinden yakınıyordu. Ancak bu duruma karşı en çok sesini yükseltenler bile meseleye günümüze özgü "yasa dışı göçmen" veya "kayıt dışı göçmen" kavramları çerçevesinde bakmıyorlardı.

Roma toprağı sayılan bölgelerde daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir nüfus göçünün yaşandığı doğrudur: Tüccarlar, askerler, devlet yöneticileri ve bürokratlar, köle tacirleri, başkentte başarıya ulaşma hayali kuran varlıklı taşralılar... Britanya'da Kuzey Afrika'dan gelmiş üst tabakadan vatandaşlar vardı. Her yıl uzaktaki vilayetlere valiler ve üst düzey memurlar gönderiliyordu. Lejyonlarda her sınıftan, her kökenden asker bulunuyordu. En yoksullar bile bu göç dalgasına katılmıştı. Bir fablın kıssadan hissesinde şöyle deniyordu: "Yanlarında fazla bir yükü olmayan yoksullar bir kentten ötekine kolayca geçer."

Küresel bir imaj oluşturmaya saplantı haline getiren imparatorlar bu imajın propagandasını yapıyorlardı. Roma'nın sadece dünyanın hâkimi değil aynı zamanda tüm insanların ortak vatanı olduğunu ilan ediyorlardı: Roma o büyük dünya kentiydi, kozmopolit bir şehir kurma hayalinin gerçekleşmiş haliydi, dünyanın farklı coğrafyalarına dağılmış tüm halkları içerisine davet edebilecek kadar güçlüydü. Bu idealin belki de en karakteristik ifadesini, hatip Aelius Aristides'in gururlu bir dille, Roma'ya övgüler yağdırarak kaleme aldığı *Encomium*'da (*Roma Methiyesi*) görürüz: "Ne aradaki denizler ne

de kara parçaları vatandaşlık almayı engelleyemez; burada Asya ile Avrupa arasında bir ayırım yoktur. Her şey herkese açıktır. Roma'da sözüne güvenilir olan hiç kimse yabancı değildir." Dönemin filozofları, imparatorluğun Helenizmden miras kalan kozmopolit bir ulus oluşturma rüyasını gerçekleştirdiğini ileri sürerler. Caracalla, 212'de çıkardığı *Constitutio Antoniniana* (*Antoninianus Anayasası*) ile bu fikirlere hukuki bir zemin kazandırdı. Ancak diğer açılardan iyi bir imparator olarak anılmaz. Kaprisli ve zalim bir imparator olan Caracalla, yirmi dokuz yaşında Mezopotamya'da bir yolun kenarına işerken korumalarından biri tarafından öldürüldü. İmparatorluğu sırasında idealist biri olduğuna dair açık bir belirti görülmesi de İskender'in hayranıydı ve onun dünya vatandaşlığına dayalı bir imparatorluk kurma projesini hayata geçirmek istiyordu. Bizzat kendisi de Lugdunum'da –bugünkü Lyon– doğmuş bir melezdi: Babası Septimius Severus Berberi asıllıydı ve koyu renkli bir tene sahipti; annesi Julia Domna ise Emesa'da –günümüzde Suriye'nin Humus kenti– doğmuştu. Ayrıca imparatorlar arasında bir istisna değildi. Caracalla imparator olarak atanana kadar Roma'nın yerlisi olmayan, hatta İtalyan bile olmayan pek çok imparator gelip geçmişti. İktidara gelen Romalı seçkinler, mermer heykellerindeki kadar beyaz bir tene sahip değillerdi.

İskoçya, Galya, Hispanya, Suriye, Kapadokya ve Moritanya halklarını birleştiren şey ırk, ten rengi veya doğum yeri değilse neydi o halde? Bu kadar geniş topraklar üzerinde Romalıların birbirlerini anlamasını, ortak hayaller kurmasını ve kendilerini aynı topluluğun üyeleri olarak görmesini sağlayan bağlar nelerdi? Kelimelerin, fikirlerin, mitlerin ve kitapların bağıydı elbette.

O dönemde bir insanın kendini Romalı gibi hissetmesi birbirini dik açıyla kesen geniş caddelere sahip kentlerde yaşaması; *gymnasium*lara, hamamlara, forumlara, mermer tapınaklara, kütüphanelere, Latince kitabelere, su kemerlerine ve kanalizasyon sistemine sahip olması; Achilleus'un, Hektor'un, Aeneas'ın ve Dido'nun kim olduğunu bilmesi; papirüs tomarlarını ve kodeksleri günlük hayatın bir parçası olarak görüp yadsımaması; herkesin çekindiği vergi tahsildarlarına vergisini ödemesi; bir tiyatronun basamaklarına

oturup Plautus'un oyunundaki bir espriye kahkahalarla gülebilmese; Titus Livius'un *Ab urbe condita*'da anlattığı şekliyle Roma'nın ilk dönemlerinin tarihini bilmesi; Stoacı bir filozofun insanın nefesine hâkim olması gerektiğine dair fikirlerini duymuş olması; lejyonların durdurulmaz bir savaş makinesi olduğunu bilmesi –hatta bizzat lejyonlarda askerlik yapmış olması– anlamına geliyordu. Mozaikler, şöenler, heykeller, törenler, yapı alınlıkları, kabartmalar, zaferlerin ve çekilen acıların anlatıldığı efsaneler, fabllar, komedyalar ve tragedyalar bu Romalı kimliğini –gerek sözlü olarak gerekse de taş ve papirüse yazılarak– akıl almaz boyutlara taşıyor ve Avrupa'nın ilk ortak hikâyesini anlatıyorlardı.

Gerek deneme gerekse de kurmaca türündeki eserler, küreselleşmiş bir imparatorluğun yolları üzerinden bilinen coğrafyanın bir ucundan öteki ucuna taşınıyorlardı. Daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda halk kütüphanesinin ve özel kütüphanenin raflarında kendilerine yer buluyorlardı. Brindisi, Kartaca, Lyon, Reims gibi birbirine olabildiğince uzak kentlerin kitapçılarında kopyalanıp satışı sunuluyorlardı. Bu kitaplar, nesiller boyunca cahil kaldıktan sonra Roma okullarında okumayı öğrenen farklı kökenlerden insanları cezbediyorlardı. Varlıklı taşralılar, başkentin aristokratları gibi metinleri kopyalamakta uzmanlaşmış köleler satın alıyorlardı; Mısır'da yerleşik zengin bir Roma vatandaşının elli dokuz kölesinden beşi noter, ikisi kâtip, biri yazmandı ve birisi de kitapları onarmaktan sorumluydu. Özel şahısların veya tüccarların hizmetindeki birçok müstensih, el yazısıyla kopyalanan kitaplara olan ihtiyacı karşılamak üzere günlerini mürekkep hokkaları, cetveller ve sert kamıştan kalemlerle donatılmış masalarının başında geçiriyorlardı. Daha önce hiç bu kadar çok kişi birkaç kıtaya yayılmış bir okur topluluğu halinde aynı kitaplar etrafında birleşmemişti. Sayılarının milyonları, hatta yüz binleri bulmadığı, belki en iyi zamanında on binlere ulaştığı doğrudur. Ancak o dönemin şartlarına göre müthiş bir rakamdan söz ediyoruz.

Stephen Greenblatt'ın dediği gibi, antik dünyada en önemli kültürel problemlerden birinin bıkıp usanmadan kitap üretmek olduğu bir dönem –çok uzun bir dönem– yaşanmıştır. Peki bu ki-

tapları nerede tutuyorlardı? Kitaplıkların raflarında onları nasıl düzenliyorlardı? Bu kadar çok bilgiyi bir kişinin kafası nasıl alıyordu? O dönemde yaşayan herhangi biri için bu kadar büyük bir servetin kitaplara harcanması akıl almaz görünüyordu herhalde. Ama sonra, birdenbire olmasa da bir canlı türünün kitlesel yok oluşuna benzer bir mantıkla yavaş yavaş, bütün bu düzenin sonu geldi. Sağlam gibi görünen bu düzenin kırılgan olduğu, ebedi olacağı sanılırken fani olduğu anlaşıldı.

46

Yer ayakların altında sarsıldı önce. Sonra yüzyıllar süren bir anarşi, bölünme, barbar istilas ve dinsel depremler dönemi geldi. Muhtemelen durumun ciddiyetini ilk anlayanlar müstensihler oldu: Aldıkları siparişler giderek azalmaya başlamıştı. Kopyalama işleri neredeyse tamamen durmuştu. Kütüphaneler ya savaşlar ve ayaklanmalar sırasında yağmalandıkları ya da sadece kaderlerine terk edildikleri için gerileme dönemine girdi. On yıllar boyunca süren bu korkunç dönemde barbarlar tarafından talan edildikleri de oldu Hristiyan fanatikler tarafından yakılıp yıkıldıkları da. 4. yüzyılın sonuna doğru tarihçi Ammianus Marcellinus Romalıların ciddi kitapları okumayı bırakmakta olduğundan şikâyet eder. Tarihçi, üyesi olduğu sosyal sınıfın karakteristik özelliği olan ahlakçı bir yaklaşımla, imparatorluk durdurulamaz bir biçimde çöküşe doğru ilerlerken ve insanların arasındaki kültürel bağ çözülürken vatandaşlarının en abes uğraşlarla iştigal etmelerine kızar: “Bir zamanlar ciddi kültür yuvaları olmalarıyla saygı gören evler şimdi tembelce eğlencelere kendilerini kaptırdı. Artık bu evlere filozoflar yerine şarkıcılar, hatipler yerine eğlence sanatlarının uzmanları çağırılıyor. Kütüphaneler kaya mezarları gibi her zaman kapalı kalırken su orgları, savaş arabası gibi görünen devasa lirler ve abartılı flütler üretiliyor.” Ayrıca insanların arabalarını kalabalık sokaklarda baş döndürücü bir hızda –günümü-

zün intihara meyilli şoförleri gibi- sürdüklerinden esefle bahseder. Havada bir yıkımın yaklaştığının kokusu açıkça hissedilmektedir.

5. yüzyılda klasik kültür büyük darbeler aldı. Barbarların istilaları Batı vilayetlerindeki Roma okul sistemini yavaş yavaş yok etti. Kentler bir gerileme dönemine girdi. Halkın eğitilmiş kesiminin nüfusu giderek azaldı; en iyi zamanlarda bile azınlıktaydılar ancak hatırı sayılır bir azınlık olduklarından eskiden bazı yerlerde sözlerini dinletebiliyorlardı. Okur sayısı tekrar azaldı; öyle ki kendi içlerine kapandılar ve birbirleriyle temasları kalmadı.

Uzun ve ıstıraplı bir gerileme döneminin ardından, son imparator Romulus Augustulus'un fazla ses çıkarmadan tahttan feragat ettiği 476 senesinde Batı Roma İmparatorluğu yıkıldı. Taşra vilayetlerinde birbiri ardına iktidarı ele geçiren Cermen kabileleri okumakla ilgilenmiyorlardı. Kamu binalarını yağmalayan, özel malikânelere el koyan bu barbarlar kuşkusuz bilime ve okumaya doğrudan karşıt değillerdi ancak içlerinde bilgi ve yaratıcılık hazineleri barındıran kitapları korumak hiçbir şekilde ilgilerini çekmiyordu. Malikânelerinden çıkarılıp köle yapılan veya ücra bir köyde mülkleri varsa oralara çekilmek zorunda kalan Romalıların ise kaybettikleri kütüphanelerin arkasından ağıt yakmaktan daha büyük sıkıntıları ve ihtiyaçları vardı. Bir zamanların okurları kendi dertlerinin içinde kayboldular: Güvensizlik, hastalıklar, kötü hasatlar, yoksulları emeklerinin son damlasına kadar sömüren vergi tahsildarlarının acımasızlığı, veba salgınları, açlık sınırının ters tarafında yer alma korkusu üst üste bindi.

Bizleri tanımlayan fikirlerin yok olma eşiğine geldiği bir çağ, yüzlerce yıl sürecek uzun bir yolculuk başlamıştı. İskenderiye rüyası, askerlerin meşalelerinin ve belli etmeden yavaş yavaş kitapları kemiren güvelerin arasında bir kez daha tehlike altındaydı. Matbaanın icadına kadar binlerce yıllık bilgi birikimini kurtarmak, bunun için kahramanca ve neredeyse akıl almaz bir işe girişen bir avuç kişiye kalmıştı. Her şey yok olup gitmediyse, Yunanların ve Romalıların fikirleri, bilimsel keşifleri, hayalleri, kanunları ve başkaldırıları günümüze ulaştıysa bunu kitapların yüzlerce yıllık araştırmaların ve deneylerin ardından ulaştıkları basitliğe ve mükemmelliğe borçlu-

yuz. Filozof Maria Zambrano'nun dediği gibi, Avrupa tarihi karanlık dönemlerden geçmiş olmasına rağmen, kitaplar sayesinde her zaman yeniden doğumlara ve aydınlanmalara açık bir yol olmuştur.

47

Roma İmparatorluğu yavaş yavaş çökerken kitaplar için tehlikeli yüzyıllar başladı. 529 yılında İmparator Justinianus “paganizm çılgınlığına bağlı kalmayı” sürdürenlerin “öğrencilerinin ruhlarını daha fazla kirletmemeleri için” öğretmenlik yapmalarını yasakladı. Bu fermanla birlikte, başlangıcı gururla önceki bin yıla, bizzat Platon'un zamanına kadar uzanan Atina Akademisi kapatılmak zorunda kaldı. Yanlış yola yönlendirilmiş olan ruhların pagan edebiyatının tehlikelerinden korunmaları için otoritelerin korumasına ihtiyaçları vardı. 4. yüzyılın başından itibaren imparatorluğun gayretkeş memurları hamamları ve evleri basarak “kafirlik ve büyüyle” uğraşan kitaplara el koydular ve meydanlarda yaktilar. Klasik eserlerin –ve her tür metnin– kopyalanma sayısının aniden düşmesi tevekkeli değildi.

Yasadışı ilan edilen o filozoflardan birinin artık kasvetli bir kente dönüşmüş olan Atina'nın sokaklarını hüznle arşınladığını kafamda canlandırıyorum. Kötümser olmak için çok nedeni vardır. Kapalı tutulan pagan tapınakları ihmalkârlıktan harabeye dönme-ye başlamıştır; eski zamanların o muhteşem heykellerinin kimisine zarar verilmiş kimisi de kaldırılmıştır. Tiyatrolar susmuştur; kütüphaneler ise kilitli kapıların ardında toza gömülmüş ve kurtların mekânı olmuştur. Aydınلیğın başkentinde Sokrates ve Platon'un son öğrencilerinin de felsefe dersleri vermeleri yasaklanmıştır. Artık bu işle geçimlerini sağlayamayacaklardır. Vaftiz olmayı reddederlerse sürgüne gönderileceklerdir. Batmakta olan yaşlı imparatorluğu istila edip yağmalayan barbarlar, antik kültürün harikalarını gaddarca, hatta daha da kötüsü, umursamazca ateşe vermektedir. Artık öğre-

tilmelerine izin verilmeyen fikirleri, yakılmaya mahkûm edilen kitapları nasıl bir akıbet beklemektedir?

Artık sonları gelmiştir.

Sonra, filozofumuzun gözlerinin önünde, sanki rüyadaymış gibi bir dizi tuhaf hayal belirir. Cahil savaşı liderlerin hâkimiyetindeki bir Avrupa'da güneş artık batıyor gibi görünürken, Roma'nın fablları, fikirleri ve mitleri paradoksal bir biçimde manastırlarda kendilerine bir sığınak yeri bulurlar. Her manastır, kendi okulu, kütüphanesi ve *scriptoriumu* (hattat odası) ile karanlık zamanlarda İskenderiye Müzesi'nden bir ışıltıyı bünyesinde barındırmayı sürdürmektedir. Bu manastırlarda bazı keşişler –tabii rahibeler de– yorulmak bilmez okurlara, küratörlere ve kitap zanaatkârlarına dönüşürler. Çok emek isteyen parşömen yapım sanatını öğrenirler. Paganların en iyi kitaplarını harf harf, kelime kelime kopyalayıp varlıklarını sürdürmelerini sağlarlar. Hatta minyatür sanatını öğrenerek ortaçağ kodekslerinin sayfalarını insan ve hayvan figürleriyle dolu ormanların, altın yıldızların ve renklerin parıldadığı küçük birer vitraya dönüştürürler. Erkek olsun kadın olsun bu müstensihlerin ve minyatürçülerin titizlikleri ve sabırları sayesinde insanoğlunun bilgi birikimi dünyanın bu yalıtılmış ve korunaklı köşelerinde kaosun saldırısına direnmeyi başarır.

Ancak tüm bunlar filozofumuza o kadar olanaksız görünmektedir ki kaderciliğe kapılıp gördüklerinin ancak bir rüya olabileceğini düşünür.

Bu sefer filozofumuzun gözlerinin önünde birkaç asır sonra açılacak olan ilk üniversitelerin, Bologna ve Oxford Üniversitelerinin görüntüsü belirir: Akademi yeniden doğmuştur. Okumanın zevkine ve güzelliğe susamış olan profesörler ve öğrenciler, yuvalarına yeniden kavuşmuşçasına tekrar eski klasiklerdeki sözlerin peşine düşerler. Sonra yeni kitapçılar onları kelimelerle beslemek üzere dükkânlarının kapısını ardına kadar açarlar.

Üstü başı toza bulanmış tacirler, Müslümanların takip ettikleri güzergâhlardan ve çeşitli uygarlıklar arasındaki sınır bölgelerinden geçip inanılmaz mesafeler katederek Çin'den ve Semerkant'tan İber yarımadasına harika bir yeniliği taşırlar: Kâğıt. Eski papirüsü

hatırlattığı için kâğıda İspanyolcada *papel*, İngilizcede *paper*, Fransızcada *papier* adı verilmiştir. Her şey doğru bir zamanlamayla gerçekleşirse, parşömeden daha ucuz olan ve kolayca büyük miktarlarda üretilebilen bu yeni materyal Avrupa'ya tam da Batı kültüründe bir devrim yaratacak olan matbaa makinelerinin çıkışıyla aynı zamanda ulaşacaktır.

Ancak filozofumuzun mantığı tüm bunların sadece hazımsızlıktan kaynaklanan halüsinasyonlar olabileceğini söylemektedir; küflenmiş bir parça peynir veya bayat balıkla yapılmış bir yahni yüzünden gözünün önünde bu tür şeyler canlanıyordur.

Sonra düşlerinden inatla vazgeçmeyenler, hümanistler, antikçağın görkemini yeniden canlandırmak isteyenler ellerinde kuş tüyünden divitlerle filozofun karşısında belirir. Tümü de ulaşabildikleri –yıkımdan kurtulabilmiş– pagan metinlerini tutkuyla okumaya, kopyalamaya, düzenlemeye ve üzerlerinde yorumlar yapmaya koyulurlar. İçlerinde en cesurları, dünyadan yalıtılmış ortaçağ manastırlarında hâlâ korunmakta olan eşsiz kitapları aramak için at sırtında yola düşüp karlı vadileri, karanlık ormanları, dağların arasında izleri neredeyse silinmiş olan patikaları katederler. Antikçağın bilgeliğini içeren bu kurtarılmış elyazmalarıyla Avrupa'yı modernleştirmeye çalışacaklardır.

Bu arada Gutenberg adında bir mücevher zanaatkârı, metalden yapılma, yorulmak bilmeyen tuhaf bir kopyalama makinesi icat eder. Kitaplar yeniden dört bir yana yayılır. Avrupalılar İskenderiye'nin sonsuz kütüphane ve sınırsız bilgi rüyasını gerçekleştirmeye koyulurlar. Kâğıt, matbaa makinesi ve korkularla günahlardan arınmış bir merak duygusu insanlığı modernizmin eşğine taşıyacaktır.

Ancak yeniden kötümserliğe kapılan filozofumuz, tüm bu görüntüler sadece saçmalıktan ibaret der kendi kendine.

Ve artık engel olamadığı hayal gücü birkaç yüzyıl daha ilerisine gittiğinde, kafalarında peruklar olan birtakım tuhaf adamların bilgiyi yaymak ve asırlar boyunca devam eden yıkımları yenilgiye uğratmak üzere antikçağdaki *paidéia*'nın onuruna Ansiklopedi adı verdikleri bir maceraya atıldığını görür. Çok uzak bir geleceğin, 18. yüzyılın aydın devrimcileri, antikçağın görkemli temelleri

üzerine mantığa, bilime ve hukuka duydukları inançla yeni bir yapı kuracaklardır.

Ve 21. yüzyılın insanları yeniliklere ve teknolojiye –özellikle de parmaklarının ucuyla okşadıkları o tuhaf ışıklı tabletlere– tapıyor olsalar da iktidar, vatandaşlık, sorumluluk, şiddet, imparatorluk, gösteriş ve güzellik hakkındaki temel fikirlerini klasiklerin söz aldığı kitaplarla diyaloga girerek şekillendirmeye devam edeceklerdir. Sevdiğimiz her şey, engibeli ve maceralı yollardan geçtikten, yol ayrımlarından ve yanlış sapaklardan döndükten, birçok kez hiçliğin ortasında yolunu tamamen yitirme tehlikesi atlattıktan sonra bu şekilde kurtulacaktır.

Ancak filozof, tüm bunlar bir rüya kadar ihtimal dışı, akli başında hiç kimse böyle komik hipotezlere inanmaz der kendine. Sadece bir mucize –Hıristiyanların kendilerini inandırdıkları türden bir mucize– bilgeliğimizi kurtarıp yarının o imkânsız kütüphanelerinde korumaya alabilir.

Hatırlamaya Cesaret Edin

48

Yıkıma karşı azimli mücadelemizin belki de en büyük zaferi kitapların icadı olmuştur. Kaybetmeye razı gelmediğimiz bilgeliği papirüs kamışlarına, deriye, kumaşlara, ağaçlara ve ışığa emanet ettik. İnsanlık, tarihin, gelişmenin ve ilerlemenin onların yardımıyla olağanüstü bir ivme kazandığına tanıklık etti. Mitlerimizin ve bilgilerimizin ortak dili, dünyanın farklı bölgelerindeki okurları ve farklı yüzyıllarda birbirini takip eden nesilleri birleştirerek işbirliği olasılıklarımızı misliyle artırıyor. Stefan Zweig'in *Sahaf Mendel* adlı kısa romanının unutulmaz finalinde söylediği gibi: “Kitaplar insanları son nefeslerini verdikten sonra da birleştirmek için yazılır; dolayısıyla bizi tüm hayatları bekleyen amansız kadere, faniliğe ve unutulmaya karşı korur.”

Farklı çağlarda dumandan, taştan, kilden, yapraklardan, saz-
lardan, ipekten, deriden, kumaştan, ağaçtan ve şimdi de ışıktan
–bilgisayarlar ve elektronik kitaplar– yapılmış kitapları kullanmayı
denedik. Kitapları açıp kapamak veya metnin içinde yolculuk etmek
için yaptığımız hareketler zamanla değişti. Kitapların şekilleri, sert-
likleri, yüzey dokuları, içlerinde ilerlenen yollar, çıkardıkları sesler,
ömürleri, onları kemiren hayvanlar ve yüksek sesle veya içinden
okuma deneyimi değişti. Pek çok biçime büründüler ama bu icadın
muazzam bir başarıya ulaştığı tartışılmaz.

İnsan ırkının ortaya koyduğu en iyi fikirlerin korunmasını
kitaplara borçluyuz. Onlar olmasaydı bir avuç pervasız Yunanın
iktidarı halka verip bu cüretkâr deneye “demokrasi” adını
koyduğunu; Hipokratçı doktorların, “Hastalarının hangi imkânlarla
sahip olduğuna önem ver. Bazen hizmetlerini karşılık beklemeden
vermen bile gerekecek; ve maddi güçlük çeken bir yabancıya bak-
man gerekirse ondan hiçbir yardımı esirgeme” sözleriyle yoksullara
ve kölelere de bakma yemini ederek tarihteki ilk etik kuralını oluşt-
urduğunu; ilk üniversitelerden birini kurup öğrencilerine bilge ile
cahil arasındaki farkın yaşayanlarla ölümler arasındaki farka denk ol-
duğunu söyleyen Aristo’yu; mantığının gücünü kullanarak ve sadece
bir çubuktan ve bir deveden yararlanarak Dünya’nın çapını sadece
seksen kilometrelik bir hata payıyla ölçen Eratosthenes’i; impara-
torluklarının uçsuz bucaksız topraklarında yaşayan herkesi bir gün-
de vatandaş olarak tanıyan o çılgın Romalıların hukuk yasalarını;
veya “Yahudi veya Yunan, köle veya özgür, erkek veya kadın diye bir
şey yoktur” diyerek belki de tarihteki ilk eşitlikçi söylevde bulunan
Tarsuslu Pavlus adındaki o Hristiyan Yunanı unutulabiliriz. Bizden
önceki tüm bu kişileri tanımak, bir hayvanlar krallığında insan hak-
ları, demokrasi, bilime güvenmek, evrensel sağlık hizmeti, zorunlu
eğitim, adil yargılanma hakkı, muhtaçlar için sosyal yardım gibi ile-
rici fikirleri ortaya atarken bize ilham verdi. Mısır ve Mezopotamya
uygarlıklarının dillerini ve bilgi birikimlerini asırlar boyunca unut-
tuğumuz gibi tüm bu bulguların hatırasını da kaybetmiş olsaydık
bugün kim olurduk? Almanca konuşan, İspanyol soyadlı –baba ta-
rafından ataları soyadlarını Cañete’den Canetti’ye değiştirmişti– bir

Sefarad Bulgarı olan yazar Elias Canetti bu soruya şöyle cevap verir: Her çağ bir önceki çağla bağıni koparmış, her yüzyıl bir öncekiyle göbek bağıni kesmiş olsaydı sadece geleceğı olmayan bir fabl oluşturabilirdik. Nefes alamayıp boğulurduk.

Bu hikâyenin gölgede kalan kısımlarını ihmal etme niyetinde değılim. “İşbirliğı” kelimesi bazen karanlık gerçeklerin üstünü örten bir yardımseverlik ve özgecilik halesine sahiptir. Oysa işbirliğıne dayalı ortaklıklar sık sık başkalarını sömürmeye ve ezmeye hizmet ederler. Tarihte birçok toplum kölelik sistemlerinin devamını sağlayacak şekilde örgütlenmiştir; Naziler ise Nihai Çözüm adını verdikleri uygulamayı hayata geçirmek için. Kitaplar aynı zamanda zararlı fikirleri yayma aracı da olabilirler. Reenkarnasyona inanan Platon, kadın cinsinin varlık nedenini açıklamak için bir mit uydurmuş, kadın olarak doğmanın önceki hayatlarında adil davranmayan erkeklere verilen bir ceza ve kefareti olduğunu söylemiştir. Aristo, kölelerin tabiatları itibariyle başkalarından aşağı olduklarını yazmıştır. Martialis epigramlarında acımasız bir imparatoru yaltaklanma derecesinde överken de fiziksel kusurları olan kişilerle alay ederken de ahlaki bir kaygı hissetmemiştir. Romalı yazarların çoğı, halkın savaşçıların acı çekmesini izleyerek eğlendiğı gladyatör dövüşlerini uygarlıklarının bir parçası olarak görmüştür. Kitaplar bizi iyisiyle, kötüsüyle, kuşkulusuyla, problemlisiyle, çift taraflısıyla tüm bu hikâyelerin mirasçısı yapar. Hepsinin elimizin altında olması düşünmemize yardımcı olur ve bir seçim yapmamıza olanak tanır. Avrupa’nın temellerini atan uygarlıkların karakteristik özelliğı olan bu tuhaf yaratıcılık, şatafat, şiddet ve zorbalık karışımına bakıp da afallanamamak zordur. Bu durumun neden olduğı huzursuzluk geç modernite döneminin aksiyomudur. Walter Benjamin, oldukça rahatsız edici olan o ünlü sözünü, Avrupa tarihinin en karanlık yıllarından biri olan 1940’da, işgal altındaki Fransa’da bir kaçak olarak yaşarken kaleme almıştır: “Hiçbir kültür ürünü yoktur ki aynı zamanda bir barbarlık belgesi olmasın.” Bir diğeri coşkulu Avrupalı olan Stefan Zweig, barbarlığın aklın merkezi olarak görülen bir yerde ısrarla varlığını sürdürdüğüünün ve Aydınlanma’nın kötülüğü

yok edemediğinin korkunç kanıtları karşısında 1942 yılında intihar etmiştir.

Kültürü sevimli göstermenin veya yüceltmenin hem naif hem de steril bir bakış açısı olduğunu şimdiye dek öğrendik. Antik Roma'ya duygusal bir hayranlıkla bakan Petrarca, her zaman kafa dengi olduğunu düşündüğü Cicero'nun mektuplarını keşfettiğinde öfkeye kapılmıştı. Öteki beni olarak gördüğü Romalı devlet adamının samimi mektupları onun hırslı, hatta zaman zaman içten pazarlıklı, zaman zaman kinik ve siyasi manevralarında son derece dar görüşlü biri olduğunu ortaya koyuyordu. Petrarca, merhuma sitemlerle dolu, ahlak dersi veren bir mektup yazarak bu konuyu çözüme bağlamıştı. Hepimiz o kadar mükemmel olmayan atalarımıza hakkettikleri suçlamaları getirebiliriz ve kuşkusuz torunlarımız da bizi hepimizin içinde bulunan çelişkilere ve duyarsızlıklara işaret ederek eleştireceklerdir. Ancak edebiyatı itiraz kabul etmez yargılarla basitleştirme güdümüze direnebilirsek daha iyi okuruz. Tarihle ilgili anlayışımız ne kadar duyarlı ve ferasetli olursa değer verdiğimiz şeyleri o kadar iyi koruyabiliriz. Şair ve gezgin Fernando Sanmartin'in dediği gibi: "Geçmiş bizi tanımlar, bize kimliğimizi verir, bizi psikanalize veya kılık değiştirmeye, uyuşturuculara veya gizemciliğe iter. Aramızda okur olanların geçmişi kitapların içindedir. Ama iyi ama kötü. Çünkü bugün kafamızı karıştırabilecek, hatta bizi sıkabilecek şeyler okuyoruz. Ancak aynı zamanda içimizdeki coşkuyu veya kesinliği harekete geçirmeyi hâlâ başaran şeyler de okuyoruz. Bir kitap her zaman bir mesajdır."

Doğrudur, kitaplar korkunç olayları meşrulaştırmıştır ancak aynı zamanda insanoğlunun geçmişte ortaya koyduğu en iyi hikâyeleri, simgeleri, bilgileri ve icatları da günümüze taşımışlardır. *İlyada*'da yaşlı bir adamla oğlunun katili arasındaki yürek burkan yakınlaşmaya tanık oluruz; Sappho'nun şiirlerinde arzunun bir başkaldırı türü olabileceğini keşfederiz; Herodot'un *Tarih*'inde ötekinin tarafından bakmayı öğreniriz; *Antigone*'de uluslararası hukukun varlığını hissederiz; *Troyalı Kadınlar*'da kendi barbarlığımızla yüzleşiriz; Horatius'un bir mektubunda "bilmeye cüret et" gibi insanı aydınlatan bir özdeyişle karşılaşırız; Ovidius'un *Aşk Sanatı*'nda be-

densel hazlarla ilgili hızlandırılmış bir eğitimden geçeri; Tacitus'un kitaplarında diktatörlüğün mekanizmalarını anları; ve Seneca'nın sesinde ilk pasifist haykırışı işitiriz. Kitaplar bize atalarımızın zaman geçtikçe o kadar da eskimemiş olduğunu fark ettiğimiz bazı fikirlerini miras bırakırlar: İnsanların eşit olduğu, liderleri halkın seçebileceği, çocukların belki çalıştırılmaktansa okula gönderilmelerinin daha iyi olacağı, hastaların, yaşlıların ve acizlerin bakımını devlet hazinesinden karşılamının doğruluğu gibi... Bütün bu fikir ve icatlar klasik adını verdiğimiz antikçağ insanların buluşlarıdır ve tehlikeli yollardan geçerek bize ulaşmışlardır. Kitaplar olmasaydı dünyamızdaki en iyi şeyler unutulmuşluğa gömölüp yok olacaktardı.

Sonsöz

Unutulanlar, İsimsizler

At ve katır sırtında yolculuk eden kişilerden oluşan küçük bir ordu, heybeleri kitaplarla dolu olarak günbegün Apalaş Dağları'nın kaygan yamaçlarında ve geçitlerinde dolaşmaktadır. Bu atlıların çoğu okumuş yazmış kadınlardır. Doğu Kentucky'deki vadilerinde, ABD'nin geri kalanından ve dünyadan yalıtılmış bir şekilde yaşayan yerli halk, başlarda atalarından gelen bir alışkanlıkla bu kadınları kuşkucu gözlerle süzer. Soğuk kış aylarında doğru dürüst yolu olmayan, patikaların bile izlerinin silinmiş olduğu bu topraklarda, uçurumların üzerine kurulu güvensiz köprülerden ve hayvanlarının toynaklarının kaymasına yol açan çakıl taşlarıyla dolu dere yataklarından geçerek yolculuk etmek hiç akli başında birisinin yapacağı iş midir? Gözlerini kısarak, dişlerinin arasından bir tükürük savurarak geçişlerini izlerler. Başka zamanlarda yabancıların madenlerde veya kereste fabrikalarında çalışmak üzere buralara geldiklerini görmüşlerdir ancak Büyük Buhran'dan öncedir bu. Uzaklardaki bir devlet makamı tarafından gönderilmişçesine tedirgin edici bir havaya sahip olan, tuzak kurmuş avcılar gibi tek başlarına, sessiz sessiz dolanan bu genç kadınların uğursuz görüntüsü kuşkusuz alışkın oldukları bir şey değildir. İçlerinden biri yaklaştığında kasabalarının üzerine kasvetli bir hava çöker. Dağ kasabalarında yaşayan aileler yabancıların gelişinden tarifi olmayan, ilkel bir korku hissederler. Yoksuldurlar ve devlet makamlarından haydutlardan korktukları kadar korkarlar. Temelde içlerinde kötülük olmayan bu taşralıların sadece üçte biri okuma yazma bilmektedir ancak onlar bile bir yabancı kendilerine bir kâğıt parçası uzattığında korkuya kapılırlar. Ödenmemiş bir borç, aleyhlerine bir ihbarname veya kimbilir hangi nedenden haklarında açılmış bir dava üç kuruşluk mal varlıklarını silip süpürebilir. Sorulsa asla itiraf etmezler ama at sırtındaki bu kadınlar içlerine korku salmaktadır. Kadınların gelişini endişeyle

ve dişlerini gıcırdatarak izlerlerken, onların atlarından indiklerini, heybelerini açıp içinden kitaplar çıkardıklarını gördüklerinde korkuları yerini şaşkınlığa bırakır.

Gizem çözülmüştür ama yerli halk olanlara bir anlam verememektedir. Gerçekten bu kadınlar atlı kütüphaneciler midir? Onlara kitap vermeye mi gelmişlerdir? Kadınların kullandığı o tuhaf jargonu da pek anlamazlar: Federal proje, Yeni Düzen, kamu hizmeti, okumayı teşvik planları... Yavaş yavaş içleri rahatlamaya başlar. Kimse ödemeleri gereken bir vergiden, aleyhlerine açılmış bir davadan veya evlerini tahliye etmeleri gerektiğinden söz etmemektedir. Üstelik bu genç kütüphaneciler dostane bir tavra sahiptir; Tanrı'ya ve iyiliğin gücüne inanıyor gibi görünmektedirler.

O yıllarda işsizlikle, ekonomik krizle ve cehaletle savaşmak için Work Progress Administration (İş Geliştirme İdaresi) adıyla kurulan kurumun görevlerinden biri, maliyeti devlet tarafından karşılanmak üzere halka olabildiğince kültür aşılardı. Projenin planlandığı 1934 senesinde istatistikler Kentucky eyaletinde kişi başına sadece bir kitap düştüğünü gösteriyordu. Doğu'nun yoksulluk içindeki, yolların ve elektriğin bulunmadığı dağlık yörelerinde, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi motorlu araçlarla bir mobil kütüphane sistemini hayata geçirmek düşünülemezdi. Tek seçenek, zor şartlara alışkın kütüphanecileri en yalıtılmış yerleşimlere Apalaşlar'daki patikalar üzerinden kitap taşımak için göndermekti. Bu kütüphanecilerden biri olan Nan Milan, atlarının bir tarafındaki bacaklarının diğer tarafındakilerden kısa olması sayesinde dağ yamaçlarında kayıp yuvarlanmadıklarını söyleyerek espri yapıyordu. Atlı kütüphanecilerin her biri haftada üç ya da dört kez, günde otuz kilometreyi bulan yolculuklara çıkıyordu. Bağışlardan elde edilen kitaplar postanelerde, orduya ait barakalarda, kiliselerde, mahkeme binalarında veya özel şahısların evlerinde tutuluyordu. İşlerini o dönemin yorulmak bilmeden her tarafa yetişen postacıları kadar ciddiye alan kadınlar, bu gibi yerlerde toplanan kitapları kırsal kesimdeki okullara, cemaat merkezlerine ve köylülerin evlerine dağıtıyorlardı. Yalnız başlarına, at sırtında yaptıkları bu yolculukların epik bir tarafı da yok değildir: O zamanlardan kalan belgeler, bir

dağ başında atı çatladığı için hayali dünyaların hikâyeleriyle dolu ağır heybesini sırtlanıp yolculuğuna yürüyerek devam eden kadınlara dair anekdotlar içerirler. Çocuklar, bu yabancı kadınlardan birini geldiğini görür görmez etrafını sarıp “Bana göre bir kitabın var mı?” diye bağışırlardı. 1936 senesinde bu program 50.000 aileye ve 155 okula ulaşmasına ve her ay 8.000 kilometrelik yol katedilmesine rağmen, Kentucky’nin atlı kütüphanecileri isteklerin sadece onda birini karşılayabiliyordu. İlk güvensizliklerini yenen dağ köylüleri kitap kurdu olmuşlardı. Whitley County’de gezgin kütüphanecileri karşılama komitelerine katılan kasabalıların sayısı otuzu buluyordu. Bir keresinde bir aile gezici kütüphane hizmeti oraya ulaşmıyor diye başka bir kasabaya yerleşmekten vazgeçmişti. Eski bir siyah-beyaz fotoğrafta, kütüphaneci genç kadınlardan birinin, eli ayağı tutmayan yaşlı bir adamın kulübesinin yanında ona yüksek sesle kitap okuduğu görülür. Kitap akışı bölgede sağlık ve hijyen alışkanlıklarının iyileşmesini de sağlamıştı; örneğin aileler elleri yıkamanın karın sancılarını önlemekte bir kaşık süte sigara dumanı üflemeden çok daha etkili olduğunu kitaplardan öğrenmişti. Gerek yetişkinler gerekse de çocuklar Mark Twain’in mizah duygusuna âşık olmuşlardı; ancak açık arayla en çok talep gören kitap *Robinson Crusoe*’ydu. Klasikler yeni okurları o zamana kadar mahrum bırakıldıkları bir tür sihirle tanıştırmıştı. Okula gidip okuma yazma öğrenen çocuklar, bu kitapları okuma yazma bilmeyen ebeveynlerine okuyorlardı. Bir delikanlı kütüphanecisine “Bize getirdiğin bu kitaplar hayatımı zı kurtardı” diyordu.

On yıl boyunca yaklaşık bin atlı kütüphaneci bu programda görev aldı. 1943’te işsizliğin çaresi olarak kültürün yerini Dünya Savaşı aldığında WPA kapatıldı ve programın finansmanı sona erdi.

Bizler, hikâyeler anlatan, karanlığı öykülerle kovalayan, hikâyeler sayesinde kaos içinde yaşamayı öğrenen, ateşlerin korunu hikâyelerdeki sözlerin nefesiyle yelleyen, kitaplardaki hikâyeleri tanımadığımız kişilere götürmek için uzun mesafeler kateden tek hayvan türüyüz. Ve aynı hikâyeleri paylaştığımızda artık birbirimize yabancı değilizdir.

Binlerce sene önce uydurulmuş kurmacaları korumayı başarmış olmamızın şaşırtıcı bir tarafı var. Birisi *İlyada*'yı ilk kez seslendirdiğinden beri, Akhilleus ve Hektor'un Troya kumsallarındaki kadim düellosunun hikâyesi hiç unutulmadı. Harari'nin dediği gibi, 20.000 sene önce yaşamış bir eski zaman sosyoloğu bu destanın bu kadar uzun ömürlü olacağına ihtimal vermezdi. Hem, bir hikâye dediğiniz nedir ki? Birbiri ardına dizilmiş kelimeler. Bir nefes. Akciğerlerimizden çıkan, gırtlığımızdan geçen, ses tellerimizi titreten ve dilimiz damağımızı, dişlerimizi veya dudaklarımızı okşarken son halini alan bir hava akımı. Bu kadar güçsüz bir şeyin bu kadar süre korunması imkânsız görünüyor. Ancak insanoğlu yazıyı ve kitapları icat ederek yıkımın hâkimiyetine meydan okudu. Bu keşifler sayesinde başkalarıyla iletişim kurabildiğimiz uçsuz bucaksız bir alan açıldı ve bu alanda fikirlerin ömrü inanılmaz derecede uzadı. Kitap sevgisi, tarih boyunca en iyi hikâyeleri, düşleri ve düşünceleri içeren bir hazineyi birbirlerini tanımadan koruyup bugünlere taşıyan insanlardan görünmez bir zincirin gizemli bir biçimde ve kendiliğinden oluşmasını sağladı.

Bu, henüz yazımı tamamlanmamış olan bir koro-romanın hikâyesidir. Muhteşem bir kolektif maceranın, gizemli bir sadakatin bir araya getirdiği pek çok insanın, sözlü hikâye anlatıcılarının, mucitlerin, yazmanların, aydınların, kütüphanecilerin, çevirmenlerin, kitapçıların, seyyar satıcıların, öğretmenlerin, bilginlerin, casusların, asilerin, gezginlerin, rahibelerin, kölelerin, maceracıların, matbaacıların sessiz tutkusunun öyküsüdür. Bir kitap kulübünde, evlerinde, dağ tepelerinde, dalgaların gürlediği sahillerde, hareketli başkentlerde ve çalkantılı zamanlarında bilginin sığındığı ücra köşelerde okuyanların öyküsüdür. Pek çok durumda isimleri tarihe geçmemiş olan sıradan insanların öyküsüdür. Unutulmuşların, isimsizlerin öyküsüdür. Bizler için, yüzlerini sisler arasından seçmeye çalıştıkları gelecekteki okurlar için savaşıyor insanların öyküsüdür.

Teşekkür

Yazma yolculuğumda birçok kişi bana farklı şekillerde yardım etti. Hepsine teşekkürlerimi sunuyorum:

Bu kitabı benden önce hayal eden ve kendi yolculuğunun haritasını önüme seren Rafael Argullol'a.

Bana el uzattığı için Julio Guerrero'ya.

Sazlardan sonsuzluk yaratmak gibi kadim bir hünerin olağanüstü büyüsunü sürdürdükleri için Siruela'nın editör ekibine.

Sıradışı cömertlikleri için Alfonso Castán ve Francisco Muñiz'e.

Işıyla bana kılavuzluk gösteren Carlos García Gual'a.

Bilgisini ve her kapıyı açan anahtarını benimle paylaştığı için Agustín Sánchez Vidal'e.

Her şeyi daha net görmemi sağladığı için Luis Beltrán'a.

Dışarıdan gözetlediğim bahçeye beni davet eden Ana María Moix'a.

Tarih, gazetecilik ve ironi dersleri için Guillermo Fatás'a.

Sunduğu imkânlardan ilk yararlanan kişi olmama izin verdiği ve kalıcı dostluğu için Encarna Samitier'e.

Kırılgan yazarlık müessesemizi koruduğu için Antón Castro'ya.

Oxford'un kapılarını açıp beni bir zaman yolculuğuna çıkardığı için Fergus Millar'a.

Floransalı konukseverliği, bilgeliği ve bana gösterdiği ilgi için Mario Citroni'ye.

Bana titizliği öğrettiği için Ángel Escobar'a.

Koleksiyonlarındaki araştırmalarımı kolaylaştırdıkları için Oxford, Cambridge, Floransa, Bologna, Roma, Madrid ve Zaragoza kütüphanelerinin personeline.

Unutulmaz öğretmenlerim Pilar Iranzo, Carmen Romeo, Inocencia Torres ve Carmen Gómez Urdáñez'e.

Sözleriyle ufkumu genişleten Anna Caballé'ye.

Bana ilham verdikleri için Carmen Peña, Ana López-Navajas, Margarita Borja ve Marifé Santiago'ya.

Gölmek ve gelecek üzerine sohbetlerimiz için Andrés Barba'ya.
Bana inandığı için Luis Landero'ya.

Bir sohbetin yankıları ve gizemli dostluk ilkesi için Belén Gopegui'ye.

Neşesi ve benimle şapkasını paylaştığı için Jesús Marchamalo'ya.

Dionysos'a adanmış günlerimiz için Fernando López'e.

Uzakta olsalar bile varlıklarını yanımda hissettiren Stefania Ferchedau ve Natalie Tchernetska'ya.

Yaratıcı arkadaşlarım Ana Alcolea, Patricia Esteban, Lina Vila, Sandra Santana ve Laura Bordonaba'ya.

Hayatımı kolaylaştıran María Ángeles López, Francisco Gan, Teresa Azcona, Valle García, Reyes Lambea, Leticia Bravo, Albano Hernández, María Luisa Grau, Cristina Martín, Gloria Labarta, Pilar Pastor, María Jesús Pardos, María Gamón, Liliana Vargas, Diego Prada, Julio Cristellys ve Ricardo Lladosa'ya.

Bu kitabın ilk okurları olan kitapçı Pepe Fernández, Julia Millán ve Pablo Muño'ya.

Bana şevk aşlamış olan bütün lise öğretmenlerime; özellikle de Chus Picot, Ana Buñola, Paz Hernández, David Mayor, Berta Amella, Laura Lahoz, Fernando Escanero, José Antonio Escrig, Marcos Guillén, Amaia Zubilaga, Eva Ibáñez, Cristóbal Barea, Irene Ramos, Pilar Gómez, Mercedes Ortiz, Félix Gay ve José Antonio Laín'e.

Zaragoza'daki Miguel Servet Hastanesi'nin o harika yenidoğan pediatri ekibine ve hem bizlere hem de bugün bile tüm güçleriyle hayata tutunmak için savaşılan tüm bebeklere hayat veren hemşirelere.

Çocuk bakıcılarım Esther, Pilar, Cristina, Zara ve Nuria'ya ve kendi dadım María'ya.

Kaos terbiyecisi annem Elena'ya.

Işığım ve pusulam olan Enrique'ye.

Sabotaj konusunda doktora yapan ve bana umudun ne olduğunu öğreten Küçük Pedro'ya.

Aileme, arkadaşlarıma ve öteki ailem ve arkadaşlarım olarak gördüğüm okurlarıma.

Kaynakça

Önsöz

Apuleius, *El asno de oro*, III 28 (Antikçağdaki haydutlar üzerine); Horatius, *Sátiras*, I 5, 7 (kirli su içen gezginlerin ishale yakalanması); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 44 (Mısır krallarının kitap satın almak üzerine görevlendirildiği adamları); *Carta de Aristeas*, 9 (İskenderiye Kütüphanesi'nin dünyadaki tüm kitapları bir araya getirme tutkusu); Galen, *Comentario a "Sobre los humores de Hipócrates"*, XVII, sayfa 607, editör: Kühn (tragedyaların orijinallerinin iade edilmeyerek Atinalıların aldatılması); Galen, *Comentario a "Sobre los humores de Hipócrates"*, XVII, sayfa 601, editör: Kühn ("filanca gemiden alındı" notu); Epifanios, *Sobre medidas y pesos*, XLIII, sayfa 252, Migne, *Patrologia Graeca* (dünyanın bütün hükümdarlarına mektup gönderilmesi); Galen, *Comentario a "Sobre los humores de Hipócrates"*, XV, sayfa 109, editör: Kühn (düzmece metinler); Marcelino, *Vida de Thukididis* 31-34 (Thukididis'in Anlatamadıkları); *Carta de Aristeas*, 10 (Şimdi kaç kitaba ulaştık?).

I. Yunanistan

BÖLÜM 1: Herodas, *Mimiambos*, I, 26-32 (muhabbet tellallığı yapan bir kadın, İskenderiye'de baştan çıkarılan yabancıları sıralar).

BÖLÜM 2: Büyük Plinius, *Historia natural*, IX, 58, 119-121 (sirke içinde eritilen inci); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Antonio*, 58, 5 (Marcus Antonius'un 200,000 kitap bağışlaması) ve 27 (Kleopatra'nın eşkâli).

BÖLÜM 3: Plutarkhos, *Sobre la fortuna o virtud de Alejandro*, I, 5 = *Moralia* 328C (İskender'in yetmiş kent kurması); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Alejandro*, 8, 2 (İskender'in yastığının altında *İlyada* ile uyuması) ve 26, 5 (İskender'in rüyasında Homeros'u görmesi ve İskenderiye'yi kurması); Homeros, *Odisea*, canto IV, 351-359 (Faros adası); Strabon, *Geografía*, XVII, 1, 8 (İskenderiye'nin yerleşim planı).

BÖLÜM 4: Plutarkhos, *Vidas paralelas. Alejandro*, 21 (Darius'un ailesine gösterilen cömertlik); 26, 1 (*İlyada*'nın bulunduğu sandık).

- BÖLÜM 5: Arrianus, *Anábasis de Alejandro*, V, 25-29 (Makedon askerlerin daha fazla ilerlemeyi reddetmesi).
- BÖLÜM 6: Arrianus, *Anábasis de Alejandro*, VII, 4 (Susa'da toplu evlilik töreni).
- BÖLÜM 8: Eski Ahit, Makabeler, 1, 1-9 (İncil'de İskender'e atıf); Sure XVIII, 82.-98. ayetler (Kuran'da İskender'e atıf); Diodorus Siculus, *Biblioteca histórica*, XVII, 72 (İskender'in Persepolis'i ateşe vermesi); Strabon, *Geografía*, II, 1, 9 (İskender hakkında yazarların farklı portreler çizerek abartılı anlatımları hakikate tercih etmesi).
- BÖLÜM 9: *Astronomical Diaries from Babilonia*, vol. I, 207, editörler: A. J. Sachs ve H. Hunger (Babilili bir kâtibin İskender'in ölümünü yazması); Diodorus Siculus, *Biblioteca histórica*, XVIII, 1, 4 ve devamı (İskender'in ölümünden sonra arkadaşlarının birbirine düşmesi); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Alejandro*, 77 (hamile Roksana'nın rakiplerini öldürtmesi ve aile içindeki diğer cinayetler); Strabon, *Geografía*, XV, 2, 9 (Selevkos'un Hindistan'ı beş yüz savaş fili karşılığında satması).
- BÖLÜM 10: *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC* 433, editörler P. J. Rhodes ve R. G. Osborne (İskender'in bir fermanla tüm dünyayı kendine ait addetmesi); Diodorus Siculus, *Biblioteca histórica*, XVIII, 4, 4 (İskender'in Asya ve Avrupa'yı ortak bir topluluk yapma rüyası); Tzetzes, *De comoedia*, sayfa 43, ed.: Koster (İskenderiye Kütüphanesi için tüm milletlerin kitaplarının tercüme edilmesi); *Carta de Aristes*, 30 ve devamı (Yetmişler İncili); Büyük Plinius, *Historia natural*, XXX, 2, 4 (Zerdüş'te atfedilen metinlerin tercümesi); Flavius Josephus, *Contra Apión. Sobre la antigüedad del pueblo judío*, I, 14 (Mısırlı tarihçi Manetho); Flavius Josephus, *Antigüedades judías*, III, 6 (Kaldealı Berossus'un hikâyesi); Arrianus, *Anábasis de Alejandro*, V, 6, 2 (Megasthenes tarafından Hindistan üzerine yazılmış bir inceleme dair).
- BÖLÜM 12: Lawrence Durrell, *Justine*, 3. Bölüm (*hamsin* fırtınası); Büyük Plinius, *Historia natural*, XIII, 22, 71 (papirüs bitkisinin tasviri ve kullanımı alanları); Eski Ahit, Exodus 2, 3 (Musa'nın papirüsten bir sepet içinde terk edilişi).
- BÖLÜM 13: Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Leonatos (İskender'in bir komutanının onun saçını ve kılığını taklit etmesi); Pausanias, *Descripción de Grecia*, I, 6, 2, ve Teócrito, *Idilio XVII. Encomio de Ptolomeo*, 20-34 (Ptolemeos'un, İskender'in yarı kardeşi olduğu söylentisini yayması); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Eumenes*, 13, 6-8 (Eumenes'in

rüyasında İskender'le konuşması); Diodorus Siculus, *Biblioteca histórica*, XIX, 15, 3-4 (İskender'in boş tahtı başında yapılan toplantı) ve XVIII, 26-28 (İskender'in cenaze arabası ve naaşının kaçırılması); Olaf B. Rader, *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2006, sayfa 165-186 (İskender'in naaşının başından geçenler); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Augusto*, 18, 1 (Augustus'un İskender'in mumyalanmış naaşını görmeye gelişi); Cassius Dio, *Historia romana*, LI, 16, 5 (Augustus'un mumyanın burnunu kırması,); *Vita Marciana*, 6 ("Okur" takma adıyla bilinen Aristo); Strabon, *Geografía*, XIII, 1, 54 (Aristo'nun kitap koleksiyonunu düzenli bir kütüphanede toplayan ilk kişi olması ve Mısır krallarına bir kütüphanenin nasıl düzenleneceğini öğretmesi).

BÖLÜM 14: *Carta de Aristeeas*, 29 (Demetrius'un krala kütüphaneye kazandırdığı kitapları raporlaması), 35-40 (Eleazar'a yazdığı mektup), 301-307 (Yetmişler İncili'nin tercümesi).

BÖLÜM 15: Plutarkhos, *Sobre la fortuna o virtud de Alejandro*, I, 5 = *Moralia* 328D (Homeros'un Asya'da, tragedyaların Pers İmparatorluğu, Susa ve Gedrosya'da okunması); Flavius Josephus, *Contra Apión*, II, 35 (Yahudilerin İskenderiye'nin en iyi mahallesinde yaşıyor olması); Diodoro Sículo, *Biblioteca histórica*, XL, 3, 4 (Hekateos'un Yahudilerin yabancı düşmanlığını kınaması) ve I, 83, 8-9 (bir yabancının bir kediyi öldürdüğü için linç edilmesi).

BÖLÜM 16: Thukididis, *Historia de la guerra del Peloponeso*, II, 41 (Yunanistan'ın okulu Atina); Plutarkhos, *Non posse suaviter vivi secundum Epicurum* 1095d (I. Ptolemeos'un müzeyi kurması); Strabon, *Geografía*, XVII, 1, 8 (Müze'nin tasviri); Cassius Dio, *Historia romana*, LXXVIII, 7 (Müze'nin üyelerinin sahip oldukları ayrıcalıklar); Athenaios, *Banquete de los eruditos*, I, 22D (âlimlerin kendilerini müzlerin kafesine kapatmış olması); Kallimahos, *Yambos* I (Müze'nin üyelerinin birbirleriyle münakaşaları).

BÖLÜM 17: Judith McKenzie, *Architecture of Alexandria and Egypt 300 B.C. to A.D. 700*, sayfa 41 (Arap gezginlerin Fener'i tasviri).

BÖLÜM 18: Strabon, *Geografía*, XVII, 1, 6 (büyük set, liman ve İskenderiye Feneri); Sinesio, *Elogio de la calvicie*, 6 (İskenderiye Müzesi'nin heykelleri).

BÖLÜM 19: Augustinus, *Confesiones*, VI, 3 (Ambrosius'un kitapları sessizce, içinden okuması).

BÖLÜM 20: Strabon, *Geografía*, XVII, 1, 8 (İskender'in lahdinin daha ucuz bir lahitle değiştirilmesi); Afthonios, *Progymnasmata* XII (tüm kenti felsefe yapabilecek seviyeye getiren Serapis Kütüphanesi'nin tasviri); Tzetzes, *De comoedia*, XX (İskenderiye'nin kütüphanelerindeki kitap sayısı); Epifanios, *Sobre medidas y pesos*, 324-329 (Büyük Kütüphane'deki 54,800 kitap); *Carta de Aristeas*, 10 (Büyük Kütüphane'deki iki yüz bin kitap); Aulus Gellius, *Noches áticas*, VII, 17, 3 ve Amiano Marcelino, *Historias*, XXII, 16, 13 (Büyük Kütüphane'deki yedi yüz bin kitap).

BÖLÜM 21: <http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/news/2015/oct-19> (*Bodleiana Kütüphanesi'nde her gün bin yeni kitaba yer açılması*); <http://www.oxfordtoday.ox.ac.uk/features/oxford-underground> (*Oxford kentinin altındaki kitaplarla dolu tüneller*). <http://www.cherwell.org/2007/11/16/feature-the-bods-secret-underbelly/> (*galerilere bir ziyaret*).

BÖLÜM 22: H. M. Vernon, *A History of the Oxford Museum*, sayfa 15 (modern anlamda ilk müze).

BÖLÜM 23: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 23 (Antikçağda Yakın Doğu'nun kütüphaneleri).

BÖLÜM 24: Diodorus Siculus, *Biblioteca histórica*, I, 49, 3 (kütüphanenin "ruhların tedavi edildiği yer" olması); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2013, sayfa 108 (Mısır'da yazman olmanın avantajları); *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie*, 131, 1994, sayfa 16-18 (tarihteki son hiyeroglif); <http://rosettaproject.org> (Rosetta Projesi).

BÖLÜM 25: Büyük Plinius, *Historia natural*, XIII, 23, 74-77 (sekiz tür papirüs); N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*, sayfa 92 (papirüs ticareti); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Bizanslı Aristofanes (Pergamon'a kaçmayı planladığı için zindana atılan kütüphaneci); Büyük Plinius, *Historia natural*, XIII, 21, 70 (Pergamon Kütüphanesi'ne papirüs ambargosu ve parşömenin keşfi).

BÖLÜM 26: Herodot, *Historia*, V, 35, 3 ve Polienos, *Estratagemas* I, 24 (kafa derisine dövmeyle yazılan mesaj).

BÖLÜM 27: P. Watson, *Ideas, historia intelectual de la humanidad*, 2006, sayfa 601 (bir elyazması için kaç hayvan derisinin gerektiğinin hesabı).

BÖLÜM 28: P. Nelles, "Renaissance Libraries", en: D. H. Stam, *International Dictionary of Library History*, 2001, sayfa 151 (San Marco Manastırı'nın kütüphanesi ve modern anlamda halk kütüphanesi kavramı).

- BÖLÜM 29: Quintilianus, *Institutiones oratorias*, I, 8, 20 (“Yazdığını Unutan” Didymos); Seneca, *Epístolas a Lucilio*, 88, 37 (Didymos’un 4,000 kitap yazmış olması); Büyük Plinius, *Historia natural*, öns. 25 (Apíón’un takma ismi).
- BÖLÜM 30: Herodot, *Historia*, II, 53, 2 (Homeros’un 9. yüzyılda yaşamış olması); B. Graziosi, *Inventing Homer*, 2002, sayfa 98 ve devamı (Homeros’un yaşadığı çağ ve doğum yeriyle ilgili tartışmalar); Athenaios, *Banquete de los eruditos*, VIII 277E (Homeros’un şöleninden arta kalan kırıntılar); Platon, *La República*, X, 606d-607a (Platon’un Homeros’u ideal devletinin dışında bırakması); Vitruvius, *Arquitectura*, VII, Önsöz 8-9 (Homeros’un şamar oğlu Zoilus); *Ilíada*, XXIV, 475 ve devamı. (Akhilleus’un göz yaşları ve Troyalı kral); Homero, *Odisea*, V, 1-270 (Odysseus’un Kalipso’yu terk edişi).
- BÖLÜM 31: Robin Lane Fox, *El mundo clásico. La epopeya de Grecia y Roma*, sayfa 52 (Avrupa’nın ilk epik kahramanının bir siyah olması); Matías Murko, *La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XX e siècle*, París, 1929 (Boşnak âşıklar).
- BÖLÜM 34: Homeros, *Odisea*, I, 356-359 (Telemakhos’un annesine susmasını emretmesi); Homeros, *Ilíada*, I, 545-550 (Zeus’un Hera’yı azarlaması); Mary Beard, *Mujeres y poder. Un manifiesto*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2008, sayfa 15 (kadınların herkesin içinde konuşmasına izin verilmemesi); Homeros, *Ilíada*, II, 212 ve devamı (Odysseus’un halktan biri olan Thersit’i dövmesi).
- BÖLÜM 35: Eric A. Havelock, *La musa aprende a escribir*, 1994, sayfa 135 ve devamı (yazının bilinci, düşünceyi, sözdizimini ve kelime haznesini değiştirmesi); Yuhanna İncili, 8, 8 (İsa’nın kuma yazması); Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, 1960, sayfa 272-275 (halk şairi Milovan Vojicic’in 1933’te “Milman Parry Türküsü”nü bestelemesi); Daniel Sánchez Salas, *La figura del explicador en los inicios del cine español*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002 (sessiz sinema dönemindeki “açıklayıcılar”); Muhtelif Yazarlar, *No lo comprendo, no lo comprendo. Conversaciones con Akira Kurosawa*, Confluencias Yayınevi, 2014, sayfa 41 ve devamı (sessiz film anlatıcısı Heigo Kurosawa).
- BÖLÜM 38: Fernando Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2013, sayfa 36 (yazının farklı yerlerde icat edilişi).
- BÖLÜM 39: Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2015, sayfa 19 ve devamı (yazının temelleri).

- BÖLÜM 40: Chinua Achebe, *Me alegraría de otra muerte*, Debolsillo Yayınevi, Barselona, 2010, sayfa 146 (okuma yazma bilmeyen bir Nijeryalı'nın yazılı sözcükler üzerine düşünceleri).
- BÖLÜM 41: Sergio Pérez Cortés, "Un aliento poético: el alfabeto", *Éndoxa: Series filológicas* n.º 8, 1997, UNED, Madrid (bir Yunan'ın Fenike yazı sistemini uyarlaması).
- BÖLÜM 42: Sergio Pérez Cortés, "Un aliento poético: el alfabeto", *Éndoxa: Series filológicas* n.º 8, 1997, UNED, Madrid (en eski Yunan yazıları); Homeros, *Odisea*, VIII, 382 (şölenlerdeki dans yarışmaları).
- BÖLÜM 43: Hesiodos, *Trabajos y días*, 633-640 (Hesiodos'un doğduğu köyden yakınması); Hesiodos, *Teogonía*, 22 ve devamı (müzlerin Hesiodos'a görünmesi); Hesiodos, *Trabajos y días*, 27 ve devamı (kardeşi Perses ile miras kavgası).
- BÖLÜM 44: Eric A. Havelock, *La musa aprende a escribir*, 1994, sayfa 123 (okuryazarlığın Yunanistan'daki ağır ilerleyişi); Platon, *Fedro o de la belleza*, 274d ve devamı. (Sokrates'in yazıya karşı oluşu); B. Sparrow, J. Liu ve D. M. Wegner, "Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips", *Science*, Ağustos 2011, cilt 333, sayfa 776-778; <http://science.sciencemag.org/content/333/6043/776> (Google Efeği).
- BÖLÜM 45: Jorge Luis Borges, *Borges oral*, Madrid, 1999, sayfa 9 (belleğin ve hayal gücünün uzantısı kitap).
- BÖLÜM 46: Hölderlin, "Grecia", *Poesía completa. Edición bilingüe*, Barselona, 1995, sayfa 37 (Hölderlin'in Antik Atina'yı düşleyişi).
- BÖLÜM 47: Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barselona, 2011, sayfa 50 ve 102 (Persepolis'in yakılması ve Şi Huang döneminde Çin'de yakılan kitaplar); Anna Caballé, *El bolso de Ana Karenina*, Barselona, 2009, sayfa 27 (Anna Ahmatova'nın arkadaşlarının kaybolmasınlar diye şiirlerini ezberlemeleri); Hippolu Augustinus, *Naturaleza y origen del alma*, IV, 7, 9 (ezberci okur Simplicus).
- BÖLÜM 48: Thukididis, *Historia de la guerra del Peloponeso*, I, 6, 3 (Yunanlar ve silahları); Pausanias, *Descripción de Grecia*, VI, 9, 6 (Yunanistan'ın On İki Adalar'ındaki bir okulda gerçekleşen katliam).
- BÖLÜM 49: Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2002, sayfa 109 (Yahudilerin okumayı öğretme töreni); Herodas, *Mimiambos*, III, 59-73 (öğretmenin öğrencisini kırbaçlaması).

BÖLÜM 50: Arhilohos, fragman 6 Diehl (kalkanını atması); fragman 72 Diehl (cinsel arzuları); fragman 64 Diehl (ölümden sonra insanı kimsenin onurlandıramayacağı); Richard Jenkyns, *Un paseo por la literatura de Grecia y Roma*, Barselona, 2015, sayfa 45 (Avrupa'nın ilk baş belası).

BÖLÜM 51: Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, IX, 5 (Herakleitos'un bir kitabını Artemis Tapınağı'na bırakması ve diğer biyografik olgular); IX, 5-6 (esrarengiz Herakleitos); Cicero, *Del supremo bien y del supremo mal*, II, 5, 15 (karanlık Herakleitos); Herakleitos, fragmanlar 111 ve 62 DK; Platon, *Crátilo*, 402a (Herakleitos'un aynı nehirde iki kez yıkanılmaz demesi); Jorge Manrique, *Coplas por la muerte de su padre*, 25-27 ("Birer nehirdir hayatlarımız..."); Jorge Luis Borges, *Obra poética*, Madrid, Alianza Yayınevi, 1993, sayfa 322 (Herakleitos'a adadığı şiir);

BÖLÜM 52: Strabon, *Geografía*, XIV, 1, 22; Valerius Maximus, *Hechos y dichos memorables*, VIII, 14, ek 5; ve Elianus, *Historia de los animales*, VI, 40 (Efes'i kundaklayan kişi); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Alejandro*, 3, 5 (İskender'in dünyanın harikalarından biri olan Artemis Tapınağı'nın yandığı gece doğmuş olması).

BÖLÜM 53: Aristomenes, fr. 9K; Theopompus, fr. 77K; Nicofonte, fr. 19, 4K (komedy yazarlarının Atina'daki kitap satıcılarından bahsedışı); Eupolis, fr. 304K ve Platon, *Apología de Sócrates*, 26 d-e (agora pazarında kitap satışı); Lukianos, *El solecista*, 30 (750 drahmi gibi yüksek bir fiyata satılan kitap); Aristofanes, *Las ranas* 943 (kitap intihali); Aleksis, fr. 135K (Herakles'in yemek kitabı seçişi); Ksenofon, *Anábasis*, 7, 5, 14 (gemi enkazları arasındaki kitaplar); Zenobius, 5, 6 (Platon'un bir öğrencisinin kitaplarını kopyalatıp Sicilya'da satması); Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, IV, 6 (Speusippos'un kütüphanesinin Aristo tarafından üç talente satın alınması); Strabon, *Geografía*, XIII 1, 54 (Aristo'nun kitap koleksiyonu yaptığı bilinen ilk kişi olması ve Mısır krallarına bir kütüphanenin nasıl düzenleneceğini öğretmesi).

BÖLÜM 54: Aristo, *Retórica*, 1413b, 12-13 ("yaygın dolaşıma sahip" kitaplar); Halikarnaslı Dionysius, *Sobre los oradores antiguos. Sobre Sócrates*, 18 (kitapları at arabasıyla nakleden kitap satıcıları); http://elpais.com/elpais/2014/11/24/eps/1416840075_461450.html (gezgin kitapçıları, Jorge Carrión'un makalesi).

BÖLÜM 55: Aulus Gellius, *Noches áticas*, XIII, 17, 1 (Yunanca *paideía* kelimesinin Latinceye *humanitas* olarak tercüme edilmesi); "Sahte" Platon,

Axiuchos, 371 cd (kültürlü insanları öteki dünyada bekleyen çayırlar, tiyatrolar, korolar, konserler, şölenler); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal Yayınevi, 2004, 136-137 (kültür dini); “Sahte” Plutarkhos, *La educación de los hijos*, 8 (zaman harcamaya değer tek şeyin eğitim olduğu); http://elpais.com/diario/1984/06/27/cultura/457135204_850215.html (M. Foucault’nun 1984’teki ölümünden kısa bir süre önce yapılan röportajda dile getirdiği, hayatı bir sanat eseri gibi yaşamak üzerine görüşleri).

BÖLÜM 56: P. E. Easterling ve B. M. W. Knox (editörler), *Historia de la literatura clásica*, Gredos Yayınevi, 1990, sayfa 36-39 (Helenistik Çağ’da kitapların kapsamı); W. Dittemberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, 577-579 (Milet ve Teos’daki eğitim yasaları).

BÖLÜM 57: Vitruvius, *Arquitectura*, VII, Önsöz 4-7 (Bizanslı Aristofanes ve sahtekâr şairler); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Kallimahos (*Pínakes*: 120 kitaplık bir katalog).

BÖLÜM 58: Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, III, 4 (Platon’un gerçek adı); R. Pfeiffer (ed.), *Callimachus I. Fragmenta*, 1949, Oxford (Kallimahos’un *Pínakes*’inden kalan izler); Fragman 434-435 (tatlı imalatı üzerine dört eser de içeren “muhtelif eserler” bölümü); G. Murray (ed.), *Aeschylus: The Creator of Tragedy*, 1955, Oxford, sayfa 375 (Eshilos’un eserlerinin alfabetik sıralı listesi).

BÖLÜM 59: Rakamlarla İspanyol kütüphaneleri: <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/bibliotecas/mc/ebp/portada.html>; F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barselona, 2011, sayfa 49 (Yakın Doğu’nun antik kentlerindeki kütüphanelerin sayısı); Ángel Esteban, *El escritor en su paraíso*, Cáceres, 2014 (kütüphaneci yazarlar); E. Rodríguez Monegal, *Borges por él mismo*, Barselona, Laia-Literatura, 1984, sayfa 112 (Borges’in Buenos Aires Ulusal Kütüphanesi’nde gözleri görmeden yolunu bulması); Julia Wells, “The female librarian in film: Has the image changed in 60 years?”, *SLIS Student Research Journal*, 2013, 3(2) (sinemada kadın kütüphaneci arketipleri); Rosa San Segundo Manuel, “Mujeres bibliotecarias durante la II República: de vanguardia intelectual a la depuración”, CEE Participación Educativa, número extraordinario 2010, sayfa 143-164 (İspanya’da savaş sonrası dönemde kütüphaneciler); Inmaculada de la Fuente, *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner Yayınevi, Madrid, 2011, sayfa 175-198 (María Moliner’in kıdeminin düşürülmesi); <http://www.mecd.gob.es/revista-cee/>

pdf/extr2010-sansegundo-manuel.pdf (II. Cumhuriyet döneminde kütüphaneciler: Entelektüel avangarddan tasfiyeye uzanan yol).

BÖLÜM 60: Gabriel Zaid, *Los demasiados libros*, Debolsillo Yayınevi, Barselona, 2010, sayfa 20 (dakikada bir kitap); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Deinarchos ve Lykourgos; Focio, *Biblioteca*, 20b 25 (*enkrithéntes*); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Téléphos (*Kitapları Bilmek* başlıklı kılavuz); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Philón (*Kitap Seçimi ve Tedariki Üzerine* başlıklı kılavuz).

BÖLÜM 61: Athenaios, *Deipnosophistas*, IX, 379E (Yunanistan'ın Yedi Ef-sanevi Aşçısı); Plutarkhos, *Moralia*, 841f (üç büyük tragedya yazarının eserlerinin korunması kararı).

BÖLÜM 62: Alberto Bernabé Pajares ve Helena Rodríguez Somolinos (editörler), *Poetisas griegas*, Ediciones Clásicas, Madrid, 1994 (kadın yazar-ların günümüze bölüm pörçük ulaşan şiirleri).

BÖLÜM 63: Gwendolyn Leick, *The A to Z of Mesopotamia*, 2010, *sub voce* Enheduanna (rahibe ve şair Enheduanna); Clara Janés, *Guardar la casa y cerrar la boca*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2015, sayfa 17 ve devamı (Enheduanna'nın şiirin doğuşunu tarif eden ilk kişi olması); Demokritos, fragman B110 ve B274 DK (kadınların mümkün olduğunca az konuşmasının gerekmesi); Platon, *La República*, IX, 575d (*patrida* yerine *matrida* kelimesinin kullanılması); Herodot, *Historias*, VII, 99 (Halkarnaslı Artemisia), ve VIII, 94 (kellesine ödül konulması); Plutarkhos, *El banquete de los siete sabios*, 3 = *Moralia*, 148 c-e (Kleobulini'nin bilge adamlarla aynı şölende yer alması); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Kleoboulíne (Kleobulini'nin bilmeceler kitabı); Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, I, 89 (Kratinos'un *Las Kleobuliniler* adlı komedyası); Carlos García Gual, *Los siete sabios (y tres más)*, 2007, sayfa 117 (Yunan kadınların kendilerini muammalı sözlerle ifade etmeleri).

BÖLÜM 64: Seneca, *Epístolas a Lucilio*, 88, 37 (Didymos'un Sappho'nun fahişe olup olmadığını sorduğu denemesi); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino Yayınevi, Barselona, 2011, sayfa 441 (Papa VII. Gregory'nin Sappho'nun şiirlerinin tüm kopyalarının yok edilmesini emretmesi).

BÖLÜM 65: "Sahte" Demosthenes, *Contra Neera*, 122 (*hetairalar*, cari-yeler, karılar); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Pericles*, 24, 8 (Perikles ve Aspasia); Platon, *Menexeno*, 236b (Aspasia'nın diğer başka söylevlerin yanında Cenaze Töreni Söylevi'ni yazmış olması); Thukididis, *Historia*

de la guerra del Peloponeso, II, 36 ve devamı (Cenaze Töreni Söylevi); Juan Carlos Iglesias-Zoido, *El legado de Thukididis. Discursos e historia*, Coimbra, 2011, sayfa 228 (Obama ve Kennedy'nin konuşmalarında Cenaze Töreni Söylevi'ni model alması); Euripides, *Medea*, 230 ve devamı (Medea'nın şikâyetleri); 1088-1089 (bilgeliği ararken bize eşlik eden ilham perisi); Platon, *Timeo*, 90e-91d (adil olmayan erkekler, bir sonraki nesildeki kadınlar); Platon, *La República*, V, 455c-456b (hiçbir mesleğin kadına sırf kadın olduğu için ait olmaması); Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, III, 46 (Akademi'deki kadın filozoflar); VI, 96-98 (kinik Hipparkhia); X, 4-6 (Epikürcü Leontia); Cicero, *Sobre la naturaleza de los dioses*, I, 93 (Leontia gibi bir fahişe); José Solana Dueso, *Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres: Wilamowitz frente a Bruns*, Amazon E-book, 2014 (Atina'daki özgürleşme hareketi).

BÖLÜM 67: "Sahte" Plutarkhos, *Vidas de los diez oradores. Licurgo*, 10 = *Moralia*, 841F ve Pausanias, *Descripción de Grecia*, I, 21, 1-2 (üç tragedya yazarının Atina Akropol'ündeki heykelleri); Pausanias, *Descripción de Grecia*, I, 14, 5 ve Athenaios, *Deipnosophistas*, XIV, 627C (Es-hilos'un mezar kitabesi).

BÖLÜM 68: Jacques Lacarrière, *Herodot y el descubrimiento de la tierra*, Espasa-Calpe Yayınevi, Madrid, 1973, sayfa 56 (uygarlığın ve barbarlığın sınırları); Herodot, *Historias*, I, 1-5 (Batılılar ve Doğulular arasındaki düşmanlığın kökeni).

BÖLÜM 69: Emmanuel Levinás, *Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad*, Salamanca, ed.: Sígueme, 2006, sayfa 100 (Ötekini kabullenmenin, sayesinde pek çok şeyin aydınlandığı nihai bir olgu olması).

BÖLÜM 70: Ovidius, *Metamorfosis*, II, 833 (Europa'nın kaçırılması ve Kad-mos'un onu arayışı); Hatem N. Akil, *The Visual Divide between Islam and the West*, 2016, sayfa 12 (Europa isminin etimolojisi).

BÖLÜM 71: Ryszard Kapuściński, *Viajes con Herodot*, 2006, sayfa 56, 292 ve 305 (Herodot'u yüceltişi); Herodot, *Historias*, III, 38 (âdetlerin gücü); Luciano Canfora, *Conservazione e perdita dei classici*, sayfa 9 ve 29 (eserlerin birden fazla papirüs tomarına bölünmesi ve tomarları korumak için sandıkların önemi); Büyük Plinius, *Historia natural*, XIII, 26, 83 (bir papirüs tomarının kullanım ömrü); J. M Coetzee, "¿Qué es un clásico?, una conferencia", en *Costas extrañas. Ensayos 1986-1999*, 2004, sayfa 27 (klasiklerin her tür barbarlıktan kurtulması).

BÖLÜM 72: Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen Yayınevi, Barcelona, 1983, sayfa 574-577 (iblisçe kıvılcım); Luis Beltrán, *Anatomía de la risa*, 2011, sayfa 14-25 (ilkel kültürün temelde eşitlikçi ve neşeli bir kültür olması); Andrés Barba, *La risa caníbal*, 2016, sayfa 35 (Aristofanes'in mizahı siyasi bir silah olarak değerlendirmesi); Ortega y Gasset, *Meditaciones del Quijote, Obras completas I*, 1983, sayfa 396 (komedinin muhafazakâr partilerin edebiyatı olması).

BÖLÜM 73: İsokrates, *Panegírico*, 50 (kültürel vatandaşlık); Julianus Apostata, *Contra los galileos*, 229 E (Antikçağda Yunan bir öğrencinin yapabileceği meslekler); W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig, 1917, 578.2-13 (Teos'da bulunan kitabe) ve 577.4-5, 50-53 (Bergama'da bulunan kitabe).

BÖLÜM 74: E.G. Turner, *Greek Papyri: An Introduction*, Oxford, 1980, sayfa 77 (bir kadın mumyasına sonsuza dek eşlik eden *İlyada*); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Nicias*, 29, 2 (Euripides'in şiirlerini ezberden okuyan Yunanların hayatlarının bağışlanması); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barcelona, 2003, sayfa 61-67 (Helenistik dönem kütüphaneleri).

BÖLÜM 75: Plutarkhos, *Vidas paralelas. Nicias*, Demóstenes, 4 ve 11 (Demosthenes'in problemlerinin üstesinden gelişi); Quintilianus, *Institutiones oratorias*, X, 3, 30 (Demosthenes'in dalgaların gürültüsü arasında konsantre olmayı öğrenmesi); Aristofanes, *Las avispas*, 836 ve devamı (bir köpeğin peynir aşırıldığı için yargılanması); Herodot, *Historias*, VIII, 74-83 (Salamis Muharebesi'nden önceki gece askerlerin ağız dalaşı); "Sahte" Plutarkhos, *Vida de los diez oradores*, I, 18 (Antifon'un bir avutma dükkânı açması); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal Yayınevi, Madrid, 2004, sayfa 248 (Antikçağda gezgin hatipler); Gorgias, *Encomio de Helena*, 8 (sözün çok güçlü bir hükümdar olması); Matta İncili, 8 (Yeter ki bir söz söyle, iyileşmeme yeter).

BÖLÜM 76: <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2011/01/05/does-one-word-change-huckleberry-finn> (Mark Twain'in *Huck Finn* ve *Tom Sawyer* adlı romanlarının sansürlenmesine ilişkin tartışma); James Finn Garner, *Cuentos infantiles políticamente correctos*, Barcelona, 1995, sayfa 15 (*Kırmızı Başlıklı Kız*'in çocuklara uygun uyarlaması); Pausanias, *Descripción de Grecia*, I, 30, 1 (Platoncu Akademi'nin tasviri); Platon, *La República*, VI, 514a-517a (mağara alegori); Platon, *La República*, III, 386a-398b (ideal devlette edebiyat eserlerinin sansürlenmesi); Platon, *Leyes*, VII, 801d-802b (Şairlerin, kent yönetiminin yasal, adil,

güzel ve iyi olarak gördüğü şeylerle çelişen herhangi bir şiir yazmamları gerektiği); George Orwell, 1984, Barselona, 2000, sayfa 58-60 (2050 yılına gelindiğinde bütün edebiyat eserlerinin yeniden yazılmış olmaları); Platon, *Leyes*, VII, 811 c-e (kendi eserlerini eğitim programı olarak önermesi); Flannery O'Connor, *El negro artificial y otros escritos*, "La esencia y el alcance de la ficción" başlıklı makale, Madrid, 2000, sayfa 12 (Sadece eğitici kitapları okuyan kişinin güvenli ancak umudun bulunmadığı bir yol izlemiş olması); Santiago Roncagliolo, "Cuentos para niños malos", *El País* gazetesinde 15/12/2013 tarihinde yayımlanan makale (edebi eserlerin sansürlenmesi ve PlayStation); <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/soas-university-of-london-students-union-white-philosophers-curriculum-syllabus-a7515716.html> (Londra Üniversitesi Öğrenci Birliği'nin Platon, Descartes, Kant ve Bertrand Russell'i ders programından çıkarma önerisi).

BÖLÜM 77: Kallimahos, *Epigramas*, 25 (Kleombrotos'un Platon'un bir diyalogunu okuduktan sonra intihar etmesi); Ramón Andrés, *Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente*, Acantilado Yayınevi, Barselona, 2015, sayfa 325-328 (Werther'in bir intihar çılgınlığına yol açması); H. P. Lovecraft, *Narrativa completa*, "Historia del Necronomicón" başlıklı bölüm *Cilt 2*, Valdemar Yayınevi, Madrid, 2007, sayfa 227-229 (kurmaca bir eser olarak *Necronomicón* ve çevirileri); Rafael Llopis Paret, *Los mitos de Cthulhu*'nun önsözü, Alianza Yayınevi, Madrid, 1969, sayfa 43-44 (*Necronomicón* ile ilgili espriler ve aldatmacalar); *Las mil y una noches*, çeviri ve notlar: Juan Vernet, Planeta Yayınevi, Barselona, 1990, sayfa 44 (Hekim Rûyan'ın zehirli kitabı); Alexandre Dumas, *La reina Margot*, Cátedra Yayınevi, Madrid, 1995, sayfa 655-663 (doğanla avlanma üzerine değerlendirme içeren kitap); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen Yayınevi, Barselona, 1983, sayfa 572 (kurbanın okudukça kendini zehirlemesi); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino Yayınevi, Barselona, 2011, sayfa 390-391 (bomba yerleştirilmiş kitaplar).

BÖLÜM 78: Galeno, XV, sayfa 24, ed. Kühn (yangınların ve depremlerin kitapları en sık yok eden nedenler olması); F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino Yayınevi, Barselona, 2011, sayfa 270 ve 297 (Nazilerin kitap yakması ve Joyce'un romanlarına saldırı); J. Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016, sayfa 92 (Joyce'un kendi cehenneminin daha az sıcak olacağına dair yorumu); Heinrich Heine, *Almanzor*, versos 242-243 (bugün kitap yakanların ya-

rın insan da yakacak olması); Jorge Luis Borges, *Obras completas* (Cilt III), “El congreso” başlıklı makale, Emece Yayınevi, Barselona, 1989, sayfa 31 (İskenderiye Kütüphanesi’nin birkaç yüzyılda bir yakılması).

BÖLÜM 79: Plutarkhos, *Vidas paralelas*. *César*, 49 (Kleopatra’nın haliya sarılması); Lucanus, *Farsalia*, X, 439-454 (Sezar’ın İskenderiye’deki saraya yerleşmesi) ve 486-505 (Sezar’ın askerlerinin limanı ateşe vermesi); Sezar, *Guerra civil*, III, 111 (gemilerin yakılması); Hirtius, *Guerra de Alejandría*, 1 (İskenderiye’deki binalarda ahşap kullanılmaması); Seneca, *Sobre la tranquilidad del espíritu*, 9, 5 (İskenderiye’de kırk bin kitap yakılması); Cassius Dio, *Historia romana*, XLII, 38, 2 (tahıl ambarlarının ve kitapların yakılması); Orosius, *Historias*, VI, 15, 31 (limandaki yakılan depolarda tesadüfen kitapların da bulunması).

BÖLÜM 80: Cassius Dio, *Historia romana*, LXXVII, 7, 3 (Caracalla’nın müzedeki âlimleri tehdidi ve saldırıları) ve 22, 1-23, 3 (İskenderiye’de bir Berlin Duvarı); Ammianus Marcellinus, *Historias*, XXII, 16, 15 (Bruquión mahallesindeki kütüphanenin MÖ 272’de yok edilmesi), Paul Auster, *El país de las últimas cosas*, Edhasa Yayınevi, Barselona, 1989, sayfa 106-132 (Anna’nın Ulusal Kütüphane’nin yıkıntıları arasında dolaşması); Michael Holquist, M. Bajtín’in eseri *The Dialogic Imagination*’a ön-söz, Texas University Press, 1981, sayfa 24 (Bahtin’in sigara sarmak için kendi denemesinin sayfalarını kullanmış olması).

BÖLÜM 81: Ammianus Marcellinus, *Historias*, XXII, 16, 15 (İskenderiyelilerin sokak çatışmaları çıkarmaya meyilli olması); Rufinus, XI, 22-30 ve Sozomenus, *Historia eclesiástica*, VII, 15 (Serapeum’daki çatışmalar ve tapınağın yağmalanışı); Sokrates Skolastikos, *Historia eclesiástica*, V, 16 (Serapeum’un yıkılması) ve VI, 15 (Hypatia’nın öldürülmesi); Enciclopedia bizantina *Suda*, *sub voce* Théon (Müze’nin son misafiri); Damaskios, *Vida de Isidoro*, fragman 102 (Hypatia’nın öğrencisine âdet kanını göstermesi); Nikiû piskoposu İoannis, *Crónica*, LXXXIV, 87-103 (Hypatia’nın şeytani büyüler yapan bir cadı olması); Palades, *Antología griega*, IX, 400 (Hypatia’ya atfettiği şiir); Maria Dzielska, *Hipatia de Alejandría*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2004 (Hypatia’nın biyografisi).

BÖLÜM 82: Eutychius, *Anales*, II, sayfa 316, ed. Pococke (Amr’ın İskenderiye’yi fethettiğini haber veren mektubu); İbn El Kifti, *Crónica de hombres sabios* (Amr’ın Hristiyan bir âlimle karşılaşması ve kitapların trajik kaderi); Luciano Canfora, *La biblioteca desaparecida*, Trea Yayınevi, Gijón, 1998, sayfa 79-92 (Amr ve Ömer); Fernando Báez,

Nueva historia universal de la destrucción de libros, Destino Yayınevi, Barcelona, 2011, sayfa 78-81 (Kütüphane'nin Müslümanlarca yok edil-
diğinin lehine ve aleyhine kanıtlar).

BÖLÜM 83: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2334707.stm (Yeni İskenderiye Kütüphanesi'nin açılışı).

BÖLÜM 84: Ivan Lovrenovic, "The Hatred of Memory", *New York Times*, 28 Mayıs 1994 (Saraybosna Kütüphanesi'nin bombalanmasına ilişkin bir tanıklık); Arturo Pérez Reverte, "Asesinos de libros", *Patente de corso* (1993-1998), Suma de Letras Yayınevi, Madrid, 2001, sayfa 50-53 (felaketle ilgili izlenimler); Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, Debolsillo Yayınevi, Barcelona, 2015, sayfa 90 (siyah kelekler); Birleşmiş Milletler, Eski Yugoslavya Uzmanları Komisyonu, 1994, Ek VI, paragraf 183-193 (kültürel varlıkların kasıtlı imhası); Juan Goytisolo, *Cuaderno de Sarajevo, anotaciones de un viaje a la barbarie*, El País Aguilar Yayınevi, Madrid, 1993, sayfa 56-57 (kütüphanenin yandığı gün); Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama Yayınevi, Barcelona, 2014, sayfa 111 (*Mein Kampf* ile kaplanan çatı); L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos Yayınevi, Madrid, 1995, sayfa 18 ve devamı (günümüze ulaşan eserlerde İskenderiye Kütüphanesi koleksiyonundan kalma metinlerin ve simgelerin izleri).

BÖLÜM 85: Jesús Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016, sayfa 51 (kasvetli yerlerde tanınmış kişileri teselli eden kitapların listesi); Leonora Carrington, *Memorias de abajo*, Alpha Decay Yayınevi, Barcelona, 2017, sayfa 68 (Leonora Carrington'ın Santander'de bir psikiyatri kliniğinde Unamuno'yu okuması); Nico Rost, *Goethe en Dachau*, ContraEscritura Yayınevi, Barcelona, 2016, sayfa 35 (toplama kamplarındaki kitaplıklar), sayfa 237 (E ve G vitaminleri), sayfa 146 (kitap kulübü), sayfa 251 (çektiği eziyetlerden bahsetmeyi reddedişi), sayfa 56 (bir tür Avrupa Birliği); Monika Zgustova, *Vestidas para un baile en la nieve*, Galaxia Gutenberg Yayınevi, Barcelona, 2017, sayfa 13-14 ve 215 (gulagda Galya ve Elena'nın okuduğu kitaplar); Viktor Frankl, *El hombre en busca de sentido*, Herder Yayınevi, Barcelona, 1983, sayfa 24 (araştırmasının el yazısı notlarının elinden alınması) ve sayfa 44 (entelektüellerin, daha iri yapılı diğer tutuklulara kıyasla, paradoksal bir biçimde Auschwitz'deki hayata daha iyi dayanmaları); Michel del Castillo, *Tanguy*, Ikusager Yayınevi, Vitoria-Gasteiz, 2010, sayfa 104 (Auschwitz'de Tolstoy okumak); Javier Barrio, "Eulalio Ferrer, la memoria de *El Quijote*", *El País*, 26 de abril de 1990 (sigaraya karşılık *Don Quijote*).

BÖLÜM 87: Amelia Valcárcel'in Emilio Lledó ile 22 Kasım 2013'te "El Mundo que Queremos" semineri kapsamında yaptığı görüşme, "Crisis de valores y ética democrática", https://www.youtube.com/watch?v=c_gZcZFq-YE (Yunanların bizim kadar tuhaf olmaya başlaması); René Berger ve Solange Ghernaouti-Hélie, *Technocivilisation*, EPFL Press, 2010, sayfa 1 ("bilgisayar" teriminin etimolojisi); Paul Auster, *The invention of Solitude*, Sun Publising, 1982, sayfa 136 (çeviri üzerine düşünceler); Plutarkhos, *Sobre la fortuna o la virtud de Alejandro*, I, 6, 329cd (İskender'in herkese dünyayı anavatanı saymalarını emredışı); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK Yayınevi, Oviedo, 2017, sayfa 88-94 (İskender'in rüyası, Eratosthenes ve yeni haritalar); George Steiner, *La idea de Europa*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2005, sayfa 68 (Onlar aynı soruları sormak için bize tek bir gemi göndermedi); Rafael Argullol, *Visión desde el fondo del mar*, Acantilado Yayınevi, Barselona, 2010, sayfa 708 (Gezmişti!).

II. Roma

BÖLÜM 1: Titus Livius, *Historia de Roma desde su fundación*, I, 7 (kardeş katli ile kurulması), 8 (ilk Romalıların suçlulardan ve karanlık kişilerden oluşması) ve 9 (Sabine kadınlarının tecavüze uğraması); Sallustius'un Mithridatis hakkında söyledikleri, *Historias*, IV, 69, 17 (Romalıların başkalarından çaldıkları hariç hiçbir şeye sahip olmaması).

BÖLÜM 2: Orosius, *Historias contra los paganos*, IV, 12 (savaşsız geçen tek yıl); Mary Beard, *SPQR*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2016, sayfa 187 ve devamı (Romalıların seferleri); Jül Sezar, *La guerra de las Galias*, II, 33 (53.000 savaş esirini hemen oracıkta köle olarak satması).

BÖLÜM 3: Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, Herder Yayınevi, Barselona, 1997, sayfa 78 (kültürel bağlam); Mary Beard ve John Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2015, sayfa 38 (Yunanistan icat eder, Roma alır); Horatius, *Epístolas*, II, 1, 156 (Yunanistan'ın fethedilen taraf olsa da acımasız fatihini ele geçirmesi); Valerius Maximus, *Hechos y dichos memorables*, II, 2, 3 (bir Yunan delegasyonunun çevirmene ihtiyaç duymadan Roma Senatosu'na hitap etmesi); George Steiner ve Cécile Ladjali, *Elogio de la transmisión*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2005, sayfa 159 (Canetti'nin geleceği olmayan fabli).

BÖLÜM 4: Cicero, *Bruto*, 72 (Latince edebiyatın doğum belgesi); Hipólito Escolar, *Manual de historia del libro*, Gredos Yayınevi, Madrid, 2000, sayfa 88 (Romalıların Etrüsk alfabesini benimsemesi); Titus Livius, *Historia de Roma desde su fundación*, XXVII, 37, 7 (şair Livius Andronicus'un edebiyat eseri siparişleri alması); Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, Herder Yayınevi, Barselona, 1997, sayfa 127 (Livius Andronicus'un biyografisi); Jesús Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016, sayfa 62 (her otuz saniyede bir kitap).

BÖLÜM 5: Plutarkhos, *Vidas paralelas*. Paulo Emilio, 28, 6 (Makedon sarayındaki kütüphane); Strabon, *Geografía*, XIII, 1, 54 (Sulla'nın kütüphanesi); Canfora, *La biblioteca desaparecida*, Trea Yayınevi, Gijón, 1998, sayfa 29-32 ve 51-56 (Aristo'nun kütüphanesinin akıbeti); Ísidorus, *Etimologías*, VI, 5, 1 (Lucullus'un kütüphanesi); Plutarkhos, *Vidas paralelas*. Luculo, 42, 1 (Müzlerin Lucullus'un kütüphanesine gelmesi); F. Scott Fitzgerald, *El Gran Gatsby*, Plaza y Janés Yayınevi, Barselona, 1975, sayfa 56 (Gatsby'nin Avrupa'dan getirttiği kütüphane); Juvenalis, *Sátiras*, III, 60 (Yunan güruhu ile dolu bir kente katlanamaması); Terentius, *La suegra*, ikinci önsöz (Roma'da tiyatronun güreş müsabakaları, cambazlık gösterileri gibi diğer popüler eğlence türleriyle rekabeti); Mary Beard, *SPQR*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2016, sayfa 215 (Plautus'un kendine "barbar" diyerek espri yapması).

BÖLÜM 6: Francine Prose, *Peggy Guggenheim: The shock of the Modern*, Yale University Press, 2015, sayfa 28 ve devamı (Peggy Guggenheim'in Paris'ten ve Marsilya'dan kaçması); Serge Gilbert, *De cómo Nueva York robó la idea de arte moderno*, Mondadori Yayınevi, Madrid, 1990, sayfa 86-93 (New York'u yeni kültür başkenti yapma çabası); Irving Sandler, *El triunfo de la pintura norteamericana*, Alianza Yayınevi, Madrid, 1996, sayfa 65 (göçmen sanatçılarla Amerikalılar arasındaki ilişkiler); Jackson Pollock, "My Painting", Barbara Rose (ed.), *Pollock: Painting*, Nueva York, 1980, sayfa 97 (büyük Avrupalı ressamların aramızda olması çok önemlidir); Vladimir Nabokov, "Carta a Altagracia de Jannelli del 16 de noviembre de 1938", Dmitri Nabokov, *Vladimir Nabokov Selected Letters, 1940-1977*, Harcourt Brace Jovanovich Yayınevi, 1989 (Amerikan uygarlığında beni cezbeden şey, eski dünyayı biraz olsun andırmasıdır); Román Gubern, *Historia del cine*, Dánae Yayınevi, Barselona, 1971, sayfa 117 (büyük film stüdyolarının kökeni); Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16 Yayınevi, Madrid, 1997, sayfa 79 (Amerika sinemasında Avrupalı göçmenler dalgası); Joseph McBride,

Tras la pista de John Ford, T&B Yayınevi, Madrid, 2004, sayfa 40 (John Ford'un İrlanda asıllı olduğu efsanesi).

BÖLÜM 7: Diogenes Laertios, *Vidas de los filósofos ilustres*, III, 19 (Platon'un köle olarak satılması); P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley-Blackwell Yayınevi, Hoboken, 2017, sayfa 93 ve devamı (Yunan köleler ve Roma kültürü); Mary Beard, *SPQR*, Crítica Yayınevi, Barcelona, 2016, sayfa 351 (rakamlarla kölelik); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barcelona, 2003, sayfa 76 ve devamı (Cicero'nun köle kütüphanecileri); Cicero, *Epístolas a Ático*, 4, 4a, 1 (Cicero'nun kütüphanesinin Tyrannion tarafından mükemmel şekilde düzenlenmesi); Cicero, *Epístolas familiares*, 13, 77, 3 (kitap hırsızı Dionysius); Janet Duisman Cornelius, *When I Can Read My Title Clear: Literacy, Slavery, and Religion in the Antebellum South*, Columbia S. C., 1991 (Amerika'da kölelerin okudukları için cezalandırılmaları); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2002, sayfa 388 (köle sahiplerinin sözün gücüne inanması; bu yüzden okumayı yasaklaması); Jesper Svenbro, "La Grecia Arcaica y Clásica: La invención de la lectura silenciosa", G. Cavallo ve R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus Yayınevi, Madrid, 2001, sayfa 81-82 (okurun metin tarafından iğfali).

BÖLÜM 8: Plinius, *Historia natural*, XIII, 21 (ağaç kabuğuna yazılan kitaplar); Kallimahos, *Aitia*, fragman 73 Pfeiffer (bir ağaca kazınmış aşk mesajı); Virgilio, *Églogas*, X, 53-54 (âşıkların ağaca kazıdıkları adlarının ağaçla birlikte büyümesi).

BÖLÜM 9: Charles W. Hedrick Jr., "Literature and communication", Michael Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford University Press, New York, 2011, sayfa 180 ve devamı (kitaplar ve toplumsal ilişkiler); Genç Plinius, *Epístolas*, IV, 7, 2 (Regulus'un yazdığı berbat kitap için tanıtım kampanyası); Martialis, *Epigramas*, V, 16, 10 (yazdıklarının sadece bedava olduğu için sevilmesi) ve VI, 82 (Neden bu eski püskü giysilerin içinde dolaşıyorsun?); Aulus Gellius'un *Noches áticas*'da Cato'dan aktardıkları, X, 2, 5 (şiiirin yazarına onur kazandıran bir alan olmaması); Mario Alighiero Manacorda, *Historia de la educación, 1. De la antigüedad al 1500*, Siglo XXI Editores, México, 2006, sayfa 131 ve devamı (öğretmenliğin düşük ücretli ve hakir görülen bir meslek olması); Tacitus, *Anales*, III, 6, 4 (öğretmenlerin kimin nesi olduklarının belli olmaması).

BÖLÜM 10: Cicero, *Cartas a Ático*, XIII, 21a, 2 (Carellia'nın Cicero'nun bir eserinin korsan kopyasını edinmesi). Valerius Maximus, *Hechos y dichos memorables*, IV, 4 (Cornelia'nın çocuklarının eğitimiyle bizzat ilgilenmesi); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Gayo Graco*, 19 (Cornelia'nın edebiyat toplantıları); Salustio, *La conjuración de Catilina*, 25, 2 (Sempronio'nun Latince ve Yunanca kitapları okuması); Lactantius, Cicero hakkında, *Instituciones divinas*, I, 15, 20 (Cicero'nun kızından son derece eğitilmiş diye bahsetmesi); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Pompeyo*, 55 (Pompeius'un karısının lir çalması, coğrafya, edebiyat ve felsefi tartışmalardan hoşlanması); Suetonius, *Sobre los gramáticos ilustres*, 16, 1 (eğitilmiş bir köleyle efendisinin kızı arasındaki kuşkulu ilişki); Juvenalis, *Sátiras*, VI, 434-456 (erkekler kadar okuyan kadınların karikatürleştirilmesi); Martha Asunción Alonso, *Wendy*, Pre-Textos Yayınevi, Valencia, 2015, sayfa 74 (ne her zaman ne herkes için aynıdır,/ yenilmez kırlarlar bizi,/ tıpkı bir Tanrı veya elmas gibidir/ kelimeler).

BÖLÜM 11: W. V. Harris, "Literacy and Epigraphy", *ZPE*, 1983, 52, sayfa 87-111 (Pompei'nin okuryazarlık verileri); Ausonius, *Libro de exhortación a mi nieto*, 2, 15 ve devamı (okulda pek çok kırbaç şaklaması iştirsen korkma); Agustinus, *La ciudad de Dios*, XXI, 14 (ölümle çocukluğa dönmek arasında bir seçim yapmamız gerektiği söylense kim ölmeye razı gelmez ki!); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal Yayınevi, Madrid, 2004, sayfa 347 (ilkokul öğretmenlerinin üç kuruşa çalıştırılması); Horatius, *Sátiras*, I, 6, 74 (çocukların kutuları tabletleriyle okula gitmesi); Ovidius, *El arte de amar*, II, 395 (tabletler ve sadakatsizlik); Persius, *Sátiras*, III, 10-14 (mürekkep damlaları); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez Yayınevi, Madrid, 2002, sayfa 96 y 122 (antik mürekkepler ve tabletler).

BÖLÜM 12: Prudentius, *Peristephanon*, IX (ilkokul öğretmeni Aziz Cassian'ın öğrencileri tarafından şehit edilmesi); Quintilianus, *Instituciones oratorias*, I, 3, 14-17 (okulda öğrencilere dayak cezasının verilmesine karşı görüşleri); Horatius, *Sátiras*, I, 25-26 (öğretmenlerin, harfleri öğrenmeye başlayan öğrencilerini kurabiye verilerek ödüllendirmesinin gerekliliği); Petronius, *Satiricón*, IV, 1 (öğrenciler şimdi de oyun oynayarak öğrenmeye başladı); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal Yayınevi, Madrid, 2004, sayfa 352-353 (Roma okullarında merhametli eğitim üzerine pedagojik kuramlar).

BÖLÜM 13: Yuval Noah Harari, *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Debate Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 15 (insanlığın kronolojisi); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Si-ruela Yayınevi, Madrid, 2015, sayfa 328 (grafitiler); Vladimir Nabokov, *Pálido fuego*, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2006, sayfa 143 (yazı denilen mucizeye saçma bir alışkanlıkla bakıyor olmamız).

BÖLÜM 14: Martialis, *Epigramas*, XIV, 5 (balmumu kaplı tabletleri kullanmanın görüşü bulanıklaştırdığı); Quintilianus, *Instituciones oratorias*, X, 3, 31 (görüşü bozuk olan okurlara öneriler); Büyük Plinius, *Historia natural*, XXXVII, 16, 64 (Neron'un zümrütü); Edward Grom ve Leon Broitman, *Ensayos sobre historia, ética, arte y oftalmología*, Caracas, 1988 (gözlüklerin tarihi); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen Yayınevi, Barselona, 1983, sayfa 95 (esrarengiz bir optik aracın şaşkınlığa yol açması); Plinius, *Historia natural*, XIII, 23, 74-77 (kaba dokulu papirüs, ince dokulu papirüs); Martialis, *Epigramas*, I, 117, 16 (ponza taşıyla düzlenen papirüs ruloları) ve IV, 89, 2 (papirüs tomarlarının *umbiliculus*); Vitruvius, *Arquitectura*, II, 9, 13 (sedir yağının böceklerle karşı kullanılması); Samosatalı Lukianos, *Contra un ignorante que compraba muchos libros*, Barselona, 2013, sayfa 46 ve 67 (eğitimsiz kitap koleksiyoncusunun hicvedilmesi).

BÖLÜM 15: Martialis, *Epigramas*, II, 1, 5 (bir saat içinde kopyalanan kitap); Catullus, *Poemas*, XIV (kitap satıcılarına koşması); Martialis, *Epigramas*, I, 117, 9 (kitapçıların gizli reklamını yapması); I, 2 ve 113, ve IV, 72 (Martialis'in bahsettiği kitapçılar); Horatius, *Epístolas*, I, 20 (utanmadan kendini herkese gösteren kitap şiiri); Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, ed.: Laterza, Roma-Bari, 1995, sayfa 12-15 (isimsiz okurun ortaya çıkışı; kitaplara erişmek için zenginlere yanaşmak gerekmemesi).

BÖLÜM 17: Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 53-54 (kütüphaneler ve kitapçılar arasındaki diyalog); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Domiciano*, 10, 1 (imparatoru kızdıran tarihçinin, müstensihleri ve kitap satıcılarıyla birlikte ölüme mahkûm edilmesi); George Borrow, *La Biblia en España*, Ediciones Cid, Madrid, 1967, sayfa 223, 234, 247, 289 ve 300 (İspanyol kitapçılarının portresi).

BÖLÜM 18: Françoise Frenkel, *Una librería en París*, Seix Barral Yayınevi, Barselona, 2017, sayfa 20 (kitapçada çiraklık yapması); Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2013, sayfa 112-114 (Hitler ve Mao Zedong'un kitaplarıyla sevgi-nefret ilişkisi); Jonathan Spen-

ce, *Mao Zedong. A Life*, Penguin Books, Nueva York, 2006 (Mao Zedong'un bir kitapçı dükkânı açması ve bu girişimde başarıya ulaşarak sessizce kendini kapitalizmi devirmeye adanması); <http://www.abc.es/cultura/libros/abci-mein-kampf-exito-ventas-alemania-201801180148> (çoksatır yazarı Hitler).

BÖLÜM 19: C. Pascual, F. Puche ve A. Rivero, *Memoria de la librería*, Trama Yayınevi, Madrid, 2012 (kitabevlerinin enerjisi, sokaklardaki etkisi); Jon Kimche, Stephen Wadhams (ed.), *Remembering Orwell, vol. 1: An Age to Read*, Harmondsworth, 1984 (Orwell'in kitapçılık deneyimi); *Barómetro de los hábitos de lectura y compra de libros en España en 2017* de la Federación de Gremios de Editores de España (Aragón gazetesinin okur rakamları); Aránzazu Sarría Buil, *Atentados contra librerías en la España de los setenta, la expresión de una violencia política*, Marie-Claude Chaput, Manuelle Peloille (editörler), *Sucesos, guerras, atentados*, PILAR Yayınevi, Paris, 2009, sayfa 115-144 (Geçiş döneminde kitabevlerine düzenlenen saldırılar); https://elpais.com/diario/1976/11/27/ultima/217897202_850215.html (Kasım 1976: Zaragoza'da Pórtico Kitabevinin bombalanması); https://elpais.com/diario/1976/05/25/sociedad/201823203_850215.html (Mayıs 1976: Her iki haftada bir kitabevinin saldırıya uğraması); Salman Rüşdi, *Joseph Anton*, Barselona, 2012 ve Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barselona, 2011, sayfa 300-301 (Rüşdi olayı).

BÖLÜM 21: John W. Maxwell, *Tracing the Dynabook: A Study of Technocultural Transformations*, University of British Columbia, 2006 (kitabın evriminde kişisel bilgisayarın yeri); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2015, sayfa 322 (el yazısı geleneğinin sayısal çağa uyarlanması).

BÖLÜM 22: Izet Sarajlić, *Después de mil balas*, Seix Barral Yayınevi, Barselona, 2017, sayfa 90 (ne kadar aptalmışım ki neredeyse inanıyordum).

BÖLÜM 23: C. H. Roberts y T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, sayfa 76 (kodekse bir tomarın altı katı metin sığması); Plinius, *Historia natural*, VII 21, 85 (Cicero'nun bir ceviz kabuğuna sığacak büyüklükte *İlyada* gördüğünü ileri sürmesi); E.G. Turner, *Greek Papyri. An introduction*, Oxford, 1980, sayfa 204 (Antik Roma'da kapıdan kapıya satış yapan bir kitap satıcısı); Guglielmo Cavallo, "Entre el volumen y el codex. La lectura en el mundo romano", G. Cavallo ve R. Chartier (editörler), *Historia de la lectura en el mundo*

occidental, Taurus Yayınevi, Madrid, 2001, sayfa 111 ve devamı (kodeksin doğuşu ve okur sayısının artması).

BÖLÜM 24: Martialis, *Epigramas*, X, 8 (Paula evlenmek istiyor benimle./ Ama istemiyorum onunla evlenmek./ Yaşlı bir kadın çünkü./ Ama daha yaşlı olsaydı eğer, kabul ederdim teklifini); Martialis, *Apophoreta*, 183-196 (kitaplar üzerine epigramları); Martialis, *Epigramas*, I, 2 (kodeks formunda çıkmış olan kitabının tanıtımını yapması); Guglielmo Cavallo, “Entre el *volumen* y el *codex*. La lectura en el mundo romano”, G. Cavallo ve R. Chartier (editörler), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus Yayınevi, Madrid, 2001, sayfa 143 (Hristiyanların kodeksi tercih etmesi).

BÖLÜM 25: Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez Yayınevi, Madrid, 2002, sayfa 120-135 (papi-rüs tomarında kodekse); https://elpais.com/tecnologia/2019/01/07/actualidad/1546837065_279280.html (rulo yapılan televizyonlar); Hipólito Escolar, *Manual de historia del libro*, Gredos Yayınevi, Madrid, 2000, sayfa 99-100 (papi-rüs rulolarının yerini kodeksin alması ve ruloların yine de varlığını koruması).

BÖLÜM 26: Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16 Yayınevi, Madrid, 1997, sayfa 9-10 (tarağa dönüştürülen filmler); Temistius, *Discursos*, IV 59d-60c, ve Hieronymus, *Epístolas*, 141 (Konstantinopolis ve Caesarea kütüphanelerinde kitapları kurtarma çalışmaları).

BÖLÜM 27: Suetonius, *Vida de los doce Césares. Cayo Julio César*, 82, 2 (Sezar'ın öldürülmesi); Barry Strauss, *La muerte de César*, ediciones Palabra, Madrid, 2016 (tarihin en ünlü suikastı); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Cayo Julio César*, 44, 2 (Sezar'ın Roma'daki ilk halk kütüphanesini inşa ettirmeyi planlamış olması); Hieronymus, *Epístolas*, 33, 2 (Varro'nun kütüphaneler üzerine denemesi); Büyük Plinius, *Historia natural*, VII, 30, 115 ve XXXV, 2; İsidorus, *Etimologías*, 6, 5, 1 (Asinius Pollio'nun kütüphanesiyle ilgili veriler); T. Keith Dix, “Public Libraries in Ancient Rome: Ideology and Reality”, *Libraries & Culture* 29, 1997, sayfa 289 (kütüphanelerin resmen tanınma ve kanona girme vesilesi olması); Martialis, *Epigramas*, IX, önsöz (Martialis ve kütüphanelerdeki büstler); Aulus Gellius, *Noches áticas*, XIX, 5 (Aristo ve kar üzerine bir akşam sohbeti); Fronto, *Epístolas*, IV, 5, 2 (Marcus Aurelius ve Fronto'nun Roma kütüphanelerinden kitap ödünç alması); Filippo Coarelli, *La Colonna Traiana*, Colombo Yayınevi, Roma, 1999 (Trajan Sütunu'nun taştan bir tomarı andırması); L. Casson, *Las bibliotecas del*

mundo antiguo, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 88-94 (Roma kütüphanelerinin görünümü).

BÖLÜM 28: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 95-98 (Roma hamamlarındaki kütüphaneler); Martialis, *Epigramas*, VII, 34, 4-5 (Neron'dan kötüsü var mı? Yaptırdığı hamamlardan iyisi var mı?); Seneca, *Epístolas a Lucilio*, 56, 1-2 (hamamlardaki gürültü patırtı); *Vida de San Teodoro de Siqueón*, 20 (mukaddesliğin kötü kokusu); İskenderiyeli Klement, *Stromata*, VII, 7, 36 (iyi Hıristiyan iyi kokmaz); Jerry Tonner, *Setenta millones de romanos*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2012, sayfa 230-231 (Roma'da hamamların sunduğu zevkler).

BÖLÜM 29: *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, 5.5262 (Genç Plinius'un doğduğu kente bir kütüphane bağışlaması); *CIL* 10.4760 (biblioteca donada por Matidia); *CIL* 11.2704 (Volsinii kütüphanesi); W. V. Harris, *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 1989, sayfa 273 (Batı'da sadece iki kütüphanenin biliniyor olması); Apuleius, *Florida* XVIII, 8 (Kartaca kütüphanesi); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 113 ve devamı (Roma'nın dışındaki kütüphaneler).

BÖLÜM 30: Oliver Hilmes, *Franz Liszt: Musician, Celebrity, Superstar*, Yale University Press, 2016 (sanatçı fanatizminin Liszt ile başlaması); Genç Plinius, *Epístolas*, II, 3 (Titus Livius'un bir hayranının idolüyle tanışmak için çıktığı maceralı yolculuk); Horatius, *Odas*, II, 20; Propertius, *Elegías*, II, 7 ve Ovidius, *Tristes*, IV 9 ve 10 (başarılı yazarların ilk uluslararası yıldızlar olması); Martialis, *Epigramas*, VII, 88 ve XI, 3 (Martialis'in yeni şiirlerinin Viyana'da satılıyor, Britanya'da söyleniyor olması); Genç Plinius, *Epístolas*, IX, 11 (Lyon'da bir kitapçı); Juvenalis, *Sátiras*, XV, 108 (Eskiden Cantabrialı bir Stoacı bulmak mümkün müydü?); Suetonius, *Vida de Virgilio*, 6, 11 (Vergilius'un hayranlarından kaçışı).

BÖLÜM 31: Martialis, *Epigramas*, XII, 31 (dul Marcela tarafından Martialis'e verilen mülk); Martialis, *Epigramas*, prefacio del libro XII (Martialis'in Roma'daki kütüphaneleri, tiyatroları, toplantıları, ilişkilerdeki inceliği, keskin fikirleri ve başkentin zevklerini özlemesi).

BÖLÜM 32: Cicero, *Contra Pisón*, 22 (Piso'nun sevgili Yunanlarının kötü kokularının ve pisliğinin ortasında alem yapması); Stephen Greenblatt, *El giro*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 65 ve devamı (Lucius Calpurnius Piso'nun malikanesindeki felsefi sohbetler); Mary Beard,

Pompeya, Crítica Yayınevi, Barselona, 2009, sayfa 7 ve devamı (hayatın akışının yarıda kesilmesi).

BÖLÜM 34: Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, ed. Laterza, Roma-Bari, 1995, sayfa 459-464 (Ovidius ve okumanın halka yayılması); Ovidius, *Tristia*, IV, 10, 21-26 (babacan uyarılar: şiirin karın doyurmadığı); Martialis, *Epigramas*, V, 34; V, 37 ve X, 61 (Martialis'in altı yaşında ölen kölesi Erotion'a karşı hissettiği arzu); Ovidius, *Arte de amar*, II, 665 ve devamı (otuz beş yaşını aşmış bir âşığı tercih etmesi); Pascal Quignard, *El sexo y el espanto*, Minúscula Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 15 (Ovidius'un arzunun karşılıklı olması gerektiğini düşünen ilk Romalı olması); Ovidius, *Tristia*, II, 212 (müstehten zina ilişkilerinin ustası); Plutarkhos, *Vidas paralelas. Catón el Joven*, 25 (Cato'nun karısı Marcia'yı başkasına ödünç vermesi); Ovidius, *Tristia*, II, 207 (felaketine iki suçun, yazdığı bir şiirin ve yaptığı bir hatanın neden olması); Ovidius, *Tristia*, I, 1, 67 (Artık aşk öğretmeni değilim, o eser layık olduğu cezayı buldu); Aurelius Victor, *Epítome de los Césares*, I, 24 (Augustus'un aşk sanatı üzerine üç risale yazması nedeniyle şair Ovidius'u sürgüne göndermesi); Ovidius, *Tristia*, III, 1 (yasaklanan şiirler).

BÖLÜM 35: Tacitus, *Historias*, I, 1 (nadiren olsa da insanın istediği şeyi düşünebildiği ve düşündüğü şeyi söyleyebildiği mutlu zamanlar); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Tiberio*, 45 ve Tacitus, *Anales*, IV, 34 (Cremutius Cordus davası); Seneca, *Consolación a Marcia*, XVI, 1 (kadınlar erkeklerle eşit zekâyâ sahiptir ve erkekler kadar asil ve cömert eylemlerde bulunabilirler); Tacitus, *Anales*, IV, 35 (cezalandırılan yeteneklerin şöhetinin artması); Luis Gil, *Censura en el mundo antiguo*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2007, sayfa 190 ve devamı (Roma İmparatorluğu'nda sansür); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Calígula*, 34 (Calígula'nın neredeyse Homeros'un eserlerini yok edecek olması); Elius Lampridius, *Historia Augusta. Cómodo*, 10, 2 (Commodus'un Suetonius'un okunmasını yasaklaması, yasağa uymayanları amfiteyatroda vahşi hayvanlara parçalatılacağını söylemesi); Cassius Dio, *Historia romana*, LXXVIII, 7 (Caracalla'nın Aristo'nun tüm eserlerini yakmaya niyetlenmesi); Tacitus, *Vida de Agrícola*, 2 (sessiz kalmak gibi unutmak da elimizden gelseydi sesimizle birlikte belleğimizi de kaybedecektik).

BÖLÜM 36: K. Houston, *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time*, W. W. Norton & Company, Londra, 2016, Giriş; <https://www.nytimes.com/2009/07/18/technology/companies/18amazon.html> (Amazon'un uyarıda bulunmadan 1984 romanını

Kindle cihazlarından silmesi); L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos Yayınevi, Madrid, 1995, sayfa 19 (Bizanslı Aristofanes'in noktalama sistemini icat etmesi); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2002, sayfa 76-79 (noktalama işaretlerinin kullanımı ve kelimelerin ayrılması); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Biblioteca del libro koleksiyonu, Madrid, 2002, sayfa 283 (kitaplara eklenen ilk resimlerin okumaya yardımcı olması); Plinius, *Historia natural*, XXXV, 11 (Varro'nun *Imaginibus*'u); Martialis, *Epigramas*, XIV, 186 (bir kodeksin ön yüzünde Vergilius'un portresi); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2013, sayfa 501 (resimli elyazmaları).

BÖLÜM 37: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra Yayınevi, Barselona, 2003, sayfa 19-20 (ilk kütüphanelerde kitaplara ad konulması); Xaverio Ballester, *Los mejores títulos y los peores versos de la literatura latina*, Universitat de Barselona Yayınları, 1998 ve "La titulación de las obras en la literatura romana", *Cuadernos de Filología Clásica* 24, 1990, sayfa 135-156 (antik edebiyatta kitap isimlerinin monotonluğu); Hippolu Augustinus, *Epístolas* II, 40, 2 (kitapların isminin ilk cümlesinden alınması); Leila Guerriero, "El alma de los libros", http://cultura.elpais.com/cultura/2013/06/26/actualidad/1372256062_358323.html.

BÖLÜM 38: Suetonius, *Vida de los doce Césares. Vespasiano*, 18 (Quintilianus'un ilk devlet memuru öğretmen olması); Quintilianus, *Institutiones oratorias*, I, 3, 14-17 (okullarda dayak cezasının verilmesine eleştirileri); X, 1, 4 (kesintisiz eğitimi savunması); II, 5, 13 (öğretmeni gereksiz hale getirmek); X, 1, 46-131 (büyük yazarları içeren paralel listeler); VI, önsöz, 10 (kimin nazarı değdi de umutlarımızı suya düşürdü).

BÖLÜM 39: Steven Pinker, *En defensa de la Ilustración*, Paidós Yayınevi, Barselona, 2018, sayfa 113 (tarihi galiplerden çok zenginlerin yazması); Aulus Gellius, *Noches áticas*, VI, 13, 1 (büyük servet sahiplerine "klasik" denmesi); Cicero, *Academica Priora*, 73 (beşinci sınıf yazarlar); Fronto'nun Aulus Gellius tarafından aktarılan sözleri, *Noches áticas*, XIX, 8, 15 (proleter değil klasik yazarlar); Silvia Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1973, sayfa 379 (Büyük Filippo Beroaldo'nun 1496'da "klasik" sözcüğünü yeniden gündeme sokması); Irene Vallejo, "Una fábula con porvenir", Luis Marcelo Martino ve Ana María Risco (derleyenler), *La profanación del Olimpo*, Teseo Yayınevi, Buenos Aries, 2018, sayfa 335-355 ("klasik" kelimesinin

tarihçesi); Italo Calvino, *Por qué leer los clásicos*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2009; Mark Twain, *Disappearance of Literature*, https://www.gutenberg.org/files/3188/3188-h/3188-h.htm#link2H_4_0053; Pierre Bayard, *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2007.

BÖLÜM 40: Euripides, *Trojanas*, 1295 ve devamı (Hekabe'nin serzenişi); Seneca, *Epístolas a Lucilio*, 95, 30-31 (savaş üzerine); Hannah Arendt, *Entre el pasado y el presente*, Península Yayınevi, Barselona, 1996, sayfa 16 (geçmişin bizi geriye değil ileriye yönlendirmesi).

BÖLÜM 41: Herbert Oppel, "KANWN. Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes und seiner lateinischer Entsprechungen (Regula-norma)", *Philologus Supplementband XXX*, 1-116 ("kanon" kelimesinin tarihçesi); Büyük Plinius, *Historia natural*, XXXIV, 19, 55 (Doryphoros heykelinin Poykleitos'un "kanon" oranlarını temsil etmesi); Aristo, *Ética nicomaquea*, 1113a, 29 (dürüst ve düzgün bir adamın davranış şekli); Eusebius, *Historia eclesiástica*, VI, 25, 3 (kilise kanonu); David Ruhnken, *Historia critica oratorum Graecorum*, Leiden, 1786, sayfa 386 ("edebiyat kanonu" ifadesinin ilk ortaya çıkışı); Terry Eagleton, *Cómo leer literatura*, Península Yayınevi, Barselona, 2016, sayfa 195-227 (edebi tercihlerin zaman içinde değişmesi); J. M Coetzee, "¿Qué es un clásico?, una conferencia", en *Costas extrañas. Ensayos 1986-1999*, 2004, sayfa 25 (geçmişe bugünümüzü şekillendiren bir güç olarak bakılması).

BÖLÜM 42: Suetonius, *Sobre los gramáticos ilustres*, 16, 2 (Quintus Caecilius Epirota'nın okulda yaşayan yazarların eserlerini öğretme kararı); Mary Beard, *SPQR*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2016, sayfa 503 (Pompei'de Vergilius'un dizeleri); Horatius, *Odas*, I, 1, 35-36 (en iyi şairlerin arasına dahil edilmeyi istemesi) ve III, 30, 1 (bronzdan daha dayanıklı); Ovidius, *Metamorfosis*, XV, 871 (ne Jüpiter'in gazabının ne ateşin ne demirin ne de doymak bilmez zamanın yok edebileceği bir eser); Martialis, *Epigramas*, III, 2 (esans ve biber külâhları); Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, Birinci Kitap, Bölüm IX (Alcaná Caddesi'ndeki ipek tüccarına getirilen kâğıtlar); William Blades, *Los enemigos de los libros*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016, sayfa 62 (tuvalet deliğine atılan değerli bir kitap); https://www.elconfidencial.com/cultura/2015-06-27/asi-mueren-los-libros-que-no-se-venden_899696/ (satılmayan kitapların imhası ve geri dönüşümü). Alberto Olmos, "Los nazis no quemaron tantos libros como nosotros", en https://blogs.elconfidencial.com/cultura/mala-fama/2016-07-20/nazis-quemar-destruir-libros_1235594/.

BÖLÜM 43: Tibullus, *Elegías*, III, 13 (= IV, 7) ve III, 14, 6 (Sulpicia'nın arzularını dile getirmesi ve amcasının baskısından şikâyet etmesi); Suetonius, *Vida de los doce Césares. Tiberio*, 35, 2; Tacitus, *Anales*, II, 85, 1, ve *Digesto*, 48, 5, 11 (yüksek sınıftan kadınların zina yasasını protesto etmek için fahişe olduklarını ilan etmeleri); Juvenalis, *Sátiras*, II, 37 (Uyuyor musun, *lex Iulia*?); Ovidius, *Fastos*, II, 583-616 (Tanrıça Tacita Muda efsanesi); Eva Cantarella, *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Cátedra Yayınevi, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997, sayfa 181-188 (Sulpicia'nın bir hata sayesinde günümüze ulaşan şiirleri); María Dolores Mirón, "Plutarkhos y la virtud de las mujeres", Marta González González (ed.), *Mujeres de la Antigüedad: texto e imagen*, ediciones electrónicas de la Universidad de Málaga, 2012 (Plutarkhos'a göre kadınların başarıları); Aurora López, *No sólo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*, Ediciones Clásicas, Madrid, 1994 (kitap yayımlayan yirmi dört Romalı kadın).

BÖLÜM 44: Agustín Sánchez Vidal, *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra, Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011, sayfa 38 ve devamı (metinler ve kumaşlar).

BÖLÜM 45: Cassius Dio, *Historia romana*, LXXVIII, 9, 4 (Caracalla'nın imparatorluktaki tüm özgür bireylere vatandaşlık vermesi); Mary Beard, *SPQR*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2016, sayfa 561 (Caracalla'nın fermanı); Elius Aristides, *Encomio de Roma*, XXVI, 60 (sözüne güvenilir olan hiç kimse yabancı değildir); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK Yayınevi, Oviedo, 2017, sayfa 127-140 (kozmpolit Roma); Stephen Greenblatt, *El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 81 (Sağlam gibi görünen düzenin kırılma olduğu).

BÖLÜM 46: Amianus Marcellinus, *Historias*, XIV, 6, 18 (kütüphanelerin kaya mezarları gibi kapalı olması); Erich Auerbach, *Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media*, Seix Barral Yayınevi, Barselona, 1966, sayfa 229 ve devamı (antikçağdan ortaçağa geçerken okur sayıları).

BÖLÜM 47: Catherine Nixey, *La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico*, Taurus Yayınevi, Barselona, 2018, sayfa 19 ve devamı (İmparator Justinianus'un paganlara öğretmeyi yasaklaması ve Akademi'yi kapatması); L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos Yayınevi, Madrid, 1995, sayfa 81 ve devamı

(karanlık çağlarda manastır kütüphaneleri); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2013, sayfa 501 ve devamı (elyazmalarındaki minyatürler); S. Greenblatt, *El giro*, Crítica Yayınevi, Barselona, 2014, sayfa 23 ve devamı (hümanizm döneminde eski kitapların aranışı); L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos Yayınevi, Madrid, 1995, sayfa 121 (hümanistlerin klasik metinlere ilgisi); Reinhard Wittmann, “¿Hubo una revolución en la lectura a finales del siglo XVIII?”, G. Cavallo ve R. Chartier (editörler), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus Yayınevi, Madrid, 2001, sayfa 497-537 (okuma çılgınlığı ve okuryazarlık rakamları).

BÖLÜM 48: Stefan Zweig, *Mendel el de los libros*, Acantilado Yayınevi, Barselona, 2015, sayfa 57 (kitapların insanları birleştirmek için yazılması); Walter Benjamin, “Tesis de filosofía de la historia”, en *Discursos interrumpidos I*, Taurus Yayınevi, Madrid, 1973, sayfa 182 (hiçbir kültür ürünü yoktur ki aynı zamanda bir barbarlık belgesi olmasın).

Sonsöz

Jeanne Cannella Schnitzer, “Reaching Out to the Mountains: The Pack Horse Library of Eastern Kentucky”, *The Register of the Kentucky Historical Society*, cilt 95, n.º 1, 1997, sayfa 57-77 (Kentucky’nin atlı kütüphanecileri); Yuval Noah Harari, *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Debate Yayınevi, Madrid, 2014, sayfa 122 (mitolojinin uzun ömürlü olacağına ihtimal verilmemesi).

ADICHIE, Ch. N., *El peligro de la historia única*, Çeviri: Cruz Rodríguez Juiz, Random House Yayınevi, Barselona, 2018 (Oriijinal adı: *The Danger of a Single Story*, 2009).

AGUIRRE, J., *Platon y la poesía*, Plaza y Valdés Yayınevi, Madrid, 2013.

ALTARES, G., Una lección olvidada. Viajes por la historia de Europa, *Tusquets Yayınevi, Barselona, 2018.*

ANDRÉS, R., *Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente*, Acantilado Yayınevi, Barselona, 2015.

ARGULLOL, R., *Visión desde el fondo del mar*, Acantilado Yayınevi, Barselona, 2010.

AUERBACH, E., *Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media*, Çeviri: Luis López Molina, Seix Barral Yayınevi, Barselo-

- na, 1966 (Orijinal adı: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, 1957).
- BÁEZ, F., *Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2013.
- , *Nueva historia universal de la destrucción de los libros. De las tablillas sumerias a la era digital*, Destino Yayınevi, Barcelona, 2011.
- BAJTÍN, M., *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*, Çeviri: Julio Forcat ve César Conroy, Barral Yayınevi, Barcelona, 1971 (Orijinal adı: *Tvoscerstvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja Renessansa*, 1965)
- BARBA, A., *La risa caníbal. Humor, pensamiento cínico y poder*, Alpha Decay Yayınevi, Barcelona, 2016.
- BASANTA, A., (ed.), *La lectura*, CSIC y Los libros de la Catarata Yayınevi, Madrid, 2010.
- , *Leer contra la nada*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2017.
- BAYARD, P., *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, Çeviri: Albert Galvany, Anagrama Yayınevi, Barcelona, 2008 (Orijinal adı: *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*, 2007).
- BEARD, M., *Mujeres y poder: un manifiesto*, Çeviri: Silvia Furió, Crítica Yayınevi, Barcelona, 2018 (Orijinal adı: *Women & Power*, 2017).
- , *SPQR. Una historia de la antigua Roma*, Çeviri: Silvia Furió, Crítica Yayınevi, Barcelona, 2016 (Orijinal adı: *SPQR. A History of Ancient Rome*, 2015).
- BEARD, M. y J. Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, Çeviri: Manuel Cuesta, Alianza Yayınevi, Madrid, 2016 (Orijinal adı: *Classics. A very Short Introduction*, 1995).
- BELTRÁN, L., *Estética de la risa. Genealogía del humorismo literario*, Ficticia Yayınevi, México, 2016.
- , *La imaginación literaria. La seriedad y la risa en la literatura occidental*, Montesinos Yayınevi, Barcelona, 2002.
- BENJAMIN, W., *Desembalo mi biblioteca. Un discurso sobre el coleccionismo*, Çeviri: Fernando Ortega, editör: José J. de Olañeta editor, Mallorca, 2015 (Orijinal adı: *Ich packe meine Bibliothek aus. Eine Rede über das Sammeln*, 1931).
- , *Discursos interrumpidos I*, Çeviri: Jesús Aguirre, Taurus Yayınevi, Madrid, 1973.

- BERNAL, M., *Atenea negra*, Çeviri: Teófilo de Lozoya, Crítica Yayınevi, Barselona, 1993 (Orişinal adı: *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 1987).
- BLADES, W., *Los enemigos de los libros. Contra la biblioclastia, la ignorancia y otras bibliopatías*, Çeviri: Amelia Pérez de Villar, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016 (Orişinal adı: *The Enemies of Books*, 1896).
- BLOM, P., *El coleccionista apasionado. Una historia íntima*, Çeviri: Daniel Najmías, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2013 (Orişinal adı: *To Have and to Hold*, 2002).
- , *Gente peligrosa. El radicalismo olvidado de la Ilustración europea*, Çeviri: Daniel Najmías, Anagrama Yayınevi, Barselona, 2012 (Orişinal adı: *A Wicked Company*, 2010).
- BLOOM, H., *El canon occidental*, Çeviri: Damián Alou, Anagrama Yayınevi, Barselona, 1995 (Orişinal adı: *The Western Canon: The Books and School of Ages*, 1994).
- BOARDMAN, J., J. Griffin ve O. Murray, *Historia Oxford del mundo clásico. 1. Grecia*, Çeviri: Federico Zaragoza, Alianza Yayınevi, Madrid, 1993 (Orişinal adı: *The Oxford History of the Classical World*, 1986).
- BROTTMAN, M., *Contra la lectura*, Çeviri: Lucía Barahona, Blackie Books, Barselona, 2018 (Orişinal adı: *The Solitary Vice. Against Reading*, 2008).
- CABALLÉ, A., *Una breve historia de la misoginia*, Lumen Yayınevi, Barselona, 2005.
- CALVINO, I., *Por qué leer los clásicos*, Çeviri: Aurora Bernárdez, Siruela Yayınevi, Madrid, 2009 (Orişinal adı: *Perché leggere i classici*, 1995).
- CANFORA, L., *Conservazione e perdita dei classici*, Stilo Yayınevi, Bari, 2016.
- , *La biblioteca desaparecida*, Çeviri: Xilberto Llano Caelles, Trea Yayınevi, Gijón, 1998 (Orişinal adı: *La biblioteca scomparsa*, 1990).
- CANTARELLA, E., *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Çeviri: Isabel Núñez, Ediciones Cátedra, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997 (Orişinal adı: *Passato prossimo: donne romane da Tacita a Sulpicia*, 1996).
- , *La calamidad ambigua: condición e imagen de la mujer en la antigüedad griega y romana*, Çeviri: Andrés Pociña, Ediciones Clásicas, Madrid,

- 1991 (Orijinal adı: *L'ambiguo malanno. La donna nell'antichità greca e romana*, 1981).
- CARRÈRE, E., *El Reino*, Çeviri: Jaime Zulaika, Anagrama Yayinevi, Barcelona, 2015 (Orijinal adı: *Le Royaume*, 2014).
- CARRIÓN, J., *Librerías*, Anagrama Yayinevi, Barcelona, 2014.
- CARSON, A., *Eros. Poética del deseo*, Çeviri: Inmaculada C. Pérez Parra, Dioptrías Yayinevi, Madrid, 2015 (Orijinal adı: *Eros the Bittersweet*, 1986).
- CASSON, L., *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Çeviri: María José Aubet, Bellaterra Yayinevi, Barcelona, 2003 (Orijinal adı: *Libraries in the Ancient World*, 2001).
- CAVALLO, G. ve R. CHARTIER (editörler), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Çeviri: María Barberán ve Mari Pepa Palomero, Taurus Yayinevi, Madrid, 2001 (Orijinal adı: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, 1997).
- CERVELLÓ, J., *Escrituras, lengua y cultura en el antiguo Egipto*, UAB Yayinevi, colección El espejo y la lámpara, Barcelona, 2016.
- CITRONI, M., *Poesia e lettori in Roma antica*, Laterza Yayinevi, Roma-Bari, 1995.
- CLAYTON, E., *La historia de la escritura*, Çeviri: María Condor, Siruela Yayinevi, Madrid, 2015 (Orijinal adı: *The Golden Thread. The Story of Writing*, 2013).
- COETZEE, J. M., *Costas extrañas. Ensayos 1986-1999*, Çeviri: Pedro Tena, Debate Yayinevi, Barcelona, 2004 (Orijinal adı: *Stranger Shores*, 2001).
- CRIBIORE, R., *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press, Princeton, 2001.
- DE LA FUENTE, I., *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner Yayinevi, Madrid, 2011.
- DZIELSKA, M., *Hipatia de Alejandría*, Çeviri: José Luis López Muñoz, Siruela Yayinevi, Madrid, 2009 (Orijinal adı: *Hypatia of Alexandria*, 1995).
- EAGLETON, T., *Cómo leer literatura*, Çeviri: Albert Vitó i Godina, Península Yayinevi, Barcelona, 2016 (Orijinal adı: *How to Read Literature*, 2013).
- EASTERLING, P. E. ve B. M. W. KNOX (editörler), *Historia de la literatura clásica. Cambridge University. 1. Literatura griega*, Çeviri: Federico

- Zaragoza Alberich, Gredos Yayınevi, Madrid, 1990 (Oriĝinal adı: *The Cambridge History of Classical Literature. 1. Greek Literature*, 1985).
- ECO, U., *El vértigo de las listas*, Lumen Yayınevi, Barselona, 2009 (Oriĝinal adı: *Vertigine della lista*, 2009).
- ECO, U. y J.-C. Carrlère, *Nadie acabará con los libros. Entrevistas realizadas por Jean-Philippe de Tonnac*, Çeviri: Helena Lozano Miralles, Lumen Yayınevi, Barselona, 2010 (Oriĝinal adı: *N'espérez pas vous débarrasser des livres*, 2009).
- ESCOLAR, H., *Manual de historia del libro*, Gredos Yayınevi, Madrid, 2000.
- ESTEBAN, Á., *El escritor en su paraíso*, Periférica Yayınevi, Cáceres, 2014.
- FRÄNKEL, H., *Poesía y filosofía de la Grecia arcaica*, Çeviri: Ricardo Sánchez Ortiz, Visor Yayınevi, Madrid, 1993 (Oriĝinal adı: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, 1962).
- GARCÍA GUAL, C., *La muerte de los héroes*, Turner Yayınevi, Madrid, 2016.
- , *Los siete sabios (y tres más)*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2007.
- GENTILI, B., *Poesía y público en la Grecia antigua*, Çeviri: Xavier Riu, Quaderns Crema Yayınevi, Barselona, 1996 (Oriĝinal adı: *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 1984).
- GIL, L., *Censura en el mundo antiguo*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2007.
- GÓMEZ ESPELOSÍN, F. J. y A. Guzmán Guerra, *Alejandro Magno*, Alianza Yayınevi, Madrid, 2005.
- GREENBLATT, S., *El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno*, Çeviri: Juan Rabaseda ve Teófilo de Lozoya, Crítica Yayınevi, Barselona, 2014 (Oriĝinal adı: *The Swerve. How the World Became Modern*, 2011).
- HARARI, Y. N., *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Çeviri: Joandomènec Ros, Debate Yayınevi, Madrid, 2014 (Oriĝinal adı: *Sapiens: A Brief History of Humankind*, 2011).
- HARRIS, W. V., *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., ve Londra, 1989.
- HAVELOCK, E. A., *La musa aprende a escribir. Reflexiones sobre oralidad y escritura desde la Antigüedad hasta el presente*, Çeviri: Luis Bredlow Wenda, Paidós Yayınevi, Barselona, 1996 (Oriĝinal adı: *The Muse Learns to Write*, 1986).

- , *Prefacio a Platon*, Çeviri: Ramón Buenaventura, Visor Yayınevi, Madrid, 1994 (Orijinal adı: *Preface to Plato*, 1963).
- HOUSTON, K., *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time*, W. W. Norton & Company, Londra, 2016.
- HUSTVEDT, S., *Vivir, pensar, mirar*, Çeviri: Cecilia Ceriani, Anagrama Yayınevi, Barcelona, 2013 (Orijinal adı: *Living, Thinking, Looking*, 2012).
- JANÉS, C., *Guardar la casa y cerrar la boca. En torno a la mujer y la literatura*, Siruela Yayınevi, Madrid, 2015.
- JENKYN, R., *Un paseo por la literatura de Grecia y Roma*, Çeviri: Silvia Furió, Crítica Yayınevi, Barcelona, 2015 (Orijinal adı: *Classical Literature*, 2015).
- JULLIEN, F., *De lo universal, de lo uniforme, de lo común y del diálogo entre las culturas*, Çeviri: Tomás Fernández y Beatriz Eguibar, Siruela Yayınevi, Madrid, 2010 (Orijinal adı: *De l'universel, de l'uniforme, du commun et du dialogue entre les cultures*, 2008).
- , *La identidad cultural no existe*, Çeviri: Pablo Cuartas, Taurus Yayınevi, Barcelona, 2017 (Orijinal adı: *Il n'y a pas d'identité culturelle*, 2016).
- KAPUŚCIŃSKI, R., *Viajes con Herodot*, Çeviri: Agata Orzeszek, Anagrama Yayınevi, Barcelona, 2006 (Orijinal adı: *Podróże z Herodotem*, 2004).
- LAÍN ENTRALGO, P., *La curación por la palabra en la antigüedad clásica*, Anthropos Yayınevi, Barcelona, 2005.
- LANDA, J., *Canon City*, Afinita Yayınevi, México, 2010.
- LANDERO, L., *El balcón en invierno*, Tusquets Yayınevi, Barcelona, 2014.
- , *Entre líneas: el cuento o la vida*, Tusquets Yayınevi, Barcelona, 2001.
- LANE FOX, R., *Alejandro Magno. Conquistador del mundo*, Çeviri: Maite Solana Mir, Acantilado, Barcelona 2007 (Orijinal adı: *Alexander the Great*, 1973).
- LEVINAS, E., *Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad*, traducido por Daniel E. Guillot, Sígueme Yayınevi, Salamanca, 2006 (Orijinal adı: *Totalité et infini*, 1971).
- LEWIS, N., *Papyrus in Classical Antiquity*, Clarendon Press, Oxford, 1974.
- LLEDÓ, E., *Los libros y la libertad*, RBA Yayınevi, Barcelona, 2013.
- , *El silencio de la escritura*, Austral Yayınevi, Barcelona, 2015.
- , *Sobre la educación*, Taurus Yayınevi, Barcelona, 2018.

- LÓPEZ, A., *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*, Clásicas Yayınevi, Madrid, 1994.
- LORAUX, N., *Los hijos de Atenea: Ideas atenienses sobre la ciudadanía y la división de sexos*, Çeviri: Montserrat Jufresa Muñoz, Acantilado Yayınevi, Barcelona, 2017 (Orijinal adı: *Les enfants d'Athéna. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*, 1981).
- LORD, A. B., *The Singer Resumes the Tale*, Cornell University Press, Ithaca ve Londra, 1995.
- MADRID, M., *La misoginia en Grecia*, Cátedra Yayınevi, Madrid, 1999.
- MANGUEL, A., *Una historia de la lectura*, Çeviri: José Luis López Muñoz, Alianza Yayınevi, Madrid, 2002 (Orijinal adı: *A History of Reading*, 1996).
- MARCHAMALO, J., *Tocar los libros*, Fórcola Yayınevi, Madrid, 2016.
- MARROU, H.-I., *Historia de la educación en la Antigüedad*, Çeviri: Yago Barja de Quiroga, Akal Yayınevi, Madrid, 2004 (Orijinal adı: *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 1948).
- MARTINO, G. y M. Bruzzese, *Las filósofas: Las mujeres protagonistas en la historia del pensamiento*, Çeviri: Mercè Otero Vidal, Cátedra Yayınevi, Madrid, 1996 (Orijinal adı: *Le filosofe. Le donne protagoniste nella storia del pensiero*, 1994).
- MÉNAGE, G., *Historia de las mujeres filósofas*, Çeviri: Mónica Poole, Cátedra Yayınevi, Madrid, 2000 (Orijinal adı: *Historia mulierum philosopharum*, 1690).
- MORSON, G. S. y M. Schapİro, *Cents and Sensibility. What Economics Can Learn from the Humanities*, Princeton University Press, Princeton, 2017.
- MOVELLÁN, M. y J. Piquero (editörler.), *Los pasos perdidos. Viajes y viajeros en la Antigüedad*, Abada Yayınevi, Madrid, 2017.
- MUÑOZ PÁEZ, A., *Sabias*, Debate Yayınevi, Barcelona, 2017.
- MURRAY, S. A. P., *Bibliotecas. Una historia ilustrada*, Çeviri: J.M. Parra Ortiz, La Esfera de los Libros Yayınevi, Madrid, 2014 (Orijinal adı: *The Library. An Illustrated History*, 2009).
- NIXEY, C., *La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico*, Çeviri: Ramón González Férriz, Taurus Yayınevi, Barcelona, 2018 (Orijinal adı: *The Darkening Age*, 2017).

- ORDINE, N., *Clásicos para la vida*, Çeviri: Jordi Bayod Brau, Acantilado Yayınevi, Barcelona, 2017 (Orijinal adı: *Classici per la vita*, 2017).
- OTRANTO, R., *Antiche liste di libri su papiro*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2000.
- PADRÓ, J., *Historia del Egipto faraónico*, Alianza Universidad Yayınevi, Madrid, 1999.
- PASCUAL, C., F. Puche y A. RIVERO, *Memoria de la librería*, Trama Yayınevi, Madrid, 2012.
- PENNAC, D., *Como una novela*, Çeviri: Joaquín Jordá, Anagrama Yayınevi, Barcelona, 1993 (Orijinal adı: *Comme un roman*, 1992).
- PFEIFFER, R., *Historia de la filología clásica. De los comienzos hasta el final de la época helenística*, Çeviri: Justo Vicuña ve M.ª Rosa Lafuente, Gredos Yayınevi, Madrid, 1981 (Orijinal adı: *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, 1968).
- PINKER, S., *En defensa de la Ilustración. Por la razón, la ciencia, el humanismo y el progreso*, Çeviri: Pablo Hermida Lazcano, Paidós Yayınevi, Barcelona, 2018 (Orijinal adı: *Enlightenment Now*, 2018).
- POPPER, K. R., *La sociedad abierta y sus enemigos*, Çeviri: Eduardo Loedel Rodríguez, Paidós Yayınevi, Barcelona, 2010 (Orijinal adı: *The Open Society and Its Enemies*, 1945).
- QUIGNARD, P., *El sexo y el espanto*, Çeviri: Ana Becciú, Minúscula Yayınevi, Barcelona, 2014 (Orijinal adı: *Le sexe et l'effroi*, 1994).
- RADER, O. B., *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, Çeviri: María Condor, Siruela Yayınevi, Madrid, 2006 (Orijinal adı: *Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Großen bis Lenin*, 2003).
- REYNOLDS, L. D. ve N. G. WILSON, *Copistas y filólogos*, Çeviri: Manuel Sánchez Mariana, Gredos Yayınevi, Madrid, 1995 (Orijinal adı: *Scribes and Scholars*, 1974).
- ROBERTS, C. H. ve T. C. SKEAT, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- ROBINSON, M., *Cuando era niña me gustaba leer*, Çeviri: Vicente Campos González, Galaxia Gutenberg Yayınevi, Barcelona, 2017 (Orijinal adı: *When I Was a Child I Read Books*, 2012).
- RUIZ GARCÍA, E., *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, colección Biblioteca del libro, Madrid, 2002.

- SÁNCHEZ VIDAL, A., *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra, Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011.
- SAUNDERS, N. J., *Alejandro Magno: El destino final de un héroe*, Çeviri: Emma Fondevila, Círculo de Lectores Yayınevi, Barcelona, 2010 (Orijinal adı: *Alexander's Tomb: The Two-Thousand Year Obsession to Find the Lost Conquerer*, 2007).
- SCUCCIMARRA, L., *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, Çeviri: Roger Campione, KRK Yayınevi, Oviedo, 2017 (Orijinal adı: *I confini del mondo. Storia del cosmopolitismo dall'Antichità al Settecento*, 2006).
- SOLANA DUESO, J., *Aspasia de Mileto. Testimonios y discursos*, Anthropos, Barcelona Yayınevi, 1994.
- , *Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres*, Amazon e-Book, 2014.
- STEINER, G., *La idea de Europa*, Çeviri: María Condor, Siruela Yayınevi, Madrid, 2005 (Orijinal adı: *The Idea of Europe. An Essay*, 2004).
- STRATEN, G., *Historia de los libros perdidos*, Çeviri: María Pons, Pasado & Presente Yayınevi, Barcelona, 2016 (Orijinal adı: *Storie di libri perduti*, 2016).
- SULLIVAN, J. P., *Martial: The Unexpected Classic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- TODOROV, T., *La literatura en peligro*, Çeviri: Noemí Sobregués, Galaxia Gutenberg Yayınevi, Barcelona, 2009 (Orijinal adı: *La Littérature en péril*, 2007).
- TONNER, J., *Sesenta millones de romanos. La cultura del pueblo en la antigua Roma*, Çeviri: Luis Noriega, Crítica Yayınevi, Barcelona, 2012 (orijinal adı: *Popular Culture in Ancient Rome*, 2009).
- TURNER, E. G., *Greek Papyri: An Introduction*, Clarendon Press, Oxford, 1980.
- VALCÁRCEL, A., *Sexo y filosofía. Sobre “mujer” y “poder”*, Horas y Horas Yayınevi, Madrid, 2013.
- VEYNE, P., *Sexo y poder en Roma*, Çeviri: María José Furió, Paidós Yayınevi, Barcelona, 2010 (Orijinal adı: *Sexe et pouvoir à Rome*, 2005).
- WATSON, P., *Ideas, historia intelectual de la humanidad*, Çeviri: Luis Noriega, Crítica Yayınevi, Barcelona 2006 (Orijinal adı: *Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud*, 2006).

- ZAFRA, R., El entusiasmo. Precariedad y trabajo creativo en la era digital, *Anagrama* Yayınevi, *Barselona*, 2017.
- ZAID, G., *Los demasiados libros*, Debolsillo Yayınevi, Barselona, 2010.
- ZAMBRANO, M., *La agonía de Europa*, Trotta Yayınevi, Madrid, 2000.
- ZGUSTOVA, M., *Vestidas para un baile en la nieve*, Galaxia Gutenberg Yayınevi, Barselona, 2017.

Dizin

A

Abdüllâtif El Bağdâdi 259
Achebe, Chinua 128, 462
Aftonetos 177
Ahiram 127
Ahmatova, Anna 84, 85, 141, 142, 462
Alcrudo 349
Aleksis 218, 463
Ali ibn El Kifti 259
Ambrosius 64, 459
Amiano Marcelino 66, 460
Angelico, Fra 91
Anite 180
Antifanes 218
Antifon 230, 467
Apión 53, 94, 458, 459, 461
Apolodoros 218
Arendt, Hannah 301, 416, 481
Argento 322
Arhilohos 148-150, 463
Aristarkus 56
Aristo 27, 30, 48, 49, 51, 55, 56, 114, 135, 157, 158, 160, 163, 167, 168, 173, 197, 213, 214, 225, 242, 249, 251, 260, 278, 295, 373, 387, 389, 396, 418, 419, 446, 447, 459, 463, 472, 477, 479, 481
Aristofanes 83, 156, 164-166, 214, 216-218, 245, 460, 463, 464, 467, 480
Aristokles 167
Arşimet 56

Artemision 153
Ashmole, Elias 69, 71
Aspasia 139, 190, 191, 193, 465, 466, 491
Asurbanipal 40, 74
Atinalı Karaides 177
Atrectus 332
Atwood, Margaret 196
Auden, W. H. 266
Augustus 47, 61, 371, 373, 393, 394
Aulus Gellius 66, 373, 410, 460, 463, 473, 477, 480
Aurelianus 250
Auster, Paul 250, 252, 277, 412, 469, 471
Austerlitz, Jacques 352
Aziz Cassian 322, 324, 474
Aziz Ethelwod 357

B

Bacon, Roger 328
Báez, Fernando 243, 461, 462, 465, 468, 469, 476
Bahtin, Mihail 215, 252, 469
Bailey, George 172
Barba, Andrés 217, 456, 467
Baricco, Alessandro 266
Bassani, Giorgio 55
Bauman, Zygmunt 152
Bayard, Pierre 412, 481, 484
Beard, Mary 183, 286, 290, 298, 424, 436, 461, 471-473, 478, 481, 482, 484
Benavente, Jacinto 420

Benjamin, Walter 39, 447, 483, 484
 Berners-Lee, Timothy John 43
 Berossus 40
 Bilbilis, Augusta 312
 Bingham, Hiram 117
 Bíró, László 321
 Blades, William 427, 481, 485
 Blom, Philipp 165
 Bloom, Leopold 179
 Boeo 180
 Bonaparte, Napolyon 32, 44, 77, 78
 Borges, Jorge Luis 14, 41, 42, 138,
 152, 171, 179, 245, 403, 412,
 420, 462-464, 469
 Borja, Margarita 455
 Borrow, George 339, 340, 346, 475
 Bradbury, Ray Douglas 139, 141,
 142, 264, 470
 Brainard, Joe 179
 Breyner, Sophia de Mello 194
 Brodsky, Joseph 266
 Byron, George Gordon 236

C

Caballé, Anna 455, 462, 485
 Caerellia 314
 Caesareali Eusebius 418
 Calderón 412
 Calvino, Italo 179, 403, 411, 413,
 481, 485
 Canetti, Elias 446, 447
 Capra, Frank 172, 301
 Caracalla 249, 375, 396, 419, 435,
 436, 438, 469, 479, 482
 Carcalla 249
 Carrère, Emmanuel 133, 486
 Carrington, Leonora 266, 470

Carrión, Jorge 158, 338, 345, 463,
 470, 475, 486
 Carroll, Lewis 68, 171
 Cassius Dio 248, 249, 436, 459, 469,
 479, 482
 Castán, Alfonso 455
 Castillo, Michel del 270, 470
 Cato 297, 313, 393, 473, 479
 Catullus 308, 330, 331, 332, 420, 475
 Cecilia Trebula 180
 Cercas, Javier 200
 Cervantes 313, 342, 412, 424, 426,
 461, 481
 Chabrol, Claude 123
 Champollion, Jean-François 79
 Chaplin, Charlie 216, 217, 301
 Chaucer, Geoffrey 236
 Chesterton, G.K. 266, 403
 Cicero 141, 161, 194, 305, 306, 308,
 312-315, 360, 364, 387, 399,
 408, 420, 448, 463, 466, 472-
 474, 476, 478, 480
 Coetzee 212, 421, 466, 481, 486
 Cornelia 315, 433, 474
 Corvinus 429
 Cosimo 91, 108

Ç

Çehov, Anton Pavloviç 122

D

Damo 180
 Demetrius 16, 48, 49, 50, 51, 260,
 459
 Demokritos 183, 465
 Dickens, Charles 53, 121

Dickinson, Emily 187, 420

Difilos 218

Diocletianus 250, 397

Diodorus 40, 53, 458-460

Domitianus 338, 339, 341, 343, 407

Donoso, José 123

Dowdy, Daniel Doc 306

Durrell, Lawrence 25, 26, 458

Dylan, Bob 118

E

Eastwood, Clint 54, 199

Echenique, Bryce 123

Eco, Umberto 17, 171, 175, 212-214,
467, 468, 475, 487

Edwards, Jorge 123

El Roto 261

Elizabeth I. 235

Enheduanna 182, 183, 185, 465

Epifanios 66, 457, 460

Epikarmos 218

Eratosthenes 56, 278, 446, 471

Erinna 180

Ernaux, Annie 133

Escher, Maurits Cornelis 42

Escobar, Ángel 455

Eshilos 14, 96, 168, 178, 197-200,
211, 389, 464, 466

Eumenes 46, 83, 458

Eumetis 180, 185

Eupolis 218, 463

Euripides 14, 51, 52, 55, 100, 178,
192, 197, 223-226, 302, 414,
415, 466, 467, 481

Eutinos 177

F

Ferekratis 218

Ferrer, Eulalio 271, 470

Fidias 153

Filaenis 180

Filimon 218

Finch, Atticus 229

Fitzgerald, Scott 296, 404, 472

Fontane, Heinrich Theodor 122

Ford, John 96, 301, 405, 473

Foucault, Michel 161, 464

Frame, Janet 187

Franco, Francisco 342, 349

Frankl, Viktor 230, 270, 271, 470

Freud, Sigmund 147, 230, 416, 491

Frisch, Max 122

Fuertes, Gloria 171

G

Garner, James Finn 233, 467

Gasset, José Ortega y 218, 467

Gatsby, Jay 296

Getty, Jean Paul 386

Gide, André 420

Glück, Louise 196, 197

Goethe, Johann Wolfgang von 121,
171, 240, 241, 269

Goytisolo, Juan 264, 265, 470

Gracchuslar 315, 433

Gracián, Baltasar 420

Grant, Cary 418, 419

Gregorius, Papa VII. 419

Gual, Carlos García 186, 455, 465,
487

Guerrero, Julio 455

Guggenheim, Solomon R. 72

H

Hakateos 75
 Haneke, Michael 323
 Hanff, Helene 335-337
 Harari, Yuval Noah 454
 Harris W. V. 318, 474, 478, 487
 Havelock, Eric A. 110, 113, 134, 461, 462, 487
 Hazred, Abdul Al 241
 Heine, Heinrich 244, 468
 Hekateos 53, 459
 Herakleitos 150-154, 463
 Hernández, Miguel 133
 Herodot 86, 95, 115, 201-204, 206-210, 212, 228, 234, 252, 279, 408, 412, 448, 460, 461, 465-467, 488
 Herophilos 56
 Herostratus 154
 Hesiodos 132-134, 147, 156, 223, 403, 462
 Hipokrat 220
 Hipparkhia 194, 466
 Hippolu Augustinus 64, 141, 319, 403, 404, 459, 462, 480
 Hitchcock, Alfred 301
 Homeros 9, 27, 34, 52, 93, 95-98, 100, 105, 106, 111, 112, 114, 116, 117, 119, 131-133, 147, 149, 155, 156, 163, 166, 182, 183, 196, 223-225, 234, 269, 290, 293, 301, 316, 360, 396, 402, 408, 411, 419, 457, 459, 461, 462, 479,
 Hopkins, Anthony 34

Horatius 290, 319, 333, 334, 362, 381, 425, 448, 457, 471, 474, 475, 478, 481
 Hölderlin, Friedrich 138, 139, 171, 462
 Hümeyni, (Ayetullah) Ruhullah Musavi 350

I

Iranzo, Pilar 181, 455

İ

İdili 180
 İsa 50, 116, 224, 461
 İskender 12, 26-41, 43, 44, 46-48, 51-53, 58, 60, 65, 77, 97, 141, 153, 160, 218, 220, 230, 248, 249, 255, 260, 275, 277-279, 288, 290, 295, 396, 408, 438, 457-460, 463, 471
 İskenderiyeli Heron 57

J

Jiménez, Juan Ramón 301
 Jobs, Steve 357
 Jones, Terry 244, 245
 Joyce, James 15, 98, 151, 179, 195, 244, 402, 411, 468
 Julia Balbilla 180
 Juvenalis 297, 316, 317, 382, 431, 472, 474, 478, 482

K

Kafka, Franz 15, 122

Kallimahos 56, 166-168, 171, 174,
176, 239, 310, 459, 464, 468,
473
Kapuściński, Ryszard 206-208, 210,
466, 488
Kavafis, Konstantinos 24, 25
Klein, Ernest 205
Kleobulina 186
Kleobulini 180, 185, 465 bkz. Eu-
metis
Kleopatra 23, 24, 49, 79, 245, 246,
248, 250, 457, 469
Koçu, Reşat Ekrem 361
Kopernik 56
Korinna 180
Korybut, Elena 270
Kratinos 218, 465
Ksantippi 115
Kserkses, Kral 199
Kubrick, Stanley 215
Kundera, Milan 216

L

Lamprias 177
Landero, Luis 405, 456, 488
Lang, Fritz 301
Lee, Harper 404, 229
Levinas, Emmanuel 204, 466
Livius, Titus 211, 283, 364, 381, 408,
439, 471, 472, 478
Llosa, Vargas 123
López-Navajas, Ana 455
Louis, Robert 273
Lovecraft, Howard Phillips 240,
241, 468
Lovrenović, Ivan 263, 470
Lubitsch, Ernst 301
Lucretius 412, 419

M

Magnis 218
Mahfuz, Necip 261
Manetho 40, 458
Manguel, Alberto 68, 307, 462, 473,
480
Manrique, Jaime 152, 486
Mao Zedong 345, 347, 475, 476
Marchamalo, Jesús 266, 456, 470,
472
Marcus Antonius 23, 24, 248, 457
Marcus Aurelius 142, 338, 373, 477
Márquez, Gabriel García 123, 266
Martialis 312, 327, 331, 332, 333,
334, 338, 355, 361, 362, 363,
364, 365, 368, 370, 372, 375,
379, 382, 385, 392, 402, 420,
426, 428, 447, 473, 475, 477,
478, 479, 480, 481
Marx, Karl 342, 412, 416
Méliès, Georges 369
Melinno 180
Melville, Herman 205
Michelozzo 92
Millos 218
Milton, John 236
Miro 180
Mirtis 180
Moix, Ana María 123, 455
Molière 113, 114, 185
Moliner, María 173, 464, 486
Monet 429
Morley, Christopher 86, 158
Moshinis 180
Mozart, Wolfgang Amadeus 103,
166
Muñiz, Francisco 455

Murnau, F. W. 301

Musa 44, 51, 458

Myers, Belle 307

N

Nabokov, Vladimir 300, 326, 372,
375

Naram-Sin 183

Nossis 180

Nostradamus 213

O

O'Connor, Flannery 238, 468

Orwell, George 235, 236, 347, 398,
468, 476

Ovidius 204, 205, 320, 361, 362,
364, 381, 390, 391, 392, 393,
394, 395, 397, 402, 403, 412,
419, 425, 429, 448, 466, 474,
478, 481, 482

Ö

Öklid 56, 256

Ömer 259, 260

P

Parker, Charlie 350

Pausanias 144, 458, 462, 466, 467

Peck, Gregory 189, 229, 645

Peña, Carmen 455

Perdikkas 47

Pérez-Reverte, Arturo 263, 470

Perikles 14, 55, 190, 191, 217, 465

Perret, Jacques 276

Petrarca, Francesco 88, 448

Phaidros 135, 136, 138

Phillips, David 240

Picasso, Pablo 300, 347, 429,

Platon 51, 56, 82, 96, 115, 135, 136,
137, 139, 142, 152, 156, 157,
162, 167, 184, 191, 193, 218,
223, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 239, 241, 256, 257, 302,
303, 308, 396, 408, 411, 418,
419, 442, 447, 461, 462, 463,
464, 465, 466, 467, 468, 473,
483, 488

Plautus Plutarkhos 24, 27, 36, 52,
190, 224, 227, 246, 247, 248,
268, 278, 285, 295, 403, 408,
432, 457, 458, 459, 463, 464,
465, 466, 467, 469, 471, 472,
474, 479, 482

Polikleitos 153

Praksilla 180

Preminger, Otto 301

Prodi, Romano 243

Propertius 381, 478

Proust, Marcel 151

Prudentius 322, 323, 324, 474

Ptolemeoslar 83, 253, 275, 277

Puche, Paco 346, 476, 490

Puşkin, Aleksandr 270

Q

Quignard, Pascal 392, 479

Quintus Caecilius Epirota 315, 424,
481

Quintus Pollius Valerianus 332

R

Rembrand 429

Remus 283
 Rendell, Ruth 123
 Ricoeur, Paul 270
 Riefenstahl, Leni 421
 Rodoslu Apollonios 54, 56
 Roksana 37, 38, 458
 Romeo, Carmen 455
 Rommel, Erwin Johannes Eugen 44
 Romulus 283, 285, 289, 408, 436,
 437, 441
 Roncagliolo, Santiago 238, 468
 Rüşdi, Salman 262, 350, 351, 476

S

Safonova, Galya 270
 Salinger, J. D. 138
 Sánchez, Gervasio 262,
 Sanmartin, Fernando 448
 Santiago, Marifé 455
 Sappho 155, 180, 186, 187, 188, 189,
 320, 389, 412, 419, 448, 465,
 Sargon I 183, 382
 Sartre, Jean-Paul 154
 Scharoun, Hans 61
 Schiller, Johann Christoph Friedri-
 ch von 121
 Schlink, Bernhard 121
 Schopenhauer, Arthur 412
 Scorsese, Martin 252, 369
 Scuccimarra, Luca 278, 471, 482,
 491
 Sebald, W. G., 351, 353
 Secundus 332
 Sei Shonagon 179
 Sesar 246, 247, 248, 249, 287, 313,
 315, 332, 370, 371, 386, 395,
 408, 420, 469, 471, 477

Shakespeare, William 100, 183, 198,
 236, 313, 412, 419, 427
 Simplicus 141, 462
 Sirk, Douglas 301
 Sofokles 14, 52, 168, 178, 197, 211,
 226, 389
 Sokrates 115, 116, 135, 136, 138,
 139, 156, 157, 188, 191, 210,
 216, 220, 236, 239, 442, 462,
 467, 469
 Sontag, Susan 264
 Steiner, George 279, 471, 491
 Stone, Oliver 34, 123, 357
 Straton 56
 Suetonius Sulpicia 246, 338, 339,
 361, 370, 396, 426, 459, 474,
 475, 477, 478, 479, 480, 481,
 482
 Szymborska, Wislawa 179

Ş

Şi Huang 140, 427, 462

T

Tâceddin İbrâhim bin Hızîr 35
 Tarantino, Quentin 54, 322
 Tarsuslu Hermogenes, 338, 339
 Telemakhos 111, 183, 197, 461
 Telesilla 180
 Tenorio, Don Juan 166
 Theosebia 180
 Thersit 111, 112, 116, 134, 461
 Thukididis 15, 143, 163, 223, 224,
 268, 408, 457, 459, 462, 465, 466
 Tolstoy, Lev Nikolayeviç 121, 270,
 405, 470

Torres, Inocencia, 455
Trakyalı Dionysos 56
Tryphon 332
Twain, Mark 232, 238, 412, 453,
467, 481
Tzetzes 66, 458, 460

Zimmer, Ernst 139
Zülkarneyn 35
Zweig, Stefan 445, 447, 483

U

Urdáñez, Carmen Gómez 455

V

Valcárcel, Amelia 275, 471, 491
Valle-Inclán, Ramón María del 420
Vallejo, César 337
Veloso, Caetano 37
Vergilius 141, 266, 310, 316, 364,
381, 382, 387, 402, 408, 424,
478, 480, 481

W

Watt, James 56
Wegner, D. M. 137, 138, 462
Wells, Julia 172, 464
Wilder, Billy 301
Wisniewski, Edgar 61

Y

Young, Thomas 79
Yuhanna 116, 152, 418, 461

Z

Zerdüşt 40, 458
Zgustova, Monika 270, 470, 492

Irene Vallejo

1979'da Zaragoza'da doğdu. Çocukluğundan beri Yunan ve Roma mitolojisine hayranlık duyan **Vallejo** üniversitede Klasik Filoloji eğitimi gördü, Zaragoza ve Floransa Üniversitelerinden doktora derecesi aldı. Floransa'daki kütüphanelerde yazdığı *Papirüs* okurlar ve eleştirmenler tarafından çok beğenildi, otuzdan fazla dilde yayımlandı. 2020'de Ulusal Deneme Ödülü'ne, İspanyol Radyosu tarafından verilen Eleştirel Göz Ödülü'ne ve İspanyol Kitapçılar Birliği Ödülü'ne layık görüldü. **Vallejo** antik dünyanın mirasını ve klasik yazarları daha geniş kitlelere tanıtmaya tutkusuyla konuşmalar yapıyor, okulları, üniversiteleri ve kütüphaneleri ziyaret ediyor.

Volkan Ersoy

1965'te Samsun'da doğdu. 1988'de Boğaziçi Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Bölümü'nden mezun olduktan sonra yayınevleri için edebi çeviriler, dergiler ve çokuluslu mühendislik şirketleri için teknik çeviriler yapmaya başladı. 1995-2006 yılları arasında bilişim dergilerinde editörlük ve yazı işleri müdürlüğü yaptı. 2006'da eşiyle tanıştıktan sonra Atina'ya yerleşti, ardından eşinin görevi nedeniyle Paris ve Havana'da yaşadı. Son bir yıldır yaşamını Cakarta'da sürdürmektedir.

Duman, taş, kil, deri, kumaş, ağaç ve ışık...

Yazılı anlatımın izini süren okurlara yazılmış gelmiş geçmiş tüm kitapların mucizevi hikâyesidir *Papirüs*. Sözcüklerin uzay-zamanda yolculuk edebilmesi için icat ettiğimiz nesnenin ve neredeyse otuz asırdır onu koruyanların yolculuğuna dair bir anlatı. İskender'in savaşlarından Vezüv'ün patlamasına, Kleopatra'nın saraylarından Hypatia'nın ölümüne, iç savaşta neredeyse yok olan Saraybosna Kütüphanesi'nden her gün binin üzerinde kitap girişi yapılan Oxford Kütüphanesi'nin dehlizlerine... Okuru zaman yolculuğuna çıkaran bu kitap, dünyanın dört bir yanında kitapların doğumuna ve ölümüne tanıklık etmeye çağırıyor. Tüm bu maceranın gerçek kahramanlarıysa tıpkı bizim gibi sıradan okurlar.

Vallejo zekice bir karar vererek akademik dil yerine hikâye anlatıcısının sesini seçmiş. Papirüs arka arkaya sıralanmış bilgiler olarak değil bir hikâye gibi okunuyor. Böylece okumayı tutkuyla seven bir okurun kitaplara övgüsü olan bu büyüleyici deneme daha duygusal, daha açık bir hal almış.

ALBERTO MANGUEL

Çok iyi yazılmış bu başyapıtın atmosferi gerçekten hayranlık verici sayfalardan, kitaplara ve okumaya duyulan sevgiden oluşuyor.

MARIO VARGAS LLOSA

Bilgi Yayınevi

bilgiyayinevi

BilgiYayınevi

bilgi.yayinevi

www.bilgiyayinevi.com.tr

ISBN 978-975-22-1199-5

9 789752 211995

